

Başlangıç / Founded 2015

e-ISSN 2458-7672

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

TARİH VE GELECEK

Cilt 6, Yıl (Haziran 2020), Sayı 2

International Peer-Reviewed Journal of History

HISTORY & FUTURE

Volume 6, Year (June 2020), Issue 2

Muş, 1910'lu Yıllar

Kaynak: Bodil Biorn arşivi: <https://foto.digitalarkivet.no/fotoweb/archives/5001-Historiske-foto/?q=Bi%C3%B8rn>

Sayı Editorü / Issue Editor: **Dr. Mehmet ÖZALPER**

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>
tarihgelecek@gmail.com

HOSTED: DERGİPARK
SCREENED: TURNITIN

VOLUME 6, ISSUE 2 – JUNE 2020

CİLT 6, SAYI 2 - JUNE 2020

Haziran 2020 Sayısı Editörü / Editor of June 2020 Issue

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER

Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Yalın Dili / Publication Language

Türkçe / English

Yabancı Dil Editörü (İng)

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR

+904362491552

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>

İmtiyaz Sahibi / Owner

Celal ÖNEY

Adres: Muş Alpaarslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü

Muş /Merkez

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **teelif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.*

DERGİ HAKKINDA

Tarih ve Gelecek Dergisi (Journal of History and Future), 2015 yılında yayın hayatına başlamış olup geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Metodolojisi ve Dinler Tarihi alanlarında özgün çalışmaların yayınlanmasına yardımcı olmak amacıyla kurulmuş bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Açık Erişim Politikası'nı benimseyen dergimiz, gönderilen eserlerin değerlendirmesinde Kör Hakemlik sistemini kullanmaktadır. Dergimiz yayımladığı eserlere doi numarası atama yetkisine sahiptir. 6. yılına giren Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayımlayarak yayın hayatını sürdürmektedir. Dergimizi tarayan indekslerin sayısı her geçen gün artmakla birlikte dergimiz her sayısında kalitesini bir adım öteye taşımaya çalışarak Impact Factor'ünü artırmayı hedeflemektedir. Dergimize gönderilen eserler Turnitin intihal programından geçirilerek olası intihallerin önüne geçilmesine önem verilmektedir. Alanında uzman hakemlere gönderilen eserlerin en az 2 hakemin Olur'u ile yayınlayan dergimiz, alanına katkı yapabilecek özgün eserlerin tercih edilmesine özen göstermektedir. Tarih ve Gelecek Dergisi an itibariyle E- DERGİ şeklinde yayımlanmaktadır.

Amaç

Tarih ve Gelecek dergisinin amacı Tarih alanında özgün eserlerin akademik bir süzgeçten geçirildikten sonra yayınlanması için çaba sarf etmektir.

Kapsam

Tarih ve Gelecek dergisi kapsam olarak geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi, Tarih Metodolojisi, Edebiyat Tarihi, Bilim Tarihi, Felsefe Tarihi, Eğitim Tarihi ve Uluslararası İlişkiler alanlarını kapsamaktadır.

Yayın İlkeleri

- Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayımlayarak Tarih alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
- Dergiye gönderilen çalışma metninin tamamı, büyük bir bölümü daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olmalıdır.
- Derginin yazım kuralları, atıf ve kaynak stiline göre düzenlenmemiş çalışmalar dikkate alınmaz.
- Tarih ve Gelecek Dergisi, yılda dört kez (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) aylarında yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
- Derginin yayın dili Türkçe veya İngilizce'dir.
- Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır. Dergimize yapılan gönderiler Turnitin intihal tespit programı ile taranmaktadır. İntihal tespit edilen yazılar hakem sürecine dâhil edilmeden reddedilir.
- Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.

- Yayınlanmayan yazıların dergi arşivinde saklı tutulur.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. En az iki olumlu hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı ya editör tarafından ret edilir ya da bir hakeme raporuyla daha desteklenerek kabul veya ret kararı verilir.
- Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.
- Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez.
- Burada Belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Baş Editörlere aittir

YAZIM KURALLARI

- Dergimize gönderilen yazılar, geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Dinler Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi ve Tarih Metodolojisi alanlarını kapsamaktadır. Başvuruda bulunan eserler bilime katkısı olan özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımaktadır
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki en az 150-200 kelimelik özetler; yazının amacını, kapsamını, ara başlıklarını ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Türkçe makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; İngilizce makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; özet eklenmelidir. Türkçe ve yabancı dildeki özetlere beş kelimelik anahtar kelime eklenmelidir.
- Makaleler, dil ve ifade bakımından dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, makalede açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, ayrıca amaç ve kapsam dışına çıkan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, makalede değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
- Makalede kullanılan tabloların üstünde; şekil, figür, resim, harita ve belgelerin altında kolayca anlaşılır biçimde yalın ve yeterli bir açıklama bulunmalıdır.
- Makalede kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara sonuçta yer verilmemelidir.
- Yazarın adı hemen başlığın altında bulunmalı, “*” dipnotuyla unvanı ve çalıştığı kurum yazılmalıdır. Makaleyi gönderen kişi ayrıca iletişim için adresini, telefon numaralarını ve e-postasını açık olarak yazmalıdır.
- Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu’na uyulmalıdır.
- Çeviri (tercüme) gönderenler, orijinal metnin bir örneğini ve bibliyografik künyesini de dergiye iletmelidir.
- Gönderilen makaleler 35 sayfayı geçmemelidir (Önemine binaen daha uzun

makaleler Yayın Kurulu kararı ile yayımlanır.).

- Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü hukuki, cezai ve bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir. Dergi ile hiçbir şekilde bağlayıcılığı yoktur. Yazar, burada bulunan tüm ilkeleri peşinen kabul etmiş sayılır.
- Makaleler sayfa yapısı, yazım ve kaynakça bakımından aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır:
- Türkçe Başlık
- Türkçe Öz (160 Sözcük)
- Türkçe anahtar kelimeler (5 adet)
- İngilizce başlık
- İngilizce ABSTRACT çok önemlidir, eserin Türkiye dışında taranması ve doğru bir şekilde bulunması için özetin Türkçe özetle tutarlık göstermesi ve anlaşılır olması gerekmektedir. (160 Sözcük)
- İngilizce anahtar kelimeler (5 adet)
- Yazar hakkında bilgi dipnotu (Ünvan, Çalıştığı Kurum, Email ve Orcid Numarası) mutlaka olmalı
- Giriş : Yazar giriş bölümünde eserin problemi, hedefleri, temel amacı, yöntemi ve ilgili alan yazın tartışmasını mutlaka yapmalıdır.
- Tartışma Bölümü
- En az iki başlık içermelidir
- Sonuç
- Ekler
- Çalışmada başlıklar;
- 1. -----
- 1.1. -----
- 1.1.1.----- biçiminde olmalıdır.
- Kısa alıntılar, tırnak (“) arasında, metin içinde ve istenirse italik olarak yazılır. Beş satırı aşan alıntı yazılar yine tırnak (“) içinde, italik, 9 punto, sağdan ve soldan 1 cm. içeride ayarlanarak yazılır.
- Dipnot sistemimiz klasik (Sayfa altı) dipnot sistemi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) Dipnot verirken ve kaynakça oluştururken Zotero Programını kullanmanızı tavsiye ediyoruz. Program ile ilgili eğitici videolar https://www.youtube.com/playlist?list=PLty-xcfaLVH5UQGSDyW_TaeEKfViNvVS7
- Dipnotların ve kaynakçanın hiçbir alanında bold özellik kullanılmaz.
- Tablo başlık noları, şekilde görüldüğü (Tablo 1.) gibi numaralanır, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla 8 veya 9 punto, bold, öncesi ve sonrası 6 nk, satır aralığı En az 13 nk. ve 1 cm. içeriden Times New Roman karakteri ile yazılır. Tablo başlıkları, aynı puntoda, kelimelerin ilk harfleri büyük ve sağa yaslı olarak yazılır. Tablo içi yazılar başlıkla aynı punto ve öncesi ve sonrası sıfır (0) aralıklı olmalıdır. Bununla birlikte, metin içinde uygun düşmesi halinde, başlıkları ve iç yazıları, normal metin ile aynı puntoda olabilir.
- Şekil, figür, grafik, resim, harita vb.’de başlıklar altta, öncesi 6 nk, ve sonrası sıfır (0) nk., başlık noları 1 cm. içeride, bold, sıralı, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla

Times New Roman 8 veya 9 punto, “Şekil 1., Resim 1.” şeklinde, başlıkları ise aynı puntoda, normal ve kelimelerin ilk harfleri büyük olarak yazılır. Bunlar için kaynak gösterimi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note)

- Kaynakça (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) stiline göre hazırlanır.
- Kaynakçada sıra numarası verilmez
- Makale teslim edilirken;
- Yayımlanması istenen makaleler, yayın ve yazım ilkelerine göre hazırlanıp dergipark.gov.tr/jhf adresinden dergi sistemine yüklenerek gönderilecektir.
- Hakemlerden olumlu rapor alamayan ve dergimiz yazım kurallarına göre hazırlanmayan makaleler yayınlanmaz, yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.
-

ETİK KURALLARI

TR Dizin Etik kurallar başlığı altında aşağıdaki hususlara uyulmalıdır.

Sosyal bilimler dahil olmak üzere tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Bu başlık altında, hakem, yazar ve editör için ayrı başlıklar altında etik kurallarla ilgili bilgi verilmelidir.

Makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine uyulduğuna dair ifadeye yer verilmelidir.

Ulusal ve uluslararası standartlara atıf yaparak, dergide ve/veya web sayfasında etik ilkeler ayrı başlık altında belirtilmelidir. Örneğin; dergilere gönderilen bilimsel yazılarda, ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)’un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları dikkate alınmalıdır.

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

Kullanılan fikir vesanateserleri içintelihakları düzenlemelerineriayet edilmesi gerekmektedir.

Yazarlar

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır.

Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir. Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilim dışı ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.

Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaksa da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.

Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.

Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.

Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

Hakemler

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.

Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.

Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.

Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

Editörler

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul veya ret edilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.

Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.

Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye katkısı olmayan kişileri yayın kurulu üyesi veya yardımcı editör olarak göstermemelidir.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

- Editör Kurulunun uygun görmediği,
- Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,
- Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,
- Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,
- İki yazardan fazla yazarı olan,
- Türkçe, İngilizce özeti olmayan veya düzgün hazırlanmayan,
- Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,
- Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,

ABOUT THE JOURNAL

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations. Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

AIMS

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

SCOPE

Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

A. FOCUS AND SCOPE

HISTORY AND FUTURE is a peer-reviewed international journal that publish original and qualified works with a scientific approach in the field of History.

B. CITATION STYLE

The Chicago Manual of Style 17 Edition

C. AUTHOR GUIDELINES

1. Articles must be original (not plagiarism) and has never been published in another journal. If ever presented in the form of seminars, workshops, etc., say the name of the activity.
2. Articles are written by a program Microsoft Word to the top, A4 size paper, page margins: top 4 cm, left 3 cm, bottom 3 cm, and right 3 cm, typed with 1,5 density spacing, font Times New Roman 11 (Title 12, footnote 9).
3. Please submit your manuscript file as a Microsoft Word extension Document

(DOC) only.

4. Title and Abstract write in Turkish and English, content manuscript can be written in Turkish or English.

5. The article goes into the desk editors selected by the editor. Articles can be accepted without repair, refurbishment accepted, or rejected, and the article is rejected is not returned unless requested by the author.

Structure of Paper

- Title (in Turkish or English): written in a concise and informative, maximum 15 words (single-spaced, Bold, Center, Times News Roman14, UPPERCASE) should reflect the substance of the variables described in the article body.

- Author: Without titles, the author can be an individual or a team (Times News Roman12).

- Affiliation and E-mail :Name of the institution (Times News Roman12).E-mail Address, which is located under the author's name (Times News Roman12)., italic).

- Abstract: (in Turkish and English): the length of 150-200 words, abstracts written in one paragraph includes: scientific review article consists of a discussion of the core issues and substantially while the results of the research article consist of goals, methods, and results. The abstract is single-spaced and Italic for English.

- Keyword: terms that reflect the essence of the concept within the scope of the problem may consist of several pieces of terms

The Body of Manuscript

1. Research Article consist of an A.INTRODUCTION, B.METHODS, C.RESULTS AND DISCUSSION and D.CONCLUSIONS.

2. Review Article consist of an A. INTRODUCTION (preliminary scientific study) that shows the problems and framework of analysis, sub-subtitle that contains the B.DISCUSSION and C.

CONCLUSIONS.

3. Reference / Bibliography: use CMS Citation rules, cultivated from a primary source, and if it comes from the most current cultivated journals (3-5 years) and just acknowledgment of the source designated in the article body. Instead, the name that is referenced in the body must exist in the bibliography. Second row to the right of the entrance 7 letter. Here are some examples of writing a bibliography of several types of sources. Recommended to use Citation Software Ex. Mandeley, Zoteroetc.

D. PEER REVIEW PROCESS

The papers that are sent to HISTORY AND FUTURE are subjected to preliminary assessment by the Editorial Board to see whether the work complies with the principles of the journal. The papers that are out of the scope of the journal or do not comply with the format of a scientific text either in terms of content or style are either rejected or demanded to be corrected prior to peer-review process. Academic objectivity and scientific quality

are the most important criteria for the assessment of the articles that are submitted to be published.

The articles that comply with the publication principles of HISTORY AND FUTURE are sent to two reviewers who are known for their studies in the relevant field. HISTORY AND FUTURE Journal employs double-blind review system in which the names of neither the reviewers nor the authors are disclosed in any of the phases of the process. Reviewer reports are saved for five years. If one of the reviewers gives positive feedback while the other gives negative feedback, the article is either sent to a third reviewer or Editorial Board examines the reviewer reports to make the final decision.

The authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE take into account the criticisms and suggestions of the reviewers and the Editorial Board. The authors also have the right to object to the points with which they disagree. In the reviewing process, the publications of people with academic titles are only reviewed by academics of either an equal or a higher degree.

Assessment process of HISTORY AND FUTURE may sometimes take long periods of time due to undesired reasons. Normally, preliminary assessment by the editor takes a week while reviewer's assessment period takes 8 weeks. However, reviewer assessment process may get longer when reviewers do not respond on time or in cases of appointing a new reviewer and so on.

The author/authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE is/are considered to have accepted the aforementioned reviewing conditions and process of the journal.

E. PUBLICATION FREQUENCY

HISTORY AND FUTURE is published quarterly. Regular issues come out in December, March, June, September . Additionally, a special issue is published annually, announcement for which shall be made on this website and relevant mailing groups.

F. PRIVACY STATEMENT

The names and e-mail addresses entered in this journal site will be used exclusively for this journal and will not be made available for any other purpose or any other party.

G. OPEN ACCESS POLICY

HISTORY AND FUTURE provides instant access to its content to promote scientific research and favors the growth of scientific knowledge.

PUBLICATION PRINCIPLES

- The Journal of History and Future aims to contribute to the accumulation of knowledge in the social sciences by publishing internationally recognized scientific studies.
- The Journal of History and Future is an international refereed journal published quarterly (December, March, June and September).
- The publication language of the journal is Turkish or English.

- The articles to be published in the journal should be original and academic studies prepared primarily by using appropriate research methods in their field. The works submitted to the journal should not be published or sent for publication elsewhere. Shipments to our journal are screened by Turnitin plagiarism detection program. Articles which was determined by plagiarism will be rejected without being included in the referee process.

- Manuscripts are first examined in terms of shape. The manuscripts which are not observed in the publication and writing principles shall be returned to the author in order to make necessary corrections without being subject to content review.

- Unpublished manuscripts are stored in the journal archive.

- The manuscripts sent to be published to the journal will be sent to the referees who are experts in the subject determined by the editorial board after the preliminary examination. It is decided to publish the manuscript with at least two positive reports. In case two referees give negative opinions, the manuscript will not be published. When positive and negative referee reports are available for the same article, the manuscript will be rejected by the editor or a decision of acceptance or rejection will be given through one more referee's supporting report.

- The names of the number referees are included in the relevant issue of the journal.

- No copyright fee is paid to the author for the published articles.

- The Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published three times a year in December, April and August. The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

- The Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the social sciences. At the same time, various articles such as history, literature, sociology, ethnicity, book, criticism and evaluation are also included. JHF applies at least two peer-review processes. The referees and editors in the submitted articles should have the corrections made within 20 days and the final version of the manuscript should be uploaded to the journal system. The content and format of the manuscripts submitted to the journal may be rejected by the editorial board unless deemed appropriate.

- The scientific and legal responsibility of the published work belongs to the author(s).

- All publication rights of articles accepted for publication belong to Journal of History and Future.

- The decision of the Chief Editor will not be taken into consideration for the matters not mentioned here.

ETHICAL PRINCIPLES

AUTHORS

- It is authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.

- The works must be original and based on research. It should be made sure that other individuals shown as co-authors, have contributed to the research. It is contrary to the scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution

- Although the plagiarism scan will be carried out by AID, authors are responsible for academic consequences of plagiarism.

- The articles should not be sent to different journals at the same time. Also, the articles must be unsent to the other journals before.

- It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.

- Citations and bibliography should be complete and realistic.

REFEREES

- Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view increasing the academic quality.

- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.

- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.

- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.

- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory and accusatory statements must be avoided.

- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negative, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

- Referees must evaluate the articles within the time-frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.

EDITORIAL BOARD

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.

- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage from them.

Kurullar / Boards

- **Sahibi / Owner**
Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY
- **Yayın Kurulu Başkanı / Head of Publication Board**

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER
Muş Alparslan Üniversitesi / Felsefe Bölümü

- **Yayın Kurulu / Publication Board**

Prof. Dr. Hüseyin Üreten
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN
Batman Üniversitesi / İslami İlimler
Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü
Prof. Dr. Osman AKANDERE
Necmettin Erbakan Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMİA
Tiflis Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK
Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Danko LEOVAC
Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Mustafa ALİCAN
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Orlin SABEV
Bulgaristan Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR
Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ
Amasya Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Elçin NECİYEY
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

- **Danışma Kurulu / Advisory Board**

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü
Prof. Dr. Tamella ALİYEVA
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Canser KARDAŞ
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER

Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyal Bilimler
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÖKÇEN
Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Efe DURMUŞ
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Sedat KARDAŞ
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Selim ADALI
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ
Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

- **Bilim Kurulu / Science Board**

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Prof. Dr. Özer KÜPELİ
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi / İZMİR
Prof. Dr. Mustafa GÜLER
Afyon Kocatepe Üniversitesi / AFYON
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN
Ahi Evran Üniversitesi / KIRŞEHİR
Prof. Dr. Haşim Şahin
Sakarya Üniversitesi / SAKARYA
Prof. Dr. Numan ELİBOL
Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR
Prof. Dr. İbrahim SEZGİN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN
Ege Üniversitesi / İZMİR
Doç. Dr. Güven DİNÇ
Akdeniz Üniversitesi / ANTALYA
Doç. Dr. Yasin COŞKUN
Siirt Üniversitesi / SİİRT
Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi / DİYARBAKIR
Doç. Dr. Cafer ACAR
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / ANKARA
Doç. Dr. Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Abdullah KAYA
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS

Doç. Dr. Serkan YAZICI
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Tufan TURAN
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Vedat TURĞUT
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / BİLECİK
Doç. Dr. Başak ERGÜDER
İstanbul Üniversitesi / İSTANBUL
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. Ferhat BERBER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Doç. Dr. ALİ GÜVELOĞLU
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / RİZE
Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Doç. Dr. Cavid Qasimov
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / VAN
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS
Doç. Dr. Erol AKCAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Zülfiye KOÇAK
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Dr. Fatma Çalik ORHUN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İHSAN ERKOÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / ÇANAKKALE
Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÇELİK
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi. Erol KARCI
Çankırı Karatekin Üniversitesi / ÇANKIRI
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / BURDUR
Dr. Öğr. Üyesi Hatice DURGUN
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi /BATMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TUNÇ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
KAHRAMANMARAŞ
Dr. Yusuf YILDIZ
Abant İzzett Baysal Üniversitesi / BOLU
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Kamil DOĞANCI
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DEMİREL
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Ahmet TUNÇ
İnönü Üniversitesi / Malatya
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi A.Vahap ULUÇ
Hacı Bayram Veli Üniversitesi / ANKARA

- **Baş Editör / Editör in Chef**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

- **Alan Editörleri / Field Editors**

- **Yeniçağ Tarihi**

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Ortaçağ Tarihi**

Doç. Dr. Mustafa ALICAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih / Muş

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Cumhuriyet Tarihi**

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

Dr. Öğrt. Üye. Mehmet ÖZALPER

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Yakınçağ Tarihi**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Eskiçağ Tarihi**

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed YÜCEL

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Yabancı Dil Editörü /Foreign language Editor**

Dr. Öğr. Üyesi Mahmat AKAR

Muş Alparslan Üniversitesi / İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü / Muş

- **Sekretarya / Secretariat**

Dr. Öğr. Üyesi. Şeyhmus BİNGÜL

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **İlk/Son Okuyucu / Firs-last Proof Reader**

Caner ÖZBAY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **İletişim Sorumluları / Correspondents**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

History and Future
International Peer-Reviewed Journal of History Researches
Hakemler - Referees

VOLUME 6, ISSUE 2 – JUNE 2020

CİLT 6, SAYI 2 - HAZİRAN 2020

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

Prof. Dr. Filiz GİRAY
Bursa Uludağ Üniversitesi / Bursa

Prof. Dr. Hakan UZUN
Ankara Üniversitesi / Ankara

Prof. Dr. Behiye Işık AKSULU
Okan Üniversitesi / İstanbul

Prof. Dr. Fahredin SHABANI
University of Prizren - Faculty of
Education, Prizren, Kosova

Prof. Dr. İlder BÜYÜKDIĞAN
Maltepe Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım
Fakültesi / İstanbul

Prof. Dr. Gazmend RİZAJ
Departamenti i Historisë, Universiteti i
Prishtinës Fakulteti Filozofik Webmail,
Prishtinë, Republika e Kosovës

Prof. Dr. Skender AHMETI,
Departamenti i Kontabilitetit
Fakulteti Ekonomik, Universiteti i
Prishtinës "Hasan Prishtina", Republika e
Kosovës

Prof. Dr. İbrahim GASHI
Universitetit i Prishtinës- Fakulteti
Filozofik
Departamenti i Historisë, Departamenti i
Shkencave Politike, Republika e Kosovës

Doç. Dr. Ali Fuat GÖKÇE
Gaziantep Üniversitesi / Gaziantep

Doç. Dr. Cafer ACAR
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi /
Ankara

Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi / Diyarbakır

Doç. Dr. Mehmet KAYA
Ömer Halisdemir Üniversitesi / Niğde

Doç. Dr. Nasrullah UZMAN
Gazi Üniversitesi / Ankara

Dr. Öğr. Üyesi Dinçer ATAY
Kafkas Üniversitesi / Kars

Dr. Öğr. Üyesi Osman KARLANGIÇ
Batman Üniversitesi / Batman

Dr. Öğr. Üyesi Veysel GÜRHAN
Mardin Artuklu Üniversitesi / Mardin

Dr. Öğr. Üyesi Hacı ATAŞ
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi /
Osmaniye

Dr. Öğretim Üyesi, Sırma GUMPURT
Haliç Üniversitesi / İstanbul

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ
Gaziantep Üniversitesi / Gaziantep

Dr. Öğr. Üyesi Erdoğan POLAT
Ardahan Üniversitesi / Ardahan

Dr. Öğr. Üyesi Ayhan ASLANOĞLU
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi /
Osmaniye

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Zeki GİRİTLİ
Koç Üniversitesi / İstanbul

Dr. Öğr. Üyesi Gökçen KARA
Haliç Üniversitesi / İstanbul

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Edip ÇELİK
Kahramanmaraş Üniversitesi /
Kahramanmaraş

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ
Gaziantep Üniversitesi / Gaziantep

Dr. Öğr. Üyesi Abdürrahim KAPLAN
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi /
Osmaniye

Dr. Öğr. Üyesi Gülşen İSTEK
Siirt Üniversitesi / Siirt

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÖZTÜRK
Ömer Halisdemir Üniversitesi / Niğde

Dr. Öğr. Üyesi Görkem Utku ALPARSLAN
Pamukkale Üniversitesi / Denizli

Dr. Öğr. Üyesi İrfan DÖNMEZ
Bilecik Üniversitesi / Bilecik

Dr. Öğr. Üyesi Şevket Kamil AKAR
İstanbul Üniversitesi / İstanbul

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep KELEŞ
Namık Kemal Üniversitesi / Tekirdağ

Dr. Öğr. Üyesi Serdar SERDAROĞLU
İstanbul Üniversitesi / İstanbul

Dr. Öğr. Üyesi Tayfun GÜRKAŞ
Özyeğin Üniversitesi / İstanbul

Dr. Öğretim Görevlisi Neslihan ALBAY
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi /
İstanbul

Dr. Gürhan ÇOPUR
Ardahan Üniversitesi / Ardahan

Dr. Abdullah BAYINDIR
Gaziantep Üniversitesi / Gaziantep

Dr. Hasan BELLO
Akademia e Studimeve Albanologjike,
Instituti i Historisë-Tiranë
Academy for Albanian Studies, Institute of
History-Tirana, Albania

Dr. Armend MEHMETI
Associate Researcher, The Institute of
History Prishtina, Republic of Kosovo

Dr. Hakan AKKÖZ
Milli Eğitim Bakanlığı / Gaziantep

Dr. Naim MUSLİU,
Assistant at Kadri Zeka University, Faculty
of Education & Faculty of Law, Kosova

DOAJ

DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

RESEARCHBIB
ACADEMIC RESOURCE INDEX

ingenta
CONNECT

ACADEMIC
Journal Index

Scholarsteer
Scholarly Information

acar
index

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

paperity
open science aggregated

JournalTOCs
The latest Journal Tables of Contents

SINDEX

BASE

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI

asos
akademia sosyal bilimler indeksi

tpl
toronto public library

teî
türk eğitim indeksi

Academia.edu
share research

SOBIAD
100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

SCRIBD

ESJI
Eurasian Scientific Journal Index
www.ESJIndex.org

CiteFactor
Academic Scientific Journals
Basrah Journal Of Veterinary Research

ROAD
DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

Google

Open Access Library
Search Engine, Journal, Index, Repository

ResearchGate

Scholar

НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА

idealonline

Sabancı University
Research Database

Academickeys
UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

Türkiye Kaynakçası
kaynakça.info

JOURNAL
FACTOR

II JOURNAL
MASTER I

Crossre

Laredo College

STUDYLIB

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. Mimarlık Süreli Yayınlarının Tarihsel Bağlamına Dair Bir Değerlendirme:
Türkiye'nin İlk Mimarlık Dergileri ve Arkitekt.....198
A Review on Historical Context of Architectural Periodicals: Pioneer Periodicals in Turkey and Arkitekt
Yekta ÖZGÜVEN
2. The Industrial Development in Kosovo between 1974-1990 - A Comparative
Overview.....223
Kosova'da Endüstriyel Gelişme 1974-1990 - Karşılaştırmalı bir İnceleme
Kujtim MILLAKU
3. Ahrâr Fırkası.....232
Ahrâr Party
Yunus EMRE TANSÜ; Cesur ÖZÇÖREKÇİ
4. Osmanlı Modernleşme Döneminde Urfa Sancağında Açılan Müslüman
Rüşdiye Mektepleri 243
*The Muslim Rushdie Schools Opened in Urfa Sanjak During The Ottoman
Modernization Period*
Hatip YILDIZ
5. On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Donanmasında Yapılması Planlanan Islahat
Hareketleri.....270
*Reformation Movements Planned to be Performed in the Ottoman Navy in the
Nineteenth Century*
Derya GEÇİLİ
6. Cumhuriyet Halk Partisinde Ortanın Solu İle Başlayan Siyasal Metamorfoza
Karşı İç Ve Dış Muhalefet.....281
*Internal and External Opposition to the Political Metamorphosis that Began
with the Left of the Center in the Republican People's Party*
Tunay ŞENDAL

7. İmâdeddîn Zengî'nin Cesareti ve Başarılarında Rolü.....303
Imadaddin Zangi's Courage and Role in his Achievements

Abdulcelil IŞIK

8. The US Foreign Policy Role in Achieving the Rambouillet Agreement.....322
Rambouillet Anlaşmasının Sağlanmasında ABD Dış Politikasının Rolü

Artan RESHANI

9. XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı, Avrupa ve Çin Loncalarına Dair Karşılaştırmalı
Bir Bakış.....335
*A Comparative Overview of the Ottoman, Europe and Chinese Guilds in XV-
XVI. Centuries*

Mustafa Can GÜRİPEK

10. Cena Trimalchionis ve Eski Roma Mutfak Tarihindeki Yeri.....358
Cena Trimalchionis and its Place in the History of Ancient Roman Cuisine

Ali GÜVELOĞLU

11. A New Historicist Approach to Chimamanda Ngozi Adichie's Half of a Yellow
Sun 376
*Chimamanda Ngozi Adichie'nin Half of a Yellow Sun Adlı Eserine Yeni Tarih-
selci Bir Yaklaşım*

Gökçen KARA

12. An Insider and Outsider View of Modern Egypt By Waguih Ghali And Amitav
Ghosh.....393
*Waguih Ghali ve Amitav Ghosh'tan Modern Mısır'a İçeriden ve Dışarıdan Bir
Bakış*

Neslihan G. ALBAY

13. Osmanlı Devleti'nde Manastırbend Cezasının Tatbikinde Surp Nişan ve
Anna Manastırları Örnekleri.....410
*Monastic Confinement in the Ottoman Empire with a Focus On the Sourb
Nshan and Anna Monasteries*

Erdoğan POLAT

14. İstabl-ı Âmire'de Bir Alman Mirahur: Von Hobe Paşa.....423
*A German Mirahur (Master of the Horse) in İstabl-ı Amire (The Imperial
Stables): Von Hobe Pasha*

Emine GÜMÜŞSOY

15. Osman Hamdi Bey'in Portrelerinde Anlam.....449
Meaning in portraits of Osman Hamdi Bey

Nuri ÖZÇELİK

16. The Visit of Albanian Homage Delegation in Vienna (April 1917).....459
Arnavut Heyetinin Viyana Başsağlığı Ziyareti (Nisan 1917)

Fitim RIFATI

17. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Borç Yönetiminden Bir Kesit: İkramiyeli Tahviller.....470
A Cut View Concerning the Debt Management of Ottoman Public Debt Administration: Lots Turcs

Başak ERGÜDER

18. Hayzürân'ın Halife Hâdî ile İktidar Mücadelesi.....486
The Struggle for Power of Khayzurân with the Caliph Hâdî

Hacı ATAŞ

19. Tarihi Bir Roman Olarak İskender Pala'nın "Od" Romanında Yapı ve İzlek.....503
Structure and Trace in the "Od" Novel of İskender Pala as a Historical Novel

Ramazan ERGÖZ

20. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Rize (1925-1929).....526
The City of Rize According to State Yearbooks of Turkish Republic (1925-1929)

Gülşah KURT GÜVELOĞLU

21. Ortaçağ'da Harran.....558
Harran in the Middle Ages

Efe DURMUŞ

22. Urfa Tereke Kayıtlarına Bir Örnek: Göncü Hacı Abdurrahman'ın 1880 Tarihli Terekesi.....576
An Example Of Urfa Tereke Register: Leather Dealer Hadji Abdurrahman's Tereke Dated 1880

Zafer BENZER

23. Selçuklu Devleti İle Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnilerin Ve Şiilerin Üzerine Etkisi.....595
The Effects of the Challenge of Dominance between the Seljuk State and the Buwayhid State on the Sunnies and the Shitees Living in Baghdad

Murat ERKOÇ

24. 1 ve 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterlerindeki Padişah Hasları İle İlgili Şikâyet Hükümlerinin Mukayesesi 616
A Comparison of the Complaint Cases Related to the Royal Revenue Grants in Sivas Ahkâm Registers with Numbers 1 and 11

Ali AÇIKEL; Yılmaz KILIÇ

25. Maraş'ta Vatan Cephesi (12 Temmuz 1958-27 Mayıs 1960).....641
Vatan Cephesi (Homeland Front) in Maras (July 12, 1958 - May 27, 1960)

Erhan ALPASLAN; M. Can GÖKTÜRK

26. Rusya'nın Körfez Ülkelerinde Ekonomik ve Stratejik Çıkarları.....667
Economic and Strategic Interests of Russia in the Gulf Countries

Elçin NECİYEV; Teymur GASIMLI

27. Bağımsızlıktan Sonra Kuzey Afrika Ülkelerinde Siyasi Süreç: Fas ve Libya Örneği.....685
The Political Process in North African Countries After the Independence: The Case of Morocco and Libya

Onur ÇAPAR

28. Havza'da Mustafa Kemal Paşa- Rus Albayı Semen Mihailoviç Budienni Görüşmesi.....709
The Meeting in Havza between Mustafa Kemal Pasha- Russian Colonel Semen Mihailoviç Budienni

Kadir KASALAK

29. Milli Mücadele Döneminde TBMM Hükümetlerinin İdari Taksimat Alanında Yaptığı Düzenlemeler.....721
Arrangements of the Parliamentary Governments in the Field of Administrative Dissatisfaction in the National Struggle Period

İbrahim TAVUKÇU

Dr. Öğr. Üyesi
Yekta ÖZGÜVEN

Maltepe Üniversitesi, Mimarlık ve
Tasarım Fakültesi, Mimarlık İngilizce
Bölümü,
ozguven.yekta@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0899-1307>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
25/04/2020

Kabul edildi.
Accepted
17/05/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.726854>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Mimarlık Süreli Yayınlarının Tarihsel Bağlamına Dair Bir Değerlendirme: Türkiye'nin İlk Mimarlık Dergileri ve Arkitekt

A Review on Historical Context of Architectural Periodicals: Pioneer Periodicals in Turkey and Arkitekt

Öz

İlk süreli yayınlar, 17. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de ortaya çıkmakla birlikte; mimarlık ortamının süreli yayınlar ile karşılaşması daha geç bir tarihte gerçekleşmiştir. Bu süreli yayınların mimarlık alanındaki öncülleri ise, endüstrileşme pratiklerinin mimari üretim etkinliğini radikal biçimde değiştirmeye başladığı İngiltere, Almanya ve Fransa gibi erken sanayileşen ülkelerde ortaya çıkmıştır. Kitaba göre, sıklıkla ve çok sayıda basıldığı, dolayısıyla da daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşabildiği için bu süreli yayınlar, mimari düşüncelerin de daha hızlı yayılmasını sağlamışlar ve 19. yüzyıl Avrupası'nda mimari söylemlerin üretilmesinin, aktarılmasının ve yaygınlaştırılmasının en etkin aracı haline gelmişlerdir. Türkiye'de ise ilk mimarlık süreli yayınları, mimari yazının mimarlık gündemini en etkin biçimde yönlendirdiği 20. yüzyılın ilk yarısında, 1930'ların başlarında yayınlanmaya başlayan Mimar/Arkitekt ile karşılığını bulmuştur. Batılı öncüllerinden farklı olarak, derginin öncelikli hedefi, mimarların birbirleri ile iletişim kuracakları bir platform oluşturmak, dönemin kapsamlı imar faaliyetleri doğrultusunda ülkenin farklı bölgelerinde bulunan genç Türk mimarların mesleki üretimlerinden birbirlerini ve toplumu haberdar etmek, örnek alınan Batı dünyasındaki mimari modernlikleri Türk mimarlarına tanıtmaktır. Mimar/Arkitekt, bir yandan da, genç Türk mimarları için eğitici ve öğretici bir rol üstlenmiş ve yayın hayatını sürdürdüğü 50 yıl boyunca da, Türkiye'deki mimarlık kültürünün en önemli temel taşlarından birini tanımlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık süreli yayınları, 19. yüzyıl, Erken Cumhuriyet dönemi, Mimarlık tarihi, Arkitekt.

ATIF: ÖZGÜVEN Yekta, "Mimarlık Süreli Yayınlarının Tarihsel Bağlamına Dair Bir Değerlendirme: Türkiye'nin İlk Mimarlık Dergileri ve Arkitekt", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (198-222)

CITE: ÖZGÜVEN Yekta, "A Review on Historical Context of Architectural Periodicals: Pioneer Periodicals in Turkey and Arkitekt", *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (198-222)

Abstract

Although the first periodicals appeared in England in the second half of the 17th century; the introduction of the periodicals to the architectural realm occurred a century later. The architectural pioneers of these periodicals emerged in early industrialized countries such as England, Germany and France, where industrialization practices began to radically change the architectural production. According to the book, these periodicals which enabled the spread of architectural ideas more rapidly became the most effective mass medium of producing, transferring and disseminating architectural discourses in the 19th century Europe, as they were published frequently and in large number, and thus could reach a wider audience. But, in Turkey, the first architectural periodicals emerged in 1930s while the architectural discourses have mostly led the architectural agenda in the early 20th century, by the publication of Mimar/Arkitekt. Unlike its Western predecessors, the primary goal of the periodical was to create a platform where architects would communicate with each other, to inform each other and the society about the architectural works of young Turkish architects in different regions of the country and to introduce the architectural modernities in the Western world to the Turkish architects. Mimar/Arkitekt have also played an educational and instructive role for young Turkish architects; and identified one of the most important thresholds of the architectural culture in Turkey during its publication for 50 years.

Keywords: *Architectural periodicals, 19th century, Early Republican period, Architectural history, Arkitekt.*

Giriş: Mimari Yazın Ortamının Başlangıcına Dair

Mimarlık ortamının mimari yazın ile tanışması, aslında yapı üretim etkinliği kadar eskiye dayanır. Batı dünyasında, mimari düşüncenin yalnızca inşai etkinlikler ile değil, mimari metinler aracılığıyla da ortaya konabileceği inancının öncüsü Vitruvius'un *De Architectura*'sı olarak kabul edilir. Antik dönemin "kapsamlı ve ayrıntılı bir elkitabı"¹ olarak değerlendirilebilecek olan On Kitap, mimarlığın temel ilkelerinden mimarın eğitime, kentlerden konutlara, dini yapılardan kamusal yapılara, üsluplardan yapı malzemelerine, ince yapı işçiliğinden süslemelere, su yapılarından kullanılan teknik aletlere kadar mimarlığı ilgilendiren 'her şey'den söz eder. Hatta, kitapta ortaya konan ilkeler o kadar etkili olur ki; sonraki yüzyılların mimarlıklarını bile biçimlendirir.

Rönesans'la birlikte Gutenberg matbaasının ortaya çıkışı ve baskı sisteminde geliştirilen yeni teknikler, mimarlık pratiğinin yanında, mimari yazının da bir o kadar etkin bir rol üstlenmesine yol açar. Vitruvius'un yeniden keşfedildiği ve *De Architectura*'nın yeniden basılarak çoğaltılmaya başlandığı bu dönemde, Alberti'nin "mimarın tamamıyla

1 Fikret Yeğül, "Vitruvius ve De Architectura", *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 2005), xi.

donatılmış bir tasarımcı (*complete designer*) olduğuna dair modern görüşlerini² içeren *De Re Aedificatoria* gibi kitaplarının yayınlanması, mimarlığın inşa eyleminden öte yalnızca yazın aracılığıyla da üretilebileceğini gösteren ilk işaretler olur. Modern dünyanın bu yeni düşünce sistemi ise, mimarlık bilgisinin, önceki dönemlere nazaran *hızlı* bir biçimde yayılmasına ve mimari yazının etki alanının da genişlemesine zemin hazırlar. İzleyen dönemde ise, her ne kadar 17. yüzyıl Avrupası'nın Aydınlanma düşüncesi ile ilgili olarak ilk gazete ve dergiler yayınlanmaya başlamışsa da, mimarlık ortamının süreli yayınlarla karşılaşması ancak endüstrileşme ile bağlantılı olarak gerçekleşecektir.

Endüstrileşme pratiklerinin baskı teknolojilerinde yol açtığı dönüşümler ve her alanda etkili olan *hız* kavramı, yazın alanında bir takım dönüşümleri beraberinde getirirken; mimari yazın alanını da derinden etkiler. Mimari bilgi ve düşüncelerin o güne kadar görülmemiş bir hızla ve genişlikte yayılmasını sağlayan ilk mimarlık süreli yayınları da, 19. yüzyılın mimari *kaos* ortamında mimari söylemlerin üretilmesinin, aktarılmasının ve yaygınlaştırılmasının en etkin yolu olarak, mimari pratik içerisinde özel bir '*mecra*' (*medium*) tanımlar. Bu yeni *ortam*, dönemin mimari olgularının (üsluplarının, biçimlerinin, mimarlarının, yapılarının vb.) birbirlerine üstün gelme yarışında, meşru bir zemin oluşturma çabaları için önemli bir araç olarak görülür. Üstelik bu araçsallaşma, yalnızca mimarlık alanında ve mimarlar arasında değil; daha geniş bir ölçekte, toplumsal alanda da varlık kazanır. Böylelikle, ilk olarak erken sanayileşen Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan mimarlık süreli yayınlarının sayısı da, 19. yüzyılda ortaya konmak istenen mimarlıkların ve mimarlık düşüncesinin çoğullaştığı gibi, giderek çoğalır. Hatta, 20. yüzyılda, dönemin mimari kültürünü belirleyen temel olgulardan biri haline gelir.

Bu süreç, Türkiye'deki mimarlık ortamında ise, mimari yazının mimarlık gündemini en etkin biçimde yönlendirdiği 20. yüzyılın ilk yarısında karşılığını bulur ve ilk mimarlık süreli yayını, Avrupa'daki öncüllerine görece oldukça geç bir tarihte, 1930'ların başlarında varlık kazanır. Bu tarihsel gecikme, gerek mimarlık mesleğinin usta-çırak ilişkisi içerisinde yaparak değil de okullarda verilen mesleki bir eğitimle öğrenilmesini tanımlayan ilk mimarlık okulunun geç 19. yüzyılda kurulması, gerekse de mimarlık mesleğinin yalnızca inşai bir etkinlikten öte bir alan tanımlaması ve mimarın bir yapı ustasından öte profesyonel bir meslek adamı olduğuna dair toplumsal düşüncenin yaklaşık yarım yüzyıllık bir süreç içerisinde oluşturabilmesi ile ilintili görünür.

Mimari düşüncenin yanı sıra; mimari üretim, biçimleniş, ifade ve temsilin de yaygın ifadesini bulduğu bu süreli yayınlar, endüstrileşen mimarlık pratiğinde çeşitlenen ve çoğullaşan aktörlerin varlığıyla bağlantılı olarak, zamanla mesleğe farklı biçimlerde eklenen farklı okuyuculara hitap edecek şekilde çeşitlenir. Mimarlık disiplinin, yalnızca mimari pratik veya teori ile sınırlandırılmayacak genişlikteki sınırları -veya *sınırsızlığı*-,

2 Catherine Wilkinson, "The New Professionalism in the Renaissance", *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, ed. Spiro Kostof (New York: Oxford University Press, 1977), 124.

aynı zamanda bu süreli yayınların da ilk örneklerinden başlayarak, mimarlığa dair ‘herşey’i kapsayan geniş bir içeriğe sahip olmasına neden olur.

1. Mimari Yazın Ortamının Değişiminde Dair: İlk Mimarlık Süreli Yayınları

İlk süreli yayınlar, 17. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de ortaya çıkmakla birlikte; mimarlık ortamının süreli yayınlar ile karşılaşması daha geç bir tarihte gerçekleşir. Bu kapsamda, süreli yayınların mimarlık alanındaki öncülleri, yaklaşık bir yüzyıl sonra, İngiltere, Almanya ve Fransa gibi erken sanayileşen Avrupa ülkelerinde ortaya çıkar ve 18. yüzyıl, özellikle birçok bilimsel eserin, elkitabının ve kataloğun yayınlandığı İngiltere başta olmak üzere, mimarlık yazının altın çağı olur³. Ancak, 18. yüzyıl sonlarında çıkarılan bu yayınlar, isimlerinde yer alan *magazine* ifadesi ile bağlantılı olarak ilk mimarlık süreli yayınları olarak nitelendirilmekteyse de; bir dergiden ziyade, bir kitap niteliği taşırlar.

Bu bağlamda, 1774 yılında, John Carter tarafından Londra’da aylık olarak yayınlanmaya başlayan *The Builder’s Magazine*, isminde yer alan *magazine* ifadesi ile ilişkilendirilerek, ilk mimarlık dergisi olarak değerlendirilen yayınlardan biridir⁴. İlk sayısında da belirtildiği üzere, “mimarlar, marangozlar, taş ustaları, duvar ustaları için olduğu kadar; yapı sanatının ehil uzmanları olmayı arzu eden herkes” için bir elkitabı olma amacını güden dergi (Şekil 1), “en görkemli ve şahane yapılardan en basit ve sade yapılara kadar, her üslup ve zevkteki mimari tasarımları, planları ve kesitleri ile birlikte yayınlayarak saraydan kır evine kadar her çeşit yapının inşasında mükemmel bir yardımcı olarak hizmet etme”yi hedeflemiştir⁵. Dergi, kiliseler, hastaneler ve diğer kamu yapılarından; salon, yemek odası, giyinme odası, yatak odası vb. tüm iç mekânların kapı ve pencere detaylarına; antik Yunan, Roma ve Gotik yapıların plan ve kesitlerinden; park ve bahçeler gibi yeşil alanların tasarımına kadar geniş bir yelpaze sunar. Böylelikle, mimarlığın tüm içeriğini bir bütün olarak ele almasının yanı sıra; bir katedral, konak, tapınak veya bir kır evi vb. inşa etme ehliyetinde olan tüm aktörlere de hitap etme iddiasını taşır⁶. Ancak, dergi, gerek 1778 yılında ulaştığı 628 sayfalık içeriği, gerekse de mimari terimler sözlüğü, yapı düzenleri ve oranları, malzeme fiyatları ve işçilik ücretleri gibi konulara yönelik içeriği bağlamında, bir dergiden daha fazlasına, bir kitaba işaret eder⁷.

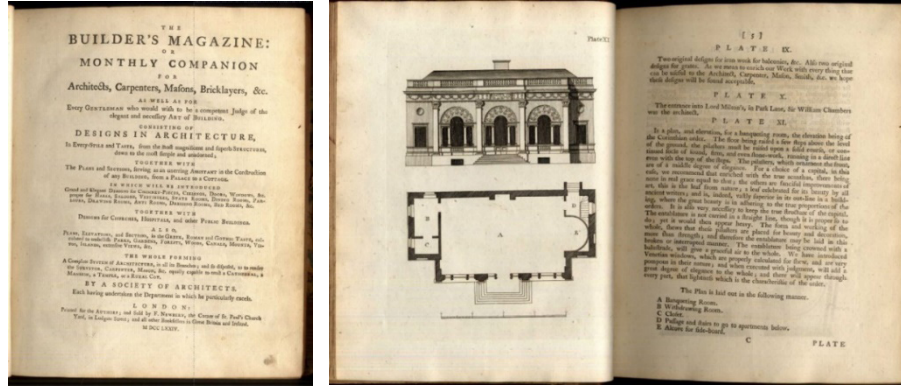
3 John Wilton-Ely, “The Rise of the Professional Architect in England”, *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, ed. Spiro Kostof (New York: Oxford University Press, 1977), 188.

4 Steve Parnell, “Architectural Design, 1954-1972: The Architectural Magazine’s Contribution to the Writing of Architectural History” (PhD diss., University of Sheffield School of Architecture, 2011), 5.

5 *The Builder’s Magazine*, 1774.

6 *The Builder’s Magazine*, 1774.

7 Parnell, “Architectural Design, 1954-1972: The Architectural Magazine’s Contribution to the Writing of Architectural History”, 5.

Şekil 1. The Builder's Magazine Dergisinin 1774 Tarihli İlk Sayısı⁸

Benzer biçimde, Andreas Böhm tarafından 1777'de Münih'te yayınlanmaya başlayan *Magazin für Ingenieur und Artilleristen* de, mimari tasarımdan çok, topçu askerlerine yönelik inşaat talimatnamelerine yer veren 400 sayfalık içeriği ile bir kitap niteliği taşır⁹. Yine 1789 yılında, Gottfried Huth tarafından Weimer'da yayınlanmaya başlayan *Allgemeines Magazin für die Bürgliche Baukunst*, ilk mimarlık dergilerinden biri olarak değerlendirilmekteyse de; isminde yer alan *magazin* ifadesinden ziyade, 400 sayfalık içeriği nedeniyle bir kitap olarak tanımlanabileceği gibi¹⁰; aynı zamanda “inşaat etkinlikleri rehberi” olarak da nitelendirilmektedir¹¹.

İlk Fransız mimarlık süreli yayını olan *Journal des Bâtiments Civils* ise, 25 Eylül 1800 tarihinde Maurice-François-Camille Le Bars tarafından Paris'te yayınlanmaya başlar¹². Aynı zamanda bir müteahhit olan Camille, derginin bin kopyasını sanatçı ve mimarlara ücretsiz olarak göndermiştir. Camille, ilk sayıda asıl amaçlarının ve arzularının “müteahhitler tarafından kullanılan hammaddelerin günlük fiyatları”nı ele almak olduğunu belirtir ve haftada iki kez yapı malzemelerine ilişkin fiyat listeleri yayınlar¹³. Derginin bu içeriği, hem bir mimar yerine bir müteahhit tarafından yayınlanıyor olması, hem de derginin kökenini oluşturan *Almanach des Batiments* (Yapılar Almanacağı) adlı inşaat meslekleri yıllığı ile ilişkili görünür¹⁴. Her ay 140 sayfa olarak yayınlanan dergi, üçüncü sayısıyla birlikte değişime gider. Fiyat listeleri ile reklamlar arka sayfalara gönderilirken; yerlerini mesleki duyurular, dönemin mimarlıkları ve mimarlık pratiği üzerine eleştiriler, mimarlık tarihi ve teorisi üzerine yazılar ve tartışmalar alır. Bu yönüyle, dergi, yalnızca mimarlar değil,

8 *The Builder's Magazine*, 1774.

9 Parnell, “Architectural Design, 1954-1972: The Architectural Magazine's Contribution to the Writing of Architectural History”, 5.

10 Parnell, “Architectural Design, 1954-1972: The Architectural Magazine's Contribution to the Writing of Architectural History”, 5.

11 Uğur Tanyeli, “Mimarlık Dergisi Neyi Temsil Eder? 20. Yüzyıla Bir Bakış”, *Arredamento Mimarlık*, sayı 2000/12 (2000): 97.

12 Dergi, sonraki yıllarda *Journal des Bâtiments Civils des Monuments et des Arts* adını almakla birlikte; daha sonra *Annales de l'architecture* adıyla yayınlanmaya devam etmiştir. Bkz. Helene Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, *The Beaux-Arts and Nineteenth-Century French Architecture*, ed. Robin Middleton (Thames and Hudson, 1984), 51.

13 Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 51-52.

14 Tanyeli, “Mimarlık Dergisi Neyi Temsil Eder? 20. Yüzyıla Bir Bakış”, 97.

felsefecilerden bilim insanlarına kadar uzanan genişlikteki okuyucu kitlesi için bir tartışma platformu oluşturur¹⁵ ve mimarlık alanında yeni bir üretim zemini tanımlamaya başlar.

Lipstadt, *Journal des Bâtiments Civils* ile yine eşzamanlı ilk Fransız mühendislik dergisi olan *Recueil Polytechnique des Ponts et Chaussées* dergisini içerikleri ve amaçları bağlamında karşılaştırır¹⁶. Asıl amacı “kamu binaları, çeşitli sivil inşaatlar ve yolların yapımı ve bakımı; bataklıkların kurutulması; ormanlık ve yeşil alanların ağaçlandırılması; kısaca topluma en yararlı ve en onurlu meslek alanı olan *Ponts et Chaussées* ile ilgili her şey” olan *Recueil*, temel olarak mühendislik alanına ve mühendislere odaklanırken, mimarlar ikinci planda tutulmuştur¹⁷. Tam da bu nedenle, okuyucularına, mimarlık alanını ilgilendiren “estetik teorisi veya yapım teknikleri” ile ilgili bir şey sunmaz; aksine ülke ölçeğinde yeni yollar ve kanallar gibi ulaşım ağlarının inşasıyla, Fransa’nın refahına yönelik “ulusal ve bölgesel ilerleme” için çeşitli gelişim planları yayınlanır¹⁸. Ancak, bir müteahhit olmasına rağmen, Camille, “çağdaş Fransız mimarisinin estetik ideallerini geliştirme”yi amaç edinerek, “taşradaki yapım faaliyetlerinin geri kalmışlığını düzeltme” arzusuyla¹⁹, inşa edilmemiş yarışma projeleri ve hayal kırıklıklarından kaynaklanan “uzun ve nafile tartışmalar”a yer verir²⁰. Mimarlığın, inşa etme pratiğinden ziyade bir güzel sanatlar alanı olmasına dayanan bu düşünceye paralel olarak, okuyuculara, mimarlığın sanatsal temeline dayanan çeşitli görüşler sunar²¹. Eşzamanlı iki süreli yayın arasındaki böylesi farklılıklar, sahip oldukları içeriklerinden çok daha öte; yapım etkinliğinin başlıca aktörleri olan mimar ve mühendislerin, birbirinden ayrılmaya ve ayrışmaya başlayan mesleki sınırlarına ve rollerine işaret etmektedir. Sanayileşmenin ve yeni teknolojilerin, büyük ölçüde inşa etme pratiklerini domine ettiği 19. yüzyılın *kaotik* ortamında, mühendisler profesyonel bir meslek alanı tanımlamak için herhangi bir süreli yayına ihtiyaç duymazken; mimarlık dergileri, temel olarak, profesyonel bir meslek alanı tanımlamanın aracı olarak varlık kazanır.

Camille’e göre de, mimarlık süreli yayınlarının başlıca önemi, “sanat alanında günbegün meydana gelen değişimlerin takip edilmesini sağladığı gibi, bu değişimlere yönelik farklı düşüncelerin ifade edildiği özgür bir tartışma platformu oluşturması”ndan kaynaklanır. Bu yönüyle mimarlık süreli yayınları, “kitap yazamayacak kadar meşgul ve mütevazî, ama oldukça yetenekli” kimseler için kendini topluma tanıtabilme olanağı sağladığı gibi²²; aynı zamanda da bunun en pratik, çabuk ve ucuz yolu olur²³. Özgün makalelerin veya açıklamaların yayınlandığı bu dergiler, bir yandan mimarlara kamusal görünürlük ve şöhret kazandırırken, bir yandan da düşük bir fiyata, geniş bir bilgi ortamı

15 Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 52.

16 *Recueil Polytechnique des Ponts et Chaussées* yalnızca 2 cilt olarak 1803 ile 1807 yıllarında yayınlanmıştır. Bkz. Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 54.

17 Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 54.

18 Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 55.

19 Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 52.

20 Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 55.

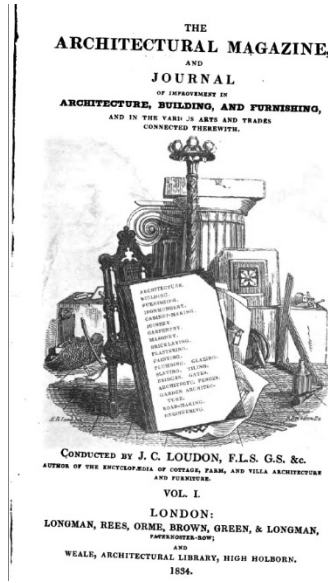
21 Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 52.

22 Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 53.

23 Lipstadt, “Early Architectural Periodicals”, 52.

sunar.

Yüzyılın ilk yarısında, Loudon tarafından Mart 1834 tarihinde İngiltere’de yayınlanmaya başlayan *The Architectural Magazine*, Avusturya’da 1836 yılında yayın hayatına başlayan *Allgemeine Bauzeitung*, 1840 tarihli Fransız *Revue Générale de l’architecture et des Travaux Publics* ve 1843 tarihli İngiliz *Builder*, 1851 tarihli Alman *Zeitschrift für Bauwesen* gibi mimarlık süreli yayınlarına; yüzyıl sonlarında, daha sanatsal içerikli olan 1893 tarihli *The Studio*, 1896 tarihli *Architectural Review* ve 1899 tarihli *Berliner Architekturwelt: Zeitschrift für Baukunst, Malerei, Plastik und Kunstgewerbe der Gegenwart* gibi dergiler eklenir²⁴.

Şekil 2. The Architectural Magazine Dergisinin 1834 Tarihli İlk Sayısı²⁵

İngiltere’nin ilk mimarlık süreli yayını olarak tanımlanan, John Claudius Loudon’un editörlüğündeki *The Architectural Magazine*, ilk sayısının alt başlığında “mimarlık, yapım ve dekorasyon alanındaki ve bununla bağlantılı olarak çeşitli sanat ve ticaret alanlarındaki gelişmeleri” konu edineceğini duyurur (Şekil 2). Bu alanlar ise, “mimarlık, inşaat, dekorasyon, hırdavatçılık, marangozluk, doğramacılık, ahşap işleri, taş işçiliği, duvarcılık, sıvacılık, boyacılık, sıhhi tesisatçılık, cam işçiliği, arduvaz kaplama işçiliği, mozaik döşemeciliği, köprüler, kapılar, çitler, peyzaj düzenlemesi, yol yapımı, mühendislik” olarak ifade edilir²⁶. Beş yıl boyunca aylık olarak yayınlanacak olan derginin²⁷ ilk cildinin önsözünde, Loudon, derginin amacını “mimarlığa yönelik toplumsal ilgiyi arttırmak, mimarlığı daha entelektüel bir meslek haline getirmek, kadınlar için uygun bir çalışma alanı olarak önermek, genç mimarları görmeye ve çizmeye olduğu kadar okumaya, yazmaya ve

24 Anne Hultsch & Catalina Mejía Moreno, “Introduction: Building Word Image, a New Arena for Architectural History”, *Architectural Histories*, 4(1): 13 (2016): 3.

25 *The Architectural Magazine*, Mart 1834.

26 *The Architectural Magazine*, Mart 1834.

27 Parnell, “Architectural Design, 1954-1972: The Architectural Magazine’s Contribution to the Writing of Architectural History”, 7.

düşünmeye teşvik etmek” olarak belirtir²⁸.

Loudon’a göre “mimarlığı, özellikle kadınlar olmak üzere, tüm okuyucular için uygun bir meslek alanı” haline getirecek “ilk adım”ı oluşturan dergide, mimarların teknik olarak “mimari tasarımın bileşenleri” biçiminde tanımladıkları konuları tüm okuyuculara tanıtmaya amacını güden ve mimar profesyoneller tarafından yazılmış klasik dönem mimarlığı ve Gotik mimarlık üzerine makalelerle birlikte; inşa edilmiş kamu ve özel yapıların tanıtımları ve eleştirileri, dekorasyon önerileri, kırsal alan mimarlığından peyzaj mimarlığına, mobilyadan yapı detaylarına ve mühendisliğe kadar uzanan geniş bir yelpazede makaleler yayımlanır. Ayrıca yıl içerisinde İngiltere, Fransa ve Almanya’daki önemli mimari ürünlerin bilgilerine dair “Değerlendirme” (*Review Department*) ile yine Avrupa ve Amerika’da yayımlanmış olan mimarlık ürünlerinin isimlerine dair “Katalog” (*Catalogue*) bölümlerine de yer verilir. “Muhtelif Bölümler”de (*Miscellaneous Department*) ise, farklı yazarlar tarafından ortaya konan çeşitli düşünceler ve haberlerle birlikte, özellikle İngiltere başta olmak üzere dünyanın her yerinde meydana gelen mimari gelişmeler üzerine eleştiriler yer alır²⁹.

Böylelikle, erken sanayileşen Avrupa ülkelerinde, 19. yüzyıl boyunca çok sayıda mimarlık dergisinin yayınlanmaya başlamasıyla birlikte, mimarlık mesleği de, kendine yeni bir mesleki pratik alanı tanımlamış olur. 20. yüzyıl başlarında ise, fotoğraf gibi görsel temsil araçlarının, seri baskı tekniklerinin hakim olduğu yayıncılık sektöründe kullanılmasıyla birlikte; dergilerin yayınlanması, bir yandan gravür baskı tekniklerinin kullanıldığı önceki dönemlere göre kolaylaşırken, bir yandan da fiyatları ucuzlamaya başlar. Gri tonlu, hatta renkli fotoğrafların kullanımıyla üretilen yeni temsil biçimleri ise, mimari üsluplar, mimari hareketler ve teorileri yaymak ve yaygınlaştırmak için süreli yayınları araç olarak kullanan mimarlık ortamında da karşılığını hızla bulur ve mimari yayıncılık alanında büyük ilgi çeker³⁰. Mimari üretimlerin yalnızca sözcükler değil; aynı zamanda *gerçek* görsellerle de temsil ediliyor ve bu temsilin de hızla yayılabiliyor ve görsellerin mimari ifade olarak yeniden üretilebiliyor oluşu ise, yüzyıl başlarında “öncü bir sanatsal/tasarımsal/mimari” söylem iddiasındaki³¹ çeşitli mimari akımlar tarafından hızla kabul görmüştür. Eş zamanlı ortaya çıkan modern hareket başta olmak üzere, bu dönemde, “mesajını sadece metinsel değil, grafik araçlarla da iletmeye özen gösteren” ve kendi söylemine “kamuoyu önünde bir meşruiyet zemini oluşturmaya” çalışan mimari gruplar tarafından yeni süreli yayınlar yayınlanmaya başlamıştır³². 1917 tarihli *De Stijl* ve 1920 tarihli *Le Corbusier*’in *L’Esprit Nouveau*’sı gibi bu dergiler, herhangi bir ekonomik kaygı taşımamaları nedeniyle ürün tanıtımına yer vermektense özellikle kaçınmışlar, yalnızca kendi yaklaşımları bağlamında reklam ve tanıtım amaçlı olmayan bazı ürünleri ortaya koymuşlardır. Uluslararası ölçekte bir okuyucu kitlesine hitap eden bu yeni süreli yayınların, önceki yüzyıldaki mimarlık

28 *The Architectural Magazine*, Mart 1834.

29 *The Architectural Magazine*, Mart 1834.

30 Hultzsch & Moreno, “Introduction: Building Word Image, a New Arena for Architectural History”, 3.

31 Uğur Tanyeli, “Mimarlık’ın 300. Sayısı ve Sektörün Tarihi Bağlamında Bugün Türkiye’de Mimarlık Dergiciliği”, *Mimarlık*, sayı 300 (2001): 34.

32 Tanyeli, “Mimarlık’ın 300. Sayısı ve Sektörün Tarihi Bağlamında Bugün Türkiye’de Mimarlık Dergiciliği”, 34.

sürelî yayınlarından en temel farkı, tamamen manifesteler bir söyleme sahip olmalarıdır³³. Bu bağlamda, mesleki bilgi sınırlarının, değerlerin ve ideolojilerin tartışıldığı bir üretim alanı olan mimarlık dergileri, aynı zamanda mesleğin kuramsal olarak inşa edildiği bir alan haline gelir ki; bu inşayı belirleyen de yine o dönemde dergilerde tartışılan bilgi sınırları, değerler ve ideolojiler olur³⁴.

Bu doğrultuda, Batı dünyasında 19. yüzyıl ortalarından itibaren mimarlık pratiğinin kendisini yapı üretiminde rol oynayan diğer mesleki alanlardan ayrıştırmasının bir aracı olarak gündemi belirlemeye başlamış olan mimarlık sürelî yayınları, görsel malzemelerin yeniden üretimi ve kullanımının yanı sıra, baskı tekniklerinin ve seri üretim hızının sağladığı olanaklarla birlikte 20. yüzyılda daha geniş bir coğrafi ölçüğe yayılır.

2. Türkiye'nin İlk Mimarlık Sürelî Yayınları ve Mimar/Arkitekt

Gutenberg matbaası ve baskı teknolojisinin, Batı dünyasında 15. yüzyılda ortaya çıkışıyla birlikte yazın alanında yol açtığı dönüşümler, Osmanlı dünyasında oldukça geç bir tarihte gerçekleşmiştir. Her ne kadar, matbaa, Osmanlı dünyasına erken 18. yüzyılda Batı'dan transfer edilmişse de; bu teknolojilerin Osmanlı gazete ve sürelî yayınları için kullanılması ancak 19. yüzyılda gerçekleşecektir. Yüzyıl başlarında II. Mahmud'un ve devamında Tanzimat'ın *moderneleştirme*ci politikalarının etkisiyle, tıpkı diğer toplumsal alanlarda olduğu gibi, gazeteler ve dergiler gibi yayıncılık faaliyetlerinde de Batı dünyasında örnek alınmış; böylelikle dönemin *Batılılaşmacı* anlayışı çerçevesinde, Tanzimat aydınları tarafından, Batı'daki fen ve pozitif bilimlerdeki gelişmelerle ilgili olarak toplumu bilgilendirmek ve bilinçlendirmek amacıyla çeşitli dergiler yayınlanmaya başlamıştır. Ancak, Batı dünyasında, gazete ve dergiler, genellikle özel girişimler tarafından yayınlanırken; Osmanlı dünyasında, iç dinamikleri ile ilintili olarak, bu yayıncılığın öncülüğü imparatorluk tarafından gerçekleştirilir.

Özellikle Fransız dergi ve gazetelerinin örnek alındığı Osmanlı yayıncılığında, ilk Osmanlı gazetesi olan 1831 tarihli *Takvim-i Vekâyi*'den sonra; ilk dergiler de, yine Fransa'daki eğitim sistemi örnek alınan tıp alanında ortaya çıkar. *Vakâyi-i Tıbbiye*, 26 Mart 1849 tarihinde, Fransızca ve Türkçe olmak üzere, iki ile dört sayfa halinde yayınlanmaya başlar; ancak 600 abonesi olan dergi, üç yıl sonra kapanır³⁵. Yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1860'lı ve 1870'li yıllarda, Osmanlı sürelî yayınlarının sayılarında meydana gelen artışla birlikte; dergilerin alanları da askeri, eğitim, ekonomi, edebiyat, tarih, felsefe, coğrafya, sosyal meseleler, hikayeler, moda, ev hayatı vb. gibi geniş bir yelpazeye ulaşır. Ayrıca, bu dönemde, kadın dergileri, çocuk dergileri, karikatür dergileri gibi özelleşmiş okuyucu kitlesine yönelik çeşitli sürelî yayınlar çıkarılmışsa da³⁶; henüz mimarlık alanı ile

33 Tanyeli, "Mimarlık'ın 300. Sayısı ve Sektörün Tarihi Bağlamında Bugün Türkiye'de Mimarlık Dergiciliği", 34.

34 Parnell, "Architectural Design, 1954-1972: The Architectural Magazine's Contribution to the Writing of Architectural History", 3.

35 Kenan Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 9 (Nisan 2016): 77-78.

36 Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)", 71-112.

ilgili bir dergiden söz etmek mümkün değildir.

Batı dünyasında, ilk mimarlık süreli yayınlarının 18. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmasına rağmen, Osmanlı dünyasında -19. yüzyıl sonlarında bile- mimarlık süreli yayınlarının varlık kazan(a)maması, aslında Osmanlı'nın geleneksel mimarlık ortamı ve mimar kimliği ile ilişkili görünür. Batı'da, mimarlık ortamı, daha Rönesans'tan itibaren modern pratikler çerçevesinde biçimlenmiş ve sanatçı kimliği ile bağlantılı olarak, mimar da yaratıcı birey/modern özne haline gelmiştir. Mimari üretimlerini yalnızca inşa etme eylemi ile değil; mimari düşünce ve söylemleri ile de ortaya koyan mimarlar, mesleki etkinliklerini, Aydınlanma düşüncesinin sorgulama, tartışma, geliştirme gibi modern nosyonları çerçevesinde gerçekleştirmişlerdir. Mimar öznelerin, birbirinden farklı mimarlıklar üretilebileceği farkındalığına yol açan bu durum, söz konusu farklı üretimlerin öncelikle düşünsel ve sonra pratik olarak yaygınlaştırılmasına yönelik uğraşları da beraberinde getirmiştir. Batı'da mimarlık süreli yayınları, böylesi farklı mimarlıklar üzerine tartışmaların bir sonucu olarak varlık kazanırken; Osmanlı dünyasında, bu dönemde henüz ne modern bir özne olarak mimar kimliğinden ne de mimari üretimin modern dinamiklerinden söz etmek mümkün değildir. Halen geleneksel örüntülerini sürdürmekte olan Osmanlı dünyasında, mimarlık, profesyonel bir meslek alanından ziyade, inşa etme eylemi ile özdeş bir alana işaret etmektedir. Özdeştir; çünkü mimarlık, kurumsallaşmış bir meslek eğitimi veren mimarlık okullarında değil; usta-çırak ilişkisiyle *yaparak* öğrenilir. İmparatorluk sınırları içerisindeki tüm mimari etkinlikler, 19. yüzyıl başlarına kadar saraya bağlı Hassa Mimarlar Ocağı -devamında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü- tarafından gerçekleştirilir. Dolayısıyla, Osmanlı dünyasında mimari pratik, Batı'daki gibi birey-özneler tarafından tasarlama düşüncesiyle gerçekleştirilmediği gibi; mimari eğitim de çırağın, ustasından gördüklerini mütemediyen tekrar ve tekrar inşa ederek *usta* olmasına dayanır. Mimari üretimin, inşai uygulama ile belirlendiği Osmanlı dünyasında da, bu nedenle mimari söylem üretilmediği gibi; mimari yazın da yalnızca birkaç kitapla sınırlı kalmıştır.

Diğer taraftan, sanayileşmeyle birlikte Batı kentlerinde ortaya çıkan yeni toplumsal koşullar tarafından belirlenen yeni gereksinimler ve bu gereksinimlerin mekânsal üretimlerine dair problemleri sürecin yanı sıra, mühendisler ve mimarlar arasındaki mesleki sınırların ayrışmasının yol açtığı düşünsel kaygı ve üretimler de Osmanlı dünyasında görülmez. Bu nedenle, 19. yüzyıl Avrupası'ndaki mimari tartışmaların ortaya koyduğu farklı görüş ve ideolojilerin yayılmasının ve yaygınlaşmasının bir aracı olarak ortaya çıkan mimarlık süreli yayınları da, henüz bir mimarlık söyleminin oluşmadığı Osmanlı dünyasında varlık kazanacak bir zemin bulamaz. Bu zemin, ancak yüzyıl sonunda, 1883 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nde düzenli bir sivil mimarlık eğitiminin başlamasından sonraki süreçte oluşacaktır. Kurumsal mimarlık eğitimi alan ilk mezunlarını 1889 yılında veren okulun, askeri mühendislik eğitiminin verildiği Mühendishane ve -Mühendishane ile bağlantılı da olsa- sivil mühendislik eğitiminin verildiği Hendese-i Mülkiye'den yaklaşık yüzyıl sonra kurulması, aynı zamanda ilk kez mesleki etkinlik alanı tanımlı bir mimar topluluğunun oluşumuna işaret etse de; bu durum, Osmanlı dünyasındaki ilk mimarlık süreli yayınlarının, ancak erken 20. yüzyılda mühendislerle dayanışma içerisinde ortaya

çıkmasına yol açacaktır.

Bu bağlamda, Osmanlı dünyasında, mimarlığa ilişkin ilk süreli yayınlar, 20. yüzyıl başlarında, II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlükçü ortamda varlık kazanır. Osmanlı coğrafyasındaki mimarlar ve mühendisler arasındaki etkileşimi ve iletişimi sağlama amacındaki *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*, mimar ve mühendislerin bir araya gelerek, kurumsal nitelikte -bugünkü anlamıyla- bir meslek odası kurma girişimlerinin sonucu olarak yayın hayatına başlar. Mimar Kemaleddin'in³⁷ “müntesibîn-i fenni ittihadı davet” ederek Tanin gazetesinde verdiği ilanla yaptığı çağrıyla bir araya gelen “erbab-i fünun”, 28 Ağustos 1908 tarihinde Sirkeci İstasyon Bahçesi'nde toplanır ve Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti adıyla bir birlik kurarlar³⁸. Cemiyetin 18 Eylül 1908 tarihinde Taksim Bahçesi içerisindeki dairede yaptığı toplantı sonucunda hazırlanan yönetmeliğinde³⁹, cemiyetin kuruluş amaçları arasında yer verilen “bayındırlık ve mimarlığın gelişmesine çalışmak, mühendisliğe ve mimarlığa ait inceleme ve bilimsel araştırmalar yapmak, mühendis ve mimarlar arasında dostluk ve bağlılığı artırmak, mühendislik ve mimarlığın gelişmesine ve yükselmesine hizmet eden şahısları, bilgisi, ehliyeti ve doğruluğu ile sivrilmiş ve şöhret yapmış müteahid ve işçileri memlekete tanıtmak”⁴⁰, aynı zamanda bir süreli yayının çıkarılması açısından da belirleyici olur.

İçtüzüğünde, etkinlik alanı, mühendislik ve mimarlık ile ilgili her konu olarak belirlenmekle birlikte; benzer nitelikteki diğer Osmanlı ve yabancı cemiyetler ile kurulacak ilişkiler aracılığıyla karşılıklı yayın değişimlerinde bulunmak, çeşitli konferanslar ve yarışmalar düzenlemek ve bir süreli yayın çıkarmak da cemiyetin hedefleri arasında yer alır⁴¹. Bu bağlamda, cemiyetin nizamnamesinin 76. maddesinde, “mühendislik ve mimarlığa ait fennî bir risale-i mevkute” olarak ifade edilen⁴² süreli yayın, kuruluşundan bir yıl sonra, Ekim 1909 tarihinde, *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* adıyla aylık olarak yayınlanmaya başlar⁴³. Eylül 1910 tarihine kadar, 12 sayı yayınlanan dergide, “matematik, fizik, makine, elektrik bilgileri, ilm el-maaden (mineraloji), bayındırlık, sanayi, mimarlık ve inşaat-ı miyahiye (su mühendisliği)” konularında çeşitli yazılara yer verilir⁴⁴. Bu yazılar,

37 Kemaleddin Bey, bu sırada Evkaf Nezareti'nin yanı sıra, Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde de görev yapmaktadır.

38 Feza Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle* (Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2008), 44.; Cüneyd Okay, “Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti ve Belgeler”, *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle* (Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2008), 77.; Çetin Ünalın, *Cumhuriyet Mimarlığının Kuruluşu ve Kurumsallaşma Sürecinde Türk Mimarlar Cemiyeti'nden Mimarlar Derneği 1927'ye* (Ankara: Mimarlar Derneği 1927, 2002), 16.

39 Feza Günergun, “Son Osmanlı Döneminde Mimar ve Mühendis Meslek Örgütleri ve Dergileri”, *Mimarlık*, sayı 300 (2001): 26.

40 Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 46-47.

41 Günergun, “Son Osmanlı Döneminde Mimar ve Mühendis Meslek Örgütleri ve Dergileri”, 26.; Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 48.

42 Okay, “Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti ve Belgeler”, 78.

43 İlk sayıları 24 sayfa olarak yayınlanan derginin 4. sayısında, gördüğü ilgi nedeniyle derginin 32 sayfa-ya çıkarıldığı belirtilir. Bkz. Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 51.

44 Günergun, derginin yayın hayatına son vermesiyle birlikte, cemiyet üyelerinin yazılarının, Osmanlı Mühendis İktisad Cemiyeti tarafından 1908-1914 yılları arasında çıkarılan Genç Mühendis dergisinde

cemiyetin yönetmelikleri, etkinlikleri, üye listeleri, gelen mektuplar ve dergiye ait haberleri içeren “kısm-1 idari” ve bilimsel makaleler, bilim ve teknikteki yeni buluşlara ilişkin haberleri içeren “kısm-1 fenni” olarak iki bölüm halinde yayınlanır⁴⁵.

Bu tarihlerde, cemiyetin üyelerinin yalnızca %33’ünün mimarlardan, geri kalan çoğunluğun ise mühendislerden meydana gelmesi ile ilişkili olarak; dergide, çoğunlukla, mühendis okulları ve öğretim programı, kara ve demiryolu yapımı, köprü yapımı, arazi haritalarının hazırlanması, inşaat teknikleri gibi daha çok mühendislik alanına ilişkin yazılar yayınlanır. Günergun’un⁴⁶ ve Okay’ın ayrıntılı biçimde verdiği içeriğine göre⁴⁷; dergide, mimarlık alanı ile ilgili tek yazı, 7. sayıdan 11. sayıya kadar bir dizi halinde yayınlanan Mimar Kemaleddin’in “Mimar-î İslâm” başlıklı yazısıdır⁴⁸. Bunun dışında, tüm sayılar boyunca yayınlanan yazıların tamamı mühendislik alanına ilişkindir.

I. Dünya Savaşı yıllarında faaliyetleri kesintiye uğrasa da, 1919 yılında tekrar kurulan cemiyet, aynı yıl *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Salnamesi* adıyla bir yıllık yayınlama kararı alır. Ancak, Günergun’a göre yapılan çağrıya rağmen hiçbir makalenin gelmemesi üzerine, Okay’a göre ise yazılar toplanmış olmasına rağmen, salname yayınlanmaz⁴⁹. Bir yıl sonra, 1920’de, mühendislik ve mimarlık tarihi ile ilgili başka bir salnamenin yayınlanması kararlaştırılmış, mühendis ve mimarlardan belge ve fotoğraflar göndermeleri istenmişse de, bu salname de yayınlanamamıştır⁵⁰. Bu sırada, cemiyet tarafından tekrar bir süreli yayın çıkarılmaz; ancak 14 Nisan 1922 tarihinden itibaren bir yıl boyunca 18 sayı olarak yayınlanan Mühendis Mektebi Mecmuası’nın ilk 9 sayısında “Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti’nin Naşir-i Efkardır” ifadesine yer verildiği görülmektedir⁵¹. Bu doğrultuda, Günergun’un araştırmasında ayrıntılı bir biçimde yer verdiği her sayının içeriğine göre⁵²; dergideki yazıların tamamı şimendifer, makineler, betonarme hesapları, kemer açıklıkları hesapları, kafes kirişlerin uygulanması, rutubetin beton üzerindeki etkisi, çatı makasları, mukavemet hesapları gibi mühendislik alanına ilişkindir. Ayrıca, tekrar kurulan cemiyete ilk yıllarda üye olan 116 kişiden yalnızca 5’inin mimar olduğu⁵³ göz önüne alındığında⁵⁴; her ne

---

yayınlanmaya devam ettiğini belirtir. Bkz. Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 51, 60. Bu bağlamda, Mühendis Mektebi öğrencileri tarafından hazırlanan derginin, yalnızca mühendislik alanı ile ilişkili olması nedeniyle, mimarlık süreli yayınları arasında değerlendirilmesi doğru olmayacaktır.

45 Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 48-49.

46 Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 67-70.

47 Okay, “Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti ve Belgeler”, 146-150.

48 Kemaleddin’in Bey’in “Mimar-î İslâm” başlıklı yazı dizisi, Nisan 1910, Mayıs 1910, Haziran 1910, Temmuz 1910 ve Ağustos 1910 tarihli sayılarda yayınlanmıştır. Bkz. Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 68-69.

49 Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 59. ; Okay, “Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti ve Belgeler”, 80.

50 Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 60.

51 Feza Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, Ek-5, *Cumhuriyet Mimarlığının Kuruluşu ve Kurumsallaşma Sürecinde Türk Mimarlar Cemiyeti’nden Mimarlar Derneği 1927’ye* (Ankara: Mimarlar Derneği 1927, 2002), 258.

52 Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, Ek-5, 266-268.

53 Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, 56-57.

54 Üye listesinin 1. numaralı kaydı Kemaleddin Bey’e aittir. Bkz. Günergun, “Osmanlı Mühendis ve

kadar, dergi, Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin yayını olarak ifade edilmekteyse de, bir mimarlık süreli yayını olarak değerlendirilmesi doğru olmayacaktır.

Bu yıllarda, Batılı öncüllerine rağmen, Osmanlı dünyasında mimarlık alanına özgü bir süreli yayının olmayışı, dönemin mimari eğitim ve üretim ortamının yanı sıra; dönemin toplumsal yapısı ile de ilişkili görünür. Bu dönemde, ülkede mimarlık eğitimi veren tek okul olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşundan Cumhuriyet yıllarına kadar yaklaşık 190 mimar mezun olmakla birlikte⁵⁵; bu mezunların, neredeyse tamamına yakını gayrimüslimlerden oluşmaktadır⁵⁶. Devletin ve özel işverenlerin daha çok yabancı ve gayrimüslim mimarlara yönelik teşvikinin yanı sıra, 20. yüzyıl başlarında ülkenin içerisinde bulunduğu uzun savaş yılları nedeniyle inşai faaliyetlere yatırım yapılamaması ile ilişkili olan bu durum⁵⁷, ancak erken Cumhuriyet yıllarının modernleşme projesiyle birlikte başlatılan imar faaliyetleri ile değişime uğrayacaktır. 1924 yılından sonra, okulun mezunları arasındaki Türk mimar sayılarında artış olduğu gibi, 24 kişiyle en çok mezun 1928 yılında verilmiştir⁵⁸. 1928 yılı mezunları ise, ülkede bir mimarlık ortamının oluşturulması ve özellikle mimarlık süreli yayınlarının ortaya çıkışı için de önemli katkı sağlayacaklardır.

Diğer taraftan, bu dönemde, başkent Ankara başta olmak üzere, ülke genelinde yoğun bir imar faaliyetine başlanmış ve bu amaçla Avrupa'dan çok sayıda yabancı mimar davet edilmiştir. Bu yıllarda, bir yandan Anadolu kentlerinin modernleştirilmesi ve yeni modern yerleşimlerin kurulması amacıyla Batılı uzmanlar getirilirken, bir yandan da Nefise Mektebi'nin öğretim programında önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Öncelikle okulun adı, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi olarak değiştirilmiş, Mimarlık Bölümü'ne yalnızca lise mezunlarının kabul edilmesi, eğitim süresinin dört yıl olarak belirlenmesi ve mezunlarının yüksek dereceli öğrenim görmüş sayılması yolunda kararlar alınmıştır⁵⁹. 1928 yılında Giulio Mongeri'nin ve 1930 yılında da Vedat Bey'in istifasıyla, Mimarlık Bölümü'nün yürütücülüğüne, Avrupa modernizminin de ülkedeki öncülerinden olan Ernst Egli getirilmiş; Arif Hikmet Holtay ile okulun 1928 yılı mezunları arasında yer alan Sedat Hakkı Eldem ve Seyfettin Arkan da, asistan olarak görevlendirilmiştir⁶⁰. Ayrıca, 1927 yılında çıkarılan bir kanunla, mimar ve mühendis ünvanlarının kullanımına kısıtlama getirilmiş, bu tarihten sonra yalnızca resmi mesleki eğitim almış ve Türkiye veya yabancı bir ülkede eşdeğer mimarlık okulları mezunlarının mimar ünvanını kullanmaları kararlaştırılmıştır⁶¹.

Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri", 56-57.

- 55 I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılından, Cumhuriyet'in ilanına kadar olan sürede, mevcut savaş ortamı ile ilişkili olarak, her yıl yalnızca birkaç mimar mezun olmuştur. Bkz. Yekta Özgüven, "Türkiye'de Kadın Mimar Kariyerinin Başlangıcı (1934-1960)" (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002).
- 56 Özgüven, "Türkiye'de Kadın Mimar Kariyerinin Başlangıcı (1934-1960)".
- 57 Gülsüm Baydar, *Osmanlı-Türk Mimarlarında Meslekleşme* (Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, 2012), 13.
- 58 Özgüven, "Türkiye'de Kadın Mimar Kariyerinin Başlangıcı (1934-1960)".
- 59 Mustafa Cezar, *Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin 90. Yılı*, (İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1973).
- 60 Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür* (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 175-176.
- 61 Baydar, *Osmanlı-Türk Mimarlarında Meslekleşme*, 64.

Modern mimarının ülkeye girdiği bu yıllarda, mezun olan Türk mimarların sayıları arttığı gibi, sürdürülen imar faaliyetleri ile bağlantılı olarak, mimari etkinlik alanları da ülke geneline yayılmıştır. Bu nedenle, başta çok sayıda Türk mimarın aralarında bulunduğu 1928 yılı mezunları olmak üzere, dönemin genç Türk mimarları, ülkedeki yabancı mimarların etkinlikleri ile rekabet edebilme kaygısıyla, aralarında iletişim kurmak, etkinliklerini tanıtmak ve bilgilen(dir)mek, mimari faaliyetlerinden haberdar olmak isteğiyle bir *birlik* oluşturma ihtiyacı duymuşlardır. Bu bağlamda, Türkiye'nin ilk mimarlık süreli yayını olan Mimar da, mimarlık alanında iletişim sağlayacak bir *ortam* olarak yayın hayatına başlamıştır.

Şekil 3. Mimar ve Arkitekt Dergisinin Kapağı⁶²

Bu iletişim ve haberdar olma çabalarının ilk adımlarını, 18 Şubat 1927 tarihinde Ankara'da kurulan Türk Mimarlar Cemiyeti ile 09 Mart 1927 tarihinde İstanbul'da kurulan Güzel Sanatlar Birliği⁶³ Mimari Şubesi tanımlar⁶⁴. Aralarında Seyfi Arkan, Şevki Balmumcu ve Sedad Hakkı Eldem gibi isimlerin bulunduğu genç Türk mimarların İstanbul'da bir araya gelmeleriyle ortaya çıkan bu oluşumun başlıca amaçları arasında, dönemin modernist düşüncesine paralel biçimde, yeni ve modern mimar kimliğini tanımlamak, profesyonel mesleki sınırları belirlemek ve *yeni mimariyi* oluşturmak gibi modernist söylemin inşa edilmesi yer alır⁶⁵. Bu modernist söylemin ortaya konulmasında büyük rol oynayacak olan Mimar dergisi de, Zeki Sayar, Abidin Mortaş ve Abdullah Ziya Kozanoğlu tarafından⁶⁶

62 Mimar (1934): kapak. Arkitekt (1935): kapak.

63 Güzel Sanatlar Birliği'nin kökeni, 1909 yılında kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'ne dayanmakla birlikte; 09 Mart 1927'de mimari, resim, heykel ve tezyin olmak üzere dört şubeye ayrılmıştır. Bkz. Çetin Ünalın, "Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Kanununun Yasalaşması", *Mimar.ist*, sayı 51, (2014), 58.

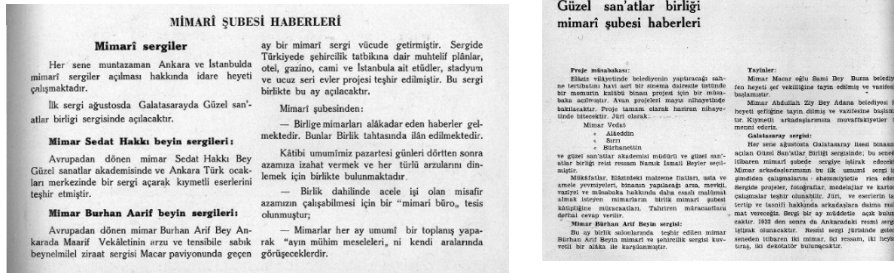
64 Çetin Ünalın, *Cumhuriyet Mimarlığının Kuruluşu ve Kurumsallaşma Sürecinde Türk Mimarlar Cemiyeti'nden Mimarlar Derneği 1927'ye*, 24.

65 Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, 176.

66 Devlet Güzel Sanatlar Akademisi 1928-29 yılları mezunlarından, aralarında Zeki Sayar, Samih Akkaynak, Sedad Hakkı Eldem, Feridun Çeçen, Cemil Bey ve Şevki Balmumcu'nun da bulunduğu bir grup genç mimar, 1930 yılında Akademi yıllarında okul dergisini yayına hazırlayan Abidin Mortaş ve öğrenciliği sırasında gazetecilik yapmış olan Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun önderliğinde, bir dergi yayınlama amacıyla bir araya gelmişler; toplantılar sonucunda; Mortaş ve Kozanoğlu'nun derginin yayına hazırlanması ve baskı işlerinden, Sayar'ın mali işlerden ve diğerlerinin de yazı ve doküman sağlamaktan sorumlu olmasına karar verilmiştir. Bkz. Zeki Sayar, "25inci Yılı Bitirirken", *Arkitekt*, sayı 4, (1955), s.

1931 yılında aylık olarak yayınlanmaya başlar⁶⁷. Bir yıl sonra Kozanoğlu'nun Adana'ya ve Mortaş'ın da 1942'de Ankara'ya gitmesiyle birlikte⁶⁸; Sayar, 1980'lere kadar yaklaşık 50 yıl boyunca, dergiyi tek başına yürütür. Böylelikle, Mimar, Türkiye'nin ilk bağımsız mesleki mimarlık süreli yayını olduğu gibi, aynı zamanda da en uzun soluklu mimarlık süreli yayını olur (Şekil 3).

Dergi, Güzel Sanatlar Birliği'nden bağımsız olarak yayınlanıyorsa da; birliğin Mimari Şubesi, dergiye olan desteğini devam ettirmiş ve derginin özellikle ilk sayılarında sıklıkla şubenin etkinliklerine ilişkin haberler yayımlanmıştır (Şekil 4). Genel Sekreter Ö. Faruk Galip, ilk sayısında, şubenin, derginin yayınlanmasını büyük bir sevinçle karşıladığını, “bir meslek ve sanat mecmuasının çıktığını haber verme” amacıyla, şubenin derginin basılı sayılarının büyük bir kısmını alacağını ve “Türk dünyasının her köşesindeki memleket büyüklerine, idarecilerine ve meslek arkadaşları”na göndereceğini belirtir⁶⁹. Aynı zamanda, Türk mimarlarına, “Türk mimarlık sanatının yetkili tek dili” olarak tanımladığı Mimar'ın etrafında toplanmaya, derginin yayınlanabilmesi için destek vermeye ve derginin ülkenin her köşesine ulaşması için çalışmaya dair çağrıda bulunur⁷⁰. Ancak, tüm bu çağrılara rağmen, ilk yıllarda dergi neredeyse hiç satılmaz ve bunun üzerine birkaç sayı Milli Kütüphane'ye, diğerleri ise belediyelere ve valiliklere ücretsiz olarak gönderilir⁷¹.

Şekil 4. Güzel Sanatlar Birliği Mimari Şubesi'ne Dair Haberler⁷²

Derginin yayın hayatına başladığı yıllarda, ülkede yaklaşık 200 Türk mimarın bulunduğu düşünüldüğünde; Mimar aracılığıyla, bir mesleki iletişim ve etkileşim ortamı yaratılması yolundaki çabalar oldukça önemli görünür. Dergi, eğitilmiş ve diplomalı Türk mimarlarının, erken Cumhuriyet yıllarının kapsamlı imar faaliyetleri bağlamında Avrupa'dan davet edilen yabancı mimarların yoğun mimari etkinlikleri karşısındaki hoşnutsuzluklarını dile getirdikleri ve sorunlarını tartıştıkları bir platform oluşturur⁷³. Bu doğrultuda, Mimar,

147.

- 67 Üstün Alsaç, “Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Mimarlık Dergileri”, *Çevre*, sayı 1 (1979): 86.
- 68 Zeki Sayar, “25inci Yılı Bitirirken”, *Arkitekt*, sayı 4 (1955): 147.
- 69 Ö. Faruk Galip, “Birlik ve Mecmua”, *Mimar*, sayı 1 (1931): 20.
- 70 Ö. Faruk Galip, “Birlik ve Mecmua”, 20.; Ö. Faruk Galip, “Mimarlar Kongresi”, *Mimar*, sayı 2 (1931): 67.
- 71 Zeki Sayar, “Zeki Sayar: Çizdiğini İnşa Etmeyen Bir Mimarı Tasavvur Edemiyorum”, *Mimarlık*, sayı 4 (1988): 47.
- 72 *Mimar*, sayı 4 (1931): 143. *Mimar*, sayı 5 (1931): 180
- 73 Bu yıllarda, yine dergideki yazılardan anlaşıldığı üzere Türk mimarlarının bir birlik oluşturma yolundaki çabaları dikkat çekicidir. Abidin (Mortaş)'ın yazısında vurguladığı üzere, Türk mimarları, “teşkilatsızlık ve programsızlık yüzünden memleketin umumi medeniyet mesaisinde” etkin rol alamamaktadırlar. Bkz. Abidin, “Memleketimizde Mimari Varlık”, *Mimar*, sayı 3 (1931): 73.

biri “senelerce bu mesleği okumuş tetkik etmiş, inceliklerini, yaşayışını, zevklerini, elemlerimi yakından hissetmiş”⁷⁴ olan Türk mimarlarının ülkede seslerini duyuracakları, meslekle ilgili sorunları, olayları ve tartışmaları dile getirecekleri bir ortam sağlamak; diğeri ise, dönemin Avrupalı ve Türk mimarlarının çalışmalarını yaygınlaştırmak ve daha geniş kitlelere duyurmak⁷⁵ olmak üzere, iki temel misyon edinmiştir. Zaten Sayar da, bir dergi yayınlamaya karar vermelerinde, mezun olduktan sonra iş bulmak ve mimarlık ortamında kendilerini tanıtmak konusunda yaşadıkları zorlukların etkili olduğunu belirtmektedir⁷⁶.

Derginin bu misyonu edinmesinde, mimarlık alanına ilişkin mesleki konuları incelemek ve gelişmeleri takip etmek gibi meslek alanına özgü çalışmaların yürütülmesi için bir mimarlık dergisi yayınlanmasına duyulan ihtiyaç etkili olmuştur. 1930’larda Türkiye’de henüz kurumsallaşmış bir meslek odası ve dergisi olmadığı için de, “mimarların durumunu belgelemek ve mimarları temsilen kamuoyuna bir mesaj vermek” amacıyla bu görevi, Mimar üstlenmiştir⁷⁷. Dolayısıyla da, Türkiye’de yüzyıllardır sürdürülen oldukça zengin bir yapı geleneği ve mimari etkinlik alanı bulunmasına rağmen, mesleğin statüsünün tam olarak belirlenmemiş olmasından kaynaklanan sorunlar, dergide ele alınan başlıca konular arasında yer bulur. Bu açıdan, dergide yer verilen Şevki Balmumcu’nun sözleri önemli görünür: “Bu memlekette mimar: Halkın kavlince (Mühendis), bir takım vatandaşlar indinde (Kalfa), Mühendislere sorulursa (Ressam), ve san’atkârlar, meselâ ressamlar veya tiyatrocular mabeyninde de Mühendistir.”⁷⁸.

MİMAR ADRESLERİ		
Alaettin	hey	Eren köy
Bu hanettin	“	Bozkurt han
Cemil	“	Anadolu hisar. Küçük su
Çile mis Dimitri	“	Kumkapı Telli odalar N. 37
D. Peçila	“	Büyük millet han N. 92 Galata
Evet	“	İstanbul vilâyet mimarı
Farih	“	İstanbul Emlâk bankası mimarı
Hüseyin	“	Erzurum han İstanbul
İstapan	“	Fener yolu yaver ağa sokak N. 1
Jan Tolintciyan	“	Pangaltı hamamı bekçi sokak N. 19 Tülbentci biraderler daire 12
Kemalettin	“	Edirne maarif mimarı
M. Vedat	“	Maçka
Necmettin	“	İzmir belediye heyeti fenniye müdürü
O. Sarrafyan	“	Pangaltı Horasancıyan
Ö. Sırrı	“	Hüdavendigâr han N. 61
P. Apustol	“	Cibali N. 172
Servet	“	İstanbul belediyesi mimari şubesi müdürü
Şemsettin	“	İstanbul vilâyet mimarı
Torkum	“	bozkurt han Galata
Vasfi	“	İstanbul Evkaf mimarlarından
Yahya	“	Kara köy plas Galata
Zühtü	“	Aahen ve Münih han Galata

Şekil 5. Mimar Adresleri⁷⁹

74 Galip, “Birlik ve Mecmua”, 20.

75 Baydar, *Osmanlı-Türk Mimarlarında Meslekleşme*, 77.

76 Sayar, “Zeki Sayar: Çizdiğini İnşa Etmeyen Bir Mimarı Tasavvur Edemiyorum”, 47.

77 Haldun Ertekin, vd., “Söyleşi: Türkiye’de Mimari Yayıncılık”, *Mimarlık*, sayı 2 (1984): 36.; Sorgucu, vd., “Yayıncılar Tartışıyor”. *Mimarlık*, sayı 250 (1992): 25.

78 Mimar Şevki (Balmumcu), “III”, *Mimar*, sayı 11-12 (1931): 378.

79 *Mimar*, sayı 1 (1931): 27.

Dergi, dönemin yabancı mimarlarının yoğun mimari faaliyetleri karşısında geri planda kalan Türk mimarlarının en büyük destekçisi olmuş⁸⁰ ve dönemin genç Türk mimarlarının çalışmalarına önemli yer ayırmıştır. Bu doğrultuda, dergide, Sedat Hakkı Eldem, Arif Hikmet Holtay, Şevki Balmumcu, Abidin Mortaş, Behçet Ünsal, Burhan Arif, Abdullah Ziya Kozanoğlu ve Celal Esad Arseven gibi dönemin önemli isimlerinin yazılarına sıklıkla yer verilir. Mimari proje yarışmalarına katılan Türk mimarların tasarım önerileri, uygulamaları ve makalelerinin yanı sıra; dönemin Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü öğrencilerinin projeleri de öğrencilerin isimleriyle yayınlanır. Hatta, özellikle ilk sayılarda, Türk mimarlarını mimarlık ortamına tanıtmak amacıyla, mimarların isimleri ile birlikte, faaliyet gösterdikleri özel ofisleri veya kamu kurumlarındaki adreslerine ilişkin bir liste olan “Mimar Adresleri” bölümü bulunur (Şekil 5). Böylelikle, dergi, üstlenmiş olduğu mimarlar arasındaki iletişimi sağlama misyonunu da, somut olarak yerine getirir. Ancak, dergide, henüz çok genç olmaları nedeniyle, Türk mimarlarına yönelik eleştirel bir söylemden özellikle kaçınılır⁸¹. Bu durum, derginin yeterince mücadeleci bir söylem geliştirmedeği yolunda bazı eleştirilere yol açsa da; Sayar, bunu oldukça ılımlı olan kişiliği ile açıklamaktadır⁸².

1935 yılında, Matbuat Umum Müdürlüğü’nden gelen bir yazıyla *Mimar* kelimesinin Arapça kökenli olması nedeniyle, derginin adının değiştirilmesi istenir. Finlandiya’dan gelen bir derginin üzerinde yer alan “*Arkkitehti*” ifadesinden yola çıkılarak, Fince’nin tıpkı Türkçe gibi Ural-Altay dil ailesi kökenli olmasına referansla derginin adı *Arkitekt*⁸³ olarak değiştirilir⁸⁴. Adı değişmişse de; dergi, yayın hayatı boyunca, aynı kişinin yönetiminde olmasının da yardımıyla, en başta benimsediği modernist çizgisini devam ettirmiştir. Bu doğrultuda, özellikle Amerika ve Avrupa başta olmak üzere, Almanya ve Japonya’ya kadar çeşitli ülkelerle iletişime geçilerek, buradaki dergilerin karşılıklı olarak gönderilmesi yolunda anlaşmalar yapılır ve *Arkitekt*’e her ay 30 kadar yabancı mimarlık süreli yayını gelir⁸⁵. Böylelikle, eş zamanlı olarak diğer ülkelerdeki mimarlık yayıncılığı yakından takip edildiği gibi, bu ülkelerdeki güncel mimari yaklaşımlar ve mimari ürünlere dair örneklerle birlikte, yayınlanan çeşitli makalelerin de Türkçe çevirilerine yer verilir. Hatta, bu amaçla, CIAM kongrelerine delegeler gönderilmiş ve bu toplantılarda alınan kararlar⁸⁶, modern şehircilik ilkeleri ve kentlerin imarı konusunda birçok makale yayınlanmıştır. *Arkitekt*’in, özellikle Fransa’da yayınlanmakta olan mimarlık dergileri ile olan yakın iletişimi⁸⁷, yaklaşık yüzyıl önce, Osmanlı yayıncılığının kuruluş döneminde, Fransız dergi ve gazetelerinin

80 Afife Batur, vd., “Modern Mimarlık Hareketinin Mimarlık Yayınlarında Ele Alınışı ve Yayınların Uygulamaya Etkisi”, *Mimarlık*, sayı 5-6, (1985): 35.

81 Atilla Yücel, vd., “Söyleşi: Türkiye’de Mimarlık Eleştirisi”, *Mimarlık*, sayı 1 (1985): 26.

82 Bülent Kumral, “Zeki Sayar’la Söyleşi”, *Yapı*, sayı 152 (1994): 50.

83 Benzer biçimde, Türk Güzel Sanatlar Birliği Mimari Şubesi’nin 1931 yılındaki kongresine ilişkin yayınlanan haberlerde, mimarlar arasında, “mimar” yerine “arkitekt” ifadesinin kullanılması yolunda büyük bir eğilim olduğu ve bu doğrultuda İdare Heyeti’nin, Dil Encümeni’nin fikrini aldıktan sonra hükümete teklifte bulunacağı belirtilir. Bkz. Galip, “Mimarlar Kongresi”, 68.

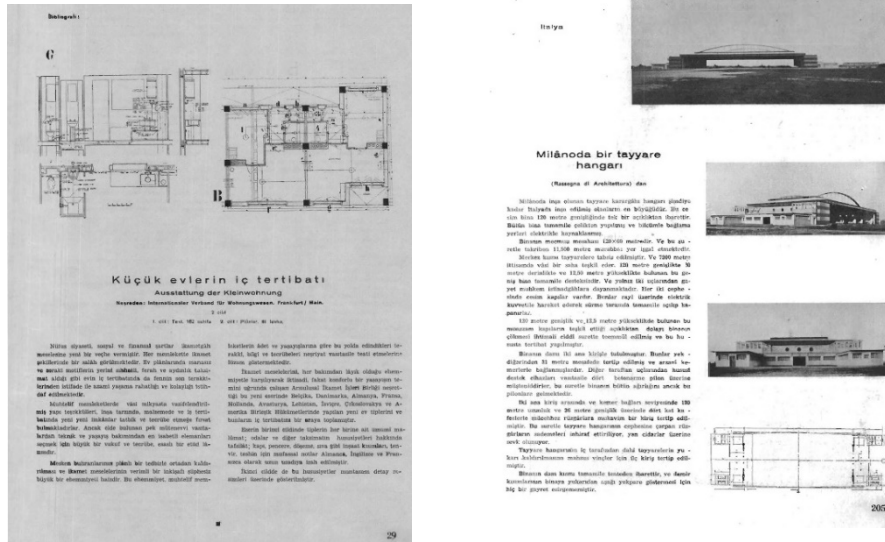
84 Kumral, “Zeki Sayar’la Söyleşi”, 45.

85 Kumral, “Zeki Sayar’la Söyleşi”, 48.

86 Batur, vd., “Modern Mimarlık Hareketinin Mimarlık Yayınlarında Ele Alınışı ve Yayınların Uygulamaya Etkisi”, 35.

87 Sayar, “Zeki Sayar: Çizdiğini İnşa Etmeyen Bir Mimarı Tasavvur Edemiyorum”, 46.

örnek alınmasıyla başlayan sürecin, erken Cumhuriyet yıllarında halen devam etmekte olduğunu göstermesi açısından ilginçtir.

Şekil 6. Diğer ülkelerdeki mimari üretimlere ilişkin yazılar⁸⁸.

Diğer taraftan, dergide, büyük çoğunluğu Akademi'deki eğitim sisteminin modernist eğilimleri benimsediği 1928 yılından önce eğitimlerini tamamlamış olan dönemin mimarlarına modern mimariyi tanıtmak amacıyla, stadyum, hal binası, hastane, sinema, laboratuvar, apartman, müze, halkevi, sergi salonları ve tiyatrolar, köprüler, kent meydanı ve heykeller gibi yeni yapı tipolojisine ilişkin tasarım prensipleri ve uygulanmış örnek yapılar, görselleri ile birlikte sunulur (Şekil 6). Bu açıdan, bir yandan böylesi modern mimariyi tanıtıcı içeriğin yanı sıra, bir yandan da Sedat Hakkı Eldem'in uluslararası bir mimari üslup yerine milli mimarının oluşturulması yolundaki çeşitli yazılarına, söylemlerine ve uygulamalarına yer verilmiş olması, derginin üstlendiği yabancı mimarların etkinlikleri karşısında Türk mimarlarının sesini duyurmak misyonu ile ilişkili görünür. Ayrıca, dergi, yer verdiği betonarme yapıım teknikleri, yeni inşaat malzemeleri, yapı malzemelerinin teknik detayları ve fiyat listeleri, yeni inşa teknikleri gibi modern mimarının uygulanaşına dair bilgilendirici reklam ve yazılarla, dönemin genç mimarları için de bir eğitim ortamı oluşturur. Bu bağlamda, derginin, yapı malzemelerine ilişkin reklam sayfaları (Şekil 7), ekonomik kaygının yanı sıra, eğitici ve bilgilendirici içerikleriyle derginin önemli bölümlerinden birini meydana getirmiştir.

FAKAT "GABRA", Malzemesi kullanırsanız mutlaka suya tahta olursunuz.
GABRA malzemesi kat'iyen su geçirmez.
HER NEVİ İNŞAATI
Sudan, rütubetten ve kimyevi tesirlerden muhafaza için
"GABRA", malzemesi kullanınız.

"GABRA, malzemesinin başlıcaları :
DURSİT: Teraslarda, balkonlarda, handarlarda, yollarda kullanılır, soğuk su geçirmez, elbetteki, galvaniz.
GABRİT: Temellerde, boden duvarlarında kullanılır. Her renge vardır.
AQUASİT: Çimento ve kireçli harçlara karıştırılarak, kat'iyen su geçirmez. Kiji yoktur.
ARBAGİT: Bina yüzlerine sürülür, peşifal ve renksizdir. Kat'iyen su tutmaz.

Fazla malumat isteyene katalog gönderilir.
Bilginize suntuğumuz malzeme vardır. Müşavere için lütfen yazınız. Her tesviri iş için bir defa bleden sorarak kemali menfaatinizi iletiniz.
Türkiye için unvanı müessesesi: **EMİN SAİD, Vayvoda Han No. 20, Galata, Tel. 41072**

TOPTAN ve PERAKENDE
İnşaat müteahhidi malzeme işiye
Kapsi kilitleri ve pencere takımları
MARANGOZLARA, DEMİRCİLERE
DÖKMECİLERE, TOPTANCI LARA
AİT ALAT ve EDEVAT

Taahhüt Arayış Fabrikamızın merkezleri

Hinaretleri istedikleri profil ve husus şekillerde vancediler. rasim üzerine malzeme derhal hazırlanır. En iş ve tamiz malzeme mi istediği tabahı etmeye dercede uzundur.

İSAK PİLAFİDİS
Adres: Galata mahmudiye cad. No. 21
Telefon: 4098 - Telex: Pilafidis - ankar

Türkiye mümessili:
Müessesesi:
Y. RAZI BEL
Hürriyetmühür
Kadıköy, No. 45
Tel: 3000

ANKARA AGENTASI:
VEHBI KOÇ
TİCARET EVİ

Taahhüt işi müessesesi
İstanbul'da işleri

KARADENİZ
BURSA
İZMİR
ADANA

HAVVALİSİNDE CİDDİ
ACENTALAR ARIYORUZ

EVERSEAL

2000-Yılında LEPCOURT binasını, kıymetli 100 milyon dolar, inşaatında EVERSEAL malzemesi kullanılmıştır.

Su geçirmez Amerikan malzemesi

HYDROTEX çimentoya karıştırılarak su geçirmez sıvalıf yapılır. EVERSEAL sıyahtır, taraçalarda banyo odalarında, temellerde kullanılır. bozulmuş taraçaların tamiri için emsalisizdir, her malzeme üzerine sürülebilir.

EVERSEAL BOYALARI en birinci Fransız ve İngiliz bayaları ayarındadır. %30 daha ucuzdur. Her iş için ayrı boya vardır.

SUPERLITE: Dahilli kısımlar için emsalisiz ekstra cilalı beyaz boya asla kararır. HOUSE PAINT: Haricî kısımlar için her renkte ekstra boya. BETON ye çimentoya mahsus boya.

BLACKANAMEL: Cilalı sıyah asfalt boyası, her malzeme üzerine sürülür, köprüleri, demir inşaat elverişli, havuzlara müteahhittir.

DURACONOMY: gerek iç, gerek dış kısımlar için her renkte, gayet elverişli hazır yağlı boya. CEBHE İÇİN renksiz şeffaf muhafaz tabaka.

Şekil 7. Yapı Malzemesi Reklamları⁸⁹

Sayar'a göre, bir derginin içeriğinin %10 veya daha azı yabancı mimarların gerçekleştirdiği çalışmalardan, %40'ı projelerden ve %50'si de makalelerden meydana gelmelidir. Bu doğrultuda, birkaç sayı istisna olmak üzere, Arkitekt, 1930'larda büyük ölçüde bu düşünceyle yayınlanmışsa da, sonraki yıllarda, özellikle 1970'lerden sonra makalelerin oranı azalacak ve projelerin oranı ise artacaktır⁹⁰.

Arkitekt'in de benimsediği dönemin modern mimarlık anlayışında, mimar, yalnızca yapı değil; mobilyadan, duvar kağıdına, halı ve kilimden aydınlatma elemanına kadar her türlü tasarım nesnesinin tasarımsal ve düşünsel üretimini yapan bir sanatçıdır. Bu doğrultuda, Arkitekt'te de yalnızca mimarlık değil, seramik, heykel, resim vb. gibi farklı güzel sanatlar disiplinlerine ilişkin yazılara da yer verilmiştir. Sayar, derginin bu kapsamlı içeriğinin, dönemin tek resmi mimarlık okulu olan Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki mimarlık eğitiminin, okuldaki resim, heykel ve seramik gibi diğer güzel sanatlar eğitimleri ile olan yakın ilişkisiyle bağlantılı olduğunu belirtir⁹¹. Derginin içeriğinin yalnızca mimarlık alanıyla sınırlı olmadığını, aynı zamanda derginin çeşitli yıllarda değişen alt başlıklarından okumak olanaklıdır. Bu bağlamda, 1933 yılında dergi, "Aylık Yapı Sanatı, Şehircilik ve Tezyinî San'atlar Mecmuası" alt başlığını almakla birlikte; 1935 yılında "Aylık Yapı Sanatı, Şehircilik ve Dekoratif San'atlar Dergisi" alt başlığı, 1941 yılında ise "Aylık Yapı Sanatı, Şehircilik ve Süsleyici San'atlar Dergisi", 1944 yılında önce "Aylık Yapı Sanatı, Şehircilik ve Dekoratif Sanatlar Dergisi" devamında ise "Aylık Yapı Sanatı, Şehircilik ve Süsleme Sanatları Dergisi" alt başlığıyla yayınlanmıştır. 1945 yılında "Aylık Mimarlık, Şehircilik ve Süsleme Sanatları Dergisi" ve 1951 yılında da "Aylık Mimarlık, Şehircilik ve Belediyecilik Dergisi" alt başlığını almıştır.

89 Arkitekt, sayı 2 (1935).

90 Afife Batur, "A Tribute to Zeki Sayar", *Mimar*, sayı 10 (1983): 84.

91 Kumral, "Zeki Sayar'la Söyleşi", 48.

1940’larda, mimari yazın ortamına yeni mimarlık süreli yayınları da katılır. Ancak 1980’lere kadar, birbirinden farklı mimari anlayışları ve yaklaşımları savunan yaklaşık 15 mimarlık dergisi yayın hayatına başlamışsa da; bunlardan yalnızca birkaçı uzun süreli olabilmıştır. Bu bağlamda, Arkitekt’i, “Mimari, Güzel Sanatlar, Fikir ve Kültür Dergisi” alt başlığıyla, 15 günde bir olmak üzere yayınlanan Yapı dergisi izlemiştir. Tahir Tuğ, Mimarlar Birliği ve Güzel Sanatlar Birliği Mimari Şubesi İdari Heyeti’nde görev alan Sedat Çetintaş, İsmet Barutçu, Necmi Ateş, Fazıl Aysu⁹² ve Behçet Ünsal ile birlikte hem mimar profesyonellerin hem de toplumun her kesiminden bireyin okuyabileceği güncel mimari bilgileri içeren Yapı dergisini, “meslekte tekelleşmeyi önlemek için mücadele verebilmek” amacıyla yayınladıklarını belirtir. 1941’den 1943 sonlarına kadar iki yıl boyunca yayın hayatına devam eden dergiye, aynı zamanda Milli Eğitim, Halkevleri, Bayındırlık ve diğer resmi kurumlar da abone olmuşlardır. Amatör bir ekip tarafından hazırlanmakla birlikte, Tuğ’a göre, bir “mimari yayının yalnız meslektaşlara değil, aynı zamanda entelektüel vatandaşlara da hitap etmesi” gereklidir⁹³. Gerek bu düşünceyle, gerek derginin II. Dünya Savaşı’nın yol açtığı zorlu ekonomik koşullar altında çıkarılıyor olması, gerekse de dergiyi çıkaranların benimsemiş olduğu Bauhaus temelli mimarlık düşünceleri ile bağlantılı olarak, dergide, mimarlık “bütün sanatların ana kucağı” olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda da, mimarlığın yanı sıra, resim, fotoğraf, şiir, tiyatro gibi diğer güzel sanatlar alanlarına ilişkin yazılara da yer verilmiştir⁹⁴.

Yapı dergisinin yayın hayatını sonlandırmasıyla, mimarlık yazını yeni bir mimarlık süreli yayını ile tanışır: “Yapı Sanatı, Şehircilik ve Güzel Sanatlar Dergisi” alt başlığıyla, 1944 ile 1953 yılları arasında yayınlanan Mimarlık. İki ayda bir yayınlanan derginin içeriğinde, Türk Yüksek Mimarlar Birliği tarafından yayınlanması ile ilişkili olarak, ağırlıklı biçimde birliğin çalışmalarına yer verilir. Ayrıca, mimarlık ve şehircilik yarışmaları, seçici kurul raporları, çeviriler, kitap tanıtımları da dergide yer alan diğer konular arasındadır⁹⁵. Mimarlık, aynı zamanda, Ankara’da yayınlanan ilk mimarlık süreli yayını olmakla birlikte; Tanyeli’ye göre, “yayıncıları neredeyse Arkitekt’in Ankara versiyonunu yapmayı amaçlamışlardır”⁹⁶. Derginin mimarlık ortamına en önemli katkılarından biri, 1948 yılında Birinci Türk Yapı Kongresi’nin hazırlanması ve toplanması yolundaki destekleyici yazıları olmakla birlikte; Mimarlık dergisini, daha önce yayınlanan diğer süreli mimarlık yayınlarından ayıran en temel özelliği, ulusal mimarlık düşüncesini savunmasıdır⁹⁷. Aslında bu durum, II. Dünya Savaşı’nın etkilerinin yoğun biçimde hissedildiği mimarlık ortamının da bir yansımasıdır. Derginin yayımlandığı yıllar, tam da, Türkiye’de II. Ulusal Mimarlık akımının biçimlendiği ve bu doğrultuda çeşitli mimari üretimlerin gerçekleştirildiği yıllara denk gelmektedir.

92 Alsac, Yapı dergisinden bahsederken, kurucuları arasında Fazıl Aysu yerine, Turgut Tokad’ın ismini vermektedir. Bkz. Alsac, “Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Mimarlık Dergileri”, 87.

93 Ertekin, vd., “Söyleşi: Türkiye’de Mimari Yayıncılık”, 37.

94 Alsac, “Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Mimarlık Dergileri”, 87.

95 Alsac, “Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Mimarlık Dergileri”, 87.

96 Tanyeli, “Mimarlık’ın 300. Sayısı ve Sektörün Tarihi Bağlamında Bugün Türkiye’de Mimarlık Dergiciliği”, 36.

97 Alsac, “Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Mimarlık Dergileri”, 87.

Erken dönemdeki, bir diğer süreli yayını ise, 1947 yılında “Mimarlık, Resim, Heykel, Dekorasyon, Müzik, Tiyatro ve Sinema Dergisi” alt başlığıyla, Selçuk Milar tarafından yayınlanan Eser’dir. Ankara’da aylık olarak yayınlanan dergi, yayının hayatını ancak iki sayıyla, bir yıl boyunca devam ettirebilmiştir⁹⁸. Derginin içeriğinde, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Adnan Saygun ve Abidin Dino gibi dönemin önemli sanatçılarından yazılarına ve resimlerine yer verilmekle birlikte, şiir ve karikatürle ilgili yazılar da yayınlanmıştır. Bu yayında da, diğerleri gibi, mimarlığı, diğer sanat dallarından ayırtılmayan bir yaklaşım söz konusudur⁹⁹. Ancak, bu dergilerin kısa ömürlü olmalarının başlıca nedeni, Sayar’a göre, amatörce yayınlanıyor olmaları ile ilişkilidir¹⁰⁰.

1953 yılında Mimarlık’ın yayının hayatını sonlandırmasıyla birlikte, 1960’ların başlarına kadar, Arkitekt, yine ülkedeki tek mimarlık süreli yayını olarak varlığını sürdürür. 1961 ile 1964 yılları arasında Bülent Özer tarafından yayınlanan Mimarlık ve Sanat, 1963’te TMMOB Mimarlar Odası yayını olan Mimarlık, 1973’te Doğan Hasol tarafından yayınlanan Yapı ve 1979 yılında Selçuk Batur tarafından yayınlanan Çevre başta olmak üzere çeşitli mimarlık dergileri yayınlanmaya başlamışsa da¹⁰¹; bu dergilerin birkaçı dışındakiler ne yazık ki, uzun süreli olamamışlardır.

Sonuç

İlk örnekleri, 17. yüzyıl sonlarında Aydınlanma düşüncesinin yol açtığı ifade ve düşünce ortamında ortaya çıkan süreli yayınlar, endüstrileşmenin sağladığı teknolojik olanaklarla birlikte, 19. yüzyıldan itibaren toplumsal hayatın etkileşim ve gelişimini sağlayan en önemli araçlar haline gelmiştir. Bu süreç, bir yandan da, endüstrileşmenin mimarlığın her alanında radikal değişikliklere yol açmasıyla bağlantılı olarak, modern bir meslek adamı olarak mimarın (*professional architect*) doğuşuna işaret etmektedir¹⁰². Artık mimar, kendine ait bireysel mesleki düşünceleri olan ve bu doğrultuda üretimler yapan, yalnızca mimari pratik değil aynı zamanda mimari söylem de ortaya koyan bir düşünce insanıdır. Aynı zamanda, mimar, artık, yapı üretim etkinliğindeki tek aktör değildir. Yapı üretim etkinliği, mimarın yanı sıra, mühendisler ve müteahhitler başta olmak üzere, giderek karmaşıklaşan ilişkilerin tanımladığı farklı mesleklerden bireylerin ortaklaşa gerçekleştirdikleri bir üretim haline gelmiştir. Dolayısıyla, bu aktörler de, geleneksel üretimdeki gibi mesleğe ilişkin fikirlerini diğerlerine aktarmak için bireysel iletişim araçlarının ve karşılıklı sözlü diyalogun yetersiz kaldığı bu yeni ortamda; düşüncelerini tüm topluma iletebilecekleri yeni bir iletişim biçimine ihtiyaç duymaktadırlar.

Bu bağlamda, yeni bir iletişim dili tanımlayan mimarlık süreli yayınları da, toplumsal ve mekânsal problemlerin kaotik ortamında, birbirinden farklılaşan mimari söylemlerin, üretim biçimlerinin ve yaklaşımların birbirine üstün gelme ve meşruiyet kazanma yolunda varlık kazanmışlardır. Yüzyıl boyunca da, mimari üsluplar, akımlar, düşünceler ve teorileri

98 Ertekin, vd., “Söyleşi: Türkiye’de Mimari Yayıncılık”, 35.

99 Alsaç, “Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Mimarlık Dergileri”, 87.

100 Ertekin, vd., “Söyleşi: Türkiye’de Mimari Yayıncılık”, 36.

101 Ertekin, vd., “Söyleşi: Türkiye’de Mimari Yayıncılık”, 35.

102 Wilton-Ely, “The Rise of the Professional Architect in England”, 190.

yaymak ve yaygınlaştırmak adına temel bir kaynak, bir iletişim aracı olmuşlardır. Üstelik, bu yeni mimari iletişim aracı, yazın alanındaki bir diğer araç olan kitaba göre, sıklıkla ve çok sayıda basıldığı, dolayısıyla da daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşabildiği için, düşüncelerin daha hızlı yayılmasını sağlamakta ve daha çok kişiye ulaşan bir mecra tanımlamaktadır.

Bu nokta da, ilk mimari süreli yayınlarının, yapı üretim etkinliğinin gerçekleştirilme biçiminin ilk olarak değişmeye başladığı ve endüstrileşmenin mimarlık ortamında yol açtığı sorunlarla ilk karşılaşan İngiltere, Fransa ve Almanya gibi erken endüstrileşen ülkelerde ortaya çıkması hiç de şaşırtıcı değildir. Keza, endüstrileşmenin belirlediği yapı üretiminin artık en önemli aktörlerinden biri olarak beliren müteahhitler tarafından yayınlanan bu ilk süreli yayınlar, büyük ölçüde, yapı ve inşaat malzemelerinin tanıtımını sağlayan reklamlar, yapı katalogları, malzeme fiyatlarına ilişkin listeler vb. gibi içeriklere sahip olan ticari nitelikli dergilerdir.

Türkiye'deki ilk mimarlık süreli yayını da, mimarlık alanındaki manifeste söylemlerin yanı sıra, modern hareketin de neredeyse tüm dünyaya yayılarak uluslararası bir üslup haline geldiği böylesi bir ortamda, 20. yüzyılın ilk yarısında varlık kazanmıştır. Ancak, henüz manifeste bir söylem üretecek ne bir mimarlık ortamı ne de mimar topluluğu söz konusudur. Dolayısıyla, erken Cumhuriyet yıllarında ortaya çıkan ilk Türk mimarlık süreli yayını Mimar/Arkitekt, mesleki-ticari bir dergi olarak ortaya çıkmıştır¹⁰³. Böylesi bir yayının ortaya konması, Türkiye'deki mimarlık kültürü için önemli bir adım olduğu kadar, mimar kimliği için de önemli bir eşik tanımlamaktadır. Arkitekt, erken Cumhuriyet mimarlarının, ilk kez mimar kimliklerini, mühendislerden ayrılmış bir meslek topluluğu olarak inşa etme yolundaki ortak çabalarının bir ürünüdür¹⁰⁴. Bu bağlamda, erken Cumhuriyet yılları, mimarlık ortamı için, -tıpkı 19. yüzyılın erken endüstrileşen ülkelerinde olduğu gibi- aynı zamanda da bir profesyonelleşme sürecidir. Bu profesyonelleşmenin ihtiyaç duyduğu araçlardan biri de, mimarlık süreli yayınlarıdır.

Ancak, Mimar/Arkitekt, Batılı öncülerinden farklı olarak, müteahhitler değil, mesleki olarak kendilerini tanımlamayı ve tanıtmayı amaçlayan bir mimar grup tarafından yayınlanmıştır. Dolayısıyla, her ne kadar içeriğinde, tıpkı öncülleri ve eşzamanlı eşdeğerleri gibi görsellere, makalelere, yapı malzeme reklamlarına ve fiyatlarına yer verilmişse de; öncelikli hedef, mimarların birbirleri ile iletişim kuracakları bir platform oluşturmaktadır. Bu yıllarda, ülkede tek mimarlık okulu olması nedeniyle, aslında az sayıda Türk mimar vardır. Bu mimarlar da, erken Cumhuriyet yıllarının modernleşme projesi çerçevesinde yürütülen imar faaliyetleri ile bağlantılı olarak, ülkenin dört bir yanına dağılmış durumdadır. Dolayısıyla, dergi, bir yandan az sayıdaki Türk mimarın az sayıdaki mesleki üretimlerinden herkesi haberdar etme, bir yandan da kurucularının da benimsediği modern hareket doğrultusunda, örnek alınan Batı dünyasındaki mimari *modernlikleri*, her yönüyle detaylı biçimde Türk mimarlarına tanıtmaya amaçlıdır.

103 Tanyeli, "Mimarlık'ın 300. Sayısı ve Sektörün Tarihi Bağlamında Bugün Türkiye'de Mimarlık Dergiciliği", 35.

104 Baydar, *Osmanlı-Türk Mimarlarında Meslekleşme*, 58.

Sayar'a göre, Mimar/Arkitekt, "yeni bir mimarlık kuşağının yetiştiği" bu yıllarda, ülkedeki mesleki yayın eksikliğini gidermeye çalışmaktadır¹⁰⁵. Ancak, bu durum aynı zamanda, derginin içeriğinde, tıpkı öncülleri gibi *mimarlığa dair her şeye* yer verilmesini beraberinde getirmiştir. Şehircilikten yapı malzemesi reklamlarına, inşaat tekniklerinden mimari yarışma projelerine, öğrenci projelerinden malzeme fiyatlarına, mimarların adreslerinden sanat üretimlerine kadar, neredeyse her biri biraraya gelmez görünen pek çok konu, bir arada sunulmuştur. Diğer taraftan, içeriğin bu denli geniş bir yelpazede olması, zaten yeniden inşa sürecinde olan ülkenin, kısıtlı ekonomik ve toplumsal koşullarında, okurların tek bir dergi aracılığıyla, her şeyi bir arada bulmalarına da olanak sağlamıştır.

Bu yönüyle de, henüz mimari eleştiri ve söylemin inşa edilmediği bu yıllarda, sayıca az bir okuyucu kitlesi olsa da, Mimar/Arkitekt, Türkiye'deki mimarlık kültürünün en önemli temel taşlarından birini tanımlamıştır. Özellikle, erken Cumhuriyet yıllarının mimarlık ortamında, genç Türk mimarları için aynı zamanda eğitici ve öğretici bir rol üstlenmiştir. Sayar'ın kişisel çabaları ile 1980'lere kadar, yaklaşık 50 yıl boyunca -kimi zaman ayda bir, kimi zaman iki ayda bir yayınlansa da- yayın hayatını kesintisiz sürdürmüş ve en uzun soluklu Türk mimarlık süreli yayını olmuştur.

Kaynakça

- Abidin. "Memleketimizde Mimari Varlık". *Mimar*, sayı 3 (1931): 73-74.
- Alsaç, Üstün. "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Mimarlık Dergileri". *Çevre*, sayı 1 (1979): 86-90.
- Batur, Afife. "A Tribute to Zeki Sayar". *Mimar*, sayı 10 (1983): 76-85.
- Batur, Afife; Batur, Selçuk; Bilgin, İhsan; Gerçek, Cemil. "Modern Mimarlık Hareketinin Mimarlık Yayınlarında Ele Alınışı ve Yayınların Uygulamaya Etkisi". *Mimarlık*, sayı 5-6 (1985): 35-38.
- Baydar, Gülsüm. *Osmanlı-Türk Mimarlarında Meslekleşme*. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, 2012.
- Bozdoğan, Sibel. *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Cezar, Mustafa. *Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin 90. Yılı*. İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1973.
- Demir, Kenan. "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923)". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 9 (2016): 71-112.

- Ertekin, Haldun; Sayar, Zeki; Tuğ, Tahir; Özer, Bülent; Hasol, Doğan; Sözen, Metin; Aksoy, Erdem. “Söyleşi: Türkiye’de Mimari Yayıncılık”. *Mimarlık*, sayı 2 (1984): 34-43.
- Galip, Ö. Faruk. “Birlik ve Mecmua”. *Mimar*, sayı 1 (1931): 20.
- Galip, Ö. Faruk. “Mimarlar Kongresi”. *Mimar*, sayı 2 (1931): 67-68.
- Günergun, Feza. “Son Osmanlı Döneminde Mimar ve Mühendis Meslek Örgütleri ve Dergileri”. *Mimarlık*, sayı 300 (2001): 26-28.
- Günergun, Feza. “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”. Ek-5. *Cumhuriyet Mimarlığının Kuruluşu ve Kurumsallaşma Sürecinde Türk Mimarlar Cemiyeti’nden Mimarlar Derneği 1927’ye*, 249-270. Ankara: Mimarlar Derneği 1927, 2002.
- Günergun, Feza. “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”. *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle*, 41-73. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2008.
- Hultzsch, Anne & Moreno, Catalina Mejia. “Introduction: Building Word Image, a New Arena for Architectural History”. *Architectural Histories*, 4(1): 13 (2016): 1–6.
- Kumral, Bülent. “Zeki Sayar’la Söyleşi”. *Yapı*, sayı 152 (1994): 44-52.
- Lipstadt, Helene. “Early Architectural Periodicals”. *The Beaux-Arts and Nineteenth-Century French Architecture*, ed. Robin Middleton 50-57. Thames and Hudson, 1984.
- Mimar Şevki (Balmumcu). “III”. *Mimar*, sayı 11-12 (1931): 378.
- Okay, Cüneyt. “Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti ve Belgeler”. *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle*, 75-176. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2008.
- Parnell, Steve. “Architectural Design, 1954-1972: The Architectural Magazine’s Contribution to the Writing of Architectural History”, PhD Thesis, University of Sheffield School of Architecture, 2011.
- Özgüven, Yekta. “Türkiye’de Kadın Mimar Kariyerinin Başlangıcı (1934-1960)”, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002.
- Sayar, Zeki. “25inci Yılı Bitirirken”. *Arkitekt*, sayı 4 (1955): 147, 163.
- Sayar, Zeki. “Zeki Sayar: Çizdiğini İnşa Etmeyen Bir Mimarı Tasavvur Edemiyorum”. *Mimarlık*, sayı 4 (1988): 45-47.
- Sorgucu, Erdal; Tanyeli, Uğur; Akay, Zafer; Yurdakul, Recep; Sağdıç, Barbaros; Tibet, Raşit; Kartal, Mehmet; Seğmen, Ülker; Özbay, Hasan; Tümertekin, Zehra; Balamir, Murat; Aşçıkoca, Haldun. “Yayıncılar Tartışıyor”. *Mimarlık*, sayı 250 (1992): 23-36.
- Tanyeli, Uğur. “Mimarlık Dergisi Neyi Temsil Eder? 20. Yüzyıla Bir Bakış”. *Arredamento Mimarlık*, sayı 2000/12 (2000): 97-102.
- Tanyeli, Uğur. “Mimarlık’ın 300. Sayısı ve Sektörün Tarihi Bağlamında Bugün Türkiye’de Mimarlık Dergiciliği”. *Mimarlık*, sayı 300 (2001): 34-36.
- Ünalın, Çetin. *Cumhuriyet Mimarlığının Kuruluşu ve Kurumsallaşma Sürecinde Türk Mimarlar Cemiyeti’nden Mimarlar Derneği 1927’ye*. Ankara: Mimarlar Derneği 1927, 2002.
- Ünalın, Çetin. “Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Kanununun Yasalaşması”. *Mimarist*, sayı 51 (2014): 58-66.

- Wilkinson, Catherine. “The New Professionalism in the Renaissance”. *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, ed. S. Kostof, 124-160. New York: Oxford University Press, New York, 1977.
- Wilton-Ely, John. “The Rise of the Professional Architect in England”. *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, ed. S. Kostof, 180-208. New York: Oxford University Press, 1977.
- Yücel, Atilla; Balcıoğlu, Emin Mahir; Batur, Afife; Özer, Bülent; Sayar, Zeki. “Söyleşi: Türkiye’de Mimarlık Eleştirisi”. *Mimarlık*, sayı 1 (1985): 26-30.
- Yeğül, Fikret K. “Vitruvius ve De Architectura”. *Mimarlık Üzerine On Kitap*, ix-xviii. Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, 2005.
- Arkitekt*. sayı 1, (1935).
- Mimar*. sayı 1, (1934).
- The Architectural Magazine*. (Mart 1834).
- The Builder’s Magazine*. (1774).
- “Mimar Adresleri”. *Mimar*, sayı 1 (1931): 27.
- “Mimarî Şubesi Haberleri”. *Mimar*, sayı 4 (1931): 143.
- “Güzel San’atlar Birliği Mimarî Şubesi Haberleri”. *Mimar*, sayı 5 (1931): 180.
- “Reklamlar”. *Arkitekt*, sayı 2 (1935).
- “Küçük Evlerin İç Tertibatı”. *Arkitekt*, sayı 1 (1937): 29.
- “Milânoda Bir Tayyare Hangarı”. *Arkitekt*, sayı 7 (1938): 205-206.

PhD. Candidate
Kujtim MILLAKU

University of Prishtina „Hasan
Prishtina”, Kosovo
kujtimillaku@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4253-2860>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
08/04/2020

Kabul edildi.
Accepted
17/05/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.716655>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Industrial Development in Kosovo between 1974-1990 - A Comparative Overview

Kosova'da Endüstriyel Gelişme 1974-1990 - Karşılaştırmalı bir İnceleme

Abstract

The industry is an important branch of the economy, that has always played a primary role in the development of the economy of a country and at the same time has had positive effects on increasing the employment rate. During the period under the communist rule it was inevitable that the development of the industry would be directed to those regions which were rich in raw materials and minerals. Thanks to the mineral resources, the development of the industry influenced a faster development of some regions in the territory of Kosovo, creating a disproportionate development with other regions that did not have mineral resources. It should be mentioned that the largest number of factories was built in the northern region of Kosovo, because there is also the largest lead-zinc mine in this region and investments were made in the power plants near the lignite basin. In addition to this disproportionate economic development, which results from the concentration of industry in certain regions, there occurred also a disproportionate economic development between Kosovo and the other Yugoslav Republics.

Keywords: Economy, Industry, Kosovo, Yugoslav Federation, etc.

Öz

Sanayi, ekonomik önemi olan bir branş olarak, bir ülkenin ekonomik kalkınmasında her zaman birincil rol sunmuş ve aynı zamanda işsizlik oranı üzerinde olumlu etkenlere sahip olmuştur.

Komünist yönetim döneminde sanayinin gelişmesi, hammadde ve mineral zenginliğine

ATIF: MILLAKU Kujtim , “Kosova’da Endüstriyel Gelişme 1974-1990 - Karşılaştırmalı bir İnceleme”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (223-231)

CITE: MILLAKU Kujtim, “The Industrial Development in Kosovo between 1974-1990 - A Comparative Overview”, **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (223-231)

sahip olan bölgelere yönelmesi kaçınılmazdı. Mineral kaynakları sayesinde, sanayinin gelişimi Kosova sınırları içinde bazı bölgelerin daha hızlı gelişmesini etkileyerek, mineral zenginliği olmayan diğer bölgelerde ise orantısız bir gelişim takip etmiştir. Örneğin, Kosova'nın kuzey bölgesinde en fazla sayıda fabrika kuruldu, çünkü en büyük kurşun-çinko madeni bu bölgede bulunmaktaydı veya linyit havzasının yakınında enerji santrallerine yatırım yapıldı. Bazı belirli bölgelerde sanayinin yoğunlaşması sonucunda ortaya çıkan bu orantısız ekonomik gelişime ek olarak, Kosova ve diğer Yugoslav özrek cumhuriyetlerine kıyasen, yine orantısız bir gelişim izlemiştir.

Ana kelimeler: Ekonomi, Sanayi, Kosova, Yugoslav Federasyonu, vb.

Introduction

Regional differences at the level of economic development have existed since the creation of the human society. These differences today are evident both within the countries and between countries. The differences of the modern production conditions are characterized by the development of new technologies, and the development of mass production and changing lifestyles are increasingly pronounced. Regional differences are also one of the forms of expression of unequal economic development within a state. The regional inequality in the level of development of the areas identified in the Socialist Federation of the Republic of Yugoslavia was one of the most complex problems of the economic development.

The dynamic development of the economy during the first years after the Second World War also affected the changing demographic and socio-economic structure in certain regions of Yugoslavia. In the 60's some republics of the Federation were moving at a very fast pace, while some were stagnant and some were not even beginning the process of industrialization. This made the differentiation process even more distinctly, as it was invested only in some republics while others maintained the old and very primitive labor system, which could not lead to a proper development of industry or economic development. This was also reflected in the level of education and employment.

After the end of World War II, Yugoslavia was in dire need of external assistance to rebuild its shattered economy, largely aimed at building an industry that, as a branch of the economy, was promising. However, these investments were never evenly distributed. Some regions, for example: Kosovo, Macedonia, Bosnia-Herzegovina weren't included in the capital investment plan at all. The main part was received by the republics, which were in a better condition than the other regions. Some regions of the country continued the old tradition of tillage with very primitive tools, which failed to produce the expected crop yields.

There was a general opinion that Kosovo was a burden for the Yugoslav Federation, because the other regions stagnated due to their obligations to Kosovo. Such an approach was completely wrong, since the own budgetary resources of the underdeveloped regions did not meet the needs for faster economic development, and that they had to be supported

with additional funds from the budget of the Federation.¹ There were even rumors linking Kosovo's economic backwardness with the high population growth of the Albanian population.²

Investments in the backward regions, or as they were then called the underdeveloped regions, began in the 1960s.³ At first they were given development funds that did not need to be returned, and later they were given funds in the form of loans which they were obliged to repay often even with very high interest but which they were obliged to get, to solve their economic problems. Even these underdeveloped countries, including Kosovo, were obliged to pay all their debts to the Federation.

The federation's funds were crucial for the continuation of investments in the underdeveloped regions, they were vital to the activation of natural resources. With the development plan of the Federation, assistance was provided to underdeveloped regions within the Federation. These included the Republic of Macedonia, Montenegro, and Kosovo, where rapid measures were needed for a faster development. The federation gave 80 million dinars to Macedonia and 50 million dinars to Kosovo.⁴ The results of the investments were felt in the 1960s, where we can see the moving towards improving the economic situation of Kosovo as some new industrial capacities began to be built, but there were also the mineral resources exploitation, that Kosovo was known for. Research was conducted much earlier by various institutes of the Federation since Kosovo had no specialized institutions that would do this kind of research.

In the postwar period more investments were done in mining and industry than in other energy areas, but this was an important move. It was usually invested in the most important enterprises and ores such as: "Trepça", "Golesh", "Sharr" cement factory and after that in smaller mines such as "Hajvalia" and "Deva". These ores during World War II were either destroyed or put out of service. But the investments did not meet the plans targeted by the Federation. Kosovo remained behind the average of the Federation, while differentiation was by no means diminished, on the contrary it increased further. Kosovo was not able to keep pace with other parts of Yugoslavia, even though it was known as its richest region.

However, after the Brion Plenum (1966) of the CC from the LCY, a significant turn began in all spheres of life, also in the economy. The material conditions for changing the economic structure were created in Kosovo.⁵

In the late 1970s, despite the difficulties, there was economic growth in many areas. This was achieved through external aid, as Yugoslavia played the "double game", a socialist state with good cooperative relations with the West, taking the model of the economic

---

1 Branko Horvat, *Kosovsko Pitanje*, (Globus: Zagreb, 1988), 132.

2 Koça Jonçiqi, „Nataliteti i madh jonormal ëshhtë në dëm të vetë kombësisë shqiptare”, Rilindja, Prishtinë: 19.XI.1981, 5.

3 *Kosova dikur e sot*, (Beograd: Borba, 1973), 512.

4 *Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije 1957-1961*, Savezna Narodna Skupština, Beograd: 1957, 19.

5 Tahir Abdyli, *Zhvillimi i industrisë në Kosovë*, (Prishtinë: 1978), 89.

system from Western countries. Some areas of the economy were developed, which should be highlighted:

- *the metal processing industry, from 25.1% in 1957, grew to 38.3% in 1970,*⁶
- *agriculture and forest economy, from 60.1% in 1957, changed to 33.6% in 1970,*
- *other branches of the economy rose from 19.8% (1957) to 28.1% (1970).*⁷

During the years 1974 -1981 Albanians have been more or less satisfied with their autonomy and constitution. In addition to its permanent representative in the Federation Presidency, Kosovo already won the right to create its own provincial government, the Provincial Assembly, the Executive Council as well as its Supreme Court. The autonomous province got his constitution, which granted Kosovo the right to internationalize its borders, like the republics, in the circumstances of the state's dissolution of the Federation, of which it was a constituent element.⁸

Kosovo achieved the largest economic growth and changes in the standard of living during the period of 1971-1975 and 1976-1980. By this time, Kosovo had gained greater economic competencies, enabling the development of independent economic policies such as: development planning, budgetary policy, financing of economic development, social care and development, and the possibility of using loans from abroad. However, despite some achievements, Kosovo had a list of obligations that had to be fulfilled towards the Yugoslav Federation, such as payment for taxation of the Federation's products and services, participation in the financing of Yugoslav embassies, the military and defense.⁹ In order to facilitate the obligations to some extent, the Kosovar authorities demanded in 1978 that the tax turnover realized in Kosovo should remain for the needs of Kosovo.¹⁰

It should be noted that in its beginnings the Kosovo industry relied heavily on the extraction, exploitation of ores and other products rather than the processing of them into final products in the country itself, which would have brought greater benefits to Kosovo. During the following years, capacities for finalizing the products in the country were increased, and the general education and training of workers began. This also contributed to the increase in the number of employees in the country's industry. The structure of social production began to rise slowly. However, the industry did not achieve much development compared to agriculture which, although quite backward, remained the main branch of the majority of the local population.

Kosovo's economy was at the accumulation rate of 8.3% which was in the last place, below the Yugoslav average of 9.8%. As for the internal accumulation rate of 2.8%, this

6 Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës, Fondi: Fadil Hoxhës, Viti: 1968, Kutitë: 3, Industria dhe xehe-taria gjatë gjithë kohës prinin në listën e zhvillimit ekonomik të Kosovës; Ndërsa Kosova nga viti 1956 deri në vitin 1968 pati një ngritje të industrisë prej 9.8%. 22.

7 Jeanes Reuter, *Shqiptarët në Jugosllavi*, (Tiranë: Botimpex, 2003), 61.

8 Blerim Reka, "E drejta e vetëvendosjes së popullit shqiptar në Kosovë - Arsyesim juridiko - ndërkombë-tar". në Thema, Prishtinë: 2000, Nr. 16, 163.

9 Dokumentari televiziv, Puls, „Politika dhe sistemi fiskal-monetar në të kaluarën dhe tani”, autor: Mefail Bajqinovci, Kohavision. Prishtinë: 07.11.2016.

10 „Kosova kërkon t'i mbetet tatim-qarkullimi që realizohet në Krahinë”, Rilindja, Prishtinë: 09.12.1978, 1.

was lower than the Federation average of 5.0%. Meanwhile, the reproduction rate of the Kosovo economy of 5.6% was 3.2% lower than the Federation average.¹¹

It was even thought to be devoted to the importance of new technology production within the country, in order to reduce the huge costs of acquiring it, but the result was barely noticeable.

Only a few organizations, within their own technological development, had their own technology for certain productivity programs,¹² while the rest was imported almost the entire time, both from abroad and from other regions of the Federation. Almost in all aspects and at all times Kosovo remained behind the average of Yugoslavia. The table below reflects the level of personal net income in the social sector in the Federation that was the result of investment and economic development.

Tabela. 1.¹³

Level of net personal income in the social sector in the Federation

	1963	1965	1970	1975	1976	1977	1978
Bosnia and Herzegovina	93.0	96.2	95.6	94.7	93.3	91.2	92.0
Montenegro	92.6	89.6	89.8	88.4	88.6	87.3	86.8
Croatia	102.8	104.6	106.9	106.5	106.5	106.5	107.0
Macedonia	85.3	82.8	84.3	85.7	84.0	82.9	83.2
Slovenia	124.9	124.4	117.3	115.1	115.1	115.4	116.3
Serbia (without	95.1	95.6	95.3	96.0	96.0	97.6	97.3
Kosovo	79.3	83.4	82.4	88.9	86.4	83.4	80.5
Vojvodina	88.8	91.6	92.5	99.2	99.9	97.9	96.6

In addition to the various problems, as for the assets, Kosovo has consistently had difficulties to fill and secure them with qualified personnel until their own qualified staff have been built up, as they were constantly brought in by the Federation and often from abroad. This affect the growth of social productivity in industry and other branches. However, the degree of self-financing of the economic resources in Kosovo remained several times lower than in Yugoslavia. The table below shows the periodic gross economic investments realized in the republics and provinces of the SFRY.

11 Isak Mustafa, "Veçoritë themelore të ekonomisë së KSA të Kosovës me vështrim të posaçëm rreth organizimit dhe zhvillimit të industrisë", në Produktiviteti dhe inovacionet, Prishtinë: 1979, viti IV, Nr. 1-2-3, 60.

12 Hasan Damoni, "Disa aspekte të zhvillimit teknologjik të kompleksit metalik të Kosovës", në Produktiviteti dhe inovacionet, , Prishtinë: 1986, viti XI, Nr. 1-2/1986, , 45.

13 Ismet Gusia, *Burimet natyrore si faktor i zhvillimit ekonomik të Kosovës*, Prishtinë: 2010, 184.

Tabela. 2.¹⁴

<i>The periodic gross economic investments realized in the SFRY</i>		
	<i>1966-1979</i>	<i>1971-1975</i>
<i>Yugoslavia</i>	<i>36.2</i>	<i>42.5</i>
<i>Bosnia and Herzegovina</i>	<i>35.0</i>	<i>37.6</i>
<i>Montenegro</i>	<i>14.5</i>	<i>9.0</i>
<i>Croatia</i>	<i>41.0</i>	<i>50.7</i>
<i>Macedonia</i>	<i>16.6</i>	<i>19.9</i>
<i>Slovenia</i>	<i>45.5</i>	<i>56.0</i>
<i>Serbia (without provinces)</i>	<i>37.6</i>	<i>41.1</i>
<i>Kosovo</i>	<i>14.4</i>	<i>9.9</i>
<i>Vojvodina</i>	<i>45.7</i>	<i>48.8</i>

Despite the investments and the creation of new jobs, where the largest number of people engaged found a place in energy and mining, nevertheless there were still among them those who could not find a job and left the country, finding jobs in the capitalist countries. Among 100 active people in Yugoslavia, 6.7 workers emigrated abroad, the highest number being 9.0% from Bosnia and Herzegovina and 8.3% from Kosovo, indicating that this two countries in the Federation have the highest migration, while the lowest migration came from Slovenia with 4.6%.¹⁵

The processing industry, which should have been a precondition for the development of the country, started very late, so there was constant stagnation and failure of the plans for the development of the underdeveloped territories. This also conditioned the population of small households to be almost irrelevant to the large economic growth and often favored the migration of young people abroad to secure profitable jobs.

Specifically, during the whole postwar development, the rate of social productivity of the Kosovo economy was lower than that of the whole of Yugoslavia, with a significant share of the basic branches compared to the processing ones. This enabled Kosovo to stagnate compared to the average. However, the stagnation was reduced by about 50% in 1947 to a total of 28.6% in 1987. Whereas in 1985 the participation of the economic sectors in the creation of the Yugoslav social product was: the primary sector 14%, the secondary sector 54.4% and the tertiary sector 30.9%. Whereas in Kosovo were: the primary sector 20.8%, the secondary sector 56.5% and the tertiary sector 22.6% of the social product.¹⁶

Almost all of the funds destined to promote Kosovo's development were realized to an insufficient degree that could not reduce the differentiation compared to the country's average. It continued to increase especially in comparison to Kosovo with other countries of the Federation, as shown in the table below.

14 Ibid, 179.

15 Rifat Blaku, "Punëtorët e Jugosllavisë në vendet e Evropës Veriperëndimore", në Përparimi, Prishtinë: 1988, Nr. 6, 687.

16 Genc Bashota, "Mënjanimi i shpërpjesëtimitve strukturale-komponente qenësore e reformës ekonomike", në Përparimi, Prishtinë: 1988, Nr. 6, 706.

Tabela. 3.¹⁷

The realization of funds to promote the development of Kosovo compared to other countries of the Federation According to the 1972 price-index		
	<i>Social product per resident</i>	<i>Relative RSFY ratio = 100</i>
RSFY of Yugoslavia	17.057.00	100
Bosnia and Herzegovina	11.109.60	65.1
Montenegro	12.618.50	74.0
Croatia	21.559.80	126.4
Macedonia	11.285.30	66.2
Slovenia	35.099.50	205.8
Serbia (without provinces)	16.987.70	99.6
Kosovo	4.579.70	26.8
Vojvodina	19.707.10	114.9

Although late, the industry gradually became the most important branch of the Kosovo economy, both in revenue collection as well as increasing the number of Aligned work. They began also with investments to open new energy capacities, which became the main impeller of the development despite the huge difficulties that existed. The development of the industry during this period moved at a very fast pace but the different regions in the Federation had gone further by providing even more sophisticated machinery and markets for selling. While Kosovo still had problems with finalizing the products, staffing and facilities that required ongoing investments, were considerable stagnations caused by these obstacles. In the 1980s, the industrial development in Kosovo began to decline as a result of the economic crisis that had engulfed all of Yugoslavia. Analyzes showed that the efficiency in the Yugoslav economy had declined by level of 1952.¹⁸ Economists of that time, such as Branko Horvat, came up with the proposal to set up a development bank which would help the underdeveloped regions.¹⁹ Despite reform efforts, the Yugoslav economy and the Yugoslav Federation itself in the late 1980s were heading for failure and disintegration, just as the failure of the communist system of that time.

Conclusion

Despite optimistic expectations for a rapid development, we can conclude that Kosovo had an economy that was largely indebted most of the time and like all Southeast European economies closely linked to the socialist system, which accepted the continuation of its work even with losses. Investment policies pursued by the Yugoslav Federation shortly after World War II, left some regions aside that were still considered underdeveloped. As a result, Kosovo, could not catch the pace of Yugoslavia's overall development, for a long

17 Nuri Bashota, "Strategjia e zhvillimit –Komponentë e domosdoshme e planifikimit vetëqeverisës në KSA të Kosovës", në Përparimi, Prishtinë:1988, Nr. 6, 324.

18 „Këshillimi i ekonomistëve të Jugosllavisë për ekonominë në reformë, Dalja nga Kriza për dy vjet?“, Rilindja, Prishtinë, 06.05.1989, 4.

19 Ibid.

time after the war, even though the area was considered rich in natural wealth.

The 1960s and respectively the 1970s, were a turning point for Kosovo, when the implementation of reforms and aid allocated to underdeveloped regions began, with the first place for backwardness, when the implementation of the reforms began and the aid allocated to the underdeveloped regions, where Kosovo occupied the first place for economic backwardness, although per km² it was counted as the richest part of the Federation. Here were the largest reserves of lignite, lead, zinc, magnesium, nickel, bauxite, etc. Most of the investments were oriented in the industry which employs larger numbers of workers, and it was a positive move in comparison to the previous years.

The industry became a key carrier of the development, hoping that the industry would have a direct impact on other sectors as well, such as: the transformation of agriculture, construction, traffic, and most importantly the improvement of education, which was very low in Kosovo, especially among the Albanian majority.

Sonuç

Hızlı bir gelişme için tüm iyimser çabalara rağmen, Kosova'nın sosyalist sistemle yakından bağlantılı olan tüm diğer Güneydoğu Avrupa ülkelerinin ekonomileri gibi çoğu zaman borçlu olduğu bir ekonomiye sahip olduğu ve kayıplarla olmasına rağmen, işin devam etmesini kabul gören bir sistem işleyişin sonucuna varabiliriz. Yugoslav Federasyonu'nun II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra izlediği yatırım politikaları, az gelişmiş olduğu düşünülen bazı bölgeler dışında bıraktığını söylenebilir. Sonuç olarak, savaştan sonra Kosova, bölge olarak, doğal kaynaklar açısından oldukça zengin olmasına rağmen, uzun bir süre Yugoslavya'nın genel gelişim ritmine ulaşamadı.

1960'lar ve 1970'ler, az gelişmiş bölgelere tahsis edilen reform ve yardımların uygulanmaya başlandığı zaman Kosova için bir dönüm noktası oldu, çünkü Kosova, km² için Federasyonun en zengin bölgesi olarak sayılmasına rağmen, ekonomik gerilemede ilk sırada yer almaktaydı. Bu bölgede en büyük linyit, kurşun, çinko, magnezyum, nikel, boksit rezervleri, vb. bulunmaktaydı. Yatırımların çoğu endüstri odaklıydı, bu da büyük sayıda çalışanı biriktirdi ve önceki yıllara göre olumlu bir hamleydi.

Sanayi, tarım reformu, inşaat, trafik ve en önemlisi Kosova'da, özellikle Arnavut çoğunluğunda oldukça düşük olmak üzere eğitimin kalkınması gibi diğer dalların da doğrudan etkileyeceğini umarak temel bir kalkınma yüklenilmesi haline gelmiş oldu.

Bibliography

Archival sources

Kosovo State Archives Agency (KASA), Prishtina

Fund: Fadil Hoxha

Literature

Abdyli, Tahir. Zhvillimi i industrisë në Kosovë, Prishtinë: Enti i historisë së Kosovës,

1978.

Bashota, Nuri. Strategjia e zhvillimit –Komponentë e domosdoshme e planifikimit vetëqeverisës në KSA të Kosovës”, Përparimi, revistë shkencore, viti XLII, Prishtinë: 1988, Nr. 6.

Bashota, Genc . “Mënjanimi i shpërpjesëtimeve strukturale-komponente qenësore e reformës ekonomike”, Përparimi, revistë shkencore, viti XLII, Prishtinë: 1988, Nr. 6.

Blaku, Rifat . “Punëtorët e Jugosllavisë në vendet e Evropës Veriperëndimore”, Përparimi, revistë shkencore, viti XLII, Prishtinë: 1988, Nr. 6.

Damoni, Hasan . “Disa aspekte të zhvillimit teknologjik të kompleksit metalik të Kosovës”, Produktiviteti dhe inovacionet, viti XI, , Prishtinë: 1986, Nr. 1-2/1986.

Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije 1957-1961, Savezna Narodna Skupština, Beograd: 1957.

Gusia, Ismet. Burimet natyrore si faktor i zhvillimit ekonomik të Kosovës, Prishtinë: Rilindja, 2010.

Horvat, Branko. Kosovsko Pitanje, Zagreb: Globus, 1988.

Kosova dikur e sot, Beograd: Borba, 1973.

Mustafa, Isak . “Veçoritë themelore të ekonomisë së KSA të Kosovës me vështrim të posaçëm rreth organizimit dhe zhvillimit të industrisë”, Produktiviteti dhe inovacionet, viti IV, Prishtinë: 1979, Nr. 1-2-3.

Reka, Blerim. “E drejta e vetëvendosjes së popullit shqiptar në Kosovë - Arsyetim juridiko - ndërkombëtar”, Thema, Prishtinë 2000, Nr.16.

Reuter, Jens, Shqiptarët në Jugosllavi, Tiranë: Botimpex, 2003.

Newspapers

Rilindja, Prishtina

TV Documentations

TV Documentation “Puls”, Fiscal policy and monetary system in the past and now, Author: Mefail Bajqinovci, Kohavision, (KTV), Prishtina: 07.11.2016.

Doç. Dr.
Yunus EMRE TANSÜ

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
ytansu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6183-5302>

Y. Lisans Öğrencisi
Cesur ÖZÇÖREKÇİ

Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Bölümü,
cesur27@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4090-068X>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
06/04/2020

Kabul edildi.
Accepted
17/05/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.715056>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Ahrâr Fırkası

Ahrâr Party

Öz

Türk siyasi hayatında, II. Meşrutiyetin ilanı ile beraber geri dönüşü olmayan demokratikleşme gerçekleşmiş ve çok partili hayata geçişin adımları atılmıştır. Siyasal tarihimiz açısından üzerinde pek durulmayan bu dönemin, ilk çok partili dönem olduğunu ifade edebiliriz. Türk siyasi hayatı, demokratikleşme yolunda Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet gibi evrelerden geçmiştir. II. Meşrutiyetin (1908) ilanından sonra, Ahrâr Fırkası, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Mu'tedil Hürriyet Perveran Cemiyeti, Osmanlı Islahat-ı Esasiye Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi cemiyet ve partiler kurulmuştur. Osmanlı'nın ilk muhalefet partisi olan Ahrâr Fırkası, Türk siyasi hayatında bir öncülük üstlenmiştir. Bu parti, İttihat ve Terakki Partisi'nin karşısında, muhalefet merkezi oluşturmuştur. II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra, Ahrâr Fırkası, yenilik ve farklılıklarına rağmen İttihat ve Terakki Partisi karşısında, varlığını sürdürememiştir. 31 Mart'ın yarattığı kargaşa ve şiddet ortamı ile divan-ı harp davaları neticesinde oluşan olumsuz hava Fırka'nın bir yılını bile doldurmadan tarih kitaplarındaki yerini almasına sebep olmuştur.

Bu çalışmanın ana konusu çok partili Türk siyasi hayatının ilk muhalefet partisi Ahrâr Fırkası ve yukarıda verilen diğer fırka ve cemiyetlerin kurulmasına yol açan II.

* Bu makale, 3-5 Nisan tarihleri arasında Gaziantep'te düzenlenen 5. Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

ATIF: TANSÜ Yunus Emre, ÖZÇÖREKÇİ Cesur, "Ahrâr Fırkası", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (232-242)

CITE: TANSÜ Yunus Emre, ÖZÇÖREKÇİ Cesur, "Ahrâr Party", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (232-242)

Meşrutiyete de değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: İktidar, Muhalefet, Osmanlıcılık, Ahrâr Partisi, İttihat ve Terakki Partisi

Abstract

In Turkish political life, irreversible democratization took place with the declaration of the Second Constitutional Monarchy and work began for the transition to multi-party life. We can say that this period, which is not emphasized in terms of our Turkish political history, is the first multi-party period. Turkish political life, on the path of democratization, Charter of Alliance, The Hatt-i Sharif of Gülhane, The First Constitutional Monarchy, Second Constitutional Monarchy, It has passed through stages such as. After the declaration of the Second Constitutional Monarchy (1908), societies and parties such as Ahrâr Community, Devoted to the Nation Community, Union Muhammad Community, Moderate Liberty Protector Commnutiy, Ottomon Reform Constitutional Party, Ottomon Democrat Party and Ottomon Socialist Party were established. Ahrâr Party, the first opposition party of the Ottoman Empire, was a pioneer in Turkish political life. This party was formed an opposition center against the Committee of Union and Progress Party. After the Committee of Union and Progress declared the Second Constitutional Monarchy, despite its innovations and differences, the Ahrâr Party did not survive against the Committee of Union and Progress Party. Nevertheless, The turmoil created by March 31 and the violent atmosphere and the negative atmosphere caused by court trial wars caused the Party to take its place in history books.

The main subject of this study is the first opposition party of the multi-party Turkish political life, the Ahrâr Fırkası, and the other the second Constitutional Monarchy will also be mentioned.

Keywords: Ottoman State, Ottomanism, Ahrâr Party, Union and Progress Party, Power, Opposition

Giriş

Demokrasi anlayışının zaman içerisinde toplumdan topluma farklılaştığı içeriğinin değiştiğini söylemek mümkündür. Geçmişten günümüze şartlar ne kadar değişirse değişsin, toplumlar ne kadar gelişirse gelişsin, demokrasi ve siyasal anlayışlarının en önemli kriteri seçim uygulamaları ve sistemleridir.

Sened-i ittifak Tanzimat I.ve II. Meşrutiyet denemeleri de Türk demokrasi hayatının en önemli dönemleri kabul edilmektedir. Osmanlı devleti kuruluşundan 23 Aralık 1876'ya kadar mutlakiyet ile yönetilmiştir I. Meşrutiyetin ilanı ile anayasalı devletler arasına katılmış olmasına rağmen, Padişah Kanun-i Esasî'nin verdiği yetkiyle meclisi süresiz tatil etmiştir. Demokrasiye geçiş ve çok partili sistemi 24 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesi ile uygulanmaya fırsat bulmuş ve yeni bir döneme başlamıştır. Artık ülke monarşi

ile değil kısmen de olsa demokrasi ile yönetilecektir.

II. Meşrutiyetin ilanı ile Türk siyasi hayatı geri dönüşü olmayan demokratikleşme ve çok partili hayata geçişin adımları atılmıştır. Siyasal tarihimiz açısından üzerinde pek durulmayan bu dönemin ilk çok partili dönem olduğunu ifade edebiliriz. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte kurulan partilerden bazıları şunlardır; Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Osmanlı Ahrâr Fırkası, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Mu'tedil Hürriyetperveran Cemiyeti, Osmanlı Islahat-ı Esasiye Fırkası, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Ahali Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası¹

1. II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrasında Kurulan Parti ve Cemiyetler

Genç Osmanlılar 1865'te İstanbul'da Genç Osmanlı Cemiyeti'ni kurarak isimlerini duyurmuşlardır. Şinasî, Namık Kemâl, Ali Suavî, Ziya Paşa, Agâh Efendi bu çatı altında, bütün ayrılıklarına rağmen padişahın mutlak otoritelerine karşı ilk muhalefeti teşkil etmişlerdir.²

II. Abdülhamit'in 33 yıllık saltanatında Jön Türk hareketi kuvvetlenmiş 1908 yılının temmuz ayında Rumeli'de sultana karşı isyan harekâtı başlamıştır. II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyet yönetimini ikinci defa ilan etmek zorunda kalmıştır. 1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe girmesi ile sansür kaldırılır ve imparatorluğun bütün cemaatlerini ve çok çeşitli fikirlerini temsil eden gazete ve dergiler, coşkulu halkın merakını tatmin etmek için piyasaya akıverdi. Jön Türkler 'in çeşitli hiziplerinin yanı sıra, belli başlı dini ve etnik cemaatlerin Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi önderlerince yeni rejimi desteklemek için kitle gösterileri örgütlendi.³

Mutlakiyetçi düzenle birlikte bu düzenin ayrılmaz parçası olan baskıcı kurum ve yasakların çöküşü karşısında halkın göstermiş olduğu büyük sevinç 1908 Devrimindeki halk unsurunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.⁴

II. Meşrutiyetin ilanı sadece örgütlenmiş askerler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının değil halkın da mutlakiyet yönetiminden rahatsızlığını göstermesi ve doğrudan olaylara müdahil olması açısından Türk siyasi tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

1.1. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti

Fedekâran-ı Millet Cemiyeti, II. Meşrutiyet döneminde payitahttan sürülen yahut firar edenler tarafından kurulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bekledikleri ilgiyi göremeyen, hürriyetin ilanında kendi rollerinin küçümsendiğini ve meşrutiyetin ilanından sonra hak etmeyen kişilerin de hürriyet kahramanı olarak ortaya çıktığını düşünen sürgün ve firariler, siyasal örgütlenmeye çalışmış ve Hukuku Umumiye adında bir gazete yayınlamaya başlamışlardır.⁵

1 Hayta, Necdet-Ünal, Uğur, Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri, 2010 s.198.

2 Kızıltan Yılmaz Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi 2006 s.254

3 Ahmad Faroz Modern Türkiyenin Oluşumu (Çev. Alogan Yavuz) 1995 s.51

4 Kansu Aykut 1908 Devrimi (Çev. Erbal Ayda)1995 s.158

5 Kuran Ahmet Bedevi İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler 2000 s.323

Cemiyetin kesin kuruluş tarihi hakkında kesin bir malumat bulunmamaktadır o günkü durum içerisinde cemiyetlerin kurulmasına ilişkin belirleyici bir yasa bulunmamaktadır ve cemiyet meşrutiyetin ilanından sonra bir yasaya bağlı olmaksızın kurulmuş cemiyetler kanunu ise 16 Ocak 1909 tarihinde çıkarılmıştır.⁶

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Meşrutiyetin ilanı konusunda kendi dışındaki örgüt veya kişilerin katkılarını görmezden gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile zıt görüşe sahiptir. Meşrutiyetin ilanında sürgün ve kaçakların büyük ölçüde rolü vardır. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin temel politikası, sürgün ve kaçakların "hak arama" mücadelelerinde onlara destek olarak, istibdat döneminde kaybettiklerini geri kazanmalarını sağlamak ve aralarındaki dayanışmayı artırmaktır.⁷

1.2. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti

Muhammed'ci birlik anlamına gelen 31 Mart olayından on gün önce Ayasofya Camii de okunan mevlitten sonra Derviş Vahdeti tarafından kuruluşu açıklanmış olan fırka.⁸

Fırka kuruluşundan itibaren, daha çok dini duygularla hareket eden bir yapı sergilemiştir. Vahdeti muhalefetin dinci tarafında olan bir kişilikti üstünkörü birtakım dini bilgiler edinmiş Kıbrıslı bir hafızdır. Küçüklüğü sefalet içerisinde geçmiş olsa da bir iki aylığına geldiği İstanbul'da gözü açılmış memleketine dönüşte İngilizce öğrenmiş Dreyfus'dan, Zola'dan, Darwin'den bahsedebilecek kadar batı âlimleri hakkında bilgi sahibidir.⁹

Fırka 1908 seçimlerinden sonra kurulmuştur 31 Mart olaylarından sonra kapanmış, herhangi bir seçimle de ilişkisi olmamıştır.¹⁰

1.3. Mu'tedil Hürriyetperveran Fırkası

İlimli liberaller anlamına gelen Meşrutiyet parlamentosu içerisinde kurulmuş olan ilk siyasal partidir. Kurucularından bazıları şunlardır; Berat Meb'usu İsmail Kemal Bey, Haleb Meb'usu Nafi Paşa, Kerbela Meb'usu Mehdi beylerdir. Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katılarak varlığına son verilmiştir.¹¹

31 Mart olaylarından sonra Âhrar fırkasının, etkisizleşmesi üzerine bir muhalefet Fırkası oluşturmak kaçınılmaz hale gelmiştir bu alandaki çalışmaların neticesi olan fırka 1909 da kurulduğu için 1908 seçimlerine katılamamış olmasına rağmen üyeleri 1908 seçimlerinde seçilmiş olan mebuslardan oluşmaktadır. Fırkanın, doğrudan bir yayın organı olmamakla beraber yayınlanan pek çok gazete tarafından desteklenmiştir.¹²

Fırkanın, siyasal programını Osmanlılık üzerine şekillendirilmiş olup imparatorlukta tüm etnik, dini gruplara eşitlik istemektedir.

6 Toprak Zafer 1909 Cemiyetler Kanunu Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 1985 s.207

7 Kerimoğlu Hasan Taner 2. Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler sorunu ve fedekaran- Millet Cemiyeti 2007 s.137-138

8 Tunaya Tarık Zafer Türkiye'de Siyasi Partiler 2.Meşrutiyet Dönemi 1988 s.183

9 Akşin Sina 31 Mart Olayı 1972 s.39-40

10 Tunaya a.g.e. s.184

11 Tunaya a.g.e. s.207-213

12 Kaan Oğuz 2. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası 2008 s.103-104

1.4. Osmanlı Islahat-ı Esasiye Fırkası

Stockholm sefiri Şerif Bey'e bağlı bir harekât olmuş İttihat ve Terakki üyesi Şerif Bey'in kendisine talep ettiği Londra sefirliğinin verilmeyişi üzerine bu muhalif harekâta girişmiş hayati tehlikesi bulunduğunu düşünerek gittiği Fransa'daki radikallerden etkilenerek yurt dışında kurulan bir siyasi oluşum olmuştur. Ülke dışında Şerif Bey'in maddi kaynaklarından ve çevresinden faydalanan Islahatçılar, İttihat ve Terakkiye karşı serbest ve sert bir muhalefete girmiş olsalar da sınırlı sayıları dolayısıyla Bab-ı âli baskınından kaçan Hürriyet ve itilafçılarla birleşmişlerdir.¹³

Fırka İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin otoriter rejimine şiddetli eleştiriler yapmış varlığını yurt dışında devam ettirmiştir. Parlamento içerisinde bilinen bir mebusu bulunmasa da meclis içerisinde sık sık adından söz ettirmiştir. Fırka 1913 Ağustos ayına kadar siyasi varlığını devam ettirmiş ve bu tarihten itibaren Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katılmıştır.¹⁴

1.5. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye Fırkası

31 Mart olaylarının ilk gününde yayınlanmış Âhrar Fırkasının görüşlerini yayınladığı Osmanlı gazetesinin partiler arası bir koalisyon önerisidir siyasi bir programı vardır kurucuları arasında dernek ve gazeteler vardır. Vatanın selameti, adaletin, asayişin, din kardeşliğinin sürekliliği açısından bütün Osmanlıları işbirliği yapmak için bir çatı altında toplanmaya davet etmektedir.¹⁵

1.6. Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)

Osmanlı Demokrat Fırkası cemiyeti adı ile tescil edilmiş olan Fırka İttihat ve Terakki'nin oluşturduğu olumsuz havadan yararlanmak istemiştir.

Fırka'nın kuruluş çalışmaları 1908 Temmuz'unda başlamış ve 6 Şubat 1909 tarihinde resmen kurulmuştur. Fırka'nın kurucuları, Dr. Abdullah Cevdet, Dr. İbrahim Temo, Dr. Rıza Abut, Pertev Tevfik, Fuat Şükrü, Giritli Ali, İbrahim Naci, Yenişehirli Salih ve Ser Makinist Rıza Beylerdir.¹⁶

1908 seçimlerine katılmayan Fırka kurucularından olan Fuat Şükrü (Dilbilen) Bey tarafından İstanbul'dan aday olmak sureti ile temsil edilse de başarı sağlayamamıştır.

Fırka'nın gazeteleri İstanbul'da Türkiye, İzmir'de Feryat, Manastır'da Hukuk-u İbad ve Halep'te Ahali gazeteleridir. Ancak Cemiyet'in baskıları neticesinde sık sık gazeteleri kapatılmış ve yeni isimler etrafında yayın hayatlarını sürdürmüşlerdir.¹⁷

Demokrat Fırka 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmış bu birleşmeden önce bir kısım üyeler Osmanlı Sosyalist Fırkası'na katılmışlardır.¹⁸

13 Tunaya a.g.e. s. 219-225

14 Kaan A.g.e. s.105

15 Tunaya a.g.e. s.206-207

16 Kaan a.g.e s. 100

17 Tunaya a.g.e. s.209-210

18 Tunaya a.g.e. s.173-178

1.7. Osmanlı Sosyalist Fırkası

Osmanlı parlamenter sistemi içerisinde sosyalist isimle kurulan ilk partidir. Fırkanın kurulu tam olarak bilinmemektedir. Tuna'ya gün belirtmeksizin Eylül 1326 olarak vermektedir.¹⁹ Örgütlü şekilde ilk defa Osmanlı imparatorluğu tebaası Türk-Müslüman unsura sosyalizmi tanıtmak ve yaygınlaştırmaktır. Osmanlı aydınlarına çok yabancı olmayan bu akımla birlikte kapitalizm, kolektivizm, işçi sınıfı, sömürü gibi kavramlarında tanıtılmasıdır.²⁰

Hürriyet ve itilaf partisine katılmayan ve hükümetçe de kapatılmayan Fırka kendiliğinden işlevselliğini kaybetse de mensuplarının Hürriyet ve itilaf partisine katıldıkları öngörülmektedir. Osmanlı' da sosyalizm düşüncesine katkısı bulunmamış, ara sıra ortaya çıkarak İttihatçıları kızdırmaktan öteye geçememiştir.²¹

1.8. Ahali Fırkası

Ahali Fırkası 21 Şubat 1910 (8 Şubat 1325) tarihinde İstanbul'da kurulmuştur. Kurucuları Gümülcine Mebusu İsmail Bey, Karesi Mebusu Vasfi, Konya Mebusu, Zeynel ağabeydin, Tokat Mebusu Mustafa Sabri, Karahisar Mebusu Ömer Feyzi ve diğer bazı şahıslardır. Fırka Gümülcine Mebusu İsmail Bey önderliğinde kurulmuş ve bu şahıs başkanlığında siyasal hayatta yerini almıştır.²²

Ahali Fırkası parlamento içinde kurulmuş bir firkadır. İttihat ve Terakki'den ayrılan bir grup tarafından iki genel seçim arası kurulmuş ve 1911 yılına kadar çalışmalar yapmıştır. Kendi siyasal programı ve dâhili nizamnamesi bulunmaktadır. 1911 yılına kadar bağımsız çalıştıktan sonra bu yıl kurulan Hürriyet ve İtilaf firkasına katılmıştır.²³

1.9. Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 21 Kasım 1911 (8 Teşrin-i Sani 1327) tarihinde kurulmuştur. Kurucuları İsmail Hakkı Paşa (Amasya Mebusu), Dr. Dagavaryan (Sivas Mebusu), Mustafa Sabri Efendi (Tokat Mebusu), Abdülhamit Zöhravi Efendi (Hama Mebusu), Vulsetrinli Hasan Bey (Piriştine Mebusu), Dr. Rıza Nur (Sinop Mebusu), Damat Ferit ve Müşir Paşalar (Ayan Meclisi Azaları), Sadık Bey ve Tahir Hayrettin Bey'dir.²⁴

Fırkanın yapısı Ahrâr Fırkası, Sosyalist Fırka, Demokrat Firkadan katılımlar ile teşekkül etmiş bu kadar geniş ve farklı düşüncedeki insanların bir araya gelmesi ile oluşan fırka İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, politikalarına karşı sert bir muhalefet sergilemiştir. II. Meşrutiyet Döneminde, Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulduktan sonra çok geniş bir temel bulmuştur.

19 Tunaya Rumi Takvimi esas olarak vermiştir bu tarihi Bknz Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1, s.278.

20 Temür Haydar Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi 2017 s.243

21 Tunaya a.g.e s. 247-255

22 Kaan a.g.e s.105-106

23 Tunaya a.g.e. s.234-241

24 Kaan a.g.e S.107-108

İttihat ve Terakki karşıtlığının oluşturduğu bu temel yoğun bir muhalefet yaratmıştır. İttihat ve Terakki'ye kesin bir 'darbe-i helâk' indirilmek amaçlanmıştır.²⁵ Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Meşrutiyet döneminin en büyük ve en güçlü muhalefet partisi olmuştur. İttihat ve Terakki'nin yönetimdeki ağırlığını günden güne artırması ile muhaliflerin toplandıkları bir yapı olmuştur. Çekirdek kısmını parlamento içinden Hürriyetpervan ve Ahali Fırkası oluşturmakla beraber Fırka'nın, karışık yapısı ideolojik ve herhangi bir sosyal sınıfa dayanmayışının, doğal sonucu olarak çözümler ilk olarak yönetim kısmında başlamıştır.

Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra kendini kapatma yahut hükümetçe fesih kararı bulunmasa da 1913'ten itibaren herhangi bir vilayette faaliyetine rastlanmamıştır.²⁶

2. İttihat Terakki Cemiyeti ve Âhrar Fırkası

Ahrâr Fırkası kuruluş yeri: 14 EYLÜL 1908'de Bab-ı Âli caddesi, Hilal Matbaası'nın özel dairesinde kurulmuştur

Ahrâr Fırkası kurucuları: Nurettin Ferruh, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tevfik, Nazım ve Şevket Beyler, Celalettin Arif, Mahir Sait Beyler

Ahrâr Fırkası Yönetim Kurulu: Umumi Kâtip: Nurettin Ferruh Bey Muhasip aza: Celalettin Arif Bey

Ahrâr Fırkası diğer üyeler: Mahir Sait, Kıbrıslı Şevket, Ahmet Paşa.²⁷

Ahrâr Fırkası'nın genel prensipleri Prens Sebahattin Bey'in Fransa'da oluşturduğu Âdem-i Merkezîyet ve Teşebbüs-i Şahsi fikirleri çerçevesinde şekillenmiştir. Prens Sebahattin II. Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan ile Damat Mahmut Paşanın oğludur.²⁸

Avrupa'da kendisine saygınlık kazandıracığı umudu ile Prens unvanını kullanmaktadır, çünkü Osmanlıda baba soyu geçerlidir bu yüzden kendisi Sultanzade'dir.

Prens'in Avrupa'ya geçişi babası Mahmut Paşa'nın adliye nazırlığından el çektilmesi üzerine başlayan süreçte eniştesi II. Abdülhamit ile arasının açılması ile başlar. Mahmut Paşa görevden azledilince inzivaya çekilmiş ve oğulları Sebahattin ile Lütfullah Beylerin eğitimi ile ilgilenmeye başlamıştır. Mahmut Paşa'nın muhalifleri Avrupa'ya geçişlerini Sultan Abdülhamit'ten istenen Bağdat demiryolu imtiyazlarına bağlamaya çalışmışlarsa da Abdülhamit'le arasının düzelmemesi sebebi Mahmut Paşa ve oğullarının Avrupa'ya geçmesiyle neticelenmiştir.²⁹

Prens Sebahattin Avrupa'da geçirdiği zaman içerisinde sekreteri Joseph Denais, La Turquie Nouvelle et l'Ancien Regime adlı eserinde Sebahattin Bey'in etkisi altında kaldığı düşünceleri şöyle sıralıyor. Haeckel, Fouille, Le Play ve Edmond Demolins, Büchner.³⁰ Edmond Demolins'in Anglo "Saksonların Üstünlüğü Neden İleri Geliyor?" adlı kitabı üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu kitap Sebahattin'in benimsediği Doğu,

25 Kayalı Kurtuluş Hürriyet ve İtilaf Talimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 1985 s.1438-1439

26 Tunaya a.g.e s.263-283

27 Tunaya a.g.e s.142

28 Kuran a.g.e s. 82

29 Kuran a.g.e. s.82-85

30 Mardin Şerif Jön Türklerin Siyasi Fikrileri 1983 s.294-302

Batı görüşünü dile getirmektedir. Prens Sebahattin Edmond Demolins ile kişisel dostluk kurmuş söylenildiğine göre çalışmalarına maddi destek sağlamış ve bu görüşü Osmanlı toplumunun çağdaşlaşma sorununa uyarlamıştır. Sebahattin'in amacı II. Abdülhamit'i devirmek değil Osmanlı toplumunu Batılılaştırmaktır.³¹ Prens Sabahattin bir yazısında fikrinin gayesini şöyle özetlemektedir: “Hükümetle milleti yekdiğerine muarız iki kuvvet olmaktan kurtarmaktır”.³²

Prens Sabahattin babasının ölümü üzerine 25 Ağustos 1908'de İstanbul'a dönmüş yanında Avrupa'dan Âdem-i merkeziyet (Tek merkez yokluğu) Teşebbüs-i şahsi (Kişisel girişim) Meşrutiyet (Şartlı yönetim) ve Âdem-i Merkeziyet (tek merkez yokluğu) gibi fikirlerini de getirmiştir.³³ Prens Sabahattin Bey'e göre Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı Devleti'nin ömrünün uzatılması için yeterli bir koşul değildir. Ona göre, imparatorluğun kuvvetlenmesi için idari mekanizmanın merkeziyetçilikten, Âdem-i Merkeziyetçiliğe kayması ve etnik-dini unsurların müşterek taleplerinin ortak noktası bulunarak bir Milletler Camiası oluşturmaktır.³⁴

Prens Sabahattin Bey ve arkadaşları Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin hedeflerini düşüncelerini ve programlarını Terakki gazetesi vasıtasıyla anlatmaya çalışmışlardır. Terakki gazetesinin ilk sayısında Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin amaçları dört maddede toplanmıştır.

“1-Hürriyet-i şahsiye ve saadet-i ictimaiyeyi talim eden fenni ictimain vatandaşlarımız arasında tamim. Kitaphane-i ictimaideki anasır-ı mühimmenin lisanımıza nakli.

2-Anâsır-ı muhtelif-i Osmaniye arasındaki ihtilafın tedricen îtilâfa tahvili.

3-Memâlik-i mütemeddinede hukuk-u Osmaniyyenin müdafaası ve Türklük lehinde devamlı bir cerayan-ı fikrî tevlidi.

4-Memleketin nukat-ı lazimesinde teşkilat-ı muntazama ihdası”.³⁵

Ahrâr Fırkası, işte bu görüşler üzerine şekillenmiş İttihat ve Terakki karşısında bir ağırlık merkezi olarak kurulmuş Prens Sebahattin kendisine teklif edilen fırka başkanlığını kabul etmemiştir³⁶.

Ahrâr Fırkası'nın 1 giriş 25 maddeden oluşan programı ciddi bir inceleme ve araştırmanın ürünüdür. Programı Fırka kurucularından Nurettin Ferruh Bey'in kaleminden çıkmıştır. Program Avrupa'nın liberal parti programlarının Türkçeye çevrilerek incelenmesi sonucu hazırlanmıştır.³⁷

Parti programının giriş kısmında Ahrâr Fırkasının faaliyet sahası şu şekilde ilan edilmektedir;

31 Berkes Niyazi Türkiyede Çağdaşlaşma 2012 s.396

32 Mardin a.g.e s.302

33 Yalçın Hüseyin Cahit Siyasi Anılarım 2000 s.76

34 Kaan a.g.e s.114-115

35 Kaan a.g.e s.115

36 Kılıç, Murat, Türk Siyasal Hayatında Muhalif Bir İsim ve Hareket: Prens Sabahattin ve Mesleki İctima, 2010, s.10

37 Seyitdanlıoğlu Mehmet Liberal Düşünce Dergisi 1997 s.103

‘İnsanlar hür ve hukuk-ı beşer nokta-i nazarından müsavi olarak doğduklarından aharın hukukuna tecavüz etmemek şartıyla hürriyet, hakk-ı temellük, emniyet, huzur-u kanuna mutavaat, asayiş-i umumiyi muhil olmayan ef'al ve harekâta serbest, serbest-i kelam, serbesti-i matbuat, serbesti-ticaret, serbesti-i muhaberat, serbesti-i vicdan, serbesti-i seyahat, serbesti-i tedrisat, serbesti-i müşareket, serbesti-i içtima, masuniyet-i mesakin gibi hukuk-ı umumiyeye maliktirler’.³⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yapısı dikkatle incelendiğinde bu örgütü şekillendiren belli bir hedefe yönlendirenlerin bir takım belirli özellikleri vardır bunlar Türklük, gençlik, eğitimden geçmiş olmak ve idareci zümresine dâhil olmak son dönemlerinde özellikle Harbiyeli subayların ağır bastığı görülmektedir.³⁹ Ahrâr Fırkası, İttihat ve Terakki'nin görüntüsünün aksine içinde bulundurduğu Arap, Rum, Ermeni, Arnavut mebuslarla kozmopolit bir yapı görüntüsündedir. Arz ettiği bu önem itibari ile Türk olmayanları pesinden sürükleme ihtimali ile İttihat ve Terakkinin öfkesini üstüne çekmiştir.

1908 Genel seçimleri siyasi tarihimizde önemli bir yer tutmaktadır teşkilatlanmasını tamamlayamadan bu seçimlere katılmak zorunda kalmıştır. İttihat ve Terakkinin siyasi baskıları daha da artmış 31 Mart olayı sonucunda Divan-i Örfide yargılanan Âhrar Fırkası mensuplar basta Prens Sabahattin olmak üzere kurucu üyeleri taraftarları Avrupa'ya gitmişlerdir.⁴⁰ Bu gelişmelerin ardından Fırka'nın siyasi hayata dönmeye yönelik bir takım çalışmaları olsa da neticesiz kalmıştır.

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın reisi konumunda olan İsmail Kemal Beyefendi'nin bir gazete muhabirine yapmış olduğu beyanlarında “Reisi bulunduğu Ahrâr Fırkası'nın fesh ve lağv edildiği” belirtilmiştir. İsmail Kemal Bey devam eden beyanlarında Ahrâr Fırkası'nın siyasi programının zamana uygun olarak yeniden düzenlenerek, Fırka-i Ahrâr'ın Mutedil Hürriyet Perveran'a katıldığını ettiğini ifade etmiş ve yeni bir programın hazırlandığını söylemiştir.⁴¹

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğunun son yüz yılı sosyal ve siyasal açıdan çok büyük değişiklere uğradığı bir zaman dilimi olmuştur. Bu dönemde Osmanlıcılık, Batılıcılık, Turancılık, İslamcılık gibi siyasi düşünceler yayılma ve kendilerini ifade edebilme imkânına sahip olmuşlardır. Muhalefet amacı güden Osmanlı aydınları Jön Türkler gibi fikirlerini ifade edebilmek için imparatorluk topraklarını terk etmişler. Fakat ülkede askeri okullar ile tıbbiyelilerin oluşturduğu muhalefet meşrutiyetin ansızın ilan ile ülke içerisinde daha etkince güçlü konuma gelmişlerdir. İçeride oluşan bu muhalefetin başlıca aktörü İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Meşrutiyetin getirdiği yeni ortamda ilk etapta rakipsiz görünen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısına kimse çıkmazken olayların durulması ile birlikte ilk muhalefet çalışmaları da kendini göstermeye başlamıştır. Bu çalışmaların ilk ürünü Prens Sabahattin'in fikirleri etrafında teşekkül eden Osmanlı siyasal hayatının ilk resmi muhalefet partisi olan Âhrar Fırkası olarak karşımıza çıkmaktadır.

38 Seyitdanlıoğlu a.g.e s.105

39 Akşin a.g.e s.18

40 Kuran a.g.e s.255

41 Tunaya a.g.e s.203-204

Ahrâr Fırkası'nın ortaya çıkması Osmanlı siyasi hayatında muhalefet kültürünün yaratılmasına büyük bir katkıda bulunmuştur. Ahrâr parti programı itibari ile halka daha yakındır. İmparatorluğun başarısını Osmanlıcılıkta görmektedir bu yönüyle İttihat ve Terakki'den memnun olmayan Müslüman ve Gayr-ı Müslimleri tek çatı altında toplamayı başaramış, halka inmiş ve tabanını kuvvetlendirebilmiştir. Ancak bütün yenilik ve farklılıklarına rağmen şanssızlığı görünüş itibari ile Meşrutiyeti ilan ettiren İttihat ve Terakki cemiyetinin karşısında olmasıdır ki cemiyette ordu ile iç içe geçmiş durumdadır. 31 Mart'ın yarattığı kargaşa ve şiddet ortamı ile divan-ı harp davaları neticesinde oluşan olumsuz hava Fırka'nın bir yılını bile doldurmadan tarih kitaplarındaki yerini almasına sebep olmuştur. Ancak her şeye rağmen Osmanlı'nın ilk muhalefet partisi Türk siyasi hayatının da yeni bir kulvar açmış bu kulvarda sırasıyla sırayla Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Büyük Millet Meclisinde İkinci grup, Cumhuriyetin ilk yıllarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Fırka; çok partili dönemde ise Demokrat ve Adalet Partileri tarafından temsil edilerek günümüze kadar ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

Ahmad, Farez. Modern Türkiyenin Oluşumu. Çeviren Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.

Akşin, Sina. 31Mart Olayı . İstanbul: Sinan Yayınları, 1972.

Berkes, Niyazi. Türkiyede Çağdaşlaşma. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Hayta, Necdet- ÜNAL, Uğur, Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri, Ankara, Gazi Kitabevi, 2010.

Kansu, Aykut. 1908 Devrimi (Çev.Ayla Erbil). İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Kayalı, Kurtuluş. «Hürriyet ve İtilaf» Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi , 1438-1439. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Kerimoğlu, Taner HASAN. «2.Meşrutiyet'in ilk Donemlerinde Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedekaran-ı Millet Cemiyeti» Türk Dünyası İncelemeleri 7, no. 2 (2007).

Kılıç, Murat. «Türk Siyasal Hayatında Muhalif bir İsim ve Hareket Prens Sebahattin ve Meslek-i İçtima» Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, no. 2 (2010).

Kızıltan, Yılmaz. «I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı» Gazi Eğitim Fakültesi 26, no. 1 (2006).

Kuran, Ahmet Bedevi. İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler. İstanbul: Analiz yayınları, 2000.

Mardin, Şerif. Jön Türklerin Siyasi Fikirleri. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.

Oğuz, Kaan. 2.Meşrutiyet Döneminde Muhalefet Ahrâr Fırkası. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi A.B.D Doktora Tezi 2008.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. «Osmanlı Ahrâr Fırkası: Programı İç Tüzüğü beyannameleri» Liberal Düşünce, no. 6 (1977).

Temür, Haydar. «Kendi Yayınları Çerçevesinde Osmanlı Sosyalist Fırkası Çevresinin

Fikirleri.» Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Atatürk Yolu, no. 60, 2017.

Toprak, Zafer. 1909 Cemiyetler Kanunu Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi. Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer. Türkiyede Siyasi Partiler 2.Meşrutiyet Dönemi 1908-1918. Cilt 1. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

Yalçın, Hüseyin Cahit. Siyasal Anılar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Doç. Dr.
Hatip YILDIZ

Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi
Anabilim Dalı,
hatipyildiz@dicle.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3105-7865>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
29/04/2020

Kabul edildi.
Accepted
19/05/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.729167>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Modernleşme Döneminde Urfa Sancağında Açılan Müslüman Rüşdiye Mektepleri

The Muslim Rushdie Schools Opened in Urfa Sanjak During The Ottoman Modernization Period

Öz

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra daha planlı bir şekilde yürütülen modernleşme çalışmaları, İstanbul'un yanı sıra, vilayetlerde de peyderpey etkisini göstermiştir. Bu dönemde, merkezde olduğu gibi, taşrada da yenilik yapılan alanlardan biri de eğitimidir. Bu doğrultuda vilayetlerde farklı düzeylerde pek çok modern okul açılmaya başlanmıştır.

Osmanlı'nın diğer birçok vilayet, sancak ve kazalarında olduğu gibi, bugünkü Şanlıurfa ili ve ilçelerinin önemli bir kısmını içine alan Urfa Sancağında da ilk açılan Müslüman modern okulları sivil rüşdiye mektepleri olmuştur. Bunlar; Urfa Rüşdiye Mektebi, Birecik Rüşdiye Mektebi, Rumkale (Halfeti) Rüşdiye Mektebi ve Nizib Rüşdiye Mektebidir.

Bu çalışmada; söz konusu rüşdiye mekteplerinin açılışları ile öğretmen, öğrenci, ders ve eğitim durumları ayrıntılı bir şekilde incelenerek, Urfa'nın Osmanlı dönemindeki modern ortaokul eğitim yapısı ortaya konulmuştur. Ayrıca, sözü edilen rüşdiyelerin, daha sonra bölgede açılan diğer yeni okulları nasıl etkilediği; sıbyan ve ibtidai mezunlarının eğitimlerini sürdürmelerinde ne tür bir katkısının olduğu değerlendirilmiştir.

Çalışmanın hazırlanmasında; Osmanlı Devlet Salnameleri, Halep Vilayet Salnameleri, Maarif Salnameleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti tasnifi belgeleri ve konuyla ilgili araştırma eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Urfa, eğitim, rüşdiye, ortaokul.

ATIF: YILDIZ Hatip, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Urfa Sancağında Açılan Müslüman Rüşdiye Mektepleri", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (243-269)

CITE: YILDIZ Hatip, "The Muslim Rushdie Schools Opened in Urfa Sanjak During The Ottoman Modernization Period", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (243-269)

Abstract

In the Ottoman State, after the announcement of the Tanzimat, the efforts of renewal, which had started in a more planned manner, showed the influence of gradually in the provinces outside Istanbul. In this period, as in the center, one of the innovation areas in the province is education. In this direction, many modern schools have been opened at different levels in the provinces.

As in many other provinces and sanjaks of the Ottoman, in the Urfa region, which contains a significant part of the present Şanlıurfa province, the schools that were first opened were the rushdies. These are Urfa Rushdie School, Birecik Rushdie School, Rumkale (Halfeti) Rushdie School and Nizip Rushdie School.

In this study; opening of the rushdie schools, students, teachers, classes and educational status were examined in detail. Thus, the modern education structure of the Urfa Sanjak has been revealed. In addition, has been evaluated how these schools affect other modern schools that later opened in the sanjak.

In the preparation of the work; Ottoman State Yearbooks, Education Yearbooks, Provinces Yearbooks, Documents of the Ministry of Education in the Ottoman Archives of the Prime Ministry and related research works will be used.

Keywords: Ottoman, Urfa, education, rushdie, secondary school.

Giriş

Tarih boyunca çeşitli uygarlıkların yaşadığı Urfa bölgesi, Yavuz Sultan Selim'in Ridaniye Savaşı dönüşünde (1517) Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir.¹ Bu tarihten itibaren farklı statülerle idare edilen bölge, Osmanlı son dönemlerinde genellikle Halep Vilayetine bağlı bir sancak olarak idari yapısını sürdürmüştür.² Sancak dâhilinde de II. Abdülhamid Dönemi sonuna kadar Birecik, Rumkale, Suruç ve Harran kazaları yer almıştır.³

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılın sonlarından itibaren savaşlarda aldığı yenilgiler, o zamana kadar verilen askeri eğitimin artık yetersiz kaldığını ortaya koymuştur. Bu durum, 18. yüzyılda Avrupa tarzında yeni askeri okulların açılmasına neden olmuştur. Fakat Osmanlı'nın temel eğitim kurumları olan ve aynı zamanda askeri okullara da talebe yetiştiren sıbyan mektepleri ile sözü edilen askeri okullar arasında eğitim düzeyi bakımından büyük bir uçurum vardır. Bu nedenle, sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında yer alan ve "rüşdiye" adı verilen yeni bir okul türünün açılmasına ihtiyaç duyulmuştur.⁴

Osmanlı'da ilk olarak açılan ve kendine özgü yönleri bulunan rüşdiye mektepleri; 1839

-
- 1 Mehmet Emin Üner, Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 10.
  - 2 Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine: Urfa Siyasi Tarihi", Osmanlı Urfası, Cilt: 1, Editör: Abdullah Ekinci, Edessa Yayınları, İstanbul 2018, s. 25.
  - 3 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 404.
  - 4 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a), Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 129.

yılında açılan Mekteb-i Maarif-i Adliyye ile Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye-i Adliyye'dir. Bu iki okul, Babiâli'ye memur yetiştirmeye devam ettiği halde, yeni ihtiyaçlara ve Tanzimat Dönemi'nin reformlarına ışık tutmaktan uzaktır. Bu nedenle, orta dereceli okullar olan rüşdiyelerin yeniden yapılandırılmasına ve yeni okulların açılmasına teşebbüs edilmiştir.⁵ Bu çerçevede, Sultan Abdülmecid'in emri doğrultusunda 1845'te kurulan Muvakkat (Geçici) Maarif Meclisinde⁶, Bilâd-i selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp) ile Boğaziçi'nde ilk etapta 30 adet ve taşrada dahi gerektiği kadar rüşdiye mektebi açılması uygun görülmüştür. Ancak numune olmak üzere ilk olarak Dersaadet'te 4 ve Üsküdar'da 1 sıbyan mektebi rüşdiyeye dönüştürülmüştür.⁷ Böylece, 1847 yılında başlangıç olarak İstanbul'da Davud Paşa, Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Babiâli civarında Ağa Camii'nde olmak üzere 5 adet rüşdiye mektebi açılmıştır.⁸

İstanbul'da rüşdiyeler epeyce gelişip yaygınlaşınca vilayetlerde de açılması planlanmıştır. Vilayetlerde rüşdiye mekteplerinin açılması için ilk karar 1853 yılında alınmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiyyenin kararı üzerine, 2 Haziran 1853 tarihinde Padişah'ın iradesiyle 25 vilayette peyderpey rüşdiyelerin açılması kararlaştırılmıştır. Fakat bu karar ancak 1856'da uygulamaya konulabilmiştir.⁹ Bundan sonra ise vilayetlerdeki rüşdiye sayısında hızlı bir artış olmuştur. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi yayımlandığı sırada çeşitli vilayetlerde 87 rüşdiye mektebi vardır.¹⁰

Osmanlı'nın diğer birçok vilayet, sancak ve kazalarında olduğu gibi, bugünkü Şanlıurfa ili ve ilçelerinin önemli bir kısmını içine alan Urfa Sancağında da ilk açılan modern okullar rüşdiye mektepleri olmuştur. Bu okullar sayesinde Urfa bölgesi, bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısında modern ortaokul eğitimi açısından ileri bir düzey yakalamıştır.

Osmanlı modernleşme döneminde Urfa Sancağında açılmış olup, hakkında detaylı bilgiler elde edilebilen başlıca Müslüman rüşdiye mektepleri aşağıdaki şekildedir:

1. Urfa Mülki Rüşdiye Mektebi

Maarif Salnamesi kayıtlarında; mektebin, ahali tarafından 30.000 kuruş masraf yapılarak Urfa şehir merkezinde inşa edildiği ve Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde R. 1306 (1890/1891) yılında açıldığı ifade edilmiştir.¹¹ Ancak söz konusu tarih, Osmanlı'nın diğer bölgelerindeki bazı rüşdiyelerde olduğu gibi, muhtemelen mektebin II. Abdülhamid Dönemi'nde daha düzenli bir binada yeniden açılışının kayıdır. Çünkü yerel kayıtlardan ve resmi yazışmalardan, söz konusu mektebin 1870'lerde açık olduğu ve bu tarihlerde talebesinin de bulunduğu anlaşılmaktadır.¹² Mekteb, 1902 yılında Urfa Mülki İdadi Mektebinin açılması¹³ üzerine muhtemelen bu tarihte idadi

5 Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", Türkler, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 69-74.

6 Uğur Ünal, Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 1.

7 BOA, İ. DH, 231/13875, Meclis-i Maarif Reisi Abdülhak Efendi'nin 19 Mart 1851(16 Cemaziyülevvel 1267) tarihli yazısı.

8 Demirel, a. g. m., s. 74.

9 Demirel, a. g. m., s. 76-77.

10 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 92.

11 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1138-1139; H. 1318, s. 1276-1277; H. 1319, s. 550-551.

12 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1287, s. 76.

13 Şehnaz Öztürk, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa'da Eğitim, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006, s. 55.

ile birleştirilmiştir. Çünkü H. 1321 (1903) tarihli Maarif Salnamesi'nde artık Urfa Rüşdiyesinden söz edilmemekte, onun yerine Urfa İdadi Mektebi kaydına yer verilmektedir. Ayrıca, söz konusu idadının muallim kadrosu arasında bazı rüşdiye muallimlerinin de yer aldığı görülmektedir.¹⁴

İlk açıldığında muallim-i sani (ikinci muallim)¹⁵ ile idare edilen Urfa Rüşdiye Mektebine, 1882 yılı başlarında muallim-i evvel (birinci muallim) tayini gündeme gelmiştir.¹⁶ Bu tarihte mektebe muallim-i evvel tayin edilip edilmediği veya kimin atandığı bilinmemekle birlikte, 1883 yılı Mayıs'ında Urfa Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli istifa ettiğinden ve imtihan zamanı yaklaştığından buraya süratle bir muallim-i evvel atanması yerel makamlarca Maarif Nezaretinden talep edilmiştir. Ancak, Mekâtib-i Rüşdiye İdaresince verilen cevapta; henüz münasip biri bulunamadığından şimdilik muallim-i sani ile idare edilmesi istenmiştir (17 Haziran 1883).¹⁷ Dolayısıyla mekteb yine muallim-i sani ile idare edilmeye başlanmıştır. Fakat 1885 yılına gelindiğinde, Urfa Rüşdiye Mektebi artık muallim-i evvel ile idare edilmektedir.¹⁸ Bu durum, talebe adedine bağlı olarak, mektebin son yıllarına kadar aynı şekilde devam etmiştir.

Osmanlı'nın diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi, Urfa Rüşdiye Mektebinde de bilhassa muallimlerden kaynaklı olarak eğitimin aksamamasına ve sürekliliğine çok önem verilmiştir. Mesela, Urfa Rüşdiye Mektebi Muallim-i evveli Hacı Abdürrahim Efendi, Urfa Belediye Tabibi'nin raporunu da gerekçe göstererek, rahatsızlığından dolayı İstanbul'a gitmek üzere dört aylık izin talebinde bulunmuştur. Vaziyeti Urfa Liva Meclisince de doğrulanarak, 19 Kasım 1887'den itibaren dört ay izin verilmiştir. Fakat eğitimin aksamaması için yerine vekâleten Maarif Komisyonu Azası Abbas Efendi¹⁹ tayin edilerek, aynı tarihte göreve başlaması uygun görülmüştür (12 Şubat 1888).²⁰

Urfa Rüşdiye Mektebinde görev yapan ve hakkında detaylı bilgiler elde edilen muallim-i evvellerden biri de Gürcistan muhacirlerinden Mehmed Said Efendi olup, 1893 yılı ortalarında 560 kuruş maaşla bu göreve tayin edilmiş ve dört yıl boyunca burada vazife yapmıştır. Ancak, İhsan Bey'in bu göreve atanması üzerine Urfa Mutasarrıflığına gönderilen 18 Haziran 1897 tarihli bir telgrafta; Mehmed Said Efendi'nin 500 kuruş maaşla, Diyarbekir Vilayeti dâhilinde yer alan Siverek Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin olunduğu belirtilerek, seri bir şekilde oraya gitmesi istenmiştir.²¹

Mehmed Said Efendi'den sonra mektepte muallim-i evvel olarak görev alan İhsan Bey ise

14 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 457; Halep Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 378.

15 Rüşdiye muallimleri, atamaları yapılırken tahsil, kıdem ve maaş durumlarına göre muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i salis ve hatt (rik'a) muallimi şeklinde sınıflandırılmışlardır. Muallim-i evveller genellikle Darülmualimin-i Rüşdi mezunu olup merkezden atanırken, muallim-i sani ve salisler ise farklı okullardan mezun olup mahallince imtihanla seçilmişlerdir. Bkz. Hatip Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Mülki (Sivil) Erkek Rüşdiye Muallimlerinin Nitelikleri, Hakları ve Sorumlulukları", History Studies, A Tribute to Prof. Dr. Şerafettin Turan, Volume 6, Issue 3, April 2014, p. 369-382.

16 BOA, MF. MKT, 75/28.

17 BOA, MF. MKT, 81/15, Maarif Nezaretinden Urfa Sancağı Mutasarrıflığına gönderilen 17 Haziran 1883 (11 Şaban 1300) tarihli yazı.

18 BOA, MF. MKT, 85/79.

19 Muallim-i evvelik vekâletinde istihdam edilen Abbas Efendi'nin 13 Eylül 1888 (1 Eylül 1304) ile 14 Kasım 1888 (2 Teşrin-i sani 1304) tarihleri arasında 2 ay 2 günlük olan 578 kuruş maaşının Dersaadet maarif hissesinden mahsup edilerek ödendiği ifade edilmiştir. Bilindiği gibi, vekâleten görev yapanlar, asıl muallimlik maaşının ancak yarısını alabilmektedirler. Bkz. BOA, MF. MKT, 275/73.

20 BOA, MF. MKT, 96/135.

21 BOA, MF. MKT, 359/51, Urfa Rüşdiye Mektebi Muallim-i evveli Mehmed Said Efendi'nin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 16 Haziran 1897 (15 Muharrem 1315) tarihli yazı.

Ceride-i Askeriyye muharrirlerinden olup, ihtiyaca binaen 1897 yılı başlarında Urfa Rüşdiye Mektebi Muallim-i evvelliğine aylık 1500 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Ancak, maarif bütçesinde bu muallimliğinin maaşı 550 kuruş olarak belirlendiği için, geriye kalan 950 kuruşun nereden ve nasıl karşılanacağı Dâhiliye ve Maarif nezaretleri arasında tartışma konusu olmuştur. Neticede, söz konusu meblağın Maarif Nezareti bütçesinden karşılanması gerektiği, 21 Haziran 1897 tarihli yazıyla Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Bunun sonucunda İhsan Bey'in maaşının 1350 kuruşa çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Bu maaşla Urfa Rüşdiyesindeki görevine devam eden İhsan Bey, yaklaşık beş yıl sonra 1902 yılı başlarında, maişetini temin edemediği gerekçesiyle maaşının arttırılması veya başka bir memuriyete tayini hususunda ilgili mercilerden talepte bulunmuştur. Fakat Maarif Nezaretinden alınan cevapta; maaşının, emsali olan birinci derece rüşdiye mektepleri muallimleri maaşından çok yüksek olduğu cihetle, ne maaşının arttırılmasının ve ne de başka bir memuriyete tayinin mümkün olmayacağı kendisine bildirilmesi istenmiştir.²²

Mektebin ilk yıllarında talebe sayısı 45 civarındadır. Fakat bu rakam Maarif Nezaretince yeterli görülmemiştir. Bu nedenle, Halep Vilayetine gönderilen 9 Mart 1873 tarihli bir yazıda şu hususlara yer verilmiştir:

“Urfa Rüşdiye Mektebi talebelerinin adedinin az olduğu gelen jurnallerin muayenesinden anlaşılmıştır. Urfa’da bulunan sıbyan mekteplerinden rüşdiyeye talebe aldırılması lüzumlu iken, bu hususa itina ve himmet olunmadığı anlaşılmaktadır. Nezdinizde beyana muhtaç olmadığı üzere, halkın çocuklarının talimi ve maarif nimetinden bol bol faydalanmaları için memleket mektepleri terakkide görülmek lazım geldiğinden, Urfa sıbyan mekteplerinde rüşdiyeye alınmaya şayan ne kadar çocuk var ise mahalli hükümeti tarafından peder ve velilerine gerekli teşvikler yapılarak, rüşdiyeye devam ettirilecek talebenin arttırılması gerektiği tarafınızdan muallimlere beyan ve yazılması iktiza edeceği Meclis-i Maariften ifade edildiğinden gereğinin yapılması sizin gayretinize bağlıdır.”²³

Ancak bütün bu teşviklere rağmen, tespit edilebildiği kadarıyla, mektebin eğitim süresi boyunca talebe sayısı 76’yı geçememiştir.²⁴

Bilindiği gibi, Osmanlı vilayet ve kazalarında bulunan rüşdiye mekteplerinin istediği araç-gereçler ile matbu evraklar, ders kitapları ve yardımcı kaynaklar genellikle Maarif Nezareti tarafından posta yoluyla merkezden gönderilmiştir.²⁵ Bu çerçevede, Urfa Rüşdiye Mektebinde de bir küre talebinde bulunulmuştur. Fakat istenilen kürenin mevcudu kalmadığı için şimdilik gönderilemediği ifade edilmiştir (7 Mayıs 1872).²⁶ Daha sonraki yıllarda yine mektep muallimi tarafından talebeler için resmi yazıyla küre ve Asya haritası talep edilmiştir. Bu sefer de şimdilik yalnız bir adet haritanın postaya verildiği, kürenin de imal edilmekte olduğu ve bitiminde gönderileceği belirtilmiştir (25 Kasım 1874).²⁷

22 BOA, MF. MKT, 359/51; BEO, 892/66891; BEO, 959/71916; DH. MKT, 2081/23; BEO, 967/72480; DH. MKT, 2574/72; DH. MKT, 2591/114.

23 BOA, MF. MKT, 9/89, Maarif Nezaretinden Halep Vilayetine gönderilen 9 Mart 1873 (9 Muharrem 1290) tarihli yazı.

24 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 211.

25 Bahri Ata, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, Tarihî Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1, (2009), s. 29-31.

26 BOA, MF. MKT, 1/5.

27 BOA, MF. MKT, 21/92, Maarif Nezaretinden Halep Vilayetine gönderilen 25 Kasım 1874 (15 Şevval 1291) tarihli yazı.

1870-1902 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 1. Urfa Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME/MUBASSİR	TALEBE ADEDİ
1870 ¹	-	-	-	-	-	-
1871 ²	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	-
1872 ³	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	45
1873 ⁴	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	45
1874 ⁵	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	53
1875 ⁶	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	35
1876 ⁷	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	35
1877 ⁸	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	40
1878 ⁹	-	-	-	-	-	-
1879 ¹⁰	-	-	-	-	-	-
1880 ¹¹	-	-	-	-	-	-
1881 ¹²	-	Reşid Efendi	-	-	-	33
1882 ¹³	-	Reşid Efendi	-	-	-	17
1883 ¹⁴	-	-	-	-	-	74/76
1884 ¹⁵	-	-	-	-	-	70
1885 ¹⁶	Abdürrahim Ef.	-	-	-	-	74/70
1886 ¹⁷	Abdürrahim Ef.	-	-	-	-	74/72
1887 ¹⁸	Abdürrahim Efendi/Abbas Ef.	-	-	-	-	70
1888 ¹⁹	Abdürrahim Efendi/Abbas Ef.	-	-	-	-	74/59
1889 ²⁰	-	-	-	-	-	74
1890 ²¹	Halil Efendi	Abdurrahman Ef.	-	-	Ramazan Ef.	-
1891 ²²	Halil Efendi	Abdurrahman Ef.	-	-	Mehmed Ağa	-
1892 ²³	Halil Efendi	Abdurrahman Ef.	-	-	Hasan Ağa	-
1893 ²⁴	Hacı Halil Kamil Efendi	Abdurrahman Efendi	-	-	Mustafa Ağa	-
1894 ²⁵	Mehmed Said Efendi	Abdurrahman Efendi	-	Mehmed Şerif Efendi	Hasan Ağa	-
1895 ²⁶	Mehmed Said Efendi	Abdurrahman Efendi	-	Mehmed Şerif Efendi	Hasan Ağa	-
1896 ²⁷	Mehmed Said Efendi	Abdurrahman Efendi	-	Mehmed Şerif Efendi	Hasan Ağa	67
1897 ²⁸	Mehmed Said Efendi	Abdurrahman Efendi	-	Mehmed Şerif Efendi	Hasan Ağa	55

1898 ²⁹	İhsan Bey	Abdurrahman Efendi	-	Mehmed Şerif Efendi	Hasan Ağa	47
1899 ³⁰	İhsan Bey	Abdurrahman Efendi	-	Mehmed Şerif Efendi	Hasan Ağa	58
1900 ³¹	İhsan Bey	Abdurrahman Efendi	-	Mehmed Şerif Efendi	1	60
1901 ³²	İhsan Bey	Abdurrahman Efendi	-	Mehmed Şerif Efendi	1	60
1902 ³³	İhsan Bey	Abdurrahman Efendi	-	Mehmed Şerif Efendi	-	-

2. Birecik Mülki Rüşdiye Mektebi

Maarif Salnamesi kayıtlarında; mektebin, ahali tarafından Birecik kazası merkezinde inşa edilerek, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde açıldığı ifade edilmiştir.²⁸ Fakat bu kayıt sehven düşülmüş olup, mektebin açılışı muhtemelen 1869-1870 öğretim yılı başlarında gerçekleştirilmiştir.²⁹

İlk zamanlarda muallim-i sani ile eğitime başlayan Birecik Rüşdiye Mektebi, talebe sayısının artışına bağlı olarak daha sonraki yıllarda muallim-i evvel, muallim-i sani ve rika muallimleri ile bir bevab tarafından idare edilmiştir. Mektebin talebe adedi ilk yıllarda 30 civarında iken, daha sonraki dönemlerde bazen 89'a kadar çıkmıştır.³⁰

Diğer mekteplerde olduğu gibi, Birecik Rüşdiye Mektebinde de muallim yokluğundan kaynaklanabilecek eğitim aksamalarının yaşanmamasına özen gösterilmiştir. Mesela mektebin muallim-i sanisi Salih Hayali Efendi, eğitim-öğretim meşgalesiyle usanmış olan zihinlerin istirahatı için önemli olan ve buna binaen ders günlerinden ayrılan tatil zamanının yaklaşmasından dolayı, imtihanı tamamladıktan sonra hava değişimine giderek tatilden çok istifade etmek ve Dersaadet'te hususi bir işini de görmek üzere tatile denk gelecek Haziran başından (13 Haziran 1896) itibaren iki ay kadar izin talebinde bulunmuştur (7 Mayıs 1896).³¹ Bunun üzerine, Mekatib-i Rüşdiye İdaresince atama kayıtları ile ilgili yapılan incelemeler sonucunda; adı geçen muallimin R. 1309 (1893/1894) yılında buradaki görevine tayin edildiği ve şimdiki kadar izin almadığı anlaşılmış olmasına rağmen, eğitim-öğretime başladığı zaman memuriyet vazifesinin başında bulunmak ve aksi takdirde istifa etmiş sayılmak şartıyla, tatil günleri olan bir ay müddetle izinli sayılması uygun görülmüştür (2 Haziran 1896).³² Görüldüğü gibi, eğitim-öğretimin ve sınavların aksamaması için iki aylık izin talebi bir aya indirilmiştir.

Birecik ve Rumkale rüşdiyelerinin ihtiyaç duyduğu kitap ve risaleler de, tıpkı diğer rüşdiyelerde olduğu gibi, Maarif Nezaretince posta yoluyla gönderilmiştir. Nitekim daha önce bu mektepler için gönderilen kitapların bir miktarının Urfa Rüşdiye Mektebine aktarıldığı anlaşılmış; bu nedenle, sözü edilen mektepler için lüzumlu olan kitap ve risalelerin, fiyat defteri ile birlikte tekrar yollandığı ifade edilmiştir (28 Temmuz 1872). Bu defa gönderilen kitap, risale ve haritaların

28 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1276-1277; H. 1319, s. 550-551.

29 BOA, ŞD, 2212/49.

30 Halep Vilayeti Salnamesi, H. 1289, s. 73; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 240; H. 1303, s. 338.

31 BOA, MF. MKT, 322/34, Birecik Rüşdiye Mektebi Muallim-i sanisi Salih Hayali Efendi tarafından Halep Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gönderilen 7 Mayıs 1896 (25 Nisan 1312) tarihli yazı.

32 BOA, MF. MKT, 322/34, Mekatib-i Rüşdiye İdaresinin 2 Haziran 1896 (21 Mayıs 1312) tarihli yazısı.

isim ve adedi aşağıdaki gibidir:³³

Tablo 2. Birecik ve Rumkale Rüşdiyelerine Gönderilen Bazı Kitap, Risale ve Haritalar

SIRA NO	KİTAP/RİSALE/HARİTA ADI	KİTAP/RİSALE/HARİTA ADEDİ
1	Vezaif-i Etfal	30
2	Risale-i İlm-i Hesab	40
3	Muhtasar Münşeat	40
4	Mi'yarü'l-Kelam	40
5	Talim-i Farisi	20
6	Gülistan	40
7	Avrupa Haritası	1
8	Afrika Haritası	1
9	Bina	20
10	Fezleke-i Tarih-i Osmanî	20
		252

1869-1910 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 3. Birecik Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME/MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1869 ³⁴	-	-	-	-	-	-
1870 ³⁵	-	-	-	-	-	-
1871 ³⁶	-	-	-	-	-	-
1872 ³⁷	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	28
1873 ³⁸	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	28
1874 ³⁹	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	26
1875 ⁴⁰	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	36
1876 ⁴¹	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır	-	-	-	36
1877 ⁴²	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır	-	-	-	42
1878 ⁴³	-	-	-	-	-	
1879 ⁴⁴	-	-	-	-	-	
1880 ⁴⁵	-	-	-	-	-	-
1881 ⁴⁶	-	Kemal Efendi	-	-	-	20
1882 ⁴⁷	-	Kemal Efendi	-	-	-	20

33 BOA, MF. MKT, 3/23, Maarif Nezaretinden Haleb Vilayetine gönderilen 28 Temmuz 1872 (22 Cemaziyülevvel 1289) tarihli yazı.

1883 ⁴⁸	-	-	-	-	-	16/45
1884 ⁴⁹	-	-	-	-	-	78
1885 ⁵⁰	-	-	-	-	-	87
1886 ⁵¹	-	-	-	-	-	87/89
1887 ⁵²	-	-	-	-	-	131
1888 ⁵³	-	-	-	-	-	87/86
1889 ⁵⁴	-	-	-	-	-	87
1890 ⁵⁵	Hasan Remzi Efendi	Hacı Sadık Efendi	-	Hafız Mustafa Efendi	İbrahim Efendi	-
1891 ⁵⁶	Mahmud Lami' Efendi	Hacı Sadık Efendi	-	Hafız Mustafa Efendi	Hacı Mehmed Ağa	-
1892 ⁵⁷	Mahmud Lami' Efendi ⁵⁸	Hacı Sadık Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	Hacı Mehmed Ağa	-
1894 ⁵⁹	Hasan Remzi Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	Hacı Mehmed Ağa	55
1895 ⁶⁰	Hasan Remzi Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	Hacı Mehmed Ef.	-
1896 ⁶¹	Hasan Remzi Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	Mükerrem Ağa	-
1897 ⁶²	Hasan Remzi Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	Hacı Mehmed Ağa	55
1898 ⁶³	Hasan Remzi Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	Hacı Mehmed Ağa	55
1899 ⁶⁴	Hasan Remzi Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	Hacı Mehmed Ağa	54/55
1900 ⁶⁵	Eşref Efendi (Vekil)	Münhaldır	-	Mustafa Nef'i Efendi	1	55
1901 ⁶⁶	Mustafa Sabri Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	1	57
1902 ⁶⁷	Mustafa Sabri Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	-	62
1903 ⁶⁸	Mustafa Sabri Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mustafa Nef'i Efendi	1	60/70
1904 ⁶⁹	Mustafa Sabri Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Musa Kazım Efendi	-	72
1905 ⁷⁰	Mustafa Sabri Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mehmed Vefa Efendi	-	80
1906 ⁷¹	Mustafa Sabri Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Mehmed Vefa Efendi	-	80
1907 ⁷²	-	Salih Hayali Efendi	-	-	-	-
1908 ⁷³	Mustafa Sabri Efendi	Salih Hayali Efendi	-	Salih Hayali Efendi	-	43
1910 ⁷⁴	Mümtaz Efendi	-	-	-	-	-

3. Rumkale (Halfeti) Mülki Rüşdiye Mektebi

Maarif Salnamesi kayıtlarında; mektebin, ahali tarafından Rumkale kazası merkezinde inşa edilerek, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde açıldığı ifade edilmiştir.³⁴ Fakat bu kayıt da sehven düşülmüş olup, mektebin açılışı muhtemelen 1870'lerde gerçekleştirilmiştir.³⁵

Açıldığı günden beri yaklaşık 26 yıl boyunca muallim-i sanilikle idare edilen mektebin talebe sayısı, 1884 yılında buraya muallim-i sani olarak tayin edilen Abdülkadir Efendi zamanında gösterilen gayret sonucunda, R. 1298 (1882/1883) senesine nispeten üçte iki oranında artış göstererek 70'e çıkmıştır. Bu nedenle dar gelen mevcut rüşdiye binası talebeye yetmemiş ve mektep yeni inşa olunan başka bir binaya nakledilmiştir (22 Mart 1896).³⁶ Fakat talebe sayısındaki artışa ve muallimin sair meşguliyetlerine rağmen, mektebin tek bir muallim-i sani ile idaresine uzun yıllar devam edilmiştir.

Maarif Nezaretinin 29 Mayıs 1895 tarihli telgrafnamesinde; Osmanlı'daki rüşdiye mekteplerinin üç derece üzerine tertip edildiği ve muallim maaşlarının da buna göre belirlendiği; fakat yapılan yeni düzenlemelerin bundan sonra mekteplerde muallim boşluğu oluştukça peyderpey uygulamaya konulacağı ifade edilmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğüne göre; Rumkale Rüşdiyesi öteden beri bir muallim-i sani idaresinde kalmış olup, bu muallimlerden program dairesinde tedrisat ve terakki beklemek muhali temenni kabilindedir. Ayrıca, söz konusu düzenlemeyle, istifa eden kişilerin maaşlarının bahsi geçen yerin muallimliği için tahsis edilmesi uygun olup, bu miktar maaşla da Darümuallimin-i Rüşdiye şahadetnamelilerinden yetenekli bir muallimin tayin ve gönderilmesi mümkündür. Bu nedenle Rumkale Rüşdiyesi muallimliğine, münasip ve muktedir bir muallimin tayin ve gönderilmesine müsaade edilmelidir (28 Mayıs 1896).³⁷

Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğünün sözü edilen bu önerisini değerlendiren Mekatib-i Rüşdiye İdaresi şöyle bir karara varmıştır:

“...Darümualliminde tahsil etmeyerek mahallince seçilen muallim-i sanilerle idare olunan rüşdiye mekteplerinin vücudundan istifade edilemeyeceği muhakkak olduğu cihetle, bu mekteplere Darümuallimin şahadetnamelilerinden birer muallim tayin buyrulmasındaki lüzum aşikârdır. Bununla beraber, yeni düzenlemelerin mekteplerde boşluk oluşmasına bağlı olması ve kademeli olarak uygulamaya konulması hakkındaki karar, bir takım muallimlerin açıkta kalarak mağdur olmalarına neden olmaktadır. Ayrıca, bu düzenlemelerle tahsisat-ı atika devrettirilmiş, yani mekteplerin bazısından kesilen tahsisat diğerlerine eklenmek suretiyle idare-i maslahat edilmiştir. Bu münasebetle, muallim-i sani idaresinde bulunan mekteplerin bir defada muallim-i evvel idaresine bırakılması halinde artacak masrafa karşılık bulunamayarak, maaşların ödenememesi yüzünden şikâyetlerin olmasına mahal kalmaması gerekir. Şu halde bahsi geçen mektebe şimdiden muallim-i evvel tayini mümkün olamayacağını; ancak muallimin vazifesini yapmada tamamen iktidarsızlığı, rehavet ve tembelliği tahakkuk ederse, bildirilmesi halinde, azl ve tebdil ile yerine yeni düzenlemeler gereğince muallim-i evvel tayin edilmesi zaruri bulunduğu cevaben müdürlüğe bildirilmesi

34 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1276-1277; H. 1319, s. 550-551.

35 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1287, s.127.

36 BOA, MF. MKT, 315/48, Abdülkadir Efendi'nin Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gönderdiği 22 Mart 1896 (7 Şevval 1313) tarihli yazı.

37 BOA, MF. MKT, 324/44, Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 28 Mayıs 1896 (15 Zilhicce 1313) tarihli yazı.

uygundur (17 Haziran 1896).”³⁸

Maarif Nezaretinin bu olumsuz cevabına rağmen, Rumkale Kazası İdare Meclisi, hem Rumkale Rüşdiye Mektebinin düzeyini muallim-i sanilikten muallim-i evvelik sınıfına yükseltmek ve hem de uzun yıllar burada muallim-i sani olarak başarılı hizmetlerde bulunan Abdülkadir Efendi’nin muallim-i evvel olma isteğini yerine getirmek için yeniden talepte bulunmuştur (25 Temmuz 1896).³⁹ Ancak, Mekatib-i Rüşdiye İdaresince 7 Eylül 1896 tarihli yazıyla yapılan değerlendirme sonucunda yine olumsuz bir cevap verilmiştir.⁴⁰ Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Abdülkadir Efendi’nin daha sonraki yıllarda burada muallim-i evvel vekili olarak çalışmaya başlamış olması, bu mektebin düzeyinin muallim-i evvelliğe yükseltildiğini göstermektedir.⁴¹

Rumkale Rüşdiye Mektebinde yaklaşık 13 yılı muallim-i sanilik ve 2 yılı da muallim-i evvel vekilliği olmak üzere toplamda 15 yıl görev yapan Abdülkadir Efendi hakkında elde edilen bilgilerin bir arada verilmesi önem arz etmektedir. Abdülkadir Efendi, R. 1290 (1874/1875)’dan 1896 yılı başlarına kadar toplamda 20 seneden fazla, Haleb Vilayeti dâhilinde bulunan Deyr ve Urfa sancakları ile Birecik ve Rumkale kazaları rüşdiye mekteplerinde muallim-i sani olarak bulunmuş ve bu süre zarfında vatan evladının tahsil ve talimine ciddi bir şekilde çalışmıştır. Bilhassa Rumkale Rüşdiye Mektebinde görev aldığı 1884 yılından itibaren, R. 1298 (1882/1883) senesine nispetle, mektebin talebe adedini yaklaşık üçte iki oranında arttırmıştır. Ayrıca, mevcut mektep binasının yeterli gelmemesi üzerine yeni bir bina inşa ettirerek rüşdiyeyi buraya naklettirmiştir. Abdülkadir Efendi, bahsi geçen bütün bu hizmetlerinden dolayı, Padişah tarafından taltif edilmek suretiyle diğer meslektaşları gibi sevindirilmek istemiştir (22 Mart 1896). Ancak, Maarif Nezaretince yapılan değerlendirme sonucunda; rüşdiye mektepleri muallim-i sanilerinin “rüüs” ilmiye rütbesiyle taltiflerinin usule aykırı olduğu belirtilerek, teklifi uygun görülmemiştir.⁴²

Taltif konusunda istediğini elde edemeyen Abdülkadir Efendi, bu defa da ailesinin kalabalık olmasından dolayı muallim-i sanilik maaşıyla geçimini sağlamada zorluk çekmekte olduğunu ve buna binaen, muallim-i sanisi bulunduğu Rumkale Rüşdiye Mektebinin düzeyinin muallim-i evvelik sınıfına terfi ettirilerek, kendisinin de bu muallimliğe tayin edilmesini istemiştir. Bu da olmadığı takdirde, Haleb Vilayeti dâhilinde bulunan Urfa, Kilis, Birecik, Nizib ve Rakka kazalarından birinin rüşdiye mektebi muallim-i evvelliğine terfi ettirilmesi talebinde bulunmuştur. Bu talep Rumkale Kazası İdare Meclisince de yerinde görülerek, Abdülkadir Efendi’nin 12 seneden beri mektebin terakkisi yolunda büyük çaba sarf ettiği ve bu sayede talebenin adedinin günbegün arttığı beyan edilmiştir. Fakat bu talebelerin eğitim-öğretimlerinin yanı sıra, vazifesine ilave edilen resmi yazışma ve çizelgeler hazırlama görevlerinin bir muallim tarafından yapılmasının çok zor olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle, söz konusu mektebin sınıfının bir derece daha terfi ve muallim-i evvelliğine Abdülkadir Efendi’nin tayin edilmesi halinde, mektebin bir kat daha terakki edeceği ifade edilmiştir (25 Temmuz 1896).⁴³ Ancak, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Abdülkadir

38 BOA, MF. MKT, 324/44, Mekatib-i Rüşdiye İdaresinin 17 Haziran 1896 (5 Haziran 1312) tarihli yazısı.

39 BOA, MF. MKT, 335/34, Rumkale Kazası İdare Meclisinin 25 Temmuz 1896 (14 Safer 1314) tarihli mazbatası.

40 BOA, MF. MKT, 335/34; MF. MKT, 338/3.

41 BOA, MF. MKT, 480/7, Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 15 Eylül 1899 (9 Cemaziyülevvel 1317) tarihli yazı.

42 BOA, MF. MKT, 315/48.

43 BOA, MF. MKT, 335/34.

Efendi'nin mahallince seçilen muallim-i sanilerden olup Dârümuallimîn şahadetnamesine sahip olmadığını, taşra rüşdiye mektepleri muallim-i evveliklerinin ise Dârümuallimîn mezunlarına münhasır bulunduğunu belirterek, söz konusu talebin yerine getirilmesinin mümkün olmadığına karar vermiştir (7 Eylül 1896/26 Ağustos 1312). Buna rağmen daha sonraki yıllarda Abdülkadir Efendi'nin aynı okula muallim-i evvel vekili olarak atandığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Fakat Abdülkadir Efendi, muallim-i evvel olarak çalışmayı şiddetle istediği halde, çok kısa bir süre sonra müftülük görevine geçtiğinden, uzun yıllar çalıştığı mektepten 1 Ağustos 1899 tarihinde ayrılmıştır.⁴⁵

Rumkale Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliği vekâletinden istifa ettiği, 23 Şubat 1899 tarihli yazıyla arz olunan Abdülkadir Efendi'nin yerine, bu kazanın ulemasından olup evrakların ekinde biyografisi takdim edilen Mustafa Tevfik Efendi muallim-i evvel vekili olarak tayin edilmiştir. Tatil dönemi olmasına rağmen mektep boş bırakılmamış, Abdülkadir Efendi'nin görevden ayrıldığıının ertesi günü, yani 2 Ağustos 1899 tarihinde Mustafa Tevfik Efendi resmen göreve başlatılmıştır.⁴⁶ Bu durum, Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından da tasdik edilmiştir.⁴⁷

1870-1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 4. Rumkale Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME/MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1870 ⁷⁵	-	-	-	-	-	-
1871 ⁷⁶	-	-	-	-	-	-
1872 ⁷⁷	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	32
1873 ⁷⁸	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	32
1874 ⁷⁹	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	34
1875 ⁸⁰	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	29
1876 ⁸¹	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	29
1877 ⁸²	-	Muallim-i sani ile idare edilmektedir.	-	-	-	35
1878 ⁸³	-	-	-	-	-	-
1879 ⁸⁴	-	-	-	-	-	-
1880 ⁸⁵	-	-	-	-	-	-
1881 ⁸⁶	-	Müslüm Efendi	-	-	-	22
1882 ⁸⁷	-	Müslüm Efendi	-	-	-	23

44 BOA, MF. MKT, 335/34; MF. MKT, 338/3; MF. MKT, 480/7

45 BOA, MF. MKT, 480/7.

46 BOA, MF. MKT, 480/7, Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 15 Eylül 1899 (9 Cemaziyülevvel 1317) tarihli yazı.

47 BOA, MF. MKT, 480/7.

1883 ⁸⁸	-	-	-	-	-	41/40
1884 ⁸⁹	-	Abdülkadir Efendi	-	-	-	29
1885 ⁹⁰	-	Abdülkadir Efendi	-	-	-	41/29
1886 ⁹¹	-	Abdülkadir Efendi	-	-	-	41/30
1887 ⁹²	-	Abdülkadir Efendi	-	-	-	35
1888 ⁹³	-	Abdülkadir Efendi	-	-	-	41/59
1889 ⁹⁴	-	Abdülkadir Efendi	-	-	-	41
1890 ⁹⁵	-	Abdülkadir Efendi	-	İbrahim Rüşdi Efendi	Şeyh Bazur Efendi	-
1891 ⁹⁶	-	Abdülkadir Efendi	-	İsmail Yaver Efendi	Şeyh Bazur Efendi	-
1892 ⁹⁷	-	Abdülkadir Efendi	-	Rüşdi Efendi	Şeyh Bazur Efendi	-
1894 ⁹⁸	-	Abdülkadir Efendi	-	Mahmud Nedim Efendi	Bazur Ağa	50
1895 ⁹⁹	-	Abdülkadir Efendi	-	-	-	-
1896 ¹⁰⁰	-	Abdülkadir Efendi	-	-	-	70
1897 ¹⁰¹	-	Abdülkadir Efendi	-	-	-	-
1898 ¹⁰²	Abdülkadir Efendi (Vekil)	-	-	Mahmud Nedim Efendi	Bazur Ağa	62/50
1899 ¹⁰³	Abdülkadir Efendi (Vekil)	-	-	Mahmud Nedim Efendi	Bazur Ağa	50
1900 ¹⁰⁴	Mustafa Tevfik Efendi (Vekil)	-	-	Mahmud Nedim Efendi	1	46/48
1901 ¹⁰⁵	Mustafa Tevfik Efendi (Vekil)	-	-	Mahmud Nedim Efendi	1	46
1902 ¹⁰⁶	Mustafa Tevfik Efendi (Vekil)	-	-	Mahmud Nedim Efendi	-	60
1903 ¹⁰⁷	Mustafa Tevfik Efendi (Vekil)	Muavin İsmail Efendi	-	Mahmud Nedim Efendi	1	40/60
1904 ¹⁰⁸	Mustafa Tevfik Efendi (Vekil)	Riyaziye Muallimi İsmail Efendi	-	Mahmud Nedim Efendi	Molla Bazur Ağa	60
1905 ¹⁰⁹	Mustafa Tevfik Efendi (Vekil)	Riyaziye Muallimi İsmail Efendi	-	Mahmud Nedim Efendi	-	62
1906 ¹¹⁰	Hasan Tahsin Efendi	-	-	Mahmud Nedim Efendi	Şeyh Bazur Ağa	60
1908 ¹¹¹	Abdullah Efendi	-	-	Mahmud Nedim Efendi	Şeyh Bazur Ağa	50

4. Nizib Mülki Rüşdiye Mektebi

Urfa Sancağı idari sınırları içinde yer alan Birecik kazasının Nizib köyünde bir rüşdiye mektebi açılması için ilk teşebbüs, tespit edilebildiği kadarıyla, 1894 yılı başlarında ahali tarafından yapılmıştır. Nizib halkının, köylerinde rüşdiye mektebi açılması için Birecik Kaymakamlığına gönderdiği 27 Ocak 1894 tarihli umumi dilekçede şu hususlara yer verilmiştir:

“...İdare-i seniyyeleri altında bulunan İslam, Hıristiyan ve Yahudi milletlerinden oluşan 1000 haneden fazla ve 10 kadar ibtidai mektebine sahip Nizib nahiyesinde dahi o şerefe mazhariyet ümidiyle birkaç seneden beri bir rüşdiye mektebinin yeri mevcut olduğu; gençlerimizin, maarif tahsili hususunda noksanz kabiliyetleri bulunduğu halde teessüf olunur ki resmi bir rüşdiye mektebinin açılışına nail olunamamıştır. Şu muvaffakiyetsizliğin devamıyla, vatanın ümidi olan çocukların cehalet içinde yuvarlanıp sosyal hayattan bir şey istifade edememesine Padişah'ın rızası olamayacaktır. Bu nedenle, lütuf ve merhamet eseri olarak memleketimizde resmi bir rüşdiye mektebinin açılması ile lazım olan muallimlerin tayin ve gönderilmesi vesilelerinin ikmali için durumun Maarif Nezaretine bildirilmesini arz ve istirham ederiz.”⁴⁸

Nizib ahalisinin dilekçesini görüşen Birecik İdare Meclisi, hem Nizib'in gelişmişlik durumunu ve hem de mektebin açılışıyla ilgili olumlu kanaatini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“...Ahalinin maarife olan şevk ve gayretleri ile çarşı ve pazarı mükemmel olduğu gibi; 700 haneye, camilere, mescidlere ve birkaç sıbyan mektebine sahip olduğundan ve mevkiinin de haiz olduğu ehemmiyet ve büyüklüğünden dolayı Nizib karyesinde bir rüşdiye mektebinin açılması ile icab eden muallimlerin tayini uygundur. Zaten rüşdiye mektebinin binaları ile odaları mevcut ve mükemmel olup, muallim maaşlarından başka hiçbir masrafı yoktur.”

Birecik İdare Meclisinin bu mazbatasını ve ekindeki dilekçeyi değerlendiren Urfa Sancağı İdare Meclisine göre de hakikaten söz konusu kasaba her ne kadar karye (köy) sıfatıyla anılmakta ise de, mevkiinin ehemmiyet ve büyüklüğünden ve ahalisinin maarifle alakalı şevk ve gayretlerinden dolayı orada bir rüşdiye mektebinin açılması maarifin terakkisi nokta-i nazarından pek münasiptir. Bu nedenle, gerekli olan muallimler ile bevvabın tayin edilerek, sözü edilen mektebin teşkiline müsaade edilmesi gerekir (19 Temmuz 1894).⁴⁹

Yapılan yazışmalar sonucunda mektebin açılması için gerekli olan iradenin çıktığı, 22 Ağustos 1895 tarihli Sadaret yazısında ifade edilmiştir. Gerekli müsaadeyi alan Maarif Nezareti, konuyu Maarif Muhasebe-i Umumiyye Dairesine havale ederek, mektebin eğitim-öğretim masraflarının belirlenmesini istemiştir. Burada yapılan değerlendirmede; Nizib Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine, hatt muallimliğiyle beraber, aylık 700, hademeliğine 80 ve yıllık çeşitli masraflarına da 500 kuruşun tahsisi uygun görülmüştür (3 Eylül 1895).⁵⁰ Bunun üzerine, Meclis-i Kebir-i Maarifin 17 Ekim 1895 tarihli kararıyla, Darümuallimin ve Mekteb-i Hukuk-ı Şahane mezunlarından Bekir Sıdkı Efendi, uhdesinde rika muallimliği de olmak üzere, aylık 700 kuruş maaşla söz konusu mektebe muallim-i evvel olarak atanmıştır. Akabinde Maarif Nezaretince kendisine yemin ettirilmiş ve harcırahı verilerek görev yerine gönderilmiştir. Bu durum, 22 Kasım 1895 tarihli yazıyla da Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir.⁵¹

Mektebe muallim tayin edildikten sonra, Birecikli Hacı Ali Efendi de buraya bevvab olarak kabul edilmesi talebinde bulunmuştur. Bu talep, Meclis-i Kebir-i Maarifçe onaylanarak, iyi halli olması ve iktidarının bulunması halinde, adı geçen şahsın yukarıda belirtilen maaşla mahallince

48 BOA, MF. MKT, 294/39, Nizib Karyesi ahalisinin Birecik Kaymakamlığına gönderdiği umumi dilekçe.

49 BOA, MF. MKT, 294/39, Urfa Sancağı İdare Meclisinden Haleb Vilayetine gönderilen 19 Temmuz 1894 (15 Muharrem 1312) tarihli mazbata.

50 BOA, MF. MKT, 294/39, Maarif Muhasebe-i Umumiyye Dairesinin 3 Eylül 1895 (22 Ağustos 1311) tarihli yazısı.

51 BOA, MF. MKT, 294/39, Maarif Nezaretinden Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gönderilen 22 Kasım 1895 (4 Cemaziyülâhır 1313) tarihli yazı.

bevvab olarak tayini hususunun Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğüne bildirilmesi uygun görülmüştür (17 Aralık 1895).⁵² Ancak, mektebin muallim-i evveli ile bevvabı atandığı halde, muallim-i evvel olarak tayin edilen Bekir Sıdkı Efendi görev yerine gitmemiştir. Bu nedenle de, açılması için büyük çaba sarf edilen Nizib Rüşdiye Mektebi eğitime başlayamamıştır. Bu durumda yeniden harekete geçen Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğü, yeni düzenlemeler gereği, söz konusu muallimlik maaşının aylık 500 kuruşa indirildiğini ifade ederek, bu miktar maaşla mektep için muktedir bir muallim-i evvelin tayinine müsaade edilmesini istemiştir (27 Mayıs 1897).⁵³ Fakat yeni bir muallim-i evvelin atanabilmesi için Bekir Sıdkı Efendi'nin akıbetinin ne olduğunun bilinmesi ve kendisine ödenen yol harcırahının iade edilmesi gerekli görülmüştür. Bunun üzerine yapılan araştırmada, Bekir Sıdkı Efendi'nin başka bir memuriyete tayin olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle, mektep için Darümuallimin mezunlarından başka bir muallimin tayin edilerek, açılış töreninin icrasına müsaade edilmesi istenmiştir (1 Temmuz 1898).⁵⁴ Böylece, ahali tarafından inşa edilen mektep, sözü edilen muallim yokluğu sıkıntısından dolayı ancak Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde R. 1315 (1899/1900) yılında açılabilmiştir.⁵⁵

1899-1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 5. Nizib Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME/MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1899 ¹¹²	Abdullah Hilmi Efendi	-	-	Abdullah Hilmi Efendi	1	20
1900 ¹¹³	Abdullah Hilmi Efendi	-	-	Abdullah Hilmi Efendi	1	43
1901 ¹¹⁴	Abdullah Hilmi Efendi	-	-	Abdullah Hilmi Efendi	1	43
1903 ¹¹⁵	Hasan Tahsin Efendi (Vekil)	-	-	Hasan Efendi	1	45
1904 ¹¹⁶	Hamid Efendi	Riyaziye Muallimi Hasan Tahsin Efendi	-	-	Mustafa Ağa	40
1905 ¹¹⁷	Münhal	Muavini Mehmed Nuri Efendi	-	-	-	45
1906 ¹¹⁸	İsmail Efendi	Muavini Mehmed Nuri Efendi	-	-	-	45
1908 ¹¹⁹	Bekir Sıdkı Efendi	Muavini İsmail Hakkı Efendi ¹²⁰	-	Mustafa Lami' Efendi	-	46

52 BOA, MF. MKT, 298/58, Mekatib-i Rüşdiye İdaresinin 17 Aralık 1895 (5 Kanun-i evvel 1311) tarihli yazısı.

53 BOA, MF. MKT, 294/39, Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 27 Mayıs 1897 (25 Zilhicce 1314) tarihli yazı.

54 BOA, MF. MKT, 294/39, Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen 1 Temmuz 1898 (11 Safer 1316) tarihli yazı.

55 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1276-1277; H. 1319, s. 550-551.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'ın ilanından sonra daha planlı bir şekilde yürütülen modernleşme çalışmaları, bilhassa eğitim alanında kısa sürede hem merkezde ve hem de taşrada etkisini göstermeye başlamıştır. Bu kapsamda, diğer vilayet ve sancaklarda olduğu gibi, bugünkü Şanlıurfa ili ve ilçelerinin önemli bir kısmını içine alan Urfa Sancağında da ilk açılan modern okullar erkek rüşdiye mektepleri olmuştur. Bunlar; Urfa Rüşdiye Mektebi, Birecik Rüşdiye Mektebi, Rumkale (Halfeti) Rüşdiye Mektebi ve Nizib Rüşdiye Mektebidir. Bölgedeki diğer sancak ve kazalarla karşılaştırıldığında, söz konusu okulların burada da hemen hemen aynı tarihlerde açıldığı anlaşılmaktadır. Bu okulların açılıp eğitime başlamasında karşılaşılan sorunların başında, yine birçok bölgede olduğu gibi, öğretmen ihtiyacının tam olarak karşılanamaması gelmiştir. Bölgeye atanan öğretmenler ise göreve başlamadan başka bir yere tayin istemişlerdir. Bu durum, okulların fiziki açıdan hazır olmasına rağmen, talebelerin eğitime başlamalarının gecikmesine neden olmuştur.

Urfa Sancağında açılan rüşdiye mekteplerinde ilk yıllarda zaman zaman öğretmen eksikliği sıkıntısı yaşanmıştır. Fakat zamanla Hacı Abdurrahim Efendi, Mehmed Said Efendi, İhsan Bey, Abdurrahman Efendi, Mehmed Şerif Efendi, Salih Hayali Efendi, Mustafa Nef'i Efendi, Abdülkadir Efendi ve Abdullah Hilmi Efendi gibi zatlar uzun yıllar bu okullarda öğretmenlik yapmışlardır. Burada bilhassa öğretmen yokluğundan kaynaklanabilecek eğitim-öğretim aksamalarına meydan vermemek için okullar genellikle sene içerisinde boş bırakılmamıştır. Tatillerde ve hastalık gibi çok zaruri durumlarda bile öğretmenlerin uzun süreli izin kullanmalarına müsaade edilmemiş veya mutlaka yerlerine vekâleten başka bir muallim tayin edilmiştir.

Urfa ve çevresinde açılan söz konusu rüşdiye mektepleri, ilk açılan modern okullar olması hasebiyle, bölgede çok sayıda yeni ibtidai mektebi ile idadi ve sanayi mekteplerinin açılmasına da öncülük etmiştir. Ayrıca, Urfa bölgesindeki sıbyan ve ibtidai mezunlarının eğitimlerini kendi memleketlerinde sürdürmelerine imkân sağlayarak, yıllara göre her bir okulda sayıları 20 ile 90 arasında değişen çok sayıda talebenin modern eğitim tarzına uygun olarak yetişmesine zemin hazırlamıştır. İlk zamanlarda rüşdiye mekteplerine çok fazla rağbet gösterilmemekle birlikte, daha sonraki yıllarda talebe sayısında hızlı bir artış olmuştur.

Osmanlı ülkesinin pek çok yerinde olduğu gibi, Urfa bölgesinde açılan rüşdiyelerin de inşa masraflarının hemen hemen tamamı, fedakâr ve eğitim sever olan yöre halkı tarafından karşılanmıştır. Merkezden ise sadece öğretmen maaşları ile eğitim-öğretimde kullanılacak kitap, risale ve harita gibi araç-gereçler istenmiştir. Bu öğretim materyali, imkânlar ölçüsünde Maarif Nezaretince tedarik edilerek bölgeye gönderilmiştir.

Dönemin bütün mali sıkıntılara ve yetişmiş eleman azlığına rağmen, Maarif Nezaretinin teşviki ve yöre halkı ile mahalli idarecilerin gayretleri neticesinde, bölgede modern ortaokul eğitimi yapan rüşdiye mekteplerinin uzun yıllar aktif olması sağlanmıştır. Böylece genç nesillerin yetişmesine ciddi destek verilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babîâli Evrak Odası (BOA, BEO)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet Evrakı (BOA, ŞD)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye Evrakı (BOA, İ. DH)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektubi Evrakı (BOA, DH. MKT)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Mektubi Evrakı (BOA, MF. MKT)

Salnameler

Maarif Salnameleri

Haleb Vilayet Salnameleri

Osmanlı Devlet Salnameleri

Telif Eserler

Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a), Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

Ata, Bahri, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)." Tarih'in Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1, (2009), s. 27-36.

Ekinci, Abdullah - Paydaş, Kazım, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine: Urfa Siyasi Tarihi", Osmanlı Urfası, Cilt: 1, Editör: Abdullah Ekinci, İstanbul 2018.

Demirel, Muammer, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri." Türkler, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 64-93.

Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Öztürk, Şehnaz, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa'da Eğitim, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006.

Ünal, Uğur, Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Üner, Mehmet Emin, Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

Yıldız, Hatip, "Osmanlı Devleti'nde Mülki (Sivil) Erkek Rüşdiye Muallimlerinin

Nitelikleri, Hakları ve Sorumlulukları”, History Studies, A Tribute to Prof. Dr. Şerafettin Turan, Volume 6, Issue 3, April 2014, p. 369-382.

Ekler

Ek.1. Birecik ve Rumkale Rüşdiye Mektepleri için Haleb Vilayeti'ne gönderilen kitap ve risalelerin listesi

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

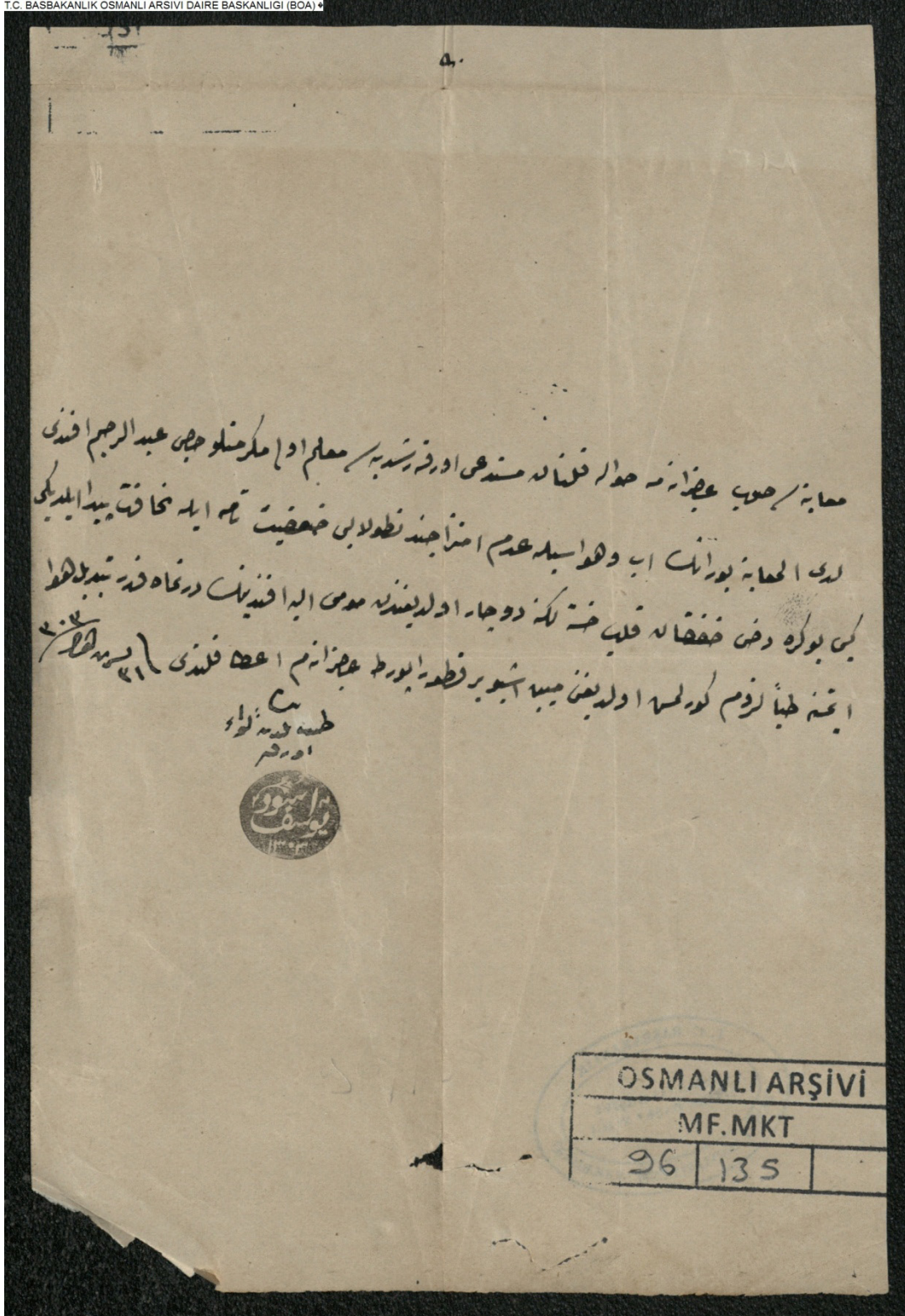
حلب ولایتی رüşدییه

بیرهجه و در دفعه مکاتب رüşدییه مقدماتی کتب و رساله در ریاضی ادره مکاتب رüşدییه کوندریکتیه کتبه انبار برین از وی اوله کتبه
 و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه
 و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه و رساله کتبه
 بکره بیست و یکم و بیست و یکم و بیست و یکم و بیست و یکم و بیست و یکم و بیست و یکم و بیست و یکم و بیست و یکم و بیست و یکم و بیست و یکم

دکتر نفی المصالح	۴۰
برکات علم عرب	۴۰
مخبر منشا	۴۰
معیار الکلام	۴۰
تعلیم فاعی	۴۰
کلمتیه	۴۰
ادریه خریطه	۰۱
از تقاضای خریطه	۰۱
تای	۴۰
فذلک: تاریخ عثمان	۴۰
	۲۰۰

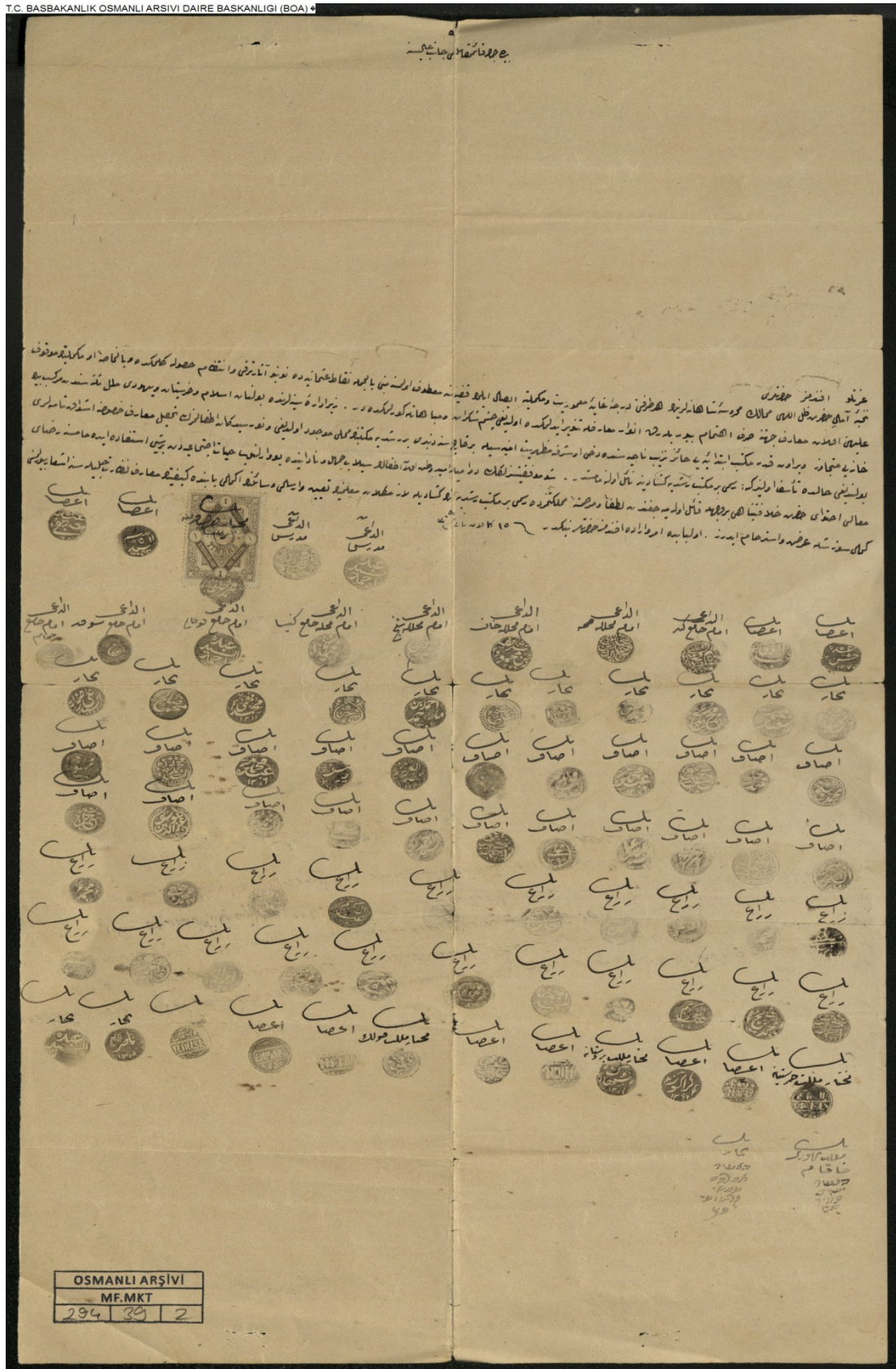
OSMANLI ARŞİVİ
MF-MKT
3 23

Ek. 2. Urfa Sancağı Belediye Tabibinin Urfa Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Hacı Abdurrahim Efendi'ye Verdiği 31 Teşrin-i evvel 1303 Tarihli Sağlık Raporu

MF.MKT.00096.00135.001

Ek. 3. Nizib Karyesi Ahalisinin Birecik Kaymakamlığı'na Yazdığı Umumi Dilekçe

Tablolarda kullanılan dipnotlar

1 Bu tarihte mektebin kaydı olmakla birlikte, muallim ve talebe adedine yer verilmemiştir. Bkz. Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1287, s. 76.

2 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1288, s. 75.

3 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 240; Haleb Vilayeti Salnamesi, H. 1289, s. 73.

4 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1290, s. 213.

5 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 219.

6 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 158.

7 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 161;

8 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 538.

9 Bu tarihte mektebin adına yer verildiği halde, diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1295, s. 433.

10 Bu tarihte mektebin adına yer verilmiş olup, diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1296, s. 184.

11 Bu tarihte mektebin adına yer verilmiş olup, diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1297, s. 254.

12 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 283.

13 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 275.

14 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1300, s. 116; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 211.

15 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 396.

16 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 204; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 418; MF. MKT, 85/79.

- 17 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 225; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 338.
- 18 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 324; BOA, MF. MKT, 96/135.
- 19 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1305, s. 215; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 251; MF. MKT, 275/73.
- 20 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1306, s. 213.
- 21 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1307, s. 106.
- 22 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1308, s. 229.
- 23 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1309, s. 160.
- 24 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1310, s. 249; BOA, MF. MKT, 168/68.
- 25 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 293.
- 26 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 278.
- 27 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 262.
- 28 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 267.
- 29 Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1012; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 293.
- 30 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1112; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 293.
- 31 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1254; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 308.
- 32 Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 532.
- 33 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 326.
- 34 BOA, ŞD, 2212/49.
- 35 Bu tarihte mektebin kaydı olmakla birlikte, henüz muallim tayin edilmediği belirtilmiştir. Bkz. Haleb Vilayeti Salnamesi, H. 1287, s. 76; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1287, s.127.
- 36 Bu tarihte mektebin kaydı olmakla birlikte, muallim ve talebe adedine yer verilmemiştir. Bkz. Haleb Vilayeti Salnamesi, H. 1288, s. 75; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146.

- 37 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 240; Haleb Vilayeti Salnamesi, H. 1289, s. 73.
- 38 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1290, s. 213.
- 39 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 219.
- 40 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 158.
- 41 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 161.
- 42 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 538.
- 43 Bu tarihte mektebin adına yer verilmiş olup, diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1295, s. 433.
- 44 Bu tarihte mektebin adına yer verilmiş olup, diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1296, s. 184.
- 45 Bu tarihte mektebin adına yer verilmiş olup, diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1297, s. 255.
- 46 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 283.
- 47 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 275.
- 48 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1300, s. 116; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 211.
- 49 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 396.
- 50 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 204; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 418.
- 51 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 225; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 338.
- 52 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 324.
- 53 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1305, s. 215; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 250.
- 54 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1306, s. 213.
- 55 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1307, s. 106.
- 56 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1308, s. 231.

- 57 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1309, s. 161.
- 58 Mahmud Lami' Efendi, Birecik Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli iken, 20 yıllık güzel hizmetine binaen, 1 Eylül 1892 (8 Safer 1310) tarihli hususi irade doğrultusunda aylık 2000 kuruş maaşla İstanbul'da Adliye Dairesinde istihdamı kararlaştırılmıştır. Ancak, üç ay sonra çıkan başka bir iradeyle aynı maaşla Maarif Meclisi azalığına tayini uygun görülmüş ve durum Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Bkz. BOA, İ. HUS, 3/43; BOA, BEO, 61/4574; BOA, BEO, 112/8370.
- 59 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 303.
- 60 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 286.
- 61 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1314, s. 271.
- 62 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1315, s. 276.
- 63 Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1012; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 303.
- 64 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1112; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 303.
- 65 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1254-1255; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 319.
- 66 Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 532.
- 67 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 336.
- 68 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 460; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 395.
- 69 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1322, s. 409.
- 70 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 426.
- 71 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1324, s. 419.
- 72 Muallim-i sani Salih Hayali Efendi'nin memuriyetinin 1907 yılı başlarında tasdik edildiği; 1908 yılı başlarında ise kendisine 6 aylık izin verildiği anlaşılmaktadır. Bkz. MF. MKT, 980/57; MF. MKT, 1037/13.
- 73 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 418.
- 74 BOA, MF. MKT, 1155/107.
- 75 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1287, s.127.

- 76 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146.
- 77 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 240.
- 78 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1290, s. 213.
- 79 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 219.
- 80 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 158.
- 81 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 161.
- 82 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 536.
- 83 Bu tarihte mektebin adına yer verilmiş olup, diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1295, s. 433.
- 84 Bu tarihte mektebin adına yer verilmiş olup, diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1296, s. 184.
- 85 Bu tarihte mektebin adına yer verilmiş olup, diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Bkz. Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1297, s. 254.
- 86 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 283.
- 87 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 275.
- 88 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1300, s. 116; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 211.
- 89 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 396.
- 90 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 204; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 418.
- 91 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 225; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 338.
- 92 Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 324.
- 93 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1305, s. 215; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 250.
- 94 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1306, s. 213.
- 95 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1307, s. 106.

- 96 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1308, s. 233.
- 97 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1309, s. 162.
- 98 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 307.
- 99 Bu tarihte kazada bir rüşdiye mektebinin varlığından söz edilmekte, fakat muallim ve talebe durumuna değinilmemektedir. Bkz. Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1313, s. 290.
- 100 BOA, MF. MKT, 335/34, Rumkale Kazası İdare Meclisinin 25 Temmuz 1896 (14 Safer 1314) tarihli mazbatası; BOA, MF. MKT, 334/45.
- 101 BOA, MF. MKT, 480/7.
- 102 Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1012; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 307.
- 103 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1112; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 307.
- 104 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1255; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 323.
- 105 Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 533.
- 106 Bu tarihte ilk defa Riyaziye Muallimi İsmail Hakkı Efendi'nin adına da yer verilmiştir (Bkz. Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1320, s. 342). Sonraki yılda da aynı kişiden söz edilmiştir. Bkz. Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 402.
- 107 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 460; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 402.
- 108 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1322, s. 418.
- 109 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 435.
- 110 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1324, s. 429.
- 111 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 427.
- 112 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1112.
- 113 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1255.
- 114 Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 533.

- 115 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 460; Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1321, s. 395.
- 116 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1322, s. 409.
- 117 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1323, s. 426.
- 118 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1324, s. 419.
- 119 Haleb Vilayet Salnamesi, H. 1326, s. 418.
- 120 BOA, MF. MKT, 1051/24.

Öğr. Gör. Dr.
Derya GEÇİLİ

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi
Bölüm Başkanlığı,
dgecili@ohu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1579-9578>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
02/05/2020

Kabul edildi.
Accepted
17/05/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.730916>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Donanmasında Yapılması Planlanan İslahat Hareketleri

Reformation Movements Planned to be Performed in the Ottoman Navy in the Nineteenth Century

Öz

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kaybedilen savaşlar sonucunda Avrupa'dan geri kalındığı fark edilerek ıslahat hareketlerine başlanmıştır. İlk ıslahatlar, askeri alanda yapılarak en fazla önem verilen konu olmuştur. Çeşme ve Navarin faciaları ile Osmanlı Rus savaşları sonucunda ise deniz kuvvetlerinin iyi bir seviyeye getirilmesi için incelemeler yapılmıştır. Donanmada yapılmasına karar verilen ıslahatlar için uzmanlardan yararlanma yoluna gidilerek bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon tarafından deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesine dair çalışmalar yapılarak ıslahatlar hakkında bir rapor hazırlanmıştır. Komisyonun raporunda İstanbul ve Çanakkale boğazlarında bulunan kale ve istihkâmların tamiri, takviye edilmeleri ile sahillere torpidolar ve mayınlar yerleştirilmesi gibi bazı tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca modern savaş gemileri satın alınarak bu gemileri kullanabilecek personelin yetiştirilmesinin öneminden bahsedilmiştir. Aşağıda komisyonun raporuna göre donanmanın güçlü bir hale getirilebilmesi için yapılması gereken ıslahat hareketleri anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Donanma, Yenilik, Plan.

Abstract

As a result of the wars lost in the Ottoman State during the nineteenth century, it was realized that the state was left behind Europe, and reformation movements were initiated. The first reformation movements were made in the military area as the most important issue. As a result of the defeats in Cesme and Navarin and the Ottoman Russian wars, investigations were carried out to bring the Navy to a good level. A commission was established to make

ATIF: GEÇİLİ Derya , “On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Donanmasında Yapılması Planlanan İslahat Hareketleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (270-280)

CITE: GEÇİLİ Derya, “Reformation Movements Planned to be Performed in the Ottoman Navy in the Nineteenth Century”, *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (270-280)

use of the experts for the reformation movements to be carried out in the Navy. A report on reformation movements was prepared by this commission to strengthen the navy. The commission report said that some measures had to be taken, like repairing and reinforcing the fortresses in the Straits of Istanbul and Canakkale, and placing torpedoes and mines. In addition, the importance of purchasing modern warships and training the personnel who would use these ships was also mentioned in the report. The reformation movements that had to be performed according to the commission report, the reclamation actions that needed to be taken to make the Navy stronger are explained in the following parts.

Keywords: Ottoman, Navy, Innovation, Plan.

Giriş

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru buhar makinesinin icadı, sanayi devrimi için önemli bir güç kaynağı sağlamıştı. Bu hızlı gelişime bağlı olarak Avrupa’da önce buharlı gemiler daha sonra ise torpido ve zırhlı gemiler kullanılmaya başlamıştı. Avrupa’da başlayan bu yenilik hareketleri takip edilemediğinden Osmanlı Devleti denizlerdeki hâkimiyetini artık kaybetmişti. Özellikle 1770 Çeşme faciası Osmanlı denizciliğinde bir dönüm noktası olmuştur. Çeşme’de Türk deniz gücünün İngiliz amiral ve denizcilerinin yardımı ile Ruslar tarafından yakılması Türk denizciliğine 1571 İnebahtı deniz savaşından sonra vurulan ikinci bir darbedir.¹ Çeşme faciası ile Osmanlı yöneticileri, denizciliğe önem vermenin gerektiğini anlamaya başlamıştır. Böylece, tersane ve donanma işlerinde reforma yönelerek modernizasyon çalışmaları hız kazanmıştır. Osmanlı Donanmasında ıslahat hareketlerinin önemli olduğunu kanıtlayan bir diğer konu da Navarin Olayıdır. Rusya, İngiltere ve Fransa 1827’de Londra’da aralarında bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmanın esası Yunanistan’a muhtariyet vermek ve Türklerin Mora’dan çıkmasını sağlamaktır. Bu sırada Osmanlı-Mısır Donanması Mora Yarımadası’nın güneyindeki Navarin Limanı’ndaydı.² 20 Ekim 1827 sabahı İngiliz, Rus ve Fransız filoları Osmanlı-Mısır Donanması’na saldırdılar, bu baskında Osmanlı Devleti 6.000 asker kaybetti. 64 parçalık³ Osmanlı-Mısır Donanması’nın tamamen tahrip edilmesi ile sonuçlanan Navarin Olayı’nın Türk denizcilik tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü bu baskınla büyük fedakârlıklarla meydana getirilmiş olan Osmanlı deniz gücü yok edilmişti. Navarin Olayı, Osmanlı Devleti’ni donanmasız bırakmakla kalmamış, denize elverişli ve tecrübe sahibi subay ve gemicileri, yarı teknik personeli de beraberinde yok etmişti. Osmanlı Devleti bu büyük felaketin ardından özellikle Karadeniz’de Rus Donanması’na karşı çıkacak güçte yeni bir donanma vücuda getirmek için büyük uğraşlar vermek zorunda kalmıştı.⁴ II. Mahmud, Navarin Olayı’nın ardından donanmanın geliştirilmesi için yeni bir program yapılmasını emretmişti. Böylece 1827-

-
- 1 Ali İhsan Gencer, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, Türkiye Denizciler Sendikası Eğitim Dizisi 2, İstanbul 1986.
  - 2 Nejat Gülen, Şanlı Bahriye, *Türk Bahriyesinin İki Yüz Yıllık Tarihçesi, 1773-1973*, İstanbul 2001, s. 56.
  - 3 Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 180.
  - 4 Besim Özcan, *Sinop Deniz Felaketi, 30 Kasım 1853*, İstanbul 2008, s. 43.

1834 yılları arasında İstanbul'la birlikte Gemlik, İzmit ve Sinop gibi taşra tersanelerinde de harp gemileri inşasına başlanmıştı.⁵ Avrupa usullerine uygun yeni sistem savaş gemileri inşa edilerek Türk savaş filoları yeni baştan meydana getirilmeye çalışılmıştı.⁶

Osmanlı Devleti'nin kaderini belirleyecek kadar önemli savaşlardan biri de 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşıdır. Rusya, çok fazla silah ve askerle Osmanlı ordusu savunma hazırlıklarını tamamlamadan saldırıya geçmişti.⁷ Osmanlı Rus Savaşı sırasında kara ve deniz kuvvetlerinin yaşadığı büyük kayıplar, askeri alanda gerilemeye başladığını açıkça ortaya koymuştur.⁸ Osmanlı Rus Savaşı sonunda askeri alanda düzenin bozulduğunun fark edilmesi üzerine yeniden ıslahat hareketlerine ihtiyaç duyulmuştur.⁹ Osmanlı Donanmasında ıslahat hareketleri için bir komisyon oluşturularak incelemeler yapılmış ve rapor hazırlanmıştır. Bu rapora göre, İstanbul ve Çanakkale boğazlarından gelebilecek saldırılara karşı denizlere mayınlar yerleştirilmeli, savaş gemilerinin modern bir hale getirilebilmesi için tersanelerle ilgili yenilikler yapılmalıydı. Ayrıca raporda, modern savaş gemileri satın alınarak bu gemileri kullanabilecek deniz personelin yetiştirilmesinin öneminden de bahsedilmiştir.

1. Islahatlar için Komisyon Oluşturulması

Deniz kuvvetlerinin devletin güvenliği için iyi bir seviyeye getirilebilmesi için İstanbul ve Çanakkale boğazlarında bulunan kale ve istihkâmların tamir ve takviye edilmeleri ile sahillere torpido ve mayınlar yerleştirilmesi gibi bazı tedbirlerin alınması gerekiyordu. Bu tedbirlerin kontrol altında yapılarak tamamlanabilmesi için bir komisyon oluşturulmuştur. İstanbul vapurları süvarisi Şakir Paşa'dan İstanbul ve Çanakkale boğazları istihkâm müfettişi Saffet Paşa ve deniz kuvvetleri hakkında bilgi sahibi üç uzman ile yapılacak ıslahatları etraflıca görüştüğünden sonra neticesini mazbata ile sunması talep edilmiştir.¹⁰ Ayrıca İstanbul'a gelen Amerikalı bir amiral, deniz mayınlarının Amerika sahilinde tecrübe edilerek sahillerin güvenliği için savaş gemilerinde de bulundurulmalarını teklif etmiştir. Deniz mayınlarının, uygun sahillere yerleştirilmeleri halinde denizden gelebilecek taarruzlara engel olunabileceği ifade edilmiştir. Ancak, yeni kullanılmaya başlanan torpido vapurlarının, deniz mayınlarını yok etmesi mümkün olabilirdi. Bu nedenle sahillerin muhafazası için deniz mayınları mı ya da başka yollara mı müracaat edilmesi gerektiğinin komisyon tarafından dikkatli bir şekilde araştırılması gerekiyordu.¹¹ Torpidolar yerleştirilerek muhafaza altına alınması gereken sahillerin hangileri olduğu, yeni icat edilen dinamit ile torpido atan vapurların özellikleri ile deniz mayınlarının öneminin ortaya konulmasıyla duruma göre tedbirler alınabilirdi. İstanbul ve Çanakkale boğazlarında inşa edilen istihkâmların özellikleri, önemleri ve henüz tamamlanamayanlarında hazır hale getirilmelerinin ardından savunma için yeterli

-
- 5 Namık Gökçay, İzmit Tersanesi Marmara Üssü Bahri Marmara Deniz Üs Tarihçeleri (1530-1952), Deniz Basımevi Müdürlüğü, s. 14.
- 6 Zeki Arıkan, Lütfü Sancar, *XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıl'a Kadar Türk Denizcilik Tarihi 2*, İstanbul 2009, s. 91
- 7 Turhan Şahin, *Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi*, 1988, s. 79.
- 8 Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 5.
- 9 Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.12.
- 10 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD), 8/50-1-2, 14 Şevval 1306 (12 Haziran 1889).
- 11 BOA, Y.PRK.MYD, 8/50-1-1.

olup olmadıklarının incelenmesi gerekiyordu. Bu incelemeler, özel komisyon tarafından ayrıntılı ve dikkatli bir şekilde yapılarak hazırlanan mazbataya göre karar verilebilirdi.¹² Böylece 1889 senesinde komisyon tarafından Osmanlı Donanmasında yapılması gereken ıslahatlar için incelemelere başlanmıştır.

2. Gemilerdeki Islahatlar

Osmanlı Donanmasındaki gemiler etkileri ve büyüklükleri itibarıyla üç sınıfa ayrılıyordu. Birinci sınıf olarak İstanbul'da inşa edilen donanma gemileri, Mesudiye, Asarı Tevfik, Fethi Bülend, Mukaddime-i Hayr, Avnullah, Muini Zafer firkateyn ve korvetleridir.¹³ Osmaniye, Orhaniye, Mahmudiye ve Aziziye, Selimiye, Ertuğrul, Mehmed Selim firkateynleriyle Asarı Şevket, Necmi Şevket, İclaliye, Hıfzı Rahman, zırhlı korvetleri ikinci sınıf donanma gemileridir. Üçüncü sınıf ise sadece ahşap ve inşaat malzemesinde hem demir hem de ahşap kullanılarak yapılan gambot, sürat vapuru ve nakliye gemilerinden oluşmaktadır. Bunları, Tersane-i Amirelerde inşa edilenlerle İngiltere ve Almanya'dan satın alınacak toplam 27 torpido vapuru ve torpido istimbotları takip etmiştir, seri seyirli vapurlar da üçüncü grup içindedir.¹⁴ Gemilerden birinci grubu teşkil eden zırhlı firkateyn ve korvetlerin inşa tarihleri olan bundan on yedi, on sekiz sene önce birinci derecede savaş gemilerinden sayılmazlardı, ancak zamanla inşa edilen savaş gemilerinin zırhla kaplanmaları günden güne hızla artmıştı. Ayrıca, zırh levhaları çelik ve demir karışık olarak daha öncekilere nazaran daha dayanıklı olarak imal edilmişti. Gemilerin içlerine Krupp¹⁵ topları yerleştirildiğinden ağırlıkları artmakla beraber seyirlerindeki hızları da hemen hemen on sekiz mile çıkmıştı. Birinci sınıf donanma gemilerinde yapılan bu ilerlemeler sonucunda ikinci sınıf gemilerde de bazı değişiklikler ve yenilikler yapılması gerekiyordu.

Donanmada yapılması düşünülen ıslahatlara göre; birinci sınıf olarak gösterilen 7 zırhlı korvet ve firkateynin taşıdıkları Armstrong topları büyüklüğündeki topların sayısı ve ağırlıklarına denk Krupp toplarıyla teçhiz edilmelidir. Gemilerin her biri için yeni torpido, sandal ve istimbotlar satın alınmalıdır. İkinci sınıf 4 zırhlı firkateynde ise bazı ıslahatlar yapılarak birinci sınıf savaş gemilerinin arasına geçmeleri sağlanabilir. Donanmanın güçlenmesi için birinci sınıf savaş gemilerinin sayısının da artması gerekir. Birinci sınıf donanma gemilerinde yeni inşa edilen zırhlı gemilere benzer bir şekilde değişiklikler ve yenilikler yapılması mümkündür. Gemilere küçük çapta toplar yerleştirilmesi için güverteleri üzerine çelikten üretilen birer tabya ilave edilerek Krupp toplarıyla teçhiz olunmalıdır. Donanmada torpido gemilerinin müdafaasında kullanılan Nordenfield topları yeterli sayıda bulunmadığından topların en son usulde imal olunanlardan 100 tane daha satın alınmalıdır. Bunların dışında bir de kazanlarının yenilenmesine çalışılmalıdır. Üçüncü sınıf kabul edilen torpido vapurlarının da mümkün olabildiği kadar sayılarının artırılması gerekir. Savaş gemilerinin sayıları hakkındaki zorunlu ıslahatlar ile beraber ele alınması gereken diğer önemli konu ise İngiltere'de en son usule göre yapılmış olan birinci

12 BOA, Y.PRK.MYD, 8/50-2-1.

13 BOA, Y.PRK.MYD, 8/50-2-3.

14 BOA, Y.PRK.MYD, 8/50-2-2.

15 1811 yılında, Friedrich Krupp ilk çelik fabrikasını kurdu. 1856 yılında, oğlu Alfred Krupp 9 cm'lik çelik namludan dolumlu topu üretti. 1863 yılından itibaren, donanmalar için de çelik toplar üretilmeye başlandı.

sınıf zırhlı gemilerin kuvvet ve büyüklüğünde 3 zırhlı ile keşif ve takip hizmetlerinde kullanılmak üzere ikisi zırhlı ve diğer ikisi zırhsız olarak 4 tane kruvazör tedarik edilmesidir. Dinamit ile torpido atan vapurlar ise yeni kullanılmaya başladıklarından daha tecrübeleri yapılmamıştır. Bunların etkilerine dair henüz tam bir sonuç elde edilememiş olduğundan, faydaları hakkında şimdilik bir fikir beyan etmek mümkün değildir. Bu konuda Tersane-i Amirede incelemeler yapılarak elde edilen verilere göre karar verilebilir. Bunlar, donanma için yapılması gereken zorunlu ıslahatlardır ve komşu devletlerin donanmalarından herhangi birisinin saldırılarına engel olabilecek bir seviyeye ulaşılması amaçlanmaktadır.

Donanma tarafından ıslahat yapılması için bütün zırhlı gemilerdeki Armstrong usulündeki topların Krupp usulüne değiştirilmesine karar verilmiştir. Gemilerde yapılan bu değişikliklerden sonra bazı masraflarda ortaya çıkmaktadır. Firkateyne, 15 cm'lik 2, 17 cm'lik 2 ve 4 cm'lik 10 Krupp topu yerleştirilecektir. Buna göre, toplam olarak 14 Kurup topu 120 bin 600 liradır. Mesudiye firkateynine yerleştirilecek 24 cm'lik 12 top ise 120.600 liradır. Asarı Tefvik firkateyni için 21 cm'lik 6 topun bedeli ise 51 bin liradır. Feth-i Bülend, Avnullah, Mukaddeme-i Hayr, Muini Zafer korvetlerine yerleştirilecek 21 cm'lik dörder tane top (16 top) 150 bin liradır. Necmi Şevket, İclaliye, Asarı Şevket korvetlerinden her birine yerleştirilecek 21 cm'lik dörder tane top (12 top) ise 112 bin 500 liradır. Osmaniye, Orhaniye, Mahmudiye, Aziziye firkateynlerinde bulunan toplar, 26 cm'lik bin lira olan Krupp toplarıyla değiştirilecektir. 100 adet Nordenfield topları 40 bin, toplam 64 tane Krupp ve 100 tane Nordenfield topları ise 643 bin 700 liradır. Tersane-i Amirelerde inşa olunan korvetlerin patlayıcı maddeleri için gerekli 50 bin lira da buna ilave edilince donanmada yapılan değişiklikler ve ıslahatlar sırasında satın alınacak Krupp ve Nordenfield patlayıcıları tahmini olarak 693 bin 700 liradır. Osmaniye, Orhaniye, Mahmudiye Aziziye isimlerindeki korvetlerin yüzeylerindeki zırhlarda yapılacak tadilat için 86 bin lira, Tersane-i Amirelerde inşa edilen kompazayt korvetler için de 50 bin lira kadar masraf olmaktadır.¹⁶

Donanma kuvvetinin iyi dereceye getirilmesinde savaş gemileri satın alınması en önemli konulardan biridir. Donanma için ihtiyaç duyulan gemilerden birinci sınıftan 3 tane zırhlının yeterli silah, mühimmat ve diğer araç-gereçleri ile satın alma bedelinin her biri 900 bin lira olmak üzere toplam 2 milyon 700 bin liradır. 2 zırhlı kruvazör, 600 bin, 2 zırhsız kruvazör ise 300 bin lira olup toplam 3 milyon 600 bin liradır. Buna patlayıcı madde ücreti olan 693 bin 700 lirada ilave edilirse yeniden satın alma bedeli toplam 4 milyon 293 bin 700 lira tutmaktadır. Bunların satın alınmalarından sonra Tersane-i Amirelerde yapılması gereken 86 bin liralık masraf bu hesaba dahil değildir. Bütün masrafın bir defada ödenmesi mümkün olmadığından bir kaç sene bahriye bütçesi tahsisatına maliye bütçesinden bir milyon 73 bin 425 lira kadar ek ödeme yapılmalıdır. Ayrıca, bu ıslahatların Tersane-i Amireler tarafından yapılmasını kolaylaştırmak için bahriyenin genel tahsisatından da her sene yeterli miktarda bir ödemenin ilave edilmesine çalışılmalıdır.¹⁷ Bu planların uygulamaya geçirilebilmesi için zırhlı korvet ve firkateynlerde değiştirilecek patlayıcıların hemen siparişi verilmelidir. Ayrıca, yeniden tedarik edilmesine ihtiyaç görülen 3 zırhlı firkateyn ile 2 zırhlı, 2 zırhsız 4 kruvazörden öncelikle birinci sınıftan 1 zırhlı ile 2 zırhlı kruvazörün sipariş edilmesinin

16 BOA, Y.PRK.MYD, 8/50-2-4.

17 BOA, Y.PRK.MYD, 8/50-2-4.

amacın gerçekleştirilmesi için çok önemli olduğu düşünülmektedir.¹⁸

3. Donanma için Personel Yetiştirilmesi

Donanmanın her türlü yaşanabilecek durumlara karşı iyi bir şekilde muhafazası, ıslahatların başarılı olması deniz kuvvetlerinde görevli zabitan ve askerlerin talim ve manevralar yaparak maharet kazanmalarına bağlıdır. Donanmanın kuvveti artırılırken zabitan ve efradın, bu gemileri her durumda iyi bir şekilde idare edebilmeleri için doğrudan eğitim almaları şarttır. Talim gemilerinde verilen eğitimle zabitan ve efradın hem gemilerin hareketlerini ve işleyişini tam olarak öğrenmeleri hem de Osmanlı Devleti ile yabancı devletlere ait sahil ve limanlarda seyir halindeki gemi makinelerinin işleyişi hakkında bilgi sahibi olabilmeleri amaçlanmaktadır. Gemilerden silah atışları yaptırılmalı, bu atışların süratleriyle belli bir mesafeyi kat edip edemediklerine dikkat edilmelidir. Donanmada yapılan ıslahatların başarılı olması için talim gemilerine ilaveten bahriye zabitanı ve efradının talimi için küçük yelkenli gemiler de kullanılmalıdır. Zabitan ve efrad bu gemilerde başarılı talimler yaparak ileride büyük gemilerde güvenli bir şekilde görevlerini yerine getirebilirler. Bu gemilerde zabitan ve efrad, talim mevsimlerinde devamlı görevleri ile meşgul olabilir. Zabitan ve efradın donanmayı oluşturan savaş gemilerini iyi bir şekilde ustalıkla idare etmeye hazırlanmış olmaları dikkat edilmesi gereken konulardandır. Donanmada başlayan ıslahat hareketlerine göre küçük zabitan olarak ateşçi, ser topçu, ser dümen ve porsunluk hizmetleri adında bahriye gedikli sınıfları da açılmalıdır. Bahriye efradı, kısa süre içinde görevlerinden ayrıldıklarından yeterli sayıda olmamaktadır. Efrad sınıfının düzenli bir hale getirilmesi ve sürekli hizmette bulunmalarını sağlayacak bir nizamnamenin Tersane-i Amirelerde hemen hazırlanıp uygulanması gerekir. Donanma personeli yetiştirilirse deniz kuvvetlerinin hem inşaat araç-gereçleri ile teçhizatı hem de gemileri ile birkaç sene zarfında İstanbul ve Çanakkale boğazlarını muhafaza edebilecek ve düşman devletlerin donanmalarının taarruzuna engel olunabilecektir.

4. Boğazlardaki İstihkâmların Tahkim Edilmeleri

Osmanlı topraklarının her türlü duruma karşı muhafaza ve müdafaasının sağlanması için Çanakkale boğazının uygun bir şekilde tahkim edilmesi gerekir. Bu konuda oluşturulan komisyonların yaptıkları incelemeler sonucunda bazı konulara riayet ederek tahkimat yapılmış ve Çanakkale boğazının müdafaasının dört hat şeklinde olmasına karar verilmiştir. Bu tahkimatın boğazın Akdeniz'e doğru olan girişinde bulunan Seddülbahir ile Kumkale arasında birinci hat, Kepez ve Kumburnu noktaları arası ikinci hat, Hamidiye, Namazgâh, Çimenlik, Mecidiye istihkâmlarıyla eski Mecidiye ve Değirmenburnu üçüncü hat, Biğali ve Nara burnu noktaları arası da dördüncü hat olmak üzere belirlenmiştir. Bu istihkâmlardan bazılarının gerilerinde bulunan uygun mevkilere de yüksek bataryaların inşasına başlanmıştır. Bu inşaatın durumuna gelince;

Birinci müdafaa hattını teşkil eden Seddülbahir, Kumkale, Ertuğrul ve Orhaniye isimlerindeki dört adet istihkâm tamamlanıp içlerine uygun çaplarda 20 Krupp topu yerleştirilmiştir. İkinci müdafaa hattına henüz istihkâmlar inşa edilmemiştir. Üçüncü müdafaa hattında istihkâmlar; Namazgâh, Hamidiye, Yeni Mecidiye, Çimenlik tabyaları

tamamlanarak içlerine muhtelif çapta toplam 63 top, 4 havan yerleştirilmiştir. Dördüncü müdafaa istihkam hattını teşkil eden Rumeli sahilinde Bigali ile Anadolu sahilinde Naraburnudur. Naraburnu daha önceden mevcut olup muhtelif çapta 10 topu içine alabilmektedir.

Boğaz savunma hududunu teşkil eden istihkâmların arkalarındaki bataryalardan dahi Rumeli taraflarında Tekeburnu, Goncasuyu (Palaz baba), Çamburnu, Çakıllı Tepe isimlerindeki tepelerde bulunan istihkâmlar tamamlanıp toplam 18 top ve 6 havan topu yerleştirilmiştir. Anadolu yönünde Maltepe Bataryası inşa edilip 6 top ile 2 havan topu ile teçhiz olunmuştur.

Çanakkale boğazının tahkim edilmesi, istihkâm müfettişliği tarafından arz edilmiş, bu durum komisyon tarafından incelendikten sonra layiha hazırlanmıştır. Bu layihada, eski toplardan bazılarının kaldırılması, siperlerin değişimi ve ıslah edilmeleri teklif edilmiştir. Buna göre; birinci müdafaa hattını teşkil eden Seddülbahir ve Kumkale ile birlikte içine 2 top yerleştirilmek üzere Orhaniye istihkâmı da ilave edilerek genişletilmelidir. İkinci müdafaa hattını teşkil eden Kepez ve Kumburnu istihkâmları, karara göre dörder top yerleştirilecek surette inşa edilmelidir. Ayrıca her iki istihkâmın arkasındaki uygun noktalara 10 havan topu yerleştirilmesi zorunludur. Üçüncü müdafaa hattı istihkâmlarından Namazgâh istihkâmında bulunan eski toplar kaldırılmalı, yerlerine 35 cm'lik top yerleştirilebilecek şekilde tadilat yapılmalıdır. Komisyona göre; Namazgâh istihkâmının bulunduğu üçüncü müdafaa hattı, boğazın en önemli savunma hattını teşkil edip her konuda büyük bir önem taşımaktadır. Bu noktanın harita üzerinden incelenmesi doğal olarak mümkün değildir. Ayrıca, 2 topun Namazgâh istihkâmına mı veya başka bir istihkâma mı yerleştirileceği belirli değildir. Toplar için ondan fazla uygun mevki olduğundan bu konunun keşif yapılarak belirlenmesi uygun bulunmuştur. Dördüncü istihkâm hattından Bigali istihkâmının inşa edilmesi müdafaanın sorunsuz olması için zorunludur.¹⁹

Boğazın müdafaası için kullanılan istihkâmlardan Anadolu taraflarında Nara, Eski Mecidiye Çimenlik ve Rumeli'de ise Değirmenburnu ve Namazgâh istihkâmları çok önce inşa edildiklerinden ve inşalarından bir hayli zaman geçtiğinden tamire muhtaç bir durumdadırlar. Bunların cephanelikleri rutubetli bir durumda olduğu gibi ayrıca tamir ve bakımlarının yapılması gerekir. Bu düzenlemelerin yanında Nara istihkâmının siperlerinin artırılmasına da çalışılmalıdır. Eski Mecidiye ve Namazgâh istihkâmlarının topları ise çok sıkı bir şekilde yerleştirildiğinden dolayı cephaneliklerin güvenliği için tehlikeli bir durum vardır. Bu nedenle konunun sınır karakollarına bildirilerek toplardan bir miktarı uygun yerlere kaldırılmalıdır. Boğazın müdafaası için birinci, ikinci ve dördüncü hatlara üçer ve üçüncü hatta ise beşer sıra olmak üzere 4 hat şeklinde torpido yerleştirilerek müdafaası güçlendirilmelidir. Çanakkale boğazında mevcut bulunan torpidoların iyi bir şekilde muhafazalarına çalışılmalıdır. İkinci müdafaa hattına doğru ilerlemek isteyen düşman donanmasını engellemek için Kepez limanının demir mahallerine torpidolar yerleştirilmelidir. Ayrıca torpido taşınmasına mahsus olan vapurlardan gerek İstanbul ve gerekse Çanakkale boğazı için birer tane satın alınmalıdır. Burada ayrıntılı bir şekilde anlatılan kararların tamamen yapılması ve tamamlanması halinde Çanakkale boğazına

doğrudan yapılabilecek bir donanma taarruzuna karşı güvenlik sağlanmış olabilir. Sahil müdafaası tahkim edilmiş olunursa Gelibolu'dan karaya asker çıkarılması da mümkün değildir. Bu nedenle kuzeyden bir taarruz durumuna karşı şubenin tahkim edilerek boğaza arkadan saldırılmasını engelleyecek tedbirlerin alınmasına önem verilmelidir. Bolayır'da öncelikle yapılmasına karar verilen istihkâmların inşaat ve teçhizatı hemen tamamlanmalıdır. Boğazın gerek sahilde ve gerekse Gelibolu'da inşasına karar verilen istihkâmlarının tamamlanmasından sonra boğaz girişinden ve Akdeniz üzerinden yapılabilecek taarruzlara engel olunabilir. .

İstanbul boğazı hakkında oluşturulan komisyonların kontrolü altındaki istihkâmlar, üç savunma hattı şeklinde düzenlenmiştir. Birinci hattın, Poyraz, ikincisinin Büyük liman ve Fil Burnu koyu, üçüncüsünün ise Rumeli ve Anadolu kavaklarında bulundurulması karar verilmiştir. Bu istihkâmlara da üçer sıra torpido yerleştirilmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca, üçüncü hattın Anadolu kavağına doğru yüksek noktalarına havan ve top tabyaları, daha önceden yapılmış olan Mesar burnu tabyasıyla inşasına başlanan Kireç burnu ve Rumeli kavağının üst tarafında sahil istihkâmının dahi üçüncü müdafa hattı istihkâmlarında düzenlemeler yapılmalıdır. İstanbul Boğazı'ndaki istihkâmların da hızlı bir şekilde inşaları tamamlanmalıdır.

İstanbul Boğazı hakkında alınması gereken zorunlu tedbirlere gelince; boğaz istihkâmlarından henüz inşa edilmemiş olanların hemen inşalarına başlanmalıdır. Boğazın mevcut istihkâmlarının en önemli noktaları deniz yüzeyinden 8 ile 10 metre yükseklikten az olmamalıdır. Bununla beraber boğazın ağızına iki adet elektrik feneri yerleştirilerek gece vakti tarassud durumuna hazırlanmalıdır. Boğazın dışında bulunan fener dubasıyla sahil arasına denizaltı bir telgraf hattı yerleştirilmelidir. Üçüncü hudut için yerleştirilecek torpidoların yerleri, mevkileri, her birinin numarası ile her bir araç ve gereçleri şimdiden tedarik edilmelidir. Bunlar için depolar, seygar torpido saldırılarına karşı boğazın güvenli ve uygun yerlerine inşa edilmelidir. Ayrıca, depoların inşasında kullanılacak alet, araç ve gereçlerin hemen tedarik edilmesi gerekir. Boğazda sahil istihkâmlarının 16 ile 19 metre yükseklikte bulunan mevzilere inşa edilmesine de önem verilmelidir.²⁰

5. Boğazlara Torpidolar Yerleştirilmesi

İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının sahil istihkâmları ile denize yerleştirilecek torpidolar hakkında yeterli güce sahip bir donanma olmalıdır. Bu tahkim ve müdafaalar, boğazlardan meydana gelebilecek taarruzlara karşı zorunlu tedbirlerdir. Boğazlar dışında ki sahillerin de ihtiyaca göre tarassud ve müdafaalarında çevrelerinde bulunan askeri kuvvetler görevlendirilmiştir. Bu kuvvetlerin barış zamanının da düzenlenerek hızlı bir şekilde boğaza sevk edilmeleri için gerekli tedbirler alınmalıdır. Bolayır istihkâmlarının tamamı ve her iki boğazın girişleri dışına asker dökülmesini engellemek amacıyla istihkâm topçu efradı daima sınırda tutulmalıdır. Boğazlara düşünülebilen saldırılara karşı kuvvetli bir şekilde hareket edebilmek için her iki boğaz istihkâmlarında topçu askerleri, barış zamanında dahi belirli sayıda bulundurulmalıdır. Boğazların girişleri dışındaki Rumeli ve Anadolu sahilindeki askeri mevkilerin birbirlerine telgraf hatlarıyla bağlanması gerekir. İstanbul boğazı ağızında karakol gemisi bulundurulmasına çalışılmalıdır. Birde boğazlar,

sadece sahil istihkâmlarında denize yerleştirilen torpidolarla tahkim edilmeyip müdafaanın bir kat daha sağlam olması için ihtiyaç durumunda yeterli sayıda savaş gemisi ile birlikte torpido istimbotaları da savunma için hazır olmalıdır. Bu layihada donanmanın ıslah edilerek kuvvetin artırılması hakkında arz edilen konular, amacın teminini kolaylaştıracak maddelerden oluşmaktadır. Birde İstanbul ve Çanakkale boğazlarına konu olan torpidoların yerleştirilmesi ve çıkarılmasında kullanılmak üzere iki vapur satın alınmasına çalışılmalıdır. Yukarıda açıklandığı üzere Çanakkale boğazı girişi dışından Girit'ten başka Akdeniz'de bazı uygun noktaların tahkimi, boğaz hudut istihkâmının inşaatının tamamlanmasına bağlı olduğundan bunlar hazırlanmadıkça adalarda istihkâm yapılmamasına dikkat edilmelidir. Çanakkale'de bulunan Nordenfield ve mitralyözlerin düşman gemilerinden muhafazaları için üzerlerine koruyucular yerleştirilmelidir.²¹

Osmanlı Devleti'nde sahillerin mayınlarla muhafazası konusuna gelince; boğaz, nehir veya liman girişlerinin denizaltı mayınları ile sed çekilerek tahkim edilmesi Türk topraklarının muhafazası için çok önemli bir konudur. Bu nedenle denizden gelebilecek saldırılara karşı mayınlarla ilgili yenilikler ve değişiklikler yapılmaktadır. Mayınlarla Türk sahillerinin koruma altına alınması gerektiğini 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı kanıtlamıştır. Karadeniz sahili boyunca Rus saldırılarına karşı mayınlarla hazırlık yapılmış olsaydı, savaş sonunda çok az toprak kaybı olabilirdi. Bu amaçla mayınların yerlerinin belirlenmesi, planlarının yapılması, muhafazaları hakkında incelemeler yapılmalıdır. Akdeniz'de Trablusgarp sahili, Beyrut, Akka, İzmir, Beşik, Dedeâğaç, Selanik, Preveze ve Suda, Karadeniz sahilinde Sinop, Trabzon, Çatalca, Terkos ve Kilos civarı, Bahri Ahmer sahilinde Cidde, Basra körfezinde bulunan boğazlar gibi müstahkem askeri mevkilere uygun torpidolar yerleştirilerek muhafazaları sağlanabilir. Sadece, bazı sahillerde uygun yerlere yerleştirilen mayınlar, deniz altında yerleştirildikleri yerlerde durmayarak denizde serseri hale gelmektedir. Sahillerde güvenliğin tam olarak sağlanabilmesi için bu konuya da dikkat edilmelidir.²²

Islahat komisyonunun raporuna göre; donanmanın ıslah edilerek iyi bir seviyeye getirilebilmesi için sahillere torpidolar yerleştirilerek muhafazaları sağlanmalı, İstanbul ve Çanakkale boğazlarında istihkâmların tamir ve tahkimatları yapılarak torpido vapurları kullanılmaya başlanmalıdır. Bu rapora göre hareket edilebilirse devletin güçlü bir hale gelebileceği düşünülmektedir.²³ (12 Haziran 1889)

Sonuç

Yenilik anlamına gelen ıslahat, 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından Avrupa ön planda tutularak yapılmaya çalışılmıştır. Osmanlı Donanmasından yapılan ıslahat hareketlerinde denizlerde yaşanan büyük felaketler oldukça etkili olmuştur. Özellikle, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile yaşanan büyük kayıplar sonucunda donanmanın zayıf bir durumda olduğu fark edilmiştir. Aynı zamanda gemileri bilinçli bir şekilde yönetecek, kullanabilecek iyi öğrenim ve eğitim görmüş personele de ihtiyaç olduğu gözden kaçırılmamıştır. Osmanlı Donanmasının ıslah

21 BOA, Y.PRK.MYD, 8/50-3-2.

22 BOA, Y.PRK.MYD, 8/50-2-6.

23 BOA, Y.PRK.MYD, 8/50-3-1, 14 Şevval 1306 (13 Haziran 1889).

edilebilmesi için uzmanlardan yararlanma yoluna gidilerek bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon tarafından deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesine dair incelemeler yapılarak ıslahatlar hakkında bir rapor hazırlanmıştır. Komisyonun raporuna göre, donanma tarafından yapılması zorunlu görünen ıslahatların uygulamaya geçirilmesi sonucunda deniz gücünün iyi bir seviyeye getirilmesi mümkün olabilirdi. Osmanlı Donanmasında komisyonun raporu ile yeni zırhlı gemiler satın alınmaya başlamıştır. Ayrıca, boğazlarda güvenliğini sağlanabilmesi için bir plan doğrultusunda deniz mayınları yerleştirilmiştir. Boğazlara yerleştirilen bu mayınlar, Çanakkale Cephesinde yaşanan deniz savaşlarının kazanılmasında çok büyük bir rol oynamıştır. Osmanlı Donanması için hazırlanan ıslahat planları, mayınlar kadar denizcilerin yetiştirilmesi için açılan okullar, torpidolar ve Krupp topları gibi birçok noktada uygulamaya geçirilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD), 8/50-1-1, 8/50-1-2, 8/50-2-1, 8/50-2-2, 8/50-2-3, 8/50-2-4, 8/50-2-5, 8/50-2-6, 8/50-2-7, 8/50-2-8, 8/50-3-1, 8/50-3-2.

Diğer Kaynaklar

Gülen, Nejat. Şanlı Bahriye Türk Bahriyesinin İki Yüz Yıllık Tarihçesi 1773-1973. İstanbul: 2001.

Türk Deniz Harp Tarihinde İz Bırakan Gemiler, Olaylar ve Şahıslar, Çeşme, Navarin, Sinop Baskınları ve Sonuçları, İstanbul: Piri Reis Araştırma Merkezi, 2007.

Gencer, Ali İhsan. Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları. 1 Basım. İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası Eğitim Dizisi 2, 1986.

Şahin, Turhan. Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi. 1988.

Armaoğlu, Fahir. 19.Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

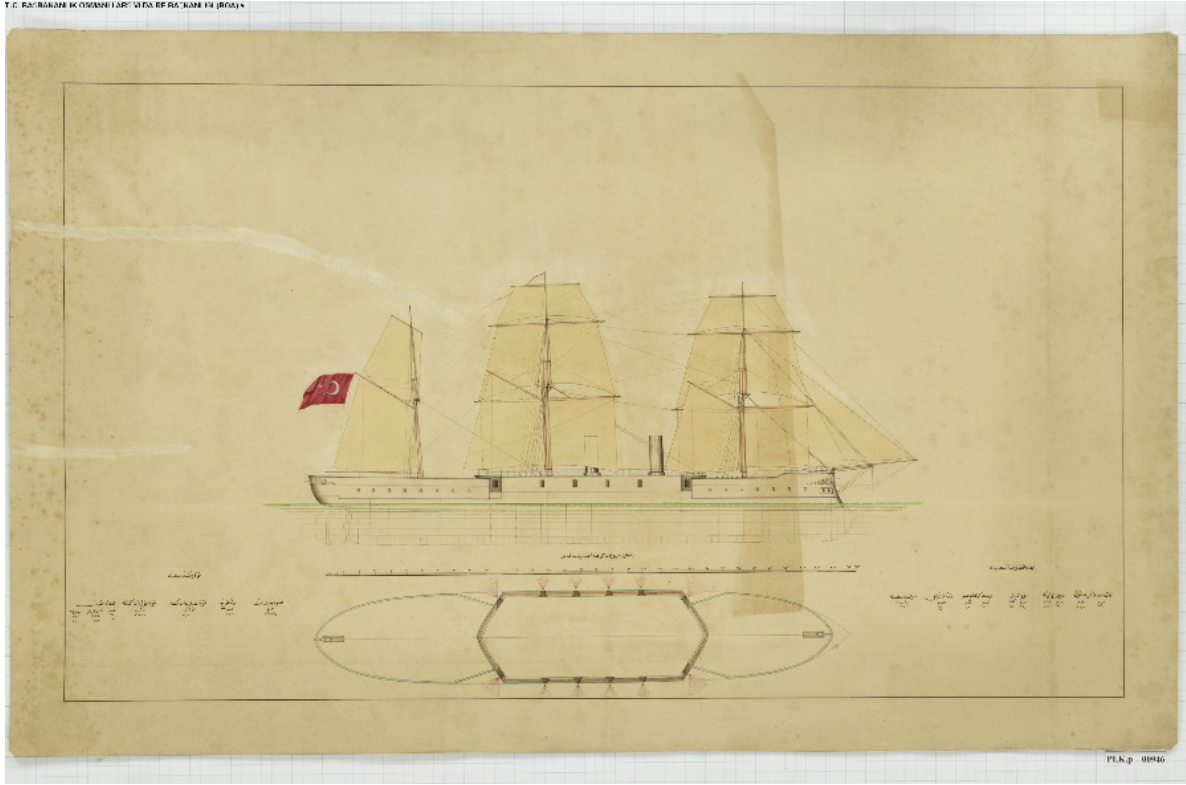
Şişman, Adnan. Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.

Gökçay, Namık. İzmit Tersanesi Marmara Üssü Bahri Marmara Deniz Üs Tarihçeleri (1530-1952). Deniz Basımevi Müdürlüğü.

Özcan, Besim. Sinop Deniz Felaketi, 30 Kasım 1853, İstanbul: 2008.

Arıkan, Zeki; Sancar, Lütfü, Türk Denizcilik Tarihi Cilt. 2, İstanbul: 2009.

EK 1. Gemi Planı

Doktora Öğrencisi
Tunay ŞENDAL

Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap
Tarihi Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti
Tarihi, Doktora Programı
tunaysendal@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2227-6692>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
03/05/2020

Kabul edildi.
Accepted
19/05/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.731350>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Cumhuriyet Halk Partisinde Ortanın Solu İle Başlayan Siyasal Metamorfoza Karşı İç Ve Dış Muhalefet

Internal and External Opposition to the Political Metamorphosis that Began with the Left of the Center in the Republican People's Party

Öz

Türk siyasal hayatına damgasını vuran en önemli gelişmelerden birisi; ülkenin kurucu ideolojisinin temsilcisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nde 1960'lı yıllarda yaşanan siyasal metamorfoz sürecidir. 1953 yılı itibariyle bir muhalefet partisi olarak özgürlükçü söylemlere yönelen CHP, 1965 yılında yeni bir ideolojik kimlik ile "Ortanın Solu" söylemini benimsemiştir. CHP'nin bu zamana kadarki gerçekleştirmeye çalıştığı demokratik gelişim ve siyasi konjonktürün etkisiyle ortaya çıkan bu siyasi metamorfoz süreci; 1965 seçimlerinden önce tartışılmaya başlanmış ve parti içi ve parti dışı birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Açılımın tartışılmasıyla birlikte başlayan siyasal metamorfoz; Ortanın Solu ekibinin Merkez Yönetim Kurulu'na hâkim olması ile beraber ivme kazanmıştır. Zaman içerisinde Ortanın Solu'na ilişkin tartışmalar parti içi iktidar mücadelesine dönüşürken bu süreç esnasında parti içi ve parti dışı muhalefet, çeşitli gruplar ile birlikte Ortanın Solu hareketine karşı etkinliğini arttırmıştır. Parti içindeki; "Sekizler", "Ortanın Göbekçileri", "Üçüncü Dünyacılar", "Sosyalist-Marksist Sol" gibi gruplar ile hizipleşme mücadelesi veren "Ortanın Solu", parti dışından sol fraksiyondaki TIP ve Yön'ün, sağ fraksiyondan ise özellikle Adalet Partisi'nin eleştirilerine maruz kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Partisi, Ortanın Solu, İsmet İnönü, Bülent Ecevit, Parti İçi ve Parti Dışı Muhalefet

Abstract

One of the most significant developments that marked the Turkish political life in the 1960s was the process of political metamorphosis and in the Republican People's

ATIF: ŞENDAL Tunay, "Cumhuriyet Halk Partisinde Ortanın Solu İle Başlayan Siyasal Metamorfoza Karşı İç Ve Dış Muhalefet", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (281-302)

CITE: ŞENDAL Tunay, "Internal and External Opposition to the Political Metamorphosis that Began with the Left of the Center in the Republican People's Party", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (281-302)

Party, the representative of the constitutive ideology of the country. CHP, which ran to libertarian speech as an opposition party beginning from 1953, adopted “Middle Left” as a new ideological definition in 1965. This political metamorphosis process, which emerged with the effect of the democratic development and political conjuncture that the CHP has so far tried to achieve; It started to be discussed before the 1965 elections and brought many discussions both inside and outside the party. Political metamorphosis, which started with the discussion of discourse; It gained momentum with the Mid-Left team, which dominated the Central Board of Directors. While the discussions on the Left of the Center turned into a power struggle within the party, the internal and external opposition increased their effectiveness against the Middle Left movement with various groups. The Left of the Center, struggled with groups such as the Eights, the Hubs of the Middle, the Third Worldists, the Socialist-Marxist Left. And it, on the other hand, outside the party, the left wing was criticized by the TİP and Yön and the right wing Justice Party.

Keywords: Republican People’s Party, Left of the center, İsmet İnönü, Bülent Ecevit, In-party and non-party opposition

Giriş

İkinici Dünya Savaşı’nın ardından dünyada yeni oluşan siyasi konjonktür, içeride ve dışarıda vukuu bulan yeni koşullar ile birlikte, ülkenin tek partisi konumunda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi(CHP)’ni mecburi bir değişime itmiştir. Bu yeni siyasi ortama ayak uydurabilmek adına birtakım değişikliklere kapı aralayan CHP, 1945’ten sonra yeni yasal düzenlemelere girişmiştir. 1946 yılında çok partili siyasal hayatın başlaması ve Demokrat Parti(DP)’nin kurulması, CHP’de yenilenerek yürütülen politikaları revize etme, bir başka ifade ile partiye yeni bir kimlik kazandırma gerçeğini gün yüzüne çıkarmıştır. Bu doğrultuda 1947 yılında yapılan Kurultay’da esmeye başlayan değişim rüzgârları, dünyada ve ülkede 1945 sonrası ortaya çıkan yeni siyasi atmosferin bir yansıması olmuşsa da esasında, partideki değişim dinamizminin temelleri 1946 yılında düzenlenen CHP’nin İkinci Olağanüstü Kurultayı’na dayanmaktadır.¹

1947 Kurultayı, gerek Türk siyaseti gerekse CHP açısından önemli bir yer tutar. Keza bütünleşmiş bir parti-devlet kimliğine sahip olan CHP’nin bu zaruriyet teşkil eden değişimi, yalnızca partiyi alâkadar eden bir durum değil aynı zamanda ülkedeki mevcut siyasal yapının da değiştirilmesi anlamını taşımaktadır. CHP’nin 1947 Kurultayı’nda almış olduğu kararlar ülkedeki demokrasi anlayışının işlev bir durumda yürütülmesi veya kurumsallaşabilmesi adına oldukça önemlidir. 1947 Kurultayı hem parti ile ilgili, hem de Türkiye’deki demokratik sistemin gelişimiyle alâkalı alınan kararlar babında önem arz ederken CHP’nin kendi içinde gerçekleştirmeye çalıştığı bir değişim hareketiyle de ön plana çıkmıştır. Uzun yıllar devrimlerin ve toplumun tamamının temsilcisi olma iddiasını taşıyan

1 Hakan Uzun, “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 Olağan Kurultayı”, *Dokuz Eylül Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XII, 25, Yıl 2012/Güz, s.133.

ve devletle bütünleşmiş bir özelliği kendi içerisinde eriten kurucu-iktidar, Cumhuriyet tarihi ile özdeşleşerek ‘gerçek’ bir siyasal parti olma vasfını kaybetmiştir. Dolayısıyla 1947 Kurultayı, CHP için çok partili siyasal yaşam içerisinde, iktidarını devam ettirebilmek ve gerçek bir siyasi parti kimliğine sahip olabilmek adına, kendini revize etmeye çalıştığı bir atılımdır. Lakin bu gaye çerçevesinde alınan kararlar ve bu doğrultuda vücut bulan icralar, bir açıdan mecburi bir realiteyi gözler önüne sererken CHP’yi diğer partilerden ayıran farklılıklarını yok ederek öteki siyasal partilerle benzetmesi açısından da bir hataya sevk ediyordu. Bundan dolayı 1947 Kurultayı’nın kararları, esasında bir yenilik hareketinden daha ziyade diğer partilere benzeme çabası olarak kalmıştır.² Zira bu çerçevede şekillenmeye çalışan bir yenilenme girişiminin yeni siyasal iklim içerisinde başarılı olabilme ihtimali mümkün olmamıştır. Ancak CHP’nin yenilik girişimindeki başarısızlığının temelinde değişimi; diğer partilere benzeme ile özdeşleştirmesinin yanı sıra aynı zamanda uzun ve kesintisiz iktidar yıllarından kaynaklı toplumda hissedilen sıkılma ve yenilik arzusunun da var olduğu göz ardı edilmemelidir. İkinci Dünya Savaşı’nın ülkeye yansıttığı sıkıntıların ardından, çok partili hayatın başlamasıyla birlikte kendine özgü bir yenilenme girişimi gerçekleştiremeyen CHP’nin, ideolojik kimlik arayışı uzun yıllar sürerken CHP bu arayışın esaslı icraatını ‘Ortanın Solu’ akımı ile birlikte hayata kazandırmıştır. Nihayetinde kamuoyu karşısında yeni bir söylem ve Ecevit gibi yeni bir liderle boy gösteren CHP, 1970’li yıllarda halk nezdinde umudun yeni adı olabilmüş ve bu siyasal metamorfoz³ halk tabanında ciddi bir destek yakalayabilmiştir. Zira mezkûr durumun tezahüründe, sol fraksiyon popülaritesinin o yıllarda dünya ve Türkiye genelinde estirdiği rüzgar da etkili olurken partinin mevcut siyasi konjonktürü doğru değerlendirebildiği de ayrı bir gerçekliktir.⁴

Ortanın Solu Kavramı, Türk siyasetinde 1960 yılının Ağustos ayı sonlarında İsmet İnönü ile dönemin CHP Genel Sekreteri İsmail Rüştü Aksal’ın, partinin izleyeceği yolu saptamak için Heybeliada’da, bir araya geldikleri görüşmelerde ilk kez gündeme gelmiş ve ilk defa Metin Toker’in Akis Dergisi’nin 31 Ağustos tarihli sayısında Türk basınında yer almıştır.⁵ Ancak içi doldurulamayan söylemin parti içerisinde dile getirilmesi beş yıllık bir zaman dilimini kapsamıştır. 1965 seçimleri öncesinde, bir parti ilçe teşkilatı istişaresi sırasında Ortanın Solu kavramı İsmet İnönü tarafından ilk kez bir parti organında dile getirilmiş ve Genel Başkan: ‘‘CHP’nin partiler yelpazesindeki yerinin Ortanın solunda olduğunu’’ söylemiştir.⁶ Mevcut tablo ülkede yerleşmeye başlayan demokrasinin tabii bir neticesi olarak CHP’nin işlevselliğini yitirmiş ‘‘eski’’ kimliğinden sıyrılıp, farklı bir söylemle toplum önüne çıkışının bir ürünü ve aynı zamanda siyasi yelpazedeki yerini belirlemesidir. Ancak Ortanın Solu akımının ortaya çıkışında; 1960 Askeri müdahalesi, yeni anayasa, Türkiye İşçi Partisi(TİP)’yle benimsenen sol fraksiyonun yükselişine değin giden bir entelektüel geçmişin etkisi de mevcuttur.⁷ Parti-devlet bütünleşmesi sonucu bir

2 Uzun, s.133.

3 Biyolojide ‘‘Başkalaşım’’ anlamına gelen terim, bu çalışmada siyasi değişim, dönüşüm manasında kullanılmıştır.

4 Uzun, s.133.

5 Metin Toker, ‘‘Yurtta Olup Bitenler’’, Akis, 31 Ağustos, 1960, s. 26.

6 Gülsüm Tütüncü Esmer, Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu Politikası, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 19.

7 Yunus Emre, CHP, Sosyal Demokrasi ve Sol, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 47-50.

kamu kurumu görünümündeki CHP'yi gerçek bir siyasi parti hâline getirmeyi hedefleyen bu siyasal metamorfoz, aynı zamanda CHP'yi demokratlaştırırken son tahlilde ise CHP'ye sosyal demokrat bir kimlik kazandırmıştır.

Ortanın Solu kavramı, tam bir ideoloji kimliği yansıtmaktan daha ziyade politik doktrin olarak gelişen bir ilkeler bütünüdür. Politik doktrin, toplumu idare etme ya da yönetme yetkisinin kazanılması ve pratize edilmesiyle ilgili hususta savunulan, öğretilen ve icra edilen politika, görüş veyahut prensip anlamını taşımaktadır. Politik doktrin terimi çoğu kez siyasi ideoloji kavramı ile karıştırılmaktadır. Lakin doktrin, ideolojinin devinimi açısından eksiklikler barındırır ve belirli bir konuyla alakalı ne olması gerektiğinin tutarlı bir ifadesidir. Bu açıdan da salt manada teorik bir söylemdir. Meta-teorik manada felsefik öğretilerle ilgilenen Politik doktrin, başlı başına siyasi bir kimliğin oluşmasından ve ideolojinin prototipinden evvel, belirli bir mantalitesi olan bir değerler setine dayanır.⁸ Bu manada Ortanın Solu kavramı, CHP'de sosyal demokrasinin kapılarını aralayan hatta demokratik solun da tohumlarını filizlendiren bir politik doktrin vasfına sahiptir.

Bu çalışma; 1960'lı yıllara damga vuran ve CHP'de yaşanan mezkûr siyasal metamorfoz sürecinin dinamiğini oluşturan Ortanın Solu akımının ortaya çıkışı ile birlikte devinimini kaybedene kadar ki geçen süreci bir bütün olarak ele almaktan daha ziyade Ortanın Solu'na karşı parti içinde çeşitli tartışmalarla cereyan eden muhalif fikir ve hizipleşme ortamının yanı sıra parti dışı diğer cenahlardan yansıyan karşıt görüşleri farklı gruplar ve başlıklar altında inceleyerek mercek altına almayı amaçlamıştır.

1. Ortanın Soluna Karşı Parti İçi Muhalefet

1958 yılında yapılması planlanan genel seçimlerin erken seçim kararı ile 1957 yılına çekilmesi, CHP'yi hızlandırmıştı. 1954 seçimlerinde geleneksel yapısını koruyarak revizyon yapmayan ve 1950 seçimindeki tablonun 1954 seçimlerinde değişeceğini düşünen CHP, bu defa daha kötü bir hezimetle karşı karşıya kalınca 1957 seçimleri adına daha özverili davranmayı akıl etti. Zira tek parti dönemi politikalarının devam ettirilmesi de siyasi konjonktür gereği anakronik bir tablo oluşturmaktaydı. Değişim rüzgarlarının temelini CHP'nin 13. Kurultay'ında okunan "Hürriyet Andı" oluştururken andın içeriğinde şu ifadeler yer almaktaydı:

"Ülkemizin bugünkü siyasal durumu ve bu durumun partimizin 13. Kurultayı'na yüklediği tarihi görev birleşmiş muhalefet cephesinin bir üyesi olan biz CHP'liler, Türk milletini layık olduğu ileri demokratik rejime ve vatandaşlar arasında eşit muameleyi ilke edinen hukuk devletine kavuşturmaya ve millet iradesinin tecellisine engel olmak isteyenlerin karşısında hiçbir şeyden yılmadan, kanuna uyup ulu Tanrı'ya sığınarak mücadele etmeye and içtiğimizi işbu hürriyet andıyla kabul ve ilan ederiz."⁹

Bu defa daha ciddi ve daha özverili çalışan CHP, topluma daha fazla kulak veren bir imaj çiziyordu. Düzenlenen mitinglerde Şemsettin Günaltay gibi isimler İşçiye grev hakkı tanıyacaklarını bildiriyordu.¹⁰ 1957 Seçim Beyannamesi ile köylü, işçi ve esnaf sorunlarına

8 Bernard Crick, *Demokrasi*, Çev: Ümit Hüsrev Yolsal, Dost Kitabevi, Ankara, 2012.

9 Hikmet Bila, *CHP 1919-2009*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.148.

10 Bila, s.149.

daha fazla eğilen, memlekette tüm demokratik kurumların kurulmasının ardından seçimlerin tüm partilere eşit haklar sağlanarak yenileneceğini dile getiren bir söylem geliştirildi. CHP iktidara geldiğinde nispi temsil sistemini sağlayacak, kalkınmayı plan ve programa göre tahsis edecek, Yüksek Hâkimler Şurası, Çift Meclis ve Anayasa Mahkemesi gibi kuracağı müesseselerle seçimleri yenileterek demokratik bir düzen getirecekti.¹¹ Bu yeni siyaset tarzı, 1957 seçimlerinde CHP'ye iktidar kapılarını aralamasa bile halk nazarında karşılık buldu. DP'nin oy oranı düşüş yaşamış, CHP ise oy oranını yükseltmişti. DP'den ispat hakkı tartışmaları nedeniyle ayrılarak kurulan Hürriyet Partisi(HP)¹² ise seçimlerde umduğunu bulamayan bir diğer siyasi parti olmuştu.¹³ 1957 seçimlerinin hezimetini HP'de kopuşlara neden olmuş, partinin CHP'ye katılması konuşulmaya başlamıştı.¹⁴

HP'nin 1958 yılında CHP'ye katılmasıyla birlikte CHP içinde liberal görüş hakim olmaya başlarken parti programı yeniden değiştirildi ve değişen program mevcut anayasada bir revizyon öngörüyordu.¹⁵ Bu revizyonist program nispi temsil, ikili meclis, sosyal adalet, hukukun üstünlüğü gibi konuları kapsamaktaydı.¹⁶ 1957 yılında yapılan genel seçimler ile oy oranını arttıran CHP, HP'nin de partiye dahil olmasıyla birlikte daha aktif bir tempo kazandı. TBMM'de Milli Korunma Kanunu'nun kaldırılması ve grev hakkı gibi konuları kapsayan kanun tasarıları öneren CHP'nin tutumundaki yönelim, 1959 yılında gerçekleşen 14. Kurultay ile son şeklini almış oldu.¹⁷ Bu açıdan bakıldığında Ortanın Solu akımının ilk fikrî hareketleri, CHP'nin 14. Kurultay'da duyurulan "İlk Hedefler Beyannamesi"nde karşımıza çıkmaktadır.¹⁸

Liberal çizgiye yakın olarak bilinen HP'nin CHP'ye katılmasının ardından düzenlenen ilk kongre olan 14. Kurultay, HP ve CHP arasındaki uzlaşma neticesinde karar kılınan konuların müzakeresi adına düzenlenmiştir. İlk Hedefler Beyannamesi'nin raporörü HP'den Turan Güneş olmuştur. Cemal Fedayi'ye göre Turan Güneş; Ortanın Solu akımının entelektüel lideridir.¹⁹ Bu bağlamda Ortanın Solu akımı, liberal bir damardan beslenerek sosyal demokrasi ve siyasal liberalizmi de içermiştir. Partide kurultaylar sonrasında yeni parti programlarının genel hatlarını oluşturan bir bildirinin ilan edilmesi gelenekselleşmiştir.

11 Metin Toker, *DP Yokuş Aşağı - Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s.262.

12 Basına ispat hakkı verilmesini isteyen, Demokrat Parti'li 19 milletvekilinin talepleri Demokrat Parti Grubu tarafından reddedilince 19 milletvekilinden 10'u partiden ayrılmış, 9'u ise partiden ihraç edilmiştir. Bunun üzerine DP'den ayrılan muhalif milletvekilleri 19 Aralık 1955 tarihinde Hürriyet Partisi'ni kurmuştur. Türk siyasetinde istediğini elde edemeyen Hürriyet Partisi, 24 Kasım 1958 tarihinde kendini feshetmiş ve Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılmıştır. Bknz. Diren Çakmak, "Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)", Akademik Bakış, Cilt 2, Sayı 3 Kış 2008. s. 153-186.

13 Emre, s. 80.

14 Akın Simav, *Turan Güneş'in Siyasal Kavgaaları*, Agora Kitaplığı, İstanbul. 2009, s.40-48.

15 Emre, s. 80.

16 Ayşe Güneş Ayata, *Cumhuriyet Halk Partisi (Örgüt ve İdeoloji)*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 1992, s.80.

17 Bila, s. 151.

18 Fatih Tuğluoğlu, "CHP'nin 14. Kurultayı ve İlk Hedefler Beyannamesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, 2017, C.15 Sayı:60.

19 Cemal Fedayi, Turan Güneş: Siyasal Yaşamı ve Siyasal Düşüncesi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2003, s.262-279.

Bundan mütevellit Ortanın Solu akımının zuhur edişinde 13. Kurultay'dan başlayan ve 1965 öncesi düzenlenen kurultaylarda duyurulan her bildirinin önemli bir payı mevcuttur. 15. Kurultay'da ilan edilen Temel Hedefler Beyannamesi ve 17. Kurultay'da yayınlanan İleri Türkiye Ülküsü 1965 öncesinde Ortanın Solu akımının gelişimine katkısı olan iki önemli bildirdir. 15. Kurultay'da yayınlanan Temel Hedefler Beyannamesi ekonomik bir içeriğe sahipken 17. Kurultay'da yayınlanan İleri Türkiye Ülküsü daha çok sosyal içerikli konuları kapsamaktadır. Bu bağlamda Ortanın Solu akımının alt yapısının oluşumunda siyasi açıdan İlk Hedefler Beyannamesi, ekonomik açıdan Temel Hedefler Beyannamesi sosyal yönden ise İleri Türkiye Ülküsü bildirileri temel oluşturmuştur yorumu yapılabilir.²⁰

CHP'de esen bu rüzgârların değişim odaklı bir tartışma haline gelmesini, "Ortanın Solu" ifadesinin keşfinde rol oynayan İbrahim Öktem'in parti meclisine verdiği tavrı başlatmıştır. 1961 yılındaki bu mezkur parti meclisi istişaresi, aynı zamanda parti için mühim bir kırılma anının ilk hamlesini oluştururken ayrıca sonraki dönemlerde daha somut bir kimlik kazanacak olan akımın, parti teşkilatı içerisindeki ilk faal çıkışını da temsil etmektedir. Parti meclisinde ilk olarak sözü Turan Güneş almış ve an itibarıyla partiye köylü ve işçi gibi yoksul grupların çıkarlarını hedef edinen ve bu kesimlerin refahını yükseltmeyi amaçlayan farklı bir yön kazandırılması gerektiğini, bilhassa nisbi temsile geçilmesinin ardından her zümreden birinin tek çatı altında toplanamayacağını belirtmiştir. Güneş'ten sonra, Bülent Ecevit onu destekleyen mahiyette bir konuşma yapmış, ardından İbrahim Öktem, tartışmanın neticeye vararak partinin seyredeceği yönün belirlenmesi amacıyla bir önerge vermiştir.²¹ Bu tarihi çıkışın dışında Yön de 4 Nisan 1962 tarihinde yayınlanan "C.H.P.: Yön Aranıyor" başlıklı haber, parti içinde esmekte olan değişim rüzgârlarının şiddetini arttırmıştır.²² Görüldüğü gibi 1960 yılında ilk kez İsmet İnönü tarafından dillendirilen ve 1965 yılında tanımlanmaya çalışılan Ortanın Solu akımı, bu süreçlerden geçerek ortaya çıkmış ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Değişim rüzgârlarının sesi parti içerisinde tepkilere hatta gruplaşmalara bile neden olurken Ortanın Solu kavramına karşı oluşan tepkilerin ilki milliyetçi söylemleriyle tanınan Tahsin Banguoğlu ve sağ gruptan gelmiştir. Tahsin Banguoğlu, Genel Başkan İsmet İnönü için kaleme aldığı bir mektupta; partide sosyalizme kayan bir tutum benimsediğini, bu durumun toplumsal sınıflaşmaya neden olacağı gibi devlet kapitalizmi ve teknokrasinin de önünü açacağını ifade etmiştir.²³ Banguoğlu, İnönü'yü eleştirirken: "Atatürk doğuştan ülkücü, daha doğrusu 'ülkücü gerçekçi' bir önderdi. Halefi ise belki yine doğuştan 'maddeci-hayalci' bir şahsiyetti. Şöhretine ve büyük nüfuzuna dayandığı Atatürk'ün eserini şekilde korumaya çalıştı. Fakat onun ayrı bir dünya görüşüne, tarihi materyalizmine doğru gitmesi adeta mukadderdi. Nitekim öyle oldu."²⁴ gibi ifadeler kullanmış ve bu sert eleştiriler Banguoğlu'nun partiden ihraç edilmesine sebep olmuştur. Banguoğlu'nun ihraç edilmesinden sonra liderlik yaptığı gruptaki R. Kunter, T. Sökmen, F. Güleç, F. Rıfkı Atay,

20 Esmer, s. 22. Ayrıca Bknz. Bülent Ecevit, "Sol'a Yönelişin Öncülüğünü CHP'nin Üstlenmesini İstiyordum", *Tarih ve Toplum*, C. 24, Sayı 141, Eylül 1995, s. 61-64.

21 "C.H.P.: Yön Aranıyor", *Yön*, 4 Nisan 1962, Sayı 16, s.6.

22 *Yön*, 4 Nisan 1962, Sayı 16, s.6.

23 Nermin Abadan, "1966 Kısmi Senato Seçimlerinin Tahlili", *Forum*, Sayı: 294, 1966, s. 160.

24 Tahsin Banguoğlu, "Atatürk'ün Milliyetçiliği", *Ortam*, Sayı:11, Ekim 1965.

F. Şerafettin, Ş.R. Hatipoğlu, N. Özdemir, S. Çumralı, A. A. Bolak, H. D. Erginsoy, Oğuz Bekata gibi isimler ise bir süre daha Ortanın Soluna karşı parti içinde mücadeleye devam etmiştir. Seçimler esnasında Ortanın Soluna karşı ikinci muhalif hareket, CHP eski Genel Sekreteri Kasım Gülek tarafından gelmiş, parti umdelerinin yalnızca kurultayda alınan karar doğrultusunda değiştirilebileceğini bildiren Gülek, Ortanın Soluna açıkça karşı çıkmıştır.²⁵

1965 Seçimlerinin ardından CHP içindeki tartışmalarla birlikte gruplaşma dörde ayrılmıştır: Birinci grup, İnönü'ye yakın olan ve Ortanın Solu akımını destekleyen ‘‘Forum Grubu’’ dur. Bülent Ecevit, Turan Güneş, İbrahim Öktem, Orhan Birgit gibi isimlerin yer aldığı ekip sonrasında ‘‘Ortanın Solu Ekibi’’ adıyla anılacak ve akımın kemik kadrosunu oluşturacaktır. İkinci grup; Mustafa Kemal Paloğlu, Selahattin Hakkı Esatoğlu, Şükrü Koç, Mustafa Ok, Murat Öner, Seyfi Sadi Pencap, Muammer Erten gibi isimlerden oluşan ve birinci gruba yakın olan ‘‘Sol Grup’’dur. Üçüncü grubu Cemal Reşit Eyüboğlu'nun önderliğindeki ‘‘Marksist Ekip’’ oluştururken Turhan Feyzioğlu, İsmail Rüştü Aksal, Nüvit Yetkin, Ferit Melen gibi isimlerin başını çektiği dördüncü grup ise asıl muhalefeti oluşturan kanattır.²⁶

Parti içi grupların mücadelesi ilk olarak İstanbul ve Ankara il kongrelerinde kendini göstermiştir. İstanbul il kongresinde Ortanın Solu kavramı, Turhan Feyzioğlu, İsmail Rüştü Aksal, Coşkun Kırca, Ferit Melen gibi isimlerce sert bir şekilde eleştirilmiş, seçim yenilgisi Ortanın Soluna bağlanmış ve Ortanın Solu'nun partiye zararı olacağı savunulmuştur. Tartışmalarla geçen İstanbul il kongresindeki bu eleştiriler, örgüt üzerinde de etkili olmuştur.²⁷ Ortanın Solu ekibince, seçimlerde alınan mağlubiyetin mesuliyeti başkalarına yüklenmemeli ve özeleştiriyile hareket edilmelidir. Zira ancak bu şekilde CHP ve Türk demokrasisi refaha erebilir.²⁸ Tartışmalar devam ederken Kemal Satır²⁹, yeni akımın tanımı adına Nihat Erim ve Turhan Feyzioğlu gibi isimlerden oluşan bir komisyon oluşturmuştur. Ortanın Solu akımının 1966 yılındaki kısmi senato yenileme seçimlerinde, direkt yeni bir siyasi söylem olarak kullanılmaması ve seçim sonuçlarının CHP için 1965 seçimlerinden farklı olmaması Ortanın Solu Ekibi adına siyasi bir koz haline gelmiş ve yenilgi sonrasında başka tartışmalarda gün yüzüne çıkmıştır. Bu tartışmaların başında CHP'nin Ortanın Solu'nda değil ‘‘sağında’’ olması gerektiğini savunan Turan Feyzioğlu'nun muhalefeti de dikkat çekmektedir.³⁰ Daha sonra Ortanın Soluna karşı muhalefetin başrollerinden biri

25 Esmer, s. 41. Celal Bozkurt, *Siyasi Tarihimize CHP Dünü, Bugünü ve İdeolojisi*, Ankara,1967, s. 114.

26 Esmer, s. 54.

27 ‘‘CHP'nin Dertleri: Orta mı, Solu mu?’’, *Yarın*, Sayı 180, 28 Eylül 1966.

28 Muammer Aksoy, ‘‘Demokrasi'nin Akıbeti-CHP ve Ortanın Solu’’, *Forum*, Sayı 30, 15 Ekim 1966.

29 Kemal Satır; 1961'de Elazığ'dan milletvekili seçildi ve 1962 yılında CHP Genel Sekreteri oldu. Üçüncü İnönü Koalisyon Hükümeti kabinesinde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olarak görev aldı. 1965 yılında yapılan CHP Genel Kurulunda genel sekreterliği Bülent Ecevit'e devretti. Aynı dönemde yapılan seçimlerde Elazığ'dan, 1969 yılında yapılan seçimlerde ise Adana'dan milletvekili seçildi. İsmet İnönü'nün CHP genel başkanlığından ayrılmasına yol açan beşinci olağanüstü kurultaydan sonra CHP'den ayrıldı. CHP'den ayrıldıktan sonra Cumhuriyetçi Parti (CP)'nin kurucuları arasında bulunarak genel başkan oldu. CP'nin Güven Partisi(GP) ile birleşmesi sonucunda Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) adını alan partide ise genel başkan yardımcılığı görevine getirildi. 1971 Muhtırası'ndan sonra kurulan Ferit Melen Hükümeti'nde Devlet Bakanlığı ve Başbakan Yardımcılığı (1972-74) görevlerini ifa eden Kemal Satır, 1973'te seçimlerini kaybettikten sonra aktif siyaseti bıraktı. Bknz. Milliyet Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 20. cilt, 1986.

30 Esmer, s. 43.

olacak olan ancak partinin ağır toplarının muhalefete başladığı bu dönemde, sessiz kalmayı tercih eden Kemal Satır ise İnönü önderliğinde başlatılan akımı, anayasal bir yaklaşım olarak gördüğünden vahdaniyet anlayışıyla destek olduğunu açıklamıştır. Lakin bir zaman sonra partide “Yeni Tarihi Akım” olarak anılmaya başlayan akıma karşı durduğunu ifade etmiştir.³¹ Ortanın Soluna karşı duran isimlerin kafalardaki soru işareti “Ortanın Solu’nun, aşırı soldan farkı nedir?” sorusuydu. Muhalifler bu ayrımın net bir şekilde belirlenmesini ve Cumhuriyetin temellerine dayanan geleneksel parti kültürünün göz ardı edilmemesini istemiştir.³² Turan Güneş ve Bülent Ecevit gibi yeni doktrini savunan isimler ise bir ayrışma endişesi taşımadan eleştirileri değerlendirmiş, akımın temellerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır.³³

Ortaya çıktığında gerek sosyal gerekse siyasi içerikli sağlam bir alt yapısı bulunmayan Ortanın Solu akımı, gelen eleştirilerle kendini şekillendirerek geliştirmiştir. Ancak Parti Meclisindeki bu tartışmalar, siyasi değişim ile birlikte parti içi tartışmaların ve hizipleşmelerin kapısını aralayarak tarihe geçecek olan süreci de beraberinde getirmiştir. Ortanın Solu kavramı, genel olarak parti dışından daha ziyade parti içinde çok daha fazla tartışılmıştır. Keza net olarak içi doldurulamayan ve 27 ayrı anlamda tanımlanmaya çalışılan Ortanın Solu deyişi henüz içi doldurulamamış bir slogandan ibarettir.³⁴

1.1. Sekizler Hareketi

Ortanın Solu akımıyla ilgili sağlanan bir uzlaşma ortamı henüz mevcut değilken parti içi ilk etkili muhalefet grubu Turhan Feyzioğlu tarafından Sekizler Hareketi ile vücut bulmuştur.³⁵ CHP içerisinde “Sekizler Hareketi” adı verilen grup 1966 senato seçimleri sonrasında ortaya çıkmış ve Turhan Feyzioğlu’nun liderliğini üstlendiği ekiptir.³⁶ PM içerisindeki sekiz azadan oluşan muhalif grubun, TBMM’de 63 üyeli destekçi bir grubu vardı. Hareketin parti içerisinde bir muhalif grup olarak doğmasından evvel özellikle ekibin liderliğini üstlenen Turhan Feyzioğlu 1965 seçimleri boyunca Ortanın Solu akımını savunurken Devletçiliğin yeni teşekkülü şeklinde olarak yorumlamış ve Genel Başkan’ın çizgisinde bir yol izlemiştir. Feyzioğlu, CHP Ortanın Solu akımıyla yalnızca Türkiye’deki azınlık bir grubu değil, milyonlarca işçiyi, emekliyi, tüm milleti ve ülkeyi refaha erdirmeyi gaye edinmiş, bunun için de Toprak Reformu’nun gerekli olduğunu belirtmiştir.³⁷ Sağ-Kemalizm olarak nitelendirilebilecek görüşe sahip olan Feyzioğlu’nun Ortanın Solunu savunurken Sol fraksiyona antipatisinden kaynaklı olarak özellikle “Ortanın Solu” ifadesini kullanmadığı göze çarpmaktadır.³⁸ Keza bu sebeple Feyzioğlu’nun teklif edildiği iddia

31 Kemal Satır, *CHP’de Bunalım*, Nüve Matbaası, Ankara, 1972, s.45–46. Esmer, s. 43.

32 Muammer Erten, *Topraktan Parlamento*, (Yay. Haz: Hakkı Uyar), Yayınlanmamış Çalışma, İzmir, 2005, ss. 113–145.

33 Esmer, s. 44.

34 Abadan, s. 161.

35 Esmer, s. 44.

36 Muzaffer Sencer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, Geçiş Yayınları, İstanbul, 1971, s.298.

37 “Çıkarıcı ve Komünistler Ortanın Soluna Düşmandır”, *Ulus*, 13 Eylül 1965. Feyzioğlu’nun Kayseri’deki seçim konuşmasından

38 Feyzioğlu’nun bu konudaki görüşleri için bakınız: Turhan Feyzioğlu, *Atatürk ve Milliyetçilik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1986.

edilen Ortanın Solunun liderliğini kabul etmesi beklenemezdi.³⁹

Sekizler Hareketi'nin ya da 76'ların Ortanın Solu'na karşı açıktan ilk muhalefeti 18. Kurultay'da başladı.⁴⁰ Turhan Feyzioğlu, Turan Şahin, Ferit Melen, Süreyya Koç, Orhan Öztrak, Emin Paksüt, Fehmi Alparslan, ve Coşkun Kırca gibi isimlerin başını çektiği hareket, ılımlı muhafazakârlığa, liberal sağcılığa dönük orta demokrasi çizgisine yakın bir siyasi görüşe sahipti.⁴¹ Sekizler Hareketi, Ortanın Solu akımına karşı eleştirilerini çeşitli şekillerde sürdürürken ilk olarak CHP Parti Meclisi bildirisine karşı çıkmış ve “İlk Açıklama ve İthamlara Cevap” adlı bir broşür ile tutumlarını ortaya koymuşlardır.⁴² Sekizler Hareketi Ortanın Solu'na karşı açıktan ilk muhalefeti yaptıkları 18. Kurultay'da istediklerini alamazlar da, Kurultay sonunda yayımlanan bildiriye “CHP sosyalist değildir ve olmayacaktır.” ifadesini yazdırmışlardır. Parti içinde yeni tartışmalara neden olan bu ifade özellikle Sol kanat tarafından tepkiyle karşılanmış ve partinin geleceğinin şimdiden belirlenemeyeceği görüşü ifade edilmiştir. Sekizler Hareketi 18. Kurultay'ın ardından mücadelelerine devam etmiş lakin bir sonuç alamamışlardır. 4. Olağanüstü Kurultay'da İsmet İnönü'nün Sekizler Hareketi'ni ağır bir şekilde eleştirmesi Sekizler Hareketi'nin gücünü azaltmakta ve mevcudiyetlerini daha da zora sokmuştur.⁴³

4. Olağanüstü Kurultay'ın sonunda Sekizler Hareketi bir kez daha mağlup olmuş ve Abdülkerim Saracoğlu, Ahmet Demiray, Ahmet Onan, Arif Ertunga, Arif Şihoğlu, Bahri Yasın, Bekir Tınay, Cemal Yavuz, Coşkun Kırca, Emin Paksüt, Enver Bahadır, Enver Güreli, Fehmi Alparslan, Fehmi Baysoy, Fenni İslimyeli, Ferit Melen, Fethi Çelikleş, Hayri Başer, Hilmi İncesulu, Himmet Erdoğan, Hüseyin İnceoğlu, Hüseyin Yılmaz, İbrahim Aysoy, İbrahim Ethem Karakapılı, İhsan Kabadayı, İrfan Solmazer, Kemali Beyazıt, Mahmut Çetin, Mahzar Basa, Mehmet Pırılı, Muammer Obuz, Mustafa Dinekli, Mustafa Uyar, Necip Seyhan Nizamettin Özgül, Nurettin Arıçoğlu, Orhan Öztrak, Rafet Eker, Ruhi Soyer, Sakıp Hatimoğlu, Sedat Çumralı, Süreyya Koç, Şevket Raşit Hatiboğlu, Turhan Feyzioğlu, Turhan Şahin, Vefa Tanır, Zarife Koçak, Zeki İslam, gibi isimler de partiden ayrılmıştır.⁴⁴ Sekizler Hareketi'nin partiden ayrılmasının ardından parti kurma çalışmaları başlamış, akabinde Güven Partisi(GP)'ni⁴⁵ kurmuşlar ve Ortanın Solu'na parti dışından muhalefet etmeye devam etmişlerdir.

1.2. Ortanın Göbekçileri

1969 seçimleri öncesinde Ortanın Solu'nu desteklerken İnönü'nün Ortanın Solu üzerindeki etkisinin azalmasıyla ve 1969 Seçim Bildirgesi'nin ardından Kemal Satır ve

39 Esmer, s. 45.

40 Emre, 94.

41 Bahri Savcı, “ 8'lerin Yeri ve Yolu”, *Akis*, 13 Mayıs 1967.

42 Sekizler Gurubu, İlk Açıklama ve Bazı İthamlara Cevap, Doğu Matbaacılık, Ankara, 1967, s.1-2.

43 İsmet İnönü, İnönü Ortanın Solunu Anlatıyor CHP Nedir? Ne değildir?, CHP Genel Sekreterliği Yayınları, Ankara, 1967, s.18.

44 Esmer, s. 46.

45 Güven Partisi, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.8, İst.1983.

Nihat Erim gibi CHP'nin ağır topları Ortanın Solu'na karşı muhalif bir tutum izlemeye başlamıştır. Zira 1969 Seçim Bildirgesi ile birlikte Bülent Ecevit'in adının ön plana çıkması Ecevit'ten daha deneyimli ve kıdemli partilileri rahatsız etmiş ve bu durum "Ortanın Göbekçileri"⁴⁶ adı verilen Kemal Satır'ın liderliğini üstlendiği muhalefetin başlamasında etkili olmuştur. İnönü'nün Ortanın Solu hareketi üzerindeki etkisinin azalmasıyla birlikte İnönücü kesimi harekete geçirmiştir. Bu gurubun arasındaki en hararetli tartışma 18 Ekim 1968'de yapılacak olan 19. Kurultay öncesinde yaşanmıştır. 14 Ekim günü yapılan Parti Meclisi toplantısında Muammer Aksoy, Ortanın Solu'nu destekleyenleri etkisizleştirmeye yönelik olarak Kemal Satır'ın iş çevreleriyle işbirliği yaptığı yönünde bir iddiada bulunmuştur. Bu iddia parti meclisinde büyük tartışmalara yol açmıştır. Muammer Aksoy tarafından ortaya atılan bu iddia yalanlanmamıştır. Fakat İnönü bu iddia üzerine kürsüye çıkarak "Bu iddia haksız ve mesnetsizdir" şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁴⁷ İnönü'nün Kemal Satır'ı kollayan bu tavrı, aslında Ortanın Solcuları ile İnönü arasında başlayacak olan ayrılığın bir kıvılcımı olarak değerlendirilebilir. Yaşanan tüm bu olayların ardından 18 Ekim 1968 tarihinde 19. Kurultay'a gidilmiştir. Toplanan kurultayda İnönü bir açılış konuşması yapmış ve konuşmasında partide halen Ortanın Solu açılımına inanmayanların olduğu yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Konuşmasının devamında da "Biz sosyalist parti değiliz, Cumhuriyet Halk Partisi'yiz"⁴⁸ şeklinde bir ifade kullanarak parti içindeki geleneksel denge kurucu yönünü yeniden göstermiştir.

Ortanın Göbekçileri'nin Ortanın Solu'na karşı ilk itirazları seçim bildirgesi ve MYK'nın uygulamaları üzerinedir. Bildiride dikkatleri toplayan unsur "Toprak işleyen, su kullananın" anlayışdır. Bu anlayışın yasa dışı olduğunu savunan "göbekçiler", mülkiyet hakkı ihlalinin söz konusu olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Satır, eskiden Ecevit'e ve savunduğu Ortanın Solu fikrine karşı bir inancının olduğunu, ancak bu inancın bilhassa 1969 Seçimleri ile sarsıldığını belirtmiştir.⁵⁰ Göbekçilerin ikinci itirazı ise Atatürk Devrimleriyle ilgili Ecevit'in verdiği demeçlerdir. Bilhassa Erim "Atatürk'ün kurduğu partinin Genel Sekreteri Atatürk'ü eleştiremez" çıkışıyla Ecevit'in demeçlerini sert bir biçimde yermiştir. Merkez Yönetim Kurulu'nun, partiyi yönetemediği, birliği ve huzuru bozacak tarzda çalıştığı, fonksiyonunu kaybeden yönetimin bazı zamanlar 5 kişilik çoğunlukla karar aldığına dair iddialar da yükselmiştir.⁵¹

Genel Sekreterin belirli kişilerin etkisi altında kalarak partiyi sola çekme düşüncesiyle hareket ettiği yorumları ve partinin altyapı devrimciliğine geçişi hakkında alınan bir karar olmamasına rağmen, bu yönde konuşmaların yapılması da rahatsızlık uyandırmıştır. "Düzen değişikliği" meselesinde ise Anayasa'nın tam işletilmesi ve Toprak Reformu'ndan farklı olarak bir açılımın yapılmamış olması, düzen değişikliğinin içeriği hakkındaki soru işaretlerini de giderememiştir. Muhallifler mezkur akımın yenilik anlamında farklılık vaat etmediğini eleştirirken özellikle Genel Sekreterin, bazı yerlerde köylülerin toprak

46 Cemal Fedayi, "Ortanın Solu Akımı", *Liberal Düşünce*, kış 2004, s.169.

47 "Parti Meclisinde Gerginlik", *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1968, s.1

48 CHP 19. Kurultay Bildirgesi, (İnönü'nün Açılış Konuşması) Ulusal Basımevi, Ankara, (20 Ekim 1968)

49 Esmer, s. 49.

50 Cumhuriyet, 6 Temmuz, 1970, s. 7.

51 CHP 20. Kurultayı Parti Meclisi Raporu, Ulusal Basımevi, Ankara, 3 Temmuz 1970, s.65-67.

işgallerini bir devrimci eylem gibi gösterdiğini ve MYK'nın yanlış kararlarının partiye oy kaybettirdiğini savunmuştur. Seçimlerde beklenen sonuçların alınamaması muhalefetin sesini yükseltirken partide başlayan dip değişimin pratikte uygulanabilecek bir tablo sergilememiş olması başarısızlığın en önemli etkeni olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca parti içerisindeki eski kadronun varlığını devam ettirmiş olması da yenilik hareketinin kamuoyu nezdinde taban bulamamasına sebep olmuştur.⁵²

CHP kadrolarındaki yenilenme 1969 Seçimlerinde başlamış ve seçimler sonucunda toplam 143 milletvekilinden 88'i ilk kez meclise girmiştir.⁵³ Yeni seçilen milletvekillerinin Ortanın Solu'nu desteklemesi parti içindeki tartışmaları arttırırken PM'deki iç mücadeleyi alevlenmiştir.⁵⁴ Akabinde Ecevit grubu ve Kemal Satır grubu arasında bir düello olarak tarihe geçen 20. Kurultay'ın erken toplanması kararı alınır. İnönü'nün desteğini bekleyen Kemal Satır grubu İnönü'nün tarafsız açıklamaları karşısında beklenmedik bir şok yaşar ve kurultaya mağlubiyet ile başlar.⁵⁵ Kurultayda MYK'nın usulsüz uygulamalarına rağmen "Ecevit giderse Ortanın Solu da biter" korkusu baskın gelmiş, il delegeleri Ecevit ve grubunu desteklemiştir.⁵⁶

20. Kurultay, Ortanın Solu grubunun mutlak bir galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Genel Başkanın isteğiyle Kemal Satır ve Kemal Demir, Parti Meclisine seçilmiştir. Ancak daha sonrasında, Parti Meclisinden istifa eden Satır ve Demir bu defa daha katı bir muhalif tavır ile parti içindeki mücadelelerine devam etmiştir. 12 Mart sonrası dönemde Bülent Ecevit ile arası açılan Genel Başkan İsmet İnönü bu dönemde Kemal Satır grubuna destek vermeye başlamıştır. Ancak Ortanın Solu ekibi artık güçlenerek parti örgütüne hâkim olmuştur. Zira sonraki dönemde Genel Başkan İnönü'nün ağırlığı dahi Ortanın Solu ekibini pasifize etmeye yetmeyecek hatta genel başkanlık koltuğu bile değişecektir. Kemal Satır'ın yorumuyla bir reddi miras davranışı içerisinde hareket etmekte olan Ecevit, Devrimlerin taklitçilikten ibaret olduğunu düşünmekte, hakiki halkçı tipinin Ortanın Solu hareketinde barındığını ve cumhuriyet devrinde halkın yöneticileri benimsemediğini, yöneticilerinde ise halka tepeden baktıklarını düşünmektedir.⁵⁷ Kurultay sonrası Kemal Satır ve ekibi parti içindeki mücadeleyi bırakmak istemeseler de kurultay sonrası Parti Genel Merkezi'ni ve Parti Meclisi'ni tamamen kaybetmişlerdi. Muhalefete devam etmek için ise tek çare parti gruplarına yönelmekti. Dolayısıyla Ortanın Göbekçileri grup başkanvekilliklerini ele geçirmişlerdir. Nihayetinde 20.Kurultay her ne kadar Ortanın Solu'nun PM'de mutlak anlamda bir zaferi ile sonuçlansa da muhalefetin partiyi Ortanın Solu'na bırakmayacağı ve mücadelenin bir süre daha devam edeceğinin göstergesidir.⁵⁸

Ortanın Solu grubu parti içinde yükselen bu muhalefet hareketini; parti içinde bulunan siyasal sağcıların, Türkiye'deki zaruriyet teşkil eden devrimlerin, ancak bir sivil-asker seçkinler yönetimi tarafından jakoben bir tavırla gerçekleştirilebileceğine inananların ve

52 Esmer, s. 254.

53 Esmer, s.255.

54 Ahmet İsvan, *Başkent Gölgesinde İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.32.

55 Esmer, s.52.

56 İsvan, s .57.

57 Esmer, s. 53.

58 *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1970, s.1.

partiyi de bu tarz bir anlayışın aracı konumuna taşımak niyetinde olanların son çırpınışları olarak değerlendirmiştir. Kemal Satır grubu parti içi mağlubiyetin ardından Genel Başkan İnönü'nün istifası ile CHP'den ayrılıp, sonraları GP ile bir araya gelerek ‘‘Cumhuriyetçi Güven Partisi(CGP)’’ adıyla birleşecekleri Cumhuriyetçi Parti(CP)’yi kurmuştur.⁵⁹

1.3. Üçüncü Dünyacılar

‘‘Üçüncü Dünyacılar’’ partideki muhalif sesler arasında yer yer farklı gruplara verilen ismin karşılığı olmuştur. İlk olarak 1967 yılında Muammer Erten, Hayrettin Uysal, Mehmet Ergül ve Hüdaî Oral gibi isimlerden mütevellit olan hareket daha sonra 1974 Kurultayı’nda önceleri Baykalcılar olarak tanınmasına karşın Üçüncü Dünyacılar adıyla yeni bir ekibin etrafında toplanmış ve Karadenizliler ekibi ile bir olmuştur. Üçüncü Dünyacılar’ın ilk oluşumu ‘‘Orta Solcular’’ ve ‘‘Radikal Sol kanat’’ arasında denge sağlayan bir unsuru oluşturmakla birlikte sol kanada yakın ve İsmet İnönü’ye de bağlıdır.⁶⁰ Zira Bülent Ecevit’in yükselişine kadar Ortanın Solu’nu desteklemiş olsalar da Ecevit’in yıldızının parlamadığı zamanlarda aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Aslında Muammer Erten’in kastettiği oportünist tutum; özellikle doğu mitingleri esnasında CHP genel merkezinin TİP’in düzenlediği doğu mitinglerine katılınması yönündeki parti örgütüne göndermiş olduğu genelgedir. CHP’nin kendi inisiyatifi dışında gelişen olayların peşinden gitmemesi gerektiğini söyleyen Üçüncü Dünyacılar, MYK’da yaptıkları baskı neticesinde genelgenin yürütülmesini engellerler ve böylelikle muhalefete dahil olurlar. Parti içerisindeki muhalefet anlamında çok fazla ses getiremeyen ve zamanla etkilerini kaybeden Üçüncü Dünyacılar daha sonra istifa ederek CHP’den ayrılmışlardır.⁶¹

1.4. Sosyalist-Sol Grup

Yöntem hususunda Ortanın Solu akımıyla zıt düşen bir başka grup ise Sosyalist-Sol ve ya Ulusalçı Sol ekibiydi. Orhan Kabibay’ın önderliğini yaptığı ekip, sandık iradesiyle sosyalist bir devrimin hayat bulamayacağını, sosyalist inkılabın ancak asker-bürokrat kesiminden oluşan bir kadroyla ‘‘tepeden inmece’’ bir usul ile gerçek olabileceğine inanıyordu. Ordu içerisinde de mensupları bulunan bu gruba göre CHP bu askeri hareketin destekçisi olmalıydı. Nermin Neftçi, ‘‘CHP’li Sosyalistler’’ şeklinde adlandırılan CHP içerisindeki bazı isimlerin ‘‘Cici Demokrasi’’ ifadesiyle demokrasiyi küçümsediklerini kaleme almış olduğu anılarında aktarmıştır.⁶² Bu dönemlerde Doğan Avcıoğlu ise tüm Ortanın Solu karşıtlarına destek vermiş, özellikle Orhan Kabibay’ın başını çektiği Sosyalist-Sol grubuna yakın durmuştur. 1960’lı yıllarda Türkiye’de Sosyalist Solun güç kazanarak kitleselleşmeye başladığı bu dönemde, 1969 sonlarında Avcıoğlu tarafından çıkartılan Devrim, Ortanın Solu’na muhalif yayınlar ile döneme damgasını vurmuştur. ‘‘Cici Demokrasi’’ olarak adlandırdığı mevcut düzen yerine ‘‘bürokratik devrim’’ tezini savunan ve askeri müdahaleyi çözüm olarak gören Avcıoğlu, en sert tenkitlerini Ortanın Solu akımına ve Bülent Ecevit’e

59 Haluk Ülman-Ahmet Yücekök, ‘‘CHP’deki Değişikliğin Gerçek Anlamı’’, Özgür İnsan, Sayı 1, 1 Haziran 1972. Esmer, s. 53.

60 Esmer, 48.

61 Esmer, 49.

62 Nermin Neftçi, *Demokrasinin Kilittaşları Anılar*, TESAV Yayınları, Ankara, 1997, s.85.

yönelmiştir.⁶³

1.5. Ortanın Solu Ekibi: Forum Grubu, Hızlı Sol, Marksist Grup

CHP içerisinde Ortanın Solu akımını benimsemiş farklı cenahlardan oluşan gruplar, hareketin başına bir isim ararken parti tavanının dikkatini çekmeyecek ve Genel Başkan İnönü'nün de rahatsız olmayacağı bir karakter olan Bülent Ecevit, uzlaşmacı kişiliğinin yanı sıra farklı kesimler içerisinde koordinasyon sağlayan liderlik vasfı ile ortaya çıktı. Ecevit'in etrafında olarak Üçüncü Dünyacılar, Kamil Kırıkoglu, Şükrü Koç, Rauf Kandemir, Süleyman Genç ve Selahattin Hakkı Esatoğlu, Abdullah Baştürk, gibi isimlerden oluşan "Hızlı Sol", Cemal Reşit Eyüboğlu önderliğindeki Marksist Grup ve Ecevit'in yakın çevresinde bulunan İbrahim Öktem, Turan Güneş, İlyas Seçkin ve Orhan Birgit'ten oluşan ve "Forum Grubu" (Tayfa Grubu) olarak adlandırılan çekirdek kadro kümelenmişti.⁶⁴ Bu grupların birleşimiyle tezahür eden Ortanın Solu ekibi daha sonra kendi içinde polarize olacak ve tavanda gerçekleşen bu yol ayrılıkları, üniversiteli genç bilim adamlarının yeni bir beyin takımı oluşturmasına zemin yaratacaktır.⁶⁵

1.6. Ortanın Solu İçerisindeki Ayrılıklar

1967 yılında MYK ile anlaşmazlığa düşerek Ortanın Solu ekibiyle yolları ayıran ilk grup Üçüncü Dünyacılar ekibi olmuştur. 1969'da gündem olan siyasi af tartışmaları sebebiyle Muammer Aksoy, Jale Candan ve Nermin Abadan Parti Meclisinden istifa etmiştir. Bu isimlerin muhalif tavır almaları, daha önceden entelektüel kimlikleri ile Ortanın Solu teorisine katkıda bulunmuş olmaları açısından önemli bir husus taşımaktadır. Özellikle Kadın kolları başkanlığı yapmış olan Jale Candan, Ortanın Solu akımının parti örgütü tarafından benimsenmesinde önemli rol oynarken Akis Dergisi'nde Bülent Ecevit ve Ortanın Solu ile ilgili yazdığı yazılarla kamuoyu oluşturmuştur.

İsmet İnönü'nün 1972 yılında Genel Başkanlığı bırakmasıyla İnönücüler olarak adlandırılan, Necip Mirkelamoğlu Seyfi Sadi Pencap, Lebit Yurtoğlu, Ali İhsan Göğüş ve Sezai Orkunt ve Mustafa Kaftan partiden istifa etmiştir. Bu isimler arasında özellikle Lebit Yurtoğlu, 18. Kurultay'da "Anahtar Metodu" ile Ortanın Solu ekibini MYK'da sırtlayan isim olurken Ali İhsan Göğüş ise Ortanın Solu'na Akis Dergisi'nde yazdığı yazılarla akımın gelişimine önemli katkılar sunmuştur. 1973 seçimlerinin ardından Mülkiyeliler grubunu da içine alan bir parçalanma süreci yaşanırken sol kanadın önemli isimlerinden biri olan ve Bülent Ecevit'in Genel Başkan olmasında önemli bir payı bulunan Kamil Kırıkoglu, Cumhurbaşkanlığı seçimleri esnasında tartışmalarla Rahşan Ecevit'in başkanlığındaki Köylü Derneklerinin parti ile organik bir bağı olmadığı halde parti için faaliyette bulunmasını istememesinden dolayı Genel Sekreterlikten istifa etmiştir.⁶⁶

1.7. Karadenizliler-Baykalcılar Mücadelesi ve Demokratik Sol Tartışması

Kamil Kırıkoglu'nun istifasının ardından Genel Sekreterlik görevine yeni gelen

63 Doğan Avcıoğlu, "İnönü'nün Konuşmaları", Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s. 57.

64 Esmer, s. 54.

65 Esmer, s. 54.

66 Kamil Kırıkoglu, "Kavganın Nedeni", Yankı, 9-15 Aralık 1974.

Orhan Eyüboğlu'nun dahil olduğu "Karadeniz Cuntası" da parti içi mücadelenin içerisinde yer almaya başladı. İstanbul İl yönetimi Karadeniz Cuntası olarak isimlendirilen bu grup için Hizbi tanımlamasını da kullanmıştır.⁶⁷ 22. Kurultay'da Kamil Kırıkoğlu'nun önderliğindeki sol kanat mağlup olurken Karadeniz Cuntası, Orhan Eyüboğlu ve Ali Topuz gibi isimlerle MYK'da etkinliğini arttırdı. Bu yeni durum Baykalcılar ve Karadeniz Cuntası'nın mücadelesine kapı araladı. İstanbul İl Teşkilatı, parti içerisindeki delege sayısı nedeniyle kurultaylardaki neticenin şekillenmesinde büyük paya sahipti. Bundan dolayı parti içindeki iktidar mücadelesinde önemli bir nüfuza sahip olan örgütün yönetimini Karadenizliler Cuntası olarak bilinen Ali Topuz başkanlığında; Orhan Eyüboğlu, Mahmut Erdem, Aytekin Kotil, Ali Turgan, Necdet Uğur, Yalçın Görsel, Metin Tüzün, Yunus Kara, Tarhan Erdem ve Erol Ünal gibi isimler meydana gelen ekip oluşturuyordu. Karadenizliler başından beri Ecevit'in yanında yer almış ve Genel Başkan İnönü'ye parti içinde karşı duran ilk il yönetimi olmuştur. Bu sebeple Ali Topuz ve Orhan Eyüboğlu gibi ağır toplar 1973 seçimlerinde parlamentoya girmiş lakin il örgütü ile olan temaslarını koparmayarak Aytekin Kotil'in İl başkanı olmasını sağlamışlardır.⁶⁸

Usulsüzlük iddialarıyla anılan 1974 İl Kongresinde, Karadenizliler Cuntası ile mücadeleye girişen ve kendisi de bir Karadenizli olan Faruk Erginsoy, Ortanın Solu'nu savunan Aytekin Kotil ve Ali Topuz ekibine karşı Demokratik Sol'u savunmuş, ancak İl örgütündeki bu çekişmeyi, Demokratik Sol Grubu kaybetse de Demokratik Sol, parti içindeki teorik alanda Ortanın Solu'nun yerini almaya başlamıştır.⁶⁹ 1974 İl Kongresi'nin ardından 1976 İl Kongresinde de gruplaşmaların mücadelesi sürmüştür. Daha öncesinde Ali Topuz ve ekibinin yanında olan Baykalcılar, bu defa Faruk Erginsoy ve Demokratik Sol Ekibini desteklerken Deniz Baykal da il yönetimine karşı olan ekibin başını çeken lider oldu. Demokratik Sol'u savunan Erginsoy'un grubu 1976'da bir mağlubiyet yaşamış olsa da kongrede ağırlık basan taraf Demokratik Sol olmuş ve Demokratik Sol'un iktisadi bir politik program olduğunun altı çizilmiştir.⁷⁰

İstanbul İl Örgütü'nde bunlar yaşanırken Ankara İl Örgütü'nde Rauf Kandemir, Ali Dinçer ve Vedat Dalokay gibi isimler ön plana çıkmış ve sol kanatla olan mücadelesinde İstanbul örgütüne destek olmuştur. Ancak daha sonrasında iki örgüt arasında bir mücadele başlamıştır. Ayrıca Ecevit'in kalesi İzmir'de de bilhassa 1973 yerel seçimleri öncesinde Ecevit'in desteğini alan İhsan Alyanak ön plana çıkan isim olmuştur. Parti içindeki alt gruplar arasında bu denli bir çatışma ortamı hakimken Bülent Ecevit, güç odağı çevreleri takip ederek zamanla egale etmiştir. Parti ve il örgütleri içerisindeki nüfuz mücadeleleri 1980 yılının ortalarına kadar sürerken parti merkezinde Baykalcılar ve Karadeniz Cuntası'nın savaşı devam etmektedir. İki ekip, 1976 il kongresi öncesinde MYK'da karşı karşıya gelmiş ve çatışma ortamınının 5'ler olayı ile patlak vermesinin ardından Deniz Baykal, Erol Çevikçe, Adil Ali Cinel, Tankut Akalın ve Haluk Ülman MYK'dan ayrılmıştır.⁷¹ 23. Kurultay'a

67 İsvan, s.259.

68 Esmer, s. 56. Hakkı Uyar, İstanbul'un "Tom Alaka"sı ya da Karadenizli Bir Politikacı: Aytekin Kotil (1934-1992), Yayınlanmamış Çalışma, İzmir, 2001.

69 Uyar, s. 35.

70 1976 Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl kongresi, 11-12 Eylül Fitaş Sineması.

71 Hikmet Bila, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987, s. 417.

kadar il kongreleriyle parti merkezi arasındaki mücadele devam ederken 23. Kurultay'da Ecevit'in parti içindeki gütmüş olduğu siyaset neticesinde Orhan Eyüboğlu yeniden genel sekreterlik koltuğuna oturmuş, Baykalcılar için ise durum zorlaşmıştır. 11 bağımsız milletvekili ile DP ve CGP'nin desteği sayesinde kurulan 42. hükümet döneminde Ecevit ve Eyüboğlu'nun arası bozulmaya başladığında Deniz Baykal ve Ali Topuz'un ekipleri beraber yürümeye başlamıştır. Bu nedenle 24. Kurultay, Ecevit açısından zor geçerken parti içerisinde ise yeni bir liderlik mücadelesinin başlangıcına neden olmuştur. 14 Ekim 1979 tarihinde yapılan ara seçimlerin sonucunda CHP'nin oyunun %41'den %29'a düşmesi ile parti içerisindeki yeni liderlik yarışı, hız kesmeden daha da şiddetlenmiştir. Bu oy kaybında hükümetin başarısız politikalarının yanı sıra parti içindeki iktidar mücadelelerinin de bir hayli etkisi olmuştur. Parti içindeki bu hizipleşme, iki ekipten biri galip gelene kadar devam edecek ve Nihayetinde 12 Eylül Askeri müdahalesi ile ancak son bulacaktır.⁷²

2. Ortanın Soluna Karşı Parti Dışı Muhalefet

CHP'de Ortanın Solu ile başlayan bu siyasal metamorfoz sürecine, diğer partiler de sessiz kalmamıştır. Diğer partiler tarafından ilk zamanlar tepki ile yaklaşılan bu ideolojik kimlik arayışı, sonraları onlar için de kendi yerlerini bu biçimde ideolojik bir tanımlama ile şekillendirme zarûriyeti doğurmuştur. Özellikle sağ partiler için geçerli olan bu durum, sol muhalefette ise CHP'nin sol'a açılımının kendilerine meşruiyet sağlaması açısından önce olumlu karşılanmış, ancak daha sonra kendileri için bir tehdit olarak görülmüştür.

2.1. Parti Dışı Sol Fraksiyonun Ortanın Soluna Karşı Muhalefeti

Ortanın Solu akımı tartışılmaya başlandığı ilk zamanlar, sol gruplar tarafından olumlu karşılanmış, Aydınlık, Yeniçağ, Devrim, Türk Solu, Ant gibi özellikle sol fraksiyonun önemli yayın organları, hareketi Türk Solu penceresinden mutena bulmuştur. Bu dönemde Türkiye Komünist Partisi(TKP)'nin propaganda aracı olarak kullanılan Bizim Radyo ise Bülent Ecevit ve Ortanın Solu'nu destekleyen yayınlar yapmıştır.⁷³

TİP de ilk zamanlarda Ortanın Solu'na karşı olumlu bir tutum sergileyerek sağ'a karşı "Milli Kurtuluş Cephesi Tezi"⁷⁴ kapsamında CHP'ye bir ittifak kurmayı önermiştir. Lakin olumlu karşılık görmeyen bu öneri, Ecevit tarafından "TİP'in tutumunu tehlikeli buluyoruz"⁷⁵ şeklinde reddedilmiştir. Bunun üzerine TİP cephesinde tepkiler başlamışken 1969 yılında eski DP'lilerin affının gündeme gelmesi ile birlikte sol cenahın tenkitleri giderek şiddetlenmiştir. Bu süreçten sonra Ortanın Solu'nu kendileri için bir engel atfeden sol kesim, Ortanın Solu'nu bir halk dalkavukluğu olarak nitelendirmiştir. Ortanın Soluna karşı yönelen eleştirileri okları lider Bülent Ecevit'e de yönelmiş, Ecevit, Mülkiye Cuntası'nın boyunduruğu altına girmekle suçlanmıştır. Ecevit'in genel başkanlığı ile birlikte eleştiriler hat safhaya ulaşırken 1973 seçim bildirgesi çoğu yönden yetersiz bulunmuş hatta sol gruplara göre 1973 bildirgesi sol oyları toplamak adına yapılan siyasi bir hile olarak değerlendirilmiştir. Köy-Kent ve Toprak Reformu gibi konularda eleştiri yağmuruna

72 Esmer, s. 58.

73 Esmer, s. 59.

74 Doğan Avcıoğlu, "Sosyalist Gerçeklik", *Yön*, Sayı 38, 12 Eylül 1962.

75 *Ulus*, 18 Ekim 1967. Ecevit'in TİP'e ilişkin görüşleri için bkz. Emre, s. 99-100.

tutulan CHP, sol fraksiyon tarafından samimi olmamakla suçlanmıştır.⁷⁶

Döneme damga vuran yayınların başında gelen Yön dergisinin, 1965 Seçimlerinden evvel yapmış olduğu değerlendirmeler çerçevesince CHP'yi oldukça eleştirdiği görülmektedir. İffet Aslan'ın yorumuna göre Türkiye'deki siyasi partiler arasında doktriner bir vasfa sahip olan tek parti TİP'dir. Bu yaklaşımda siyasi partiler birer ideoloji yelpazesi halinde görülürken en geniş yelpaze dilimine sahip olan parti ise CHP olarak değerlendirilmiştir. CHP başat kesimin özellikleri açısından sosyal adaletten yanadır ve kendisini merkezin solunda konumlandırmasının anlamı budur. İffet'e göre doktrin ve ideoloji çatışmalarının belirleyeceği 1965 Seçimleri Türk siyasetinde önemli bir yer tutarken⁷⁷ Yön, CHP'yi destekler mahiyette şöyle bir yazıya yer vermiştir:

“ Türkiye'yi bugünkü(Eylül 1965) bağımlı durumunda tutmak için her türlü tertibe başvuracak güçlerin imkânlarını küçümsemek, tarihi bir hata teşkil edecektir. Kesinlikle bilmek gerekir ki, satılmışlar ile satılmamışlar arasındaki mücadele çok çetin olacaktır. Mücadelenin başarısı her şeyden önce, en geniş bir milliyetçiler birliğinin kurulmasına bağlıdır. Bu bakımdan sosyal yapı itibariyle CHP büyük önem taşımaktadır. CHP lideri İnönü, tarihi kişiliği ve toplumun sağlam kuvvetleri üzerindeki prestiji sayesinde, partisini aşan bir çıkışla, ekonomik bağımsızlık yolunda ilk olumlu adımları atmıştır. Bu çabalar yeterli ya da yetersiz bulunabilir. Ama dış politikada tek taraflı ilişkilerden çok taraflı ilişkilere yöneliş ve petrol kanunu değişikliği hiç şüphesiz doğru yolda alınmış tedbirlerdir. Üstelik CHP, anayasayı çiğnemek pahasına, sosyalist hareketi kaba kuvvetle ya da kanunları zorlayarak susturmak isteyen büyük siyasi güçlerin karşısında şimdiye kadar anayasa düzeninin savunuculuğunu yapmıştır. Bu durumda CHP ile AP'ni aynı sepete koymak, bir CHP-AP Koalisyonu'nun zeminini hazırlamak anlamına gelecektir. Mevcut şartlar altında bunun, sosyalistlerin işleyebilecekleri en büyük hata olacağı inancındayız.”⁷⁸

Ortanın Solu akımı ile Yön arasında, belirlenen hedefler açısından büyük benzerlikler olsa da; iki grup arasında yaşanan tartışmanın temeli, hedefe ulaşma yolundaki uygulama ayırımına dayanmaktaydı.⁷⁹ Sol Kemalizm çizgisinde olan Yön-Devrim grubu açısından ordu büyük önem arz etmekteydi ve nihai hedef olan devrime ulaşma açısından Türkiye'nin sosyolojik yapısında ara tabakalar denen kesim son derece mühimdi. Keza Avcıoğlu bu durumu Türkiye'nin sınıfsal gelişmişlik düzeyiyle ilişkilendirmiştir. Avcıoğlu'na göre Türkiye'deki sınıf ayrımı, kutuplaşma ve Marksist uzlaşmazlık, Batı'daki kadar keskin değildir. Zira Türkiye pre-kapitalist bir yapıya sahiptir. Bu bakımdan Yön çevresi açısından önem arz eden ordu; nihai hedef olan devrimin nesnel zeminini oluşturmada çok önemlidir. Yön'ün etrafında şekillenen aydınlara göre de bu zinde kuvvetler kurtarıcı bir özelliğe sahiptir.⁸⁰ Ecevit ise ordunun siyasete karışmaması gerektiğini belirtmiş ve 1971 Muhtırası'na açıktan ve sert bir şekilde karşı çıkarak net bir tavır sergilemiştir. Yön-Devrim cenahı ile Ortanın Solu arasındaki bir diğer derin fikri ayrım ise sol kavramının

76 Ahmet Kardam, *CHP Nedir? Ne Değildir?*, Ülke Yayınları, Ankara, 1976.

77 İffet Aslan, “Seçimler Arifesinde Siyasi Partilerin İdeolojik Görüntüleri”, *Yön*, 11 Haziran 1965, s.7.

78 “Seçimler ve Yön”, *Yön*, 10 Eylül 196, s.4.

79 Emre, s. 140-142.

80 Doğan Avcıoğlu, “Bir Sosyalist Stratejinin Esasları”, *Yön*, 14 Ekim 1966, s.9.

içeriğine dair gelişmiştir. Doğan Avcıoğlu'nun yorumuyla sol'dan anlaşılması gereken aslında sosyalizmin ta kendisidir. Avcıoğlu, sosyalizmi mutlak gerçek olarak görmüş ve bütün sosyalist akımların aynı sosyalist idealden beslendiğini vurgulamıştır.⁸¹

CHP'nin NATO ve Ortak Pazar'a karşı tutumu da sol gruplarca eleştirilmiş ve sol kesim, CHP'nin tutumunu salt sosyalist memleketlere değil, aynı zamanda bağımsızlık savaşı güden toplumlara ve 3. Dünya Ülkelerine yönelik saldırgan bir tavır olarak yorumlamıştır. "Akgünlere" başlıklı CHP'nin seçim bildirgesi de sert eleştirilerin hedefi olurken eleştirilerin özünü ise CHP'nin eleştirdiği tekelliliği ve tekelliliğe karşı çözüm olarak sunduğu 'serbest rekabeti' kategorize edememesi oluşturmuştur. Sol gruplara göre CHP, serbest rekabet kapitalizmi ile tekelliliği arasında bulunan bağlantıyı görememiş, iki yaklaşımı birbirlerine zıt olarak değerlendirip çağrı yakalama söylemiyle tekellilere karşı durarak serbest rekabeti savunmuştur.⁸² Ayrıca CHP'nin seçim bildirgesindeki ekonomik kilit noktalarını kamulaştırmaksızın, ulusal sanayiye gümrük duvarlarıyla korumadan, milli endüstriyi uluslararası tekellerle rekabet edebilecek hale getirme düşüncesi yine sol kesime göre tam bir hayalciliktir. Seçim bildirgesinin bir taraftan Ulusal Burjuvaziyi temsil etme iddiası bulunuyorken diğer taraftan da Ortak Pazar'a tam üye olmayı hedeflemesi, sol'a göre büyük bir çelişkidir.⁸³

2.2. Parti Dışı Sağ Fraksiyonun Ortanın Soluna Karşı Muhalefeti

CHP'nin 1965 yılında Ortanın Solu'nda olduğunu açıklamasıyla beraber sağ partiler tarafında Ortanın Solu'na karşı doğal bir muhalefet vücut buldu. Yeni Türkiye Partisi(YTP), Adalet Partisi(AP), Cumhuriyetçi Güven Partisi(CGP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi(CKMP), Millî Nizam Partisi(MNP) gibi sağ eğilimli partiler arasında sağ'ın en büyük partisi olan Adalet Partisi, Ortanın Solu'na karşı sağ gruptaki muhalefet liderliğini üstlenmişti. CHP'de Ortanın Solu ile birlikte başlayan ideolojik kimlik tartışmaları, AP'nin de kendisini siyasi yelpazenin sağında tanımlamasına neden oldu. Sol ve sağ kavramlarının tabiatında bulunan çatışma mantalitesi, tabii bir biçimde iki kavramı birbirine muhalif kılarken tartışmayı eşitlik, özgürlük, adalet, iktisat gibi konular üzerine çevreledi. İki parti arasında başlayan tartışma ortamı, "merkez sol ve merkez sağ arasında yaşanan çatışma" kimliğini kazandı. Merkez sol, eşitlikçi ve özgürlükçü bir tutum izlerken Merkez sağ ise hem özgürlükçü hem de kanun önündeki eşitliği savunmaktaydı. Ancak iki görüş arasındaki fikri yol ayrımı finansal söylemlerdeydi. Sağ görüş, her şeyden evvel Ortanın Solu'nu gizli bir sosyalizm programı olarak lanse etmiş ve CHP'nin Türkiye'nin dış düşmanlarının, içerideki uzantılarına yataklık yaptığını iddia etmiştir.⁸⁴ Mustafa Kemal Atatürk'ün komünizme karşı olduğu iddiasıyla başta TİP'e ardından da CHP'ye yüklenen sağ fraksiyon, savundukları iktisadi tez ile uyuşmayan devletçilik uygulamasını da sert bir biçimde eleştirmiştir. Zira sağ kesime göre; millet olarak kalkınıp gelişmemizin önündeki en büyük engel devletçiliktir ve devletçilik, tek parti döneminden bu ülkeye kalan kötü bir hastalıktır. Devrin koşulları içerisinde bir zaruriyet teşkil eden bu eski anlayışın; mevcut

81 Doğan Avcıoğlu, "Sosyalizm Anlayışımız", *Yön*, 22 Ağustos 1962, s.3.

82 Esmer, s. 61. Kardam, s. 35.

83 Kardam, s.72.

84 "TİP'in İç Yüzü", *Ortam*, Sayı 6, 1 Mayıs 1965.

nüfus artışı ve özel teşebbüsün kaydettiği ilerlemeler sebebiyle acilen terk edilmesi bir mecburiyettir.⁸⁵ Devletçiliğe karşı özel girişimi savunan sağ cenah, devletin patronluğa soyunması akabinde işçinin itiraz hakkının kalmayacağını ve daha fazla sömürüleceğini ifade etmiş ve ayrıca⁸⁶ Toprak Reformu'ndan ziyade hiç kimseyi mağdur etmeyeceği iddiası ile Zirai Reform'u önermiştir. Zirai Reform'un amacı verimliliği yükseltecek teknik yöntem ve uygulamaların yaygınlaştırılmasını sağlamaktır. Böylelikle hiç kimse bir mağduriyet yaşamayacaktır.⁸⁷

Sağ fraksiyon; sol söylemi, ekonomik alanda kullanılan "Bu düzen değişmelidir." sloganını ile özdeşleştirmiştir. Sağ cenahın yorumuyla; 1973 seçim bildirgesi bütünüyle Batının Materyalist anlayışının bir yansımasıdır. Buna göre Marksizm'in bir basamak gibi görülmekte "Özgürlüklerin hükümet eden iç ve dış sermaye kuvvetleri ile kısıtlandığı ve iktidar toplumun değil, yalnızca sermaye sahiplerinin iktidarlarıdır." iddiaları da, suiistimal edilmektedir.⁸⁸ Sağ yaklaşıma göre, Ortanın Solu fikri, yalnızca CHP içindeki sola açılımın tezahürüdür. Hareketin devamının geleceği "Halkın istediği kadar sola açılma" sloganıyla kanıtlanmıştır. Bu doğrultuda CHP'nin varabileceği tek hedef Marksizm olacaktır.⁸⁹ Ortanın Solu'na karşı parti dışında gelişen sağ muhalefette özellikle AP, kuramsal olarak geliştirdiği muhalefeti daha oportünist bir tutumla güçlendirmiş ve "Ortanın Solu Moskova'nın yolu!" sloganı ile hafızalara kazınan popülist bir karalama kampanyası yürütmüştür.

Sonuç

CHP'deki siyasal metamorfoz süreci aslında 1960'ların öncesine dayanmaktadır. Çok partili hayata geçişle beraber "kurucu iktidar" fonksiyonunu yitiren CHP, iktidarı yeniden eline alabilmek adına Demokrat Parti'nin sert ve demokrasiyle çelişen uygulamalarına karşı, demokrasiyi merkezine alan ve daha özgürlükçü söylemler geliştirmek mecburiyetindeydi. Nihayetinde 1957 erken seçimi için CHP'nin hazırlamış olduğu seçim programının yanı sıra 1959 yılında 14. Kurultay'da yayımlanan İlk Hedefler Beyannamesi ile değişim rüzgarları esmeye başlamış ve 1965 yılında Ortanın Solu açılımıyla da parti içerisinde uzun zamandır şekillenmeye çalışan siyasal metamorfoz süreci vücut bulmuştur. CHP de Ortanın Solu söylemi ile sınıfsal bir temeli barındıran devlet aygıtı karşısında ve parti geleneklerindeki "halk için, halka rağmen" ilkesine karşıt olarak "halk için, halkla beraber" anlayışıyla "tavanın" değil "tabanın" sesi olmayı hedeflemiştir. "Halkla beraber" şeklinde formülize edilen Ortanın Solu akımı, CHP'de parti dışı etkenlere bağlı olarak gelişse de, parti içerisinde hizipleşmelere, ayrılıklara neden olan çatışmalara rağmen bilhassa Bülent Ecevit, Turan Güneş, Deniz Baykal, İbrahim Öktem, Ahmet Yücekök, Haluk Ülman gibi isimler tarafından parti politikası haline gelebilmesi için önemli mücadeleler verilerek savunulmuştur.

Ortanın Solu kavramı parti dışından daha ziyade parti içinde çok daha fazla tartışılmıştır. 1966 senato seçimlerinden sonra parti içinde ortaya çıkan ve "sağ kanat" olarak adlandırılan

85 Nihat İyriboz, "Devletçilik Kalkınmamızı Baltalıyor", *Ortam*, Sayı 1, 1 Aralık 1964.

86 Aydın Yalçın, "AP ve İşçi Hareketi", *Ortam*, Sayı 6, 1 Mayıs 1965.

87 "Toprak Reformu", *Ortam*, Sayı 4, 1 Mart 1965.

88 Celal Bozkurt, *Kemalizm, Marksizm ve Ecevit*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 442.

89 Bozkurt, s. 503.

Turhan Feyzioğlu'nun liderliğindeki "Sekizler Hareketi", Ortanın Solu'na karşı parti içi ilk etkili muhalefet grubu olmuştur. Sağ- Kemalizm olarak nitelendirilebilecek görüşe sahip olan "Sekizler Hareketi", Ortanın Solu akımını partinin sosyalist bir kimliğe büründürülmesi girişimi olarak yorumlamış ve CHP'nin "Atatürk'ün partisi olma vasfından uzaklaştığı" gerekçesiyle partiden ayrılmıştır. 1969 Seçim Bildirgesi'nin ardından İnönü'nün Ortanın Solu üzerindeki etkisinin azalmasıyla Kemal Satır ve Nihat Erim gibi isimler de Ortanın Solu'na karşı muhalif bir tutum izlemeye başlamıştır. "Ortanın Göbekçileri" adı verilen ve Kemal Satır'ın liderliğini üstlendiği muhalefet grubu, kendilerini Ecevit ve grubundan daha tecrübeli görerek seçim bildirgesi ve MYK'nın uygulamalarını sert bir biçimde eleştirmiştir. Özellikle "Toprak işleyen, su kullananın" ilkesinin yasadışı olduğunu ileri süren "Ortanın Göbekçileri", Ecevit'in Atatürk Devrimleri hakkında yaptığı konuşmaları da şiddetli bir biçimde tenkit etmiştir. Daha sonra "Sekizler Hareketi" ile birleşen "Ortanın Göbekçileri", Ortanın Solu'na karşı muhalefette merkez muhalefeti oluşturmuştur. Bülent Ecevit'in yükselişine kadar Ortanın Solu'nu destekleyen ancak Ecevit'in yıldızının parladığı zamanlarda aralarında anlaşmazlıklar yaşanan Üçüncü Dünyacılar da Ortanın Solu ve parti içi muhalefet arasında dengeyi sağlayan gruplardan biri olmuştur. Yöntem hususunda Ortanın Solu akımıyla zıt düşen bir başka grup ise Orhan Kabibay'ın önderliğini yaptığı, askeri ve bürokratik bir devrimden yana tavır takınan Sosyalist-Sol ekibidir. Tüm bunların dışında Ortanın Solu içinde bulunan alt gruplar arasındaki iktidar mücadelesi ve il örgütleri içerisindeki nüfuz mücadeleleri 1980 Darbesine değin sürerken parti merkezinde 22. Kurultay'da başlayan Baykalcılar ve Karadeniz Cuntası'nın savaşı baş göstermiştir.

Görüldüğü gibi Ortanın Solu anlayışı, CHP'de farklı değerlendirilip gruplaşmalara zemin hazırlamışken tartışılmaya başlandığı dönemde, parti dışı diğer cephelerin de gündem konusu olmuştur. Ortanın Solu akımı ilk zamanlar, parti dışı sol gruplar tarafından olumlu karşılanmış hatta TİP, sağ cenaha karşı "Milli Kurtuluş Cephesi" çatısı altında CHP'ye bir ittifak kurmayı bile önermiştir. Ancak bu öneri, Ecevit tarafından reddedilince TİP cephesinde CHP'ye karşı eleştiriler başlamıştır. 1969 yılında eski DP'lilere affın gündeme gelmesi ile birlikte sol cenahın sert eleştirileri giderek şiddetlenmiştir. Bu sürecin ardından Ortanın Solu'nu kendileri için bir engel olarak yorumlayan sol kesim, Ortanın Solu'nu halk dalkavukluğu olarak görmüş ve CHP'yi AP'leşme hatta DP'leşme özlemi içerisinde olmakla suçlamıştır. Sol cenaha göre CHP'nin Kemalist mayasını bozan bu yöneliş, devrimcileri küstürürken aynı zamanda asla CHP'ye AP tabanından oy olarak geri dönmeyecektir. Aynı zamanda Ortanın Solu'na karşı yönelen eleştirileri okları hareketin lideri Bülent Ecevit'e de yönelmiş Ecevit, sol muhalefetçe Mülkiye Cuntası'nın gölgesinde hareket etmekle suçlanmıştır. 1973 seçim bildirgesini çoğu yönden yetersiz bulan Sol muhalefete göre 1973 bildirgesi sol oyları toplamak adına yapılan siyasi bir hile olarak yorumlanmış ve CHP, Köy-Kent ve Toprak Reformu gibi konularla alakalı samimi olmamakla suçlanmıştır. CHP'nin NATO ve Ortak Pazar'a olan yaklaşımı da sol muhalefetin eleştirilerine konu olurken seçim bildirgesindeki ekonomik kilit noktalarını kamulaştırmaksızın, ulusal sanayiye gümrük duvarlarıyla korumadan, milli endüstriyi uluslararası tekellerle rekabet edebilecek hale getirme düşüncesi yine sol kesime göre tam bir hayalcilik olarak değerlendirilmiştir.

Ortanın Solu'na karşı sağ fraksiyondaki muhalefet liderliğini ise sağ'ın en büyük partisi olan AP üstlenmiştir. Sağ muhalefetin yorumuna göre Ortanın Solu gizli bir sosyalizm

programıdır ve CHP bu söylemle, Türkiye'nin dış düşmanlarının içerideki uzantılarına yataklık yapmaktadır. Komünizm karşıtlığı ile politikasını geliştiren sağ fraksiyon, başta TİP'e ardından da CHP'ye yüklenerek kendi ekonomik teziyle uyuşmayan devletçilik uygulamasını da şiddetle eleştirmiş, kalkınmanın önündeki en büyük engelin devletçilik olduğunu savunmuştur. Sağ fraksiyon, özellikle "Bu düzen değişmelidir." sloganını sol söylem ile özdeşleştirmiş, 1973 seçim bildirgesini tamamen Batı'nın materyalist anlayışının bir yansıması olarak değerlendirmiş ve Ortanın Solu fikrini, yalnızca CHP içindeki sola açılımın tezahürü olarak görmüştür. Sağ yaklaşıma göre, CHP'nin bu yöntem ile varabileceği tek nokta marksizm olacaktır. Ortanın Solu'na karşı sağ fraksiyondaki muhalefet liderliğini üstlenen AP, komünizm tehlikesini öne sürerek Ortanın Solu'na karşıt bir kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

(1967, Ekim 18). Ulus.

(1970, Temmuz 6). Cumhuriyet.

(1970, Temmuz 10). Cumhuriyet.

Abadan, N. (1966, Temmuz 1). 1966 Kısmi Senato Seçimlerinin Tahlili. Forum.

Aksoy, M. (1966). "Demokrasinin Akıbeti-CHP ve Ortanın Solu". Forum.

Aksoy, M. (1977). Sosyalist Enternasyonal ve CHP. Ankara: Tekin Yayınevi.

Aslan, İ. (1965, Haziran 11). "Seçimler Arifesinde Siyasi Partilerin İdeolojik Görüntüleri". Yön.

Avcıoğlu, D. (1962, Eylül 12). "Sosyalist Gerçeklik". Yön.

Avcıoğlu, D. (1962, Ağustos 22). "Sosyalizm Anlayışımız". Yön.

Avcıoğlu, D. (1966, Ekim 14). "Bir Sosyalist Stratjinin Esasları". Yön.

Banguoğlu, T. (1965, Ekim). Atatürk Milliyetçiliği. Ortam.

CHP Yön Arıyor. (1962, Nisan 4). Yön.

İyriboz, N. (1964, Aralık 1). «Devletçilik Kalkınmamızı Baltalıyor». Ortam.

Kırıkoğlu, K. (1974, Aralık 9-15). "Kavganın Nedeni". Yankı.

Savcı, B. (1967, Mayıs 13). "8'lerin Yeri ve Yolu". Akis.

"Seçimler ve Yön". (1965, Eylül 10). Yön.

"TİP'in İç Yüzü". (1965, Mayıs 1). Ortam.

Toker, M. (1960). Yurtta Olup Bitenler. Akis.

"Toprak Reformu". (1965, Mart 1). Ortam.

Yalçın, A. (1965, Mayıs 1). "AP ve İşçi Hareketi". Ortam.

Kitaplar

Ayata, A. G. (1992). Cumhuriyet Halk Partisi (Örgüt ve İdeoloji). İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Bila, H. (1987). Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası. İstanbul: Milliyet Yayınları.

(2008). CHP 1919-2009. İstanbul: Doğan Kitap.

Bozkurt, C. (1967). Siyasi Tarihimizde CHP Dünü, Bugünü ve İdeolojisi. Ankara.

(1976). Kemalizm, Marksizm ve Ecevit. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Crick, B. (2012). Demokrasi. Ankara: Dost Kitabevi.

Emre, Y. (2013). CHP, Sosyal Demokrasi ve Sol. İstanbul: İletişim Yayınları.

Feyzioğlu, T. (1986). Atatürk ve Milliyetçilik. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

İnönü, İ. (1967). İnönü Ortanın Solunu Anlatıyor CHP Nedir? Ne değildir? Ankara: CHP Genel Sekreterliği Yayınları.

İsvan, A. (2002). Başkent Gölgesinde İstanbul. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kardam, A. (1976). CHP Nedir? Ne Değildir? Ankara: Ülke Yayınları.

Neftçi, N. (1997). Demokrasinin Kilittası Anılar. Ankara: TESAV.

Satır, K. (1972). CHP’de Bunalım. Ankara: Nüve Matbaası.

Sencer, M. (1971). Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri. İstanbul: Geçiş Yayınları.

Simav, A. (2009). Turan Güneş’in Siyasi Kavgaaları. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Toker, M. (1991). DP Yokuş Aşağı - Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları 1944-1973. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Dergi

Ecevit, B. (1995). Sol’a Yönelişin Öncülüğünü CHP’nin Üstlenmesini İstiyordum. Tarih ve Toplum, 61-64.

Fedayi, C. (2004). ‘Ortanın Solu Akımı’. Liberal Düşünce, 163-183.

Haluk Ülman, A. Y. (1972). ‘CHP’deki Değişikliğin Gerçek Anlamı’. Özgür İnsan.

Tuğluoğlu, F. (2017). CHP’nin 14. Kurultayı ve İlk Hedefler Beyannamesi. Atatürk Yolu Dergisi.

Uzun, H. (2012). İktidarını Sürdürmek isteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 Olağan Kurultayı. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü , 101-139.

Tez

Esmer, Gülsüm T., (2006). Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu Politikası, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Fedayi, C. (2003). Turan Güneş: Siyasal Yaşamı ve Siyasal Düşüncesi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Bildirge

CHP 19. Kurultay Bildirgesi. (1968, Ekim 20). İsmet İnönü'nün Açılış Konuşması. Ankara: Ulusal Basımevi.

EK. 1

YURTTA OLUP BİTENLER

haftanın başlarında hâlâ devam ediyordu. İnönü Genel Sekreterini plâja götürdü. Aksal, bir ameliyat geçirmiş olduğundan denize giremiyordu. Ama Genel Başkanın çivilemelerini hayranlıkla seyretti. Cumartesi akşamı plâj gazinosunda Adadaki spor kulübü yararına bir balo vardı. İnönü ve Aksal, eşleriyle birlikte oraya da uğradılar ve bir süre kaldılar. Pazar günü İnönü gene denize girdi. Pazartesi günü İnönüler ve Aksallar, Sahlr Kurutluoğluyla eşinin davetileri olarak Büyükdâyaya geçtiler. Bunlar, iki C.H.P. lideri için dinlenme vesilesi oluyordu. Yoksa adadaki günlerin büyük kısmı çalışmakla geçiyordu.

Genel Başkan ve Genel Sekreteri memleketin durumunu, Millî Birlik İdaresinin tutumunu, umumî meseleleri birbir gözden geçirdikten sonra pazar günü gazetelerde çıkan Gürselin basın toplantısına ait haberleri dikkatle okudular, Devlet Başkanının sözlerini incelediler. İkinci Cumhuriyetin 29 Ekim 1961'de kurulmuş olacağı yolundaki taahhüt iki siyaset adamını yadırgatmadı. Bu, normal görülecek bir mühtetti. İyi olan taraf böyle bir açıklamanın yapılmış bulunması ve bazı tereddütlerin dağıtılmasıydı. Buna mukabil Gürselin bazı kelimelerinin ve tâbirlerinin hiç kullanılmamış bulunması ihtiyatlı İnönüyü ve Aksalı daha memnun bırakacaktı. Bunu partileri bakımından değil, millî menfaatleri göz önünde tutarak düşünüyordular.

Ama Heybeli görüşmelerinin sıklık merkezini, C.H.P. ile alakalı me-

İsmet İnönü
Çiviyi çivisi söker

başka ve daha ciddi plâklar isteyecekti. Türkiyede bir Eğitim Davası vardı. C.H.P. bu davayı hâl için nasıl bir reçete tavsiye ediyordu? Türkiyenin iktisadî kalkınmasını hangi yoldan gerçekleştirmeye kararındaydı? Personel politikası ne olacaktı? Silâhî kuvvetlerin statüsü hakkında ne düşünüyordu? Kısacası, "Temel Mesele" denilen mevzularda parti, iktidarı alınca ne yapacaktı?

Evvelâ, bir nokta üzerinde haklı olarak duruldu. C.H.P. mevcut bütün partiler içinde bugünkü modası sosyalizmi en ziyade benimsemiş partiydi. Devletçilik, altı ümeden bileydi ve mesele D.P. 1946 ile 1950 arasında liberalizmin, serbest teşebbüsün şampiyonluğunu yaparak muhalefet kampanyasını yürütmüştü. Gerçek iktidara geçince bütün o lâflar uçup gitmiş, geriye sadece oportünizm kalmıştı ama C.H.P. nin geniş halk kütüphelerinin refahını en ziyade göz önünde tutan, sermayenin belirli ellerde terakümünün aleyhinde bulunan parti olduğunda zerrece tereddüt bahis mevzuu değildi. Şimdi, o istikamet biraz daha belirli şekilde tutulacak, memleket dâvalarının hâli daha sosyalizan bir görüşle mühtale olunacaktı. Bu, eski partinin sosyalistliğe heves ettiği manasını taşıyordu. Sadece, İlerin üzerine noktaları konacaktı, C.H.P. ortanın solunda Amerikadaki Demokrat Parti derecesinde yer alacaktı. Tabii, daha solda partilerin kurulması imkân dâima mevcuttu. D.P. den sağda boşalan yer de doldurulacaktı. Zaten, bazı kimselerin sandıklarının aksine bir değil, bir kaç yeni partinin kuruluş hazırlıkları yapılıyordu ve bunlar, kaba hatlar halinde muhtelif cereyanları temsil edeceklerdi.

Aksalı bekleyen işler

Heybelladada İnönü ve Aksalın yaptığı bir fikir teatisinden başka şey değildi. İki siyaset adamı da C.H.P. nin bir dönem başında bulunduğunu kabul ediyorlar, hattâ partilerine karşı yöneltilen tenkitlerden iyi niyetlileri son derece mâkul, haklı buluyorlardı. Şartların C.H.P. de bir

"Ortanın Solu" kavramı zannedildiği gibi Türk basınında ilk kez Milliyet gazetesinde İsmet İnönü'nün Abdi İpekçi ile yaptığı röportajda değil, henüz 1960 yılında, AKİS dergisininin 31 Ağustos 1960 tarihli 315. sayısında yer almıştır. (Metin Toker, "Yurtta Olup Bitenler", Akis, 31 Ağustos, 1960, sayı:315, s. 26.)

Dr.
Abdulcelil IŞIK

Başiskele Şehit Ozan Özen Kız Anadolu
İHL, Uzman Tarih Öğretmeni
celil04@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2524-1567>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
17/05/2020

Kabul edildi.
Accepted
27/05/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.738938>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İmâdeddîn Zengî'nin Cesareti ve Başarılarında Rolü

Imadaddin Zangi's Courage and Role in his Achievements

Öz

Selçukluların ilk Haleb valisi Kasimuddevle Aksungur b. el-Turgan'ın oğlu İmâdeddîn Zengî, Vasıt, Basra ve Bağdat'ta idarecilik tecrübesi kazanarak, cesaret ve kahramanlığı ile temayüz etti. Musul valisi el-Porsukî, öldürülünce İmâdeddîn, Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd tarafından hem iki oğlunun atabegliğine hem de Musul valiliğine getirildi. Sultan Mahmûd'un, İmâdeddîn'i bu göreve getirmesindeki etkenler; daha önce gerçekleşen çeşitli olaylar vesilesiyle, onun cesaret ve kahramanlığını ve kendisine bağlılığını ispatlamasıydı. Ayrıca Haçlı tehlikesini önleyebilecek ve onlarla mücadele edebilecek yegâne kişi olarak onu görmesiydi. Musul'a yerleştikten sonra, kısa zamanda el-Cezîre'de hâkimiyet sağlayan İmâdeddîn, bundan sonra Kuzey Suriye'nin en önemli kenti Haleb ile çevresindeki bazı kale ve şehirleri aldı. İmâdeddîn'in hâkimiyet sahasını genişleterek, Urfa'yı Haçlılardan alması, Haçlılara vurulan büyük bir darbe oldu. Onun Haçlılarla mücadelede gösterdiği cesaret ve kahramanlığı darb-ı mesel haline geldi.

Bu makalenin amacı; Irak Selçuklu Devleti Sultanı Mahmûd tarafından atabeylik makamına ve Musul valiliğine getirilen İmâdeddîn Zengî'nin Haçlı devletleri ve komşu Türk-İslâm devletleri ile yaptığı mücadelede göstermiş olduğu cesaret ve kahramanlığı kaynaklara dayalı örneklerle izah etmektir.

Anahtar Kelimeler: İmâdeddîn Zengî, Cesaret, Irak Selçuklu Devleti, Haçlılar, Artuklular.

Abstract

The first Aleppo governor of the Seljuks, Qasim al-Dawla Aq-sonqur b. el-Turgan's son Imad al-Din Zangi, gained administrative experience in Vasıt, Basra and Baghdad and emerged with his courage and heroism. When the governor of Mosul, Ak-Sunqur al-

ATIF: IŞIK Abdulcelil, "İmâdeddîn Zengî'nin Cesareti ve Başarılarında Rolü", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (303-321)

CITE: IŞIK Abdulcelil, "Imadaddin Zangi's Courage and Role in his Achievements", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (303-321)

Porsuqi, was killed, Imad al-Din was brought to the throne of his two sons and the governor of Mosul by the Iraqi Seljuk Sultan Mahmud. The factors that Sultan Mahmud brought Imâdaddîn to this position; it was his proving courage and heroism and devotion to him on the occasion of various events that took place before. It was also that he saw him as the only person who could prevent the Crusader danger and fight them. After settling in Mosul, Imad al-Din, who soon became the ruler of al-Jazira, took the most important city of Northern Syria, Aleppo and some castles and cities around it. It was a great blow to the Crusaders that Imad al-Din expanded his domination area and took Edessa from the Crusaders. His courage and heroism in the fight against the Crusaders have become a coup.

The purpose of this article; It is to explain the courage and heroism of Imad al-Din Zangi, who was brought by the Sultan of the Iraqi Seljuk State, Mahmûd, to the governorship and Mosul governor, in his struggle with the Crusader states and neighboring Turkish-Islamic states.

Keywords: Imad al-Din Zangi, Courage, Iraqi Seljuk State, Crusaders, Artukids.

Giriş

Sultan Sencer'in varis bırakmadan gerçekleşen ölümü (1157) ile Büyük Selçuklu Devleti son buldu. Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî ve kültürel mirası üzerinde, Selçuklu ismi ile anılan birkaç devlet ile çeşitli bölgelerde Atabeylikler ortaya çıktı. Bu atabeyliklerden en önemlisi Irak Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak ortaya çıkan ve kuruculuğunu İmâdeddîn Zengî'nin yaptığı Musul ve Haleb merkezli Zengî Atabegliği idi¹. Koşulları çok iyi değerlendiren ve başarılı bir politika takip eden İmâdeddîn Zengî, kısa sürede devletin bağımsızlığını sağladı. Tarihi kaynakların verdikleri bilgiler tetkik edildiği vakit, onu başarıya götüren en önemli özelliklerinden birisinin ise cesaret ve kahramanlığı olduğu görülür. İmâdeddîn Zengî'nin cesaret ve kahramanlığı, onun içinde yetişmiş olduğu koşulların, aldığı eğitimin ve kıvrak zekâsının bileşkesinden zuhur etmiş olmalıdır. Melikşah'ın çocukluk arkadaşı olan İmâdeddîn Zengî'nin babası, Selçuklu devlet teşkilatı içerisinde en iyi şekilde yetişmiş ve devlet kademelerinde önemli görevlere gelmiştir². Bu nedenle temel eğitimini babasının sağlığında ondan alan İmâdeddîn³, babasının Selçuklu taht mücadelesi sırasında öldürülmesinden sonra, onun yakın arkadaşları olan emîrlerin askerlik ve yönetim tecrübelerinden de büyük ölçüde yararlanmışır⁴. İmâdeddîn Zengî uygun zamanda uygun

-
- 1 Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 25-26; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 157-171; Edirneli Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*, (İstanbul: Takvimhane-i Âmire Matbaası, 1276/1860), 27.
  - 2 İbnü'l-Esîr, *El-Târihü'l-Bâhir fî Devleti'l-Atâbekiyye Bi'l-Mavsil*, Nşr. Abdulkadir Ahmet Tilimat, (Kahire, 1963), 16-20; Archer T. A. and Kingsford Charles L., *The Story of The Nations, The Crusades, The Story of The Latin Kingdom of Jerusalem*, (Newyork: 1895), 197-200.
  - 3 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târihi Haleb*, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 157.
  - 4 Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, C. II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 83-84; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği, Tog-Teginliler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985), 88.

adımlar atarak cesaretinin karşılığı olan makam ve rütbelere kavuştu⁵. Bunun en güzel örneği Aksungur el-Porsukî'nin Bağdat Şahneliği görevinden Musul valiliğine getirildiği dönemde ortaya çıktı. Bu zamana kadar el-Porsukî'nin hizmetinde olan İmâdeddîn Zengî, Porsukî'den ayrılarak Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un hizmetine girdi⁶. Böylece asıl muhatap olarak devletin en üst merciini tanıdı. İmâdeddîn Zengî, Sultan Mahmûd-Melik Mes'ûd, Sultan-Halife arasındaki çekişmelerde veya Dubeys meselesi gibi daha pek çok olayda Sultanın tarafında yer alarak göze girmeyi başardı⁷. Gösterdiği cesaret ve kahramanlığın esas karşılığını ise Musul valiliği ve Atabeglik görevlerine getirilmesi ile aldı⁸. İmâdeddîn Zengî Musul'a geldikten kısa süre sonra el-Cezîre'de hâkimiyet sağladı⁹. Bunun için Artuklu ve Haçlılar ile mücadele etmesi gerekti¹⁰. Yani bir taraftan bölgede Türk-İslâm dünyasında söz sahibi olurken bir taraftan da Haçlıların denetimindeki yerleri kurtarmak suretiyle Müslümanların kurtarıcısı ve kahramanı olarak teveccühlerini kazandı¹¹.

1. İmâdeddîn Zengî b. Kasîmuddevle Aksungur

1.1. İmâdeddîn Zengî'nin Musul Valiliği'nden Önceki Hizmetleri

İmâdeddîn Zengî, H. 480-1087/1088 senesinde Haleb'te doğdu. Haleb valisi olan babası Kasimüddeve Aksungur el-Porsukî el-Turgan¹² Tutuş tarafından öldürülünce Musul valisi olan Şemsüddeve Çökürmüş (Çökermiş), İmâdeddîn'e sahip çıktı. İmâdeddîn, Çökürmüş'ün öldürüldüğü H. 500 (1106/1107) senesine kadar onun yanında kaldı¹³. İmâdeddîn Zengî, Çökürmüş'ten sonra Musul valisi olan Çavlı Sakavu ile irtibata geçti. Bu sırada kendisinde yöneticilik ve gözü peklik emareleri beliren İmâdeddîn Zengî, Çavlı'nın Sultan Muhammed Tapar'a isyan etmesine kadar onunla kaldı¹⁴.

Emîr Mevdûd Musul'a idareci olunca, İmâdeddîn Zengî bu kez ona bağlandı. Mevdûd, İmâdeddîn Zengî'nin sahip olduğu akıl ve cesareti fark edince onun iktalarını artırarak yanında savaflara götürdü. İmâdeddîn Zengî, Emîr Mevdûd'un, Suriye'deki el-

5 Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, 88.

6 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 27-28; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, 88.

7 İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih, İslâm Târîhi*, C. X, Çev. Abdülkerim Özaydın, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 446, 478; İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 23-26; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangî (521-541/1127-1146)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayını, 1978), 21-22.

8 Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 183.

9 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 32-35, 38; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih, İslâm Târîhi*, 508-517; İbnü'l-Adîm, Kemalüddin Ömer b. Ahmed, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. ve Thk. Süheyl Zekkâr, C. II, Dımaşk: Dar el-Kitâb el-Arabiyye, 1997), 437; Alptekin, *The Reign of Zangî*, 27-33; Anonim *Süryânî Vakâyinâmesi, I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi*, Çev. Vedii İlmen, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2005), 42-43; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 35.

10 Anonim *Süryânî Vakâyinâmesi*, 51.

11 Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 215-216; Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997), 78.

12 Alptekin, *The Reign of Zangî*, 19; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, (TTK, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 63-66, 68-73; Sadrüddîn Ebû'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, (Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1943), 138; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 72-97; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular tarihi*, 62-71; Ali Sevim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 62-64;

13 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, 340-341.

14 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 16; Archer and Kingsford, *The Story of The Nations*, 197-200.

Guzat, Şabahtan, el-Ruha, Tell Bâşir ve Maarratu el-Nu'man kuşatmalarına katıldı¹⁵

Tuğtekin, Mevdûd'un emrindeki ordunun çokluğu ve Dimaşk'ı kendisinden alacağı korkusuyla, Franklarla gizli bir anlaşma yaptı. Bu arada Sultan Muhammed Tapar, Emîr Mevdûd'a destek olarak Sökman el-Kutbî'nin idaresinde bir ordu gönderdi. Ancak Sökman'ın hastalanıp dönüş yolunda, Bâlis'te öldü (H. 505 Rebiyülevvel-Eylül-Ekim 1111)¹⁶. Mevdûd, Tuğtekin'in Franklarla barıştığını ve askerlerinin dağıldığını öğrenince, Franklarla savaşmaktan vazgeçti. Bu sırada Mevdûd'un ordusunda İmâdeddîn Zengî dışında öne çıkan bir kimse yoktu. Franklarla ileri bir tarihte savaş yapmak üzere toplanmaları için ordusuna dağılma izni veren Mevdûd, Tuğtekin ile haberleşerek barıştı. Şam'da bir araya gelen Atabek Tuğtekin ve Mevdûd birlikte Taberiyye'yi kuşattılar¹⁷. Burada gerçekleşen şiddetli savaşta İmâdeddîn Zengî, benzeri görülmemiş bir cesaret örneği gösterdi. İbnü'l-Esîr onun bu durumunu ve cesaretini şöyle aktarmaktadır:

“Kendisi bir grup asker ile birlikteyken, Franklar kentten çıktılar. Beraberindekilerle onlara saldırdı. O beraberindekilerin kendisini takip edeceklerini sanıyordu. Ne var ki onlar geri durup, onu yalnız bıraktılar. O tek başına ilerledi. Şehrin dışına çıkan Franklar, yenilmiş olarak kente sığındılar. Mızrağı kapıya ulaşıp saplandı. Mızrağını geri almak için onlarla savaştı. Beraberindekilerin gelip Franklarla savaşmalarını ve ordunun geri kalanının ise gelip kenti ele geçirmesini bekliyordu. Orada kendisinden başkasını bulamadı. Buradan sağ salim bir şekilde geri döndü. İnsanlar onun gözü pekliği ve atılganlığına hayret ettiler.”¹⁸

İmâdeddîn Zengî'nin bu cesur hareketi Şam'da özellikle Frankların arasında meşhurdur¹⁹

Askerlerine, memleketlerine dönüp ilkbaharda etrafında toplanmaları için izin veren Emir Mevdud, Dimaşk'ta kaldı. Bir Cuma günü, namaz kılıp, çıktığı sırada caminin avlusunda saldırıya uğradı. Dört yerinden yaralanan Mevdud, aynı gün vefat etti²⁰.

Emir Mevdud öldürülünce Sultan Muhammed Tapar, Musul'u ve daha başka yerleri Cuyuş (Çavuş) Beg'e ikta etti. Oğlu Melik Mesud'u da beraberinde Musul'a gönderdi. Sonra Aksungur el-Porsuki'yi Franklara karşı savaşmak üzere askerlerle gönderdi. Musul ile diğer yerlerin ordularına onunla gitmelerini emretmek üzere mektup yazdı. Aralarında İmâdeddîn Zengî olduğu halde harekete geçtiler. Acem askerlerinin arasında Zengî el-Şâmî diye tanınıyordu. Özellikle Taberiyye'de anlatımı imkânsız bir kahramanlık ortaya koymuştu. El-Porsuki'nin etrafında askerler toplanınca 15 bin süvariyle El-Ruha'ya yürüyerek kuşattı. Oradaki Ermeniler ve Rumlara karşı savaştı. Ordunun erzakı azalınca

15 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 17.

16 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980), 89.

17 Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 33.

18 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 18.

19 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 18; Ali Muhammed Sallâbî, *Zengîler Dönemi-İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Kılınması*, Çev. Turgut Akyüz, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2013), 52.

20 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 19; Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: Telos Yayınları, 1998), 121-123; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, Çev. Fikret İşıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 104; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 33-34.

oradan Frankların elindeki Sümeysat'a gitti. Sümeysat ve Seruc kentlerini yerle bir ederek Şabahtan'a döndü²¹. Franklara ait ne varsa yıktı. İmâdeddîn Zengî bütün bu yerlerde güzel tecrübeler edindi. Çok güzel bir sınav verdi. Askerler döndüklerinde onun gösterdiği kahramanlıkları anlatıp durdular. Porsuki, Bağdad'a döndü. İmâdeddîn, Melik Mesud ve Cuyuş Beg ile beraber 514 yılına kadar Musul'da kaldı. Artık değerli ve ismi bilinen biriydi. 511/1117-1118 yılında oğlu el-Melik el- Adil Nüreddîn Mahmûd Zengî doğdu²².

1.2. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud ile Kardeşi Melik Mes'ûd Mücadelesinde İmâdeddîn Zengî'nin Tutumu

İmâdeddîn Zengî'nin ön plana çıktığı olaylardan birisi de Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd ile kardeşi Melik Mes'ûd arasındaki mücadeledir. Sultan Mahmud tahta geçtiğinde²³. Kardeşi Melik Mes'ûd'u Atabegi Cüyüş Beg ile Musul'a gönderdi. 524 (1129-1130) yılına kadar Sultan Mahmud'a karşı itaatkâr davranan Melik Mes'ûd o yıl itaati altından çıktı.

Melik Mes'ûd ve Atabegi Cüyüş Beg²⁴, Musul ve Azerbaycan'dan asker toplamaya başlayınca Sultan Mahmud bundan haberdar oldu. Sultan Mahmud'un uyarı ve tehditleri sonuç vermedi. Melik Mes'ûd için saltanat hutbesi okundu. İmâdeddîn Zengî asileri, sultana itaatten ayrılmamaları ve isyanın doğuracağı sonuçlar konusunda uyardı. Ancak isyancılar onu dinlemediler. İmâdeddîn'in bu sözleri sultanın hoşuna gittiğinden onu kendisine dost edindi. Melik Mes'ûd ile Cüyüş Beg, sultanın askerlerinin azalmış ve dağılmış olmasını fırsat bilip sultana karşı ordularıyla harekete geçtiler. Esedabâd'da Rebiülevvel ayında vuku bulan karşılaşmada Melik Mes'ûd, Cüyüş Beg ve beraberindekiler yenilgiye uğradılar²⁵.

1.3. İmâdeddîn'in Zengî'nin Musul Valiliğine Atanan Aksungur El-Porsukî'nin Hizmetine Girmesi

Melik Mes'ûd isyanında Sultan Mahmûd'un tarafını tutan ve asileri isyandan vaz geçirmeye çalışan İmâdeddîn'in bundan sonra yıldızı parlamış²⁶. Melik Mes'ûd'un isyanından sonra Musul'u Cüyüş Beg'den alan Sultan Mahmud, Musul ve ona bağlı idari birimleri, el-Cezîre, Sincâr, Nusaybin vb. yerleri 515 yılının Safer ayında (Nisan-Mayıs 1121) Aksungur El-Porsukî'ye iktâ olarak vererek onu buralara yönetici yaptı²⁷. Sultan, Aksungur el-Porsukî'ye İmâdeddîn Zengî'yi korumasını, ona öncelik vermesini ve onun gösterdiği yerde durmasını emretti. Musul'a giden Aksungur, İmâdeddîn ile birlikte Sultanın kendisine emrettiklerini yerine getirerek, akli ve cesaretiyle konumunu yükseltti. Sultan, Porsukî'yi Haçlılarla cihat edip İslam şehirlerini onlardan geri alması amacıyla görevlendirince o da Musul'a gidip şehre hâkim olmuştu²⁸.

21 Bilge Umar, 1993: 756.

22 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 19-20.

23 Köymen M. A., 1991: 10-11; Alptekin, *The Reign of Zangî*, 22.

24 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, 446; Bundârî, 1943: 126-127.

25 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 23; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, *Büyük İslâm Tarihi*, C. XII, Çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994, 350; Alptekin, *The Reign of Zangî*, 21-22.

26 Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 356.

27 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 24; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, 465; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 357; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 354.

28 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, 465; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, 34.

1.4. İmâdeddîn Zengî'nin Vâsıt Şehrini İкта Olarak Alması

İmâdeddîn Zengî'nin cesaret ve başarıları onun 516/1122-1123 yılında Vâsıt şehrini ikta olarak alıp Basra şahneliğine (askeri valilik) atanması sonucunu doğurdu.

Hille valisi Dübeys b. Sadaka'nın Melik Mes'ûd ve Cüyûş Beg'le olan ilişkisini ve Halife Müsterşid Billah'ın Dübeys b. Sadaka'yı şikâyetini haber alan Sultan, Porsukî'ye Musul ordusuyla Bağdat'a gidip Dübeys'le savaşması emrini verdi. Porsukî beraberinde İmâdeddîn Zengî olduğu halde askerleriyle Bağdat'tan Hille'ye yürüdü ve Dübeys ile Beşir Nehri kıyısında karşılaştı. Ancak Porsukî'nin ordusu savaşmaksızın yenilgiye uğradı²⁹.

Bu olaydan sonra Sultan tarafından bütün Irak'ın Şahneliği görevine atanan³⁰ el-Porsukî ile Dubeys'in arasındaki barış girişimleri neticesiz kaldı. Dubeys, Vâsıt'a bir ordu gönderince gerek oradaki askerler gerekse oranın halkı el-Porsukî'den yana tavır takındılar. Porsukî onlara takviye güç olarak Emir Tuntaş el-Ebra ve İmâdeddîn Zengî'yi gönderdi. Porsukî, şehri İmâdeddîn'e ikta ederek şehir halkından kendisine itaat etmelerini emretti³¹. İmâdeddîn ve Emîr Tuntaş'ın birlikleri, Dubeys'in ordusunu yenilgiye uğratarak çoğunu esir aldılar³².

İmâdeddîn Zengî, Vâsıt'a yerleşince el-Porsukî haber gönderip onu Basra Şahneliği'ne atadığını ve burayı korumasını emretti. Arapların oraya sürekli, saldırıları ve akınları üzerine İmâdeddîn buraya yerleşerek, bir taraftan halkı kargaşa ve fitneden kurtarıırken öte taraftan kimsenin beklemediği bir şekilde her iki kenti de yönetme yeterliğini ortaya koymuş oldu³³.

İmâdeddîn Zengî'nin idaresindeki bölgeye yönelmekten çekinen Dubeys bir grup askerini El-Medain üzerine gönderdi. Dubeys'in saldırısı üzerine el-Porsukî, Bağdat'ın batı tarafına geçti. İmâdeddîn Zengî, bu durumu şerefının ayaklar altına alındığı şeklinde yorumladı. Zira Dubeys, Bağdat'a uzaklığına rağmen onun vilayetine değil, Bağdat'a yakın olan ve el-Porsukî'nin ordusunun yakınındaki Medain'e yönelmişti³⁴. İmâdeddîn Zengî'nin bu şekilde düşünmesi de onun kendisine olan güveni ve olaylar karşısında cesaret ve metanetini koruduğunu göstermektedir.

1.5. Halife ve Dübeys Mücadelesinde İmâdeddîn Faktörü

Dubeys ve askerlerinin Bağdat'a saldırmak üzere Medain'e doğru yola çıktığını haber alan Halife el-Müsterşid Billâh, ona tehdit içerikli bir mesaj gönderdi. Dubeys daha da öfkelenip, Bağdat'a kesinlikle saldıracağına ve orayı yerle bir edip halkını öldüreceğine yemin etti. Bu amaçla Arapları bir araya getirip onlara Bağdat'ı yağmalama sözü verdi. Bu teşvik yanındaki askerlerin sayısını artırdı. Halife ise onun yaptıklarını öğrenince bizzat orduyla birlikte Bağdat'tan yola çıktı³⁵.

29 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 24; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, 473; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 358.

30 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 25; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, 473.

31 İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 357.

32 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 25; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 358.

33 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 25.

34 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 25.

35 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 25; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 358; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târihi Haleb*, 142.

Halife, siyahlara bürünmüş bir şekilde, yanında Nizamülmülk'ün oğlu Nizamülmülk Ahmed, Nakibü'n-Nükeba ve Şeyhü'ş-Şuyûh Sadruddîn İsmail, Kadi'l-Kudat ez-Zeynebî olduğu halde harekete geçti. Halifenin gelişini haber alan Aksungur el-Porsukî, beraberindekilerle geri dönüp, Halifeyi karşıladı. Porsukî ve emirleri huzuruna kabul edip onlardan söz alan Halife daha sonra Hille'ye doğru harekete geçti. Medain'e ulaşmada geciken Dubeys ile Mübareke'de karşılaşan Porsukî ordusunu savaş düzenine soktu. İmâdeddîn Zengî ve askerlerini Emir Ebu Bekir İlyas El-Bekci ile sağ tarafa yerleştirmişti. Muharrem ayının başı 517/ Mart 1123 senesinde gerçekleşen savaşta Dubeys'in ordusu 10 bin süvari ve 12 bin yayadan oluşurken Halife ile Porsukî'nin ordusu 8 bin süvari ve 5 bin yayadan oluşmaktaydı³⁶.

Dubeys'in ordusunun sol kanadını yöneten Anter b. Ebi'l-Asker, Emir Ebubekir İlyas ile beraberindekilere saldırdı. Emir Ebubekir İlyas ile beraberindekiler geri çekilmek zorunda kaldılar. Anter ikinci bir saldırı daha yaptı. Birinci saldırıdaki durumun aynısı gerçekleşti. Tam da yenilgiye uğramak üzere iken İmâdeddîn Zengî bu tehlikeyi zamanında fark etti. İmâdeddîn Zengî bir kez daha cesaret ve kahramanlık örneği sergiledi. Emrindeki Vâsıt askerleriyle birlikte Anter'e ve askerlerine saldırdı. Emir Ebubekir de geri döndü. İki ateş arasında bırakılan Anter ve beraberindekiler ortada kaldı. Bunların çoğu ele geçirilip öldürüldü. Dubeys ve beraberindekiler yenilgiye uğradılar. Kendilerini Nil'e attılar. Öldürülenler ve esir alınanlar hariç çoğu boğuldu³⁷.

Burada gerçekleşen savaşın gidişatı ve sonucu üzerinde İmâdeddîn Zengî'nin etkisi çok büyüktü. Birincisi bizzat Halife el-Müsterşid Billah'ın kılıcını eline alıp savaşmaya çalıştığı bir sırada bunu fark eden İmâdeddîn Zengî'nin bunun önüne geçerek tehlikeye atılmasına engel olmasıydı. İkincisi ise savaşın kritik anlarında duruma müdahale ederek savaşın akıbetini değiştirmesiydi.

Böylece bir kez daha İmâdeddîn Zengî'nin, sahip olduğu cesaret, savaş kabiliyeti, zamanında ve yerinde müdahalesi işe yaramış oldu. Bu sayede Halife el- Müsterşid, Dubeys'in kalabalık ordusu karşısında galibiyet kazanarak Bağdat'a döndü³⁸.

1.6.İmâdeddîn Zengî'nin Sultan Mahmud'un Hizmetine Girmesi

Porsukî ve İmâdeddîn Zengî'nin askerleri ile desteklenen Halife'nin ordusuna yenilen Dubeys, Irak'tan ayrılıp Melik Tuğrul'un emrine girdi. Bu gaile halledilince ülke huzura kavuştu. Sultan Mahmut, Porsukî'yi Franklar'a karşı cihat etmesi için Bağdat Şahneliği görevinden alarak Musul'a geri dönmesini istedi. Porsukî aldığı emir üzerine 517(1123-1124) senesinde Musul'a döndü³⁹.

Porsukî, Basra'da olan İmâdeddîn Zengî'ye bu durumu bildirerek, kendisiyle beraber Musul'a gelmesini istedi. İmâdeddîn Zengî adamlarını ve askerlerini toplayıp onlara şöyle dedi:

“İçinde bulunduğumuz durumdan sıkıldık. Her gün ülkeye bir (başka) emir

36 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 26.

37 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, 142.

38 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 26.

39 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 27; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 363.

hükmetmekte ve bize onun isteğine, iradesine göre hareket etmemiz emredilmektedir. Bir Irak'ta, bir Musul'da, bir El-Cezire'de, bir Şam'dayız. Şimdi bana ne yapmamı salık verirsiniz. Bektekinioğlu Zeyneddîn Ali-onun en sağlam arkadaşı ve en yakın dostu idi şöyle dedi: Efendimiz! Türkmenlerin şöyle bir atasözü vardır. İnsan başının üstüne bir taş koyacaksa taş büyük bir dağdan olsun. Bizim insanlara hizmet etmemiz kaçınılmazsa bu durumda en uygun olanı Sultana hizmet etmemizdir. İmâdeddîn, onun görüşünü kabul etti. Basra'dan Sultan Mahmut'a gitti ve onun yanında ikamet etti."⁴⁰

1.7.Sultan'ın Basra'yı İmâdeddîn Zengî'ye İkta Olarak Vermesi

Basra'nın Araplar tarafından yağmalandığı haberini alan Sultan, Basra'yı İmâdeddîn Zengî'ye ikta olarak verdi⁴¹. Sultan'ın onu görevlendirmesinin nedeni, bundan bir yıl önce meydana gelen çarpışmalarda sergilemiş olduğu kahramanlık ve burayı layıkıyla korumuş olmasıydı. İmâdeddîn'i Basra'da görevlendiren Sultan onun burayı korumasını ve temkinli olmasını emretti⁴².

İmâdeddîn Zengî, Vasıt, Basra ve buraya yakın yerlerde yaşayan halka karşı iyi bir yönetim sergiledi. Burada yaşayan Arap halkı ile bunun dışındaki diğer toplulukları himaye etti. Yörede bozgunculuk yaparak, asayiş bozan bedeviler üzerine akınlar düzenledi. Aldığı tedbirlerle Irakta güven ortamının oluşmasını sağlayan İmâdeddîn Zengî, Sultana Irak'la ilgili haberler iletmeyi de ihmal etmedi. Sultan bu durumdan çok hoşnut oldu ve İmâdeddîn'in konumunu yükseltti⁴³.

1.8.İmâdeddîn Zengî'nin Bağdat Şahneliği'ne Atanması

Bağdat Şahnesi, Yarankuş ez-Zekevi ile Halife el-Müsterşid Billah'ın arasındaki anlaşmazlık el-Müsterşid ile Sultan'ın arasının açılmasına yol açtı. Yarankuş, Halife'nin tehdidi karşısında 519 senesinin Receb ayında (Ağustos/Eylül 1125) Bağdat'tan ayrılarak Sultan'ın yanına gitti. Sultan ve Halife arasındaki haberleşme ve restleşmeler devam ederken Halife, Afif el-Hadim'in idaresindeki bir orduyu Vasıt'a gönderdi⁴⁴. İmâdeddîn Zengî, kendi idare sahasında olan Vâsıt'ı korumak ve savunmak için Basra'dan harekete geçti. İmâdeddîn Zengî, Vasıt'a ulaşan Afif'i uyarıp geri dönmesini emretti. Ancak Afif bu uyarıya kulak asmayıp Vâsıt'ın batısına konakladı. İmâdeddîn Zengî, Afif El-Hadim'in olduğu tarafa geçip onunla şiddetli bir savaşa girişti ve onu yenilgiye uğrattı. Afif'in askerlerinden pek çok ölen ve esir düşen oldu. Afif'i de ele geçirip öldürebileceği halde kaçmasına göz yumdu. Halife'ye karşı harekete geçen Sultan Zilhicce'nin 20'sinde (17 Ocak 1126) Bağdat'a ulaştı. El-Şemmâsiyye'de konaklayan Sultan ile Halife arasındaki barış görüşmelerinden bir sonuç alınamadığından 520 yılının Muharrem ayında (Ocak/Şubat 1126) çarpışmalar gerçekleşti⁴⁵.

Halife'nin 30 bin kişilik ordusuna karşı Bağdat önlerinde bekleyen Sultan,

40 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 27-28.

41 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târihi Haleb*, 157; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Füsül-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd (İslam Devletleri Tarihi: 622-1599)*, Haz. Mustafa Demir, (İstanbul: Değişim Yayınları), 96

42 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 28.

43 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 28.

44 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 28-29.

45 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 29, 30.

İmâdeddîn Zengî'ye haber gönderip, elinden gelen tüm imkânları kullanarak, savaşçılar ve gemilerle bizzat gelmesini buyurdu. Emri alan İmâdeddîn Zengî, Basra'dan, Vâsıt'tan ve El-Bataih'ten gemiler topladı. Bağdat'la Basra arasındaki tüm gemilere el koyarak, onları savaşçılarla doldurdu. Bağdat'a vardığında onun getirdiği askerlerin çokluğunun oluşturduğu olağanüstü manzara karşısında, Sultan ve askerlerin kalpleri cesaret ve güvenle doldu. Bu durum İmâdeddîn'in Sultan'ın nezdindeki değerini ve konumunu iyice yükseltti. İmâdeddîn Zengî'nin bulunduğu şehirde, ancak orayı koruyacak sayıda asker bulunmasına rağmen; beraberindekilerden herhangi birinin bir eziyete maruz kalmaksızın bu kadar çok sayıda asker getirmiş olması, onun yetkinliğini, cesaretini, gücünü ve yöneticiliğini göstermekteydi⁴⁶.

İmâdeddîn Zengî'nin bu hareketi Halife'nin Sultanla barışmasına neden oldu⁴⁷. Zira Halife, Emir Ebu'l-Heycâ el-Kürdî'nin kaçıp onu terk etmesi ve İmâdeddîn'in yardıma gelişi nedeniyle bir taraftan İmâdeddîn'in onlarla nehirde savaşıp, kendilerine erzak gelişini engelleyeceğini, öte taraftan Sultan'ın da kendilerine karşı karadan savaşacağını ve böylece zor duruma düşeceğini anlamıştı⁴⁸.

İki tarafın barışması ile Sultan, Rebiülahir'in sonuna kadar Bağdat'ta kaldı. Buradan ayrılmadan önce, Bağdat ve Irak Şahneliği görevini yerine getirecek uygun birini aradı. Bu görevi vereceği kişi sayesinde, hem halife konusunda kendisini güvende hissetmeli, hem de yönetimi kontrolü altında tutmalıydı. Emirleri ve ashabı arasında bu büyük vazifeyi üstlenebilecek, oluşan gedikleri genişlemeden yamayabilecek, bu büyük tehlikeye göğüs gerebilecek kişinin İmâdeddîn Zengî'den başkası olamayacağını düşündü. Neticede daha önceki iktalara ek olarak Irak Şahneliği görevini H. 521/1127-1128 İmâdeddîn Zengî'ye verdi⁴⁹. Sultan Irak'ı, yönetebilecek yetkinlikte birine bıraktığından emin olarak Bağdat'tan ayrıldı⁵⁰.

2. İmâdeddîn Zengî'nin Musul ve El-Cezire'ye Vali Olması

Aksungur el-Porsukî Musul'da 519/1125-1126 Cuma Namazı'ndan sonra Batınîler tarafından öldürüldü⁵¹.

Porsukî öldürülünce 520/1126 kendisinden sonra oğlu İzzeddîn Mes'ûd, Musul'da yönetimi ele aldı. Kendisi adına işleri, Emir Çavlı yürütüyordu. İzzeddîn Mes'ûd'un yöneticiliği uzun sürmedi. Çünkü genç yaşta vefat H. 521(Eylül/Ekim 1127) etti. İzzeddîn Mes'ûd'un yerine küçük kardeşi adına devlet işlerini Çavlı üstlendi⁵².

46 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 30.

47 İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 366.

48 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 30; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, 504.

49 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 507.

50 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 31; İbnü'l-Esîr, 507; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 369; Alptekin, *The Reign of Zangî*, 26; M. A. Köymen, 1991: 96-102, 110; Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, 153-154.

51 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 31; İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi, Çev. Onur Özatağ, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 214; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 360; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 365; El-Bundârî, *Zübdet el-Nusra ve Nuhbet el-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 135.

52 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 32; İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 96-97; Demirkent, *Urfa Haçlı*

Bu gelişmeler yaşanırken Haçlılar, hâkimiyetlerini Mardin'den Mısır'ın el-Ariş kentine kadar genişletmişlerdi. Bu alan içerisinde sadece Haleb, Hıms, Hama ve Dımaşk Müslüman hâkimiyetindeydi. El-Cezire'de Nusaybin ve Re'sul-Ayn'a kadar olan alandaki halkın bütün mal varlıklarını ve kaynaklarını ortadan kaldırmışlardı. Hâkimiyetleri altındaki Rakka ve Harran'da durum daha da vahim bir hal almıştı.

Haçlılar, Dımaşk'a giden yolları tuttuklarından ulaşım kesintiye uğramıştı. Tacirler ve yolcular ölüm korkusundan ancak zorlu çöl yollarını kullanabiliyorlardı. Haleb'te de durum bundan daha farklı değildi.

Sultan, İmâdeddîn'e daha önce vermiş olduğu görevlendirmelerde gözü pekliğini, yeterliliğini ve akli yeteneğini bildiğinden onu görevlendirmek amacıyla yanına gelmesini emretti. Ona yükleneceği hizmetin önemini açıklayıp gerekli durum tespitini yaptıktan sonra onu Musul'a, el-Cezîre diyarına, Nusaybin'e ve Porsukî'nin elinde bulunan yerlere yönetici olarak atadı⁵³. Adı geçen yerlere hâkim olması 521 yılının Ramazan ayında (Eylül/Ekim 1127) gerçekleşti⁵⁴.

İmâdeddîn Zengî, İslam ülkelerindeki meliklerin ve emîrlerin, acizliğinin, Müslüman halkı korumadaki zayıflıklarının aşikâr olduğu bir zamanda ortaya çıktı. Bu iş için İmâdeddîn Zengî'den daha güçlü, daha sağlam bir yürek, ondan daha kararlı ve daha azimli bir kimse yoktu. İmâdeddîn Zengî, Franklara kendi yurtlarında akınlar düzenleyerek Müslümanların intikamını aldı. Böylece Müslümanlara gece karanlığından sonra dolunay doğdu. İmâdeddîn ile birlikte Müslümanlar büyük bir üstünlük sağladılar. El-Cezîre yurduna ve Şam'a hâkim oldular⁵⁵.

2.1. İmâdeddîn Zengî'nin El-Cezîre ve Kuzey Suriye Hâkimiyeti

İmâdeddîn Zengî, Musul'un yönetimiyle ilgili işleri hallettikten sonra orduyu düzene koydu. Ardından askerlerin ikta edilmesi işini halletti. Bundan sonra harekete geçen İmâdeddîn Zengî, Önce Ceziret-i İbn Ömer üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Şehri emânla alan İmâdeddîn Zengî buradan Nusaybin üzerine yürüdü⁵⁶. Nusaybin ve Mardin gibi yerler Artukoğlu Hüsameddin Timurtaş b. İlgazi'nin hâkimiyetindeydi. İmâdeddîn'in kuşatmasındaki Nusaybin, zamanında yardım alamadığından umutsuzluğa kapıldı.

Kontluğu, 85; El-Bündârî, *Zübdet el-Nusra ve Nuhbet el-Ustra*, 135.

- 53 Anonim Süryânî Vakâyinâmesi, Sultan'ın üzerinde etkileri olan Musul'daki emîrlerden Selâhaattin, Nasrettin ve Zeyneddîn Ali'nin, İmâdeddîn Zengî'yi Musul valisi olarak tayin etmesini tavsiye ettiklerini ifade etmektedir. Sultan, İmâdeddîn'i Asur ülkesi, bütün Mezopotamya, Suriye ve Fenike üzerine komutan tayin etti. Sultan Mesut'un iki (Sultan Mahmûd olması gerekir) oğlunu toprakların sahibi olmak üzere Zengî'nin yanına verdi. Zengî onların vasisi olacaktı. Bkz. Anonim Süryânî Vakâyinâmesi, s. 42-43; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, 508-510; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 360; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 369; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, 85-86; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 15; İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, (Erzurum: 1992), 42.
- 54 İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-Atabekiyye*, 34, 35; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, 508-509; Alptekin, *The Reign of Zangî*, 27-28; Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, 153-156; Anonim Süryânî Vakâyinâmesi, 42-43; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Füsûl-i Hall ü Akd*, 96; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, 35.
- 55 İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-Atabekiyye*, 32-34.
- 56 İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-Atabekiyye*, 36; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, 510; Alptekin, *The Reign of Zangî*, 32.

Öldürülmekten korkan şehir halkı emân ile teslim oldu⁵⁷.

Nusaybin'den sonra Sincâr'ı hâkimiyet altına alan İmâdeddîn, buradan gemilerle Habur'u geçerek Habur'un tamamını ele geçirdi. İmâdeddîn'in bu başarılarını duyan Harranlılar kendilerine Allah'tan bir yardım ve yakın zamanda bir fatih geldiğini düşünerek ona itaat ettiklerini bildirdiler. İmâdeddîn, onların davetiyle buraya gelip topraklarında konakladı ve onlara vaatlerde bulundu. Bu sırada er-Ruha, Serûc, Bire ve sair el-Cezire yurtları Haçlıların elindeydi⁵⁸.

İmâdeddîn Zengî için asıl önemli olan Fırat'ı geçerek; Haleb şehri ile Şam Bölgesi'nin diğer kentlerini ele geçirmektir. Bu nedenle Urfa Kontu Joscelin ile yapmış olduğu kısa süreli bir barış anlaşması ile zaman kazanmak istedi⁵⁹. İmâdeddîn'nin stratejisi zaman kazanmak, elde ettiklerini kaybetmeden buralarda kalıcılılaşmak ve bütün bunlardan önemlisi Fırat'ın batısındaki Haleb ve Şam Bölgesi'nin diğer kentlerini ele geçirmektir⁶⁰. Bu sırada Haleb'te halk ile şehrin valisi arasında husule gelen anlaşmazlık ile ortaya çıkan otorite boşluğunun onun işine yaradı. Çünkü şehirdeki karışık durumu bilen Urfa Haçlı Kontluğu ve Antakya Prinkepsliği Haleb'i sıkıştırmaktaydı 15 Zilhicce/10 Aralık 1128⁶¹. Bu gelişmeler yaşanırken Haleb'de İmâdeddîn'e taraftar olan ve kendilerini ona yakın hisseden kimseler ona tabi olduklarını bildirdiler. İmâdeddîn Zengî önce geçici vali sıfatıyla Emîr Hasan Karakuş'u daha sonra büyük bir askeri birliğin başında Haleb valisi olarak tayin ettiği Hâcibi Salâhaddîn Muhammed el-Yağısıyanî Haleb şehri ile kalesine hâkim oldu. Daha sonra İmâdeddîn Zengî ordularıyla Suriye'ye doğru yola çıktı ve Fırat'ı geçtikten sonra yolu üzerinde bulunan Menbic ve Buzâa Kalesi'ni zaptettikten sonra halkın coşkun tezahüratları içinde 1 Muharrem 522 (6 Ocak 1128) tarihinde Haleb'e hâkim oldu⁶².

Haleb'i ele geçiren İmâdeddîn Zengî şehrin yönetimi ile ilgili işleri düzene soktuktan ve Frankların gerçekleştirdiği saldırılardan harap olan şehirde imar faaliyetlerinde bulunduktan sonra 523 yılında (1128/1129) Hamâ üzerine yürüyerek şehri ele geçirdi⁶³. İbnü'l-Adîm, Atabek'in Hamâ'yı (14 Eylül 1130) 524 yılının Şevval Ayı'nın sekizinde Cumartesi günü aldığını belirtmektedir⁶⁴.

57 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 36-37; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, 510-511; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, 86; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri tarihi*, 154.

58 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 37; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, 511.

59 Urfalı Mateos, Zengî'nin Joscelin ile dostluk akdetmesinin tarihini 577(18 Şubat 1128-17 Şubat 1129) olarak vermiştir. Ayrıca Mateos'tan Antakya Kontu Bohemond ile de benzeri bir anlaşma yapmasına aracılık etmesini istediğini aktarmıştır. Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor (1136-1162)'un Zeyli*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2000), 286-287; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, 87.

60 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 37; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, 511.

61 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, 513-514.

62 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 38; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, 513-514; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 437; İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 97; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 371-372; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, 70; Alptekin, *The Reign of Zangî*, 33; Şeşen, 1987: 35; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 215; Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, 154, 156; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, 87.

63 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 38; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 438; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 215.

64 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 440; Usâme İbn Munkız, *İbn Munkız Haçlılara Karşı (Kitabu'l-İtibâr)*. Çev. Selahattin Hacıoğlu, (İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar, 2006), 95; Archer and Kingsford, *The Story of The Nations*, 199; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 215.

Atabek İmâdeddîn, 523/1128-1129 yılında Sultan'ın yanına gitti. Ondan Batı'nın tamamının sahibi olduğuna dair tevkiî olarak Musul'a geri döndü. Buradan Haleb'e yönelen İmâdeddîn, yolu üzerindeki Sinn Kalesi'ni aldı. Sonra ordusuyla Ruha'nın ekili arazilerini yağmaladı. Esasen Sultan söz konusu yerleri Dübeys'e vermek istemişti. Ancak Halife el-Müsterşîd bundan hoşnut olmadığından Sultan'a yazdığı mektupta; Dübeys'in Müslümanlara karşı Franklara yardım ettiğini bu yüzden topraklarının genişlediğini belirterek onu bu kararından vazgeçirdi. Böylece İmâdeddîn'i Musul, el-Cezîre, el-Rahba ve Haleb'e yönetici kılıp Şam ülkesinin tamamı için ona tevkiî verdi⁶⁵.

İmâdeddîn'in kahramanlık ve cesaretinin bir diğer örneği ise onun Hısn-ı Keyfa'nın sahibi Rüküddevle Davut b. Sökman ile amcasının oğlu Hüsameddîn Timurtaş b. İlgâzî'ye karşı savaşıydı. Hısn-ı Keyfa ve Mardin Artuklularının birleşik ordularına, Amid hâkimi ve daha başka kimseler de katıldı 524 (1129/1130). İbnü'l-Esîr, Davud'un Türkmenler üzerinde sözü geçen birisi olduğunu, öyle ki yardım ve imdat istediğinde zorda veya darlıkta dahi olsalar ona yaklaşık 20 bin savaştı ile geldiklerinden söz etmektedir⁶⁶.

İki taraf arasındaki savaş Artukoğullarının hâkimiyetindeki Dara yakınlarında gerçekleşti. Şiddetli geçen savaşta yaklaşık 4 bin süvariden müteşekkil İmâdeddîn Zengî'nin ordusunun gösterdiği cesaret karşısında Artuklular yenilmekten kurtulamadılar⁶⁷. İmâdeddîn bu galibiyetten sonra, önce Serci'yi ardından Dara'yı ele geçirdi. Rüküddevle, yenilgi sonrası hayatta kalan askerleriyle savaş alanından ayrılarak Cezire-i İbn Ömer'i yağmaladı. Bunu haber alan Atabek İmâdeddîn El-Cezire'ye doğru harekete geçerek Rüküddevle'yi Diyarbekir'e kadar takip etmek istedi. Ancak yolların darlığı ve bozuk olması nedeniyle buna muvaffak olamadı⁶⁸. Burada dikkati çeken nokta İmâdeddîn'in Türkmenler arasında efsaneleşen Rüküddevle Davut ve mütteliklerini, daha az sayıdaki bir orduyla yenmeyi başarmasıdır⁶⁹. Bu ancak onun savaş stratejisinin, cesaret ve kahramanlığının bir ürünüydü.

2.2.Hısn El-Esârib Kalesi'nin Haçlılardan Alınması.

İmâdeddîn Zengî, Artuklu melikleriyle anlaşarak, kendini güven altına alınca Şam'a yürüdü. Gerekli hazırlıkları yapan Atabek, Hısn el-Esârib'i kuşattı. Yurtlarını bütünüyle yağmalayarak yakıp yıktı. Hısn el-Esârib Kalesi⁷⁰, Haleb güvenliği bakımından çok önemli bir konumdaydı. Haleb'e karşı en zararlı yerd. Çünkü buranın halkı iyi ve kötü günde de Franklar/Haçlılar birlikte hareket etmiş, Frankların şövalyeleri ve güçlü savaştıkları burada toplanmıştı. Herkes buranın önemini farkındaydı. Burası Müslümanlarla Haçlılar arasında bir boğaz konumundaydı. İmâdeddîn Zengî onların yüreğine çok büyük bir korku salmakla birlikte onlar yine de kalelerini korumuşlar ve onu en güzel şekilde savunmuşlardı. Buranın halkı İmâdeddîn Zengî'nin kendisinden öncekiler gibi kaçma, geri çekilme yoluna başvuracağını, mızrak ve kılıçlar ile yıkılmayan geniş surların kendilerini koruyacağını

65 İbnü'l-Adîm, *Zübdet'ül-Haleb*, 438-439.

66 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 38.

67 İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, 45, 47.

68 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 39.

69 Turan, *Doğu Anadolu Türk devletleri Tarihi*, 154-155.

70 Haleb ile Antakya arasında meşhur bir kale. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Yay. Ferîd Abdulaziz el-Cundî, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 113.

sandılar⁷¹.

İbnü'l-Esîr, İmâdeddîn Zengî'nin kahramanlığını ve Haçlılar arasına saldığı korkunun büyüklüğünü aşağıdaki şekilde aktarmıştır:

“...Bu, hakkında konuştuğumuz Taberiye’de tek başına tam bir kahramanlık gösteren kişi değil midir? Oysa bugün o çok sayıda asker ve silahla gelmişken onunla nasıl baş edilir? Umursamazlık fikrinden kurtulun. Onu savmada su çarkı gibi (aheste ve umursamaz) hareket etmeyin. Bu bulutun vadiyi seliyle doldurması kaçınılmazdır. Bu yangının her yere kıvılcımlarının ulaşması muhakkaktır. Bu cüretkârlığın zararının yerleşim yerlerine de çöllere de ulaşacağı kesindir. Kendisinden intikam alacak çoğunluğu toplayıp onu o şekilde karşılamaz, ondan önce ordumuzu toplamazsak ona karşı bizi kritik bir günün bekleyeceği kesindir. Bu durumda Müslümanlar bizden daha şanslı olurlar. Bunun üzerine şövalyeleri ve askerleri toplamada daha itinalı oldular. Çevre ülkelerden, yakın yerlerden, uzak yerlerden, gönüllü olsun, gönülsüz olsun asker topladılar. Topladıkları gruplarla, piyade askerlerle, dalgalanan bayraklarıyla, haçlarıyla, büyük bayraklarıyla, kralları ve şövalyeleriyle, kontlarıyla geldiler. Her yer onların askerleriyle dolup taşı. Allah onların kalplerine, Ona karşı korku salmıştı. Ondandır korkuyorlardı. Korkusu yöneticileri ve yönetilenleri dâhil hepsini kuşatmıştı.”⁷²

İki ordu birbirine yaklaşınca İmâdeddîn Zengî, vezir ve emirleriyle istişarede bulundu. Çoğunluk Haleb’e dönüp, Haçlılar dağıldıktan sonra onlarla mücadele etmeyi önerdi. Bunun üzerine Atabeg İmâdeddîn Zengî şöyle dedi: “Bu onları bize karşı cesaretlendirecek ve elimizdekilere tamah etmelerine neden olacak rezilce bir plandır. Fakat isabetli olan fikir, onlara karşı Allah’tan yardım dileyip onlarla karşılaşmamızdır. Ya lehimize ya da aleyhimize bir sonuç alırız”⁷³

Hazırlıkları tamamladıktan sonra harekete geçen İmâdeddîn, kale daha gözle görülür bir mesafedeyken Franklarla karşılaştı. İki taraf arasında gerçekleşen şiddetli savaşta (524/1129-1130) zafere ulaşan İmâdeddîn Zengî oldu. Franklar adeta aslan kesilen İmâdeddîn’i, kendilerini kuşatan bela ve kendilerini içine alan sıkıntıyı gördüler. Yenilginin kendileri için yok olmaktan daha iyi olacağını anladılar. Ancak daha önce taraftarlarının başına geldiği gibi pek çoğu öldürülüp esir alındı. Kaçma imkânları ortadan kalkan Haçlılar, krallarının da cesaretlendirmesiyle sabır ve metanetle ve daha ciddi bir şekilde savaştılar. Başarıya ulaşabilmek için İmâdeddîn, adamlarına acımasız olmalarını emretti. Esir alınmasını ve emân verilmesini yasakladı. Geceleyin bir fırsatını bulup kaçanlar veya ölümler arasında saklananlar hariç savaşta ölümden kurtulan olmadı⁷⁴.

71 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 39.

72 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 40.

73 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 40.

74 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 40-41; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Çev. Mustafa Alican, (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 85; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği, Zengîler (Musul Kolu: 1146-1233)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013. 49-51.

Zaferini kesinleştiren İmâdeddîn Zengî, kaleye yönelerek zorla da olsa ele geçirmeyi başardı⁷⁵. Kaledekileri ya öldürdü veya esir aldı⁷⁶. Böylece Hısn el-Esârib Kalesi'nin ele geçirilmesiyle, ondan doğacak zararlar ve kötülükler ortadan kaldırılmış oldu. İmâdeddîn Zengî bundan sonra Harim Kalesi'ne doğru harekete geçerek kaleyi kuşattı. Franklardan iki savaşa katılmamış olanları veya savaştan kaçıp kurtulanları bertaraf etmek düşüncesindeydi. Ancak kaledekiler kendisiyle barışmak istediklerini ve kalenin yönetiminde yarı yarıya kendilerinin de söz sahibi olmalarını istediklerini söylediler. O da onların bu isteğine olumlu bir yanıt verdi. Çünkü ordusunda çok sayıda ölü ve yaralı olduğundan bir ara vermek, böylece ordusunu dinlendirmek istedi. Bu nedenle Harim Kalesi'ndekilerle bir barış anlaşması yaparak oradan döndü. Müslümanlar bu zafer sayesinde Şam'da güven içinde yaşadılar⁷⁷.

2.3. İmâdeddîn Zengî ve Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'un Karşı Karşıya Gelmesi

Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos (1118-1143) Anadolu'da Danişmendliler ve Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı düzenlediği bir dizi seferle onların eline geçmiş olan Bizans topraklarının bir bölümünü geri almayı başardıktan (1134) ve onların gücünü büyük ölçüde kırdığına inandıktan sonra⁷⁸ 532/1137-1138 yılında beraberinde büyük bir orduyla Kostantiniye'den Suriye'ye doğru yola çıktı⁷⁹. Bizans imparatoru, Suriye Haçlı devletlerinin Müslümanlar karşısındaki sıkışık durumundan da istifade ederek her geçen gün topraklarını Bizans aleyhine genişleten Kilikya Ermeni devletini cezalandırmak ve başta Antakya Prinkepsliği olmak üzere Suriye Latin krallıklarını denetim altına almak istemekteydi⁸⁰. Bizans imparatoru II. Ioannes Komnenos önce Kilikya Ermeni krallığı üzerine yürüyerek topraklarını imparatorluk topraklarına katmayı başardı⁸¹. Bundan sonra Antakya'yı kuşatan İmparator ile Raimond de Poitiers arasında varılan anlaşma ile Antakya Prinkepsi, İmparatora bağlılık yemini etti⁸². Anlaşmaya göre; Antakya'nın Bizans topraklarına dâhil olması karşılığında Müslümanlardan alınacak olan Haleb, Hama, Hıms ve Şeyzer gibi yerler Antakya Prinkepsi Raimond'a teslim edilecekti⁸³. Kış mevsimini Kilikya'da geçiren Bizans İmparatoru⁸⁴. 1138 ilkbaharında Antakya'ya gelerek Haçlılardan aldığı destekle Haleb'e bir konak mesafede olan Buzâ'a⁸⁵ya saldırıp kaleyi

75 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 162.

76 Anonim *Süryânî Vakayinâmesi*, 45.

77 İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Atabekiyye*, 42.

78 C. Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul: İlgî Yayınları, 2006), 108, 113.

79 Ebu'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, (Mısır: Matbaati'l-Hüseyniyye, H.1325), 12; Niketas Khoniates, *Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, Çev. Fikret İşiltan, (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1995), 16-17; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 251.

80 Anonim Süryani Vakayinamesi, 46; Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 112, 117; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 472-473.

81 P. Lemerle, *Bizans Tarihi*, Çev. Galip Üstün, (İstanbul: İletişim yayınları, 1994), 90.

82 Lemerle, *Bizans Tarihi*, 90, 91,92; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 473.

83 Niketas Khoniates, *Historia*, 17; Coşkun Alptekin, "Zengî", İA., (Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 530; Ramazan Şeşen, *Kudüs Tatihi Selâhaddîn Eyyübî*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013), 22.

84 Anonim Süryani Vakayinamesi, 48.

85 Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 486.

kuşatma altına aldı⁸⁶. Buzâ'a'yı 18 Nisan 1138 tarihinde zorla da olsa almayı başardı⁸⁷. 20 Nisan 1138'de Haleb'i kuşatan İmparator Müslümanların direnişi karşısında kuşatmayı kaldırıp Esârib üzerine yürüyerek Esârib'i teslim aldı (21 Nisan 1138). Bundan sonra Munkızoğullarının elinde bulunan Şeyzer üzerine yürüdü. Şeyzer, Hama kentine bir konak mesafede ele geçirilmesi zor bir kaleydi. Beraberinde kendisine buraya saldırması için akıl veren Suriyeli Franklar olduğu halde 532 yılı Şaban Ayı'nın ortasında (Nisan-Mayıs 1138) kuşatmayı başlattı⁸⁸. Burası İmâdeddîn Zengî'ye ait olmadığından dolayı onu korumak ve savunmakla ilgilenmeyeceğini düşünmekteydiler. Çünkü burası o sırada Emir Ebu'l-Asakir Sultan b. Ali el-Munkızı'nın elinde idi. Oysaki İmâdeddîn Zengî, İmparatorun Müslümanlar üzerine yapacağı bir seferi önceden tahmin etmişti. Bu amaçla bir taraftan Sultan Mesud'a haber gönderip yardım talep ederken⁸⁹ öte taraftan Haleb'i olası bir saldırıya karşı takviye etmek için Zeyneddîn Ali Küçük idaresinde seçilmiş bir birliği Haleb'e yollamıştı. Rumlar Şeyzer'e saldırıp ona karşı 18 mancınık kurdular. Emir Ebu'l-Asakir Sultan b. Ali el-Munkız yardım istemek üzere İmâdeddîn'e haber gönderdi. Zaten İmâdeddîn Zengî Bizanslıların Şam'a yöneldikleri haberini aldığından oraya doğru harekete geçme kararını vermek üzereydi. Bunun üzerine askerleriyle birlikte daha kararlı bir şekilde harekete geçip Hama'da konakladı. Her gün askerleriyle iç içe yolculuğuna devam ediyor, Bizans İmparatoru'nun kendisini göreceği bir yerde konumlanmak üzere Şeyzer'e doğru yürüyordu. Konumlandığı yerden onların askerlerinin, birliklerinin erzak almak için veya yağmalama yapmak için çıkmaları sırasında onları ele geçirip kaçıyordu. Bizanslılar ve Franklar Şeyzer'in doğusunda bir dağda konumlanmışlardı. İmâdeddîn, Zengî, onlara gönderdiği haberde: “ Siz bu dağı kendinize kale edinip kendinizi koruma altına aldınız. Oradan çıkıp düzlüğe inin de karşılaşalım. Galip gelirsiniz Şeyzer'i ve saireyi alırsınız. Ben galip gelirim Müslümanları sizin kötülüğünüzden kurtarıp huzura kavuştururum” dedi. Aslında İmâdeddîn Zengî'nin onların sayısal çoğunluğuna karşılık verecek düzeyde bir askeri gücü yoktu. O, bunu onları ancak korkutmak için yapıyordu. Franklar onu küçümseyip, Bizans İmparatoru'nu onunla savaşmaya teşvik ettiler. Bizans İmparatoru ise İmâdeddîn'in ordusunun sadece beraberindeki askerlerden oluşmadığını aslında pek çok ülkenin onunla birlikte hareket ettiğini düşünmekteydi. Bu yüzden beraberindeki komutanlara: “O[İmâdeddîn] beraberindekileri az gösterip, kendisine karşı iştahınızı kabartıp ovaya inmenizi sağlamak için bunları yapıyor. Ancak ne var ki işte o zaman baş edemeyeceğiniz sayıdaki ordusunu göreceksiniz”⁹⁰ demektedir.

Şeyzer önünde yirmi dört gün kalan İmparator sonuç alamayacağını bildiğinden buradan ayrılmaya karar verdi. Ayrılırken mancınıklar ve kuşatma aletlerini burada bırakarak Antakya'ya dönmek zorunda kaldı. İmâdeddîn Zengî, Frankların ayrılış haberlerini alınca peşlerine düştü. Saketu'l-Asker'de onlardan bir gruba yetişti. Onların bir kısmını öldürüp ganimetler elde etti. Arkalarında bıraktıklarının tamamını alıp onları Haleb

86 Niketas Khoniates, *Historia*, 17; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 252.

87 Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vakayinâmesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), 293; Gülay Öğün Bezer, “Zengiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1300; Anonim *Süryani Vakayinamesi*, 49; Şeşen, 2013: 22.

88 Urfalı Mateos Vakayinâmesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), 293.

89 Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 252.

90 İbnü'l-Esir, *Târihu'l-Atabekiyye*, 55-56.

Kalesi'ne götürdü. Bizans İmparatoru'nun Şeyzer kuşatması Şam'daki Müslümanların çok fazla korkmasına neden olmuştu. Şayet İmparator Şeyzer Kalesi'ni almayı başarsaydı yurtlarından çıkmak zorunda kalacaklarını, özellikle Hama kentindeki Müslümanların yersiz, yurtsuz kalacaklarını biliyorlardı. Çünkü Şeyzer oraya yakındı⁹¹. İmparatorun bu başarısız Şeyzer kuşatmasından sonra İmâdeddîn Zengî, Buzâ'a üzerine yürüyerek geri aldı. Ayrıca Frankların burayı alırken tutsak aldıkları Müslümanları, Hısn-ı Azâz'ın yakınlarında yapmış olduğu bir baskınla kurtarmayı başardı ve onları Buzâ'a'ya götürdü⁹².

Bizans İmparatoru, üç yıllık seferin sonucunda Kilikya Ermeni Krallığı'nı itaat altına aldı. Antakya Prinkepsliği'ne de üstünlüğünü kabul ettirdi. Ancak İmparator, aynı başarıyı Müslümanlar karşısında gösteremedi. İmparatorun önündeki en büyük engel ise İmâdeddîn Zengî idi. Çünkü İmâdeddîn Zengî'nin, sahip olduğu cesaret ve kahramanlık Bizans imparatoru ve beraberindeki Haçlı kuvvetlerinin gözünü korkutmaktaydı. İmâdeddîn Zengî'nin, rakipleri karşısındaki bu başarısı nedeniyle şairler pek çok övgü şiirleri yazmıştır. Bunlardan birisi de Hama'lı el-Müslim b. el-Hıdır b. Kuseym'in yazmış olduğu kasidedir. Bu kasidenin bir mısraı şöyledir:

Senin gayretinle ey büyük hükümdar,
Sana boyun eğer ve düzelir zorluklar⁹³.

2.4. İmâdeddîn Zengî'nin Urfa'yı Fethi

İmâdeddîn Zengî'nin en büyük başarısı, cesaret ve kahramanlığının göstergelerinden birisi de Müslümanlar tarafından defalarca kuşatıldığı halde bir türlü alınamayan Urfa'nın onun tarafından Haçlılardan geri alınması idi⁹⁴. İmâdeddîn Zengî 28 günlük bir kuşatmadan sonra 24 Aralık 1144 tarihinde Urfa şehir ve kalesini almayı başardı⁹⁵. Bu başarısı hem Batı hem de İslâm coğrafyasında büyük bir yankı uyandırdı⁹⁶.

Sonuç

Selçuklu taht mücadelesi sırasında hayatını kaybeden Kasımüddeve Aksungur el-Porsukî el-Turgan'ın oğlu İmâdeddîn Zengî, Selçuklu Devleti'nin Musul valileri tarafından en iyi şekilde yetiştirilmiştir. Aldığı terbiye ve eğitimin bir sonucu olarak İmâdeddîn Zengî, kısa zaman zarfında önemli başarılar elde etmiştir. Bu sırada devlet adamları arasındaki çelişki ve mücadelelerden en iyi şekilde yararlanmıştı. Özellikle Abbâsî

91 İbnü'l-Esîr, Târihu'l-Atabekiyye, 56.

92 Anonim Süryani Vekayinamesi, 50.

93 İbnü'l-Esîr, Târihu'l-Atabekiyye, 56.

94 İbnü'l-Kalânîsî, Şam Tarihine Zeyl, 153-154; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 404; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilâtı*, (Ankara: Türk tarihi Kurumu Yayınları, 2013), 44; İbnü'l-Ezrâk, *Mejjâfârikîn ve Amid Târîhi*, 74.

95 Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 378-380; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 36.

96 Alptekin, *The Reign of Zangî*, 82 vd.; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, 139-150; Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Deniz aşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI., XVII. Ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ergin Ayan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1994); Cécile Morisson, *Haçlılar*, Çev. Nermin Acar, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005), 45; Sallâbî, *Zengîler Dönemi*, 149-162.

halifesi el-Müsterşid'in Selçuklular ile girişmiş olduğu istiklal mücadelesinde, İmâdeddîn Zengî Selçuklu Sultanlarını destekleyerek onların teveccühlerini kazanmayı başarmıştır. Halifeliği baskı altına almaya çalışan Dübeys gibi devlet adamlarına karşı ise Halife'nin yanında yer almıştır. İmâdeddîn Zengî'nin, Aksungur el-Porsukî'nin nâibi olarak Vasıt'ta sergilemiş olduğu yönetim örneği onun daha da tanınmasına yol açmıştır. Onun asıl amacına ulaşmak için elde etmeye çalıştığı Musul valiliğine kavuşması ise Porsukî'nin Batınîler tarafından öldürülmesi ile gerçekleşmiştir. Irak Selçuklu Sultan'ından aldığı yetki belgesiyle Musul'da hüküm sürmeye başlayan İmâdeddîn Zengî, kısa sürede el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de Artuklular ve Haçlılar karşısında önemli bir başarı sağlamıştır. İmâdeddîn Zengî'nin bu başarılarında her ne kadar disiplinli bir ordunun, taktik ve stratejik bir bilgiye sahip olmasının büyük rolü olmuş olsa da onun başarılarının temel etkeni, sahip olduğu cesaret ve kahramanlık olmuştur.

Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory Bar Hebraeus, Abû'l-Farac Tarihi, Çev. Ö.R. Doğrul, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Alptekin, Coşkun, The Reign of Zangi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978.

Alptekin, Coşkun, Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayını, 1985.

Alptekin, Coşkun, "Zengî", İA., C. XIII, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, 1986, 526-532.

Anonim Süryânî Vakayinâmesi, Anonim Süryani Vakayinâmesi, I. ve II. Haçlı Seferleri, Çev. Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları, 2005.

Archer T.A. and Kingsford Charles L., The Story of The Nations, The Crusades, The Story of The Latin Kingdom of Jerusalem, Newyork, 1895.

Ayan, Ergin, Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Denizaşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI., XVII. Ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994).

Bezer, G. Ö., "Zengîler", Türkler Ansiklopedisi, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1297-1311.

Brockelmann, Carl, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev. Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002).

Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (118-1146), C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Demirkent, Işın, Haçlı Seferleri, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997.

Diehl C., Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul: İlgi Yayınları, 2006.

Ebu'l-Fidâ, Kitâbü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer, (Mısır: Matbaati'l-Hüseyniyye, H.1325.

Edirneli Mehmed b. Mehmed, Nuhbetü't-Tevârîh ve'l-Ahbâr, İstanbul: Takvimhane-i Âmire Matbaası, H.1276/1860.

El-Bundârî, Zübdet el-Nusra ve Nuhbet el-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), Çeviren Kıvameddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

Gelibolulu Mustafa Âlî, Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd (İslam Devletleri Tarihi: 622-1599), Hazırlayan Mustafa Demir, İstanbul: Değişim Yayınları.

Gök, Halil İbrahim, Musul Atabegliği: Zengîler (Musul Kolu:1146-1233), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013

Hamevî, Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân, Cilt I, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, tarih yok.

İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Çev. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

İbnü'l-Adîm, Kemalüddin Ömer b. Ahmed, Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb, Nşr. ve Thk. Süheyl Zekkâr, C. II, Dımaşk: Dar el-Kitâb el-Arabiyye, 1997.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, İslâm Târîhi, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, Çev. Abdülkerim Özaydın, X-XI, İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İbnü'l-Esîr İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, El-Târîh el-Bâhir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil, Neşr. Abdulkadir Ahmed Tilîmât, Kahire 1963.

İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı), Çeviren Ahmet Savran, Erzurum, 1992.

İbnü'l-Kalânîsî, Şam Tarihine Zeyl-I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi, Çeviren Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul, 2015.

İbn Kesîr, El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi), C. XII, Türkçe Çev. Mehmet Keskin, Büyük İslâm Tarihi, İstanbul: Çağ Yayınları, 1994.

İbnü'l-Verdî, Selçuklular, Çeviren Mustafa Alican, İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

Koca, Salim, Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.

Kuşçu, Ayşe Dudu, Eyyübî Devleti Teşkilâtı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Lemerle, P., Bizans Tarihi, Çev. Galip Üstün, İstanbul; İletişim yayınları, 1994.

Maalouf, Amin, Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Telos Yayınları, 1998.

Mateos, Urfalı Mateos Vakayinâmesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162), Türkçe Terc. H. D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Morisson, Cécile, Haçlılar, Çev. Nermin Acar, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005.

Niketas Khoniates, Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri, Çev. Fikret Işıltan, (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1995).

Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, C. II, Çev: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.

Sallâbî, Ali Muhammed, Zengîler Dönemi-İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Kılınması, Çev: Turgut Akyüz, İstanbul: Ravza Yayınları, 2013.

Sevim, Ali, Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Sevim, Ali, Biyografilerle Selçuklular Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989

Sevim Ali, Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Sevim A., Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Şeşen, Ramazan, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet, İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.

Şeşen, Ramazan, Kudüs Tatihi Selâhaddîn Eyyûbî, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.

Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980.

Usâme İbn Munkız, İbn Munkız Haçlılara Karşı (Kitabu'l-İtibâr). Çeviren Selahattin Hacıoğlu, İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar, 2006.

Vasiliev, A. A., Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, 472-473.

PhD. Candidate
Artan RESHANI

University of "Ukshin Hoti" Prizren
Address Rruga e Shkronjave,
nr.1 200000 Prizren,
Republic of Kosovo
artan.reshani@uni-prizren.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8124-0003>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
30/04/2020

Kabul edildi.
Accepted
17/05/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.730216>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The US Foreign Policy Role in Achieving the Rambouillet Agreement

Rambouillet Anlaşmasının Sağlanmasında ABD Dış Politikasının Rolü

Abstract

The Rambouillet Conference (February-March 1999) is the most serious and successful effort of the International Community to end the Kosovo War. This paper provides details on the commitment and determination of US foreign policy to end the war and achieve peace between the parties to the conflict. The fight between the KLA and Serbian forces, especially the massacre of 45 civilians in Recak, assessed as a crime against humanity by US Ambassador William Walker, served as the starting point for harsh reactions from the White House and President Bill Clinton himself, who urgently called for organizing a conference to stop the war and to establish peace.

US policy in cooperation with the Contact Group managed to persuade the parties to enter into talks in Rambouillet. The conference opened on February 6, 1999, led by Presidents Hyber Vedrine and Robin Cook, and lasted until February 23. During the Conference, the commitment of US diplomacy, through the State Secretary Medelin Albright, was decisive, managing to convince one of the parties, the Kosovar one, to accept the proposed agreement. It was again American diplomacy and politics that pushed forward the idea of limited international military intervention on Serbian troops, as a imposed solution to stop the war and restore peace. NATO airstrikes began on March 24 and lasted 78 days. Even in these military actions, US political and military engagement played a crucial role.

Keywords: Rambouillet conference, US foreign policy, war in Kosovo, NATO, etc.

ATIF: RESHANI Artan , "Rambouillet Anlaşmasının Sağlanmasında ABD Dış Politikasının Rolü", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (322-334)

CITE: RESHANI Artan, "The US Foreign Policy Role in Achieving the Rambouillet Agreement", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (322-334)

Öz

Rambouillet Konferansı (Şubat-Mart 1999), Kosova Savaşını sonra erdirmeye yönelik Uluslararası Toplumun en ciddi ve başarılı çabasıdır. Bu çalışma, çatışma tarafları arasındaki savaşı sonlandırmak ve barışı sağlamak için ABD dış politikasının taahhüt ve kararlılığına dair ayrıntılar ortaya koymaktadır. KKO ve Sırp güçleri arasındaki çatışmanın, özellikle Reçak'ta 45 sivilin katledilmesinin, ABD Büyükelçisi William Walker tarafından insanlık karşı işlenen suç olarak değerlendirilmesi, Beyaz Saray ve savaşın durdurulması ve barışın sağlanması için acil bir konferansın düzenlenmesini dile getiren Başkan Bill Clinton tarafından sert tepkilerin başlangıç noktasını teşkil etmektedir.

ABD politikası, Temas Grubu ile işbirliği içerisinde, tarafları Rambouillet'de müzakerelere başlamasını ikna etmeyi başarmıştır. Konferans 6 Şubat 1999 tarihinde Başkan Hyber Vedrine ve Robin Cook yönetiminde başlamış ve 23 Şubat'a kadar sürmüştür. Konferans boyunca, Dışişleri Bakanı Madeleine Albright aracılığıyla ABD diplomasisinin ortaya koyduğu taahhütler belirleyici olmuş, önerilen anlaşmanın kabul edilebilmesi için taraflardan biri olan Kosova tarafını ikna etmeye başarmıştır. Benzer şekilde, savaşı sona erdirme ve barışı tesis etme çözümü olarak Sırp güçlerine karşı kısıtlı bir uluslararası askeri müdahale fikrini ileri süren yine Amerikan diplomasisi ve siyaseti olmuştur. NATO hava müdahalesi 24 Mart'ta başlamış ve 78 gün sürmüştür. Bu askeri müdahalelerde bile ABD siyasi ve askeri etkileşimi önemli rol oynamıştır.

Anahtar kelimeler: Rambouillet Konferansı, ABD dış politikası, Kosova savaşı, NATO, vs.

Preparations of the International Community for the organization of Conference on Kosovo

During 1998, the war in Kosovo expanded on a large scale, creating a very serious and disturbing situation, where the striking targets of the Serbian forces were not only the units of the Kosovo Liberation Guerilla, but also the Albanian civilians of all age groups, who as an epilogue there were thousands killed and massacred. Concerned about the difficult situation and inhumane violence in Kosovo, US President Bill Clinton himself, who at the meeting of the National Security Council agreed that: "The United States Government must use a successful solution of the current crisis to convince all parties of their common interest in taking steps to avoid further incidents, cooperating with the Verification Mission in Kosovo (MVK) and promoting positive changes on the ground, as well as a temporary political solution"¹.

Despite the fact that there were such reactions from the White House to the cessation of hostilities in Kosovo, especially the plight of the civilian population there, Serbian forces were intensifying their military operations on an even larger scale. In early 1999,

1 National Security Council, Washington, Document, Nr: 0160, January 11, 1999. <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/16197>

more precisely on January 15, 1999, Serbian forces killed and massacred 45 civilians in the village of Recak in Shtime, without sparing children, women or the elderly.

The first to see and report the massacre was US Ambassador William Walker, the head of the OSCE, who called it a “crime against humanity.” Regarding this macabre event, Ambassador Walker had organized a press conference and said: “I accuse the Serbian police and military forces of being responsible for this massacre. A few days ago, the Kosovo Liberation Army released 8 Serb soldiers, we were expecting a measure of reciprocity. And what we have in its place: the killing of 45 innocent civilians. I want to know who gave the order. They must be brought to justice. I am not a lawyer, but in my opinion, a crime against humanity has taken place here.”²

The Recak massacre prompted the international community to urgently intervene to end the war in Kosovo and resolve its problem.³ US President Bill Clinton, during the annual file on American television channels, stated, “We, together with our NATO allies, are pressuring the Serbian government to end its brutal repression in Kosovo, to bring to justice and to ‘given the people of Kosovo the self-government they deserve.’⁴ In addition to the US President, the Contact Group, convened on January 29, 1999, called on the parties to end the violence and commit to the process of negotiations leading to a political solution.

Afterwards, the ministers of the Contact Group agreed that representatives of both parties in Rambouillet should initiate negotiations. Co-chairs Huber Vedrine and Robin Cook were appointed for these negotiations, with the direct involvement of the Contact Group. The Contact Group also called on the parties to seize the opportunity for negotiations to reach a solution that offers peace to the people of Kosovo.⁵ Following the engagements of international factors, the Contact Group and the US, meetings began with the representatives of the parties for the preparing delegations in the next talks for a solution acceptable to both parties. Secretary of State Albright had made it very clear to the parties, especially the Serbs, to seize the opportunity to reach a peaceful solution and to stop the war, which states: “The people of Kosovo and the FRY as a whole now have a window of opportunity, hangs if their leaders take advantage of this opportunity. The solution depends on the leadership of both sides, especially the authorities in Belgrade. Either they stop fighting and agree on a temporary peaceful solution, or they will face the consequences that NATO has written today.”⁶ By this we mean very clearly that the United States Government was determined that the parties enter into negotiations as soon as possible and reach an agreement that would bring peace and stop the war in Kosovo.

---

2 Bardhyl Mahmuti, *Mashtrimi i madh* (Prishtinë: Çabej, 2015), 82-83.

3 James Pettifer, Miranda Vickers, *Çështja shqiptare. Riformësimi i Ballkani*, (Tiranë: AlbPaper, 2007), 301.

4 Daily paper “Koha Ditore”, 21 Janar, 1999.

5 Contact Group Chairman’s Conclusions – London, 29 January 1999.

6 Secretary of State Madelein K. Albright Statement on NATO Final Warning on Kosovo. Washington, DC, January 30, 1999. As released by the Office of the Spokesman U.S. Department of State, see: <https://1997-2001.state.gov/statments/1999/990130.html>

The Rambouillet Conference and the US Diplomacy Role

The Contact Group, the United States of America and the European Union agreed firmly for an international conference on Kosovo, intensifying activities to bring the warring parties to the negotiating table. The diplomatic efforts resulted in the solemn opening of the February 6, 1999 conference in Rambouillet castle. The conference was solemnly opened by French President Jacques Chirac, whose country was host. French and British diplomats Hyber Vedrine and Robin Cook were chosen to lead the conference. The latter emphasize the opportunity that this conference will offer in reaching an agreement between the parties involved in the conflict. On this occasion the British Foreign Minister said: "We have met to resolve a conflict for the benefit of the people of Kosovo and it will be the people in the FRY who will pay dearly for the failure of this agreement. Let us start working on reaching this agreement, which will ensure peace for Kosovo and the region."⁷ Talks began the following day between the parties, which were mediated by negotiators Christopher Hill for the US, Wolfgang Petrich for the EU, and Boris Majarski for the Russian Federation, who had been appointed by the Contact Group. At the beginning of the negotiations, the Contact Group had focused only on the political part of the agreement, which was not only complex but also crucial in the long-term.⁸

The positions of the delegations were completely opposite, thus the parties insisting only on their positions. After receiving the report from the Contact Group, the Albanian delegation carefully considered the first chapter; it was considered an acceptable draft, but it raised the most important requirements of holding a referendum at the end of the transitional phase and preservation of the KLA.⁹

In this first and intense phase of the talks that took place, it was the issue of a referendum after the three-year period that would result in Kosovo's independence and the KLA's demilitarization. These two issues were vital to the people of Kosovo and at the same time to the delegation that represented them, however; they were unaccepted and rejected by the Serbian party. Nevertheless, the talks in this very first phase were seen exceeded to reach a deal by the US, the EU, Contact Group and the international community. Initially, both parties to the conflict remained steadfast in their stances on the Contact Group and mediator's draft proposal. Paying close attention to talks, ministers Robin Cook and Hyber Vedrine visited delegations at the conference on February 9.

During the discussion with the Kosovo delegation, the ministers showed their interest to see how far the discussions between the parties had come and emphasized the importance that the parties must work intensively. Minister Hyber Vedrine said: "The Contact Group is united. The world expects a lot from us. What has started is very difficult. Delegations need courage to accept compromises. We want to see how far we have come. The Contact Group shall make a comparison in 7 days. Mr. Cook and I will be back at the end of the week to see what has been achieved. Whereas, Minister Robin Cook spoke briefly, saying: "As you

---

7 Adnan, Merovci, *Kështjella e mos Marrëveshjes*, (Amerkos: Prishtinë, 2019), 67.

8 Wolfgang, Petritsch & Robert, Pichler, *Rruga e gjatë në luftë: Kosova dhe Bashkësia Ndërkombëtare 1989-1999*, (Koha, Prishtinë, 2002), 177.

9 W. Petritsch, & R. Pichler, *Rruga*,... 180.

know, the Contact Group has done a lot to bring the parties together to negotiations.” This is not just about the Contact Group, but about the United Nations Security Council, the EU and the entire international community, who are concerned about the progress of the talks. The key result that everyone wants to know is this: “They want both sides to come to a solution here. We have the same responsibility as we do, but you need to show determination to reach a solution. It belongs to you. I hope you will continue to scrutinize the documents so that we can report that this is working successfully. I want to hear your explanations on what to expect.”¹⁰ The visit of the ministers to the Kosovar party, and Contact Group’s positions left a message to the Kosovar delegation that they should make every effort to achieve what the entire agreement demands, which would enable the international community to move towards Kosovo. Whereas, the engagement of the Kosovar delegation did not stop at discussing and elaborating all the contents of the materials in coordination with international mediators, making efforts to approach a proper settlement of the agreement, especially on political, constitutional and even security and NATO forces. Marc Weller, who was a legal expert at the conference expressed himself about the great commitment of the Kosovar delegation, saying: “In fact the Kosovo delegation had worked very intensively all the time.”¹¹ The most sensitive points of discussion for the Kosovo party remained those of military affairs and the future of the KLA and of Kosovo’s status after the transitional period, by which its main goal was to hold a referendum in Kosovo. But the Serbian party did not discuss issues related to sovereignty and military presence. The Serbian delegation demanded the full draft of the agreement, so it had not taken a single step in discussing the agreement.¹² Thus, the Serbian delegation’s attitude at the time seemed to be to stall the talks. This phenomenon was also noticed by the US government, which had demanded early measures in case of eventual failure and, inter alia, was said: “Planning should begin for the possibility of a weakening in the negotiations caused by the Serbian side, timelines indicating the actions to be taken to prepare for NATO action, the withdrawal of the KVM and the withdrawal of the Embassy.”¹³

Even the US President Clinton in his annual radio speech to the American nation had addressed the issue of Kosovo in achieving a peace agreement there, saying America would contribute with about 4,000 American troops to securing peace for Kosovo. He adds: “I believe America should contribute to the security of peace in Kosovo, and I look forward to working with Congress to make the final decision.” He also stated that “peace in Kosovo is important to the United States, with the support of Congress and the American people we can make a difference.”¹⁴

---

10 Rexhep Qosja, *Paqja e Përgjakur*, (New York, 1999), 74.

11 Marc Weller, *Shtetësia e kontestuar, administrimi ndërkombëtar i luftës së Kosovës për pavarësi*, (Koha, Prishtinë, 2009), 220.

12 Petritsch, & Pichler, *Rruga...*, 181.

13 NSC, Washington, Dokument nr 1059, February 12, 1999. <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/16197>

14 President Clinton, Radio address to the nation, released by the Office of the Press Secretary, Washington, DC, February 13, 1999, see: https://1997-2001.state.gov/policy_remarks/1999/990213_clinton_kosovo.html

The stalled talks by the Serbian party since the first week, forced Secretary of State Albright to come to Rambouillet earlier than planned, agreeing to participate in negotiations to assist and bring the parties to the talks.¹⁵ Albright arrived in Rambouillet on February 14, bringing with her the American position and power changing the atmosphere radically, increasing the chances to forever end the conflict in Kosovo, especially changing Serbian party's discourse.¹⁶ Once arriving at Rambouillet, the State Secretary gave a clear message to both parties: "I have come here with a clear message for the both parties because they are facing with an obstacle. This obstacle leads to disaster, chaos and more killings, and this sends us in the other direction to lead back to a rational solution that would achieve peace, democracy and human rights for all the people of Kosovo."¹⁷ After the meetings with the parties, she left a very clear message: "The parties are well aware of the consequences of failure, either to work productively in Rambouillet, or to continue the war in Kosovo. The threat of NATO air strikes remains true."¹⁸ Seeing that the parties were far from reaching an agreement, Secretary of State Albright with Contact Group colleagues extended the deadline for talks for the second and final week not beyond February 20th.¹⁹ The US President Clinton also expressed great interest during the talks in Rambouillet, for whom Kosovo had become a part of American diplomacy, that he himself testified when he said: "America has a national interest in achieving this peace." He further stated that "the time to stop the war is now." This shows that US diplomacy was persistent in stopping the war and reaching an agreement between the parties involved in the war.²⁰

The most important issues that remained to be settled between the parties were the political and military ones. "While the negotiators, or rather their legal experts, had spent difficult hours with the Serbian delegation, trying to melt their voluminous comments into points that could be reviewed, the Kosovo delegation was still not responding to its comments."²¹

The US government showed interest in the matter, asking negotiators to submit the draft to the Kosovar party. This stance is expressed in a document of the US National Security Council, which states that: "Negotiators must show the Kosovo delegation military and security annexation as soon as possible."²² The negotiators presented the draft to the parties on February 18, but the parties disagreed. For the Serbs, the project had not changed

---

15 Madeleine Albright, *Zonja Sekretare, Autobjografi*, (Dudaj, Tiranë 2003), 464.

16 Jacques Baudouin, *Lindja e një demokracie*, (Buzuku, Prishtinë 2019), 169.

17 Secretary of State Madelein K. Albright Press Availability. Rambouillet, France, February 14, 1999. see: <https://1997-2001.state.gov/statments/1999/990214.html> D.S. Department of State

18 Secretary of State Madelein K. Albright Press briefing following meeting with Contact Groupe on Kosovo, Paris, France, February 14, 1999. Shih: <https://1997-2001.state.gov/statments/1999/990214a.html> D.S. Department of State

19 Secretary of State Madelein K. Albright Press briefing following meeting with Contact Groupe on Kosovo, Paris, France, February 14, 1999. See: <https://1997-2001.state.gov/statments/1999/990214a.html> D.S. Department of State

20 Clinton Sets U.S Kosovo Commitment at 4,000 Troops. See: <https://archive.defense.gov/news/newsarticle.aspx?id=41955>

21 Weller, *Shtetësia*,, 222.

22 N.S.C, Washington, Document nr 1127, February 17, 1999. <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/16197>

substantially, and for the Albanian party the creation of a two-room system within the FRY was unfavorable given the decisions taken within these two chambers, taken in the first room, meaning that in the first chamber the decisions are taken by the Serbian side in all aspects, both in terms of security and political issues, with which the Albanian side certainly did not agree, because in this project their demands had not been included. Also, the contribution and cooperation of the Kosovo delegation so far in these talks was not appreciated. The deep concerns of the Kosovar party were the changes made to the new project, which required the Kosovo side to renounce the referendum, security issues and the future of the KLA. “The Kosovar delegation needs to be sure that the draft agreement meets its essential concerns, especially as the deadline approaches. The purpose of an air campaign against Serbia should be to reduce its capacity to use force against Kosovars.”²³

It is important to note that President Clinton praised the work of the Albanians during the negotiations, who had shown the courage to move towards peace with the proposals put forward by negotiators and NATO allies. Clinton, meanwhile, had told Serbian leaders that they had a choice to either join the peace deal, or NATO stands ready to use force, if the Serbs fail.²⁴ Despite the commitment of US negotiators Hill and EU Petric to achieving any results, it was impossible. Thus, Secretary Albright’s commitment was crucial in this respect. Her return was crucial. Madeleine Albright’s presence gave confidence to the Albanian delegation. She had appreciated the discipline and unity of the Kosovar party in the negotiations for the purpose of the agreement, even though the Kosovars had not yet accepted any element of the interim political agreement. “The remaining issues can be resolved with a great deal of reasonable effort,” Albright said later. Belgrade has taken every opportunity to avoid and delay the deal. As for the Serbian delegation, Albright said, it is responsible for stalling and delaying talks, as well as for failing to reach full agreement.²⁵ Arriving in Rambouillet on February 20, she had begun to hold separate talks with the parties on a solution that would open the way to an agreement. After Kosovo delegation discussions with the international experts, the Secretary of State reunited to discuss with the Kosovar party at 4:00 p.m. to seek their approval for the agreement. At this meeting, the Secretary of State Madeleine Albright said: “I have found out that you are working, but we will have a meeting at 4:30 p.m. with the Contact Group. The Serbs will probably disagree, but you dare not say ‘NO’. So say ‘YES’ and we will help you.” Hashim Thaçi then said: “We are with America and we will be. We have to say that 3 years after we have the opportunity to declare the independence of Kosovo.” Madeleine Albright added: “We will not stop your dreams. But for 3 years you form the roots of institutions in Kosovo, then you can move on. After 3 years it is not known what will happen in Belgrade. So, say ‘YES’ and you have America in Kosovo, or ‘NO’, and you are left without us. I will go to

---

23 NSC, Washington, Dokument nr 1128, February 18, 1999. <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/16197>

24 President Clinton and French President Jacques Chirac Joint press conference released by Office of the Press Secretary, Washington, DC, February 19, 1999, see: https://1997-2001.state.gov/policy_remarks/1999/990219_clinton_kosovo.htm

25 Secretary of State Madeleine K. Albright, Press conference on the Kosovo peace talks, Rambouillet, France, February 20, 1999, see: <https://1997-2001.state.gov/statments/1999/9902220.html>

the CG meeting at 4:30 p.m. and order, think and answer .”²⁶

Neither party was able to sign the agreement by the deadline. The Contact Group then decided that the negotiations would continue until February 23 at 3 p.m.²⁷ When it became known that the Kosovar side might not sign the agreement, the Contact Group’s attention, and especially the US’s, was very high, so the Secretary of State spent a lot of time inviting key members of the Kosovo delegation²⁸. After the meeting and the offer she gave to the Kosovar delegation, she appreciated their work highly. “Albanians are working hard, and I think they are moving towards a ‘yes’. Serbs, on the other hand, are refusing to be included in the basic part of the agreement, which is the military aspect. If we have agreements from both sides, then we will have enforcement force. If the allegations fail because the Serbs do not say YES, we will bomb. If the talks fail because the Albanians have not said yes, we cannot support them and, in fact, we must stop whatever assistance they receive from outside. If it fails because both sides say ‘NO’, then there will be no bombing of Serbia and we must try to find a way to reach an agreement.²⁹ The US did not want that Kosovar party not to sign the agreement, so it assumed its dominant role in convincing it. Ms Albright’s focus was to persuade the Kosovo delegation, and in particular Hashim Thaçi, to accept the agreement.³⁰ The US Secretary of State determination to reach reconciliation and obtain approval from the Kosovar party, and in particular from KLA representatives, increased the intense commitment of Hill and Petrich negotiators to convince the latter together with US jurists to agree. “During the night of February 21-22, American jurists in the castle devoted most of their time to working with Albanians. At 5:25 p.m. on February 22, they submitted a draft letter that had to be signed by Madeleine Albright, if things went according to plan. The controversial words “the will of the people” were replaced by “the will expressed by the people.” An introductory letter was attached to the sheet with a proposal for the new wording, in which it was written: Rambouillet, 22 February, 1999 This letter concerns the wording (attached) proposed for Chapter 8, Article 1 (3) of the Interim Framework Agreement. We will consider this proposal, or any other formulation, that affirms the right of the people of Kosovo to hold a referendum on Kosovo’s final status after three years. Yours, Madeleine Albright, Secretary of State³¹

In the latest efforts by Secretary Albright, and later by State Department spokesman James Rubin, the latter became inseparable in accompanying discussion with Thaçi’s about acceptance of the agreement. Thaçi accepted the agreement on February 23 at 15:30, in the presence of Christopher Hill, James Rubin and Wolfgang Petrich.³² After reaching a common agreement by all the head members of Kosovar delegation, they came up with a joint statement in which they showed the unity of reconciliation on their part, and the full

26 Merovci, *Kështjella*,, 248.

27 Weller, *Shtetësia*,, 225.

28 Ibid, 226.

29 Secretary of State Madeleine K. Albright, Press availability on the Kosovo Peace Talks, Rambouillet, France, February 21, 1999, see: <https://1997-2001.state.gov/statments/1999/990221a.thml>

30 Dario Malnar, *SHBA-ja dhe Kosova*, (Koha, Prishtinë, 2015), 208.

31 Tim Judah, *Kosova lufte dhe hakmarrje*, (Koha, Prishtinë 2000), 262.

32 Baudouin, *Lindja*,, 186.

consensus statement reads: “1. The Kosovo delegation by consensus declares that it may sign the Agreement within two weeks, after consultations with the people of Kosovo, with the political and military institutions. 2. To carry out these consultations, the delegation has voted in favor of this Agreement, as set forth in the February 23rd negotiations, which shall be reviewed by experts only from a technical standpoint. In this context, the Kosovo Delegation invites and expects NATO’s rapid deployment on the ground as an essential part of the Agreement. 3. The Kosovo Delegation understands, and this will be confirmed by signature, that at the end of the three-year transitional period, a referendum will be held in Kosovo to determine the will expressed by the people, as provided in Article I (3) of the Chapter 8 of the Agreement. The Kosovo delegation also notes that the KLA intends to take this opportunity to undertake a conversion process and also welcomes the assurances of bilateral cooperation to carry out this process in accordance with the Agreement.”³³ At the conclusion of the press conference, US Secretary of State Albright, who also was the determinant of this agreement’s achievement said Kosovo will have a constitution, NATO will be invited to enter Kosovo to implement the agreement, the Serbian military police force shall rapidly leave Kosovo, the KLA will be demilitarized, and the international community will also begin training those who will join the new Kosovo police.”³⁴

Failure of Signing the Rambouillet Agreement by the Serbian party

The role of US policy has greatly influenced and was crucial in reaching agreement within the Kosovo delegation on the decisions that this delegation had to take. Continued efforts to convince the Serbian delegation were also to achieve the signing of the Rambouillet agreement, but it ignored the demands of the US diplomacy, European Union, or the call by the international community to sign the document that meant ending the war in Kosovo, and the withdrawal of Serbian forces from Kosovo. The international community then had already judged Serbia’s unilateral stance as a permanent threat to peace and stability in the Western Balkans under Milosevic’s leadership. As foreseen for the progress of the talks by the Serbian party in Rambouillet, the Contact Group and the international mediators decided on March 15, 1999 to continue the Rambouillet Conference in Paris. Since the first day of resuming talks in Rambouillet on March 15, the Kosovar party submitted an official letter confirming acceptance and readiness to sign an interim agreement, which was presented to it on February 23 in Rambouillet.³⁵ On this occasion, the head of the Kosovo delegation, Hashim Thaçi, on behalf of the entire Kosovar delegation, sent a letter to EU Council President Joschka Fischer and EU Special Envoy Petrich affirming the acceptance of the Agreement by Kosovo delegation and thanked the European mediators for their efforts during the talks. The letter said: “It would be an honor for us to sign the Agreement in your presence at a time and place you would consider reasonable.”³⁶ And on the day the talks continued with the trio of international mediators, the Kosovo delegation without any

---

33 Petrisch, Pichler, *Rruga,,* 217-218.

34 Ibid

35 Malnar, *SHBA-ja,,* 212.

36 Petrisch, Pichler, *Rruga,,* 238.

hesitating, Thaçi told mediators that on behalf of the delegation they expressed readiness to accept the Rambouillet Document in its entirety. He further concluded that the principle ‘yes’ of the Kosovo delegation to Rambouillet is now coming and becoming a powerful ‘YES’. After him, dr. Rugova spoke on behalf of the people of Kosovo and confirmed the acceptance of this agreement.³⁷ Meanwhile, when it was expected that the parties would sign the agreement, Serbian President Milutinovic had spoken out against the agreement by returning to the null point at the start of the conference. Milutinovic stated: “Serbia still does not recognize any text of the agreement and that what was discussed in Rambouillet represents only the outlines of a proposal that must be reviewed and amended in many ways to be acceptable to Serbs.”³⁸

Considering the delays, games, and other efforts of the Serbian delegation, the text of the deal in its February 23rd form was ready to be signed on March 18th.³⁹ The Kosovo Albanian delegation consisting of Hashim Thaci, Ibrahim Rugova, Rexhep Qosja and Veton Surroi gave their signatures to the transitional agreement on Kosovo to end the war there. The signing ceremony was attended by representatives of the Contact Group, the EU, ambassadors Petrich and Hill. The draft of the Rambouillet agreement was a cause for peace between the parties. The signing of this agreement by the Kosovo delegation concludes the conference for the benefit of peace. Whereas the head of the Serbian-FRY delegation Ratko Markovic, after refusing to sign the Rambouillet agreement, stated at a conference, which was convened by the Serbian delegation, “If NATO comes to Serbia uninvited, everyone will be expected as aggressor and enemy, Kosmet is a symbol of Serbia’s state and national existence, and therefore Serbia can only lose Kosmet in one way; with the military victory of the one who is currently stronger than it, but never and for nothing through talks on the green table. I will never give Kosmet voluntarily, Kosmet can only be taken by force.”⁴⁰

US President Bill Clinton reacted strongly to the non-signing of the agreement on March 18, 1999 at a White House press conference, saying “ Now that peace talks have failed, NATO must act to bring an end Kosovo crisis. As Serbian forces continued an offensive against ethnic-Albanian villages, the threshold has been exceeded to promote NATO action.” President Clinton reiterated NATO’s partnership with NATO that they are “strongly united and ready to act.”⁴¹ Not only the President himself, but also Secretary State Albright greeted the acceptance and signature by Kosovar party saying “a peaceful agreement and a future democratic self-government for the people of Kosovo.” In doing so, they have shown a willingness to cooperate with partners and the international community. On the other hand, unfortunately, the Serbian negotiators did not move forward, further refusing to engage in discussions on civilian and military implementations, thus trying to reopen previous issues in Rambouillet.⁴² In a joint statement, however, the Contact Group

37 Blerim Shala, *Libëri i Fitores*, II, (Koha, Prishtinë, 2012), 152-153.

38 Qazim Tepshi, *Kosova: Diplomacia imponuese*, (Toena, Tiranë, 1999), 156.

39 Weller, *Shtetësia*,, 258.

40 Associated Press, France: Paris: Serb delegation arrive for Kosovo talks: <https://www.youtube.com/watch?v=5vzMGQ33FnM>

41 Clinton Says NATO Must Act in Kosovo, see: <https://archive.defense.gov/news/newsarticle.aspx?=42682>

42 Secretary of State Madeleine K. Albright, Remarks on Developments in Kosovo prior to meeting with

had closed Rambouillet talks that had led so far, said “the Rambouillet Agreements are the only peaceful solution to the Kosovo problem.” They mention here the Kosovar delegation that had seized the opportunity and had given its commitment to sign the agreement as a whole, on the other hand, by failing to seize the opportunity, the Yugoslav delegation had sought to extend the Rambouillet talks to reach a deal. On this occasion, the Contact Group states that upon signing by the Kosovo delegation, the talks are closed, they can only be opened if the Serbs express readiness to accept the signing of the agreement.⁴³

US policy also gave Serbia one last chance to choose between ‘signing the agreement, or NATO military intervention on Yugoslavia’, through US Special Envoy Richard Holbrooke on March 22, who had gone on a mission, his latest to convince the then Yugoslav leader Slobodan Milosevic, to sign the agreement and withdraw his troops from Kosovo. Other senior NATO officials had also called on Belgrade to sign the agreement, warning Milosevic with NATO air strikes that Milosevic continued to be an obstacle to the path to peace. The NATO Secretary General had stated that Holbrooke’s visit to Belgrade was the last chance for peace in Kosovo without the use of force.⁴⁴

Richard Holbrooke leaves Belgrade without agreement with Milosevic on March 23, 1999. Holbrooke’s failure with Milosevic brings back US President Clinton’s response, which strongly backs NATO Secretary General Javier Solana to launch air strikes against Serbian targets. With the full support of President Clinton, Solana instructs General Wesley Clark to launch the air strikes. On the same day, the Senate also voted for NATO military support, with a 58 to 41 vote.⁴⁵ With the consent of the Senate for military intervention by NATO towards the targets of the Serbian forces, great contribution was undoubtedly made by NATO General Wesley Clark, who says, “When the air campaign had begun, political factors became dominant in Washington.”⁴⁶

Conclusion

Based on the above data, we can conclude that Milosevic’s disobedience to the international community calls to stop the violence and war in Kosovo against Albanians, especially the widespread war in 1998 and early 1999, in particular the massacre of 45 civilians in Raçak of Stimje, which was reported as a crime against humanity by US Ambassador William Walker, prompted strong US foreign policy urge, for which US President Bill Clinton himself expresses firmly that America will not allow the continuation of violence and war in Kosovo and urgently urges the conflicting parties to begin negotiations to reach a peace agreement.

---

members of Congress, Washington D.C., March 18, 1999, U.S. Department of State, see; <https://1997-2001.state.gov/statements/1999/990318.html>

43 Statement by the Co-Chairs of the Contact Group Released following peace conference in Rambouillet, France, March 19 1999, see: https://1997-2001.state.gov/regions/eur/stm_990319_rambou.html

44 “Koha Ditore”, 23.03.1999, 3.

45 Bill Clinton, *Jeta ime*, (Dudaj, Tiranë, 2004), 714.

46 Wesley Clark, *Të bësh Luftë Moderne*, (Koha, Prishtinë, 2003), 487.

US policy and Contact Group engagement succeeded in convincing both parties to start negotiations and reach an agreement that would end the war in Kosovo. I also affirm that not only US foreign policy and the Contact Group, but most of all on this issue, Secretary of State Madeleine Albright was engaged, who made it clear to the parties that the opportunity to reach a peace agreement, or face the consequences and that for this Americans were steadfast. The venue for talks between the US, EU and Russian-mediated parties was chosen Rambouillet in France, which began on February 6, 1999 and lasted until February 23, 1999. From this conference it is known that the parties initially opposed the agreement. The Kosovar party did not accept an agreement without the involvement of the referendum and the protectorate by NATO forces, and the Serbian party did not even discuss any agreement involving NATO military forces within Yugoslavia. Given the parties' unwavering stances in negotiating political issues, the involvement of Secretary State gave full confidence to the Kosovar party that it will have the backing of the US and its policy, after a three-year period of implementation agreement, the people of Kosovo would enjoy the right to a referendum and that this agreement fulfills their expectations. Thus, the opportunity offered by Secretary Albright pushed the Kosovo Albanian delegation to accept the agreement to sign and, which did so on March 18, 1999. The Serbian delegation rejects it in its entirety. As promised at the beginning of the negotiations that for any failure to reach an agreement by the Serbian party, NATO will intervene and settle in Kosovo, and so it happened.

On March 24, 1999, US support for the Kosovo issue, a date that ended the violence and war in Kosovo by the US, proves to be unleashed by launching air strikes on Serbian military and police targets in Yugoslavia that lasted for 78 days. In the end, without the direct and persistent involvement of US policy, through the top diplomat, Secretary of State Madeleine Albright in the talks, there would be no signing of the agreement by the Kosovar delegation, and consequently; no NATO intervention in Yugoslavia, and therefore; no war ending in Kosovo.

Archival resources and documents

The National Archives in Washington, DC | National Archives <https://www.archives.gov/dc>

William J. Clinton Presidential Library & Museum clinton.library@nara.gov

U.S. Department of State Archive www.state.gov

U.S. Department of Defense <https://archive.defense.gov>

Monographs:

Albright, Madeleine, Zonja Sekretare, (Dudaj, Tiranë, 2003).

Baudouin, Jacques, Lindja e një demokracie, (Buzuku, Prishtinë 2019).

Clark, Wesley, Të bësh Luftë Moderne, (Koha, Prishtinë, 2003).

Clinton, Bill, Jeta ime, (Dudaj, Tiranë, 2004).

Tepshi, Qazim, Kosova: Diplomacia imponuese, (Toena, Tiranë, 1999).

Weller, Marc, *Shtetësia e kontestuar, administrimi ndërkombëtar i luftës së Kosovës për pavarësi*, (Koha, Prishtinë, 2009).

Malnar, Dario, *SHBA-ja dhe Kosova*, (Koha, Prishtinë, 2015)

Mahmuti, Bardhyl, *Mashtrimi i Madh*, (Çabej, Prishtinë, 2015).

Merovci, Adnan, *Kështjella e mos Marrëveshjes*, (Amerkos, Prishtinë, 2019).

Pettifer, James & Vickers, Miranda, *Çështja e Shqiptare Reformësimi i Ballkanit*, (Libri, Tiranë, 2007).

Milo, Paskal, *Ditari i një ministri të jashtëm, konflikti i Kosovës 1997-2001*, (Toena, Tiranë, 2009).

Judah, Tim, *Kosova luftë dhe hakmarrje*, (Koha, Prishtinë, 2000)

Qosja, Rexhep, *Paqja e Përgjakur*. New York 1999

Shala, Blerim, *Libëri i Fitores II*, (Koha, Prishtinë, 2012)

Petritsch, Wolfgang & Pichler, Robert, *Rruga e gjatë në luftë: Kosova dhe Bashkësia Ndërkombëtare 1989-1999*, (Koha, Prishtinë, 2002).

Arş. Gör:

Muğtafa Can GÜRİPEK

İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi
İktisat Tarihi A.B.D
m.guripek@istanbul.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2231-7810>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
22/05/2020

Kabul edildi.
Accepted
29/05/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.741224>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı, Avrupa ve Çin Loncalarına Dair Karşılaştırmalı Bir Bakış

*A Comparative Overview of the Ottoman, Europe and Chinese
Guilds in XV- XVI. Centuries*

Öz

Bu makalede XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa'da ve Çin'de lonca tipi esnaf örgütlenmeleri karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Lonca kurumu, birbirinden farklı coğrafi, siyasi, ekonomik, dini-kültürel özellikleri olan bu üç bölge için de ortak bir yapıdır. Tarihi süreç içerisinde loncaların bu üç coğrafi bölgede ortaya çıkmalarının altında yatan nedenlerden başlayarak, hangi ihtiyaçlara cevap verdiği, ne gibi misyonlarının olduğu, örgütlenme şemaları gibi temalar baz alınarak karşılaştırma yapılmıştır. Aynı zamanda ekonomik, sosyal ve dini fonksiyonlar üstlenerek hem toplumsal hem de siyasi alanda önemli bir yer kaplayan loncaların günümüze kadar ulaşamamalarının nedenleri üzerinde de durulacaktır. İktisadi hayat başta olmak üzere çok önemli roller üstlenen lonca kurumu, dikkat çekici bir şekilde üç coğrafyada da ilginç benzerlikler taşımaktadır. Ancak; Avrupa'da loncalar altın çağı olarak adlandırabileceğimiz dönemini Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'e göre daha erken yaşamış, Osmanlı ve Çin'deki loncalar daha sonraki zamanlarda etkili olabilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda loncaların etkisini kaybetmeye başladığı dönemde ise Çin'deki loncalar önem kazanmaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler; Loncalar, Orta Çağ, Osmanlı İmparatorluğu, Çin, Avrupa

Abstract

In this article; guild type organizations in the Ottoman Empire, Europe and China will be handled with a comparative perspective in XV. and XVI. centuries The guild institution is a common structure in all three regions with different geographical, political, economic, religious and cultural characteristics. Starting from the reasons underlying the

ATIF: GÜRİPEK Mustafa Can, "XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı, Avrupa ve Çin Loncalarına Dair Karşılaştırmalı Bir Bakış", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (335-357)

CITE: GÜRİPEK Mustafa Can, "A Comparative Overview of the Ottoman, Europe and Chinese Guilds in XV- XVI. Centuries", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (335-357)

emergence of the guilds in these three geographical regions in the historical process, they were compared on the basis of themes such as what needs they met, what missions they had, organizational charts. The reasons why the guilds, which occupy an important place in both social and political areas by undertaking economic, social and religious functions, have not reached today. The guild institution, which plays very important roles, especially in economic life, has interesting similarities in all three geographies. But; In Europe, guilds lived earlier than the Ottoman Empire and China, which we can call the golden age, and the guilds in the Ottoman and China were effective later. In the period when the guilds started to lose their influence in the Ottoman Empire, guilds in China started to gain importance.

Key Words; *Guilds, Crafts, Middle Age, Ottoman Empire, China, Europe*

1. Avrupa ve Asya’da Lonca Tipi Esnaf Örgütlenmelerinin Ortaya Çıkışı

Avrupa’da lonca tipi örgütlenmelerin ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli görüşler ve tezler ileri sürülmüştür. Umberto Eco bu tezleri; - Roma “collegialarının” devamı nitelikte olan Ortaçağ zanaatkâr ve esnaf dayanışmaları, - Kuzeydeki germen istilasından sonra Roma tipi örgütlenmelerin bağları kopsa da tekrardan kurulan bağlarla birlikte oluşturulan loncalar, - yine Roma döneminden kalan bir anlayışla esnaf ve zanaatkârlar arasında resmi olmayan bir yeminle oluşturulan prototipin örnek alınarak yapılan örgütler ve iktidar ilişkileri çerçevesinde örgütlenen yapılar olmak üzere dört ana başlıkta toplar.¹ Eco, kentlerin gelişimiyle birlikte iktisadi hayatın canlanmasının kaçınılmaz bir gelişme olduğunu ve zanaatkârların şehir hayatındaki etkisinin arttığı için bu tür bir örgütlenme yoluna gidebileceklerini söyleyerek de kendi tezini ortaya koymuştur.²

Eco’nun aktardığı tezlerin ortak noktası olan Roma dönemi esnaf ve zanaatkârlarına bakıldığında; “collegiaların” temelini “vicinae” veya “vicinantiae” adı verilen bir anlayışa dayandığı görünmektedir. Bu anlayış; “iyilik komşudan, kötülük yabancından gelir” şeklinde ifade edilebilir. Dayanışma ve bilinmeyenden gelen zorluklara karşı beraber direnç oluşturma güdüsü ufak çaplı komünler içerisinde hâkim olmuş ve 10-12.yüzyıllarda loncaların ilk nüvesini oluşturmuştur.³

Ortaçağ iktisat tarihiyle ilgili önemli çalışmalara imza atan Henri Pirenne; loncaların tarihsel kökenlerinin nereye dayandığından ziyade, tarihin akışı içerisinde oluşacak iki temel dinamiğin harekete geçmesinin loncaları oluşturduğu tezini ortaya sürer. Bu dinamikleri de “yasal otorite” ve “gönüllü birlik” olarak belirler. Yasal otoritenin oluştuğu andan itibaren kamu yararını gözetecek olması piyasada tüketiciyi korumaya yönelik politikaları da beraberinde getirecektir. Belirli bir metanın ticaretini, üretimini yaparak kâr etmek

1 Umberto Eco, *Ortaçağ, Barbarlar-Hristiyanlar- Müslümanlar*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, 2. bs (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 280.

2 Umberto Eco, 280.

3 Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven, Uğur Güven, 280 280 (Ankara: DoğuBatı Yayınları, 2015), 321.

isteyen insanlar da bir araya gelerek kendi çıkarlarını daha iyi koruyabilmek için harekete geçecektir. Böylece yasal otoritenin altında çalışan gönüllü birlikler olarak loncaların ortaya çıktığı tezini ileri sürer. Pirenne, bunlara ek olarak Ortaçağ Avrupası'nda yasal otoritenin kilise gibi bir dini kurum olduğundan dolayı, loncaların Katolik ahlakına göre dizayn edildiklerini ileri sürer.⁴

Avrupa'daki loncaların kökenleri Roma döneminden kalan bir miras ya da Ortaçağ'da ortaya çıkan bir yapı olarak kabul edilsin, küçük esnaf ve zanaatkârların dışarıdaki bilinmeyenlere karşı bir dayanışma güdüsüyle toplu şekilde hareket etmelerini sağlayan yapılardır. Buna benzer bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki loncaların kökenlerine yapılan referanslar da pek farklı değildir.

XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Moğol istilalarının siyasi ve iktisadi yapıyı temelinden sarsması Anadolu'da bir otorite boşluğu meydana getirmişti. Bu siyasi ve ekonomik buhranda bir araya gelerek kentlerdeki otorite boşluğunu doldurmaya çalışanlar yerel esnaf ve zanaatkârlar olmuştur. Bu kişiler genel olarak "ahiler" adıyla anılmaktadır. Şehirlerin yönetiminde dayanışmayı ve iş birliğini temel alarak birleşen gruplar ekonomik olarak da iş birliği yaparak piyasada etkin bir rol oynuyordu. Bazı önemli tarihçiler bu ekonomik ve siyasi kaynaşmanın dini ve ahlaki motiflerle bezendiği ahiliğin ortaya koyduğu kural ve kaidelerin loncalara miras kaldığını savunur.⁵ Ahilerin kendi iç düzenlerinde ortaya koydukları kuralların (düsturlar); fütüvvet anlayışına dayandığını ve köklerinin İslami anlayışına uygun olduğunu vurgulayan Halil İnalçık da loncaların ahilik anlayışına dayanarak oluşan yapılar olduğunu belirtmiştir.⁶ Bu anlayış gereği ahilerin ve devamı niteliğinde olan loncaların fütüvvetname adı verilen kurallar bütününe göre yönetildiği dile getirilmektedir.

Loncaların fütüvvet anlayışıyla hareket ederek, dini yönlerinin daha ağır bastığını ve ahilerle doğrudan ilişkili olduğunu ileri süren tezlere mesafeli yaklaşanlar da vardır. Loncaların, ahilerden sosyal ve ekonomik olarak bir örgütsel kültür mirası almış olabileceğini kabul etmekle birlikte günün şartlarına yönelik, daha esnek bir yapı olduğu tezi de ileri sürülmüştür.⁷ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki loncaların izini süren Eunjeong Yi ise; Loncaların söylenildiği gibi İslami köklere sahip olup olmadığını tartışmaya açarak, loncaların siyasi, iktisadi ve sosyal dayanışma duygusuyla hareket eden insanların bir araya gelerek oluşturdukları yapılar olduklarını, genel kanıların aksine birkaç lonca hariç dini misyonun ön plana çıkmadığını iddia eder.⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da loncaların kökenleri ve kendinden önceki esnaf, zanaatkâr örgütleriyle devamlılığı meselesindeki çeşitli tezlerden sonra, Çin'deki tarih yazımında loncaların kökenleri

4 Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, 3. bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 201.

5 Bernard Lewis, "The Islamic Guilds", *The Economic History Review* 8, sy 1 (1937): 20-37; Suraiya Faroq, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev. Elif Kılıç, 5. bs (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 58-59.

6 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, 18. bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 157-58.

7 Gabriel Baer, *Fellah and Townsmen in the Middle East: Studies in Social History* (Londra: Frank Cass, 1982).

8 Eunyeong Yi, *17.Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018).

incelenirken görülecektir ki; tıpkı Osmanlı ve Avrupa’da olduğu gibi Çin’de de loncaların kökenleri tartışmalı bir konudur.

1.1. Çin’de Lonca Tipi Esnaf Örgütlenmelerinin Ortaya Çıkması

Çin’deki lonca tipi örgütlenmelerin kökenleri genellikle XI. yüzyılda kutsal tapınaklarda bir araya gelerek ticaret yapan tüccar gruplarına dayandırılmaktadır. “Hanghui” veya “gongsua” adı verilen tüccar birlikleri; uzun mesafeli ticarete meydana gelebilecek riskleri azaltmak, depo yerlerinin kirasını birlikte karşılamak ve pazarlık gücü oluşturmak için birlikte hareket etmeye başlamışlardı. Tek başına hareket etmekte zorlanan satıcılar bu tip ufak, komünal gruplar içerisinde daha rahat hareket edebiliyorlardı.⁹ Tüccarların daha kârlı ticaret yaptıklarını gören ipek üreticileri hem üretim maliyetlerini düşürmek hem de satış pazarlarını genişletmek için örgütlenmeye başlamışlardı. XIII. Yüzyıl sonları ve XIV. Yüzyıl başlarında ortaya çıkan ipek üreticilerinin dayanışmalarının Çin’deki loncaların kökenini oluşturduğu tezini doğurmuştur.¹⁰

İlk Çin loncalarını inceleyen Peter Golas ise; kökenlerin XV. yüzyılda bölgeler arasında ticaret yapan tüccarlara dayandığını ileri sürmektedir. Bazı tüccarların bir bölgeden diğer bölgeye gittiğinde satış yerleri kurduğunu, küçük esnaf ve zanaatkârların da bu satış yerleri etrafında toplanarak ortak bir ticari ağ oluşturduğunu ileri süren Golas, devletin de bu ufak yapıları desteklemesi ve denetlemesiyle birlikte loncaların ortaya çıktığını belirtmektedir.¹¹

Loncaların kökenleri tartışmalarında hem Avrupa hem Osmanlı hem de Çin bölgesinde iki tane ana akım tez ortaya atılmıştır. Bunlardan ilki bölgenin dini inancına göre loncaya bir köken bulunmasıdır. Avrupa’da Roma dönemi Hristiyanlığına ve ileride detaylı bir şekilde değineceğimiz Katolik ahlak anlayışına atıf yapılarak; ilk prototipler ve kurumsal loncalar arasında bir bağ kurulmaya çalışılır. Yine bu tez içerisinde Osmanlı loncaları, ahilik ve İslam potasında eritilerek dini kökenlerine dikkat çekilmeye çalışılır. Çin loncalarının aslında tapınaklardaki dindar tüccarlardan çıktığı tezi de yine bu tez içerisinde yer alır. Yani loncaların kökenleri araştırılırken eski kurumların dini yönlerine atıf yapılması incelenen üç bölge için de benzer bir özelliktir.

Dini anlayışın loncaları şekillendirdiğini ve kökenini oluşturduğu tezin yanı sıra, küçük esnaf ve zanaatkârların dayanışma güdüsüyle hareket ederek, işleyecekleri malların ham maddelerini daha ucuza satın almak ve işledikten sonra pazarda zarar etmeden satmaları için örgütlendikleri tezi öne sürülmüştür. Avrupa’daki “collegialar”, Anadolu bölgesindeki “ahiler” ve Çin’deki “gongsualar” bu amaçlar ve güdüler etrafında bir araya gelen kişilerin oluşturdukları yapılardır. İncelemeye söz konusu olan üç bölge için de lonca sisteminin kökeniyle ilişkilendirilen bu tip yapıların varlığı da lonca oluşumlarının ana motivasyonunun zaman ve mekândan bağımsız olarak benzerlik taşıdığını ortaya koymaktadır.

9 Christine Moll-Murata, “Chinese Guilds from the Seventeenth to the Twentieth Centuries: An Overview”, *IRSH* 53, sy 1 (2008): 218.

10 Christine Moll-Murata, 219.

11 Peter Golas, “Early Ch’ing Guilds”, içinde *The City in Late Imperial China* (Stanford: Stanford University Press, 1977), 557.

2. Loncaların Ekonomik, Sosyal ve Dini Fonksiyonları

2.1. Ekonomik Düzenlemeler

XV. ve XVI. yüzyıllarda lonca sisteminin Avrupa'daki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve Çin'deki yansımalarını incelerken, ilk olarak loncaların faaliyet alanlarına bakılması bu üç bölgedeki lonca sistemi dinamiklerinin anlaşılmasında fayda sağlayacaktır. Loncalar ekonomik, sosyal ve dini olmak üzere üç temel alanda faaliyet göstermektedir.

Avrupa'daki loncaların ekonomik hayata dair düzenlemelerinin başında aynı iş ve mesleği yapanların aynı iş kolunda örgütlenmesi gelmektedir. Aynı zanaatta faaliyet gösteren kişiler aynı lonca altında birleşirdi. Bu sebeple de her bir loncanın faaliyet sahası önceden belirlenmiş oluyordu. Örneğin; un ticareti yapan tüccarların loncası ayrı, onu ekmek haline getiren fırıncıların loncası ayrıydı.¹² Loncaların iş sahalarına bağlı olarak çeşitlilik göstermesi hem ekonomik düzenin korunmasına yardımcı oluyor hem de loncalara kesin sınırlar çizerek denetimlerini kolaylaştırıyordu. Ancak, XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa'da loncaların ekonomideki esas rolleri ekonomik düzenin korunması hususundaydı.

Loncaların ekonomik hayata dair en önemli işlevi mal arzını ve buna bağlı olarak piyasa fiyatlarını denetlemektir. XIV. yüzyılda Avrupa'da Aquinas'lı Thomas ve takipçilerinin ısrarla üzerinde durduğu Katolik ahlak anlayışı, loncaların piyasadaki işlevini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Thomas ve takipçileri "bir malın fiyatının, değerini aşmaması gerektiği" öğretisini dini metinler aracılığıyla açıklamaya çalışmış ve alışveriş sırasında ne alıcının ne de satıcının zarar etmemesi gerektiğini vurgulamışlardır.¹³ Bu öğreti Kilise ve şehir yönetiminin ekonomik alanda "kazanç hırsını mahkûm" ederek sermaye dağılımını denetleme isteğine meşruiyet sağlamaktadır.¹⁴ Kilise'nin bu öğretisi ekonomiye müdahale aracı olarak loncaların örgütlenmesini zorunlu kılmıştı. Kilisenin ekonomik düzen öğretisinin temelini "adalet" oluşturuyordu. Bir malın fiyatı belirlenirken onun değeri ve fiyatı birbirine eşit olmak zorundaydı ve buna "adil fiyat" (just price) deniliyordu. Loncalar, bağlayıcı kurallar koyarak ve bu kuralların çiğnenmesi durumunda yargılama, para cezası verme ve diğer yöntemlerle cezalandırma yetkisini elinde bulundurarak piyasayı denetliyordu.¹⁵ Avrupa'da Kilise ve şehir yönetiminin adil fiyat uygulamasının denetlenmesinde loncaları yetkili kılması loncalara ekonomik hayatta geniş bir hareket sahası sağlamıştı. Bu sayede; piyasa fiyatından düşük bir fiyata ham madde alıyorlar ve kendi belirledikleri "adil" piyasa fiyatından satarak tekel gücü oluşturuyorlardı.¹⁶ Bu tekel gücü sayesinde hem lonca içindeki rekabet hem de loncalar arası rekabet minimum seviyeye indirilirken ekonomide loncalarla yarışa girebilecek grupların önü kesilmiş oluyordu.¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda

12 Georges Renard, *Guilds in The Middle Ages*, çev. Dorothy Terry (Ontario: Batoche Books, 2000), 20-32.

13 Raymond de Roover, "The Concept of the Just Price: Theory and Economic Policy", *The Journal of Economic History* 18, sy 4 (1958): 418-34.

14 Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokratesen Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünce*, 2. bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 254-62.

15 Nathan Rosenberg ve L.E. Birdzell, *Batı Nasıl Zengin Oldu*, çev. Erdal Güven (İstanbul: Form Yayınları, 1992), 65-69.

16 John Baldwin, *Masters, Princes, and Merchants, The Social Views of Peter The Chanter His Circle*, c. 1, 2 c. (Princeton: Princeton University Press, 1970).

17 John Baldwin, "The Medieval Theories of Just Price; Romanists, Canonists, and Theologians in Twelfth and Thirteenth Centuries", *Transactions of The America Philosophical Society* 49, sy 4 (1959): 49.

faaliyet gösteren loncalar, Avrupa’da olduğu gibi kendi meşgul oldukları iş koluna dayalı bir şekilde örgütleniyorlardı. Devlet, ekonomik hayatı düzenlemek için ihtiyaçtan fazla mal üretilmesini istemiyor, bunu üretecek olan esnafları loncalar sayesinde denetliyor ve sınırlı tutuyordu. Şehir ve taşra arasındaki sınırların kalkmadığı, uluslararası ticaretin çok etkin olmadığı bir dönemde devlet; açılacak dükkân (gedik) sayısını sınırlı tutarak ekonomiyi kontrol ediyordu.¹⁸ Ekonominin denetlenmesinde Osmanlıların kullandığı en önemli araç İhtisap Kanunları’ydı. İhtisap kanunları sayesinde piyasadaki malların fiyatı, kalitesi gibi temel şartlar belirleniyordu. Bunların belirlenmesinde ve denetiminde devlet otoritesi loncalarla işbirliği yapıyordu.¹⁹ Avrupa’daki “adil fiyat” uygulamasının bir benzeri Osmanlı İhtisap Kanunları’nda “narh” adıyla yer alıyordu. Mal ve hizmet fiyatlarında devletçe tespit edilen üst sınır²⁰ olarak açıklanan Narh uygulamasında; kar haddi %5 ile %15 arasında değişirdi. Bu kar oranlarına uymayan ve daha fazla kar elde etmek isteyen kişilere ciddi cezai yaptırımlar uygulanırdı.²¹

Narh uygulaması sayesinde piyasadaki fiyat dalgalanmalarının ve fiyat artışlarının önüne geçilmeye çalışılır, piyasadaki ürünlerin reayaya ulaştırılmasında hassasiyet gösterilirdi.²² Kısacası Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet koyduğu kurullarla, hem ekonomik hayatta tüketici pozisyonunda olan reayasını koruyor hem de üreticileri denetlemek için loncaları kullanıyordu. İhtisap kanunları çerçevesinde üreticiye kendi otoritesini kabul ettirirken, loncalara da ekonomik kazanç sağlayarak onları da güvence altına alıyordu.²³ XV. ve XVI. yüzyıllarda Çin’de aynı iş kolunda ve meslekte faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkârların ekonomik alanda üstlendikleri başlıca rolleri şu şekilde sıralanabilir;²⁴

Ücretlerin ve fiyatların düzenlenmesi

- Piyasada ya da bir meslekte faaliyet göstermek isteyen kişilerin düzeninin sağlanması
- İş gücünün değerlendirilmesi
- Ham madde giriş-çıkışlarının denetlenerek ülkeden ham madde çıkmasının engellenmesi

Ekonomik hayatta lonca gibi bir kuruma neden ihtiyaç duyulduğu ve bu rollerin

18 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, 52. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 297-301.

19 Murat Özyüksel, *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu, Derin Yayınları, İstanbul* (İstanbul: Derin Yayınları, 2007), 202.

20 Mübahat Kütükoğlu, “Narh”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 390-91. Narh uygulaması modern mikro iktisadi politika olan tavan-taban fiyat politikasıyla/kontrolleriyle aynı minvaldedir.

21 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 9. bs (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013), 47.

22 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 9. bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 63.

23 *Bu durum aynı zamanda ekonominin sıfır toplamlı olduğunu kabul etmekle beraber, rekabeti azaltacak kurumların oluşmasını, üretici birlikleri kurma fikrini ifade etmektedir.

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 160-62.

24 Willim T. Rowe, *Hankow: Commerce and Society in a Chinese City, 1796-1889* (Stanford: CA, 1984), 60.

üstlenilmesi Çin’de VII. yüzyıldan beri tartışılan konulardır. VII. Yüzyılda Fu Xuan’ın felsefesi ekonominin her zaman sosyal yönlerinin öne çıkarılmasını öğütüyordu. Ekonominin doğasında rekabet olmadığını, oluşturulacak mutualist birliklerle* rekabetin ve kazanç peşine düşme gibi “ahlaksızlıkların” önüne geçilebileceğini ileri sürüyordu.²⁵ XV. ve XVII. Yüzyıllar arasında Çin’de önemli eserler veren ve hükümdarlara danışmanlık yapan Weng Fuzhi, Huag Zongxi ve Gu Yangwu gibi isimler, hükümdarın en önemli iktisadi görevlerinde üç maddede mutabık kalıyorlardı. Hükümdarın halkının refahını sağlayabilmesi ve onları mutlu edebilmesi için ; - fiyatları sabit tutması, - gelir dağılımındaki adaletsizlikleri ortadan kaldırması, - kaynaklardan ve fırsatlardan herkesi adil yararlandırması gerektiği düşünülüyordu.²⁶ XV. ve XVI. yüzyıllarda iktisadi düşüncenin ve felsefenin belirlediği ihtiyaçlar Çin loncalarıyla karşılanmaya çalışıldı. Devletin ekonomiye bakış açısı; bölgeler arası ticaretin canlanması ve ülke içinde ihtiyaçların karşılanmasına dayanıyordu. Çin hükümdarları lonca gibi özerk (sayılacak kurumlara karşı ön yargılı olsa da bölgeler arası ticarete ve piyasada oynadıkları rolden dolayı yaptırım uygulamıyordu.²⁷

Hükümdarların, taşra idaresinin denetimine bıraktığı loncalar; ekonomik mutualizm temelinde örgütlenmişti. Loncadaki her birey birbirine muhtaç olduğu gibi, bölgedeki her lonca da bir diğer loncaya muhtaçtı. Herkesin birbirine muhtaç olduğu bir ekonomik planda rekabet de önlenmiş oluyordu. Rekabetin önlenmesi; kimsenin bir diğerinin satışını azaltmaması için gerekiyordu. Malın bolluğu ve darlığı sürekli takip edilerek uzun dönemli fiyat ayarlaması yapılıyordu. Sabit fiyat uygulayarak hem karaborsacılar hem de aşırı kar elde etmek isteyen satıcılar engelleniyordu.²⁸ Çin’in kuzeyi ve güneyi arasındaki mesafe göz önünde bulundurulduğunda mal bolluğunun ve arzının sağlanabilmesi için gelişmiş bir lojistik sisteminin olması gerekmektedir. Bu lojistik ihtiyacı da Çin’de lonca tipi esnaf örgütlenmelerinin ortaya çıkış nedenlerinden biridir.

Çin loncalarının reel fiyatların belirlenmesinde aldıkları rol tıpkı Avrupa’da ve Osmanlı’da olduğu gibi onlara bir tekel rolü kazandırmıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Çin loncalarının bu tekeli, taşra idaresi tarafından kontrol altında tutuluyor ve gelir dağılımının düzenlenmesinde etkin bir şekilde kullanılıyordu.²⁹

Avrupa, Çin ve Osmanlı loncalarının ekonomik hayattaki rolleri incelendiğinde; Avrupa ve Osmanlı’da benzer uygulamalar ve kaidelerle devletin var olan ekonomik hayatın düzenini sağlamanın öncelik kazandığını görüyoruz. Çeşitli sınırlamalar ve kısıtlamalar sayesinde işleyen bir piyasa çerçevesinde düzenlemeler yaptıkları, adil fiyat ve narh gibi sabit fiyat uygulamaları sayesinde uzun dönemde fiyatları ayarlamaya çalıştıkları görülmektedir. XV. ve XVI. yüzyıllarda Çin’de de sabit fiyat uygulamasıyla loncalar tarafından ürün fiyatlarının kontrol edildiğini görüyoruz ancak Çin’de loncaların var olan

25 Hu Ji Chuang, *A Concise History Of Chinese Economic Thought* (Pekin: Foreign Language Press, 2009), 313.

26 Hu Ji Chuang, 448-90.

27 Christine Moll-Murata, “Chinese Guilds from the Seventeenth to the Twentieth Centuries: An Overview”, 219.

28 Peter Golas, “Early Ch’ing Guilds”, 573.

29 Earl Thompson ve Charles R. Hickson, *Ideology and The Evolution of Vital Institutions: Guilds, The Gold Standard, and Modern International Cooperations* (New York: Springer Science, 2001), 171.

ekonomik düzeni korumaktan ziyade, bölgeler arası ticarete aldıkları etkin rolün daha ön planda olduğu söylenebilir. Aşağıda da detaylı bir şekilde aktarılacağı üzere; Çin’de lonca üyesi olmak için gerekli şartlar Avrupa ve Osmanlı’ya göre çok daha esnektir. Yine Avrupa ve Osmanlı’da lonca sayılarına getirilen kısıtlamaların Çin’de olmaması, Çin’deki kaygıların altında bölgeler arasındaki ticaretin sürekli ve canlı bir şekilde devam etmesine yönelik olduğunu ispatlar niteliktedir.

2.2. Loncaların Sosyal Hayattaki Yerleri

Lonca tipi örgütlerin faaliyet gösterdikleri alanlardan bir diğeri de sosyal hayata dair düzenlemelerdir. Gelirin sınıflar arasında “adaletli dağıtım” görevini üstlenen loncalar toplumdaki sosyal statülerin korunması/iyileştirilmesi için çaba harcıyorlardı. Hem oluşmalarındaki mayaya uygun bir şekilde kendi üyelerine yönelik hem de buldukları topluma fayda sağlamak amacıyla oluşturulmuş kurallara sahiplerdi. Ekonomik hayat ve sosyal hayatın iç içe geçtiği Ortaçağ ekonomilerinde, ekonomik düzeni korumak aslında sosyal düzeni korumayı da beraberinde getiriyordu.

XV. ve XVI. yüzyılda Avrupa’daki loncalar şehirlerin sosyal hayatında önemli bir rol oynuyordu. Loncalar bazen şehirdeki kamusal binaların yapımını, tamirini üstleniyor bazen de şehirdeki yoksulların ihtiyaçlarının giderilmesine katkı sağlıyordu.³⁰ Şehir hayatıyla iç içe geçmiş lonca kuralları hem lonca içerisinde hem de toplum tarafından kabul görmekteydi. Örneğin; XV. yüzyılda Londra’daki bir debbağ loncasının kuralları gereği şehre gelen bir yabancıya dericilik işinde çalışmayacağı, ancak şehrin özgür insanları arasına kabul edilmiş birinin dericilik faaliyeti gösterebileceği açıkça belirtilmiştir. Ancak, bir kişinin sadece şehrin özgür insanlarından olması lonca örgütlenmesinde üretim yapabileceği anlamına gelmiyordu, kişinin muhakkak o iş kolunda çıraklık süresini doldurmuş, lonca yönetiminin de uygun görmüş olması halinde üretim yapabiliirdi.³¹

Loncalar toplumdaki sosyal hayata, kendi kurallarından esinlenerek yön vermeye çalışıyordu. Loncadaki üyeler arası sosyal yardımlaşmanın üst düzey olmasına özen gösteriliyordu. Eğer bir lonca üyesi yaşlandığı için ve artık çalışmadığı için iş alamaz ve muhtaç hale gelirse lonca üyeleri kendi aralarında organize olarak bu kişiye yardım ederdi. Lonca üyesi olan bir kişi yüklü miktarda sipariş almış ve bu işi yetiştiremeyecek haldeyse, yine lonca üyeleri bir araya gelerek bu kişinin elindeki işi bölüşerek ona yardımcı olurlardı.³² Görüldüğü üzere Avrupa’da loncaların ekonomik hayata dair düzenlemelerinin yanı sıra, sosyal hayatı şekillendiren uygulamaları da mevcuttur.

Avrupa’daki loncaların toplumun sosyal hayatına etkisi ve kendi arasındaki sosyal dayanışmaya benzer bir durum Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik döneminde de mevcuttu. Osmanlı’da loncaların ekonomik hayatın yanı sıra sosyal hayata dair düzenlemelerin temeli oluşturulmaya çalışan ahlak anlayışına dayanıyordu. Herhangi bir meslekte faaliyet gösteren

30 S. R. Epstein, “Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe”, *The Journal of Economic History* 58, sy 3 (1988): 684-713.

31 Leo Hubermann, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 66-70.

32 Leo Hubermann, 66-70.

kişinin “insan-ı kâmil” yani cömert, özverili, disiplinli, dengeli olması gerekiyordu.³³ Yine meslek erbabı kişiler yetiştirilirken, “eline, beline, diline sahip ol” öğretisi sıklıkla işleniyordu.³⁴

Osmanlı loncaları toplumdaki dayanışma ve yardımlaşmaya katkıda bulunarak sosyal hayatta etkinlik gösteriyordu.³⁵ Lonca üyesi olan ustaların yaptıkları bağışlar “orta sandığında” toplanırdı. Çıracılık süresini bitirerek kalfalığa geçen veya kalfalıktan ustalığa terfi eden kişiler için orta sandığından bir miktar yardım verilmekteydi. Taşradaki loncalar ise idarecilerle bir araya gelerek “esnaf kesesi” adı altında vakıf benzeri yapılar oluşturarak hem kendi loncaları içinde hem de reayada yardıma muhtaç kişilerin ihtiyaçlarını gidermeye çalışıyordu.³⁶

Çin loncalarının sosyal hayatta aldığı roller, Avrupa’daki ve Osmanlı’daki çağdaşlarından geri kalmıyordu. Çin’deki loncaların sosyal hayata dair düzenlemelerinin başında yoksulluğun azaltılması geliyordu. Çin’de loncalara üye olma prensibi “hemşericilik” ilkesine dayanıyordu. Meslek ve iş koluna göre örgütlenen loncalar, hangi bölgede hangi işi yaparsa yapsınlar üyelerinin doğum yerleri aynıydı. Örneğin; XVI. yüzyılda Pekin’de kurulan Kürkçüler Loncasının bütün üyeleri Shantug bölgesinde doğmuşlardı.³⁷ Yani, doğduğu yerden çok uzaklarda olan yoksul bir kimse, çalışma azmini ve isteğini loncaya ispat edebilirse, lonca ona bir miktar sermaye sağlayarak iş kurmasına yardımcı olurdu. Farklı bir uygulama olarak, doğum yerleri aynı olan yoksul insanlar başka bir loncanın himayesinde örgütlenerek meslek öğreniyor veya ticaret yapıyordu. Bu şekilde hem ülke içindeki ticarete canlılık kazandırılmış oluyor hem de lonca sistemi toplumdaki her bireye fırsat eşitliği sağlamış oluyordu.³⁸

Çin’deki loncalar halktan ve kendi üyelerinden hastalananlara, yardıma muhtaçlara kendi aralarında para toplayarak yardımcı olmaya çalışırlardı. Yoksulluğun azaltılması ve gelir dağıtımında adaleti sağlama çabalarının yanı sıra, buldukları bölgede meydana gelebilecek afetlerde hızlı bir şekilde organize olarak halkın yardımına koşmak, halkın ulaşım problemi yaşadığı yerlerdeki yolları onarmak, köprüler yaptırmak gibi kamusal yararı gözetilen işleri de loncalar üstlenmişti.³⁹ XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa’da, Osmanlı’da ve Çin’de loncaların; kendi üyelerinin ve toplumun sorunlarına karşı duyarsız kalmadıkları ortak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonominin sosyal alana yansımada etkin görev alarak, gelir dağılımında adaletin sağlanması ve sosyal yardımlarla ihtiyaç sahibi kişilere ulaşılması üç bölgede de benzerlikler göstermektedir. Lonca sisteminin oturduğu

33 Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 157-58.

34 Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, 40-42.

35 Daha detaylı bilgi için bakınız; Gabriel Baer, “The Administrative, Economic, and Social Functions of Turkish Guilds”, *International Journal of Middle East Studies* 1 (1970): 28-50; Gabriel Baer, “Türk Loncalarının Yapısı Ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi, çev.Sami Ferliel”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 8, sy 14 (.1963): 99-119.

36 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. 1 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 557-70.

37 Peter Golas, “Early Ch’ing Guilds”, 564.

38 Zhu Ying, “The Transformation of Traditional Chinese Guilds in Modern Times”, *Frontiers of History in China* 1 (2006): 292-306.

39 Willim T. Rowe, *Hankow: Commerce and Society in a Chinese City, 1796-1889*, 60.

üç sac ayağının sonuncusu ise loncaların taşıdıkları dini misyon ve vurgulardır.

2.3. Dini Hayat ve Loncalar

Avrupa’da loncalar dini otorite olan kiliselerle iç içe bir haldeydi. Dini ritüellerin yerine getirilmesinde kiliseyle ortak bir şekilde hareket etmeleri, loncaların kimi zaman dini kardeşlik cemiyetlerine benzetilmelerine yol açmıştır. Lonca üyeleri kiliselerin inşa süreçlerine sadece maddi yardımda bulunmuyor aynı zamanda gönüllü işçilik yaparak katkı vermeye çalışıyorlardı. Kilisenin ve azizlerin şahit gösterildiği kutsal yeminle birbirlerine bağlanan üyeler, ölen üyelerinin törenlerini yapıyor ve kişiyi kendileri gömüyordu.⁴⁰

Loncaların her birinin kendilerini adadıkları ve kurtarıcı olarak gördükleri azizleri vardı. Azizlerin hayatlarında yaşadıkları bir olay, verdikleri öğütler, ilgilendikleri meseleler, yaptıkları meslekler gibi çeşitli etmenlere göre loncalar kendilerine yakın hissettikleri bir azizi kendilerine seçiyorlardı. Örneğin; Londra’da halıcılık işiyle uğraşan esnaf ve zanaatkârlar kendilerine aziz olarak St. Joseph ve St. Luke’u, deriyi işleyerek kemer, kuşak yapan kemerciler ise St. Lawrence’ı aziz olarak seçmişlerdi.⁴¹ Loncanın azizlere layık olabilmesi ve azizlerin kendilerini kurtarabilmesi için daha önce incelediğimiz ekonomik ve sosyal alanlarda sıkı bir disiplinle çalışılması gerektiğine inanılırdı. Avrupa’da Geç Ortaçağ veya Erken Modern diyebileceğimiz dönemlerde meslek organizasyonlarının dini ritüellerine oldukça bağlı oldukları söylenebilir.

1498’de Almanya’da Saint Johan Kilisesi’nin kendi tarım arazilerinde kendi buğdayını ve çavdarını yetiştirme imkânı vardı. Ancak kilise ekmeğini bölgedeki fırıncılar loncasından temin ettiği için kendi ekmeğini yapamıyordu. Kilise yönetimi tarlaların atıl kalmasını istemediği için, fırıncılar loncasına başvurmuştu. Fırıncılar loncası, Kilisenin bu talebini loncadaki bir fırıncının kiliseye şef olarak ekmeğini üstlenmesi ve kilisenin loncaya 16 mark vermesi karşılığında kabul edilmişti.⁴² Dini kurum ve mesleki organizasyon hem ticari hayatta hem de dini hayatta iç içe geçmiş bir haldeydi. Loncadan birinin kilise için çalışması şeref duyularak yapılan bir işti.

XV. ve XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bazı loncalar ahilik kültürünü koruyarak, İslami değerleri üyeleri arasında yaşatmaya çalışıyordu.⁴³ İslam dininin; ticareti, el emeğini, çalışmayı, çalışmak isteyen kişileri desteklemeyi öğütlemesi loncaların da uygulamaya çalıştıkları şeylerdi. Bütün loncalarda olmasa da bazı loncaların dini liderleri olduğu gözlemlenmekteydi. “Şeyh-i Seba” veya “Ahi Baba” adı verilen bu kişilerin esnaf örgütlerinin idaresinde ve ekonomik kararlarında etkisinin az olduğu, sadece manevi bir lider konumunda olduğu söylenebilir.⁴⁴ Bu manevi liderler, lonca üyeleri arasındaki

40 Steven A. Eipstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası Ekonomik ve Sosyal Tarih 1000-1500*, çev. Serap Işık (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 126-35.

41 Gary Richardson, “Craft Guilds And Christianity In Late-Medieval England A Rational-Choice Analysis”, *Rationality and Society Publications*, sy 17 (t.y.): 139-89.

42 Leo Hubermann, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, , 71.

43 Eunyeong Yi, *17.Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri*, , 54-58.

44 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 302; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 159-60.

anlaşmazlıkları çözmeye ve otoriteyle olan ilişkileri düzenlemekte loncalara yardımcı olmaktadır.⁴⁵

Avrupa'daki loncaların kendilerine kurtarıcı bir aziz seçtiklerini ve ticaretlerini, hayırlarını, hayatlarını ona adadıklarına yukarıda değinilmişti. Aynı durumun bir benzeri Osmanlı'daki esnaf ve zanaatkârlarında da mevcuttu. Her mesleğin kendine göre bir piri bulunurdu. Tüccarlık yapanların piri Hz. Muhamed (s.a.v), çiftçilerin piri Hz. Adem (s.a.v), berberlerin piri Selman-ı Farisi, kasapların piri Ebu'l-Muhcin kabul ediliyordu.⁴⁶ Hem Hristiyanlık inancında hem de İslam inancında mesleklerin kendilerine bir ustaların ustası, pir, üstat belirlemesi ortak bir düşüncenin ürünü gibi görünmektedir.

Çin'deki loncalar uzun yıllar tapınaklarla iç içe faaliyet göstermişlerdir. Lonca üyelerinin üretim ve satış yaptıkları dükkân, depo gibi yerlerin dışında bir de iş konuşmak, bir araya gelmek için tapınaklardan kiraladıkları odaları vardı. XV ve XVI. yüzyıllarda dini hayat ve lonca hayatı o kadar iç içeydi ki; XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda inşa edilen lonca binalarının görünüşleri tapınaklarınkinden farksızdı. Lonca kuralları arasında, lonca binaları içinde kutsal ruhları incitecek hareketlerden kaçınılması ve kadınların binaya girerek kutsal ruhları kirletmemesi gerektiği yer alıyordu. Lonca girişlerinde “kutsal ruhlar üretimde ve satışta bizimle olsun” ibaresi asılıydı.⁴⁷

Çin loncalarının tapınaklarda uzun yıllar faaliyet göstermesi, lonca üyelerinin Budist ve Daoist inançlara göre hareket etmelerine neden olmuştu.⁴⁸ Lonca üyeleri dini inançların temsil ettiği erdemli davranışların halk arasında yayılmasında aracı rolü üstlenmişti. Lonca başkanı aynı zamanda kendini iyi ruhlara adayan bir dini lider pozisyondaydı. Loncalar bu inancı “tütsü kabı” metaforuyla ifade ediyordu. Lonca başkanı kâr anlayışından uzak, dayanışmacı, paylaşımcı bir karakter ortaya koyarak tütsü gibi yandığını, lonca üyeleri ise lonca başkanının yanmasında kendilerini “tütsü kabının ayakları” gibi gördüklerini düşünüyorlardı. Böylece dünyevi hayatın getirdiği maddi kazançları lonca aracılığıyla dağıtarak, ruhlarını arındırdıklarını düşünüyorlardı.⁴⁹ Bir diğer Uzak Doğu ülkesi olan Taiwan'da tüccarlar ve loncalar kendilerini “deniz tanrıçasını” memnun etmeye, Japonya'da ise tıpkı Çin'deki gibi ruhları onurlandırmaya adanmışlardı.⁵⁰ Ele alınan üç bölgede ekonomik ve sosyal hayat alanlarındaki lonca faaliyetlerinin benzer yapısının yanı sıra loncaların dini hayata bakış açıları da oldukça benzer olduğu söylenebilir. Avrupa'da loncaların kendilerini kiliseye adanması ve bir kilise azizini üstat olarak ilan etmesi, Osmanlı'da loncaları dini öğretileri benimseyerek halka örnek olması ve mesleklerin

45 L. C. Wilkins, *Forging Urban Solidarities Ottoman Aleppo 1640-1700* (Boston: Brill Academy, 2010), 249-50; Şeyh-i Seba'nın esnaf teşkilatı üzerindeki etkisiyle ilgili daha detaylı olarak bakınız; Mehmet Demiryürek, “Şeyh-i Sebalık Kurumu ve Osmanlı Esnaf Teşkilatı İçindeki Yeri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy 66 (2013): 17-42.

46 Adnan Gülerman, *Ahi Teşkilatının Türk Toplumunun Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), 10.

47 Peter Golas, “Early Ch'ing Guilds”, 577.

48 Karel Davids, *Religion, Technology, and the Great and Little Divergencies China and Europe Compared c.700-1800* (Leiden: Brill Academy, 2013), 102-15.

49 Man-houng Lin, “Interpretative Trends in Taiwan's Scholarships on Chinese Business History: 1600 to the Present”, *Chinese Studies in History*, sy 3 (1998): 65-94.

50 Man-houng Lin, 75-96.

dini bir karakteri pir olarak kabul etmesi, Çin’de ise lonca üyelerinin kendilerini tapınaklara ve kutsal ruhlara adanarak ticaret yapma endişeleri oldukça şaşırtıcı benzerlikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.Loncaların Organizasyon Şeması ve Üretim-Denetim Süreci

Geç Ortaçağ ve erken modern dönemde Avrupa’da loncaların hiyerarşik bir yapıda örgütlendiği görülmektedir. Bu organizasyon içinde çıraklık, kalfalık ve ustalık olmak üzere üç grup bulunmaktaydı. Bu üçlü yapı arasındaki ilişkiler katı kurallarla belirlenmişti. Bir meslek dalında çalışmak isteyen kişiler, lonca tarafından mesleğe kabul edilip çırak olarak işe başlardı.⁵¹ Bir süre çıraklık yapan kişi sınava tabi tutulur ve sınavı geçerse kalfa (garçon, garzoni, valet, compagnon, serviteur) olmaya hak kazanırdı. Çıraklık süresi ülkelere, hatta bölgelere ve mesleklere göre değişiklik gösterebiliyordu. İtalya’da 5 ila 7 yıl arası, Almanya’da 4 yıl, İngiltere’de 7 yıl, Fransa’da 6 ila 8 yıl arası olarak belirlenmişti.⁵²

Çırakların ustalarına saygısızlık etmeleri, sözlerinden dışarı çıkmaları gibi durumlar için ayrı ayrı cezalar belirlenmişti. Bir çırak ustasına isyan ederse, Şehir Meclisi önünde ustasından özür dileyene kadar hiçbir usta ona iş vermeyecekti. Yine bir çırağın kendi ustasının dışında başka bir usta yanında çalışmaya başlaması yasaktı.⁵³ Organizasyonun devamını sağlamak için bu katı kurallar bütünü gerekli görülüyordu.

Lonca kuralları gereği çıraklar ve kalfalar, ustalarının toplumdaki prestijine zarar verecek durumlardan kaçınmak zorundalardı, yetiştiği ustanın saygınlığını artırmaya çalışmak önemli bir olguydu. Örneğin; Londra’da yeterli sermayeyi temin ederek ve dükkân açma hakkını alarak ustalığa terfi eden bir kalfa, dükkânına ustasının ismini vermek zorundaydı. Yine bazı mesleklerde bu üçlü hiyerarşik yapının takip edilmediği istisnai durumlar olabiliyor, ustalık statüsü babadan oğula geçiyordu. XV. ve XVI. yüzyıllarda Paris’te kasaplık babadan oğula geçiyordu.⁵⁴

Kalfalıktan ustalığa geçiş aşamasında da sistemin katı kurallarının gündelik hayatta yansımalarının bazen esnetildiği gözlenmektedir. Dükkân açmak için yeterli sermayeyi tek başına sağlayamayan birkaç kalfa sermayelerini birleştirerek birinin ustalığı altında dükkân açabilirdi.⁵⁵ Bu tür ortaklıklarda da doğal olarak kalfa-usta hiyerarşisi olması beklenemezdi.

Loncanın kimler tarafından yönetileceği ve kurumsal olarak nasıl temsil edileceği daha en başta lonca oluşturulurken koyulan kurallar tarafından belirlenmişti. Lonca üyeleri arasında yapılan seçim sonucunda bir ya da iki kişi loncanın en üst makamını temsil etmeye hak kazanıyordu. Bu kişiler loncadaki diğer kişilerle yakınlık gözetmeden ürün denetimini,

51 Leo Hubermann, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 66-70.

52 Alberto Guenzi, Paola Massi, ve Fausto Piola Caselli, *Guilds, Markets and Work Regulation in Italy 16th-19th Centuries* (Roma: Aldershot Press, 1998), 19-31.

53 Leo Hubermann, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 68; Alberto Guenzi, Paola Massi, ve Fausto Piola Caselli, *Guilds, Markets and Work Regulation in Italy 16th-19th Centuries*, 23.

54 Gervase Rosser, "Crafts, Guilds and the Negotiation of Work in the Medieval Town", *Past and Present*, sy 154 (1997): 16-17.

55 Gervase Rosser, 18.

hammadde dağılımını eşit bir şekilde yapacaktı.⁵⁶

Lonca içindeki anlaşmazlıklar ve lonca tüzüklerinin ihlalleri gibi durumlarda loncalar davalarına, şehir yönetiminden veya merkezi idareden izin almak şartıyla, kendi lonca mahkemelerinde bakıyorlardı. Bu mahkemelerde lonca mensubu olmayan kişilerin yargılanması da gerçekleşiyordu. Lonca üyeleri arasındaki davalarda çatışma çözülmezse, şehir yönetiminin oluşturduğu kurul veya yetkili yerel mahkemede bu davalar görülüyordu.⁵⁷ Bu davalar zaman zaman usta-kalfa-çırak arasındaki anlaşmazlıklara da konu olabiliyordu. 1470’de Strasburg’da altın işi yapan ustalar ve kalfalar arasında şiddetli mücadeleler yaşanmış, sonunda şehir yönetimi ayaklanma çıkartan on kalfayı idam ettirmişti. Başka bir örnek davada, terziler loncasının kalfaları mesleki yeterliliklerinin ustalarından daha iyi olduğunu, ancak sermayeleri yetmediği için usta olamadıkların iddia etmişlerdi.⁵⁸

Loncalar şehir ekonomisini canlı tutmak için kendi üretimlerinin önemini, şehir yönetimine kabul ettirebilmişlerdi. Avrupa’da loncaların şehir yönetimleri nezdinde isteklerini kabul ettirebildikleri söylenebilir. Örneğin; lonca kurallarına ve tüzüğüne aykırı durumlarda faaliyet gösterdikleri şehrin kolluk kuvvetlerini harekete geçirecek yetkiye sahiplerdi. 1488’te Londra’daki Marangozlar Loncası (The Carpenters of London) şehirde daha ucuza üretim yapan, lonca üyesi olmayan yabancılar tespit ettiğinde, Londra kolluk kuvvetlerinden bu yabancıların yakalanıp, yargılanması için harekete geçmelerini istemişti.⁵⁹ XV. ve XVI. yüzyıllar için Avrupa’daki lonca tipi örgütlenmelerin yapısı genel olarak bu şekildeydi.

Simon Clicquot de Blervache 18.yüzyılın ortalarında “insanların alışveriş yaparken bir malın kalitesinin düşük olduğunu bildikleri halde fiyatı daha ucuz olduğu için tercih edildiğini” gözlemlemiş ve fiyatın insanların günlük alış-verişinde çok önemli bir şey olduğunu gözlemlemişti.⁶⁰ Bu gözlem daha sonraki yıllarda Ortaçağ ekonomilerindeki katı denetim mekanizmasını anlamakta kullanıldı. Eğer ürün standartları aynı olmazsa, fiyat farklılaşması olabilir ve bu farklılaşma üreticiler arasında rekabete yol açarak mevcut ekonomik sistemin temelini sarsabilirdi.⁶¹ Daha önce de aktardığımız şekilde loncalar bu fiyat ve kalite denetimini gerçekleştiren mekanizmalardı. Denetim için seçilen kişiler ürünlerin kalitesinin, standartlarının değişmesine müsaade etmez, ürün farklılaştırmasının engellenmesi yoluyla rekabet ortamının doğmasını engellerdi.

Osmanlı İmparatorluğu’nda lonca tipi örgütlenmelerde iki ana grup bulunurdu; hariciler ve dâhililer. Hariciler adı verilen grupta daha önce loncada uzun yıllar mesai harcamış, ancak mevcut durumu çalışmaya el vermeyen emekliler, güçten düşmüşler ve engelli ustalar

56 Georges Renard, *Guilds in The Middle Ages*, , 36-37.

57 E. Natalie Rothman, *İmparatorluk Sımsarları, Venedik-İstanbul Arası Mekik Dokuyanlar*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016), 95-97.

58 Gervase Rosser, “Crafts, Guilds and the Negotiation of Work in the Medieval Town”, 19.

59 Matthew Davies, “Citizen and “Foreyns””; *Crafts, Guilds and Regulation in Late Medieval London*, içinde *Between Regulation and Freedom, Work and Manufactures in European Cities, 14th-18th. Centuries* (Cambridge: Cambridge Scholarship Press, 2018), 17.

60 Philippe Minard, “‘Colbertism Continued? The Inspectorate of Manufactures and Strategies of Exchange in Eighteenth-Century France’,, sayı; 23/3, 2000, s. 492.”, *French Historical Studies* 23, sy 3 (2000): 492.

61 Sheilag Catherine Ogilvie, “The Economics of Guilds”, *Journal of Economic Perspective*, sy 28 (2014): 169-92.

bulunurdu. Bu kişiler loncanın çeşitli yardım sandıklarından aldıkları ücretlerle geçimlerini sağlardı. Diğer grup olan dâhilîlerde ise; yamaklar ve çıraklar, kalfalar, ustalar olmak üzere üçlü bir yapı mevcuttu.⁶² Çocuk yaşta yamaklık yaparak herhangi bir ücret almadan ustanın yanında çalışan yamaklar, daha sonra ustanın onayı olması şartıyla çıraklığa yükseltildi. Meslek dalında çıraklıkla başlayan işi öğrenme sürecindeki kişiler, yine mesleki yeterliliğe ustanın onay vermesiyle birlikte kalfalığa yükselirdi.⁶³ Uzun yıllar loncada, bir ustanın yanında çalışan kişiler usta olabilmek için hem bağlı bulunduğu loncanın hem de ustasının akdini kazanmak zorundaydı. Bütün bu süreçler tamamlandıktan sonra ustalığa yükselen kişiye dükkân açma hakkı verilirdi.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nde lonca içi hiyerarşinin en üst basamağında kethüdalar bulunurdu. Lonca üyeleri arasından seçilen kethüda hem loncanın en sorumlu kişisi hem de devlet katında temsilci durumundaydı. Kethüda olarak seçilen bir kişi devletten onay/berat almak zorundaydı. Kethüdaların yardımcısı olarak lonca ustası ve yiğitbaşı bulunurdu. Yiğitbaşları lonca içindeki sistemin işlemlerini denetler, piyasadan hammadde alarak lonca ustaları arasındaki bölüşümü yapardı.⁶⁵ Loncadaki ustalar, lonca yönetiminden memnun kalmazlarsa, kethüda ve yiğitbaşını görevinden alabiliyorlardı.⁶⁶

Loncanın belirlediği kuralların bütün üyeler için bağlayıcılığı bulunuyordu. Esnafın ürettiği ürünlerin kaliteleri, sattıkları fiyat ve yer gibi durumlar sürekli olarak denetleniyordu. Bu denetim mekanizması çift yönlü olarak düşünülebilir. Denetimler hem lonca otoriteleri tarafından hem de devletin görevlendirdiği muhtesip, pazarcıbaşı gibi kişiler tarafından yapılıyordu. Üretim sistemindeki her aşama ve bu aşamalarda görevli kişiler kadı huzurunda kayıt altına alınıyordu.⁶⁷ Üretim ve satış süreçlerinde yaşanan aksilikleri lonca kendi içerisinde çözemezse kadıya taşıyordu.⁶⁸ İkame mal veya tamamlayıcı ürünleri üreten loncalar hammadde temini veya fiyatın belirlenmesi konusunda kendi aralarında anlaşmaya varamazlarsa yine kadıya başvuruyorlardı.⁶⁹

Hammaddenin dış piyasaya satılmaması ve dışarıdan gelen yabancıların şehirde üretim yapmaması loncaların denetiminde özellikle dikkat edilen konulardı.⁷⁰ Üretim sürecine girecek hammaddenin kime ne kadar verileceği en baştan belirlenir, bunun dışına çıkmak isteyen üreticiler cezalandırılırdı.⁷¹ Bursa, İstanbul, Selanik gibi pazarlarda ipek

62 Mithat Gürata, *Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar* (Ankara: Tisa Matbaacılık, 1975), 110-11.

63 Mithat Gürata, 112.

64 Eunyeong Yi, *17.Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri*, 57.

65 Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 159-60.

66 Halil İncalcık, 58.

67 Kadı sicillerinde bu kayıt altına alma işlemine "hüccet vermek" deniliyordu. Lonca kethüdasının belirlenmesi, yiğitbaşının değişmesi, hammaddeyi nerelerden alıp, nerelere sattığı gibi süreçler kayıt altına alınıyordu. Daha detaylı olarak bakınız Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17.Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, c. 1 (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 105,118,145.

68 Timur Kuran, 1:108-16.

69 Ömer Lütfü Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi* 1, sy 5 (1942): 326.

70 Debbağdan gayriya ham deri satmayalar. Debbağlar dahi şehirde işleyenlere satub yabana satmayalar. Eslemezlerse haklarından geline aktaran; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, 1:396.

71 Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17.Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1:118,162,197.

dokumacılığıyla uğraşan ve 1.000 Venedik altınını aşan sermayeye sahip ustalar, İran savaşları başlayınca hammadde kıtlığından şikâyet etmiş, loncadan bağımsız hareket etmeye çalışmıştır. Devlet, bu ustaların loncanın dışındaki üretim ve satışa izin vermeyerek, lonca dışındaki örgütlenmeye ve hammadde dağılımına anında müdahale etmiştir.⁷²

Çin loncalarının organizasyon şemaları Avrupa'daki ve Osmanlı Devleti'ndeki loncalardan daha farklıdır, hatta kendi içerisinde daha demokratik bir yönetim şekline sahip olduğu söylenebilir. Çin loncalarında düzenleyici ve denetleyici pozisyonunda olan yönetim kuruluna üyeler seçilirdi. Bu üyeler sırayla loncaya başkanlık yapardı.⁷³ Örneğin; Shanghai Çay Loncası yönetim kuruluna on iki üye seçiyor, bu üyelerden her biri, bir ay süreyle loncaya başkanlık yapıyordu. Halıcılar loncası ise yönetim kurulu diyebileceğimiz beş kişi seçiyor, her birine lonca başkanı görevleri veriyordu. Wenchow'daki Değirmenciler Loncası'nın toplam on altı üyesi bulunuyordu ve aralarından seçtikleri dört kişi loncaya bir yıllığına başkanlık ediyordu.⁷⁴

Loncaya başkanlık eden kişilerin başlıca görevi; üretim için hammaddenin temin edilmesi ve üyeler arasında eşit bir şekilde dağıtılmasıydı. Bunun yanı sıra Çin loncalarının tapınaklarla kurdukları organik ilişki sonucunda lonca başkanlarının tapınaklarının ihtiyaçlarının takip edilmesi ve karşılanması için üyelik aidatlarının toplanılması vardı. Wenchow'daki Eczacılar Loncası'nın yönetimi bir yandan loncayı idare ederken diğer yandan da Şifa Tapınağı'nı da idare ediyordu.⁷⁵ Güney Asya ve Japonya'daki sahil kentlerinde bulunan Çin loncaları zaman zaman diplomatik misyon üstlenerek ikili ilişkileri de yürütüyordu.⁷⁶

Dini kaygılar ve sosyal hayat her ne kadar baskın olsa da loncalar ekonomik temelli kuruluşlardı ve öncelikli hedefleri arasında; ortalama maliyeti düşürmek, ürün fiyatlarını belirlemek ve ürünün kalitesine güven vermek vardı.⁷⁷ Ürün fiyatının belirlenmesinde Avrupa ve Osmanlı'da olduğu gibi doğrudan bir devlet müdahalesi yoktu. Loncalar sattıkları, ürettikleri ürünün fiyatını üyeler arası müzakereler sonucunda belirlerdi. Wenchow'daki Değirmenciler Loncası her aybaşında toplanıp un için bir fiyat belirlerdi.⁷⁸

Piyasadaki ürünlerin denetimi konusunda Çin'in Avrupa ve Osmanlı Devleti'nin gerisinde kaldığı söylenebilir. Avrupa'da loncaların rekabet anlayışı ve ürün farklılaştırmasına gidilmesini istemediği için getirdiği katı kurallar bütünü ve Osmanlı Devleti'nin devlet kurumlarıyla ve kurallarıyla denetlediği piyasa anlayışı Çin'de daha esnektir. Ürünlerin denetimi ve standartları loncanın kendisine bırakılmıştır. Loncaların resmi kurumlarla iş birliği yapmadığı ve piyasa adına karar alma yetkisi olmadığı için Çin'de genel bir ürün denetim mekanizması bulunmamaktadır. Bunun yerine her bir loncanın kendi içinde

72 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 55-65.

73 Hosea Ballou Morse, *The Gilds of China: With an Account of the Gild Merchant or Co-Hong of Canton* (Londra: Longmans&Green and Co., 1909), 12.

74 Hosea Ballou Morse, 12.

75 Hosea Ballou Morse, 14.

76 Peter Golas, "Early Ch'ing Guilds", 221.

77 Avner Greif ve Guido Tabellini, "The clan and the corporation: Sustaining cooperation in China and Europe", *Journal of Comparative Economics*, sy 45 (2017): 1-35.

78 Hosea Ballou Morse, *The Gilds of China: With an Account of the Gild Merchant or Co-Hong of Canton*, 13.

koyduğu kurallar bulunmaktadır. Bu durum da; Çin’de her bir ürün için, her bir loncada farklı kurallar koyulması anlamına gelmektedir.⁷⁹

4. Loncalar ve Devlet Otoritesi

Avrupa’da loncalar kent hayatı ile iç içe geçmiş kurumlardı. Kent yararına iş yapan ve kentle ortak hareket eden yapıları. Şehir surları içindeki ekonominin canlı ve kârlı olduğu durumlarda loncalar, otorite tarafından destekleniyordu. Ancak, ticari faaliyetler surların dışına, taşraya yayılmaya başlayınca loncalar; hem pazarlama faaliyetleri açısından hem de ürün denetimi yapma hususunda yetersiz kalıyorlardı.⁸⁰

Şehir merkezlerinin ve taşranın iktisadi olarak birleşme sürecinde, loncaların iktisadi, siyasi ve dini rolleri azalmaya başlamıştı. Lonca kurumu yerine artık kendi içerisinde başka bir kültürü olan ve farklı değerleri temsil eden diğer bir kurum, tüccar birlikleri öne çıkmaya başlamıştı.⁸¹ Bu süreçte lonca sistemine üye olmak kişiler için cazibesini kaybetmeye başlamıştır.

Loncaya üye olmak her şeyden önce “gönüllülük” esasına dayanmaktaydı. Loncaya üye olan kişinin üretim sürecinde sarf ettiği efor azalıyordu, bir başka deyişle örtük maliyetlerini düşürüyordu. Lonca üyesi olan bir kişi, hammadde alımı, dağıtımını planlamasını yapmak zorunda kalmıyor yine tüketiciyle ilişkilerini lonca çatısı altında daha rahat sürdürüyordu.⁸² Avrupa’da XV. ve XVI. yüzyıllarda kişilerin lonca üyesi olması yapabilecekleri en kârlı hareketti.⁸³ Ancak, tüccarların devreye girmesiyle beraber yeni oluşan ticari sistemde loncaların şehir surları dışında işlevsiz kaldı. Loncalar, devletin ya da şehir idaresinin desteği olmadan varlıklarını sürdüremezlerdi. Yeni ticari düzen ve teknolojik gelişmelerle birlikte kapitalizm ve endüstrileşme serüveninde lonca dinamikleri yetersiz kalmaktaydı. Rekabetçi yapıdan yoksun lonca düzeninin Avrupa’da sonuna geliniyordu.⁸⁴ Loncalara verilen destek tüccarlara aktarılmaya başlandı. Ekonomik

79 Hosea Ballou Morse, *The Trade and Administration of the Chinese Empire* (Londra: Longmans&Green and Co., 1908), 170.

80 Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007), 419-28.

81 Avrupa’da tüccarların gelişimi ve öne çıkma süreciyle ilgili detaylı çalışmalar için bakınız Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa*, çev. Hamit Çalışkan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009); Nathan Rosenberg ve L.E. Birdzell, *Batı Nasıl Zengin Oldu*.

82 Gary Richardson, “A Tale of Two Theories: Monopolies and Craft Guilds in Medieval England and Modern Imagination”, *Journal of the History of Economic Thought* 2, sy 23 (2001): 236.

83 Der-Yuan-Yang, “The Evolution of Craftsmen Guilds: A Coordination Perspective” (42. Annual Meeting of the CEA, Vancouver: University of British Columbia), Bu konuyla ilgili yapılan birkaç matematiksel çalışma da kişilerin loncaya üye olmalarının mevcut şartlarda en “optimal” hareket olduğu tezini desteklemektedir. Lagunoff ve Matsui’nin oyuncuların sabırlı oldukları takdirde Pareto Optimum noktasına ulaşacağı varsayımlarının loncalara uyarlanması sonucu; bir kişinin loncaya üye olmasını en mantıklı, kazançlı hareket olduğu tespit edilmiştir. Bununla ilgili detaylı olarak bakınız, erişim 21 Mayıs 2020, https://www.researchgate.net/publication/228419746_The_Evolution_of_Craftsmen_Guilds_A_Coordination_Perspective; Yine, aile veya klan tipi ilişkilerin piyasaya etkisine kıyasla loncadaki çırak-usta tipi üretim tarzının piyasaya daha çok etkisi olduğu, lonca üyeliğinin daha kazançlı olduğunun tespit edildiği bir çalışma için bakınız David De La Croix, Mathias Doepke, ve Joel Mokyr, “Clans, Guilds, and Markets: Apprenticeship Institutions and Growth in Pre-industrial Economy”, *The Quarterly Journal of Economics* 1, sy 133 (2018): 1-70.

84 Pauline Gregg, *Social and Economic History of Britain 1766-1970*, 6. bs (Londra: George&Harrap Co.Ltd., 1971), 66-67.

hayattaki bu dönüşüm süreci XVIII. yüzyıla kadar devam etti.⁸⁵ XVIII. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’da lonca sayılarında hızlı bir düşüş yaşanmış, lonca mensubu bireyler de yeni sisteme ayak uydurmaya çalışır hale gelmişti.⁸⁶

Osmanlı İmparatorluğu’nda loncaların etkilerini kaybetme serüveni tıpkı Avrupa’daki gibi XVII. Yüzyılda başlamıştı, fakat bu güç kaybının sebepleri daha farklıydı. Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik dönemindeki iktisadi prensipler gereği lonca ve otorite ilişkileri iç içe geçmiş durumdaydı. Loncalar ve devlet arasındaki pratikler iki tarafa da güven sağlıyordu. Loncalar, varlıklarını sürdürebilmek için ve tekel güçlerini devam ettirebilmek için devlete ihtiyaç duyuyorlardı.⁸⁷ Devlet ise kendi kendini denetleyen, rekabeti azaltarak piyasa fiyatlarında dalgalanmaya izin vermeyen ve kendi koyduğu kurallar dışına çıkmayan bu kuruma destek veriyordu. Ancak bu katı kurallar sistemi, dış gelişmelere ani reaksiyon vermede ve yapılan hatalardan geri dönülmesine müsaade eden esnek bir sistem değildi. XVII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı loncalarının üyeleri yabancı tüccarlar karşısında ezilmeye başladığında da esnek davranamamışlardı.⁸⁸

Ticari rekabetin azalması ve Osmanlı Devleti’nin uzun ve yıpratıcı savaşlarla birlikte ekonomik alanda sıkıntılar yaşaması, devleti sürekli olarak bir kaynak arayışına sevk etmişti. XVI. yüzyılın sonunda yapılan büyük taşşış, tımar sisteminin bozulmaya başlaması ve loncaları en çok etkileyen uygulamalardan biri iltizam usulünün yaygınlaşması gibi arayışlar devletin klasik iktisadi sistemindeki bozulmaları işaret etmektedir.

XV. ve XVI. yüzyılda loncalardan sorumlu olan kethüdalar; lonca için çalışan, piyasa fiyatlarını düzenlemek için yardımcı olan, devletin tayin ettiği görevlilerle lonca arasındaki ilişkileri sağlayan görevlilerdi. Ancak iltizam usulünün yaygınlaşmasıyla beraber, lonca kethüdalığı gibi mevkiler satışa çıkarılmaya başlandı.⁸⁹ Bu mevkilerin para karşılığı satılması yukarıda değinilen lonca geleneklerine ve işleyiş biçimine karşı bir durumdur. Rekabet ve tekel gücünü kaybetmeye başlayan, ayrıca içeriden de bozulmaya başlayan lonca sistemi zamanla önemini büyük ölçüde kaybedecekti. Loncaların piyasada önemini kaybetmesi Osmanlı iktisadi düzenindeki narh gibi çok önemli kurumların da işlememesine sebep olacaktı. Bu durum dönemin hiciv şairlerinden Osanzâde Ta’ib’in “Kaside-i Arizatu’l Fukara” adlı kasidesine konu olmuş ve şair:

85 Hugo Soly, “The Political Economy of European Craft Guilds; Power Relations and Economic Strategies of Merchants and Master Artisans in the Medieval and Early Modern Textile Industries”, *IRSH*, sy 53 (2008): 45-71.

86 Lonca ustalarının sisteme eklenmesi ve proto-endüstri çağında tüccar, işveren olarak dönüşmesi, kalfa ve çıraklık yapan kişilerin ücretli çalışan haline gelmesi literatürde “Verlagssystem” olarak adlandırılmaktadır. Konuyla ilgili olarak detaylı olarak bakınız Fernand Braudel, *Civilization&Capitalism 15th-18th Century Vol:II The Wheels of Commerce* (Los Angeles: University of California Press, 1992); Hermann Kellenbenz, *The Rise of the European Economy: An Economic History of Continental Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century* (New York: Holmes&Meier Publish, 1976); Douglass C.North ve Robert Paul Thomas, *The Rises of the Western World A New Economic History* (New York: Cambridge University Press, 1973).

87 Konuyla ilgili detaylı olarak bakınız; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*.

88 Robert Mantran, *16.ve 17. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayınları, 1991), 99-100.

89 Suraiya Faroqhi, “Lonca ve Zanaat Temelli Mevkileri Satın Alma: Bir Ön İnceleme”, içinde *İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 219-35.

“ Sımsıkı narh’ı koy ki sultanım
Defola şehrin halkından bu gala”
“Yakalat nerede muhtekir var ise
Vezirlik şanını eyle i’fa”⁹⁰

şeklinde düşüncelerini dile getirmiştir. Hayat pahalılığından ve yoksulluktan şikâyet eden şair, bu durumun ancak sultanın katı tedbirler alarak çözebileceğini, çözümün de narh sisteminin sıkı bir şekilde uygulanması olduğunu belirtmiştir.

XV. ve XVI. yüzyılda Çin loncalarının sayılarına baktığımız zaman, Avrupa ve Osmanlı’nın bir hayli gerisinde olduğu görülmektedir. Ancak, Avrupa’da ve Osmanlı’da loncaların nitelik ve nicelik olarak düşüşe geçtiği dönemlerde, Çin’in kum saati tersine dönmüş ve lonca sayılarında çarpıcı bir artış yaşanmıştır. Bu artışın temel nedeni ise Çin’in batıyla olan ilişkilerinin artması ve batı piyasalarına eklenmesi olarak açıklanmıştır.⁹¹ Burada, peki Osmanlı İmparatorluğu’nda batıyla olan ilişkilerin artmaya başladığı yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda loncaların sayısı neden artmamıştır? Neden loncalar önemini kaybetmeye başlamıştır gibi sorular akla gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki üretim tarzının ve Batı’nın endüstriyel üretim tarzının farklılaşması, Osmanlı coğrafyasının Batı üretimini destekleyen bir hammadde pazarı haline gelmesi, mamul malların rekabetinin zayıf kalması nedeniyle üretim yerine ticarete yoğunlaşılması lonca tipi örgütlerin önemini kaybetmesine neden olmuştur denilebilir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik kurumlarının hemen hemen hepsinin bozulmaya başladığı bir dönemde, loncaların niteliğinin bozulması ülke içindeki ekonomik-sosyal ve kültürel nedenlerle de ilişkili olduğu açıktır.

Çin’de otorite ve loncalar arasındaki ilişki diğer çağdaşlarına göre daha esnek durumdaydı. Otorite, loncalarla doğrudan ilişki kurmak yerine yerel idareciler vasıtasıyla loncaları yönetiyordu. Devletin temel rolü, loncaların üretim ve satış yapabilmeleri için gerekli olan şartları sağlamak ve var olan şartları iyileştirmektir.⁹² Ancak, şartlar ne kadar iyileştirilirse iyileştirilsin lonca tipi örgütlenmede üretim el emeğine dayanıyordu. Batı dünyasının endüstrileşme sürecinde geleneksel üretim yöntemleri terk ediliyordu. Bu durum Çin loncalarının, Endüstri Devrimi’nin gecikmesinin en önemli sorunlarından biri olarak görülmesine sebep oluyordu. Loncaların oluşturdukları tekeller üretimin bölgesel ölçekte kalmasına neden oluyor, uluslararası ticari faaliyetlerin ülke içine girmesine izin verilmiyordu.

Çin’in batıyla olan ilişkilerinin gelişmeye başladığı süreçte loncalar öncü rol oynamıştır. Çin loncalarının otoriteyle kurduğu ilişkilerin yapısının esnek olması sayesinde uluslararası ticarete rahatça uyum sağlayabilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki loncaların katı nitelikte olması Osmanlı loncalarının sonunu getirirken, Çin’deki loncaların

90 Ahmet Kabaklı, *Şiir İncelemeleri*, 2. bs (İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2003), 150.

91 Robert Allen vd., “Wages, Prices and Living Standards in China 1739-1925 in Comparison with Europe, Japan and India”, *Economic History Review*, sy 64 (2011): 8-38.

92 Jan Lucassen, Luiten von Zanden, ve Tine de Moor, “The Return of the Guilds: Towards a Global History of the Guilds in Pre-Industrial Times”, *IRSH*, 2008, 5-18.

esnek yapısı üretim metodunu da değiştirmiştir. XV. ve XVI. yüzyıla kıyasla da loncaların sayısında artışlar meydana gelmiştir.⁹³

Sonuç

Esnaf tipi örgütlenmelerin ortaya çıkışları ile ilgili tezler ele alınan üç bölgede de “bilinmeyene karşı” veya zor koşullarla birlikte mücadele etmek için “dayanışma” duygusuna, ya da ilahi bir güç etrafında şekillenen ve dini motiflerle bezenmiş topluluklar oldukları varsayımına dayanmaktadır. Bu köken meselesi tam olarak çözülememiş, yeni kayıtlar buldukça literatürde tartışmalar devam etmektedir.

Loncaların içinde buldukları toplumda bazı roller almaktadırlar. Bunlar makalede ekonomik, sosyal ve dini alan olmak üzere üç başlıkta incelenmiştir. Ekonomik alanda loncaların oynadığı rol iktisadi düşüncenin pratiğe dönüşmesini sağlamıştır. Fiyatların kontrol altında tutulması, bölgeler arası ticaretin zenginleşmesi, iş bölümü- organizasyonun devlet tarafından yapılmasına gerek duyulmaması, haksız kazancın önüne geçilmesi, tüketici güvenliğinin sağlanması, halkın ihtiyaç duyduğu maddelerin üretim-tedarik sürecinde bir aksaklık yaşanmaması gibi konularda loncalar çok kilit kurumlardı. Sosyal hayatta, devletin yükünü azaltan, üreticilerin kendi aralarındaki yardımlaşmalarını destekleyen kuruluşlardı. Loncaların kendilerine bir kutsallık atfettikleri ve kendi dini görüşleri etrafında hareket etmeleri loncaları dini alanda da etkin kurumlar haline getirmiştir.

Ekonomik, sosyal ve dini alanda bu derece etkin olan kurumların kendi içlerinde bir takım kuralları ve/veya kanunları vardı. Loncaya üye olduktan sonra çıraklık, kalfalık ve ustalık şeklinde giden bir hiyerarşi mevcuttur. Üç coğrafyada da bu hiyerarşi ortak bir özelliktir ancak hiyerarşik düzende ilerlemek için geçirilen süreler farklılık gösterebilmektedir.

Devlet gelenekleri ve yönetim şekilleri çok farklı koşullara bağlı olduğu için bahsi geçen üç coğrafi bölgede loncalarla kurulan ilişki biçimleri de farklıdır. Avrupa’da devletlerin loncaları özerk bir kurum olarak kabul etmeleri loncalara aktif hareket sahası sağlamıştır ve güçlü lonca yapılarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda devletin loncaları kendisiyle ortak hareket etmek zorunda olan kurumlar olarak görmesi, genellikle loncaların “devletin otoritesi altında” işleyen kurumlar olarak algılanmasına neden olmuştur. Çin’de ise loncalar ve devlet arasında ciddi gerilimler meydana gelmemekle beraber, bölgesel ticarete hayati bir rol oynadığı için, Çin loncalarının ortaçağda Avrupa ve Osmanlı’ya göre esnek olduğu söylenebilir.

93 Harold M. Vinackle, “Obstacles to Industrial Development in China”, *The Annals of American Academy of Political and Social Science*, sy 152 (1930): 173-80.

KAYNAKÇA

Adnan Gülerman. Ahi Teşkilatının Türk Toplumunun Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

Ahmet Kabaklı. Şiir İncelemeleri. 2. bs. İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2003.

Alberto Guenzi, Paola Massi, ve Fausto Piola Caselli. Guilds, Markets and Work Regulation in İtaly 16th-19th Centuries. Roma: Aldershot Press, 1998.

Avner Greif, ve Guido Tabellini. "The clan and the corporation: Sustaining cooperation in China and Europe". Journal of Comparative Economics, sy 45 (2017): 1-35.

Bernard Lewis. "The Islamic Guilds". The Economic History Review 8, sy 1 (1937): 20-37.

Christine Moll-Murata. "Chinese Guilds from the Seventeenth to the Twentieth Centuries: An Overview". IRSH 53, sy 1 (2008): 213-45.

David De La Croix, Mathias Doepke, ve Joel Mokyr. "Clans, Guilds, and Markets: Apprenticeship Institutions and Growth in Pre-industrial Economy". The Quarterly Journal of Economics 1, sy 133 (2018): 1-70.

Der-Yuan-Yang. "The Evolution of Craftsmen Guilds: A Coordination Perspective". Vancouver: University of British Columbia. Erişim 21 Mayıs 2020. https://www.researchgate.net/publication/228419746_The_Evolution_of_Craftsmen_Guilds_A_Coordination_Perspective.

Douglass C.North, ve Robert Paul Thomas. The Rises of the Western World A New Economic Hsitory. New York: Cambridge University Press, 1973.

E. Natalie Rothman. İmparatorluk Simsarları, Venedik-İstanbul Arası Mekik Dokuyanlar, çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Earl Thompson, ve Charles R. Hickson. Ideology and The Evolution of Vital Institutions: Guilds, The Gold Standart, and Modern International Cooperations. New York: Springer Science, 2001.

Eunyeong Y1. 17.Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri, çev. Barış Zeren. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Fernand Braudel. Civilization&Capitalism 15th-18th Century Vol:II The Wheels of Commerce. Los Angeles: University of California Press, 1992.

Gabriel Baer. Fellaah and Townsmen in the Middle East: Studies in Social History. Londra: Frank Cass, 1982.

———. "The Administrative, Economic, and Social Functions of Turkish Guilds". International Journal of Middle East Studies 1 (1970): 28-50.

———. "Türk Loncalarının Yapısı Ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi, çev.Sami Ferliel". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi 8, sy 14 (1963): 99-119.

Gary Richardson. "A Tale of Two Theories: Monopolies and Craft Guilds in Medieval England and Modern Imagination". *Journal of the History of Economic Thought* 2, sy 23 (2001): 217-42.

———. "Craft Guilds And Christianity In Late-Medieval England A Rational-Choice Analysis". *Rationality and Society Publications*, sy 17 (t.y.): 139-89.

Georges Renard. *Guilds in The Middle Ages*, çev. Dorothy Terry. Ontario: Batoche Books, 2000.

Gervase Rosser. "Crafts, Guilds and the Negotiation of Work in the Medieval Town". *Past and Present*, sy 154 (1997): 3-31.

Halil İnalçık. *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. 52. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

———. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer. 18. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Harold M. Vinackle. "Obstacles to Industrial Development in China". *The Annals of American Academy of Political and Social Science*, sy 152 (1930): 173-80.

Henri Pirenne. *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu. 3. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Hermann Kellenbenz. *The Rise of the European Economy: An Economic History of Continental Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century*. New York: Holmes&Meier Publish, 1976.

Hosea Ballou Morse. *The Gilds of China: With an Account of the Gild Merchant or Co-Hong of Canton*. Londra: Longmans&Green and Co., 1909.

———. *The Trade and Administration of the Chinese Empire*. Londra: Longmans&Green and Co., 1908.

Hu Ji Chuang. *A Concise History Of Chinese Economic Thought*. Pekin: Foreign Language Press, 2009.

Hugo Soly. "The Political Economy of European Craft Guilds; Power Relations and Economic Strategies of Merchants and Master Artisans in the Medieval and Early Modern Textile Industries". *IRSH*, sy 53 (2008): 45-71.

Jacques Le Goff. *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven, Uğur Güven. 280 280. Ankara: DoğuBatı Yayınları, 2015.

Jan Lucassen, Luiten von Zanden, ve Tine de Moor. "The Return of the Guilds: Towards a Global History of the Guilds in Pre-Industrial Times". *IRSH*, 2008, 5-18.

John Baldwin. *Masters,Princes, and Merchants, The Social Views of Peter The Chanter His Circle*. C. 1. 2 c. Princeton: Princeton University Press, 1970.

———. "The Medieval Theories of Just Price; Romanists, Canonists, and Theologians in Twelfth and Thirteenth Centuries". *Transactions of The America Philosophical Society* 49, sy 4 (1959): 1-92.

Karel Davids. Religion, Technology, and the Great and Little Divergencies China and Europe Compared c.700-1800. Leiden: Brill Academy, 2013.

L. C. Wilkins. Forging Urban Solidarities Ottoman Aleppo 1640-1700. Boston: Brill Academy, 2010.

Leo Hubermann. Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, çev. Murat Belge. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Lewis Mumford. Tarih Boyunca Kent, Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği, çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.

Man-houng Lin. "Interpretative Trends in Taiwan's Scholarships on Chinese Business History: 1600 to the Present". Chinese Studies in History, sy 3 (1998): 65-94.

Matthew Davies. "Citizen and "Foreyns"; Crafts, Guilds and Regulation in Late Medieval London". İçinde Between Regulation and Freedom, Work and Manufactures in European Cities, 14th-18th. Centuries. Cambridge: Cambridge Scholarship Press, 2018.

Mehmet Ali Ağaogulları. Sokratesen Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünce. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Mehmet Demiryürek. "Şeyh-i Sebalık Kurumu ve Osmanlı Esnaf Teşkilatı İçindeki Yeri". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, sy 66 (2013): 17-42.

Mehmet Genç. Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. 9. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.

Merry E.Wiesner-Hanks. Erken Modern Dönemde Avrupa, çev. Hamit Çalışkan,. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Mithat Gürata. Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar. Ankara: Tisa Matbaacılık, 1975.

Murat Özyüksel. Feodalite ve Osmanlı Toplumunu, Derin Yayınları, İstanbul. İstanbul: Derin Yayınları, 2007.

Mübahat Kütükoğlu. "Narh". İçinde TDV İslam Ansiklopedisi, 32:390-91. Ankara: Türkiye Diyanet vakfı, 2006.

Nathan Rosenberg, ve L.E. Birdzell. Batı Nasıl Zengin Oldu, çev. Erdal Güven. İstanbul: Form Yayınları, 1992.

Osman Nuri Ergin. Mecelle-i Umur-ı Belediye. C. 1. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.

Ömer Lütfü Barkan. "XV.Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar". Tarih Vesikaları Dergisi 1, sy 5 (1942): 326-40.

Pauline Gregg. Social and Economic History of Britain 1766-1970. 6. bs. Londra: George&Harrap Co.Ltd., 1971.

Peter Golas. "Early Ch'ing Guilds". İçinde The City in Late Imperial China. Stanford: Stanford Universtiy Press, 1977.

Philippe Minard. “, ‘Colbertism Continued? The Inspectorate of Manufactures and Strategies of Exchange in Eighteenth-Century France’., sayı; 23/3, 2000, s. 492.” French Historical Studies 23, sy 3 (2000): 477-96.

Raymond de Roover. “The Concept of the Just Price: Theory and Economic Policy”. The Journal of Economic History 18, sy 4 (1958): 418-34.

Robert Allen, Jean Pascal Bassino, Debin Ma, Christine Moll-Murata, ve Luiten von Zanden. “Wages, Prices and Living Standarts in China 1739-1925 in Comparision with Europe, Japan and India”. Economic History Review, sy 64 (2011): 8-38.

Robert Mantran. 16.ve 17. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat, .çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayınları, 1991.

S. R. Epstein. “Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe”. The Journal of Economic History 58, sy 3 (1988): 684-713.

Sheilag Catherine Ogilvie. “The Economics of Guilds”. Journal of Economic Perspective, sy 28 (2014): 169-92.

Steven A. Eipstein. Geç Dönem Ortaçağ Avrupası Ekonomik ve Sosyal Tarih 1000-1500, çev. Serap Işık. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Suraiya Faroqh. Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, çev. Elif Kılıç. 5. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Suraiya Faroqhi. “Lonca ve Zanaat Temelli Mevkileri Satın Alma: Bir Ön İnceleme”. İçinde İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar, 219-35. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

Şevket Pamuk. Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914. 9. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Timur Kuran. Mahkeme Kayıtları Işığında 17.Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam. C. 1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Umberto Eco. Ortaçağ, Barbarlar-Hristiyanlar- Müslümanlar çev. Leyla Tonguç Basmacı. 2. bs. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.

Willim T. Rowe. Hankow: Commerce and Society in a Chinese City, 1796-1889. Stanford: CA, 1984.

Zhu Ying. “The Transformation of Traditional Chinese Guilds in Modern Times”. Frontiers of History in China 1 (2006): 292-306.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

 Doç. Dr.
Ali GÜVELOĞLU

 Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
 Fen-Edebiyat Fakültesi tarih (Eskiçağ
 Tarihi) Bölümü Rize
 guveloglu@hotmail.com

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9114-7272>

Eser Geçmişi / Article Past:

 Başvuruda bulundu.
 Applied
 01/06/2020

 Kabul edildi.
 Accepted
 08/06/2020

Araştırma Makalesi

 DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.746625>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Cena Trimalchionis ve Eski Roma Mutfak Tarihindeki Yeri

Cena Trimalchionis and its Place in the History of Ancient Roman Cuisine

Öz

Bu çalışmada imparator Nero'nun şölenlerinin düzenlenmesinden sorumlu olan Petronius (Arbiter) Niger tarafından M.S. 60-66 yılları arasında kaleme alındığı düşünülen Satyricon adlı romanın 26-78.8 paragrafları arasında yer alan son derece gösterişli ve abartılı bir akşam yemeğinin anlatıldığı Cena Trimalchionis adlı bölümü dönemin sosyo-politik gerçekleri ve yazarın üstü kapalı eleştirileri bağlamında incelenmiştir. Yazarın hizmet ettiği imparatora karşı düzenlenen başarısız bir suikast girişimine katılanlar arasında anıldığı için M.S. 66 yılında intihar ettiği biliniyor, bu nedenle eserin en geç bu tarihte yazılmış olduğu kabul edilir, ancak yayımlanma tarihi net değildir. Eserden günümüze yalnızca 141 paragraflık bir bölüm ile bazı fragmanlar ulaşmıştır, tamamının uzunluğu hakkında farklı görüşler öne sürülebilir, ancak kopukluk ve eksiklikler nedeniyle bu fikirlerin hiçbirisi tam doğru olarak kabul edilemez. Cena Trimalchionis olarak adlandırılan 52 paragraflık bölümde romanın ana karakterlerinin de katıldığı bir akşam yemeği anlatılır, bu anlatıda sunumlar gösterişli, yemekler abartılı, karakterler cahil ve zevksiz olarak yansıtılır. Ana karakterlerin adı geçen akşam yemeğinden sıkılmaları ve oradan kaçmaya çalışmaları dikkate alındığında romanın ana konusunun yemek ve damak tadı üzerine kurgulanmadığı anlaşılır. Yine de Trimalchio gibi önemli bir karakterin yaratılması ve yemeğin bu karakter üzerinden yansıtılması yazarın yemekle içli-dışlı bir anlatımı tercih ettiği izlenimini uyandırır. Yapılan inceleme sonunda Cena Trimalchionis'in dönemin sonradan görme azatlılarının incelmemiş damak zevklerini eleştirmek amacıyla yazıldığı, metinde sık sık benzetmelere ve tezatlarla başvurulduğu, gerçek ile gerçek dışı dünya algılarının karşılaştırıldığı ve kendinden önceki bazı edebi eserlerle benzerlikler taşıdığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Petronius, Satyricon, Cena Trimalchionis, Roma Akşam Yemekleri, Satire.

ATIF: GÜVELOĞLU Ali, "Cena Trimalchionis ve Eski Roma Mutfak Tarihindeki Yeri", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (358-375)

CITE: GÜVELOĞLU Ali, "Cena Trimalchionis and its Place in the History of Ancient Roman Cuisine", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (358-375)

Abstract

In this study, we examined the novel, Satyricon which was written between 60-66 AD. by Petronius (Arbiter) Niger, whose ideas were effective for the arrangement of the feasts of Emperor Nero. The section titled Cena Trimalchionis between 26-78.8 paragraphs, which describes an extremely ostentatious and extravagant dinner was also examined in the context of the socio-political realities of the period and the implicit criticism of the author. As the author's name mentioned in an unsuccessful assassination attempt against the emperor he was forced to commite suicide in the year of 66 AD., so the work is considered to have been written at the latest in this year, but the date of publication is unclear. Only 141 paragraphs and some fragments of the novel have reached today, different opinions can be put forward about the length of the whole, but none of these ideas can be considered completely correct due to disconnection and deficiencies. In the 52-paragraph section called Cena Trimalchionis, a dinner with the main characters of the novel is also included, in this narrative, the presentations are showy, the dishes are exaggerated, the characters are ignorant and unappealing. Considering that the main characters get bored of the said dinner and try to escape, it is understood that the main subject of the novel is not based on food and taste. Nevertheless, the creation of an important character like Trimalchio and the introduction of food through this character gives the impression that the author prefers a narrative-intimate narrative with food. As a result of this study, it was understood that Petronius was written in order to criticize the unexamined palate tastes of Cena Trimalchionis of the period afterwards, and in the text, analogies and contrasts were used, and the real and surreal world perceptions were compared through the novel.

Keywords: Petronius, Satyricon, Cena Trimalchionis, Roman Convivium, Satire.

Giriş

Konunun günümüze olan uzaklığı, kaynakların az ve güvenilmez oluşu, günümüze kadar yapılan yorumların niteliği gibi nedenlerle Eski Romalıların yemek alışkanlıklarını araştırmak, bununla birlikte mutfak tarihlerini kurgulamak ve yazmak oldukça zorlu bir iştir. Bu makalede kimliği tartışmalı bir yazar olan Petronius Arbiter'in M.S. I. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Satyricon adlı romanının 26-78.8. paragrafları arasında yer alan Cena Trimalchionis (Trimalchio'nun Akşam Yemeği) adlı anlatı servis edilen yemekler bakımından incelenecektir. Adı geçen roman günümüze tam olarak ulaşmamıştır, ulaşan kısımlardan anlaşıldığı kadarıyla dönemin "burjuvazisinin" incelmemiş alışkanlıklarına karşı eleştirel bir tarzın benimsendiği anlaşılır. Romanın ana karakterleri Enclopius, Ascyltus ve Giton'dur, bunların yanında adı geçen şöenin ev sahibi zengin azatlı Trimalchio ile karısı Fortunata romanın değilse bile en azından düzenlenen akşam yemeğinin ana karakteri sayılırlar. Trimalchio'nun arkadaşı Habinnas ve karısı Scintilla da yemeğin yan karakterleri sayılabilir. Enclopius ve arkadaşlarının adı geçen yemeğe katılmasına aracı olan Agamemnon zayıf fakat etkili bir karakterdir, şöenin diğer katılımcıları ise zayıf karakterler olarak kabul edilebilir. Son olarak yemek sırasında zaman zaman ortaya çıkan köleler, akrobatlar ve müzisyenler önemli bir anlatım unsuru olarak yer alırlar, fakat fikirsel

anlamda bir önem taşımazlar. Romanın dili basittir, karakterler sokak dili konuşur, sıkça küfürlere başvururlar, şölenin sahibi süper zengin eski bir köle olan (romanda azatlı, yani özgürdür) Trimalchio mal varlığıyla övünen kaba saba bir adamdır, konuklarına servis ettiği yiyeceklere bakılacak olursa Romalıların şölen düzenleme alışkanlıklarından haberdar olmadığı anlaşılır, sürekli zengin içerikli et yemekleri sunmayı tercih ettiği, damak tadı zevklerinin yeterince incelenmediği, tatlar arasında bir geçiş oluşturamadığı anlaşılır.¹ Petronius'tan günümüze ulaşan bölümler abartılı anlatımlar dışında olağanüstü bir şey içermez, roma dönemi kap-kacağı ve pazarları hakkında kısıtlı bilgiler sunar ancak tüm bu anlatıların 52 paragraftan oluşan Cena Trimalchionis'in gölgesinde kaldığı bile söylenebilir.

Petronius Kimdir?

Romanın yazarı Petronius dönemin farklı yazarları tarafından farklı ön adlarla ve lakaplarla tanınmaktadır, bu nedenle kimliği hala bir tartışma meselesidir. Dönemin tanığı olarak yazan Cornelius Tacitus (M.S. 56-120) 61 yılı olaylarını anlatırken o yılın consullüğünü² Caesennius Paetus ile paylaşan Petronius Turpilianus adlı birinden ve bu ikilinin döneminde Britania'da çıkan isyanlardan söz eder.³ Fakat bu kişinin *Satyricon*'un yazarı olma ihtimali çok düşüktür, çünkü ne Tacitus ne de başka bir onun imparatora yakınlığından söz etmez. Tacitus'a göre 'eylemsizliği barış olarak isimlendirecek' kadar zayıf biri olan Turpilianus'un görevi aynı yıl içinde sona ermiştir.⁴ M.S. I. yüzyılın ikinci yarısı çok hızlı başlamıştı, ölen üvey babasının tahtına oturan Nero (54-68 arasında imparator) başlarda iyi bir yönetim sergilemişse de gittikçe dizginlenemez bir despota dönüşmüştü. Hükümdarlığının sonlarına doğru toplumun üst düzey fertleri tarafından nefret edilen bir karakter halini almıştı.⁵ Bu kapsamda Piso önderliğinde bir gurup M.S. 65 yılında imparator Nero'ya karşı başarısızlıkla sonuçlanan bir suikast girişiminde bulundu.⁶ Girişim ortaya çıkarıldıktan sonra imparator birçok kişiyi hemen öldürttü, aralarından soylu olanlara da intihar etmelerini bildirdi. İntihar etmek zorunda bırakılanlar arasında stoacı filozof L. Annaeus Seneca, onun yeğeni M. Annaeus Lucanus ve *Satyricon*'un olası yazarı Petronius da bulunuyordu.⁷ Bunlardan başka imparatorun sürgüne gönderip sonradan orada ölümlerini organize ettiği isimler arasında Cluvidienus Quietus, Iulius Agrippa, Blitius Catulinus ve Julius Altinus ile birlikte Petronius Priscus adlı bir kişi daha bulunuyordu.⁸ Böylece 65 yılında hayatta bulunan fakat hiçbir kaynakta yeme içme ve şölen düzenleme alışkanlıklarıyla ilişkilendirilmeyen bir Petronius daha listeden silinmiş oldu. Tacitus bundan başka Annaeus Mela, Cerialis Anicius, Rufrius Crispinus ile birlikte

-
- 1 *Satyricon*'un anlatım dili hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Graham Anderson, *The Novella in Petronius, Latin Fiction: The Latin Novel in Context*, Ed. Heinz Hofmann, London-New York, 2005, s. 45-49.
  - 2 İmparatorluk döneminde Petronius soy adıyla bildiğimiz 6 aile vardır ve bunların yarısından fazlası *consullük* görevi yapmıştır. Bkz. Jonathan R. W. Prag-Ian D. Repath (Eds.), *Petronius A Handbook*, UK. 2009, s. 7.
  - 3 Tacitus, *Annales*, XIV. 29. 1, Çev. J. C. Yardley, Ed. A. A. Barrett, Oxford, 2008.
  - 4 Tacitus, *Annales*, XIV. 39. 2.
  - 5 Edward Champlin, Nero Reconsidered, *New England Review*, 19 / 2, 1998, s. 97 vd.
  - 6 Nail W. Slater, Nero's Masks, *The Classical World*, 90 /1, 1996, s. 34 vd.
  - 7 Seneca, Lucanus ve Petronius'un edebi kimliği hakkında bkz. Müzehher Erim, *Latin Edebiyatı*, İstanbul, 1987, s. 186-91.
  - 8 Tacitus, *Annales*, XV. 71.

hayatını kaybedenler arasında bulunan bir Petronius'tan daha söz eder.⁹

Bazen Gaius ön adıyla bazen de ön adı olmaksızın andığı bu Petronius'un gündüzleri uyuyup gecelerini zevk ve eğlenceyle geçirdiğini, herkes çalışkanlığıyla ün yaparken bunun şöhreti tembelliğiyle kazandığını, Bythina valiliği (M.S. 62 yılında) ve consullük görevlerinde bulunduğunu, bu sayede imparatorun yakın çevresine dahil olduğunu ve imparator Nero'nun ondan fikir almadan eğlence düzenlemez hale geldiğini söyler. Aynı satırların devamında imparatorun yakın arkadaşı ve koruma muhafızı Tigellinus'la aralarının açılmasına sebep olan şeyin de onun bu özelliği olduğunu kaydeder. Nero'nun üzerinde etkili bir isim olması da işin cabası olmuştur. Fakat aralarındaki bu yakınlık uzun sürmemiştir, Tacitus'a göre Gaius ön adlı Petronius'un adı suikastçılarla birlikte anıldığı için imparator onu bileklerini keserek intihar etmeye zorlamıştır.¹⁰ Aslında onun ve imparatorun akıl hocası Seneca'nın bu süreçte intihara zorlanmasında Tigellinus'un etkisi olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir.¹¹ Tacitus bu sıra dışı Petronius'un kendi ölümünü bile zevkli hale getirmek için uğraştığını, kesilen damarlarını bir müddet sonra diktirip yeniden açtırdığını, ölmeden önce vasiyetinden imparatoru mahrum bıraktığını¹² ve sonradan sahte yazışmalarda kullanılmasını diye mühür yüzüğünü kırdırdığını ekler.¹³

Petronius'un imparator Nero ile olan yakınlığından ve ölümünden dönemin tanığı ansiklopedi yazarı Plinius (M.S. 23-79) da söz eder, birçok noktada Tacitus ile uyumlu bilgiler verse de Plinius onu Gaius değil Titus ön adıyla tanımakta ve Nero'yu mirasından mahrum bıraktığını vurgulamaktadır.¹⁴ Olayları dönemin görgü tanığı olarak kaleme alan bir başka yazar olan biyograf Mestrius Plutarkhos (M.S. 46-120) *Moralia* adlı eserinde Titus Petronius adlı birisinin Nero'yu nasıl alt ettiğini anlatırken Plinius ile hem isim hem de olay örgüsü bakımından ortak noktada buluşur.¹⁵ Fakat onun saray şölenlerinin düzenlenmesindeki rolünden söz etmez. Her üç yazarın söz ettiği Petronius'un da aynı kişi olduğu açıktır, ancak ya yazarlar ya da onların eserlerini kopyalayanlar Petronius'un ön adı hakkında yanlış veya hata yapmış gibi görünüyor.

Tacitus Petronius'tan söz ederken Gaius'un yanı sıra "arbiter elegantiae"¹⁶ lakabını da kullanır. Bu sıfat ve imparatorun şölenlerini düzenleme yetkisini elinde bulundurması onu *Satyricon*'un yazarı olma yolunda diğer hepsinden bir adım daha öne çıkarır. Dönemin görgü tanığı Tacitus'un ve onu takip eden diğer bazı yazarların anlatılarına bakarak M.S. 65 yılından hemen sonra intihara zorlanmış bulunan Gaius veya Titus ön adlı, Niger soyadlı ve

9 Tacitus, *Annales*, XVI. 17. 1.

10 Gareth Schmeling, Petronius and the Satyricon, *Latin Fiction: The Latin Novel in Context*, Ed. Heinz Hofmann, London-New York, 2005, s. 19.

11 Theresa N. Koper, Nero-Seneca and Tigellinus, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 28 / 3, 1979, 347 vd.

12 İmparatorluk döneminde ileri gelenler vasiyetlerinde imparatora bir bırakarak onu onurlandırdılar. Bu alışkanlık özellikle Caligula ve Nero dönemlerinde yaygın hale gelmişti.

13 Tacitus, *Annales*, XVI. 18-19.

14 Plinius, *Historia Naturalis*, XXXVII. 20, Çev. D. E. Eichholz, Cambridge vd., 2006.

15 Plutarkhos, *Moralia*, 60 d. Çev. H. Chernis, Ed. J. Henderson, Cambridge vd., 1976.

16 Seçkin damak ustası; açıklamalar için bkz. Gareth Schmeling, The Satyricon of Petronius, *The Novel in the Ancient World*, Ed. G. Schmeling, Leiden-New York-Köln, 1996, s. 458.

arbiter elegantiae lakaplı Petronius'un *Satyricon*'un yazarı olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷ Diğer ön adların yazımındaki itilaf bir yazım yanlışı olarak kabul edilebilir, yazarın günümüzde de tanındığı soy adı olan Arbiter¹⁸ ise onun resmi isimlerinden biri değil, mahlas adıdır.¹⁹ Tacitus'tan anlaşıldığı kadarıyla Titus (Gaius) Petronius Niger 62 yılındaki Bythinia valiliğinin ardından Seneca ve Lucanus ile birlikte imparator Nero'nun desteklediği edebiyatçıların arasına girmiş bu sayede edebiyat dünyasında bir yer edinmişti.²⁰ Bu hamlesi ona yazdığı eserine karakter transferi sağlamada yardımcı olmuş olabilir. Güçlü veriler sunulmasına karşın *Satyricon*'un yazarı hakkındaki veriler tam olarak netleştirilemediği için bazı araştırmacılar zaman zaman eserin adı bilinmeyen başka bir Petronius tarafından kaleme olabileceğini dile getirirler.²¹

***Satyricon* Nedir?**

Satyricon veya Latince yazılış biçimiyle *Satyrice* konusunu günlük hayatın dinamikleri, sınıflar arası farklılıklar ve sıradan insanın hayatından alan Latince yazılmış bir roman olması nedeniyle önem taşır. Ancak esrin iddiası günlük yaşamdan izler taşımak değildir, derinlemesine bakıldığında yozlaşmışlıklara karşı yapılmış politik bir eleştiri görünümü kazanır.²² Eserin tarihlemesine dair ipuçları bizzat metnin içinde aranmalıdır örneğin; 51.2. bölümde kullanılan Caesar sıfatı eserin en azından imparatorluk döneminde (M.S. 27-284 arası) yazıldığını ortaya koyar. 64.4'te imparator Caligula (M.S. 37-41 arasında imparator) döneminde yaşamış Apelles adlı bir tragedya oyuncusundan söz edilir,²³ böylece eserin M.S. I. yüzyılın ilk çeyreğinden önceye gidemeyeceği fikri netlik kazanır. 52.3 ve 71.6 numaralı bölümlerde adı geçen Petraitis imparator Nero döneminde (M.S. 54-68) yaşamış bir gladyatördü, bu ip ucuyla birlikte eserin tarihlemesi en azından aynı yüzyılın ikinci yarısına taşınmış olur.²⁴ Metin bize daha başka ip uçları sunmaya devam eder, 73. 3. bölümde Trimalchio Nero döneminde yaşamış kitaro çalgıcısı Menecrates'in²⁵ bir şarkısını mırıldanır, bu gönderme eserin Nero döneminde yazılmış olması ihtimalini güçlendiren ikinci önemli delil olabilir. Yukarıda Tacitus'un Petronius'un kişiliği ve ölümü hakkında yazdıklarına değinmiştik, eğer yazarın bahsettiği Gaius Petronius *Satyricon*'un yazarı ile aynı kişi ise eser M.S. 66 yılı sona ermeden önce yazılmış olmalıdır. Bu tarih birçok araştırmacı tarafından terminus post quem olarak kabul edilmiştir. Petronius'un eserini belirli iki tarih arasında yazmış olduğu gerçeğine dayanarak bir de terminus ante quem oluşturma isteği doğması normal karşılanmalıdır.

-
- 17 İntihara zorlama uygulaması imparatorluk dönemi Roma'sında soyluları ölüme göndermek için tercih edilen bir yöntemdi, bkz. Schmeling, 1996, s. 459.
- 18 Bkz. Catherine Connors, Arbitrium and verse in the *Satyrice* and in Petronius redivivus, **Latin Fiction: The Latin Novel in Context**, Ed. Heinz Hofmann, London-New York, 2005, s. 55.
- 19 Prag-Repath, 2009, s. 6.
- 20 Kenneth F. C. Rose, **The Date and the Author of the Satyricon**, Netherlands, 1971, s. 10 vd.
- 21 Schmeling, 1996, s. 457.
- 22 Bret Boyce, **The Language of the Freedmen in Petronius' *Cena Trimalchionis***, Leiden, 1991, s. 2.
- 23 Suetonius, **De Vita Duodecem Caesaribus: Caligula**, XXXIII, Çev. G. Özaktürk- F. Telatar, Ankara, 2008.
- 24 Henry T. Rowel, The Gladiator Petraitis and the Date of *Satyricon*, **Transactions and Proceedings of the American Philological Association**, 89, 1958, s. 15 vd.
- 25 Menecrates'in yaşamı hakkında bkz. Suetonius, **De Vita Duodecem Caesaribus: Nero**, XXX. 2, Çev. G. Özaktürk-F. Telatar, Ankara, 2008.

Araştırmacılar Petronius'un başka eserlerden karakter transferi yapmış olabileceği fikriyle dönemin diğer edebi eserlerini incelemiş ve filozof Seneca'nın (M.Ö. 4-M.S. 65) Epistulae Morales'inde (Ahlaki Mektuplar) beliren son derece zengin, aynı oranda da görgüsüz Calvisius Sabinus adlı bir azatlı karakteri dikkatlerini çekmiştir.²⁶ Seneca'nın yarattığı karakter kendisi okuyup bilgi edinmektense klasikleri okuyup ezberleyecek köleler satın alır, onların bilgisini kendi bilgisi sanırmış, kendisine bıraksan Homeros ve Troia kahramanlarının adını bile şaşırmadan sayamazmış.²⁷ Aslında zengin ve cahil karakterler Eski Komedi döneminden beri tanınmaktaydı, fakat Roma'da eleştirel bakış açısının merkezine yerleştirilmeleri M.S. I. yüzyılda gerçekleşmiş gibi görünüyor. Petronius'un yarattığı Trimalchio karakteri de zenginlik ve görgüsüzlük bakımından Seneca'nın Calvisius Sabinus'undan geri kalmaz, yemek sırasında Troia savaşı kahramanları hakkında konuşmaya başladığında²⁸ akla gelmez hatalar yapan Trimalchio Calvisius Sabinus karakterinin kopyası gibi görünür.²⁹ İki karakterden hangisinin etkileyen-hangisinin etkilenen olduğunu söylemek zor, yine de bu benzerliği bir referans olarak kabul edersek Seneca'nın mektuplarını yayınlamaya başladığı M.S. 60-62 yılı *Satyricon* için terminus ante quem olarak önerilebilir. Dönemin eserlerine bir gönderme de 118. paragrafta bulunur. Bu noktada devreye giren Eumolpus şiir düzeni ve şiir yazarken kullanılması gereken kelimelerin neye göre seçilmesi gerektiği hakkındaki konuşmasına Lucanus'un iç savaşları konu alan şiirlerinden birini ekler,³⁰ Seneca'nın yeğeni Lucanus'un da Petronius'tan bir yıl önce (M.S. 65'te) ölüme gönderilenler arasında bulunduğunu, dolayısıyla şiirini de bu tarihten önce yazdığını düşünürsek *Satyricon*'un M.S. 65 yılına kadar yazılmış olduğunu anlarız.³¹ Aslında bu tarih Petronius için de olası ölüm tarihi olduğundan Lucanus'un şiiri mutlak bir tarihmeden çok doğruluğu kabul edilen bir tarihin sağlaması olarak görülebilir. Görece kronolojinin oluşturduğu şemaya göre romanın M.S. 60-62 ile 65 arasında yazılmış olduğu bilgisine ulaşırız. Elbette Petronius'un bu işe Bythinia eyaleti valiliğini tamamlayıp, imparatorun şölenlerine yön verme görevine başladıktan sonra giriştiğini söyleyerek pergelin ucunu biraz daha daraltabilir ve eserin M.S. 63-65 yılları arasında yazılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

Eserin adındaki -on takısı Yunancadan geçtiği için zaman zaman günümüze ulaşmamış Eski Yunanca bir romandan uyarılma olduğu fikri ortaya atılır, fakat Petronius'un romana verdiği gerçek adı bilmediğimizden bu tez sağlam bir temele oturtulamaz, karşı tezi savunanlar ise eserin adının Latince yazıma uygun biçimde Satyricon olabileceğini dile getirir ve bu ismi kullanırlar.³²

26 Seneca, **Ahlaki Mektuplar**, XII. 8, XLVII. 1 vd. Çev. T Uzel. Ankara, 1992.

27 Seneca, **Ahlaki Mektuplar**, XXVII. 5.

28 Trimalchio'nun Homeros destanlarına ilgisi ve bilgi düzeyi hakkında bkz. Catherine Connors, **Petronius The Poet**, Cambridge, 1998, s. 84 vd.

29 Trimalchio'nun Troia kahramanları ve hatta tanrılar hakkındaki yalan yanlış ve çelişik bilgileri için bkz. Petronius, **Satyricon**, 59. 4-5.

30 Bkz. Petronius, **Satyricon**, 118-124; ayrıca bkz. Costas Panayotakis, Petronius and the Roman Literary Tradition, **Petronius A Handbook**, Eds. Jonathan R. W. Prag-Ian D. Repath, UK. 2009, s. 50; Trimalchio'nun şiirle ilgisi hakkında bkz. Connors, 1998, s. 52 vd.

31 Lucanus'un şiirlerinin İç Savaştaki etkileri hakkında bkz. Randall Ganiban, Crime in Lucan and Status, **Brill's Companion to Lucan**, Ed. Paolo Asso, Lieden-Boston, 2011, s. 327 vd.

32 Schmeling, 2005, s. 20.

Nero'nun M.S. 68'de bir darbeyle ortadan kaldırılmasından sonra Petronius'un da gözden düştüğü ve pek okunmadığı söylenebilir, eserden ilk kez M.S. II. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Terentianus Maurus söz etmiş, o da yanlış bir saptamayla Petronius'u kendi yaşadığı döneme tarihlemiştir.³³ Bununla birlikte Deipnosophistai'nin konusuna oldukça uygun olmasına karşın Athenaios'un neden *Satyricon*'dan hiç söz etmediği anlaşılamamıştır.³⁴ Romandan günümüze yalnızca XIV, XV ve XVI. kitaplar ile konumu belirlenememiş bazı fragmanlar ulaşmıştır, kitapların hiçbiri eksiksiz değildir, metinde, cümleler arasında ve paragraf sonlarında boyutu belli olmayan kopukluklar bulunur.³⁵ Gerçek metnin boyutu nedir, Petronius romanını bitirebilmiş midir sorularının cevabını bilemiyoruz, modern araştırmacılar elimize geçen fragmanlara bakarak romanın 20 veya 24 kitaptan oluşmuş olabileceğini söylerler.³⁶ Elimize geçen metin bütünüyle daha önceki öykülerin hiçbirine benzemez, içerik olarak öykü Enclopius adlı bir gencin Giton adlı daha genç bir delikanlıya duyduğu eşcinsel aşk ve bu aşkların arasında bir engel olarak duran Ascyllus adlı başka bir gencin giriştiği maceraları konu alır, bu açıdan bakıldığında Eski Yunan romanından etkilenmiş gibi görünür.³⁷ Bu makalede incelenecek olan *Cena Trimalchionis* adlı anlatı romandan günümüze ulaşan en büyük parçadır. Ancak kahramanların yemekten kurtulmaya çalışması ve buldukları ilk fırsatta kaçarak uzaklaşmaları Petronius'un asıl romanda eğildiği asıl ağırlık merkezinin yeme-içme adetleri olmadığı fikrini uyandırır.

***Cena Trimalchionis* ile Ne Anlatılmak İsteniyor?**

Cena Trimalchionis'in nerede gerçekleştiği net olarak bildirilmez, ancak Campania'da bir kentte olduğu yazar tarafından birkaç kez tekrarlanır. Fakat kentin statüsü hakkında verdiği bilgiler çelişiktir, birkaç kez koloni statüsünde bulunduğunu söylerken bir kez de aynı bölgedeki bir Yunan kenti olduğunu dile getirir.³⁸ Konu hakkındaki tartışmalar devam etmekle birlikte Cumae veya Puteoli kentlerinin adı öne çıkmaktadır.³⁹ Metin toplamda 52 paragraftır, bütünüyle incelendiğinde Trimalchio adlı zengin bir azatlının düzenlediği akşam yemeğinde orta düzeyde seçkin konuklara sunulan ultra lüks yiyecekler ile çeşitli eğlencelerin anlatısıdır. Yemekleri ultra lüks olarak tanımlamamın nedeni dönemi için oldukça fazla et içermesidir, Trimalchio konuklarına her serviste et ikram ederek zenginliğini ortaya koymaya çalışır. Metin farklı bakış açılarıyla farklı bölümlemelere tabi tutulabilir, bizim bakış açımıza göre 52 paragraflık metinde 7 düzeyli bir anlatı olduğu anlaşılır.⁴⁰ 1. kısım: 26-31. paragraflarda yemek alanına ulaşılır ve karakterler tanıtılır, 2. kısım: 31-36. paragraflar, çeşitli yiyecek-içecekler sunulur ve eğlenceler gerçekleştirilir. 3. kısım: 37-38.

33 Prag-Repath, 2009, s. 8.

34 *Deipnosophistai* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Güveloğlu, Antik Çağ'ın Damak Tadı Düşkünü Yazarları, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5 / 2, 2019^a, s. 256-59.

35 F. Gül Özaktürk, **Satyricon**, Ankara, 2003, s. 10.

36 Nail W. Slater, Reading the Satyricon, **Petronius A Handbook**, Eds. Jonathan R. W. Prag-Ian D. Repath, UK. 2009, s. 16-17; ayrıca bkz. Schmeling, 1996, s. 459-61.

37 Tim Whitmarsh, **Narrative and Identity in the Ancient Greek Novel**, Cambridge, 2011, s. 160; ayrıca bkz. Stephen Harrison, The Novel, **A Companion to Latin Literature**, Ed. S. Harrison, UK. 2005, s. 215.

38 Koloni statüsü için bkz. Petronius, **Satyricon**, 44.12,16; 57. 9; 76.10, Yunan kenti statüsü için bkz. 81. 3.

39 Romanın geçtiği coğrafya hakkında tartışmalar için bkz. Schmeling, 2005, s. 21.

40 Krş. Harrison, 2005, s. 214-15.

paragraflarda Enclopius yanındaki konuklarla sohbet ederek çevredeki insanlar hakkında bilgi edinir. 4. kısım 41-46. paragraflar arasında Trimalchio ihtiyaç gidermek için dışarı çıkınca konuklar arkasından konuşur ve gevezelik yapar. 5. kısım 47-64. paragraflarda yemek sunumu ve eğlence devam eder, Niceros bir kurt adam hikayesi anlatır. 6. kısım 65-71. paragraflarda Habinnas gelir ve sohbetin merkezi olur, 7. kısım 72-78. paragraflarda Trimalchio Habinnas ile atışır, Enclopius ve arkadaşları yemeği terk etmek ister, Trimalchio konukları hamama götürür, Enclopius ile arkadaşları sıvışır.

Trimalchio'nun yemek düzeni yemeklerin bolluğu ve zengin hediyeler bakımından Makedonia'lı Karanos'un Düğün Yemeğinden,⁴¹ 41-46. paragraflardaki tartışmalar ve Habinnas'ın ziyareti kapsamında Platon'un Symposion'undan,⁴² konuklara ağır et yemeklerinin sunulması, ev sahibinin zenginliği, görgüsüzlüğü ve Nasideinius'un balık tabağının üzerine yıkılan tente anlatısıyla da Romalı şair Horatius'un (M.Ö. 65-M.S. 27) II. 8. numaralı saturasına konu olan *Cena Nasidieni*'den⁴³ izler taşır. Mesela hem Karanos'un düğün yemeğinin yazarı hem de Petronius Korinthos işi bronz tabaklara övgüler düzer,⁴⁴ *Satyricon*'da konuklara bütün olarak pişirilmiş domuz ikram edilmesi Karanos'un aynı şekilde hazırlatıp gümüş mızraklara taktırarak konuklarına ikram ettiği Erymanthia domuzunu çağırıştırır.⁴⁵ Bu iki metin arasındaki en önemli ortak nokta ev sahibinin cömertliği ve yemeklerin çeşitliliğidir, konuklara dağıtılan hediyeler ve koku şişeleri, çalgıcılar ve cambazlar da başka ortak noktalar olarak kabul edilebilir.⁴⁶ Öte yandan Habinnas'ın Cena Trimalchio'ya gecenin ilerleyen saatlerinde hem de sarhoş bir biçimde gelmesi, Symposion'da Alkibiades'in aynı şekilde gelmesiyle karşılaştırılabilir.⁴⁷ Elbette iki karakter arasında ciddi farklar bulunur, Alkibiades yanında kibar bir müzisyen kızla gelmiş, geç kaldığı için özür dilemiş, oturmak için izin istemiştir; buna karşılık *Satyricon*'un geç geleni Habinnas yemek odasına (triclinium) eşi Scillinta ile kaba saba bir giriş yapmış, en güzel yere kurulmuş ve hiç çekinmeden rahat davranışlar sergileyerek içki istemiştir. J. R. Morgan Petronius'un konuklarının bilgelik açısından Platon'unkilerin tam zıttı olduğunu düşünür,⁴⁸ başka konularda ortak yanlar bulunabilir, fakat *Satyricon* bir bakıma idiotların toplantısıdır.⁴⁹ *Satyricon* 54'te cambaz çocuğun Trimalchio'nun üzerine

41 Athenaios, **Deipnosophistai**, IV. 128-131, Çev. S. D. Olson, Cambridge vd., 2016.

42 Her iki metinde genele yayılmış bir sohbet ortamı gözlenebilir, özel bir örnek olarak ev sahiplerinin yokluğunda konuşulanlar hakkında bkz. Platon, **Symposion**, 178a-180b, krş. Petronius, **Satyricon**, 44.

43 Bu *saturada* Fundanius Horatius'a bir gün önce katıldığı Nasidienus Rufus'un verdiği şöleni anlatır. Nasidienus'un konuklarına bütün domuz, tek tabakta toplanmış çeşitli kuş ve balıklar sunması Trimalchio'yu anımsatır. Bütün domuz ikramı için bkz. Horatius, **Satire**, II. 8. 8-10; balık ve kuş etlerini bir arada sunması hakkında bkz. 80 vd.; Yıkılan tente hakkında bkz. 55-60; Trimalchio'nun üzerine düşen akrobatla karşılaştırmak için bkz. Petronius, **Satyricon**, 54-55.

44 Karanos'un daveti için bkz. Athenaios, **Deipnosophistai**, IV. 128 b-c, krş. Petronius, **Satyricon**, 49.

45 Petronius, **Satyricon**, 40. 2, krş. Athenaios, **Deipnosophistai**, 130 b.

46 Karanos'un konuklara armağanı hakkında bkz. Athenaios, **Deipnosophistai**, 131 vd, Trimalchio'nun konuklarına ve hatta kölelerine dağıttığı armağanlar ve kokularla karşılaştırmak için bkz. Petronius, **Satyricon**, 40, 41, 50, 60.

47 Platon, **Symposion**, 212 vd, Çev. Eyüp Çoraklı, İstanbul, 2007.

48 John Bodel, The Cena Trimalchionis, **Latin Fiction: The Latin Novel in Context**, Ed. Heinz Hofmann, London-New York, 2005, s. 33.

49 J. R. Morgan, Petronius and Greek Literature, **Petronius A Handbook**, Eds. Jonathan R. W. Prag-Ian D. Repath, UK. 2009, s. 38-39.

düşmesi de Horatius'un *Cena Nasidieni*'sinde balık tabağının üzerine tente yıkılması olayını çağırıştırır.⁵⁰ Cena Nasidienus ile Cena Trimalchio arasındaki tek benzerlik bu kadar da değildir. Her iki ev sahibi de sunduğu yemekleri anlatırken konukları biraz sıkar;⁵¹ her ikisi de alışık olunmayan biçimlerde yemek sunma konusunda ısrarcıdır,⁵² her ikisi de türlü türlü şaraplar ikram etme konusunda cömerttir,⁵³ iki ev sahibi de kısa süreliğine yemek odasını terk etmek zorunda kalır,⁵⁴ yine her ikisi de anlatının bir kısmında gözyaşlarına boğulurlar⁵⁵ ve her iki şölenin sonunda da ana karakterler yemekten kaçarlar.⁵⁶ İki metin de genel anlamda ev sahibinin incelmemiş damak zevklerine ve nobranlıklarına eleştirel bir yaklaşım sezilir.

M.S. I. yüzyılda Roma'da düzenlenen seçkin şölenler üç bölümden oluşurdu. Gustatio olarak adlandırılan ilk bölümde hafif atıştırma ve ballı şarap gibi yumuşak içecekler sunulur, konukların midesi ana yemeğe hazırlanırdı. Prima mensa olarak adlandırılan bölümde çeşitli et ve sebze yemekleri sunulur, bu bölüm yemeğin ana bölümü kabul edilirdi. Secunda mensa adlı son kısımda da çeşitli meyve, tatlı ve çerezler ikram edilirdi. Eski Roma davetlerinde Yunanlarınkinden farklı olarak şarap başlangıçtan sona kadar servis edilir ve yemekle birlikte tüketilirdi.⁵⁷ Oysa Trimalchio'nun şölenindeki yemek servisi bu düzene uymaz, metinde konuklara içecekler hariç 12 kez servis yapılır. Konuklar yemek salonuna alınıp soğuk sularla ayak bakımı yapıldıktan sonra ilk yemek olarak kocaman bir tepsinin içinde üzerine iki gözlü bir heybe asılmış olan Korinthos sıpası servis edilir. Heybenin bir gözünde yeşil, diğer gözünde siyah zeytin doludur, sıpanın üzerine iki büyük tabak kapak gibi kapatılmış ve tabaklar bir kulpla bağlanmıştır, kulpun üzerine de ballı kakırcalar dizilmiştir, ayrıca ete gümüş bir ızgaranın üzerinde kaynayan soslar eşlik eder.⁵⁸ Görüldüğü kadarıyla bu ağır yemek bir gustatio, yani başlangıç olmaktan çok uzak, ağır bir yemektir, hatta genel anlamda değerlendirecek olursak bu tarz bir yemek herhangi bir şölenin prima mensasında sunulmak için bile ağır sayılabilir.⁵⁹ İkinci olarak tahtadan oyulmuş bir tavuk maketinin altında tavus kuşu yumurtaları sunulur, aslında sunulan şey yumurta değildir, yumurta şekli verilmiş yağlı hamurun içi açılınca yumurta sarısı ve biber sosuna bulanmış bir ötleğen kuşu çıkar karşılına, görüntüsü gerçekçi olmalı ki Enclopius yumurtayı açıp içinde sarı bir şeyler görünce yumurtasından civciv çıkacağından korkmuş, bir ara elindeki hamuru atmaya niyetlenmiştir.⁶⁰ Aslında yumurta gustatio bölümünde sunulan ikramlıklardandı, fakat burada sunulan şey yine ana yemek olmaya yakın bir et yemeğidir.

50 Horatius, *Satire*, II. 8. 55-60; ayrıca bkz. Panayotakis, 2009, s. 51.

51 Horatius, *Satire*, II. 8. 44-53, krş. Petronius, *Satyricon*, 39; ayrıca bkz. Courtney, 2001, s. 89.

52 Horatius, *Satire*, II. 8. 26-30, krş. Petronius, *Satyricon*, 33. 4-8, 69. 8-70. 3

53 Horatius, *Satire*, II. 8. 16 vd., krş. Petronius, *Satyricon*, 34. 6-8, 48.1

54 Horatius, *Satire*, II. 8. 76-78, krş. Petronius, *Satyricon*, 41. 9.

55 Horatius, *Satire*, II. 8. 58 vd., krş. Petronius, *Satyricon*, 72. 1; ayrıca bkz. Courtney, 2001, s. 121.

56 Horatius, *Satire*, II. 8. 93-95, krş. Petronius, *Satyricon*, 78. 8.

57 Ali Güveloğlu, *Antik Çağ'da Beslenme ve Damak Tadı*, İstanbul, 2018, s. 39.

58 Petronius, *Satyricon*, 31.

59 Romalıların I. yüzyıldaki beslenme düzeni coğrafyanın etkisiyle belirlenmişti, özel davetler dışında ağır et yemekleri nadiren tüketilirdi, genel izlenim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Andrew Dalby, *Empire of Pleasure*, 2009, London, s. 25 vd.

60 Petronius, *Satyricon*, 33.

Üçüncü yemek tam bir görsel şölen niteliği taşır. Çünkü yuvarlak bir servis tepsisine 12 burç yerleştirilmiş, her bir burcun üzerine de o burcu temsil eden yiyecekler yerleştirilmiştir. Mesela koç burcunun üzerinde nohut, boğa burcunun üzerinde sığır eti, ikizler burcunda bir çift böbrek, aslan burcu görselinin üzerinde de Afrika inciri bulunur, diğer burçların üzerinde de konuya uygun düşen başka yiyecekler yerleştirilmiştir. Bu yemeğe eşlik eden Mısırlı bir çocuk da gümüş bir ızgaradan ekmekler dağıtmaktadır. Konuklar, özellikle de Enclopius bu vasat yemek karşısında hayal kırıklığına uğrarlar, Trimalchio tam bu sırada devreye girerek bu yediklerinin yemeğin sosu olduğu dile getirip gerçek yemeğin servis edilmesini ister.⁶¹ Dördüncü sıradaki yemek Trimalchio'nun asıl yemeğidir. Metinde kopukluk olduğu için yemeği tam olarak anlatmıyor, ancak kalan kısımlara bakılınca bir önceki gibi görsel yönden zengin bir yemek olduğu anlaşılıyor. Yemek aslında bir önceki burçlar tepsisinin altında salonda bulunuyormuş, bu yemek bitirildiğinde Trimalchio'nun isteğiyle dört dansçı odaya girip üstteki servis tepsisini alınca yeni bir tabak ortaya çıkmış. Alttaki tabakta semiz kuşlar, dişi domuz karnından yağlı bir parça ve tüylü kanatlarla uçan at pegasusa benzetilmiş bir tavşan varmış, metin burada kopukluğa uğradığından tabakta daha başka neler olduğunu öğrenemiyoruz, kopukluktan sonra üstteki bir oluktan kanalda yüzer gibi görünen balıkların üstüne soslar döküldüğü anlatılır. Yemeğin görseli çok iyi kurgulanmış olmalı ki tüm konuklar ve köleler hep birlikte alkışlamaya başlamışlardır.⁶² Bu yemekten sonra Enclopius daha fazla yiyememiş, bir şeyler öğrenmek amacıyla etrafındakilerle sohbet etmeye başlamıştır. Sohbet sırasında Trimalchio ve karısı Fortunata hakkında bilgiler öğrenir, özellikle ev sahibinin malvarlığı bu bölümde anlatılır.⁶³

Bir süre sonra ortaya başka bir ana yemek getirilir. Bu gelen başında özgürlük tacı bulunan kocaman bir domuzdur, bütün olarak pişirilmiştir, dişlerinden sarkan sepetlerin birinin içine kuru, diğerininkine de taze hurmalar yerleştirilmiştir.⁶⁴ Hamurdan yapılmış yavru domuz şeklinde ekmekler ise annelerini emer biçimde yerleştirilmiştir, bunlar başlangıçta bir işe yaramazmış gibi görünse de aslında tüketilmek üzere hazırlanıp domuzla birlikte pişirilmiş ve Trimalchio'nun emriyle konuklara verilmişler. Ancak asıl sürpriz ana yemek olarak hazırlanmış domuzun karnı yarılınca ortaya çıkar, çünkü içine canlı ardıç kuşları yerleştirilmiştir, bunlar etrafta uçuşmaya başlayınca köleler tarafından yakalanıp konuklara armağan olarak verilmiş. Domuzun başındaki özgürlük tacı bir önceki günkü akşam yemeğinde yenmediği için Trimalchio tarafından taktırılmış, çünkü konuklar ona özgürlüğünü vermiş mi!⁶⁵ Bir gün önceki yemeğin konuklara sunulması ilginçtir, özellikle Trimalchio gibi gösterişi seven birinin alışkanlığına benzemez, ancak yazar burada yemeğe değil domuzun başındaki özgürlük tacına dikkat çeker, çünkü bu taç servis sırasında güzel sesiyle şarkı söyleyen bir köle çocuğa verilmiş, çocuk böylece özgürlüğünü kazanmıştır. Yemekte dikkat çeken ikinci unsur bütün domuzun karnı açılınca havaya uçuşan kuşlardır, yemek bir önceki günden kalmıştı, bu kadar uzun süre canlı kalamayacaklarına göre

61 Pertonius, *Satyricon*, 35.

62 Pertonius, *Satyricon*, 36.

63 Schmeling, 1996, s. 465 vd.

64 Domuzun bütün olarak pişirilmesi Eski Yunan edebiyatında Yeni Komedi olarak adlandırılan oyunlarda sık rastlanan bir anlatımdır, bkz. Schmeling, 1996, s. 466; bu gelenek Roma'da ilk kez Cato'nun *consullük* yaptığı (M.Ö. 118) yıl uygulanmıştır, bkz. Plinius, *Historia Naturalis*, VIII. 78. 210.

65 Pertonius, *Satyricon*, 40.

kuşlar servis yapılmadan hemen önce o akşam konulmuş olmalı. Üçüncü konu ise Petronius'un daha başka yerlerde de karşımıza çıkan sıra dışı sunum biçimleridir, yazar görünmeyen gizli öğeleri açığa çıkararak sürprizler yapıp okuyucuyu şaşırtmayı sever. Altıncı sırada sunulan yemek beşincinin neredeyse aynısıdır, ancak bu sefer konuklar için hemen o akşam hazırlanır, ev sahibi konuklara seçim yapmaları için canlı domuzlar getirir ve seçtiklerini aşçıların hazırlamasını emreder, kısa süre sonra ortaya bütün olarak pişmiş kocaman bir domuz getirilir. Trimalchio konuklarına bir oyun hazırlamıştır, aşçının hayvanın içini temizlemeyi unuttuğunu söyler, konuklar bu durum karşısında iğrenirler de belli etmezler, aşçı odaya getirilir ve iyice azarlandıktan sonra pişirmeden önce yapması gereken şeyi yapması istenir, domuzun karnı temizlenmek üzere açıldığında etrafa pişmiş sosisler ve salamlar dağılır.⁶⁶ Tıpkı bir önceki yemekteki gibi görünmeyen bir ögenin açığa çıkarılmasıyla konuklar hoşnut kalırlar. Şimdiye kadar sunulanların hepsi de ağır et yemekleridir ve yemeğin prima mensa adı verilen kısmına hitap eder, oysa ilk sunumların hafif atıştırmalıklar olması gerektiğine yukarıda değinmiştik.

Bundan sonra birdenbire yedinci yemek olarak konuklara içi safranlı sosla doldurulmuş çörekler ve yemişler sunulur. Metin kopuk olduğu için tabağın tam olarak nasıl biçimlendirildiğini anlayamıyoruz, ancak tepsinin ortasında Priapos⁶⁷ yontusu şeklinde pişirilmiş bir hamur işi bulunduğu, çöreklerin ve öteki şeylerin de bu yontunun kucağına yığıldığı anlaşılıyor.⁶⁸ Enclopius ve öteki konukların bu ikramlıkları çantalarına doldurması şaşıracak bir uygulama değildir. Şölenlerde konuklar kendilerine verilen ikramları yanlarında götürebiliyorlardı.⁶⁹ Bu ikramdan sonra çeşitli eğlenceler ve akrobat gösterileri düzenlenir, bu sırada konuklar sohbet edebilir ve içkilerini yudumlayabilirler. Sekizinci yemekte konuklara besili tavuklar ikram edilir, Trimalchio bunların kemiksiz olduğunu söyleyerek konukları yemeye zorlar, ancak Enclopius artık midesinin yemek almadığını ve tiksindiği için yemekte zorlandığını söyler,⁷⁰ çörekten sonra yeniden et yemeği sunmak pek alışıldık bir durum değildir, yani Trimalchio uygun olmayan biçimde secunda mensadan sonra yeniden prima mensaya ait yemekler sunar. Ardından ev sahibi meyve getirilmesi emredince köleler masaları toplayıp etrafı temizler ve içeriye meyve taşırlar, Trimalchio meyveler getirilmiş olmasına karşın lezzetli bir şeyler varsa yine de getirilmesini ister.

Bu istek üzerine onuncu sırada servis edilen yemek içerik bakımından biraz karışıktır, çünkü Trimalchio'nun emri üzerine hem tatlı-meyve hem de et yemeği bir arada sunulmuştur. Bir kere hamurdan yapılmış ve içlerine fındıkla kuru üzüm doldurulmuş ardıç şeklinde tatlılar bulunur masada, yanındaki tabaklarda da üzerine dikenler saplanarak deniz kestanesine benzetilmiş ayvalar dizilmiştir.⁷¹ Bu tatlı tabağına hiç ara vermeden getirilen yemek Enclopius tarafından iğrenç bulunur, çünkü masaya etrafına türlü balık ve kuşlar

66 Pertonius, *Satyricon*, 49.

67 Aphrodite ile Dionysios'un oğlu olduğu söylenen bağ ve bahçe tanrısıdır, Lampsakos (Lapseki) ve adalar bölgesinde yaygın tapınımı görülür. Bereketi temsil ettiği için abartılmış erkeklik organıyla tasvir edilirdi. Anlatıda Priapus heykelinin yeri hakkında bkz. Emily Gowers, *The Loaded Table: Representations of Food in Roman Literature*, Oxford, 1993, s. 117.

68 Pertonius, *Satyricon*, 60.

69 Athenaios, *Deipnosophistai*, 130 b.

70 Pertonius, *Satyricon*, 65.

71 Pertonius, *Satyricon*, 69.

dizilmiş besili bir kaz getirilir, ayrıca sonradan Trimalchio'nun yaptığı açıklamadan anlaşıldığı kadarıyla bunlar gerçek kuş ve balık bile değildir, kaz dahil hepsi de maharetli aşçı tarafından pişmiş domuz etinden biçimlendirilerek yapılmıştır.⁷² Dahası aşçısının aynı şekilde envaı biçimde yiyeceği taklit edebileceğini dile getirir görgüsüz ev sahibi. Son sırada yine Roma yemek geleneklerine uygun olmayan biçimde midye ve salyangozlar ikram edilir, yemek sunumu daha öncekiler gibi beklenmedik bir görsel şovla başlar. Boyunlarına testiler takılı durumda bulunan köleler bir kurgu içinde birbirleriyle kavgaya tutuşurlar, bu sırada midyeler etrafa saçılır, başka köleler de bunları toplayıp konuklara dağıtır, bu sırada aşçı sunumu zenginleştirmek için gümüş ızgaralar üzerinde salyangozlar sunar.⁷³ Trimalchio'nun yemek odasındaki ikramları bu kadardır, sırada sıcak hamam keyfi yer alır, ancak Enclopius ve arkadaşları hamamda çıkan hengameden yararlanarak oradan uzaklaşırlar.⁷⁴ Yemek boyunca konuklara içki dağıtılır, zaman zaman köleler etrafı toparlamak için odaya girebilir veya müzisyenler-akrobatlar gösterilere başlayabilirler, aşçılar, köleler derken yemek salonu her zaman hareketli ve gürültülüdür.

Kurgu içinde her okur kendine göre önemli yanlar bulup vurgulayabilir, bu çalışmada yazarın dikkatini çeken anlatılar üzerinde durulacaktır. 26 ve 27 paragraflarda Trimalchio karakteri ilk kez ortaya çıkar, yazarın yeni karakteri pohpohlayarak anlatması, ihtiyacını gümüş bir lazımlıkta giderdiğini, azıcık suyla yıkadığı ellerini köle çocukların saçlarında kuruttuğunu anlatması karakteri daha canlı ve ilgi çekici kılmak içindir. 28. Paragrafta masörlerinin Falernum şarabı içtiğinden ve sunu olarak yere döktüklerinden söz etmesi ise dikkatleri doğrudan bu konuya çeker, çünkü adı geçen şarap oldukça ünlü ve pahalıdır.⁷⁵ Burada yazar pahalı şarabı masörlerin kadehine koyarak okuyucunun dikkatini çekmeye çalışır, ayrıca yoksul adama zengin şarabı içirerek bir tezat oluşturur. Yine aynı paragrafta Enclopius ile arkadaşları Trimalchio'nun evine girerken bir bekçi ile karşılaşılır, kapıdaki bekçi gümüş bir kapta bezelye ayıklamaktadır, bu küçük bilgi bizi iki farklı noktaya götürebilir, ilki bezelye mayıs sonu-haziran başlarında hasat edildiğine göre yemek de olsa olsa bu aylarda bir yerde düzenlenmiş olmalıdır, bu süre en fazla temmuz ayına kadar uzatılabilir. İkincisi bu denli ucuz bir besinin gümüş bir kapta ayıklanmasıdır, yazar tıpkı masörlerin en kaliteli şaraptan içmesi gibi burada da bir tezat oluşturuyor. Yoksul ile varlıklı arasındaki bu tezat göndermeleri romanın başka bölümlerine de yansıtılmıştır.

31. paragrafta konuklar yemek odasına girerler, daha girişte el ve ayaklarına buzlu sular dökülür ve bakım yapılır, yukarıda yemeğin bezelye hasadı yapılan aylarda yani yaz başında düzenlendiğini söylemiştik, yazar Trimalchio'nun evinde bu mevsimde buz bulunduğunu dile getirerek yeniden bir tezata başvuruyor. Tabii ki varlıklı kesimin yaz aylarında kullanmak amacıyla kuyularda kar biriktirdiği biliniyor, yine de Roma'da yaz aylarında düzenlenen bir şölende en değerli şey kar, buz veya soğuk sudur. Aynı paragrafın devamında konuklara koca bir tabağın içinde Korinthos sıpası sunuluyor, sıpanın sırtında bir semer, semerin bir gözünde siyah, ötekinde yeşil zeytin var, tepsinin kenarlarında da bal

72 Pertonius, *Satyricon*, 69-70.

73 Pertonius, *Satyricon*, 70.

74 Schmeling, 1996, s. 467.

75 Peter Bicknell, Opimian Bitter or 'Opimian' Wine, *The American Journal of Philology*, 98 / 3, 1968, s. 347-49; Ali Güveloğlu, *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü*, İstanbul, 2019^b, s. 59.

ve haşhaş tohumuna batırılmış kakırcalar. Yazar ilk yemek için oldukça sıra dışı bir seçim yapmış gibi görünüyor, zira alışkanlık olduğu üzere yemeğe yeşillik, marul, yumurta gibi hafif yemeklerle başlanır, ağır et yemekleri sonradan servis edilirdi.⁷⁶ Yazar bu seçimiyle Trimalchio'yu adet bilmez, damak tadından yoksun ve geleneklere uymayan bir barbar gibi gösteriyor. Bu görgüsüzlüğü gümüş bir kürdanla dışını karıştırdığı ve elinde kristal zarlarla oyun oynadığı bir başka anlatılarda da kendini gösteriyordu.⁷⁷ Aslında Petronius teatral bir sahnede resmettiği Enclopius, Ascyltus ve Trimalchio karakterleri üzerinden kendi döneminin sosyal ve dini gruplarını, eğitimsiz kesimini eleştirmenin bir yolunu bulmuştur demek hiç te yanıltıcı olmaz.⁷⁸

34. paragrafta bir anlatıda konuklara Falernum şarabı ikram edildiği söylenir, şarap ağızları alçıyla kapatılmış camdan amphoralarla getirilmiştir yemek odasına. Trimalchio bu noktada söz alır ve konuklarına son derece kaliteli bir şarap ikram ettiğini, oysa bir gün önceki davette çok daha önemli konukları olmasına karşın daha düşük kaliteli bir şarap sunduğunu söyler. Konuşmanın devamında içtikleri şarabın Opimius'un⁷⁹ consullük yaptığı yıldan kaldığını ve yüz yıldan daha uzun süre bekletildiğini söyleyip bu süreyi insan hayatıyla kıyaslar, ardından da insan ömrünün ne kadar kısa olduğuna vurgu yapar.⁸⁰ Trimalchio bu kadarıyla yetinmez, daha onun sözleri bitir bitmez bir köle bu iş için yapıldığı belli olan gümüş bir iskelet getirip ortada dolaştırdıktan sonra masanın üzerine bırakır, ev sahibi vurgusunu biraz daha pekiştirmek için:

*“Ey zavallı bizler, nasıl da bir hiçtir,
insan denen yaratık tepeden tırnağa!
Topumuz bunun gibi olacağız,
yeraltı tanrısı alınca bizi yanına.
Öyleyse yaşamaya bakalım,
keyfimiz yerinde oldukça.”⁸¹ (F. Gül Özaktürk'ün çevirisi)*

şeklinde bir şiir okur. Böylece insanoğlunun yaşamının kısalığı vurgulanırken Trimalchio hedonist bir yaklaşım da sergiler. Bu anlatıyla Trimalchio bir kez daha tezata başvurmuş, insan hayatıyla şarabın ömrünü kıyaslamıştır. Ev sahibinin bilgeliği zenginliğiyle eş orantılı değildir, pek bilgili olmamasına karşın bir filozof gibi konuşmaya çalışır, ancak bu çabası boşa çıkar.⁸² Başka bir anlatıda sesi berbat olmasına karşın Menecrates'ten şarkı okumaya yeltenir.

76 Güveloğlu, 2018, 33 vd.

77 Petronius, **Satyricon**, 33.

78 Panayotakis, 2009, s. 48.

79 Opimius döneminde üretilen Falernum Şarabı hakkında bkz. Bicknell, 1968, s. 347 vd; ayrıca bkz. Güveloğlu, 2018, s. 122.

80 Söylediğine bakılırsa Trimalchio'nun konuklarına sunduğu şarap yaklaşık 170 yıllık olmalı. Bkz. Andrew Dalby, *The Satyricon Concluded*, **Gastronomica**, 5 / 4, 2005, s. 63 vd.

81 Petronius, **Satyricon**, 34.

82 Petronius, **Satyricon**, 56; ayrıca bkz. Roland Mayer, *Sleeping with the Enemy: Satire and Philosophy*, **The Cambridge Companion to Roman Satire**, Ed. Kirk Freudenburg, UK, 2005, s. 146.

Yazar Trimalchio'yu sonradan zengin olmuş bir azatlı olarak resmeder, eskiden çok fakirken girişimciliği sayesinde edindiği zenginlik sayesinde oldukça popüler bir kişilik haline dönmüştür. Enclopius yemeğe ara verip yanında oturan adamla sohbet etmeye başladığı sırada buna benzer başka öykülerle karşılaşır. Bunlardan biri Gaius Pompeius Diogenes'tir, o da tıpkı Trimalchio gibi bir azatlı iken sonradan zengin olmuştur, bu adamın yüzüzlüğü ve her şeyi kendine yontma alışkanlığı sohbet sırasında eleştiri konusu olmuştur. Romanda bu karakterin tam tersinin de bulunması ilgi çekicidir, Enclopius ve sohbet arkadaşı eskiden zenginken sonradan fakir durumuna düşen başka bir adamdan söz etmeye başlarlar, yazar açık açık bu adamın "iyi bir insan" olduğunu dile getirir, işleri ters gitmeye başladığı için bütün mal varlığını kaybetmiştir, anlaşıldığı kadarıyla bunca badire atlatmış olmasına karşın insanlık erdemi hala onunla birlikte. ⁸³ Yazar burada insan yaşantısından örnekler vererek bir tezat oluşturur ve hayat tarzlarının her zaman değişmeye açık, karakterin ise kalıcı olduğunu belirtir.

Cena Trimalchionis'te yemekler biçim bakımından farklılıklar gösterir. Mesela un ve yağ karışımından yapılmış tavus kuşu yumurtaları tavuk maketlerinin altına yerleştirilir, bu işlem konukları şaşırtmaya yetmiştir, çünkü Enclopius bir ara kendi yumurtasından civciv çıkacağını düşünür. ⁸⁴ Konuklara gerçek yumurta ikram etmek yalnızca lezzet açısından değerli olurken biçim üzerindeki değişiklik hem heyecan hem de lezzet sunar. Başka bir yemekte de bütün olarak pişirilmiş dişi bir domuzun cinsiyetini belli etmek için yavru domuzlar biçiminde ekmekler yaptırmıştır. ⁸⁵ Yine domuz rahminden yapılmış balık, etin farklı bölümlerinden yapılmış üveyik, kaz gibi kuş formları da yazarın yaratıcılığı ve yemeğin biçimleri üzerinde yapılmış oynamalardandır. ⁸⁶ Yazar simgeleri gerçek gibi göstermekten zevk alıyor gibi görünüyor. Enclopius ve arkadaşları yemek odasına gelirken ve hatta yemek sonunda hep birlikte hamamdan sıvışırken duvara çizilmiş resimdeki kocaman bir köpeği görüp korkarlar, hatta anlatıya göre Enclopius neredeyse düşüp bacağını kıracaktı, kaçış sırasında da gerçeği bilmelerine karşın sarhoşluğun verdiği yanılsamayla duvardaki resmi bir kez daha gerçek sanmaktan kurtulamamışlardır. ⁸⁷

Anlatıda dikkat çeken unsurlardan biri de tıbbi literatürden bilgiler içermesidir. Yukarıda Trimalchio'nun bir ara yemek odasını terk ettiğinden söz etmiştik, 47 paragrafla birlikte yeniden tricliniuma dönen Trimalchio dışarıda ihtiyaç giderdiğini ima eder. Ardından da bir süredir bağırsaklarının tıkalı olduğunu ancak hekimin önerisiyle sirkede bekletilmiş nar kabuğu ve çam reçinesi tükettiğini, bu karışımın şimdilik işe yaradığını dile getirir. ⁸⁸ Bu öneri tesadüfi değildir, yukarıda birkaç kez sürekli ağır et yemekleri servis edildiğinden söz etmiştik, Antik Çağ hekimleri bu tarz bir beslenmenin bağırsakları tıkayıcı etki göstereceği yönünde hem fikirdirler. Petronius da bu gerçeği romanına yansıtarak kahramanını üstü kapalı bir şekilde eleştirir. Dahası hekimlerin önerdiğini

83 Petronius, *Satyricon*, 38; ayrıca bkz. Thomas Habinek, *Slavery and Class, A Companion to Latin Literature*, Ed. S. Harrison, UK. 2005, s. 391-92.

84 Petronius, *Satyricon*, 33.

85 Petronius, *Satyricon*, 40.

86 Petronius, *Satyricon*, 70.

87 Petronius, *Satyricon*, 29, hamamdan kaçış sırasında yeniden korkmaları için bkz. 72.

88 Petronius, *Satyricon*, 47.

söylediği nar kabuğu ve çam reçinesi daha önce Hippokrates, Dioskorides, Galenos ve Cato tarafından da aynı amaçlar doğrultusunda önerilmişti.⁸⁹ Trimalchio daha sonra 56 numaralı paragraftaki bir konuşmasında hekimliğin en zor mesleklerden biri olduğunu dile getirir ve mide rahatsızlıklarına karşı hekimlerin kendisine dereotu suyu içirdiklerinden söz eder. Onun bu önerisinin de Eski Yunan'dan Roma'ya geçmiş olan hekimlik uygulamalarıyla uyumlu olduğu söylenebilir.⁹⁰ elbette her zaman mide ve bağırsak hareketlerinden şikayetçi olması beslenme düzeninin ete dayalı olmasıyla açıklanabilir ve yazar bu ayrıntıyı gözden kaçırmamıştır.

Yukarıda Trimalchio karakterinin imparator Nero'yu anımsattığını, hatta bizzat onu eleştirmek için yaratılmış olabileceğini söyleyen araştırmacılar bulunduğunu dile getirmiştik. Bu tezi savunanların elindeki en önemli gösterge Suetonius'un anlatısındaki Nero'nun Domus Aurea'sındaki (Altın Ev) yemek odası (triclinium) ile Trimalchio'nun yemek odası arasındaki benzerliklerdir. Suetonius'un anlatısındaki evin yemek odası altın ve mücevherlerle kaplanmış ve son derece gösterişli dizayn edilmiştir,⁹¹ tarihçiler ve arkeologlar bu evin gerçekten var olup olmadığı konusunu bir türlü netleştirememiş olsa da⁹² anlatıdaki zenginlikle Trimalchio'nun yemek odasında konuklarına sunduğu zenginlik benzerlik gösterir. Daha önemlisi Nero'nun yemek odasının dönen tavanından konukların üzerine serpilerek çiçek kokularıyla⁹³ Trimalchio'nun yemek odasının tavanından sarkan çemberin etrafındaki koku şişeleri ve altın çelenkler birbirleriyle özdeş gibi görünür.⁹⁴ Bu kapsamda *Cena Trimalchionis*'in dönemin sıra dışı alışkanlıklarına bir eleştiri getirdiği doğrulanmış olur.

Değerlendirme

Cena Trimalchionis'i tarihsel açıdan incelemek zordur. Çünkü, yazar neyi-kimi anlattığını açıkça belirtmez, karakter kurgulamalarının gerçekçi mi, yoksa eleştirel mi olduğunu belirtmez, yine de konuklara sunulan yemeklerin tamamen kurgusal olduğu bellidir, çünkü hiçbiri arbiter elegantiae unvanını almış bir yazarın tercih edeceği türden değildir. Biraz daha derinlikli incelendiğinde yazarın yemek formlarında değişiklikler yaptığı da görülür, birçok noktada yemek görüldüğünden farklı bir şeydir aslında, yumurta formundaki şey yumurta değildir, kaz formunda tabakta duran şey aslında domuz etinden yapılmıştır ve daha niceleri ile konukların görsel dünyası ile damak tadı arasında ayrı katmanlar oluşturulur. Romadaki önemli ayrımlardan biri de tezathlık ilkesidir köle-

89 Hippokrates'in nar kabuğu önerisi için bkz. Hippokrates, *Epidemiae*, II. 84, Çev. W. D. Smith, Cambridge vd., 1994; Dioskorides'in çam reçinesi önerisi için bkz. Dioskorides, *De Materia Medica*, I. 101. 1, Çev. Lily Y. Beck, 2005, Olms vd.; Galenos'un nar kabuğu önerisi için bkz. Galenos, *Alimentarum Facultatibus*, II. 604, Çev. M. Grant, 2000, USA; Cato'nun önerisi için bkz. Cato, *De Agricultura*, CXXVI, Çev. W. D. Hooper- H. B. Ash, Cambridge vd., 1935; ayrıca bkz, Güveloğlu 2018, s. 219.

90 Bkz. Güveloğlu, 2018, s. 194-204.

91 Suetonius, *Nero*, XXXI.

92 Bu konuda sürdürülen çalışmalarla ilgili bilgi için bkz. P. Gregory Warden, The Domus Aurea Reconsidered, *The Journal of Architectural Historians*, 40 / 4, 1981, s. 271 vd., ayrıca bkz. Michael Sommer, *The Complete Roman Emperor*, London, 2010, s. 86 vd.

93 Suetonius, *Nero*, XXXI; ayrıca bkz. Güveloğlu, 2014, s. 135.

94 Petronius, *Satyricon*, 60.

özgür, varlıklı-yoksul karakterlerin yaşam biçimleri arasında bir tezat oluşturulmuştur. Yoksul köleler en pahalı şaraptan içer, eskiden varlıklı olan yoksula, yoksul olan varlıklı dönüşür, ancak yine de karakterleri değişmez, sonradan zenginleşen eski yoksullar hala aç gözlü ve bilgisiz-görgüsüz karakterler olarak kalırlar. Roman farklı açılardan da ele alınabilir, örneğin Korinthos malı tabak çanaklardan, Attika balından, Hindistan'da yetişen mantarlardan, çeşitli takı-yün ve entariden söz ederek M.S. I. yüzyıl emtiası hakkında önemli bilgiler verebilir, ancak şölende sunulan yemekler hakkında kesinlikle eleştirel bir yaklaşım sergilenmiştir.

Araştırmacılar zengin azatlı Trimalchionis'in aslında Roma imparatoru Nero'yu temsil ettiği fikrindedir. Ancak imparatoru üstü kapalı bile olsa bu denli ağır biçimde eleştirmek öyle kolay bir şey değildir, öte yandan Nero'nun damak tadı Trimalchio'nunki kadar kötü değildir, hatta ilk başlarda onun şölenleri oldukça tutumludur, gerçi sonradan Trimalchio'nunki gibi oldukça masraflı ve gösterişli yemekler düzenlemiştir ama son yıllarında elde ettiği gücü ve dilediğini dilediği zaman ölüme gönderebilen kişiliği yüzünden hiçbir yazar onu Trimalchio ile kıyaslamaya veya eleştirmeye cesaret edemez.⁹⁵ Metin tarihsel anlamda ciddiye alınacak bilgiler üretmese de günümüzde Roma dönemi yemek alışkanlıkları denince akla gelen ilk metin olma durumundadır. Tahmin edilebileceği üzere bu özelliğini Federico Fellini'nin 1969 yapımı *Satyricon* adlı filmindeki şölen sahnesine borçludur. Roma yemek düzeni hakkında derinlemesine bilgi veren araştırmalar olmasına karşın bir filmin bu denli etkili olması ise görsel sanatların etkinlik düzeyinin yüksek olmasıyla açıklanabilir.

Ne Cena Trimalchionis ne de *Satyricon*'un söz ettikleri bunlarla sınırlı değildir, aşçıların meziyetleri, yemek sunumunda kullanılan kap-kacak, kölelerin konuklarla sohbetleri, köle azat etme gösterileri, akrobat ve müzisyenlerin şovları ayrı ayrı ele alınabilecek konulardır. Hatta şölen dışında kalan kısımda Enclopius ve arkadaşlarının başlarından geçen başka türlü maceralar da ayrı inceleme konusu olabilir. Biz burada ilgi alanımız kapsamında şölende sunulan yemekleri ele almayı amaçladığımız için incelememizi bu noktada tamamlıyoruz.

Bibliyografya

Ali Güveloğlu, İmparator Sofraları, **Mediterranean Journal of Humanities**, IV / 2, 2014, s. 131-140.

Ali Güveloğlu, **Antik Çağ'da Beslenme ve Damak Tadı**, İstanbul, 2018.

Ali Güveloğlu, Antik Çağ'ın Damak Tadı Düşkünü Yazarları, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5 / 2, 2019^a, s. 256-272.

Ali Güveloğlu, **Antik Çağ Mutfak Sözlüğü**, İstanbul, 2019^b.

Andrew Dalby, The Satyricon Concluded, **Gastronomica**, 5 / 4, 2005, s. 60-72.

Andrew Dalby, **Empire of Pleasure**, 2009, London.

95 Nero'nun damak tadı alışkanlıkları, şölenlerde tutumlu davranması ile ilgili olarak bkz. Güveloğlu, 2014, s. 135.

Athenaios, **Deipnosophistai (The Learned Banqueters)**, Çev. S. D. Olson, Cambridge vd., 2016.

Bret Boyce, **The Language of the Freedmen in Petronius' *Cena Trimalchionis***, Leiden, 1991.

Catherine Connors, **Petronius The Poet**, Cambridge, 1998.

Catherine Connors, Arbitrium and verse in the Satyrice and in 'Petronius redivivus', **Latin Fiction: The Latin Novel in Context**, Ed. Heinz Hofmann, London-New York, 2005, s. 54-65.

Cato, **De Agricultura (On Agriculture)**, Çev. W. D. Hooper- H. B. Ash, Cambridge vd., 1934.

Costas Panayotakis, Petronius and the Roman Literary Tradition, **Petronius A Handbook**, Eds. Jonathan R. W. Prag-Ian D. Repath, UK. 2009, s. 48-64.

Dioskorides, **De Materia Medica**, Çev. Lily Y. Beck, 2005, Olms vd.

Galenos, **Alimentarum Facultatibus (On the Natural Faculties)**, Çev. M. Grant, 2000, USA

Graham Anderson, **The Novella in Petronius, Latin Fiction: The Latin Novel in Context**, Ed. Heinz Hofmann, London-New York, 2005, s. 44-53.

Edward Champlin, Nero Reconsidered, **New England Review**, 19 / 2, 1998, s. 97-108.

Edward Courtney, **A Companion to Petronius**, Oxford, 2003.

Emily Gowers, **The Loaded Table: Representations of Food in Roman Literature**, Oxford, 1993.

F. Gül Özaktürk, **Satyricon**, Ankara, 2003.

Galenos, **Alimentarum Facultatibus (Natural Faculties)**, Çev. A. J. Brock, Cambridge vd., 1979.

Gareth Schmeling, The Satyrice of Petronius, **The Novel in the Ancient World**, Ed. G. Schmeling, Leiden-New York-Köln, 1996, s. 457-490.

Gareth Schmeling, Petronius and the Satyrice, **Latin Fiction: The Latin Novel in Context**, Ed. Heinz Hofmann, London-New York, 2005, s. 19-31.

Henry T. Rowel, The Gladiator Petraitis and the Date of Satyricon, **Transactions and Proceedings of the American Philological Association**, 89, 1958, s. 14-24.

Hippokrates, **Epidemiae (Epidemics I-II)**, Çev. W. D. Smith, Cambridge vd., 1994.

Horatius, **Satire II** (İambus'lar, Lirik Şiirler, Satura'lar, Mektup'lar), Çev. Türkan Uzel, Ankara, 1994, s. 209-212.

John Bodel, The Cena Trimalchionis, **Latin Fiction: The Latin Novel in Context**, Ed. Heinz Hofmann, London-New York, 2005, s. 32-43.

Jonathan R. W. Prag-Ian D. Repath (Eds.), **Petronius A Handbook**, UK. 2009.

J. R. Morgan, Petronius and Greek Literature, **Petronius A Handbook**, Eds. Jonathan R. W. Prag-Ian D. Repath, UK. 2009, s. 17-47.

Kenneth F. C. Rose, **The Date and the Author of the Satyricon**, Netherlands, 1971.

Michael Sommer, **The Complete Roman Emperor**, London, 2010.

Müzeaher Erim, **Latin Edebiyatı**, İstanbul, 1987.

Nail W. Slater, Nero's Masks, **The Classical World**, 90 /1, 1996, s. 33- 40.

Nail W. Slater, Reading the Satyricon, **Petronius A Handbook**, Eds. Jonathan R. W. Prag-Ian D. Repath, UK. 2009, s. 16-31.

P. Gregory Warden, The Domus Aurea Reconsidered, **The Journal of Architectural Historians**, 40 / 4, 1981, s. 271-78.

Peter Bicknell, Opimian Bitter or "Opimian" Wine, **The American Journal of Philology**, 98 / 3, 1968, s. 347-49.

Petronius, **Satyricon**, Çev. W. H. D. Rouse, Cambridge vd., 1913.

Petronius, **Satyricon**, Çev. F. Gül Özaktürk, Ankara, 2003.

Plinius, **Historia Naturalis (Natural History)**, Çev. D. E. Eichholz, Cambridge vd., 2006.

Platon, **Symposium (Şölen)**, Çev. Eyüp Çoraklı, İstanbul, 2007.

Plutarkhos, **Moralia**, Çev. H. Chernis, Ed. J. Henderson, Cambridge vd., 1976.

Randall Ganiban, Crime in Lucan and Status, **Brill's Companion to Lucan**, Ed. Paolo Asso, Lieden-Boston, 2011, s. 327-344.

Roland Mayer, Sleeping with the Enemy: Satire and Philosophy, **The Cambridge Companion to Roman Satire**, Ed. Kirk Freudenburg, UK, 2005, s. 146-59.

Seneca, **Epistulae Morales (Ahlaki Mektuplar)**, Çev. T. Uzel. Ankara, 1992.

Stephen Harrison, The Novel, **A Companion to Latin Literature**, Ed. S. Harrison, UK. 2005, s. 213-222.

Suetonius, **De Vita Duodecem Caesaribus (On İki Caesar'ın Yaşamı)**, Çev. G. Özaktürk- F. Telatar, Ankara, 2008.

Tacitus, **Annales (The Annals)**, Çev. J. C. Yardley, Ed. A. A. Barrett, Oxford, 2008.

Theresa N. Koper, Nero, Seneca and Tigellinus, **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, 28 / 3, 1979, 346-57.

Thomas Habinek, Slavery and Class, **A Companion to Latin Literature**, Ed. S. Harrison, UK. 2005, s. 386-93.

Tim Whitmarsh, **Narrative and Identity in the Ancient Greek Novel**, Cambridge, 2011.

Dr. Öğretim Üyesi
Gökçen KARA

Haliç Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Amerikan Kültür ve
Edebiyatı, gokcenkara@halic.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6048-3644>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
27/05/2020

Kabul edildi.
Accepted
08/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.743597>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

A New Historicist Approach to Chimamanda Ngozi Adichie's Half of a Yellow Sun

*Chimamanda Ngozi Adichie'nin Half of a Yellow Sun Adlı Eserine
Yeni Tarihselci Bir Yaklaşım*

Öz

Yeni tarihselci teori edebiyat incelemelerinde “tarihe dönüşü” temsil eder. Ancak tarihin bu dönüşü tarihe alternatif bir anlayış sunmaktadır. Bu yeni anlayışa göre tarih, onu yazan kişinin bakış açısına göre yeniden şekillendiği için nesnel değildir. Yeni Tarihselcilik, ‘tarih’in açıkça ulaşılabilir, üniter ve doğrusal bir geçmiş olduğu fikrini reddeder. Yeni tarihselcilik tarih ve kültür kavramlarını yeniden yorumlayarak tarihi olayları güç ilişkileri bağlamında yorumlar.

Half of a Yellow Sun romanında Adichie, İngiliz egemenliğinden ve Biafran Savaşı'ndan sonra Nijerya'nın tarihinin yeniden anlatarak sömüren/ sömürülen paradigmasını keşfetmeye çalışmıştır. Adichie, postkolonyal Nijerya'yı üç farklı anlatıcının görüşleri ile tasvir etmektedir. Bu bağlamda Adichie romana yeni tarihselci bir bakış açısı sunmaktadır., Roman Biafralıların 1960'larda yaşadığı çeşitli deneyimleri yansıtmaktadır. Adichie, sömüren/ sömürülen paradigmasına birçok açıdan yaklaşarak sorunsal bir hale getirmektedir

Anahtar Kelimeler: Yeni tarihselcilik, Half of a Yellow Sun, Nijerya İç Savaşı, Chimamanda Ngozi Adichie, Tarih yazımı

Abstract

In literary criticism the new historicist theory represents “a return to history.” But this turn of history offers an alternative understanding of history. According to this new understanding, history is not objective as it is reshaped according to the point of view of

ATIF: KARA Gökçen, “Chimamanda Ngozi Adichie'nin Half of a Yellow Sun Adlı Eserine Yeni Tarihselci Bir Yaklaşım”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (376-392)

CITE: KARA Gökçen, “A New Historicist Approach to Chimamanda Ngozi Adichie's Half of a Yellow Sun”, *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (376-392)

the person who wrote it. New Historicism refuses the idea of history as a clearly available, unitary and linear past. New historicism reinterprets the concepts of history and culture and interprets historical events in the context of power relations.

In Half a Yellow Sun, Adichie tries to explore the colonizer / colonized paradigm with the retelling of Nigeria's history after its freedom from Britain's rule and the subsequent Biafran War. Adichie depicts different views about postcolonial Nigeria with three narrators. In this context, Adichie offers a new historicist perspective to the novel. The novel reflects a variety of experiences that Biafrans experienced in the 1960s. Adichie is problematizing the colonizer / colonized paradigm by approaching it from many perspectives.

Keywords: *New historicism, Half of a Yellow Sun, Nigerian Civil War, Chimamanda Ngozi Adichie, historiography*

Introduction

Postcolonialism is characterized as the relationship between European nations and territories that they once colonized and controlled. Postcolonial theory provides a new way to look at texts written in colonial-dominated countries. Postcolonial works are literary texts describing what happened during and after colonial domination. During colonization, colonized countries witnessed unimaginable suffering. They became deprived of their precious wealth at the end of colonial domination.

When the colonizer came and ruled over the colonized, they not only lost their financial resources, but also suffered from racism, oppression, extreme poverty and violence and they are confused about their own identity. Their history was even written by colonizers. The identity of the colonized is reconstructed through the identity of the colonizer. They faced an identity crisis related to the mixture of their native culture with the colonizer's culture. In other words, colonization was an assault on the basic human rights.

The quest for indigenous African identity and misconceptions regarding African history is one of the key issues of postcolonial authors. Edward Said, a leading contributor to this theory in his book *Orientalism*, for example, points out that people in colonized countries are stereotyped in the first world by Great Britain and other nations.

One aspect of the electronic, postmodern world is that there has been a reinforcement of the stereotypes by which the Orient is viewed. Television, the films, and all the media's resources have forced information into more and more standardized molds. So far as the Orient is concerned, standardization and cultural stereotyping have intensified the hold of the nineteenth-century academic and imaginative demonology of "the mysterious Orient." This is nowhere more true than in the ways by which the Near East is grasped. Three things have contributed to making even the simplest perception of the Arabs and Islam into a highly politicized, almost raucous matter: one, the history of popular anti-Arab and anti-Islamic prejudice in the West, which is immediately reflected in the history

of Orientalism; two, the struggle between the Arabs and Israeli Zionism, and its effects upon American Jews as well as upon both the liberal culture and the population at large; three, the almost total absence of any cultural position making it possible either to identify with or dispassionately to discuss the Arabs or Islam. Furthermore, it hardly needs saying that because the Middle East is now so identified with Great Power politics, oil economics, and the simple-minded dichotomy of freedom-loving, democratic Israel and evil, totalitarian, and terroristic Arabs, the chances of anything like a clear view of what one talks about in talking about the Near East are depressingly small¹.

According to Said, this stereotyping helps the colonizer to justify its invasion of other countries. Postcolonial texts discuss colonial experience's consequences on colonized people. According to Ann Dobie:

The formal termination of colonial rule does not wipe out its legacy, and the culture that is left is a mixture of the colonized one and that of the colonizer, often marked by contrasts and antagonisms, resentment and blended practice.²

Africa's colonial past caused severe antagonisms that the newly independent countries were unable to handle effectively. In colonial times, for example, ethnic groups were considered hostile to each other for their physical features. It was Hausa/Fulani against Ibos and Yorubas³ in Nigeria.

The African continent was subjugated by the colonial rulers during the colonial era. In the search for freedom, many African authors spoke clearly against colonial rule and subsequent inhumane treatment of Africans. The furious struggle for freedom that swept across the African continent resulted from barbaric treatment to Africans by the different colonial masters. Kwame Nkrumah of Ghana, Agostinho Neto of Angola, Leopold Senghor of Senegal, Jomo Kenyatta of Kenya headed the freedom protests in Africa, were united by the fact that the black man should handle his own affairs. All those leaders claimed that if an African was in charge of his country's governance, he would be better able to raise his people's living standards and bring prosperity to his country. Finally, most Africans' persistent search for self-governance started to produce results. Civil wars occurred in many African nations. Rwanda, the Democratic Republic of Congo, Liberia, Somalia, Sudan, Ivory Coast, Uganda and Nigeria are among the countries suffering civil war. Some diligent scholars have potentially written about the shortcomings in Africa since independence. Frantz Fanon and René Dumont discussed the new colonial process that could continue after independence. These critics have predicted that Africa after independence will face leaders whose unethical activities will lead to a politically divided continent with coups. They also predicted that the increasing dependence of these leaders on colonial masters for monetary help would expose the continent to external exploitation. This will damage the continent's independence and growth. As Claud Ake puts it:

---

1 Edward Said, *Orientalism* (Melbourne: Vision Australia Personal Support, 2010), 27.

2 Ann B. Dobie, *Theory into Practice: An Introduction to Literary Criticism* (Boston: Cengage Learning, 2015), 186.

3 Ethnic groups in Nigeria.

Three decades of preoccupation with development in Africa have yielded meagre returns. African economies have been stagnating or regressing. For most Africans, real incomes are lower than they were two decades ago, health prospects are poorer, malnourishment is widespread and infrastructure is breaking down, as are some social institutions... However, the assumption so readily made that there has been a failure of development is misleading. The problem is not so much that development has failed as that it was never really on the agenda in the first place. By all indications, political conditions in Africa are the greatest impediments to development⁴.

According to Ake, African leaders who strive for regional growth do not see Africa's progress as part of their goals. According to Chinua Achebe:

The trouble with Nigeria is simply and squarely a failure of leadership. There is nothing basically wrong with the Nigerian character. There is nothing wrong with the Nigerian land or climate or air or anything else. The Nigerian problem is the unwillingness or inability of its leaders to rise up to the responsibility, to the challenge of personal example which are the hallmarks of true leadership⁵.

Considering its critical issues as slavery, diaspora, struggle for survival and tribal fighting, it can be claimed that African-American literature is still continually evolving. Although many printed texts about African literature have been lost somewhere, new developments and understandings about literature are constantly emerging. African-American literature has now become a cornerstone of American philosophy and literature. African-American literature has explored the problem of racial discrimination. The complexity of race and color discrimination has driven African Americans to write to build a unique place in the world. During the last decade, African American scholars have become more conscious of problems that go far beyond post-colonialism.

Post-colonial writers use history as a method to represent past experiences. Likewise, Nigerian writer Chimamanda Ngozi Adichie's piece of fiction also reflects history. She fictionalizes history to reflect Nigeria's rivalry and internal conflict. Identity problems concerning the history of war that is fundamental to Nigerian-Biafran's historical experiences take an important place in Adichie's second novel, *Half of a Yellow Sun* (2006). This novel portrays social, economic, political, racial and war conflicts. This also looks at the issues of countries in the third world and how historical implications affect the life of the ordinary man. Nigeria's history has been severely plagued by conflictual war crises. There are two primary forms of conflict: internal and external conflicts. Adichie focuses mainly on internal disputes; the characters of Ugwu, Baby, Odenigbo, Richard, Olanna and Kenaine deal with questions of ethics and morality. All these characters deal internally and externally with unhappiness, discomfort and unhappiness. According to Kwame Anthony Appiah:

---

4 Claude Ake. *Democracy and Development in Africa* (Washington: The Brookings Institution, 1997), 1.

5 Chinua Achebe, *The Trouble with Nigeria* (Enugu: Fourth Dimension Publishers, 2005), 1.

For all the while, in African cultures, there are those who will not see themselves as Other. Despite the overwhelming reality of economic decline; despite unimaginable poverty; despite wars, malnutrition, disease and political instability, African cultural productivity grows space: popular literature, oral narrative, poetry, dance, drama, music and visual art all thrive. The contemporary cultural production of many African societies and the many traditions whose evidence so vigorously remain is an antidote to the vision of the postcolonial novelist.⁶

Chimamanda Ngozi Adichie was born in Enugu City, Nigeria, on 15 September 1977. As the fifth out of six children she grew up in an Igbo family in Nigeria. Her father was a statistics professor at the University of Nigeria and eventually became deputy chancellor of the institution, her mother, a sociology graduate, was the first woman registrar. Adichie started writing stories when she was a child. When she was about ten years old, Adichie read Nigerian writer Chinua Achebe's African novels like *Things Fall Apart* (1958). She described reading these books in numerous interviews as a pivotal moment in her development as a writer. Chimamanda Ngozi Adichie is one of the best contemporary Nigerian authors. She features various current problems that Nigerians have today. Adichie's works show how Africans face new society and religion in exchange for their personality. Her books describe the challenges of Igbo people from the viewpoint of women who rescued from their lower positions.

Chimamanda was influenced by Chinua Achebe, one of Africa's best authors. Some scholars found parallels between Chinua Achebe and Chimamanda Adichie. Achebe has remained a national figure worldwide since publishing his first novel *Things Fall Apart*. Afterwards, Achebe spoke about African issues like imperialism and conveyed African values to the world. His participation in Nigerian literature was a landmark in Nigerian literature. In addition, Chinua Achebe continues to be the world's leading African authors.

A variety of works of literature looked from various viewpoints at the Nigerian Civil War and military rule. According to Adichie, the problems which caused the war remained unresolved. *Half of a Yellow Sun* deals with Nigeria's civil war and military coups. Nigeria's situation in this novel has political implications for Ghana, as there have been many instances of ethnic rivalries in the country that have led to serious clashes in certain parts of the country recently. Ghana has also undergone a series of military coups because of weak leadership. Adichie's novels are thus good source of reflection of Ghana.

In 1960 Nigeria became independent from the United Kingdom. The civil war between Nigeria and Biafran lasted between 1967 and 1970 and was characterized by severe hunger and ethnic conflict. Ethnic conflicts encouraged by the British played a significant role in the war. Most of the people in eastern Nigeria were Igbo people.

---

6 Anthony Appiah, *In My Fathers House Africa in the Philosophy of Culture*, (London: Methuen, 1992), 157.

The 'half of a yellow sun' is an emblem of the Biafra Republic which appears on both its flag and its military uniforms. The book follows the Nigerian-Biafran civil war from the perspectives of Igbo people Olanna, Odenigbo, Kainene and Ugwu. *Half of a Yellow Sun* is told in four sections from a third person viewpoint.

In the first part Ugwu, a 13-year-old boy, left his village to work for Odenigbo, a university professor in Nsukka. Olanna, daughter of a rich Nigerian chief, comes soon afterward to visit Odenigbo. Ugwu discovers that she's going to move in soon. Ugwu is at first jealous of Odenigbo's admiration for Olanna, yet he finally becomes a friend of his master's lover. Olanna is worried about Odenigbo, because she's afraid that she's going to fall out of love with him but then she planned to give birth to a child. Kainene, Olanna's cold and distant twin sister, runs her father's company in Port Harcourt. Richard is a quiet and humble Englishman who tries to write a Nigerian novel. He feels isolated from his ethnic expatriate group in Nigeria.

In Part Two, something has happened between Odenigbo and Olanna and they have been separated for some time and they have a daughter, Baby. A variety of troubling incidents have taken place in these chapters, marking the start of the war. Richard witnesses the mass slaughter of Igbo people. While visiting her former boyfriend, Olanna witnesses a similar slaughter in her cousin's village. The pain inhibits her from walking for a while. Independence of Biafran is proclaimed. As Kainene and Richard remain at Port Harcourt, Odenigbo and Olanna and Ugwu are leaving Nsukka.

Part Three outlines Odenigbo, Olanna and Richard's affairs. Odenigbo's mother did a trick and as a result of this trick, Odenigbo and his mother's maid, Amala slept together and then Amala became pregnant. Overwhelmed with sorrow, Olanna, after a night of drinking goes to bed with Richard. Finally Olanna forgives Odenigbo and looks after Amala's child. Kainene is furious over Richard's unfaithfulness and burns Richard's manuscript book.

Part four reveals the realities of war and poverty. Olanna, Odenigbo and Ugwu are being transferred to the refugee camps which are getting worse. Ugwu is in love with a refugee called Eberechi. When he walks with her he is pushed into the Biafran Army, where he engages in a rape of a waitress. This memory horrifies him.

Half of a Yellow Sun is a novel about the lives of many characters who are interrelated. The novel depicts how people are victimized and how their lives and relationships change as a result of the Biafran war. The events in this novel can be explored together in order to have new insights which can shed light on the experiences of the underrepresented.

The concept of 'history' and 'history writing' dramatically shifted by the end of the 20th century. It naturally had implications for the literary branch that deals with history, because the historical novel and history are two closely related areas. Daniel Little describes 'history' as follows: "History is a temporally ordered sequence of events and processes involving human doings, within which there are interconnections of causality, structure, and action, within which there is the play of accident, contingency, and outside forces"⁷. Important concepts in this description are 'chronology', the 'human aspect', and

---

7 Daniel Little, *New Contributions to the Philosophy of History* (Dordrecht: Springer, 2010), 14.

‘interaction’. The theory of history focuses on topics such as the potential of objectivity, how history is preserved, whether we can research history, or a trend can be ascertained in history or not. The objective argument is of special concern in this context as it appears to be the definitive factor which distinguishes history from historical fiction. Historical writing was historically been seen as providing a true account, whereas a novel’s subject is regarded fictional. When seen in a specific context, the historical novel centers around the effort to catch a certain moment or time in the past and locate its significance or purpose.

Over time, the perspective on historiography has changed continuously. It was used at the end of the 18th century as an utterly separate debate from the literature, as the meaning of literature began to change. The discussion about the nature of history in the twentieth century centers on the topics of reality, subjectivity and interpretation. The discussion is led by the narrative school members, including literary critics such as Brown, Ankersmit and Kellner. The unbiased historian who is absent from his narrative is an idea denied by this trend because the historian is involved in the making of history.

Hayden White is one of the major figures in literary theory and history; he is one of the creators of the historical debate. During the second half of the 20th century, he achieved popularity for his (post) structuralist perspective on language; his best-known work is *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. In this work, White attempts to examine Europe’s history of historical knowledge in the 19th century and tries to contribute to the debate of the question of historical knowledge. In all cases, he sees the methods used as predominantly Western and as manufacturing procedures, instead of mimesis or duplication.

In my analysis of the main forms of historical consciousness of the nineteenth century, I have utilized a general theory of the structure of the historical work, I have maintained that the style of a given historiographer can be characterized in terms of the linguistic protocol he used to prefigure the historical field prior to bringing to bear upon it the various “explanatory” strategies he used to fashion a “story” out of the “chronicle” of events contained in the historical record. These linguistic protocols, I have maintained, can be further characterized in terms of the four principal modes of poetic discourse. Using the tropes of Metaphor, Metonymy, Synecdoche, and Irony as the basic types of linguistic prefiguration I have discussed the modes of consciousness in which historians can implicitly or explicitly justify commitment to different explanatory strategies on the levels of argument, emplotment, and ideological implication respectively⁸.

White ends his statement with a strong focus on language use. Writing about history can have several different reasons, and for a historian it can be somewhat different from a fiction writer. Daniel Little describes three specific historical reasons:

The idea of learning some of the facts about human circumstance in the past; the idea of providing a narrative that provides human understanding of how a sequence of historical actions and events hangs together and “makes sense”

---

8 Hayden V. White, *Metahistory* (Johns Hopkins U. Press, 1987), 426.

to us; and the idea of providing a causal account of the occurrence of some historical event of interest⁹

Considering White's theories of history writing, a historian and a fiction writer build basically the same thing: this is the job of producing a narrative. A historian is attempting to view history and his research with the intention of writing the facts in so far as possible. A fiction writer definitely has the same intent, but in the example of fiction the theoretical motives are limitless and can vary very greatly from the historical author's goal of reality. In Adichie's unique case, the first obvious distinction between her and a historian is the purpose of her book. She does not write as accurately as possible to portray the Nigeria-War; It is evident that Adichie is interested primarily in applying history to everyday citizens and in "showing" the past. In an interview she states:

Because I grew up in the shadow of Biafra" and „because I wanted to engage with my history in order to make sense of my present, many of the issues that led to the war remain unresolved in Nigeria today¹⁰.

Some might argue that a historian should take on the job of documenting a whole community, and Adichie approaches this as a personal enterprise. *Half of a Yellow Sun* however reflects on the richness of African culture rather than on one Nigerian national identity. This is likely to say that Adichie interprets this identity by presenting so many characters who vary regarding age, race and class but are nevertheless unified in their fight for Biafra. In the book, personal life and struggles, not historical events, are the subject. It is a fictional narrative in which real experience is the main point of the story.

This research is centralized well into the new historicist framework. Therefore, new historical theory acts as the basic guideline for the study of this text. This theory is considered most appropriate for this analysis as it focuses on political issues and is largely based on postcolonial backgrounds as well as real life experience. New historicism argues that literary texts are cultural assets and manifestations of an interrelation between the author on the one hand and several socio-political and historical determinants on the other. According to Ross Murfin and Supryia M. Ray:

New historicist critics assume that works of literature both influence and are influenced by historical reality, and they share a belief in preferentiality... New historicists have also asserted that literature is not distinct from the history that is relevant to it... New historicist remind us that it is treacherous to reconstruct a past as it really was rather than as we have been conditioned to belief that, it was¹¹.

The definition notes that while literature applies to and is conditioned by history, history is often influenced by literature. New Historicism is a methodology in literary criticism and literary theory which relies on the assumption that the literary work must be

---

9 Little, 15.

10 Michael Borum, "Q & A With the Author," Chimamanda Ngozi Adichie - Half Of A Yellow Sun, a novel, accessed May 26, 2020, <https://www.halfofayellowsun.com/content.php?page=tsbtb&n=5&f=2>

11 Ross C. Murfin and Supryia M. Ray, *The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms* (Boston, MA: Bedford/St. Martins, 2018), 239-240.

viewed as a result of the composition, rather than as an isolated art work or document, from its time, place and historical circumstances. Therefore, generally, it can be explained that new historicism is concerned with how a literary work represents its historical and socio-cultural background. New historicism offers all forms of hyper-interesting meanings to understand works the readers read. New Historicism emerged in the 1980s, mainly through the works of theorist Stephen Greenblatt and this movement had widespread popularity in the 1990s and even beyond. New historicists try to explain the work in its historical and cultural context. The method owes much of its inspiration to Michel Foucault, who based his methodology on both the idea of cultural awareness and his strategy of analyzing a wide variety of documents to grasp the episteme of a particular period. New historicism seeks to find meaning in a text by analyzing the text within the historical period's dominant ideas and assumptions. New historicists are concerned with the political position of literature and the concept of power, the complex process by which cultures create and replicate. Claiming that ideology presents itself through literary production, new historians take an interest in the interpretive mechanisms related to the social or cultural interactions.

New Historicism is a contemporary methodological approach focused on reading both literary and non-literary texts, generally of the same historical time, together. New Historicism is a term to identify research undertaken by a handful of scholars in the early 1980s, mainly in Renaissance studies. New Historicism scholars offer a variety of names, such as 'critical historicism', 'historical materialist criticism' and 'cultural poetics'. Regardless of how this method is called, it is obvious that it illustrates the close connection between cultural texts and historical issues. In his *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Stephen Greenblatt declared the principal characteristics of the New Historicism in 1980, although he preferred to characterize his project with cultural poetics. The phrase 'New Historicism,' which Greenblatt coined, released the currency of the 'New Historicism' label two years later.

Many of the present essays give voice [...] to what we may call the new historicism, set apart from both the dominant historical scholarship of the past and the formalist criticism that [...] the New Historicism erodes the firm ground of both criticism and literature. It tends to ask questions about its own methodological assumptions and those of others [...] the critical practice represented in this volume challenges the assumptions that guarantee a secure distinction between artistic production and other kinds of social production¹².

New historicists are mostly based on the historical and cultural conditions. The New Historicism opens the way for the analysis of cultural texts and examines the interaction of cultural texts between historical influences such as "social, economic, political, biographical, psychological, sexual and artistic"¹³ manifestations. New Historicism does not separate literary texts from non-literary texts. New historicism examines how the work is affected by the time it was produced. It also explores the social space in which the

---

12 Stephen Jay, Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning: from More to Shakespeare* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1984), 5.

13 Jeffrey Cox, Larry Reynolds, *New Historical Literary Study* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 3.

author lived, and any other factors that inspired the writer. “New historicists read texts and their contexts together, seeing them as manifestations of the same historical moment¹⁴”. New historicism is based on the idea that a literary work is a result of the time, place and other conditions. Therefore, in new historicist criticism, the idea of culture has gained prominence. According to Colebrook culture is:

nothing other than the values, self-understandings and ways of thinking achieved by such practices as the writing of texts, the performing of ceremonies, the exacting the punishments and the formulation of prohibitions. Cultures do not sit ‘above’ the world in the way that ideologies are seen to be determined by, or expressive of, prior economic conditions. Nor are cultures ideal or psychological entities like a ‘world-view or ‘mind-set¹⁵.

Texts are considered facets of history in New Historicism. Texts, individuals, practices and rituals are known as cultures. Consequently, a text doesn’t represent or articulate its context; it plays an active role in creating and acting in that context. Cultures are viewed as texts, individuals, traditions and practices. Consequently, a text does not convey or represent its context; it plays an active part in creating and acting within the context. In his essay, “The Impact of the Concept of Culture on the Concept of Man” Geertz expresses the idea that human is a cultural artifact:

Our ideas, our values, our acts, even our emotions, are, like our nervous system itself, cultural products – products manufactured, indeed, out of tendencies, capacities, and dispositions with which we were born, but manufactured, nonetheless. Chartres is made of stone and glass. But it is not just stone and glass; it is a cathedral, and not only a cathedral, but a particular cathedral built at a particular time by certain members of a particular society. To understand what it means, to perceive what it is, you need to know rather more than the generic properties of stone and glass and rather more than what is common to all cathedrals [...] It is no different with men: they, too, every last one of them, are cultural artifacts¹⁶.

Geertz claims that culture is a central component in shaping people. Therefore, in order to understand people, we need to perceive them as cultural objects. In the work of Geertz, therefore, the new historians have found a way of analyzing how a certain period of culture fashions and produces itself. Geertz focuses on the study of cultural forms and symbols in depth. New historians see literature’s position as a political activity. In other words, literature is a cultural production.

---

14 Mevlüde Zengin. “A Study of Joseph Conrad’s Lord Jim, Heart of Darkness and Nostromo in a New Historicist Perspective.” Diss. Ankara University, 2007.

15 Claire Colebrook, *New Literary Histories: New Historicism and Contemporary Criticism* (Manchester: Manchester Univ. Press, 1998), p.68.

16 Clifford Geertz, “The Impact of the Concept of Culture on the Concept of Man,” *Bulletin of the Atomic Scientists* 22, no. 4 (1966) <https://doi.org/10.1080/00963402.1966.11454918>, 51.

1. Background of the Study

Nigeria has three main ethnic groups. Hausa / Fulani dominates the North, the Yoruba dominates the South, and the Igbos live in the Southeast. Throughout the conquest, the Europeans split the country into three main classes, dividing Africans among themselves. This eventually resulted in racial division, and potential country division. In the 1960s, the Biafrans struggled for their freedom from the federation, six years after Nigerians gained freedom from British control. It was a moment of confusion and inequality. Even before the actual war started, there was too much conflict between dominant and government leaders that Nigeria was in continuous confrontation.

Split seemed unavoidable, and for many Igbo, the Biafran war became a voice. The war and the turmoil ended in 1966, when Nigeria suffered a coup. A violent political reform was launched to expel civilian government from power. This coup resulted in the assassination of Nigeria's then-prime minister, who was from the north, and a few politicians who represented the country's western region, but none from the east. Split seemed unavoidable, and for many Igbo, the Biafran war became a voice. The war and the turmoil ended in 1966, when Nigeria suffered a coup. A violent political reform was launched to expel civilian government from power. This coup resulted in the assassination of Nigeria's then-prime minister, who was from the north, and a few politicians who represented the country's western region, but none from the east. Soon afterwards, Agui Ironsi, a soldier from the east, was elected as the senior officer of the Nigerian army. During this time of non-governance, leaders from east Nigeria were rescued from the assassination and the then ceremonial president, Nnamdi Azikiwe, was secretly removed to keep him from being assassinated, all of which posed a lot of questions for people about the Igbo's involvement in the coup.

2. Half of A Yellow Sun: A New Historicist Approach

Chimamanda Ngozi Adichie's *Half of a Yellow Sun* is a mighty novel which discusses, along with historical injustices, the emotional and personal implications of the Nigerian war. *Half of a Yellow Sun* discusses the problems of Nigeria and the Southern Region, which endured the results of the civil war between Nigeria and Biafra in the late 1960s. The story is told in three character perspectives: Ugwu, a small town boy who serves as a houseboy for the university professor, Odenigbo; Olanna, a rich Lagos woman who leaves her luxurious life behind and lives with Odenigbo; and Richard, an English writer who gets a grant to write a book about Nigeria. Life brings these three main characters to Nsukka in the south into that will become Nigerian Civil War's center. Adichie uses economic, racial, cultural and religious differences among the different populations of Nigeria and explores the emotional and psychological implications of the conflict to create a multifaceted picture of the war. In the beginning of the novel, Nsukka's intellectual community shares their ideas through a series of dinner parties. In one event, the host proclaims with passion: "This defense pact is worse than apartheid and segregation, but we don't realize it. They are controlling us from behind drawn curtains. It is very dangerous!"¹⁷ There are horrific instances that send the reader straight to the battle fields, for example when Olanna is found in the north while she was visiting a friend as the first Igbo killings started and scarcely

return to the south:

A liquid – urine – was spreading on the floor of the train. Olanna felt it coldly soaking into her dress. The woman with the calabash nudged her, then motioned to some other people close by. ‘Bianu, come,’ she said. ‘Come and take a look.’ She opened the calabash... Olanna looked into the bowl. She saw the little girl’s head with the ashy-grey skin and the plaited hair and rolled-back eyes and open mouth. She stared at it for a while before she looked away. Somebody screamed¹⁸.

Adichie unfolds the war complexities from physical and literal to social and moral aspects. *Half of a Yellow Sun* is a polyphonic representation of the Civil War in Nigeria. Adichie moves beyond historical study and moves deep into the history of Nigeria and into the origins of the struggle, oppression, brutality and war; in these circumstances the meaninglessness of humanity. Adichie violates the barriers of historical events by adding individual elements of each character and by switching on several microphones. The theme of war expands into the broader theme of society in which we see people struggling over problems such as gender, wealth, sex, occupation and family. *Half a Yellow Sun* illustrates one of the many ways in which fiction intertwines with history.

The author’s background is important in a new historicist understanding of a literary work to suggest that the literary text is not only a development of the author but a cultural product of his culture. This study reveals that Adichie looked at Nigerian society’s history and politics to address previous blunders. She uses vocabulary creatively to reinforce his worldview. Adichie’s bibliographic details help us understand that, in her portrayal of the war front as the Biafran’s struggle for freedom, she offers a detailed account of war experiences. She portrays war clearly like only a journalist can do. She was, of course, a writer and reporter on a radio station. That indicates why her protagonist is a radio station reporter.

Chidi Amuta put forward that “‘The particular social experiences of different nations provide the source of inspiration for the literature and performance of individual writers¹⁹’”. The novelists are influenced by the socioeconomic, cultural and political experiences which make up Nigerian history. Adichie studied at government college in Ibadan and at Yaba College in Lagos and Achimoter College in the Gold Coast. This is why she uses Ibo names in the writings to demonstrate how his social and cultural interactions have an influence on the writing and comprehension of his novel. On this basis, we may agree with the opinion of Frantz Fanon *The Wretched of the Earth*: “‘The native intellectual who wishes to create an authentic work of arts must realize that the truths of a nation are in the first place in its realities²⁰’”. In this sense, Fanon refers to history as the truth of the culture and therefore promotes the reciprocal exclusion of society and literature as well as the inseparability of language and ideologies.

---

18 Chimamanda Ngozi Adichie, *Half of a Yellow Sun*, (Jakarta: Hikmah, 2008), 188.

19 Chidi Amuta, *Theory of African Literature: Implications for Practical Criticism*, (London: Zed Books, 2017), 64.

20 Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, (New York: Grove Press, 1968), 19.

New historicist approach gives the researcher an idea of the time Adichie wrote his novels, which is the postcolonial Nigerian society marked by conflicts and civil unrest that ultimately resulted in wars. New historicists claim that a literary work cannot be thought separated from its historical backgrounds. This view sees a literary work as primarily a representation of the background of the writers. New historicism is also applicable to this study as historical facts are the events that constitute this novel.

The Biafra War is an important subject for many authors of Nigerian literature. The Nigerian civil war contributed to the birth of a modern literary phenomenon that many authors have used. Many historical and socio-political occurrences may justify this issue in the first place. The war resulted in more than a million deaths. In this way, the rise of new novels on Biafra seems to tackle the political and socio-cultural complexities embedded in Nigeria's current context. All cultures have also used mechanisms to recall historical events and not lose control and reassert and revitalize their identities in accordance with the current situation.

Adichie covers key historical details in a political subplot in the *Half of a Yellow Sun*. The Biafra story is suppressed. Adichie draws attention to Ugwu's narration to raise an awareness in the reader "The Book: The World Was Silent When We Died" The title of this story itself indicates that the Igbos were mass slaughtered during the Biafran War. Ugwu establishes a connection in this second plot between the Biafran genocide, the Rwandan genocide and the Jewish Holocaust. The reader will get a clear picture of the brutality and cruelty of the war in this section of the narration. The reader recognizes the pain and misery and disturbance of people under persecution. The narrator denounces this barbaric act by painfully recognizing its historical nature. Ugwu then paints the horrifying picture of starving and dying people, in this poem: "Were you Silent when we Died":

Did you see photos in sixty-eight
of children with their hair becoming rust:
Sickly patches nestled on those small heads,
Then falling off, like rotten leaves on dust?²¹

The introduction of poetry into the novel and the discursive technique of moving to a subplot in her entire novel seem to be offer alternatives to other narrations of Biafran War. By starkly different methods and voices, Adichie detaches herself from her work. This approach adds credibility to the novel.

Adichie went to talk strongly about the Biafra case. Biafrans, relegated to the role of second-class people in their own country. As Taiwo Bello puts it in his review of the book, "Writing the Nigerian-Biafra War": "the incorporation of a full section on the roles of Biafra women during the war, [...] as most literature on the topic is dominated by the experiences of male soldiers who fought in the war, thereby ignoring the important roles played by women²²". Bello's argument suggests that the Biafra debate shows gender

---

21 Adichie, 375.

22 Taiwo Bello, "Writing the Nigeria-Biafra War," Canadian Journal of African Studies 51, no. 2 (2017):

inequality. Many academics are currently demystifying this repression.

Adichie brings women into the forefront through characters as Olanna and Kainene, reflecting women's solidity during war. During the war, these women sought better conditions for themselves and their communities. This novel reveals that ethnic minorities in Biafra have no place. The exclusion of minority groups in Biafra should be examined because separatist groups have emerged from former Eastern Nigeria. As Eastern minority oppression lasts for too long, there have been many separatist parties in the area. According to Meredith Coffey:

In the context of this inclusive vision, the novels' cautious approach to dealing with ethnic minority characters is particularly striking. [...] *Sunset at Dawn* and *Half of a Yellow Sun* each explicitly raise the question of eastern minorities' inclusion without ever resolving it comfortably²³.

Coffey's statement gives us an insight why many minorities now fight for a sovereign state in the imagined Biafra. Adichie follows Achebe, who effectively crossed racial and political boundaries in order to support his Biafra story. In the post- period, the Biafra story turned totally into an uprising of Igbo. That's because ethnic minorities in the East have been marginalized and other separatist movements have arisen in the former Biafra among the minorities. The new emergence of Biafra's indigenous peoples, which is pro-Igbo, indicates that after years of repression Biafra disintegrated.

Adichie focuses on this idea of positionality by introducing three characters who are all marginalized, but each has a different position, which affects their viewpoint. All three views are unified in that they are all marginalized by dominant power, albeit varied by their particularities. Hall describes this process when he speaks about the two forms of cultural identity:

The first position defines 'cultural identity' in terms of one, shared culture, a sort of collective 'one true self', hiding inside the many other, more superficial or artificially imposed 'selves', which people with a shared history and ancestry hold in common²⁴.

Adichie portrays the two forms of cultural identity discussed by Hall: common history and a specific and different state of being. The various states of being that Ugwu, Olanna, and Richard have encountered intersect at a point of similarity. Everyone is in a subordinate position. Adichie describes the Igbo as a group that the Hausa-controlled Nigerian government puts pressure on. Through the characters of Ugwu, Olanna, and Richard, Adichie illustrates the Igbo people's suffering and persecution during post-independence years. Furthermore, what Adichie seems to have done is to reveal the continuing effects of colonization even after independence.

324-325.

23 Meredith. Coffey, "Ethnic Minorities and the Biafran National Imaginary in Chukwemeka Ike's *Sunset at Dawn* and Chimamanda Ngozi Adichie's *Half of a Yellow Sun*, Meredith Coffey," in *Writing the Nigeria-Biafra War* (Suffolk: James Currey, 2016), 477-485.

24 Stuart Hall "Cultural identity and diaspora" in Jonathan Rutherford (ed.) *Identity: Community, Culture, Difference*, (London: Lawrence & Wishart, 1990) 222-37.

Literary text is viewed by new historicists as inseparable from the society and culture in which it is constructed. Based on the most recent Geertz 'theories on history, new historicists consider literary texts as cultural artefacts. Likewise, all the characters in the novel are the products of society and culture in which they live and tell the events according to their own experience. For example, Ugwu starts the novel as a subordinate on several levels. He doesn't appear to have any claim whether he is Odenigbo's houseboy or not. Ugwu's aunty tells him that "While she was sweeping the corridor in the mathematics department a week ago, she heard Master say that he needed a houseboy to do his cleaning, and she immediately said she could help²⁵". The subordination in this sentence is clearly visible, since both Ugwu and his aunty seem to have a lesser status than Master. Starting with aunty's physical cleaning act, we already see a potential class distinction between her and Master, who we later know is Odenigbo.

Odenigbo, as characteristic of Adichie's fiction, is a vigorous character whose position as Master is confusing. Odenigbo illustrates British colonialism's much further-reaching effects. His British education possibly contributed to his Professor title. The paradox was that without his British education, Odenigbo would probably not have attained this degree of social status. However, it is the British, on the other hand, that Odenigbo condemns for the Nigerian oppressive regime. Odenigbo proves to be Ugwu's generous employer, offering him education and help when Ugwu's mother gets sick. Ugwu thinks how well he has been treated compared to other houseboys. "The houseboy at the end of the street... did not decide what would be cooked, he cooked whatever he was ordered to. And they did not have masters or madams who gave them books²⁶"

While Ugwu has a more comfortable place than other houseboys, he still plays a role of being a subaltern within the boundaries of class system. Ugwu has different roles in different parts of the novel. He is a houseboy, a soldier, a rape perpetrator. But none of these roles is his choice. He is acting according to the orders given to him. Adichie seems to use Ugwu as a representation of the Igbo people's different states during war years. He starts the novel with a purity and innocence that suggests the Igbo people's dream of creating Biafra. Adichie underlines the connection between Ugwu's optimistic expectations and the Igbo people's patriotic hope.

Half of a Yellow Sun reveals a combination of several different stories and narrators. narration is central to the novel. Adichie explores the crossroads of history and literature in this novel. Adichie also deals with Richard and Ugwu's literary position. Adichie uses Ugwu to give some historical references. Adichie also starts a debate about how the history is written. This novel incorporates the theoretical discussion of history with the analysis of trauma theory in relation to a postcolonial context. The novel focusses on portraying Adichie's own trauma which is inherited from her parents Ugwu is one of the novel's most interesting protagonists, while at the beginning of the book he has no other responsibility but to follow the duties of his master at home, the transformation he undergoes in the novel is important. Ugwu is a 13-year-old boy at the beginning of the novel, while he is an adult

---

25 Adichie, 4.

26 Adichie, 21

man at the end of the novel. An important element in his development is his education under the guidance of Odenigbo. He gave books to Ugwu and even sent him to school to get a good education. Over time, Ugwu became a member of Odenigbo's family. The time Ugwu spent in Odenigbo's house influenced his personality. In the novel education is always highlighted and Odenigbo is highly supportive about it: "Education is a priority! How can we resist exploitation if we don't have the tools to understand exploitation?²⁷". It is interesting to note that in the novel Ugwu, who has no scholarly experience, has been given the opportunity to write on Nigeria's history. The author deliberately gives the task of telling the history to Ugwu because history has always been the history of the strong people. At this point, it can be said that Adichie opposes traditional historical narratives.

Ugwu also continued to write his book on the war front. In this sense, it can be concluded that Ugwu conveys his experiences of war in the first person. Ugwu's position as a history narrator differs from Richard. It was the war experiences that shaped Ugwu's identity and life perspective. He became a completely different person after the war. His experiences in the war made him a writer. At this point, Adichie problematizes the historian's position in the narration. Adichie also explores the issue of colonial exploitation in this book. She views the post-colonial period from a particular point of view, one where political and economic history is more relevant. By creating Ugwu the true owner and writer of the Novel, Adichie reinforces a clear African heritage.

Conclusion

The experience of Biafran war provides the impression of a war, not just in the historical context but also in the present. Adichie reveals the entire picture of colonial Nigeria. Adichie is still trying to keep the heritage of Nigerian authors of the third generation. The conflict that also challenged brutality and how people were oppressed contributed to the debate on the dynamics of majority/minority and the fictionalized portrayal of Nigerian culture.

In a new historicist analysis of *Half of a Yellow Sun*, the new historicist idea that a work of literature was influenced by the context and culture in which it was written became the main focus for this analysis. In view of Adichie's own life and the imperialist culture which shaped the novel, it was examined how much Adichie's experiences influenced *Half of a Yellow Sun*. In other words, *Half of a Yellow Sun*, is a book that incorporates many parallels from Adichie's life experience.

In the new historicist reading of *Half of a Yellow Sun*, it is seen that Adichie was seeking to create a connection of past and present. This is important, as it is only by this connection that she has stayed in touch with the past to reconstruct the future.

The military subversion of political power was also an important characteristic of this novel. *Half of a Yellow Sun* tells the story of creating a nation's past with its collapsed political structure. New historicism tells the history of the 'unseen' and the 'other' and opposes the traditional historical system of 'power' in narratives. In this context, the novel can be evaluated in a new historicist context, as it reveals the 'facts of the third world' that traditional history ignores. What the author intended to do here is to rewrite history.

However, she writes this history from the perspective of many different people.

Bibliography

Adichie, Chimamanda Ngozi. *Half of a Yellow Sun*. Jakarta: Hikmah, 2008.

Amuta, Chidi. *Theory of African Literature: Implications for Practical Criticism*. London: Zed Books, 2017.

Appiah, Anthony. In *My Fathers House Africa in the Philosophy of Culture*. London: Methuen, 1992.

Bello, Taiwo. "Writing the Nigeria–Biafra War." *Canadian Journal of African Studies* 51, no. 2 (2017): 324–25.

Borum, Michael. "Q & A with the Author." Chimamanda Ngozi Adichie - *Half of A Yellow Sun*, a novel. Accessed May 26, 2020. <https://www.halfofayellowsun.com/content.php?page=tsbtb&n=5&f=2>.

Colebrook, Claire. *New Literary Histories: New Historicism and Contemporary Criticism*. Manchester: Manchester Univ. Press, 1998.

Coffey, Meredith. "Ethnic Minorities and the Biafran National Imaginary in Chukwuemeka Ike's *Sunset at Dawn* and Chimamanda Ngozi Adichie's *Half of a Yellow Sun*, Meredith Coffey." In *Writing the Nigeria-Biafra War*, 477–85. Suffolk: James Currey, 2016.

Cox, Jeffrey, Reynolds, Larry, *New Historical Literary Study*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Pref. by Jean-Paul Sartre. New York: Grove Press, 1968.

Geertz, Clifford. "The Impact of the Concept of Culture on the Concept of Man." *Bulletin of the Atomic Scientists* 22, no. 4 (1966): 2–8. <https://doi.org/10.1080/00963402.1966.11454918>.

Greenblatt, Stephen. *Renaissance Self-Fashioning: from More to Shakespeare*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1984.

Hall, Stuart (1990) 'Cultural identity and diaspora' in Jonathan Rutherford (ed.) *Identity: Community, Culture, Difference*, London: Lawrence & Wishart, pp.222-37.

Little, Daniel. *New Contributions to the Philosophy of History*. Dordrecht: Springer, 2010.

Murfin, Ross C., and Supryia M. Ray. *The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*. Boston, MA: Bedford/St. Martins, 2018.

Said, Edward W. *Orientalism*. Melbourne: Vision Australia Personal Support, 2010.

White, Hayden V. *Metahistory*. Johns Hopkins U. Press, 1987.

Zengin, Mevlüde. "A Study of Joseph Conrad's *Lord Jim*, *Heart of Darkness* and *Nostromo* in a New Historicist Perspective." Diss. Ankara University, 2007.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr. Öğretim Görevlisi
Neslihan G. ALBAY

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi,
Yabancı Diller Koordinatörlüğü,
İngilizce Hazırlık Birimi,
n.albay87@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1933-0125>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
01/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
09/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.743597>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

An Insider and Outsider View of Modern Egypt By Waguih Ghali And Amitav Ghosh

Waguih Ghali ve Amitav Ghosh'tan Modern Mısır'a İçeriden ve Dışarıdan Bir Bakış

Abstract

The purpose of this paper is to reveal an insider view of Modern Egypt in the fifties and sixties by the Egyptian writer Waguih Ghali's *Beer in the Snooker Club* (1964) which is a semi-autobiographical novel written in English and an outsider view of Egypt written three decades after Ghali in Amitav Ghosh's *In An Antique Land* (1992). Shedding a light on the struggles of the Francophone, British educated Egyptian Coptic figures with their conflicting allegiances to the Egyptian revolution that both opposed colonialism and practiced repressive domestic policies and their allegiances to the British culture that imposed colonialism, *Beer in the Snooker Club* seeks a cosmopolitan identity by rejecting the binaries of post-coloniality. On the other side, in *In An Antique Land* the Indian writer Amitav Ghosh presents two different narratives one of which is an anthropological one based on his visits to two villages in the Nile Delta, while the other narrative is based on the process of writing his doctoral dissertation (in the years 1980-81 and 1988) with the aim to reconstruct the history of a 12-century Jewish merchant, Abraham Ben Yiju and his slaves by using some documents from the Cairo Genizah.

Keywords: Modern Egypt, Waguih Ghali, Amitav Ghosh, Coptic, the British, insider view, outsider view, Genizah

ATIF: ALBAY G. Neslihan , “Waguih Ghali ve Amitav Ghosh'tan Modern Mısır'a İçeriden ve Dışarıdan Bir Bakış”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (393-409)

CITE: ALBAY G. Neslihan , “An Insider and Outsider View of Modern Egypt By Waguih Ghali And Amitav Ghosh”, *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (393-409)

Öz

Bu çalışmanın amacı, İngilizce yazılmış yarı otobiyografik bir roman olan Mısırlı yazar Waguih Ghali'nin Snooker Club'ta Bira (1964) adlı eserinde Modern Mısır'a ellili ve atmışlı yıllarda içeriden bir bakış ve Ghali'den 30 yıl sonra yazılmış Amitav Ghosh'un Antik Bir Ülke'de (1992) adlı kitabında da Mısır'a dışarıdan bir bakış sunduğunu göstermektir. Frankofon, İngiliz, Mısırlı Kıpti karakterlerin, hem sömürgeciliğe karşı çıkan Mısır devrimine bağlılıklarıyla hem de baskıcı iç politikalar uygulayan ve sömürgeciliği dayatan İngiliz kültürüne olan bağlılıklarıyla çatışan mücadelelerine ışık tutan, Snooker Club'da Bira adlı eser, sömürgecilik sonrası ikilileri reddederek kozmopolit bir kimlik arayışı içerisindedir. Öte yandan, Hintli yazar Amitav Ghosh Antik Bir Ülke'de adlı eserinde, biri Nil Deltası'ndaki iki köye yapılan ziyaretlerine dayanan ve antropolojik olan, diğeri ise yazarın Kahire Genizah'ın bazı belgelerini kullanarak 12. yüzyıldan kalma bir Yahudi tüccar olan Abraham Ben Yiju ve kölelerinin tarihini yeniden inşa etmek amacıyla, doktora tezini (1980-81 ve 1988 yıllarında) yazma sürecine dayanan iki farklı anlatı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Modern Mısır, Waguih Ghali, Amitav Ghosh, Kıpti, İngilizler, içeriden görünüm, dışarıdan görünüm, Geniza

Introduction

Based on Edward Said's assertion that the voice of the defeated "Other" should be listened as well as that of the dominant power which is inclined to discriminate or assimilate the culture of its victims, I intend to present an insider view of Modern Egypt in the fifties and sixties by Waguih Ghali's *Beer in the Snooker Club* (1964) and an outsider view of Egypt written three decades after Ghali in Amitav Ghosh's *In an Antique Land* (1992). *Beer in the Snooker Club* is a semi-autobiographical novel by a Coptic Egyptian writer, Waguih Ghali written in English from an insider perspective through the protagonist Ram, while *In an Antique Land* is a strong autobiographical novel written in English and directly reflecting the experiences of a secular Indian writer, Amitav Ghosh in Egypt from an outsider perspective. Both novels employ hybrid modern characters to reflect multicultural experiences and intricate historical intersections in the portrayal of modern Egypt, while they present us with different squares from modern Egypt through some flashbacks.

Beer in the Snooker Club

Raised in Cairo, Waguih Ghali worked in Britain, France, Sweden and Germany and this location shift affecting his social and political ideas draws a parallelism with his life and the life of Ram, his main character in his only published novel, *Beer in the Snooker Club*. Ghali portrays the lives of a polyglot Cairene upper class shortly after the fall of King Farouk by referring to what Egypt was like in the forties and fifties in the face of colonial powers which only pursued for their interests and did not give any insight into the unfair

treatment applied upon native people. The economic imbalance between rich landowners and the fellaheen (peasants) is a cause of tension in society and so after the revolution which toppled the King Farouk it is seen that titles have been abolished and land ownership has been limited to a maximum of two thousand acres per person, as it could be confirmed by Ram's wealthy aunt, who sarcastically delivers her lands to poor people in return for a certain sum of money.

Beer in the Snooker Club is mainly concerned with the lives of the Francophone, British educated Egyptian Coptic protagonists such as Ram, Font and Edna, who are stuck between English culture which imposes colonialism and the Egyptian revolution which protests against colonialism by resorting to suppressive domestic policies. They go through identity conflicts in their allegiances to both sides and long for a cosmopolitan identity rather than adopting cliché postcolonial binaries.

As both the narrator and protagonist of the novel, Ram presents an insider view of Egypt in early forties and fifties as a representative of an elite Coptic Cairene circle who conceals his opposite political activism and poverty under the mask of a debonair dandy person. To some extent the autobiographical nature of the novel is obscured by Ghali's suicide in London in 1968 after his loss of citizenship due to his leftist tendencies, whereas Ram pictures a more optimistic persona who goes unpunished despite his secret political deeds through the end of the novel. Ram is intelligent, hugely well read and politically sophisticated. He is also stylish and well-dressed, but unemployed. In fact, he sponges on his rich relatives and his wealthy friends although they are despicable in his eye. He lives with his still youthful and widowed mother in a flat paid for by the richest of her three (also widowed) sisters. As well as a Coptic character who has experienced or witnessed to what is told in the novel, he is also the reporter of the political crises, cultural conflicts and identity problems of Nasser's Egypt.

Beer in the Snooker Club starts with the description how Ram's aunt signs a great number of papers by giving away three acres of land at each signature for the sake of help to the poor. Ram comes to borrow money from his aunt, but his aunt doesn't care him a lot. Ironically enough, later, one of his aunt's friends, Marie comes and tells him she bought a new Cadillac, as the other one was costing her so much in petrol, which is an indication of the economic imbalance between the fellaheen and the wealthy upper class.

One of the main characters in the novel, Font has a significant role in terms of his contributions to the revelation of Ram's inner feelings and ideas by dialogues and fires thought-provoking questions to arouse Ram's conscience. Ram's bosom friend since childhood, Font is a lonely, shy, funny, and sympathetic character. Ram and Jameel meet Font who sells cucumbers on the street at the beginning of the novel and then Ram asks Jameel to employ Font in the snooker club. Although Font has a degree in his pocket, he sells cucumbers sarcastically and this case makes him infuriated. Font's furious nature towards life due to his satirical position induces him to be identified with Jimmy Porter

in *Looking Back in Anger*. He is trapped by his class and condemned not to be able to do anything useful. On the other hand, Edna, the great love of Ram's life comes from a millionaire class besides her Jewish identity. She gets married with a Jew, a member of the Communist Party, who went to Israel after being hit by three bullets and completely disfigured. Four years older, she is more knowledgeable, sophisticated and wealthier than Ram and Font and she helps Ram and Font broaden their horizons by arousing their interest in political and social books, and brings them to England to taste the British life and culture by supporting them financially. As she has a multicultural background, a wider view of life and connections with different political and cultural groups, she has great influence on Font and Ram's way of life and way of thinking throughout the novel.

Ram comes across the major character of the novel, Edna, "Salva girl" in a party that his aunt gives. In the party Ram quarrels with his cousin, Mounir who has just returned from the USA and throws capitalist slogans to people around him under the spell of unconscious admiration for it like: "Believe me, American Democracy is the thing. Boy, you wanna see that country. I was there and I saw for myself. Man, that's the country for me. I tell you..."¹ Mounir defends that England should remain in Egypt by claiming "England must stay at Suez and protect us from the Red Menace"². By referring to the colonial acts of missionaries who claim to be "freedom fighters", Ram responds to Mounir ironically: "Two days earlier, I had been with a group of 'freedom fighters', all students, harassing the English troops at Suez. Three of my friends had died, and Font was lying in hospital with a bullet in his thigh"³. Mounir's moral unawareness and indifference to the expansion and exploitation of colonial powers make Ram angry as the critical and moral voice in the novel.

I asked him what happened to China. He didn't know. He didn't know there was any racial discrimination in America. He had never heard of Sacco and Vanzetti; he did not know what 'un-American activities' was. No, he did not believe there were poor Puerto Rican so poor anyone else in America...all he knew was that he had spent three years in America, had picked up their pet phrases and had been given a degree. He was all set to be given high Office, and what sickened me was the knowledge that he would get it. It made me sick because apart from Font and myself, all the other students dying at Suez were poor families and Mounir and Co. were going to lord it over the survivors⁴.

Ram cannot stand Mounir's idiotic manners and leaves the party immediately after fighting with him. After that moment Edna follows Ram and supports him in his opposition to Mounir and people like him. Later they visit Font, wounded by English troops at Suez, and lying in hospital. After that day Font and Ram meet Edna nearly every day and they exchange opinions and knowledge about politics going around the world. Font and Ram are bookworms. They develop their perspectives by reading more and more political books

1 Waguhi Ghali, *Beer in the Snooker Club*, (New York: New Amsterdam Books), 1964.

2 Ibid., 49.

3 Ibid., 48.

4 Ibid., 49.

through Edna's encouragement. They discuss about democracy, socialism or freedom and think that these concepts are at the core of the Egyptian revolution as they believe everything good was going to be carried out by the revolution. Although Ram and Font could not conceive of Edna's politics properly, they gradually become more aware of it as Edna talked to them about oppressed people in Africa and Asia and even some parts of Europe, and this stimulates Font and Ram to read political books with more interest. Ram confesses: "we learnt, for the first time, the history of British imperialism and why we didn't want the British troops in the Suez Canal area. Up to then we had shouted 'evacuation' like everyone else, without precisely knowing why evacuation was so important. Gradually, we began to see ourselves as members of humanity in general not just as Egyptians"⁵. In the chapter called "Performances, Ethics, and Aesthetics of Wealth" in her book entitled *Dealing with Evils: Essays on Writing from Africa*, Annie Gagiano indicates: "the narrator refers to the continuing British military presence, the fallout from the Suez crisis that was precipitated by Nasser's annexation of the Canal and the 1956 British invasion which followed"⁶. Furthermore, as Nadia Gindy puts it, although Ghali's novel is "concerned with change and revolution [it] suggests that nothing really changes"⁷. Ram's dismay is linked to his intricate feelings about the revolution he and Font supported enthusiastically before they left but he discovered this revolution has since been betrayed when he returned to Egypt from London. Towards the end of the novel Ram explains his disillusionment to Didi, the woman he agrees to marry:

Anyway, when I came back, I saw that life here is exactly as it used to be. [...] I mean how can I go and work in a boiling village when he [alluding to Nasser, the post-revolutionary head of state] is travelling about in Farouk's yacht which costs a million just for upkeep? And all this nationalization business just makes me laugh, although I don't tell Front that. The money goes to that useless army. Even the Asswan dam; by the time it's completed we'll have increased by ten million⁸.

What is striking in the novel is that Ram starts to know Egyptians by Edna's eye although he was himself born in Egypt. The situation reflects the bitter fact that "the Egyptian born in them is a stranger to his land"⁹. In fact, Ram starts to know Egyptian people thanks to Edna. It is not possible for Ram to know Egyptians in the social environment where he was born since the Sporting Club, the race meetings and the villa-owners and the European-dressed and -travelled people he meets, don't not refer to the Egyptian identity and culture. Ram discovers that "Cairo and Alexandria were cosmopolitan not so much because they contained foreigners, but because the Egyptian born in them is himself a stranger to his

---

5 Ibid., 53.

6 Annie Gagiano, *Dealing with Evils: Essays on Writing from Africa* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2014), p. 251.

7 Nadia Gindy, "The gift of our birth': An image of Egypt in the Work of Waguih", Ghali," in *Images of Egypt in Twentieth-Century Literature*, ed. H. Gindy (Cairo: Cairo University English Department, 1991), p. 425.

8 Waguih Ghali, *Beer in the Snooker Club*, (New York: New Amsterdam Books, 1964), p. 202.

9 Ibid., 53.

land”¹⁰. It is even funny that Levy teaches Arabic to adult Egyptians who are urgently required to know this language, although he had a French education and studied Arabic only by Moslem Sheikhs at Azhar University. Ram ironically attracts our attention to his success with the words “he would probably have become a scholar of repute in the Arab world had it not been for the Suez War”¹¹, while he criticizes the deplorable condition of Egyptians who are even alienated from their own language and need the help of others to learn this language.

Edna’s attempt to bring Font and Ram to England is a turning point that changes their life dramatically as it can be understood from Ram’s own words about his changing lifestyle:

*Edna, what is this? What is happening to me? I am Egyptian and have lived in Egypt all my life and suddenly I am here, and at the end of three weeks I have slid into this strange life where I meet a girl and think it natural to go to bed with her at the end of the day, under the same roof as her brother and mother and Paddy, and find it natural that she sleeps with me if she wants to. Such things don’t happen in Egypt, so how can I come here and live in an entirely different manner and yet feel I have been living like this all my life?*¹²

Ram feels lost in this foreign culture. He tells Edna he feels like a character in the books he read. He remains under the effect of the stories he reads and transforms into a different identity within British culture. He is not satisfied with this case and he struggles to find himself, whereas Edna is happy to have spent time in Cairo with Ram and Font. She finds them sincere and honest. However, Ram is not pleased to have come to England, as it affects his life, manners and views negatively as it can be understood from his own words as following:

*Mental sophistication of Europe has killed something good and natural in us, killed it for good...for ever. To me, now, it is apparent that we have, both Font and myself, lost the best thing we ever had: the gift of our birth, as it we were; something indescribable but solid and hidden and, most of all, natural. We have lost it for ever. And those who know what it is, cannot possess it...Gradually, I have lost my natural self...we left, Font and I, for London. For dreamed-of Europe, for ‘civilization’, for ‘freedom of speech’, for ‘culture’, for ‘life’. we left that day and we shall never return, although we are back here again*¹³.

Pursuing for a cosmopolitan identity, Edna cannot stand even her parents because of their colonial views as Mounir’s. When we look at Edna’s life story, we learn that her family has been in Egypt for a long time and she is the first person in the family to speak

---

10 Ibid., 53.

11 Ibid., 41.

12 Ibid., 105.

13 Ibid., 60.

Arabic¹⁴. Thanks to her nurse, Rose and Rose's family, Edna learns a lot about Egyptian culture and life and feels love and sympathy to Arabic people. She feels in love with Rose's husband's brother, Adle, but her parents oppose their reconciliation. Then Edna goes to Europe and when she returns to Egypt, she learns Adle died in the war between Israel and Egypt. Later she joins the communist party because she finds humanity in it, mixed with Jews, Egyptians and Greeks. Then the Egyptian revolution takes place and she rushes back to fight for it and support it. Edna marries a man, a Jew and a member of the communist party. As he is going to be arrested, they plan to marry by hoping they wouldn't imprison him, since Edna has a British passport. However, the British doesn't give him asylum or nationality and he is taken away and given ten years, two weeks after they get married. While he tries to escape, he is hit and completely disfigured. Because he is a Jew, he lives in Israel now. The ups and downs she has experienced in life don't make her a racist person but conversely, they reinforce her humanistic side.

Edna thinks she is Egyptian, but Ram challenges this idea because for Ram humour is indispensable in Egyptian culture. Ram believes his friends, Jameel, Yehia and he are really Egyptian as they have humour. Maybe this sense of humour sets a barrier in front of Edna and Ram's happiness. Ram compares his outlook on Egyptians with Edna's by asserting: "you told me so many times you love Egyptians. I, too, Edna, but unconsciously, not like you. Egypt to me is so many different things. Playing snooker with Doromian and Varenian the Armenians, is Egypt to me. Sarcastic remarks are Egypt to me—not only the fellah and his plight. Riding the tram is Egypt"¹⁵. This shows that cultural differences influence people's feelings more or less, however objectively men of different cultures approach events or situations. Although Ram loves Edna very much, he feels much more comfortable with Didi Nackla as he can mix politics and humour and love with her, while Edna has no sense of humour and politics is politics with her¹⁶.

I stood up. "You know, Edna, you are not Egyptian. Not because you are married to an Israeli or because you are Jewish; you are just not Egyptian. I'll tell you why. Do you remember you told me once that I am not Egyptian because I belong to the élite, etc.? But I am Egyptian. Like Jameel and Yehia, I am real Egyptian. I have our humour. Even though my 'Egyptian' has been enfeebled by my stay in England and by the books I have read, I have the Egyptian character. You haven't," I told her. "You have no humour, Edna. We would all have died a long time ago if we didn't have our humour"¹⁷.

Ram's aunt arranges a marriage between her son, Mounir and Didi Nackla. When Ram hears it, he confesses to Didi that he loves her and he is never really natural with Edna¹⁸. He tries to persuade her to marry himself rather than Mounir. Didi also reveals

---

14 Ibid., 107.

15 Ibid., 190.

16 Ibid., 198.

17 Ibid., 185.

18 Ibid., 202.

that she loves him, but claims he has no job and money. Ram tells her seriously she will support him and his mother because she is very rich. Thereupon, his aunt and Mounir bribe him to give up the idea of marrying Didi, but Ram is decided and sure of Didi's love for him. However, Didi is afraid of Ram's feelings for Edna and his connection with political businesses, so Ram promises to give this job up immediately and guarantees he loves her, as Edna is already married, which directly shows his opportunistic perspective. After all this, Ram continues his routine life and calls one of his friends to play poker at Groppi's without any idea of taking responsibility by seeking to work in his new life.

It is thought-provoking why Ghali gave the title "Beer in the Snooker Club" into his book. The special beer called "Draught Bass" Ram and Font got addicted to while staying in England becomes indispensable for them and even if they come back to Egypt, they seek for ways how to find the taste in Draught Bass, which indicates how they are dependent upon English culture unconsciously. Ram describes how they obtain the taste of Draught Bass in this way: "I opened two bottles of Egyptian Stella beer and poured them into a large tumbler, then beat the liquid until all the gas had escaped. I then added a drop of vodka and some whisky. It was the nearest we could get to Draught Bass"¹⁹. They make an imitation of British beer by using Egyptian beer, adding some vodka and whisky. In fact, these words clearly show that they lead a life in a mixture of cultures in none of which they do not find their exact place and Font questions this pungent reality like "the real trouble with us... (when Font says 'us' for him and me, it means he's exceptionally kindly disposed towards me), 'is that we're so English it is nauseating. We have no culture of our own'"²⁰. Font is dissatisfied with the social conditions of his class and struggles with social injustice. When Ram and Font come across a homeless child who has no other way than sleep in doorways, once again Font's anger comes up and you can observe "the genuine frustration and the anger at his inadequacy and the injustice of it seep up to his eyes and blind him with useless fury", Ram points out. Actually, what is annoying about the social injustice is the passive acceptance of the situation by public as Kharafallah, the coffee-house owner's words in relation to the condition of the homeless boy confirm it: 'no father, no mother, 'what can we do? It's God's will'²¹.

Cultures are biased against each other because of the enmities and clashes that have been experienced between themselves throughout history and each of them prefers looking at the events from their own windows, ignoring what harm they have done to others. Just for the sake of conquering lands their greed drives them to attack each other unfairly, so sufferers do not forget what they were inflicted upon, whatever the other side says to deny the history. As a person who was wounded by a bloody Englishman in Suez, Font confronts this denial while arguing the Suez crisis and its results with Jean. Although Jean tries to persuade Font not to believe what others or foreigners say, Font's scar is a great evidence for the harm the British gave during the Suez Crisis. On the other hand, Jean is also one of the sufferers whose cousin was raped and killed by several Egyptians in Suez, which

---

19 Ibid., 17.

20 Ibid., 18.

21 Ibid., 40.

makes Font ashamed and suspicious of his Egyptian identity and he cannot help asking 'isn't it horrible we can do such things?'²² However, Ram takes the rape for granted unlike Font and claims that it is her fault to go to Suez although she isn't wanted. Font does not accept this way of thinking and asserts: 'there is a difference between harassing the British troops at Suez and murdering a woman...it's a wonder they're so hospitable to us after what happened...after their cousin murdered'²³, while Ram reminds him of all those who died in Suez and warns him against assuming westernized manners like his cousin, Mounir, by forgetting his own past and trying to justify the expansionist policy of the west.

While Ram is discussing with Vincent about the economic imbalance between the fellaheen and the wealthy class, Vincent keeps Ram and his rich relatives responsible for this unfair situation, which Ram opposes fiercely:

Haven't you got any rich relatives? Well, I tell you, you have rich relatives. Some of the richest people on earth are your relatives. All the rich country-house owners and May-fair-flat occupiers are your relatives. All the Rolls-Royce-transported and unlimited expense-account possessors are your relatives. Isn't it bloody horrible you have so many rich relatives, while half of the population in Africa, which you own, is half-starving?' You are so well informed you know all about the Egyptian fellah, do you? Do you know anything of the natives in Kenya? in Rhodesia? In Aden? And worst of all, perhaps, in South Africa? Or are you going to tell me South Africa doesn't belong to your rich relatives? It does. If your rich relatives weren't so happy doing business with those filthy rich there, they would have been scared to flog defenceless black women. Don't you know your rich relatives will send you to South Africa in a second if a few white throats are cut by the natives, but it's the fellah you're worried about, is it? He is in his present plight after being ruled by your rich relatives, the Kitcheners and Co. for sixty years. Whatever happens to him now he can't be worse off than when your rich relatives were looking after his welfare²⁴.

Ram imagines he is giving an imaginary speech to hundreds of people and this speech is full of witticisms which condemn the misery the English have inflicted upon others. Ram's speech is significant in terms of picturing the imperialist motives of the English as an exceptional nation, its greedy search for colonial lands and materialistic intentions:

The English are a race apart. No Englishman is low enough to have scruples, no Englishman is high enough to be free from their tyranny. But every Englishman is born with a certain power. When he wants a thing, he never tells himself he wants it. He waits until there comes to his mind, no one knows how, a burning conviction that it is his moral and religious duty to conquer those who possess the thing he wants... and then he grabs it. He is never at a loss for an effective moral attitude to take. When he wants a new market for his adulterated goods, he sends a missionary to teach the

---

22 Ibid., 74.

23 Ibid., 74.

24 Ibid., 89.

*natives the gospel of peace. The natives kill the missionary, the Englishman flies to arms in defence of Christianity, fights for it, conquers for it, and takes the market as a reward from heaven*²⁵.

Behind Ram's careless, opportunist ways of behaviour there is actually a different character of Ram who is critical of both himself and the society in which he lives. In this sense the novel can be called as a satire which makes a criticism of the social and political events of the period. Ram invites readers to evaluate events from a universal perspective as a distressing event happening in the far corners of the world will affect the whole world as long as necessary precautions are not taken by others urgently. He expresses his perplexity like this: "it is funny how people—millions and millions of people—go about watching the telly and singing and humming in spite of the fact that they lost brother or father or lover in a war; and what is stranger still, they contemplate with equanimity seeing their other brothers or lovers off yet another war. They don't see the tragedy of it all"²⁶.

Ram is involved in political activities in cooperation with Dr Hamza, Jameel's father, who is an elegant aristocratic writing to L'Express of France and is imprisoned for socialist views. Ram admires him and wants to be like him. Ram also has some connections with the communist party even though he tries to conceal it from others. He thinks there are only two alternatives to a kind, just, honest, sincere and intelligent man who has read a great amount of literature and contemporary history and cares about people from all races: "either joining the Communist party or becoming mad"²⁷, he explains to Edna. Even if he joined the communist party, he indicates he does not belong to it. When Dr Hamza calls him and asks what he did with the pictures and he tells he made copies and sent them to all newspaper editors, which makes Dr Hamza very angry. Dr Hamza tells Ram to burn all pictures and stop his contact with him from that moment on. Later it is seen that Ram criticizes Didi Nackla's manner and ideas about the government because Didi thinks the government is good and fair, and people like Ram are a bit theatrical by their opposite views. Although Ram posted the documents and pictures of the twelve men who committed suicide in concentration camps to Didi and all other editors, he realizes nobody wrote anything about it. He feels hatred for these coward editors and despises Didi for not working morally by writing facts without fear, but just writing what her muzzled press tells her to write. He ironically asks Didi: "do you know the number of young men, doctors, engineers, lawyers in concentration camps? Or don't you know that we have concentration camps?"²⁸ Ram feels sad for all these young people who prefers death to life after being imprisoned to concentration camps and wants to show his opposition to the regime. At that period Nasser imprisons communists and deals with imperialism and so Ram has to keep his relation to the party secret. Ram certainly prefers a communist dictatorship, if he has to live under a dictatorship. He tells Didi: "imagine a third of our income being pumped into an army to fight a miserable two million Jews who were massacred something terrible in the last war....it's stupid living

---

25 Ibid., 76.

26 Ibid., 151.

27 Ibid., 189.

28 Ibid., 205.

under a police state without the benefits of the control”²⁹, in a criticism to the government. In her book entitled *After a Funeral: A Memoir* Diana Athill points out that Waguih Ghali named Didi

had rational grounds for criticising the Revolution. The Arab-Israel conflict is likely to be ruinous to the Middle East, so that in writing school boyish articles attacking Nasser for cherishing that conflict and spending the country's resources on building up an army for it, Didi was talking sense. That, it seems, was the immediate cause of his exile. He doesn't only imagine that he feels passionately about these things: his intelligence and the generosity of his nature are genuinely outraged by them. But his intelligence also tells him that 'if you really care so passionately about the fellaheen it would have made more sense to keep quiet and get on with doing what you could on the side of the good in the Revolution,' he answered sadly 'Do you think I haven't told myself that a thousand times?'³⁰

Moreover, regarding Didi's rebellious and passionate nature Diana Athill comments:

Many Egyptians of Didi's background think wistfully of living abroad but stay at home because if they left they would lose their passports, and they can take no money out. They resent the regime because they are to its left. He was in opposition first (like all his contemporaries) to the British, the foreign people he most loves and admires; then to the Revolution because it didn't go far enough. And had neither of these two things existed to oppose, he would have found something else: the impulse to take a stand against authority was bred, surely, by his family³¹.

In An Antique Land

On the other hand, in *In an Antique Land* written almost three decades after Ghali, Amitav Ghosh portrays an Egypt greatly changed from the perspective of a foreigner. The protagonist of the novel is a Hindu graduate student of anthropology, who is interested in a Medieval Jewish trader named Abraham Ben Yiju and his slave whose records have been found in the Geniza of the Synagogue of Ben Ezra at Fustat. This tradesman moves from Egypt to India, Ghosh's homeland, for commercial reasons in the 12th century and spends a great amount of time, which arouses Ghosh's interest for research. His professor, thesis supervisor Aly Issa, one of the most eminent anthropologists in Egypt, helped him to reside in Lataifa for his anthropological research, as the spoken language of this village is closer to the sound of the Geniza documents. Although it is expected that the Hindu student will bear a feeling of superiority to the poor natives, he is eager to learn Arabic, which will help him to decipher the languages of his research topic and bears witness to the lives and ideas of people as an outsider both observing culture and recording history.

---

29 Ibid., 202.

30 Diana Athill, *After A Funeral*, (London: Routledge, 1994), p.15.

31 Ibid., 13.

One of the core topics focused on throughout the novel is the importance of Geniza documents in the Cairo Geniza, a storehouse in which all kinds of written documents with God's name were deposited in the Synagogue of Ben Ezra, including also the letters written by Abraham Ben Yiju and his slave. Although every synagogue had a Geniza in the Middle East and their contents were emptied and buried regularly, the Geniza of the Synagogue of Ben Ezra was never emptied and it continued to collect papers from different parts of the region until the nineteenth century and it is estimated the last document was deposited in 1875. Even though the Geniza remained entirely unnoticed for a long time, it gained importance with the construction of the Suez Canal and a scholar and collector of Judaic antiquities visited the synagogue, but could not find anything remarkable in the documents he obtained. Later, a Crimean Jew of the Karaite sect, Abraham Firkowitch visited the synagogue and formed one of the largest collections of Hebrew manuscripts in the world through the documents he obtained from it. His collections become the subject of research for the subsequent scholars, although he never revealed his sources even to his co-religionists. According to Ghosh's interpretation of this secrecy:

If there is an irony today in the thought that a Jewish collector, not so very long ago, would have seen reason to steal manuscripts from his fellow Jews in Palestine in order to take them to Russia, it is not one that would have been apparent to Firkowitch: he was merely practising on his co-religionists the methods that Western scholarship used, as a normal part of its functioning, throughout the colonized world³².

In her essay entitled "Taboo Memories. Diasporic Visions", in her book in the same name, Ella Shohat benefits from Ghosh's novel to learn about the Jewish communities in Egypt or in other Arab countries and one of the main points Shohat focuses on in her essay is the issue of Geniza which was looted by colonial powers. She ironically expresses: "colonialism did not pass over Egypt's Jewish community. Egypt's strategic location turned it into the object of interest for imperial powers, soon becoming a focus of attraction not only for Napoleon's battalions and their British competitors, but also for an army of researchers, artists, and diverse travelers afflicted with Egyptomania"³³. Lastly Dr Solomon, an expert in Hebrew documents in Cambridge, discovers the significance of the manuscripts in the Geniza and plays a pivotal role in shipping the documents off to Cambridge. Ella Shohat is furious that westerners exploited the Geniza like as part of colonialism without getting any formal permission or paying for the documents deposited there. Ghosh describes how Schechter achieved his mission in this way:

The precise details of what transpired between Schechter and British officialdom and the leaders of the Cairo's Jewish community are hazy, but soon enough...they granted him permission to remove everything he wanted from the Geniza (a synagogue

32 Amitav Ghosh, *In an Antique Land*, (London: Granta Publications, 1998), 84.

33 Ella Shohat, *Taboo Memories: Diasporic Voices*, (Durham and London: Duke University Press, 2006), 203.

chamber where the community books, papers, and documents were kept for centuries), every last paper and parchment, without condition or payment. It has sometimes been suggested that Schechter succeeded so easily in his mission because the custodians of the Synagogue of Ben Ezra had no idea of the real value of the Geniza documents—a species of argument that was widely used in the nineteenth century to justify the acquisition of historical artifacts by colonial powers³⁴.

Schechter manages to persuade the leaders of the Ben Ezra Synagogue for the transmission of the materials to Cambridge as well as with the help of the British embassy in Cairo. In Shohat's outlook "the Jewish studies experts who organized the dislocation of the Geniza to Cambridge from its region of belonging in Cairo inadvertently began a process of symbolic displacement of Jews of the East from their geocultural space. In this historical episode, the culture of the Egyptian Jewish community was partially "disappeared" through the confiscation of its documents"³⁵. In the book Amitav Ghosh recounts his research in Egypt through some anecdotes, stories and historical information while he strives to practise his colloquial Arabic which helps him to decipher old scripts better and to understand easily what has happened in the Middle East so far. First, Ghosh starts to stay in the house of Abu-Ali, the richest man of the village "Lataifa". He is both the narrator in the novel and participant in the events under the guise of a traveller or researcher among Muslim friends in Egypt. He is not offended by the direct remarks they ask because he does not take them upon himself and regards himself as an outsider observer who strives to understand the Egyptian culture and the perspective of Egyptian people. Among the most common questions they ask: "do you really burn your deads? Do you worship cows? Even Jabir makes fun of Ghosh because he thinks Ghosh does not have knowledge about very simple subjects like a child and humiliates him in front of his friends, which does not affect Ghosh at all. Ghosh feels himself like an object of study by the villagers due to their curious looks and questions, while he himself intends to observe these people closely and to learn their language as part of his anthropological research.

Ghosh's travel from Egypt to India shows parallelism with the traces of Abraham Ben Yiju and his slave, Bomma in the 12th century. Like the slave, Ghosh first comes to Egypt, then goes to India and then comes back to Egypt again. While he searches for the traces of Ben Jiju and his slave, Ghosh actually gives us historical information, especially focusing on the flow of trade between Mediterranean and the Indian Ocean.

In 1988 when Ghosh returned to Lataifa, he realizes how things have changed since his departure dramatically. His return to Egypt coincides with the time of the first Gulf War and he meets a changed political atmosphere. As the income mostly depended on the land, it was not possible to see technological devices or machines such as a refrigerator or a TV

---

34 Amitav Ghosh, *In an Antique Land*, (London: Granta Publications, 1998), 89-94.

35 Ella Shohat, *Taboo Memories: Diasporic Voices*, p. 204.

set in houses. To buy these things people have to leave Egypt for Iraq, Libya or the Gulf to pursue for extra income, as Nabeel and Ismaeel did. Ghosh realizes most villagers went to Iraq to work. One remarkable point about these people working in Iraq is the hatred for their presence to make money in Iraq by taking advantage of the war, while the Iraqis are dying on the front during the war between Iran and Iraq. Thanks to the extra income Nabeel sent to his family they renovate their house. Ghosh also realizes that the young children of the village have grown up and are studying in college.

Ghosh's return to Nashawy and Lataifa coincides with a mowlid dedicated to the memory of a saintly figure called "Sidi Abu-Hasira" born into a Jewish family and Sidi-Abu-Hasira means "the Saint of the Mat" since this Saint crossed the Mediterranean on a rush mat as his miracle. The tomb of this Saint arouses Ghosh's interest as he listened to his story again and again. While Mohsin is driving Ghosh to the railway station in Damanhour, they stop and approach the tomb when the police officers prevent them. By supposing Ghosh is an Israeli, he smiles, but when he learnt he is Indian, his smile disappears. The man is astonished that such a foreigner wants to visit the tomb although the mowlid is finished. He wants to know what his business was at that tomb despite his non-Jewish origin, which is a question maybe touching on the core of the whole book. At last he explains that he did not know Sidi-Abu-Hasira was a Jewish Saint and he learnt everybody went to visit his tomb in the countryside, whether they are Muslim, Christian or Jewish, so he wanted to visit it just out of curiosity. However, the man cannot conceive this situation as the unity between races and religions was already shattered. In the face of his amazement Ghosh puts it:

He seemed so reasonable and intelligent, that for an instant I even thought of telling him the story of Bomma and Ben Yiju. But then it struck me, suddenly, that there was nothing I could point to within his world that might give credence to my story—the remains of those small, indistinguishable, intertwined histories, Indian and Egyptian, Muslim and Jewish, Hindu and Muslim, had been partitioned long ago. Nothing remained in Egypt now to effectively challenge his disbelief: not a single one, for instance, of the documents of the Geniza. It was then that I began to realize how much success the partitioning of the past had achieved; that I was sitting at that desk now because the mowlid of Sidi Abu-Hasira was an anomaly within the categories of knowledge represented by those divisions. I had been caught straddling a border, unaware that the writing of History had predicated its own self-fulfilment³⁶.

Lamentably Ghosh observes that it is not so easy to convince the person opposite him that Egypt has been a multicultural country which has witnessed various religions and races throughout history as a meeting point and naturally it can be perceived as an interactive place where each culture has shown respect for other cultures or even adopted some traditions or their customs because disunities, partitions and divisions are dominant in social, cultural and religious life in modern Egyptian history. Discussing *In An Antique Land*,

James Clifford points out: “the story delivers a sharp critique of a classic quest—exoticist, anthropological, orientalist—for pure traditions and discrete differences”³⁷. Therefore, once it was normal that a foreigner was interested in the cultural life of different groups in this multicultural world, now it is anomaly because cultural and religious world are so separate from each other that imagining their gathering at the same point seems to be a dream as well as imagining Ghosh’s visit of the tomb of a Jewish Saint as an Indian foreigner. In his book entitled *Amitav Ghosh: A Critical Companion* Tabish Khair indicates:

By offering a glimpse of into the cosmopolitan, humane circuit of relations prevalent in medieval India up to the moment when European dominance via colonialism enters its history, Ghosh poses a postcolonial challenge via the pre-colonial. In Ghosh’s telling of this history, an alternate picture emerges, one that is tantalising and heartbreaking because it offers a picture of the world and of relations between peoples which might have unfolded had the rupture introduced by colonialism not occurred [...] The world he creates reveals the possibility of futures and histories other than the one we have come to regard as inevitable”³⁸.

Conclusion

Both *Beer in the Snooker Club* and *In an Antique Land* mirror the experiences of young idealists who seek for a cosmopolitan identity by breaking the restrictive chains of any racist mindset and going beyond the narrowing definition of Egyptian identity. As A. Clare Brandabur pointed out, “the aimless consumerism of the westernized Cairene elite plays out against the backdrop of a vanished past in which Egypt was the source of Greek mythology, the builder of pyramids which are still among the wonders of the earth”...”only in an ironic reversal today’s Egypt is handcuffed by the global superpower”³⁹ (Brandabur 2009: 29). Both novels ultimately defy racial stereotypes and binary oppositions created within the context of cultural imperialism and postcoloniality. Stranded between two cultures, the protagonists in *Beer in the Snooker Club* are forced to make a choice between reluctant acquiescence and dangerous political opposition.

Giving an intriguing account of a small village in Egypt in the midst of modernisation and economic upheaval in his time as an anthropology student, Amitav Ghosh intersperses his interesting memoir with the story of a 12th- century Indian trader, which is the subject of his research as a student. The story of a Jewish slave known only through some medieval documents and letters found in a cache in Cairo makes the narrative interesting. The author’s description of the cache of documents found in the Cairo Ganizeh is very engaging, while he

---

37 James Clifford, *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century* (Cambridge: Harvard University Press, 1997), p.5.

38 Tabish Khair, *Amitav Ghosh: A Critical Companion*, (New Delhi: Permanent Black, 2003), pp. 84-5.

39 A. Clare Brandabur, *Waguih Ghali and Amitav Ghosh: In Search of a Secular Arab Nationalist Identity in Egypt*, (the Waterford Conference of the Postcolonial Studies Association, May 6-8, 2009), 29.

also presents some vivid, shrewd observations on the politics of the Middle East in the early eighties by reflecting the changes in modern Egypt a generation or so after the Egyptian revolution of Nasser in 1952. Reflecting the different civilizations that existed before Europe's colonising activities across India, Middle East, Europe, Ghosh presents a hidden history of Egypt and India during the 12th-century under the disguise of a traveller's story. Ghosh uncovers the mystery of Ben Yiju's slave, Bomma whose life he traces the details about through a large number of letters and manuscripts signalling to the trade between Mediterranean and the Indian Ocean, while gathering important pieces of information about Bomma's journey from India to Egypt. In his foreword to the volume *Selected Subaltern Studies*, Edward Said makes a criticism of the inaccessibility of historical sources about subalterns:

*We find frequent reference to such things as gaps, absences, lapses, ellipses, all of them symbolic of the truths that historical writing is after all writing and not reality, and that as subalterns their history as well as their historical documents are necessarily in the hands of others. ... In other words, subaltern history in literal fact is a narrative missing from the official story.*⁴⁰

In this way Ghosh reconstructs a 12th-century master-slave relationship that mingles modern concepts of slavery in a blend of history, travelogue, and cross-cultural analysis. Likewise, *Beer in the Snooker Club* presents an authentic account of Egyptian society at a time of upheaval in the forties and fifties through tragic, funny and sympathetic protagonists.

Overall, Waguih Ghali presents an insider view of Modern Egypt in *the Beer in the Snooker Club* that chronicles the lives of a polyglot Cairene upper crust after the fall of King Farouk, while Amitav Ghosh presents an outsider view in *In An Antique Land* that transcends eras and genres. Ghosh makes eye-opening revelations about Jewish life in the Maghreb and medieval Egypt, the close relationship between Jews and the Muslims, collapsed only in the last century, are intermingled with Ghosh's own story, a perception of Egyptian villagers through Indian eyes. Some aspects of his culture were so unfamiliar to them that they sometimes regarded him as an ignorant refugee from a primitive country, rather than understanding the ignorance of their own saintliness. It is subversive of certain historical commonplaces about Jewish-Muslim antinomy or about the contributions of Western trade, discovery, and modernity. Dealing with major themes of post-colonial identity in the 20th-century Egypt with a strong sense of realism, *Beer in the Snooker Club* is a novel of late-1950s, early-1960s Egypt, or particularly Cairo, which portrays a youth's life in the heart of the Arab World through the eyes of Ram who is a well-educated, well-connected Copt, in his mid-twenties. It refers to a time when France and the U.K. intended to punish Egypt for nationalising the Suez canal with armed invasion and when Israel agreed to destroy the Egyptian airforce before it got off the ground. As Ram and his best friend Font spent

---

40 Edward Said, "Foreword" in *Selected Subaltern Studies*, eds, Gayatri Chakravorty Spivak and Ranajit Guha (New York: Oxford University Press, 1988), p. vii.

four years in England, they are obsessed with English civilization and culture, but they also regarded British hypocrisy and colonialism with contempt and they got involved in guerilla fighting against the British during the Suez War. Therefore Ram empathizes with the fellaheen and is intellectually indignant on their behalf, but he also mingles with the dandies who play bridge and croquet and his favorite pastime is beer in the snooker club. That's why these young and well-educated characters in the novel depicting Egypt in the tumultuous 1950's are trapped between cultures and languages. Excluded both from the military revolution and the privilege of their wealthy Cairo connections, they miss Britain in vain. All these stranded lives in both novels reflect the contradictions of different lives in metaphorical exile as a consequence of emigration.

Bibliography

- Athill, Diana. *After A Funeral*. London: Routledge, 1994.
- Brandabur, A. Clare. *Waguih Ghali and Amitav sGhosh: In Search of A Secular Arab Nationalist Identity in Egypt*, the Waterford Conference of the Postcolonial Studies Association, May 6-8, 2009.
- Clifford, James. *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.
- Gagiano, Annie, *Dealing with Evils: Essays on Writing from Africa*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2014.
- Ghosh, Amitav. *In An Antique Land*. London: Granta Publications, 1998.
- Gindy, Nadia. "The gift of our birth": An image of Egypt in the Work of Waguih Ghali", in *Images of Egypt in Twentieth-Century Literature*, ed. H. Gindy (Cairo: Cairo University English Department, 1991)
- Said, Edward. "Foreword", in *Selected Subaltern Studies*, eds, Gayatri Chakravorty Spivak and Ranajit Guha (New York: Oxford University Press, 1988).
- Shohat, Ella. *Taboo Memories: Diasporic Voices*. Durham and London: Duke University Press, 2006.

Dr. Öğretim Üyesi
Erdoğan POLATArdahan Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı,
erdoganpolat@ardahan.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3088-337X>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
20/05/2020Kabul edildi.
Accepted
09/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.740278>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Devleti'nde Manastırbend Cezasının Tatbikinde Surp Nişan ve Anna Manastırları Örnekleri

Monastic Confinement in the Ottoman Empire with a Focus On the Sourb Nshan and Anna Monasteries

Öz

Osmanlı Devleti'nde Müslüman unsurlarla asırlarca uyumlu bir şekilde yaşayan Hıristiyan reaya, Millet Sistemi denilen ve başında patriklerin bulunduğu bir yapı içerisinde teşkilatlanmışlardı. Osmanlı'da gayrimüslim tebaa evlenme, boşanma, nafaka, velayet, vasiyet, miras, vekâlet, vakıf kurma gibi birçok hukuki konuda kendi milletlerinin kurallarına ve ruhani liderlerine tabi idiler. Ruhban sınıfının başı olan patriklerin kendi milletinden suç işleyenlere padişahın onayından sonra tatbik ettikleri bazı cezalar söz konusuydu. Sürgünün bir çeşidi olan ve kimi zaman kuleye kapatılmayı da kapsayan manastırbend edilme de bunlardan biriydi. 11. yüzyılda Sivas'ta inşa edilmiş olan Surp Nişan Manastırı, Ermeni patrikliğinin Sivas Başpiskoposluğu'na yüzlerce yıl ev sahipliği yapmış olan önemli bir dini yapıydı. Ermeni patriği bu merkezi yapıyı ruhban sınıfından olan kimi suçluyu manastırbend etmek için kullandığı gibi bölgedeki Tokat Anna Manastırı'nı da bu amaçla kullanmıştır. Bu çalışmada, sürgünün dinî bir çeşidi olan manastırbend cezası Osmanlı taşrasında incelenirken ilgili iki manastır merkeze alınmıştır. 19. yüzyılda önemli bir Ermeni nüfusunu barındıran Sivas Eyaleti'ndeki bu dinî ve içtimaî yapıların bu çeşit işlevleri belgeler yardımıyla gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Gayrimüslimler, Manastırbend, Sivas Surp Nişan Manastırı, Tokat Anna Manastırı.

* Osmanlı Devleti'nde Sürgün Siyasetinin Eyâlet-i Rûm'daki Yansımaları (XIX. Yüzyıl) başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

ATIF: POLAT Erdoğan, "Osmanlı Devleti'nde Manastırbend Cezasının Tatbikinde Surp Nişan ve Anna Manastırları Örnekleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (410-422)

CITE: POLAT Erdoğan, "Monastic Confinement in the Ottoman Empire with a Focus On the Sourb Nshan and Anna Monasteries", *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (410-422)

Abstract

The Christian rayah, who peacefully lived together with Muslim subjects in the Ottoman Empire for centuries, were organized within a structure called the Ottoman Millet (Nation) system managed by the patriarchs. Non-Muslim subjects of the Ottoman Empire had to follow their own spiritual leaders and obey the rules of their own millet in many legal areas including marriage, divorce, alimony, custody, wills, deceased estates, powers of attorney, and the establishment of foundations in non-Muslim subjects in the Ottoman Empire. The patriarchs, the highest ranking religious leaders among the clergy, could punish those from their own millet if they perpetrated a crime, however, the punishment could only be administered after approval by the padishah. Monastic confinement was one mode of punishment. This penalty was a kind of banishment and would sometimes include imprisonment in a tower. Built in Sivas in the 11th Century, the Monastery of Sourb Nshan was an important religious building which played host to the Sivas archbishopric of the Armenian Patriarch for hundreds of years. The Armenian Patriarch used this central building, along with the Anna Monastery of Tokat, for the monastic confinement of offenders from among the clergy. Based on documentary evidence, this study focuses on these two monasteries to shed light on monastic confinement, which was a kind of religious banishment in the Ottoman's outer "taşra" regions, and attempts to explore the religious and social diversity witnessed in the Sivas Eyalet which was home to a significant Armenian population in the 19th Century.

Keywords: Ottoman Empire, Non-Muslims, Monastic Confinement, Sourb Nshan Monastery of Sivas, Anna Monastery of Tokat.

Giriş

Ağır bir cezalandırma şekli olan sürgün Osmanlı Devleti'nde rüşvet, sahtekârlık, zina, fuhuş, iftira, yalancı şahitlik, hırsızlık, tehdit, küfür, emre itaatsizlik, kız kaçırma ve birçok adi suçları işleyenlere tatbik edilmekteydi. Osmanlı'nın son dönemlerinde ise bilhassa siyasi suçlar için bu cezanın sıkça verildiği görülür.¹Sürgün, bir çeşit zorunlu ikamet cezasıdır. Sürgün yeri; suçun niteliğine, suçlunun devlet hizmetindeki mevkiine veya statüsüne göre değişebilirdi. Suçluların firarını engellemek ve onları zapt ü rapt altında tutabilmek için sürgün mahalli olarak çoğunlukla adalar veya sahil kaleleri tercih edilmiştir. Bozcaada, Midilli, Sakız, Girit, Rodos ve Kıbrıs gibi Akdeniz adalarının yanında Trabzon, Sinop gibi bazı sahil şehirlerinden de menfa olarak faydalanılmıştır. Ağır suçlular ise merkeze hayli uzak Kuzey Afrika ve Arap coğrafyasının muhtelif yerleşim yerlerine sürgün edilmiştir. Buna mukabil suçu nispeten daha hafif olan sadrazam gibi yöneticiler ile ilmiye sınıfı mensupları Malkara, Dimetoka gibi İstanbul'a civar yerler ile Bursa, İzmir, Kütahya gibi merkeze yakın ve gelişmiş Anadolu şehirlerine nefyedilmişlerdir. Sürgün cezası bazen tek başına, umumiyetle de başka bir cezayla birlikte uygulanmıştır. Cezaya çarptırılan şahıs bir kamu görevlisi ise mutlaka azledilmekte, mansıp ve unvanları geri alınmakta, suçun

1 Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2004 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.167-168.

büyüklüğüne göre malları kısmen veya tamamen müsadere edilmekteydi.²

Sürgün genel anlamda ağır bir ceza kabul edilmekle birlikte Osmanlı Devleti'nde uygulanmakta olan idam, kürek ve hapis cezaları ile mukayese edildiğinde daha hafif bir ceza olarak görülmüştür.³Sürgün cezası eski hukuk literatürümüzde “nefy” ya da “nefy ü tağrib” gibi kelimelerle ifade edilmiştir.⁴Osmanlı Devleti'nde sürgün kelimesi yerine *kalebend*, *ikamete memur-ikamete mecbur*, *nefy*, *inhâ*, *iclâ*, *teb'id*, *mütebâidin*, *nefy ü irsâl*, *sarf ü tahvîl*, *menfî* gibi kelimeler de tercih edilmiştir. Sürgün gidilen yerler için ise *menfa* kelimesi kullanılmıştır. Sürgüne gönderilen kişiye *menfî* denilirken bu kelimelerin tam tersi af ve salıverilmelerde ise itlak, afv ü itlak, sebil veya itlâk-ı sebil, sebilîn kelimeleri kullanılmıştır.⁵Sürgünlerin maaş, mülkiyet vesaire haklarının birbirinden farklı olduğunu savunan M. Çağatay Uluçay'a göre nefy, tağrib, iclâ, ikamete memur gibi sürgünlerin çeşitli dereceleri de vardır. Yazara göre, “kale”, kışla, cezire” bendlik gibi cezalarla, sürgün cezası arasında önemli bir farkın olduğu da derhâl göze çarpmaktadır.⁶

Suçluların kale surları içinde ikamete tâbi tutulup hisardan dışarıya çıkmalarına izin verilmemesi şeklinde uygulanan cezayı ifade eden *kalebend* yanında kapalı mekânlarda tutulan mahkûmlara *zindanbend*, bir ada üzerinde serbest dolaşmalarına izin verilenlere *cezirebend*, kaleye göre daha küçük olan askerî amaçlarla yapılmış palankalarda tutulanlara da *palankabend* denmiştir. Özellikle gayrimüslim tebaadan olan suçlulardan manastırlarda muhafaza edilenlerine *manastırbend*, kulelerde tutulanlara da *kulebend* ismi verilmiştir.⁷

1. Osmanlılarda Tecziye Mekânları Olarak Manastırlar

Bizanslılar, sınırları içerisindeki farklı kitleleri sürgün ederek bu durumdan askerî, ekonomik ve sosyal birtakım çıkarlar sağlamışlardır.⁸Doğu Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın kabul edilmemesi bir suç sayılmamakla beraber eski dinlerine bağlı kalanların dinî ayin ve merasim icraları ağır cezalara sebep olurdu. Kendi arazilerinde ayin icrasına müsaade edenlere mallarının müsadere, memuriyetten mahrumiyet ve Justinianus (527-565) zamanında sürgün cezası reva görülüyordu. Adalar, Prens Adaları, İstanbul Adaları ya da Kızıl Adalar şeklinde isimlendirilen ve Marmara Denizi'nin kuzeydoğu kesiminde yer alan ve kısaca Adalar olarak anılan takımadaları Bizans İmparatorluğu zamanında sürgün yeri olarak kullanılmaktaydı. Adalar'da yer alan manastırlar Bizans İmparatorluğu'nun 10 asrı boyunca her tarikata mensup rahiplerin istifade ettiği önemli bir dinî merkezdi. Çoğunlukla muhtelif imparatorluk sülalelerine mensup prens ve prensesler tarafından tesis edilen bu

2 Osman Köksal, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.19, (2006) :287-288.

3 Suha Oğuz Baytimur, *Osmanlı Devletinde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791–1808)*, (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2011).

4 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, (İstanbul, Bilmen Basım ve Yayınevi, 1955),3/306-307.

5 Abdullah Acehan, “Osmanlı Devletinin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 1/5, (Fall 2008),13.

6 Bu cezalar arasında en önemli farkın mekânın sınırlandırılmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

7 Ömer İşbilir, “Kalebend”, TDV İslâm Ansiklopedisi., Ek-2, (2016), 5-7.

8 Talip Türcan, “Sürgün”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (2010), 38/164.

manastırlar, Bizans tarihinin en meşhur şahsiyetleri için bir menfa vazifesi görmüştür. Bu manastırlar; tahtından indirilmiş imparatorların, mağlup edilmiş saltanat müddeilerinin, ihanete uğramış nazırların, saray entrikalarına uğrayan prenslerin, rahibeliğe zorlanan imparatoriçelerin, prenseslerin hayal kırıklıklarına ve yok oluşlarına şahitlik etmiştir.⁹

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethi ile birlikte burada yaşayan gayrimüslimlere müntesibi oldukları dinî inançlarını ibraz etme, yaşama, dinlerini kendilerinden sonraki nesillere aktarma, mabetlerini koruma ve tamir ettirme, gerektiğinde yenisini inşa etme ve cemaatin ihtiyaç duyduğu din adamlarını yetiştirme gibi birçok hak tanımıştır.¹⁰ Osmanlı millet sistemi, tek tek gayrimüslim halkı muhatap almak yerine onların mensup oldukları cemaatin yöneticilerini muhatap kabul etmiştir. Bu çerçevede Yahudileri, Rumları ve Ermenileri müstakil birer millet kabul eden Osmanlı yöneticileri bu bağlamda Rum patriğinin yetkilerini genişleterek o dönemlerde henüz sınırlan içerisinde yer almayan İskenderiye, Kıbrıs ve Kudüs Patrikliği'ni de kendisine bağlamıştır. Yine 1461 yılında Ermeni Patrikliği'nin kurulmasına müsaade ederek yakın dini düşünceye sahip olan Kopt, Habeş ve Süryani Patrikliği'ni de buraya bağlamıştır. Bununla da kalınmamış, Rum ve Ermeni Patrikliği ile ilgili ayrı ayrı nizamnameler düzenlenerek patriklerin yetki ve sorumluluklarını belirlemiştir. Her hükümdar döneminde bu nizamnameler şurut-ı milel-i muhtelifle adıyla yenilenmiştir.¹¹ Osmanlı'nın asırlar boyunca tatbik ettiği çok milletli düzen diğer imparatorluklara kıyaslandığında son derece insancıldı. Hiçbir gayrimüslim cemaat dilinden, örfünden ve inancından dolayı baskıya ve zulme maruz bırakılmamıştır.

Manastır, belli bir Hıristiyan tarikatına mensup fertlerin çalışma, eğitim ve ibadetlerini tamamen Tanrı'ya has kılmak üzere toplumdan ayrı bir cemaat halinde yaşayabilmelerini temin etmek maksadıyla düzenlenmiş olan yapı ya da yapılar topluluğudur. Hıristiyan manastır hayatının kaynağı Mısır'dır. Bu yaşam tarzı 3. yüzyılın sonlarında insanların, yalnızlık içinde oruç tutmak ve tefekküre dalmak maksadıyla çöllere ve dağlara çekilmeleri şeklinde başlamıştır.¹² Manastırbend cezası, Osmanlı Hıristiyanlarına patrikleri aracılığıyla uygulanan bir sürgün cezasıdır ve kimi zaman kuleye kapatılmayı (kulebend) da kapsar. Manastırbend kayıtlarında patrikler *Divan-ı Hümayun'a* sundukları arzuhallerinde kimin, nerede, hangi suçları işlediklerini belirttikten sonra failin bulunduğu yerden alınıp sürgün yeri olarak belirli bir manastıra götürülmesini talep eder. Bu arzuhallerde manastırbend suçunu gerektiren durumlar belirli kalıplarla ifade edilmiştir; “*Kendü hâlinde olmamak, ayine mugayir harekâta cesaret etmek, ef'âl-i şenî'aya ictisâr etmek, nice harekât-ı nâbercâya ictisâr etmek, 'ırz ve edebe ve evzâ'-i nâhemvâra ibtidâr eylemek, şekâvet üzere olmak, nâsêzâ hâlât / hilâf-ı rızâ hareket [içinde olmak]*” veya bunların birleşimiyle ifade edilen fiillerin ayrıntıları her zaman resmi yazışmalarda belirtilmemiştir. Patriklerin arzuhallerindeki

-
- 9 Gustave Schlumberger, *İstanbul Adaları*, çev. Naci Yüngül, İstanbul-Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı III, (Bürhaneddin Basimevi, İstanbul 1937), 12-13.
- 10 Mehmet Mahfuz Söylemez, “Kalebend Cezası Bağlamında Osmanlı'da Patrikhanenin Yargılama ve Ceza Ehliyeti Üzerine Bazı Notlar”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşamaları: İstanbul Tecrübesi* (ed. Mehmet Fatih Arslan, Muhammed Veysel Bilici), (İstanbul, Pelikan Basım, 2010) 136-137.
- 11 Gayrimüslimlerin Bursa'daki durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Ali İhsan Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayri Müslimler*, (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005).
- 12 Karen Kingsley, “Manastır Mimarisi Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Salih Çift, c.12, sy.2, (2003): 349-360.

talepleri Osmanlı idaresi tarafından genellikle kabul edilerek uygulanmıştır. Bunun üzerine suçlu şahıs bulunduğu yerden çoğu zaman yasakçı¹³ bazen de mütesellim, çavuş veya voyvoda aracılığıyla alınıp sürgün yerine götürülürdü. Arzuhaller incelenip gerekli evrak kontrol edildikten sonra hem failin bulunduğu hem de sürgün edileceği yerdeki kadı, naib, bey, dizdar gibi görevlilere gereken fermanlar gönderilirdi. Bu fermanlarda emr-i hümayun olmadıkça suçlunun kesinlikle salıverilmemesi emredilirdi. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra sunulan arzuhallerde sürgün edilmiş kişilerin patrikhaneden gelen mühürlü arzuhal olmadıkça salıverilmemesi uygun bir dille talep edilirdi.¹⁴

Manastırbend belgelerinde cezanın ne kadar süreceği kesin olarak belirtilmez ve “*ıslâh-ı nefis*” edinceye kadar kalacakları ifade edilir. İtlak için kimi zaman güvenilir kişilerin kefil olduğu görülmektedir. Bazı durumlarda da af ve salıverilme için bazı şartlar koşılmakta, bunlar yerine getirilmediği takdirde ise daha şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları belirtilmektedir. Sürgünden kurtulanlar da bundan sonra “*kendi hallerinde olacaklarını*” taahhüt etmektedirler. Sürecin uygulanmasına dair belgelerde patriğin otoritesinin kaynağı olarak padişahın verdiği yetkinin yanı sıra Osmanlı Ortodoksları nezdindeki dini otorite de bulunmaktadır. Dini otoritesine dayanarak patriğin de burada ifade ettiği gibi, manastırbend uygulamasında failerin toplumdan tecrit edilerek vereceği zararı engellemenin yanı sıra suçluların manastırda manevi bir dönüşüm geçirebilecekleri düşüncesi de etkili olmuş görünmektedir.¹⁵

Osmanlı Devleti zamanında gayrimüslimler *ahval-ı şahsiye* alanına giren evlenme, boşanma, nafaka, velayet, vasiyet, miras, vekâlet, vakıf kurma gibi birçok konuda kendi milletlerinin kurallarına ve ruhani liderlerine tabi idiler. Bu konular daha çok dinî akitler çerçevesinde değerlendirildikleri için bunları yalnızca kendi din adamlarının yetkisinde icrasına rıza gösterilmektedir. Bundan dolayı bazı belgelerde patrikliğin evlenme ile boşanma konusunda köy ve mahalle imamlarının gayrimüslimlere ait nikâhları kıymamaları ve ehl-i örfün de bu konuda cebir kullanmamaları yönünde sık sık devlete müracaatlarının olduğu görülmektedir. Ruhani reislerin kendi milletinden suç işleyenlere uyguladıkları bazı cezalar söz konusuydu. Elbette bu cezalar Osmanlı padişahının onayından sonra tatbik edilebiliyordu. Sürgün, kalebend etme, küreğe vurma, falaka-değnek cezaları yanında sadece din adamlarına uyguladıkları kulebend etme ve manastırbend etme bunlardan bazılarıydı. Ayrıca devletin *âyinleri üzere te'dip oluna* şeklindeki ceza talepleri ise daha çok kilisede

13 Osmanlı Devleti'ne misafir gelen elçi heyetlerinin korunması devletin görevleri arasındaydı. Devlet bunların güvenliğini sağlamak üzere sınırdan girişlerinden çıkışlarına kadar yanlarına yeniçeriler görevlendirirdi. Elçinin korunmasından sorumlu olan bu yeniçerilere yasakçı ismi verilirdi (Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Yayınları, c.4, İstanbul 1992, 141). Bir elçiye dört yeniçeri yasakçısı ve bir çavuş tayin edilirdi. Osmanlı'nın elçi ve maiyetindekiler için endişelenmesinin bir sebebi de kaçırılarak satılmaları tehlikesiydi. 2 Safer 976 (27 Temmuz 1568) tarihli Amasya beyine yazılan iki hükümde İran'dan elçi ile birlikte gelen Ahverdi'nin Merzifon'da mallarını gasp edip dokuz gün hapseden ve kendisini başka bir vilayete satmak isteyen Erzurum kullarından Pîri ve Hızır'ın şayet Amasya'ya gelirse takip edilerek yakalanıp hapsedilmeleri, Ahverdi'nin de mallarının iade edilmesini istenmiştir. Bkz. Ömer Düzbakar, “XV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Elçilik Geleneği ve Elçi İşlerinin Karşılanmasında Bursa'nın Yeri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.2, sy.6, (2007) : 190.

14 Elif Bayraktar Tellan, “Osmanlı Araştırmalarında Yeni Kaynakların Tarihyazılıma Katkıları: Manastırbend Örneği”, *Tarihyazımı*, 1(2), (Kış 2019): 178-180.

15 Tellan, “Osmanlı Araştırmalarında Yeni Kaynakların Tarihyazılıma Katkıları: Manastırbend Örneği”, 181.

yemin ettirme, aforoz etme, kiliseye sokmama, ölenlerin cenazelerini kaldırmama şeklinde uygulanan cezaları ifade etmekteydi. Ruhani liderler uygun görülen cezaların infazı için devletten yardım talep edebilmekteydiler.¹⁶

2. Sivas Eyaleti'nin Manastırbend Merkezleri

Hıristiyanlık dünyasında Ermeni Kilisesi *Apostolik Ermeni Kilisesi* ismi ile de anılan ayrı ve bağımsız bir kilisedir. Ermeni Kilisesi'nin en önemli ruhani merkezi ise Ecmiatzin görülmekteydi. Ecmiatzin, günümüz Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'a 25 km uzaklıkta eski bir yerleşim yeridir. Kat'oğikosluk, Ermeni Kilisesi'nde en yüksek makamdaki ruhani liderlere verilen unvandır. Bu ruhanî liderin makamının bulunduğu yer ise Kat'oğikosluk merkezi kabul edilmekteydi. Dolayısıyla Ecmiatzin, Ermeni Kilisesi'nin ruhanî idarecisinin makamının bulunduğu yerdir. Ermeni Kilisesi tarihinde Ecmiatzin haricinde başka ruhani merkezler de oluşmuştur. Varlığını uzun süre devam ettirenler şunlardır: Kilikya Kat'oğikosluğu, Ahtamar Kat'oğikosluğu, İstanbul ve Kudüs Patriklikleridir. Ahtamar Kat'oğikosluğu¹⁷19.yüzyıl başlarında ortadan kalkmıştır. Diğerleri ise hâlen varlığını sürdürmektedirler.¹⁸

Sivas'ta bulunan bazı manastırlar gayrimüslim ruhbanların cezalarının infaz edildiği manastırbend merkezlerindendi. Ruhani liderlerin mühürlü arzuhallerle manastırbend edilmelerini teklif ettikleri din adamlarını yine aynı şekilde ıtlaklarını ancak mühürlü arzuhallerle talep ettikleri yerleşmiş bir usuldü. Daha önce Muş Manastırı murahhası olduğu hâlde memuriyeti esnasında işlediği cürümlerden dolayı önce azledilerek İstanbul'a celp edilmiş olan Ermeni Rahip Zaferye sonrasında Sivas eyaletinde bulunan Surp Nişan¹⁹ manastırına sürgün edilmişti. Ermeni Rahip oradan da firar ederek Harput ve Diyarbakir taraflarına kaçmıştı. Harput valisiyle Diyarbakir kaymakamına yazılarak firarî sürgünün yakalanması istenirken bu konuda ricada bulunan Ermeni patriği ve millet meclisinin de talebi olduğu²⁰bilgisi paylaşılmıştır. Sivas valisine de yazılan şukayla suçlunun yakalanarak

16 Ercan Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, (Turhan Kitabevi, Ankara, 2001) 203-206.

17 "Gevaş İlçesi'nin sınırları dâhilindeki Akdamar Adası'nda yer almaktadır. Adanın güneydoğusuna kurulmuş olan kilise, Kutsal Haç adına Vaspurakan Kralı I. Gagik tarafından 915-921 yılları arasında Keşiş Manuel'e yaptırılmıştır. Kilisenin kuzeydoğusundaki şapel 1296-1336 tarihlerinde; batısındaki Jamaton 1763 tarihinde; güneyindeki çan kulesi 18. yüzyıl sonlarında ilave edilmiştir. Kuzeyindeki şapelin ise, tarihi bilinmemektedir. İlk yapıldığında saray kilisesi olan yapı, sonradan manastır kilisesine dönüştürülmüştür..." Bkz. <http://www.vankulturturizm.gov.tr/TR-76403/akdamar-adasi-ve-kilisesi.html>.

18 Canan Seyfeli, *Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007).

19 Şehrin kuzeyinin yarım saat kadar uzağında ve bir ovanın yüksek yerinde duvarlar ile çevrilmiş bir güzel bahçenin içerisinde Surp Nişan ismine bir mükellef Ermeni manastırı ve kırk kadar odasıyla yeterli sayıda mensubu bulunmaktaydı. Manastırın içerisinde üç adet kilise olup Surp Nişan ismine olan dört köşe ve cilalı taşlar ile kemerleri bulunmaktaydı. Yine mükemmel bir kubbesi olduğu için iç duvarlarının yarısına kadar sırlı ve çiçekli çiniler ile kaplı olması yönünden de meşhurdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Felek Mecmuası, Sahibi Ohannes Balıkcıyan, Cancik Aramyan Matbaası, Sivas 1882; Sivas manastırlarının en ünlüsü olan Surp Nişan Manastırı, 11. yüzyılda inşa edilmiş ve Sivas başpiskoposluğuna ev sahipliği yapmıştır. Bugün yıkılmış olan bu manastırın bulunduğu alan Temeltepe platosundaki askerî bölge içindedir. Bkz. Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas, Yayına hazırlayanlar, Vahakn Keshishian, Koray Löker, Mehmet Polatel, (Mas Matbaacılık, İstanbul 2018)14-24.

20 Belge için Bkz. BOA, HR_MKT_55_58_03_01 (13 Rebiülahir 1269/ 24 Ocak 1853).

tekrar manastıra yerleştirilmesi istenmiştir.²¹

Ermeni karabaşlarından²²Rahip İstefan daha önce Cakılı murahhası²³ iken idaresine kadir olamadığı ve ayinlere aykırı davranarak toplumun dengesini bozacağı endişesini taşıyan manastırdaki ruhban ve civardaki Ermeni taifesi tarafından şikâyet edilmiştir. Rahibin²⁴murahhaslıktan azledilip yerine bir diğerinin naspı, kendisinin de Hasankale manastırında ikamet etmesi kendisine tembih olunmuşsa da bunu dinlememişti. Hatta tam tersine itaatsizlik anlamına gelecek şekilde istediği yerde gezip milleti isyan ettirecek vaazlarına devam etmiştir. İstanbul ve tevabii Ermeni patriği Karabet, İstefan'ın bulunduğu mahalden yasakçı marifetiyle alınarak Sivas manastırına sürgün edilerek manastırbend edilmesini ve ıtlâğının da yine ancak kendisinin mühürlü arzuhâliyle müsaade edilmesi yönünde *emr-i şerif* yazılmasını padişaha sunduğu arzuhalle istirham etmiştir. Sivas kadısına gönderilen fermanla manastırbend edilmek üzere yasakçı refakatinde gönderilen rahibi Sivas manastırına menfiyyen yerleştirmesi ve fermansız ıtlâğından sakınıp başka bir yere gitmesine de müsaade etmemesi 1240 senesi Şevval ayının son günlerinde (16 Haziran 1825) istenir.²⁵Rahip İstefan'ın aldığı cezadan sonra rahat duracağına dair taahhüdü alındığından bahseden İstanbul ve çevresi Ermeni patriği Karabet, onun İstanbul'a gelmemek şartıyla bu defalık affedilmesini padişaha yazdığı arzuhâlinde ister. Yazışmalar sonrasında Sivas naibinden rahibin yukarıdaki şartlar muvacehesinde affedildiği için ıtlâğı işinin takipçisi olması 1241 senesi Cemaziyevvel'inin ilk günlerinde (12 Aralık 1825) yazılan ferman ile istenir.²⁶

Trabzon'da Ermeni murahhası olarak görev yapan İstanbullu Rahip Bogos, raiyyete uymayan tavırlarından ve mezhep ayinlerinin icra şekline muhalif davranmasından dolayı kendisine nasihat edilmiş ise de bundan mütenebbih olmayarak hatasında ısrar etmişti. Bu durumda rahibin bölgede kalması mahzurlu görüldüğünden ıslâh-ı nefis edinceye kadar Sivas'ta bulunan Ermeni millete mahsus Surb Nişan manastırına nefy ü iclâ olunması ve ıtlâğının da ancak kendileri tarafından mühürlü yazıyla istendiğinde müsaade olunması hususunda *emr-i şerif* yazılması İstanbul ve tevabii Ermeni patriği Matyos Bogos tarafından istirham edilir. Rahibin bahsi geçen manastırda manastırbend edilmesi hususunda ferman gecikmez. Trabzon müşiri Vezir Abdullah Paşa'dan rahibi yakalatması ve mübaşir refakatinde manastıra nefy ü irsale gayret etmesi istenir. Sivas naibinden ise şehirlerine vardığında murahhası manastırda menfiyyen ikamet ettirmesi 1260 senesi Zilkade ayının ortalarında (26 Kasım 1844) talep edilmiştir. İstanbullu Rahip Bogos'un Sivas'a vardığından sonra menfiyyen ikamet ettirildiğini beyan eden ilâm,³ Safer 1261 (11 Şubat 1845) tarihlidir.²⁷

21 BOA, HR_MKT_55_58_01_01 (13 Rebiülahir 1269 / 24 Ocak 1853); ayrıca bkz. BOA, HR_MKT_55_58_01_02 (13 Rebiülahir 1269 / 24 Ocak 1853) .

22 Rahip anlamına gelmektedir.

23 Ermeni piskoposu anlamına gelmektedir; bkz. Ferit Devellioğlu,“Murahhas”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, (Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012) 798.

24 Yazılmış, adı geçmiş. Bu kelime hakaret görmesi icap eden aşağılık kimseler, daha çok düşmanlar hakkında kullanılırdı. Bkz. Devellioğlu,“Mesfûr”, s.726.

25 BOA, A_DVNSKLB_d_00037_00109. Ayrıca bkz. SŞS, 13/119-3.

26 BOA, A_DVNSKLB_d_00037_00133.

27 SŞS, 21/ 96-3. Ayrıca bkz. NFY. KSS2., 35/4.

Patrik, ıslâh-ı nefis ederek tamamen pişman olmuş ve bundan sonra bu tür davranışlarda bulunmayacağını taahhüt etmiş olan rahibin merhameten afv ü ıtlakı hususunda padişahın müsaadesini istirham eder. Rahibin afv ü ıtlagına dair ferman ise 1261 senesi Rebiülahir'inin ortalarında (22 Nisan 1845) yazılmıştır.²⁸

Sivas'ta bulunan Surb Nişan manastırı sakinlerinden Rahip Davit "*hilaf-ı rıza harekete ibtidarı*"ndan dolayı yazılan emr-i şerif mucibince cezalandırılmak üzere Tokat'a nefy ü iclâ olunur. Rahibin bundan sonra ayinlere aykırı davranmayacağına dair taahhütte bulunmasından sonra sürgünden affedilmesi babında emr-i şerif yazılmasını İstanbul ve tevabii Ermeni Patriği İsteban, bir kıta mühürlü arzuhâl takdim ederek istirham eder. Bunun üzerine rahibin ıtlığı için gerekli ferman 1249 senesi Rebiülevvel'inin ilk günlerinde (19 Temmuz 1833) yazılmıştır.²⁹

Tokat'ta bulunan *Anna* isimli manastır da suç işleyen ruhbanların ıslahına hizmet etmekteydi. Karahisar-ı Şarkî'de murahhasas olan Ermeni karabaşı Agob, ırz ve iffeti ile hareket etmeyerek uygunsuz hareketlere tevessül ederek görevinin icap ettiği şart ve nizamlara aykırı davranışlarda bulunduğu Karahisar-ı Şarkî'de yasakçı marifetiyle yakalanarak cezalandırılmak üzere Tokat'ta bulunan *Anna* isimli manastıra manastırbend edilmiştir.³⁰ İstanbul Ermeni Patriği Bogos, karabaşın ıtlığı gündeme gelirse kendisinin mühürlü arzuhali olmadıkça buna müsaade olunmaması için emr-i şerif yazılmasını padişaha takdim ettiği mühürlü arzuhâlinde dile getirir. İstanbul'da yazılan fermanda Tokat naibinden suçluyu yasakçıdan teslim aldıktan sonra fermansız ıtlığından kaçınması ve başka bir mahalle salıvermemesi 1234 senesi Zilkade ayının son gününde (19 Eylül 1819) istenir.³¹

Osmanlı tebaasından olmayanların da zaman zaman Anadolu topraklarında sürgüne gönderildiklerini görmekteyiz. Özel işleri için Tiflis'ten İstanbul'a doğru yola çıkan Rus tebaasından Ermeni Rahip Artin, İznikmid'den³² geçerken tutuklanır. Yapılan bütün girişimlere rağmen Dersaadet'e gitmesine müsaade edilmeyen Artin hizmetkârlarıyla birlikte Sivas'a sürgün edilir. Ancak sürgün cezasının çekileceği mahallin manastır yerine şehir merkezi olduğu resmi belgelerden anlaşılmaktadır. Dönemin resmî makamlarının yaptırmış olduğu tahkikatlarda Ermeni rahip hakkındaki bu haksız uygulamanın İstanbul Ermeni patriğinin isteği ve etkisiyle yapıldığı ortaya çıkar. Rahibin sürgününün Gürcü semti kumandanı general tarafından da tavsiye edilmiş olduğu *makam-ı riyasette* de ifade edilmiştir. Rahibin serbest bırakılarak İstanbul'a gitmesine *ruhsat-ı seniyye erzan buyrulması* İstanbul Rus Maslahatgüzarlığı'ndan 15 Muharrem 1241 (30 Ağustos 1825) tarihinde istenmiştir. Rahibe verilecek pasaport ise Rusya maslahatgüzarına gönderilir.³³

28 SŞS, 21/ 125-2. Ayrıca bkz. NFY. KSS2., 57/3.

29 BOA, A_DVNSKLB_d_00039_00069.

30 BOA, A_DVNSKLB_d_00035_00100.

31 BOA, A_DVNSKLB_d_00035_00100.

32 İznikmid, İzmit'in Osmanlı dönemindeki adıdır. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017) 391.

33 BOA, HAT_922_40094_B_01.

Öte yandan eyalet merkezinde gerçekleşen her ruhban sürgününün manastırlarda icra edilmediğini de görmekteyiz. Buna dair örnekte görüleceği üzere Merzifon kazası Ermeni kocabaşlarından³⁴Vaniloğlu Ovanis ve Anderyasoğlu Abraham, kazanın ihtisap³⁵memuru olan Halil Ağa'nın iftirasından dolayı Sivas'a sürgün edilmişlerdi. İddiaların asılsız ve bunların suçsuz olduğu daha sonra yapılan tahkikat neticesinde ortaya çıktığından gerek Sivas mahallî meclisince yazılan mazbata gerekse Ermeni patrikliği tarafından mahkûmların affedilmesini niyaz eden dilekçe sadaret kethüdasına gönderilmiştir. Kocabaşların affedilerek vilayetlerine gönderilmelerine izin verilmesi hususu son olarak padişaha arz edilmiştir.³⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde yaygın bir cezalandırma şekli olan sürgünün birçok çeşidi uygulanmaktaydı. Patrikler, *Millet Sistemi* dâhilindeki Osmanlı tebaası gayrimüslim halka suç işlemleri hâlinde ceza teklifinde bulunabiliyordu. Cezanın tatbiki ise ancak padişahın onayından sonra mümkündü. Ruhban sınıfından olanlar ise sivil halktan ayrı olarak Anadolu'nun birçok bölgesindeki manastırlarda manastırbend edilerek tecziye edilmekteydi. Bu bağlamda Ermeni Patrikliğinin önemli piskoposluk merkezlerinden biri kabul edilen Sivas Surp Nişan Manastırı da ibadet ve eğitim merkezi olmanın yanı sıra bir manastırbend merkeziydi. 11. yüzyılda inşa edilen bu dini yapı yanında Sivas eyaletine bağlı Tokat'ta inşa edilmiş olan Anna Manastırı da bir manastırbend olarak suçlu ruhbanların sürgün yeri olarak kullanılmaktaydı. Araştırmamızda örnek olarak gösterildiği üzere bölgeye sürgün edilen her Hıristiyan ruhbanın manastırbend edilmediğini görüyoruz. Ruhbanların bir kısmının ise manastırbendliğe göre daha hafif bir ceza olan kulebend ile cezalandırıldıkları çalışmamızda ortaya konmuştur.

34 Osmanlı Devleti döneminde kocabaşı, âyanın eş anlamlısıdır. Kocabaşı Osmanlı Hıristiyanlarının ileri gelenleri anlamındadır. Hıristiyan ileri gelenlerine, Osmanlı ülkesinin değişik yerlerinde kocabaşı, çorbacı ve arhont denilmekteydi. Bunun yanı sıra bir yöredeki Hıristiyan ileri gelenlerine hem kocabaşı hem de çorbacı denildiği de görülmüştür. Bir başka yöredeki mesela Bulgaristan'daki kocabaşı ve çorbacı olan ileri gelen kimseler farklı konumlarda bulunmaktaydılar. Âyanlar ile kocabaşlar arasında birçok benzerlikler vardı. Genel olarak kocabaşlar, âyanlar gibi ırk, mezhep ve meslek bakımından farklı kökenlidirler. Yani Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp ırkıdan ve Ortodoks, Katolik, Protestan ve Gregoryen mezhebine mensup olup semerci, kaptan, papaz, keşiş, çorbacı ve boyacılıktan kocabaşılığa seçilenler olurdu. Osmanlı belgelerinde kocabaşı deyimini, şimdilik ilk olarak 1691 tarihli bir hükümde görülürken, ilk kocabaşı seçimi ise 1726 tarihli bir belgede rastlanmıştır. Bkz. Özcan Mert, "Tanzimat Döneminde Çeşme Kocabaşları (1839-1876)", *XIV. Ciepó Sempozyumu*, İzmir 2000, 139-140.

35 Osmanlı Devleti'nde önemli işlevi bulunan devlet memurlarından birisi de muhtesiptir. Özellikle Osmanlı şehir hayatında vazgeçilmez bir yeri vardır. Kadının emrinde olan muhtesipler, umumiyetle çarşı ve pazardaki intizamı sağlamak, temel ihtiyaç maddelerinin ucuz ve uygun bir şekilde halkın eline geçmesini sağlamak, iş yeri açma ruhsatı vermek ve vergi toplamak gibi pek çok görevle mükellefler. Şehirlerde genel olarak ticarî faaliyetleri denetlemekle görevli muhtesipler, buna karşılık esnaf ve zanaatkârlardan ihtisap vergisi almaktaydılar. Yönetimlerinden şahsen sorumlu oldukları ve tebaanın kendilerine Allah'ın bir emaneti olarak verildiği telakkisi içerisinde olduklarını belirttiğimiz Osmanlı padişahları, halkın refah seviyelerinin yükseltilmesi "terfi-i ahvalleri" ve korunması hususunda çok hassastılar. Bu amaçla üretici ve tüketiciyi korumaya yönelik olarak, muhtelif mekanizmalar işletilmiş, kurum ve kuruluşlar tesis edilmiş ve pek çok tedbir alınmıştır. İşte bunlardan birisi olan geleneksel kurumların başında "İhtisab müessesesi" gelmektedir. Bkz. İbrahim Erdoğan, "Osmanlı İktisadî Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiplik Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.11, (2000), 139-141.

36 BOA, A_MKT_34_65 (29 Muharrem 1262/ 27 Ocak 1846) .

Kaynakça

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

HR_MKT (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı) 55_58_03_01; 55_58_01_02;
55_58_01_01.

A_MKT (Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı) 34_65.

HAT (Hatt-ı Hümayun) 922_40094_B_01.

A_DVNSKLB_d (Kalebend Defterleri) 00035_00100; 00037_00133;
00037_00109:00039_00069.

SŞS(Sivas Şer’iyye Sicilleri) 13/119-3; 21/ 96-3; 21/ 125-2.

NFY. KSS2 (Nefy ve Kıyas Defterleri) 35/4; 57/3.

İnceleme-Araştırma Eserler

Akgündüz,Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.4, Fey Yayınları, İstanbul,1992.

Baytimur,Suha Oğuz, *Osmanlı Devletinde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791–1808)*,Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2011.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, c.3, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1955.

Daşcıoğlu, Kemal, *Osmanlı Devleti’nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2004.

Düzbakar, Ömer, “XV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Elçilik Geleneği ve Elçi İaşelerinin Karşılanmasında Bursa’nın Yeri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.2, sy.6, (2007): 190.

Erdoğdu, İbrahim, “Osmanlı İktisadî Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.11, (2000): 139-141.

İşbilir, Ömer, “Kalebend”, *TDV İslâm Ansiklopedisi.*, Ek-2, (2016): 5-7.

Karataş, Ali İhsan, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa’da Gayri Müslimler*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005.

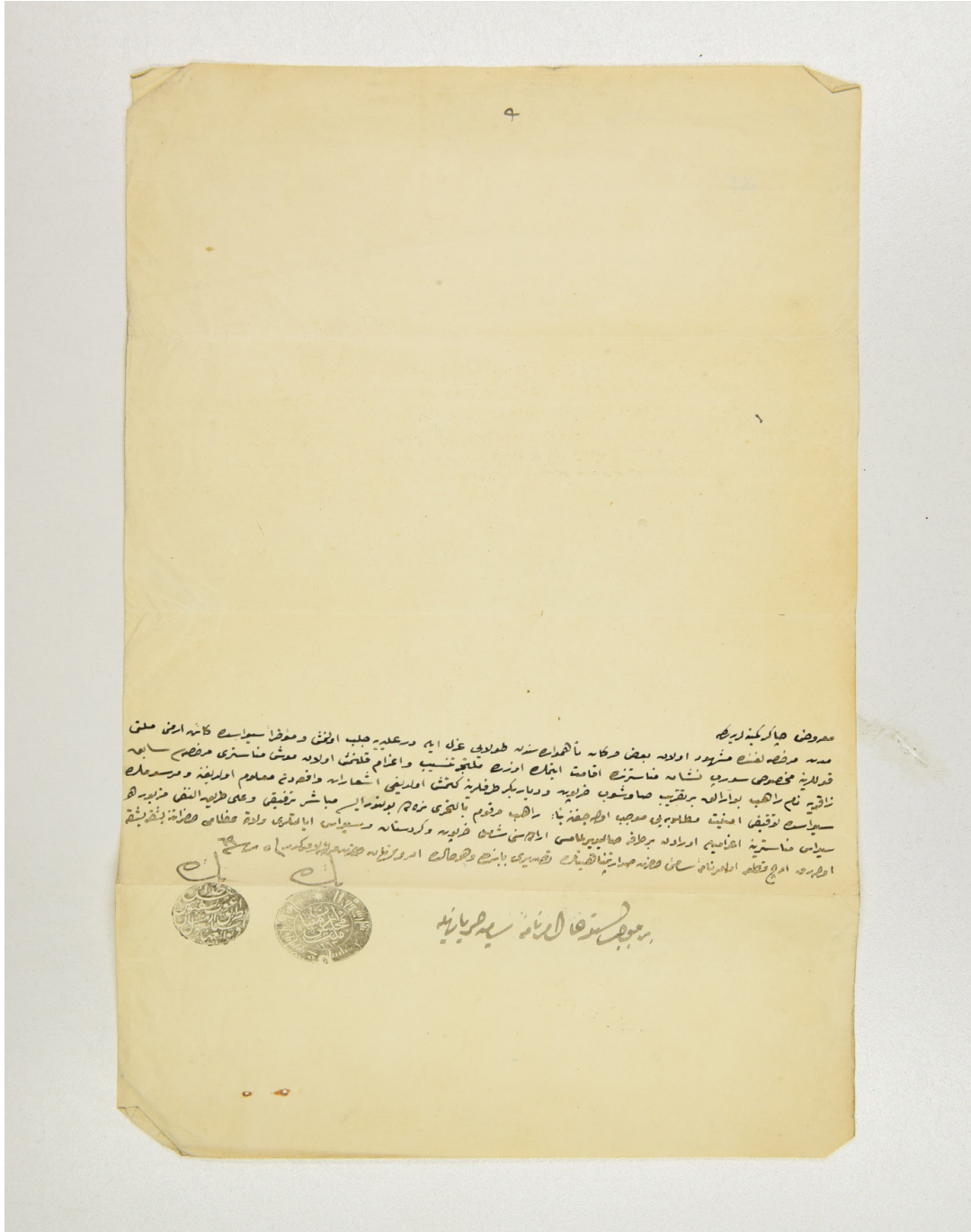
Keshishian Vahakn, Koray Löker ve Mehmet Polatel, *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, Mas Matbaacılık, İstanbul, 2018.

Kingsley, Karen, “Manastır Mimarisi Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,çev. Salih Çift, c.12, sy.2, (2003) :349-360.

Köksal, Osman, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy.19, (2006): 287-288.

- Mert, Özcan, “Tanzimat Döneminde Çeşme Kocabaşları (1839-1876)”, *XIV. Ciego Sempozyumu*, İzmir (2000) :139-140.
- Schlumberger, Gustave, *İstanbul Adaları*, çev. Naci Yüngül, İstanbul-Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı III, İstanbul,Burhaneddin Basımevi, 1937.
- Seyfeli, Canan, “Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki Yeri”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2017.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, “Kalebend Cezası Bağlamında Osmanlı’da Patrikhanenin Yargılama ve Ceza Ehliyeti Üzerine Bazı Notlar”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıklann Birarada Yaşaması: İstanbul Tecrübesi* (ed. Mehmet Fatih Arslan, Muhammed Veysel Bilici), İstanbul, Pelikan Basım, 2010.
- Tellan, Elif Bayraktar, “Osmanlı Araştırmalarında Yeni Kaynakların Tarihyazılıma Katkıları: Manastırbend Örneği”, *Tarihyazımı*, Kış (2019), c. 1(2) :171-190.
- Türcan, Talip, “Sürgün”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.38, İstanbul (2010): 164.
- Yavuz, Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2001.

Ek 1.

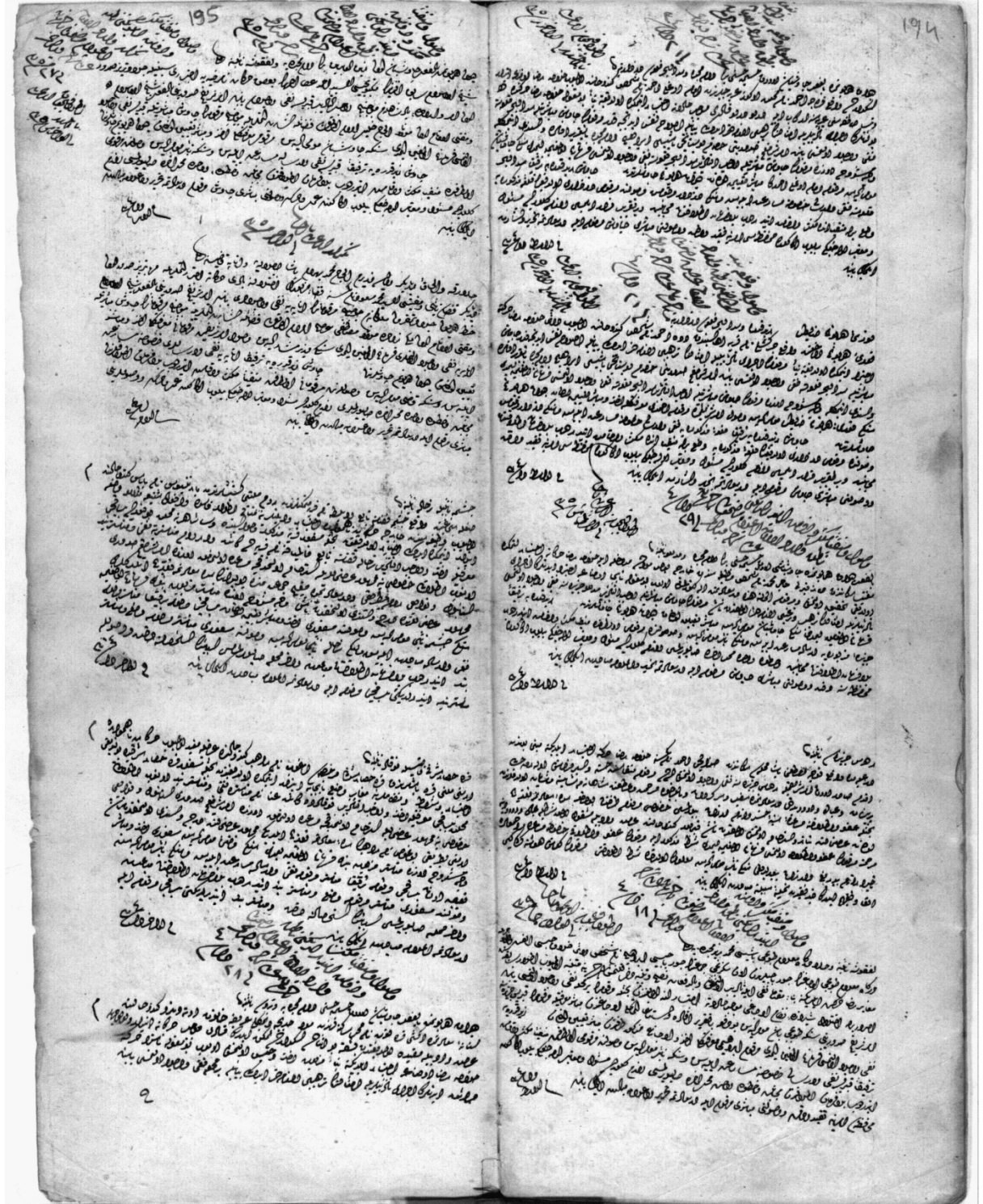

Sivas Surp Nişan Manastırı'na Gönderilen Muş Manastırı Murahhasası Rahip
Zaferye Hakkındaki Belge,

BOA, HR_MKT_55_58_03_01(13 Rebiülahir 1269) .

Ek 2.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ANSİYEVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

A.DVNS.KLB.d.35

Ermeni Milleti Karabashlarından Karahisar-ı Şarkî Murahhasası Agob'un Tokat Anna Manastırı'na Manastırbend Edilmesi Hakkındaki Belge, BOA, A_DVNSKLB_d_00035_00100 (30 Zilkade 1234)

Doç. Dr.
Emine GÜMÜŞSOY

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tarih Bölümü
egumussoy@ogu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1401-8493>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
06/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
15/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.748743>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Istabl-ı Âmire’de Bir Alman Mirahur: Von Hobe Paşa *A German Mirahur (Master of the Horse) in Istabl-ı Amire (The Imperial Stables): Von Hobe Pasha*

Öz

II.Abdülhamid döneminde Osmanlı-Alman yakınlaşmasının bir tezahürü olarak Osmanlı ülkesine gönderilen ilk Alman askerî heyetin bir üyesi de süvari yüzbaşısı Von Hobe’dur. Diğer subaylar gibi Osmanlı hizmetinde terfiler alarak yoluna devam eden Von Hobe Paşa, ismini askerî reformlardan ziyade Istabl-ı Âmire ile ilgili faaliyetleriyle duyurmuştur. “Mirahur”, “Hassa Ahırları Komutanı” ve “Istabl-ı Âmire Müdürü” ünvanlarını kullanan Von Hobe Paşa, hazırladığı raporlarla buranın düzenlenmesi ve özellikle yurtdışından at satın alınması ile ilgilenmiştir. Osmanlı arşivinde kendi mührünü taşıyan belgelerin yanısıra tayin, terfi ve görevlendirmelerine ait kayıtlardan yola çıkarak özellikle Istabl-ı Âmire günlerini aydınlatmak mümkündür. II.Abdülhamid ve Alman imparatorları arasındaki iletişim ve karşılıklı hediyeleşmelerde de rol alan Von Hobe Paşa, Almanya’ya eğitime gönderilen subaylarla da ilgilenmiştir. Maddî talepleri gündeme getirmesinin yanısıra verdiği davet ve ziyafetlerle dikkat çeken bir kişi olan Von Hobe Paşa, sosyal hayatı canlı bir kişidir. Eşiyle birlikte İstanbul’a gelen ve uzun süre kalan Paşa’nın ayrılmasında özellikle Goltz Paşa ile yaşadığı “rapor meselesi” ve büyükelçi ile yaşadığı gerginlik etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Istabl-ı Âmire, mirahur, Von Hobe Paşa, Alman, II.Abdülhamid.

Abstract

One of the members of the first German military committee sent to the Ottoman Empire as a result of the Ottoman-German rapprochement during the reign of Abdulhamit the 2nd was Cavalry Captain Von Hobe. Like the other officers serving the Ottomans and promoted

ATIF: GÜMÜŞSOY Emine, “Istabl-ı Âmire’de Bir Alman Mirahur: Von Hobe Paşa”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (423-448)

CITE: GÜMÜŞSOY Emine, “A German Mirahur (Master of the Horse) in Istabl-ı Amire (The Imperial Stables): Von Hobe Pasha”, **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (423-448)

to higher ranks Von hobe Pasha made a name for himself due to his activities related to *Istabl-ı Amire* (The Imperial stables) rather than military reforms. Von Hobe Pasha who used the titles of “Mirahur (Master of the Horse)”, “Commander of Hassa Horse Barns” and “*Istabl-ı Amire Müdürü* (The Grand Equerry)” dealt with rearrangement of these institutions and was especially responsible for procuring horses from abroad. His services to the *Istabl-ı Amire* (The Imperial stables), particularly, can be elucidated by means of the Ottoman archival documents bearing his own seal as well as the documents related to his appointments, promotions and other services. Von Hobe Pasha who was influential in the communication between Abdulhamit the 2nd and German Emperor and sending mutual gifts to one another, dealt also with the officers sent to Germany for training. Von Hobe Pasha who drew attention for bringing forward the financial demands as well as the invitations and feasts he gave, had a lively social life. The “report issue” he experienced with Goltz Pasha and the conflicts with the ambassador were decisive for him in leaving the country, in spite of his long stay in İstanbul together with his wife.

Keywords: The Imperial Stables, master of the horse, Von Hobe Pasha, German, Abdülhamit the 2nd.

Giriş

Sultana ve saraya ait atların barındırıldığı *Istabl-ı Âmire* veya diğer adıyla Has Ahur, Osmanlı Devleti’ne Selçuklulardan intikal eden müesseselerden birisidir. Bursa ve Edirne’den sonra İstanbul’da oluşturulan *Istabl-ı Âmire*, devletin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. 1478’de inşa edilen Topkapı Sarayı’nın ikinci kapısından girilince sol tarafta yer alan *Istabl-ı Âmire*’de başlangıçta 1 emin, 1 katip, 1 kethüda, 13 saraç. 26 seyis, 5 nalbant. 5 arabacı, 3 saka, 16 katırcı. kethüda ile birlikte 50 kadar deve bakıcısı ve 2 eşekçi olduğu bilinmektedir. *Istabl-ı Âmire*’nin Sultanın özel dairesinin bulunduğu üçüncü avluya da bir girişi olup burada özel olarak yetiştirilen 200 kadar seçkin at barındırılmaktaydı.¹

Istabl-ı Âmire’nin başında Birun ağalarından olan *mirahur* bulunmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed döneminde *mirahur-ı evvel* ve *mirahur-ı sani* olmak üzere sayısı ikiye çıkmıştır.² II.Mahmud döneminde yapılan düzenlemede 1835’de ikinci mirahurluk kaldırılmıştır.³

1837’de mirahur Hasan Bey’in vefatı üzerine mirahur ünvanı kaldırılarak yerine *Istabl-ı Âmire Müdürlüğü* kurulmuştur. Ancak mirahurluk pâyeye olarak verilen bir ünvan olmaya devam etmiştir.⁴

Çalışmamızda Osmanlı arşiv belgelerinden faydalanılarak Von Hobe’un Osmanlı

1 Abdülkadir Özcan; “*Istabl*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, C.19, s.204.

2 Özcan, *a.g.m.*, s.204.

3 Özcan, *a.g.m.*, s.205.

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı; “*Mirâhûr*”, *İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir, 1997, C.8, s.349.

Devleti'ne gelişiyle başlayan süreçte özellikle İstabl-ı Âmire günleri üzerinde durulmuştur. Öncelikle 1882-1894 arası Osmanlı hizmetinde geçen süre baştan sona ele alınmış daha sonra ayrı bir başlık halinde İstabl-ı Âmire'deki faaliyetleri ve mirahurluğu anlatılmıştır. Son olarak farklı mecralarda kendisi hakkında yapılan değerlendirmelere yer verilmiştir.

Osmanlı Sultanı II.Abdülhamid'in İstabl-ı Âmire'sine mirahur olarak dahil olan Von Hobe'un hikâyesi aynı zamanda İstabl-ı Âmire tarihi açısından da önemli bilgiler içermektedir.

Von Hobe'un Alman Heyetiyle Osmanlı Devleti'ne Gelişi

Sultan II.Abdülhamid'in 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı ordusunu Prusya örneğine göre teşkilatlandırmak için Almanya'dan askeri uzman talebi üzerine yaklaşık 2 yıl süren görüşmeler sonunda 11 Nisan 1882'de 4 subayın Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı ülkesinin seyahat tazminatıyla İstanbul'a gidecek olan subaylar, Almanya'dan da maaş almaya devam edecekler ve 3 ay süreyle izin sayılacaklardı. 3 ay sonunda Osmanlı hizmetinde kalmak isteyip istemedikleri kendilerine sorulacak, kalmak isteyenler 3 yıl içerisinde tekrar Alman ordusuna geri dönmeyi garanti etmek şartıyla ordudan ayrılacaklardı. Bu şartlarda Almanya askeri kabinesi tarafından önerilen ve I.Wilhelm tarafından onaylanan subaylar;

-Albay Otto August Johannes Kaehler, 6 numaralı Silezya 2. hassa alayı komutanı, yüksek rütbeli kurmay subayı

-Yüzbaşı Kamphövener, 79 numaralı 3. Hanover piyade alayından piyade subayı

-Süvari yüzbaşısı Von Hobe, 4 numaralı 1. Silezya Dragon alayından ve 3. Tümen emir subayı, süvari subayı

-Yüzbaşı Ristow, 2.Pomeranya sahra topçu alayından topçu subayı

Osmanlı hizmetine birer derece terfi ederek girecek olan subayların göreve başlama, görevden ayrılma, emeklilik, malûliyet, ölüm ve tazminat şartları aynı olacaktır.⁵

29 Nisan 1882'de İstanbul'a hareket eden subaylar, 1 Haziran 1882'de Sultan II.Abdülhamid tarafından kabul edildikten sonra göreve başlamışlardır. Kendileri için öngörülen görev, ordunun eksikliklerinin giderilmesi için kurulan Reorganizasyon Komisyonu üyeliği idi. Maaş ve rütbe isteklerinin karşılanacağına dair güvence verildikten sonra işe başlamışlardır.⁶

Von Hobe Paşa bu subaylardan birisi olarak 23 bin Frank yıllık maaşla albay rütbesine yükseltilmiş ve kendisine üçüncü dereceden Osmani nişanı verilmiştir.⁷ Sultan II.

5 Kemal Beydilli; "II.Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", *Tarih Dergisi*, S.32, s.492.

6 Jehuda L.Wallach; *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara, 1985, s. 31-33.

7 Wallach, *a.g.e.*, s.33; Necmettin Alkan'ın verdiği bilgilere göre; 1899'da Alman ordusunda bir albay maaşının yıllık 7.800 Mark olduğu ve 1885 kuruna göre 100 Frank'ın 80.77 Marka eşit olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Necmettin Alkan; "II.Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin

Abdülhamid'in emriyle kendisine bir ev tutulmuştur.⁸

29 Haziran'da I.Wilhelm, 4 subayın rütbeleri ile kanunî emeklilik haklarının saklı tutulduğunu ve 1 Ekim 1885'e kadar geri dönmek isterlerse Prusya ordusundaki görevlerine dönüşlerinin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Bu arada diğer arkadaşlarıyla birlikte Von Hobe da binbaşılığa yükseltilmiştir.⁹

Von Hobe'un Kaehler'in öncülüğündeki askerî heyetle birlikte ilk görevi Türk ordusunun yeniden düzenlenmesi için önerilerde bulunmaktı. Her bir subay yapılan incelemeler sonunda kendi alanında önerilerde bulunmuşlardır. Kaehler bunlara dayanarak yapılacak yeniliklere dair ayrıntılı bir sonuç raporu (yaklaşık 400 sayfa) hazırlamıştır.¹⁰

Bu subayların Osmanlı hizmetinde ne kadar başarılı oldukları oldukça tartışmalı bir konudur. İlber Ortaylı "*üniformasını taşıdıkları ordunun gelenek ve kurallarına uymamaları nedeniyle danışmanlıkta pek yararlı olamamışlar ve Türk komutanlarla anlaşmazlığa düşmüşlerdir*"¹¹ diyerek durumu özetlemiştir. Türkçe bilmediklerinden her şeyden önce iletişim sıkıntısı çekilmekte, Prusya ordusuna özgü emredici ve katı tavırları da hoşnutsuzluğa sebep olmaktadır.¹²

Rus Genelkurmay belgelerinde de yurtdışından gelen subay ve yabancı uzmanlara "*Türklerin olumsuz bir bakış açısıyla yaklaştıkları ve onları içselleştiremedikleri*" ifade edilmiştir. Hazırlanan projelerin "*bir kısmının sahtekârlık içerdiği bir kısmının da gerçekleri göz önünde bulundurmayan teoriden ibaret kalan çalışmalar*" olduğu için bu konuda haklılık payı olduğu, yabancı subayların davetinin "*Türklerin gururunu kırdığı, bilgili olup sözlerini esirgememelerinin bu rahatsızlığı daha da arttırdığı*" belirtilmektedir. Bu subaylar "*Kuzey Alman halklarına has bir özellik olarak sert karakterli ve esneklikten uzak*" olduklarından yeni geldikleri ülkeyi tanıma ve ona göre yaşama becerisine sahip olmadıklarından sadece proje ve rapor hazırlamakla yetindiklerinden istenen sonuçlar alınamamıştır.¹³

1882 yaz aylarında Osmanlı hizmetine girmiş olan subaylar, Osmanlı sultanının kendilerini geri göndermek istemediği ve gerekli parayı ödeyeceğine inanıyorlardı. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in Alman büyükelçisi ile yaptığı görüşmede 4 subayın mukavelesinin 3 yıl daha uzatılmasının düşünüldüğü ifade edilmiştir. Büyükelçi subaylarla bu konu ile ilgili görüş alışverişinde bulunduğu, Prusya'da uğradıkları emekli maaşı kaybına karşılık kendilerine tazminat verilmesi taleplerini iletmişlerdir. Subayların maaşları hatırı sayılır derecede arttırılırken maaş dışı hediyelerle de taltif edilmişlerdir.¹⁴

Komutanı Otto Von Kaehler ile İki Tarafın Beklentileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.43, İstanbul, 2007,s.160. Bu hesaba göre Von Hobe, Osmanlı Devleti'nden bir Alman albay maaşının 2,38 katına yakın bir ücret almaktadır.

8 BOA; Y.PRK.HH 10/39 (24 Cemaziyelevvel 1300/2 Nisan 1883)

9 Wallach, *a.g.e.*, s.34.

10 Wallach, *a.g.e.*, s.38-39.

11 İlber Ortaylı; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 1998, s. 109.

12 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 109-110.

13 *Rus Genelkurmay Belgelerinde II.Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, Yay.Haz. Mikhail Basharov-İlyas Kemaloğlu, İstanbul, 2018, s.28-29.

14 Wallach, *a.g.e.*, s.50-51.

28 Şubat 1883'de Hobe ve birlikte geldiği arkadaşları Ristow ve Kamphövener'e *mirlivalık* (tuğgeneral) rütbesi verilmiştir.¹⁵ Hobe Paşa'nın maiyetinde bulunan Erkân-ı harbiye kolağalarından Tevfik Efendi'nin de bir derece terfi ettirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶

Bu arada Almanya'ya tahsile giden Türk öğrencilerinin ahlâk ve terbiyeleri ile gayretlerinden imparator ve imparatoriçenin duydukları memnuniyet Hobe Paşa aracılığıyla ifade edilmiştir. Hobe Paşa bu seyahati çerçevesinde Viyana'da Avusturya veliahdı ve Almanya'nın Viyana sefiri ile de görüşmüş ayrıca Bükreş'te Romanya kralı tarafından kabul edilmiştir.¹⁷

Bir süre sonra Bulgaristan Prensini padişaha takdim edilmek üzere Hobe Paşa'ya bir mektup verdiği ve durumun hariciye nazırı ile müzakere edilmesi ve bir cevap yazılması kararlaştırılmıştır. Bulgaristan Prensine verilecek name-i hümayun müsveddesinde; Bulgaristan İslam ahâlisinin lehine olarak huzur ve asayişin sağlanması hususunda mesaiye devam edilmesinden duyulan memnuniyet ifade edilmiştir.¹⁸

Yapılan görüşmeler sonunda I.Wilhelm de 7 Mayıs 1885'te 4 subayın kontratlarının uzatılmasını kabul etmiştir. 29 Mayıs 1885'te Alman büyükelçisi, Von Hobe'un da dahil olduğu subayların 1 Temmuz'da biten kontratlarının 3 yıllığına yenilenmiş olduğunu Bismark'a bildirmiştir. Von Hobe'un yıllık geliri 30 bin Frank'a yükseltilirken, Prusya'da kaybetmiş olduğu emeklilik haklarına karşılık 1 yıllık maaş tutarında para alacağı da ayrıca belirtilmiştir.¹⁹

1886 yılında Binbaşı Von Hobe'un rütbesi "yaptıkları hizmetin lütüfkâr takdiri olarak" *ferikliğe* (tümgeneralliğe) yükseltilmiştir.²⁰

Ağustos 1887'de Berlin'e gittiği günlerde refakatindeki kişilere bir kişi daha ilave edilmesi isteğinde bulunmuş ve bu isteği imparator tarafından kabul edilmiştir. İstenilen kişi kısa sürede gelerek kendilerine katılmıştır. Söz konusu kişiler bu süre zarfında Almancalarını geliştirmiş ve eğitimlerini tamamladıktan sonra dönüşlerinde Erkân-ı Harbiye dairesinde istihdamları kararlaştırılmıştır.²¹ Bu arada manevralardan sonra İstanbul'a dönecek olan Osmanlı subaylarının Hobe Paşa aracılığıyla Alman imparatoru tarafından kabul edilme isteği ifade edilmiştir.²²

1888 yılına gelindiğinde Von Hobe, sözleşmesini yenilemek istemediğini ve Prusya ordusuna dönmek istediğini söylerken aslında istediği koşulların kabul edilmesi için bir anlamda şantaj yapmıştır. Yıllık 30 bin Frank maaşın yanısıra 16 bin 500 Frank olağanüstü maaş alan Hobe Paşa, maaşının 40 bin Frank olmasını ve Prusya'daki emekliliğine karşılık

15 BOA; İ.DH 874/69794 (20 Rebiülahir 1300/28 Şubat 1883)

16 BOA; İ.DH 899/71473 (20 Zilhicce 1300/22 Ekim 1883)

17 BOA; Y.PRK.BŞK 8/8 (29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883)

18 BOA; Y.A.HUS 175/19 (12.Muharrem 1301/13 Kasım 1883)

19 Wallach, *a.g.e.*, s.51. Bu ücret aynı rütbedeki bir Osmanlı subayının aldığı maaşın yaklaşık 4 katına karşılık gelmekteydi. Bkz. Salih Kış; *Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü Von Der Goltz Paşa (1883-1895)*, Konya, 2017, s.43.

20 Wallach, *a.g.e.*, s.56.

21 BOA; Y.MTV 27/49 (19 Zilkâde 1304/9 Ağustos 1887)

22 BOA; Y.PRK.BŞK 12/3 (4 Zilhicce 1304/24 Ağustos 1887)

olmak üzere bir tazminat ödenmesini talep etmiştir.²³ Alman büyükelçisi her ne kadar bu istekleri haklı bulsa da Osmanlı hazinesinin içinde bulunduğu güç şartlar işi zorlaştırmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid'in bu subayların (6 sene kaldıktan sonra) gitmelerini istememelerinin sebebi ise memleketin durumunu öğrendikleri ve bunları paylaşma ihtimaliydi.²⁴ Bu nedenle Hobe ve arkadaşlarının yıllık alacakları ücret 40 bin Franka çıkarılmış ama olağanüstü maaş farkı ve emeklilik tazminatı istekleri reddedilmiştir.²⁵

Bu arada kendisi 6 seneye yakın bir zamandır padişahın hizmetinde bulunduğunu ve 30 Mayıs'ta Almanya'ya döneceğini, oturduğu hanenin kontratı 1 ay içinde sona ereceğinden kalması arzu ediliyorsa kendisine şimdiden bilgi verilmesine dair bir istirhamda bulunmuştur.²⁶

1 hafta sonra da arkadaşlarıyla birlikte (Kamphövener ve Ristow Paşa) kontrat müddetlerinin 17 gün sonra biteceğini eğer uzatılmazsa Almanya'ya dönüş işlemlerini şimdiden başlatmaları gerekeceğinden bir an önce kendilerine bilgi verilmesini istemişlerdir.²⁷ Nitekim bir kez daha 3 yıllık süre uzatımı gerçekleşmiştir.²⁸

Almanya'da tahsilini tamamlamak üzere olan Osmanlı subayları ile ilgili olarak bilgi veren Hobe Paşa, tahsil sürelerinin Kanunuevvel başında sona ereceğini ancak Almanya'da manevralar Teşrinievvvel başında biteceğinden bu iki aylık sürede boşuna kalmalarına gerek olmadığını ve dönüşün öne çekilebileceğini ifade etmiştir. Öte yandan yeni gelenlerin de Kanunuevvel başında alaylara kabul edileceğinden başlamadan önce dil öğrenmelerinin önemine değinmiştir. Yine gönderilecek kişilerin ordu-yu hümayunda en az 3 sene hizmet edenlerden bir komisyon tarafından seçilmesi öngörülmüştür. Hobe Paşa'nın bu önerilerine verilen cevapta, bu istek ve önerilerin ancak komisyon tarafından karara bağlanabileceği ifade edilmiştir.²⁹

Hobe Paşa, Kasım 1890'da Almanya'ya eğitime gönderilen Osmanlı subaylarına refakat ettiği gibi imparator II. Wilhelm ile de görüşmüş ve Alman ordusundaki rütbesi miralaylığa terfi ettirilmiştir. 24 Aralık 1890'da da İstanbul'a dönmüştür.³⁰

Almancadan tercüme edilerek Hobe Paşa'nın üye olarak bulunduğu komisyonda incelenen süvari talimatları bazı yönlerden tashih edilmiştir. Bunların 1. Süvari alayının kumandanı Ferik Ali Paşa'nın başkanlığı altında Davudpaşa ve Rami kışlalarında Almanya'dan eğitimlerini bitirerek dönen Kaymakam Hilmi, Mehmed Ali ve Faik beylerden oluşan bir komisyon aracılığıyla 5-10 gün içinde incelenerek uygun bir hale getirilmesi

23 Arkadaşları Ristow ve Kamphövener'de bu istekler konusunda ona katılmışlardır. Ekibin diğer subayı olan Kaehler 3 Kasım 1885'te hayatını kaybetmiştir. Bkz. Wallach, *a.g.e.*, s.51, 58.

24 Wallach, *a.g.e.*, s.59.

25 Wallach, *a.g.e.*, s.59.

26 BOA; Y.PRK.MYD 7/15 (25 Şaban 1305/7 Mayıs 1888)

27 BOA; Y.MTV 33/3 (3 Ramazan 1305/14 Mayıs 1888)

28 BOA; İ.DH 1095/85861 (17 Zilhicce 1305/25 Ağustos 1888)

29 BOA; Y.PRK.MYD 9/31 (5 Şevval 1307/25 Mayıs 1890)

30 Ali Gözeller; *Osmanlı-Alman Yakınlaşmasının Basına Yansımaları: Sabah Gazetesi Örneği (1889-1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s.38.

öngörölmüştür.³¹

Bu arada Hobe'un süvari sınıfının üçte bir oranında mızrak ile teçhiz edilmesi için hazırladığı layiha, yaver-i ekrem ve Şakir Paşa'nın başkanlığında bir komisyon tarafından tetkik edilerek sonucu seraskerliğe bildirilmiştir.³²

Kaehler'in 3 Kasım 1885'te ölümünden sonra heyetin sorumluluğu ve kontrolü, kendilerinden sonra gelen ama ön plâna geçen Goltz Paşa'ya, yaptıkları işlerin rapor edilmesi ve onun bu raporları birleştirerek Berlin'e iletmesi şeklinde plânlanmıştı. Ancak bu rapor verme işine en büyük muhalefet Von Hobe'dan gelmiştir.³³

3 Mayıs 1892 tarihli *Sabah* gazetesinde Hobe Paşa'nın birkaç gün sonra Almanya'ya gideceği belirtilmiş, 15 Haziran'da ise "memuriyet-i mahsusa" ile Berlin'e vardığı yazılmıştır.³⁴

Berlin sefaretine yazılan telgrafnamede; Alman imparatorunun Osmanlı başkentine ziyaretlerinin hatırası olarak imâl ettirilen madalyaların name-i hümayun ile birlikte Hobe Paşa'ya teslim edildiği, bunların imparatora ne şekilde teslim edileceği, irad edilecek nutuk ve madalyaların kimlere ne şekilde verileceğine dair bilgiler verilmiştir.³⁵

Öte yandan Hobe Paşa'nın Berlin'e varışı İtalya kral ve kraliçesinin geleceği güne denk geldiğinden şimdiden bilgi verilerek görüşme için vakit tayin edilmesi öngörölmüştür.³⁶

Berlin'de sefir Tevfik Paşa ile Almanya imparatorunun huzuruna çıkan Hobe Paşa, padişahın gönderdiği name-i hümayun ile madalyaları takdim etmişler ve duyulan memnuniyeti ifade etmişlerdir.³⁷ Hobe Paşa 6 Ağustos 1892'de İstanbul'a dönmüştür.³⁸

1893 tarihli Alman subaylarının görev dağılımından bahseden belgeye göre süvari muallimi olarak ferik Hobe Paşa, Davudpaşa ve Ramiz kışlalarında bulunan süvari alaylarının talim, terbiye ve askeri hizmetlerine nezaret edecektir. Bütün alaylara yeni kura ile askerler gönderildiği dolayısıyla talim ve terbiyenin daha da önem kazandığı, bu görevi yaparken kendisine Almanya'da eğitimini tamamlamış ve bunların ders verdikleri Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin eşlik etmesi de istenmiştir. Hobe Paşa'nın burada uygulayacağı programın bir suretinin süvari alaylarının her birine gönderilmesi kararlaştırılmıştır.³⁹

1893'te Hobe Paşa'ya Würtemberg Devleti tarafından uygun görülen 1.rütbe nişanın kabulü için izin verilmiştir.⁴⁰ Öte yandan 6 Şubat 1894 tarihli *Sabah* gazetesinde

31 BOA; Y.MTV 49/82 (29 Şaban 1308/9 Nisan 1891)

32 BOA; İ.DH 1295/102455 (12 Muharrem 1309/18 Ağustos 1891)

33 Wallach, *a.g.e.*, s.69.

34 Gözeller; *a.g.t.*, s.38.

35 BOA; Y.PRK.EŞA 15/105 (18 Zilkâde 1309/14 Haziran 1892); BEO 22/1635 (26 Zilkâde 1309/22 Haziran 1892)

36 BOA; İ.DH 1279/100697 (25 Zilkâde 1309/21 Haziran 1892)

37 BOA; HR.TO 35/59 (26 Zilkâde 1309/22 Haziran 1892); Y.PRK.MYD 18/16 (19 Zilkâde 1309/15 Haziran 1892)

38 Gözeller, *a.g.t.*, s.39.

39 BOA; Y.PRK.MYD 13/81 (6 Rebiülahir 1311/17 Ekim 1893)

40 BOA; BEO 328/24582 (8 Cemaziyelahir 1311/17 Aralık 1893)

Almanya'nın Hobe Paşa'ya ikinci rütbeden Aigle Noir Nişanı verildiği duyurulmuştur.⁴¹

1894 yaz aylarına büyükelçi ile Hobe arasındaki “*rapor kavgası*” daha da kızışmış, Radolin imparatorun Hobe'un geri çağrılmasını istemiş, II. Wilhelm'de bu isteği kabul etmiştir. Büyükelçi Radolin, 1 yıl önce de 50 damızlık aygırın Hobe yüzünden Fransa'dan alındığını söyleyerek kendisinden şikayette bulunmuştur.⁴²

Hobe Paşa, kendisinden rapor yazması istendiğinde muvazzaf ve maaşlı bir memur olduğundan bu usulden vazgeçilmesini istemiştir. Kendisine böyle bir memuriyeti olmadığı söylendiğinde “*padişah iradesiyle mirahur tayin edildiğini ve 10 senedir bu görevi yürüttüğünü*” ifade ettikten sonra bu kez de “*kendiliğinden bu işe geçtiğinin söylenerek gülünç duruma düşürülmeye çalışıldığı*” nı iddia etmiştir. Gerçek mirahurun İzzet Paşa olduğu söylendiğinde “*mirahurun bir veya iki olmasının padişahın bileceği bir iş olduğunu*” söyleyerek kendisinin de İzzet Paşa gibi mirahur tayin edildiğini belirtmiştir. Mukavelenamesi devam ettikçe bunun feshedilmeyeceğini, imparatorun kendisini çağırmayacağını ve bu durumun kendisinin Almanya'ya dönüşüne sebep olmaması gerektiğini bir kez daha ifade etmiştir.⁴³

Rapor kavgasından sonra büyükelçilik dragomanı Baron von Testa ile arasının açılması, kendisi hakkında “*Oberstallmeister Seiner Majestet des Sultans (Emir-i ahur) ünvanını kullanıp kart bastırması, evinde hep Fransızca konuşması, Türk üniformasını devamlı giymesi*” gibi söylentilerin Berlin'e iletilmesi ve büyükelçi Radolin ile yaşadığı sıkıntılar Von Hobe'un Osmanlı ülkesinden ayrılmasına neden olmuştur.⁴⁴

Emekliliğe sevk edilen ve memleketine dönmesi sefaretçe talep edilen Hobe Paşa'ya maaşlarından fazla bir şey verilmeyeceği ve buna ne Osmanlı hükümetinin ne de Almanya devletinin bir mecburiyeti olmadığı ifade edilmiştir.⁴⁵ Yine de dönüşüne katkı sağlamak için 2 aylık maaşı kadar bir atıyye-i seniyye verilmesi Almanya sefreti baş tercümanı ile yapılan görüşmede kararlaştırılmıştır. Nitekim kendisinin maaşını çoktan alıp harcadığı bilinmektedir.⁴⁶

Mabeyn katibi Hüseyin Kazım Bey, Almanya sefiri ile yaptığı görüşmede “*Hobe Paşa'nın işinin tesviyesi*”nin görüşüldüğü ve Hobe Paşa ile Hidiv arasında siyasi bir görüşme yapıldığı haberinin doğru olamayacağı ve bunun daha sonra teyid edildiği ifade edilmiştir.⁴⁷ Ancak daha önce bir Alman memurun hidivin hizmetine girmesinden dolayı bunun ihtimal dahilinde olduğu hatırlatılmıştır. Bu arada sefire “*Hobe Paşa'nın hidivin hizmetine girmesini padişah tavsiye eder mi*” dendiğinde “*böyle bir şeye asla ihtimal veremem. Padişahın imparatorun hatırına riayeten hizmetinden çıkardığı bir adamı hidive tavsiye etmesine ihtimal olmadığını*” ifade etmiştir.⁴⁸

41 Gözeller, *a.g.t.*, s.39.

42 Wallach, *a.g.e.*, s.69-70.

43 BOA; Y.PRK.ASK. 98/93 (22 Zilhicce 1311/26 Haziran 1894)

44 Ortaylı, *a.g.e.*, s.111-112.

45 BOA; Y.A.HUS 301/74 (27 Zilhicce 1311/1 Temmuz 1894)

46 BOA; Y.PRK.BŞK 36/95 (29 Zilhicce 1311/3 Temmuz 1894)

47 BOA; Y.PRK.BŞK 36/88 (23 Zilhicce 1311/27 Haziran 1894)

48 BOA; Y.PRK.BŞK 37/54 (19 Safer 1312/22 Ağustos 1894)

Hobe Paşa'ya sefir masrafı olarak 2 aylık bir para verilmekle birlikte kendisi kontratının 4. maddesini gerekçe göstererek buna göre harcırah verilmesini talep etmiştir. Ancak süre dolmadan memleketine dönmesi sözkonusu olduğundan 1 aylık maaşı ve 4 misli harcırah verileceğini ifade edilmiştir. Almanya'ya dönüşte işsiz olacağından 8. madde gereğince kendisine verilecek tekaüd maaşıyla geçinmek zorunda kalacağından vefatı durumunda bunun yarısının eşine verilmesi ayrıca 300 lira atıyye verileceği de ifade edilmiştir. Ancak halen resmî kıyafet ile gezmesi üzerine Almanya'dan tebligat gelmesine gerek olmadan bu meselenin çözülmesi de istenmiştir.⁴⁹

Hobe Paşa “*hidmet-i şahaneden af buyrulduğumu, ünvan ve mertebemi muhafaza ederek mütekaid edildiğimi mübeyyen bir emirname*” aldım diyerek durumun kendisine tebliğ edildiğini belirttiikten sonra kontratının Eylül'e kadar devam ettiğini ve kendisinin bir kusuru olmamasına rağmen devlet tarafından feshedildiği için bir tazminat beklentisi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰

Daire-i askeriyece mukavelesi feshedilmiş olan Von Hobe Paşa'ya daha önce verileceği belirtilen 300 liraya ek olarak 200 lira daha atıyye verilmesi öngörülmüştür.⁵¹ Bunun üzerine 200 liranın karşılığı 20 bin kuruşun ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁵²

30 Ağustos 1894'de Von Hobe'un Eylül ayında kontrat süresinin dolacağını duyuran *Sabah* gazetesinde 24 Eylül 1894'te İstanbul'dan Berlin'e hareket ettiği haberine yer verilmiştir. Kendisini Rusya, Avusturya, Amerika sefirleri ile Papa'nın Dersaadet vekili Monsinyör Bonti uğurlamıştır.⁵³ Almanya büyükelçiliğinden kimse uğurlamaya gelmemiştir.⁵⁴

Öte yandan Hobe Paşa'nın Almanya'da bulunan subayların masrafına karşılık olarak kendisine verilen meblağdan kalan 87 bin 500 markı nizamiye hazinesine iade etmesi gerektiği ancak henüz iade etmediği anlaşıldığından gereğinin yapılması istenmiştir.⁵⁵

Sonuç olarak Hobe Paşa'nın mukavelenamesi gereğince kendisine 4 misli harcırah ve atıyye-i seniyye olarak 300 lira verilmesi, nizamiye hazinesinden emekli maaşı tahsisi, mukavelename haricinde emekli maaşının yarısının da vefatından sonra eşine tahsisi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede kendisine 3998 kuruş emekli maaşı tahsis edilmiştir. Harcırah bedeli olan 577 lira ve atıyye olarak uygun görülen 300 lira da Bank-ı Osmani tarafından ödenmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere kendisinde kalan 87 bin 508 markın bir an önce ödenmesi yoksa Berlin mahkemelerine başvurmak zorunda kalınacağı ifade edilmiştir.⁵⁶

49 BOA; Y.A.HUS 302/1 (1 Muharrem 1312/5 Temmuz 1894); İ.HUS 27/43 (30 Muharrem 1312/3 Ağustos 1894); BEO 448/33554 (10 Safer 1312/13 Ağustos 1894); İ.ML 95/8 (1 Rebiülevvel 1312/2 Eylül 1894)

50 BOA; Y.MTV 105/27 (17 Rebiülevvel 1312/18 Eylül 1894)

51 BOA, İ.HUS 29/67 (23 Rebiülevvel 1312/24 Eylül 1894); BEO 481/36020 (23 Rebiülevvel 1312/24 Eylül 1894)

52 BOA; İ.DH. 931/73790 (19 Muharrem 1302/8 Kasım 1894)

53 Gözeller, *a.g.t.*, s.39-40.

54 Ortaylı, *a.g.e.*, s.112.

55 BOA; Y.MTV 105/27 (17 Zilhicce 1313/30 Mayıs 1896)

56 BOA, Y.MTV 105/27 (17 Zilhicce 1313/30 Mayıs 1896)

Von Hobe'un İstabl-ı Âmire'deki Faaliyetleri

Von Hobe'un İstabl-ı Âmire ile ilgili münasebetine dair ilk belge 14 Şubat 1883 tarihlidir. 1882 yaz aylarında geldikleri düşünüldüğünde yaklaşık 6 aylık bir sürede buraya dahil olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda süvari askerlerinin yaşadığı iyi yetişmiş at sıkıntısı düşünüldüğünde İstabl-ı Âmire ve has ahırlar başta olmak üzere at yetiştiriciliğinde yeni önlemler almak zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenle uzman bir süvari subayı olarak Osmanlı ülkesine gelen Von Hobe'un buraya yönlendirilmesi en azından eksikliklerin tespiti açısından çok da ilgisiz değildir.

Von Hobe öncelikle İstabl-ı Âmireleri gezerek bazı tespitlerde bulunmuş, hayvanların taksimatını, bakım ve terbiyelerini teftiş etmiş hatta bazılarını binerek “*pek güzel terbiye olunduklarını*” görmüş ve bunlarla ilgili bir defter tanzim ettirmiştir.⁵⁷

İstabl-ı Âmire'de 1031 hayvan bulunduğunu belirterek bunları şu şekilde sıralamıştır.

1. “Padişaha mahsus 35 adet araba hayvanıyla 57 binek atı
2. Mabeyn-i hümayun memurlarına mahsus 39 binek atı
3. Şehzadelere mahsus 11 adet araba atıyla 25 binek atı
4. Hademeye mahsus 5 adet araba atıyla 33 binek atı
5. Dağıstan alayına mahsus 265 at ile 2
6. Kağıthane ve Ayazağa ahırlarında bulunan 72 binek atıyla 46 araba hayvanı ve 82 tay ve 14 ester
7. Sefir ile ecnebi misafirlere mahsus 80 binek atı ile 73 araba hayvanı ve 2 tay
8. Memurlara mahsus 45 binek atıyla 13 araba hayvanı ve 9 tay
9. Hasta bulunan 7 binek atı ile 3 araba hayvanı
10. Su taşımaya mahsus 15 binek ile 17 araba atı ve 9 ester

1031 hayvandan 708'i binek hayvanı, 203'ü araba hayvanı, 87'si tay ve 33'ü ester idi. Hayvanların bakım idare ve tedavisi için muvazzaf olarak 437 ve maaşsız olarak 102 kişi istihdam olunmaktadır.

1031 hayvan Yıldız, Dolmabahçe, Kağıthane ve Ayazağa'da bulunan ahırlara bölüştürülmüş ise de şimdiki plân gereğince Dolmabahçe'de inşa edilmekte olan ahırların tamamlanmasından sonra her ne kadar ahırların tamamı tamire ihtiyaç duyuyorsa da hayvanların hepsi birleştirilecektir. Müstahdemler de memur oldukları hizmete göre ahırlarda hizmet verecektir.

Üstü örtülü bir talimhane yoktur. Saray memurlarına mahsus 39 binek atı yeterli olmayıp yeterli araba hayvanı da mevcut değildir. Şehzadeler için 11 araba atı yeterli değildir. Hizmette mahsus 103 hayvan dahi çoktur. Dağıstan alayına mahsus olan hayvanlar

hiçbir işte kullanılmayacaktır. Ayazağa ve Kağıthane’de bulunan hayvanların çoğu hizmete elverişli olmayıp cins-i ıslah gerekir. Yabancı sefirler ve saray misafirleri için 80 binek ve 75 araba hayvanı gösterilmiş ise de yeterli değildir.

Istabl-1 Âmire Hazine-i Hassa nazırı Agop Efendi’nin idaresi altında bulunduğu buranın işlerini yürüten ve sorunlara yerinde müdahale eden kişi olarak Istabl-1 Âmire müdürüne de belirli bir meblağ tahsis buyrulması uygun olacaktır. Kağıthane ve Ayazağa’da bulunan tavlthane⁵⁸, Istabl-1 Âmire için birkaç senedir hizmete elverişli hayvan yetiştirememiştir. Istabl-1 Âmireler bu şekilde birkaç hafta içinde masrafsız bir şekilde yeniden tanzim olunabilir. Yıldız Sarayı’nda da yeniden daha uygun bir ahır inşa edilerek dünyaya örnek olunabilir.” dedikten sonra kendisinin ikametinden gelip gidebilmesi için bir arabaya ihtiyacı olduğunu da belirtmiştir.⁵⁹

Aynı belgenin devamında, idarenin Istabl-1 Âmire müdürüne bırakılması ve bu işe ahırları tanzim edecek muktedir kişinin atanmasının gerekli olduğu ifade edilerek hayvanların miktarı tespit edildikten sonra en iyilerin bizzat mirahur tarafından seçilerek ve onun gözetiminde ayrı bir ahırda toplanması öngörülmüştür. Diğer ahırların mevcudu şu şekilde belirlenmelidir:

-Mabeyn-i hümayun memurları için 60 araba hayvanı ve 40 binek atı ve hademe için 40 binek atı

-Sefirler ve yabancı misafirler için 120 araba hayvanı ve 60 binek atı

-Istabl-1 Âmire’de 200 araba hayvanı ve 150 binek atı mevcut olacaktır. Fakat tavlthane ve yük vesaire hayvanları bu miktara dahil değildir.

İhtiyaç fazlası olanlar 100-150 kuruşa satılıp geliri Istabl-1 Âmire sandığına konulacaktır. İşe elverişli olmayanlar da ayrı ahırlarda ölünceye kadar bakılacaktır.

Istabl-1 Âmire’de bu tedbirlerden sonra 1031 hayvan yerine tavlhaneler dahil edildiğinden 550 hayvan bulunacaktır. Bu miktar şimdikinden çok düşük olduğu halde daha iyiye gidilecektir. Böylece oldukça tasarruf edilecek ve Istabl-1 Âmire’de faydası olmayan hayvanlar askeriye tarafından kullanılacaktır.

Mevcut olan araba hayvanları yeterince büyük ve kuvvetli olmadıklarından bunların yerine yavaş yavaş satın alma yoluyla yenileri konulacaktır.

Hademeler de uygun bir şekilde ahırlara taksim olunacak ve kendi mirahurlarının sorumluluğu altında hizmet edeceklerdir.

Araba araç-gereci ile koşum ve binek hayvanı takımları usul üzere tertip edilecektir.

Bandırma, Beykoz ve Kağıthane’de tavlthane-i amirelere tesis olunacaktır. Araba hayvanı yetiştirmek için yabancı memleketlerden aygır ve kısrak satın almak gereklidir. Binek hayvanı damızlık ise memleket dahilinden tedarik edilebilir.

Her tavlhanenin miktarı tayin edildikten sonra yıllık olarak genç hayvanlar yetiştirilip Istabl-1 amirelere taksim edilecektir.

58 At ahır.

59 BOA; HR.TO 585/51 (6 Rebiülahir 1300/14 Şubat 1883)

Yıldız Sarayı'nda bir an önce kapalı bir talimhane inşa edilmelidir. Öyle ki kötü havalarda hayvanlar haftalarca ahırlarda kalıp dışarı çıkmadıklarından ve talimlerini de yapamadıklarından hasta veya havasız kalırlar. Daha sonra dışarı çıktıklarında da talimleri çok zahmetli olur. Nitekim Dolmabahçe ahırında da hayvanları talim ettirmek ve gezdirmek için idarenin talimhanesi tekrar inşa edilmelidir. Hayvanların su ihtiyacı için de Yıldız'da bir kuyu açılması gereklidir.”⁶⁰

Hobe Paşa ayrıca süvari askerinin ihtiyacı için Rusya'dan hayvan satın alınmasına dair bir rapor hazırlamıştır. Rusya'nın güneyinde Don nehri havalisindeki geniş çayırlarda çok miktarda hayvan yetiştirildiği ve pazarlarında süvari askeri ve gerek topçu alayları için 5 ilâ 7 raddelerinde uygun fiyatla at satın alınabileceği ve bunların İstanbul'a naklinin de kolay olacağı ifade edilmiştir. Her re's hayvanın masrafı dahil olmak üzere 10-12 liraya İstanbul'a naklinin mümkün olduğu ve bu fiyatın memleket içinden veya yabancı memleketlerden alınacak hayvan fiyatının yarısına denk olduğu belirtilmiştir. Hayvanların 3-4 yaşlarında olduğu ve bunların süvariye elverişli olup olmadıklarını yerinde görmek ve alınabilecekleri tespit etmek üzere bir memurun gönderilmesinin uygun olduğu, böylece 15-20 gün içinde durumun netleşeceği öngörülmüştür.⁶¹

Rusya'da yaşanan ot kıtlığı yüzünden birçok bargir⁶²in 300 liraya satılmak üzere bulunduğu ve hükümetin her bir hayvanın 5 ilâ 8 Osmanlı lirası arasında bir meblağ ile alınabileceği ifade edilmiştir. Teftiş-i askeri komisyonu azası Muzaffer Paşa takdim ettiği layihada ordu ve jandarma için hayvana ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Süvari mirlivası Hobe Paşa da buna karşılık takdim ettiği arzıda ordu ve jandarma için ne kadar hayvana ihtiyaç olduğunun belirlenmesi, Rusya'da ki fiyatların araştırılması ve buna göre karar verilebileceğini ifade etmiştir.⁶³

Ordu ve gerekli süvari ve topçu hayvanlarının muayene ve satın alınması konusunda Hobe Paşa tarafından hazırlanan talimatta;

1. Ordu-yu hümayun için süvari ve topçu vesaire hayvanına ihtiyaç duyulduğu, bu sırada Rusya'da uygun hayvanlar olduğu ve nakliye masrafı dahil 5 ilâ 7 lira civarına mâl olacağı öğrenildiğinden miralay Süleyman ve Bekir beylerin maiyetlerinde mülazım Kulagan ve Ramiz ağalarla oraya gönderilmesi kararlaştırılmıştır.
2. Süleyman Bey ve ekibinin İstanbul'dan doğrudan Petersburg'a gidecekleri orada büyükelçi Şakir Paşa ile görüşüp görüş alışverişinde bulunarak yardımlaşmaları istenmiştir.
3. Önce ordu süvari ve topçu birliklerine gerekli erkek ve kısrağ hayvanlarını muayene ve son fiyatlarını inceleyerek bir karara varacaklardır.
4. Rikab-ı hümayun memuriyetine 300 fiyatla araba ve binek hayvanını muayene ederek bir rapor hazırlayacaklardır.

60 BOA; HR.TO 585/51 (6 Rebiülahir 1300/14 Şubat 1883)

61 BOA; HR.TO 585/50 (14 Rebiülahir 1300/22 Şubat 1883)

62 Beygir, yük atı.

63 BOA; Y.A.HUS 172/132 (18 Rebiülahir 1300/26 Şubat 1883)

5. Süleyman ve Bekir beyler hazırladıkları layihayı takdim ederek, süvari ve topçu hayvanları için nefis-i hümayuna mahsus olacıklardan erkek ve kısrağ bir çift satın alarak Dersaadete gönderecekler, fiyatlarını Petersburg sefiri ile görüşerek gelecek iradeyi bekleyeceklerdir.
6. Süleyman ve Bekir Beyler askerlik ve Osmanlılık şan ve şerefine halel getirecek bir davranışta bulunmayacaklar ve bu işleri yapınca görevleri sona erecektir.⁶⁴

Süleyman Bey bu çerçevede Rikab-ı hümayun için 25 re's hayvanın satın alınarak vapurla gönderildiğini 1-2 gün içinde varacaklarını ve hayvanların vapurdan alınarak Hobe Paşa'nın görevlendirdiği kişiler tarafından doğruca Yıldız İstablına götürüleceğini ifade etmiştir.⁶⁵

Hobe Paşa 8 Ağustos 1883'de Almanya'da Potsdam'dan gönderdiği telgrafta; 1.cinsten 4 aded araba hayvanının 550 lira ile satın alındığı ve bu fiyat ile iyi cinsten 10 çift daha satın alınma ihtimali olduğu bildirmiştir.⁶⁶

Yıl sonuna doğru Almanya'ya giden Hobe Paşa, dönüşünde Sultan II.Abdülhamid'i ziyaret ederek imparatoriçenin gönderilen hayvanlardan dolayı teşekkürlerini bir kez daha iletmiş ayrıca Prusya Prensi Frederik Şarl'ın ziyarete gelmek istediğini buradan da Girit'e gideceğini bildirmiştir. Öte yandan Almanya'dan hayvan satın almak istediğini ancak fiyatlarının takdire bağlı olduğundan birkaç yer ile görüşüp fiyat aldığını ifade etmiştir. Viyana'da bulunan bir kumpanyadan Viyana veya Macaristan'da teslim etmek şartıyla her bir res'ine 28 Osmanlı lirası ve İstanbul'a kadar nakliye ücreti olarak 10 Osmanlı lirası alınacağı kendisine bildirilmiştir. Peşte'de bulunan bir başka kumpanyadan yine yakın bir fiyat alınmış, Trieste'ye kadar nakliye ücreti olarak 2,5 Osmanlı lirası istenmiş buradan sefine-i hümayun vasıtasıyla İstanbul'a nakledilebileceği ifade edilmiştir; "*Her ne kadar Alman hayvanları Moskof hayvanatından daha pahalı ise de bunlar hem güzel hem de büyüktür. Rus atları ise süvari hizmeti için biraz küçüktür.*" görüşünü paylaştıktan sonra almayı düşündüğü atların resimlerini takdim etmiştir. Bunlardan birincisi binmeye elverişli bir "*kır at*"tır. Bir diğer resimde imparatoriçenin saltanat arabasına koşulan atlar vardır. Bir başka resimde Hamburg'da 4 at koşulu bir araba vardır. Kendisi özellikle bu atlara talip olduğunu ancak fahiş bir fiyat istendiğini belirtmiştir. Getirdiği 2 küçük resimde Kont Şimulhan harasında yetişmiş halis Arap neslinden bir at vardır ve bu at Hamburg sergisinde birincilik almıştır. Bunların fiyatları da pahalı olmakla birlikte yeterince talim görmemişlerdir.⁶⁷

"*Cins-i fersin ıslahı ve teksiri*" konusunda Von Hobe Paşa'nın hazırladığı layihaya karşılık verilen cevapta;

1. "Ticaret ve Ziraat nezaretinin idaresinde bulunmak ve yetiştirdiği aygırlar ileride peyderpey döllerini alınmak üzere vilâyat-ı şahaneye gönderilmek için Kağıthane

64 BOA; Y.A.HUS 172/132 (3 Cemaziyelevvel 1300/12 Mart 1883)

65 BOA; Y.A.HUS 172/132 (29 Cemaziyelahir 1300/7 Mayıs 1883)

66 BOA; MB.İ 21/120 (4 Şevval 1300/8 Ağustos 1883)

67 BOA; Y.PRK.MYD 3/3 (10 Muharrem 1301/11 Kasım 1883)

karyesinde Cendere boğazına giden yolun sonunda bulunan Çifte kahveler denilen yer geçildikten sonra iki tarafı Cebel çayırılık olarak bilinen aralarında ufak ve her biri ikişer üçer dönümden ibaret birkaç bahçeden başka Burunsuz mandıra denilen mahalle yakın yerlerden uygun bir yer seçilerek burada hara teşkili

2. Hobe Paşa'nın layihasında bu haranın teşkili için pek çok masrafa ihtiyaç olduğu gösterilmiş ise de bu kadar büyük masrafa gerek yoktur. Hayvanların iyiliği için gerekli tayların ve bunlara nezaret edecek kişilerin kalacakları odaların, ot, arpa ve saman gibi hayvan yemlerinin konulacağı ambarların ve harada bulunacak hayvanlara mahsus hastanenin inşası için 5000 liraya kadar bir meblağa ihtiyaç olduğu ayrıca hara idaresinin maaşları için ayda 150-200 liraya ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.
3. Haranın ilk teşkil olduğu sene hayvanların zahirelerini satın almak için en azından 1 senelik bedeli ödemek ve haranın etrafında bulunan tarlalara hayvanların yiyeceği ot, arpa, buğday ve mısır gibi şeylerin ekilerek bu ihtiyacın giderilmesi sağlanacaktır.
4. Hobe Paşa'nın layihasında her ne kadar Macaristan ve diğer memleketlerden kısrak satın alınması tavsiye edilir ise de bu çok masraflı olacağından bazı Çerkes köylerinden, Adana ve Suriye gibi ayrı kısrakları olan yerlerden 15-20'şer liraya satın alınması öngörülmüştür. Yalnız 25-30 kadar Almanya ve Normandiya'dan aygır satın alınarak bu haranın teşkil edilecek ve bunlardan doğacak taylar 4 yaşına geldiğinde vilâyat-ı şarkiyeye gönderilecektir.
5. Hara için tavsiye edilen yerin haritası ve gerekli inşaatlar Kalfa Vasilaki Efendi'ye çizdirilerek padişaha takdim edilecektir.”⁶⁸

Bu şartlarda Hobe Paşa, İstanbul'a uzak olmamak üzere Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 3 tane hara teşkil edilmesinin uygun olduğunu belirttikten sonra 30 kadar aygır satın alınarak bu haralara gönderilmesinin faydalı olacağını ifade eder. Her bir hara için 80 kadar kısrak gerek Macaristan ve Almanya ve gerekse memâlik-i şahaneden satın alınabilir. Bunlardan doğacak taylar bu 3 harada damızlık olarak alıkonulup 4 yaşına geldiklerinde çevreye gönderileceklerdir. Bu durumda her bir vilayette özel depolar yapıp çiftleşme zamanında vilayetin icab eden yerlerine gönderilecektir. Böylece yerli aygırlar elde edilmiş olacaktır. 2 veya 300 re's aygır satın alınarak masraf edilmiş olsa bile bu miktar memleketin genişliği düşünüldüğünde “*bir damla su*” gibi kalır. Bundan başka hayvan neslinin ıslahı ve teksiri için 150 liraya güzel bir aygır satın alınabilir. Çünkü daha ucuza alınacak bir hayvan işe yaramayacak ve harcanan para boşa gidecektir. 20 bin lira tedarik edildiği takdirde 150 lira kıymetinde 30 aygır ve 65 lira kıymetinde 240 kadar kısrak satın alınabilir. 4 sene sonunda bunlardan tahminen 100 re's kadar aygır elde edileceğinden her yıl sonunda vilayette yapılan depolara 80 ilâ 100 re's kadar aygır gönderilebilir. Bu şekilde 8 senede pek çok güzel aygır yetiştirilmiş, vilayete 350-400 aygır gönderilmiş olur. Öte yandan bu 30 aygırın her biri her sene sahipleri tarafından 3 haraya gönderilen 30 kadar kısraka çekilebilir

ki böylece 4 senede tahminen 3 bin kadar tay elde edilmiş olur. Şu durumda 20 bin lira sarfi imkânsız gibi görünmesine rağmen en azından 10 bin lira ile işe başlanması ve 2 esas hara tesis edilmesi, her biri 50 liralık 200 aygır satın alınması fayda sağlayacaktır. Bundan başka 50 lira ile bir aygır satın alınması da imkânsız olduğu için uygun fiyatla Macaristan'dan alınacak aygırlar memâlik-i şahaneden aynı fiyata alınacak aygırlardan daha adî ve fenadır. Macaristan'dan aldığım malûmata göre yüksekliği 52 cm olan süvari hayvanları bile 30 liraya güzel bir aygır satın almanın mümkün olamayacağını göstermektedir.⁶⁹

Hobe Paşa, birkaç ay sonra Prusya'da en güzel haraları gezerek bazı aygırlar aldığını ve alacağı diğer aygırlar için Prusya hükümetinden aldığı izin ile meşhur üç harayı daha gezeceğini ifade etmiştir. Padişah için 2 re's çok güzel tüvana binek atı bulduğunu bunlardan birisinin geçen sene yine padişah için satın aldığı "*bakla kırması at*"a benzediğini belirtmiştir. Fakat sahibi miralay olduğu için yakında icra edilecek resmî törenden sonra satacağını, gerçekten güzel ve terbiyeli olan bu atın Haziran sonlarına doğru İstanbul'a gönderilebileceğini bildirmiştir. Ayrıca bu hayvanların Galos'da trenden indirilerek, buradan vapura bindirilecekleri buna dair izinlerin talep edildiği ifade edilmiştir.⁷⁰

Hobe Paşa aracılığıyla Almanya'dan satın alınan 20 re's aygırın idare ve muhafazası için istihdam olunan müdür ve hademe maaşlarıyla tayinat masrafı olarak 7800 kuruşun hayvanat-ı ehliye ve nafia sergisi tahsisatıyla hara tertibi olarak o sene bütçesine dahil bulunan 4 milyon kuruştan karşılanması uygun görülmüştür.⁷¹

Almanya'dan hayvan satın almak için Hazine-i Hassa'dan 700 lira alan Hobe Paşa'nın dönüşünde henüz hesap vermemesinden dolayı uyarıda bulunulmuştur. Bunun üzerine Almanya'dan İstabl-ı Âmire için 1 re's esb⁷² ve hükümet-i seniyye için 20 re's at satın alındığını ve evrakların 27 Eylül 1884 tarihi itibarıyla teslim edildiğini ifade etmiştir.⁷³

Hobe Paşa'nın Macaristan'a 10 çift araba bargiri satın almak üzere posta vapuruyla hareket etmesi, kendisine önceki satış işleminden arta kalan ve uhdesinde bulunan 850 liranın üzerine hazineden 3250 liranın daha verileceği ifade edilmiştir.⁷⁴

Bir süre sonra Berlin'e giden Hobe Paşa'ya Alman imparatoru II.Abdülhamid ile aralarındaki dostluğun bir nişanesi olmak üzere bir çift binek atı teslim etmiş ve bunların Hocabey yoluyla İstanbul'a götürülmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁵

Von Hobe, Malta tavlalarında bulunan hayvanlar ile tavlaların barındıracakları hayvanların miktarını gösteren bir cetvel hazırlayarak takdim ederken satılmasına izin verilen hayvanların bildirilmesini istemiştir.⁷⁶

69 BOA; Y.E.E 4/61 (2 Receb 1301/28 Nisan 1884)

70 BOA; Y.PRK.MYD 3/66 (22 Şaban 1301/17 Haziran 1884)

71 BOA; Y.A.RES 24/34 (10 Şevval 1301/3 Ağustos 1884)

72 At, beygir.

73 BOA; Y.MTV 15/67 (6 Zilhicce 1301/27 Eylül 1884)

74 BOA; Y.PRK.HH 15/27 (8 Cemaziyelahir 1302/ 25 Mart 1885)

75 BOA; Y.PRK.EŞA 4/71 (26 Ramazan 1302/9 Temmuz 1885)

76 BOA; Y.PRK.MYD 4/67 (2 Muharrem 1303/11 Ekim 1885)

Tablo 1. Malta tavlalarında mevcut bulunan hayvanlar ile bölme ve hayvan mahallerinin miktarını gösteren cetvel ⁷⁷

Tavla numarası	Tavlaların esamisi	Bölmelerin miktarı	Hayvanların mevcudu	Hayvanların cinsi	Mülahazat
1	1.tavlannın 1.kısım	53	26	Arab atı	1
			1	Alman atı yağız	
	1		Doru Arab bargiri		
	6		Avusturya imparatoru canibinden taksim olunanlar		
	5		Alman doru araba bargiri		
	2		Fransız yağız araba bargiri		
	5		Fransız çil araba bargiri		
	2		Fransız doru araba bargiri		
	2		Fransız kulu doru bargiri		
	2		Fransız küçük doru araba bargiri		
	1		Fransız doru araba bargiri		
2	Kasr-ı hümayun kurbündeki 2.tavla	98	1	Zât-ı hazret-i şehriyariye mahsus kır tek araba bargiri	Tavlannın 1. kısmı tamir olunduktan sonra 2.kısımında 62 hayvana yetecek mahal var ise de tamire muhtaçtır. 1.kısım tamir ve inşa olunduktan sonra 36 hayvana yetecek bölmeler bulunacaktır. Bu sırada hayvanlar kır tavlasında bulunacaktır.
			1	Bu ""	
			2	misafire mahsus kır araba bargiri	
			6	Fransız ve İngiliz binek bargiri	
			35	Mülga Dağıstan bölüğü hayvanatı	
			19	mekari bargiri	
			7	Amerika'dan vürud eden atlar	
			2	süvari hayvanı için numune olmak üzere Hobe Paşa tarafından mübayaa olunan	
			19	mekari bargiri	
			7	Amerika'dan vürud eden atlar	
			2	süvari hayvanı için numune olmak üzere Hobe Paşa tarafından mübayaa olunan	
			5	Çifteler Çiftliğinden vürud etmiş olan	
			20	muhtelif cins kısarak	
			1	doru Rus bargiri	

3	Çukurda bulunan 1.tavlanın birer kısmı	85	26	araba atı	Bu tavlalarda bölmeler olmayıp arab atları orada bulunmaktadır İçinde kaldırımların tuğladan inşası gereklidir..
			1	ester	
			8	Çerkes bargiri	
			12	bağçe mekarisi	
			5	gece bekçileri için	
			2	küçük Rus araba bargiri	
			2	küçük Rus al araba bargiri	
	2.kısım		2	küçük araba atları	
			2	küçük kuyu dorular	
			5	Cebebaş tarafından mübayaa olunan doru araba bargiri	
2			Fransız araba bargiri		
18			Rus Süleyman tarafından mübayaa olunan atlar		
3.kısım		8	Araba atı		
		8	Araba atı		
		8	Araba atı		
		8	Araba atı		
		8	Araba atı		
4	Malta kapısı civarındaki küçük 4.tavla	8	8	Araba atı	İğdiş edilen 1.re's Alman bargirleri bulunacaktır.
		244	252	Yekûn	

Hobe Paşa, 27 Nisan 1886 tarihli belgede: “*Istabl-ı Amire arabacıları hayvanları terbiye ve talim ile meşgul olacakları yerde işsiz güçsüz akşamlara kadar istirahat ile meşgul olmaktadırlar. Padişahın iradesiyle Almanya ’dan 8 çift hayvan satın aldım. Bunların dışında Istabl-ı Amire ’de tavlalarda terk edilmiş, koşu çekmez ve arabaya koşulmaz bazı hayvanlar buldum. Bunları talim ve terbiye edebilecek 4 arabacı buldum ve terk edilen bu hayvanları onlara emanet ederek 12 çift araba hayvanı kazandım. Nuri Paşa ’ya gelen misafirler için bu hayvanlardan istifade edebileceğini ve arabacılar da 2’şer 3’er lira verilebileceğini bildirdim. Nitekim Fransız elçisi için Nuri Paşa aracılığıyla buradan at ve arabacı tedarik edilmiştir. Bu arada telef olan hayvanlar ile ilgili Ragıp Beyefendi ’ye bilgi verdim. Ben Davudpaşa ’daki Ertuğrul alayının teşkil ve talimine memur olduğum için Istabl-ı Amire ’den bir arabaya binme hakkım da mevcuttu. Kağıthane ’de yetişmiş 5 yaşında bir hayvan dar ve bozuk yollardan Davudpaşa ’ya kadar gidip 2 saat dinlendikten sonra geri döndüğü için telef olmaz. Burada üzerinde durulması gereken husus talimden ibarettir. Yorgun ve terli iken nasıl davranılacağını bilmek gerekir. 3,5 saati aşkın bir süredir mirahurluk hizmetini yürüttüm ve hiçbir gün vazifemi yerine getirmekten geri kalmadım”⁷⁸ diyerek istifa olarak yorumlanabilecek bazı ifadelerde bulunmuştur.*

Bu süre zarfında Nuri Paşa ile çeşitli anlaşmazlıklar yaşadığını ve kendisini başka bir yere göndermenin düşünüldüğünü ancak bunun gerçekleşmediğini de ifade etmiştir. Nuri Paşa ile daha fazla gerginlik yaşamamak için Ragıp Bey’i aracı olarak kullandığını da söylemiştir. Almanya ’dan yeni getirilip henüz terbiye edilen hayvanların arabaya koşulup koşulamayacağını tespit etmek için yokuşları koşturarak tecrübe ettiğini belirtir. Öncesinde arabacılar verdiği talimatta otlamayarak açıkta bırakılan ve iyice istirahat etmeden su ve yem verilmesinden hastalanıp telef olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda kendisinin bir

hatası olmadığını ancak Nuri Paşa'nın gerçek olmayan iddialarla kendisini zor duruma düşürdüğünden istifayı düşündüğünü belirtmiştir. Devamında Nuri Paşa'nın kendisiyle aynı rütbede olduğu ve yalanlarıyla kendisini sürekli zor durumda bıraktığını da ilave etmiştir. Kendisinin dürüstlüğü ile Alman İmparatorunun dikkatini çektiğini ve kendisine isnat edilenleri kabul edemeyeceğini söyleyerek istifasını sunmuştur.⁷⁹

Sözkonusu istifanın gerçekleştiği veya yeni bir göreve getirildiğine dair bir belge yoktur. Nitekim 1894'de ülkesine dönüşüne kadar İstabl-ı Âmire ile bağlantısının devam ettiği görülmüştür.

Öyle ki süvari ve topçu hayvanlarının yetiştirilmesine dair irade gereğince hassa ordu-yu hümayun müşiri Rauf Paşa'nın başkanlığında oluşturulan komisyona İstabl-ı Amire müdürü olarak Hobe Paşa ve Muzaffer Paşa'da dahil edilmiştir. Süvari alaylarına gerekli hayvanların yetiştirilmesi için her sene askeriye bütçesine dahil edilen meblağ ile en muteber ve alâ Arab taylarının satın alınması ve 4'er yaşına kadar bakıldıktan sonra süvari ve topçu alaylarına verilmesi kararlaştırılmıştır. Her bir kolorduda bulunan topçu alayları için her sene 180-200 re's topçu hayvanı gerekli olduğundan ve artık dışarıdan hayvan getirilmeyeceğinden her kolordu dairesinde 15 re's aygır ile kır cinsinden 250-300 re's kısarak bulunan bir hara teşkili istenmiştir. Masraflar için de Ticaret nezaretinden tahsisat ayrılmıştır. Ayrıca bazı mahallerde halkın katılımıyla at yarışları ve sergiler düzenlenmesi, ziraat odaları aracılığıyla bunlara mükafat ve ikramiye verilmesi de kararlaştırılmıştır.⁸⁰

Kasım 1887'de Sultan için Almanya'dan 1 esb satın aldığını ve Varna yoluyla gönderilmesi mümkün olmayınca Galos yoluyla nakledilmesi kararlaştırılmıştır. Bu ziyaret sırasında kendisine *kaymakamlık* rütbesi verilmiştir.⁸¹

Hobe Paşa, 12 Nisan 1888 tarihli belgede Agop Paşa'ya 4 kez tebligat yapılmasına rağmen 3 maaşının henüz ödenmemesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirirken Sultan için aldığı "al bargir"ın nakliye masraflarıyla ilgili de ödeme sıkıntısı yaşadığını belirtmiştir.⁸² Hobe Paşa, ordu için alınan hayvanları İstanbul'a bir başkası getireceğinden kendisinin daha sonra döneceğini ifade etmiştir.⁸³

Hobe Paşa, Malta İstabl-ı Âmire'sinde yeniden bir tavla inşa edileceği ve bunun için Berlin'de inşaat malzeme işiyle ilgilenen bir tüccarın tarifnamesini arz ettiğini belirttiikten sonra hayvanların rahat yatabilmesi için önce zeminin sağlam yapılması, kaliteli tuğla kullanılması ve rutubetin akıp gitmesi için demir oluklar inşa edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunların sağlanması için dışarıdan malzeme temini ve maddî fedakârlıklar gerektiği de ilave edilmiştir.⁸⁴

Hobe Paşa 5 Ağustos 1893 tarihli bir belgede, Sultanın emriyle Londra'dan satın aldığı 5 çift İngiliz atıyla ilgili ayrıntılı bilgiler verir. 1 "4'lü al", 1 "4'lü açık doru" ve

79 BOA; Y.PRK.MYD 4/90 (23 Receb 1303/27 Nisan 1886)

80 BOA; Y.MTV 22/36 (10 Zilkâde 1303/10 Ağustos 1886)

81 BOA; Y.PRK.BŞK 12/64 (5 Rebiülevvel 1305/21 Kasım 1887)

82 BOA; Y.PRK.MYD 7/9 (30 Receb 1305/12 Nisan 1888)

83 BOA; Y.PRK.BŞK 17/43 (26 Cemaziyelahir 1307/17 Şubat 1890)

84 BOA; Y.PRK.MYD 11/20 (19 Cemaziyelahir 1309/20 Ocak 1892)

1 çift “koyu doru” olmak üzere 5 çift araba bargiri satın aldığını belirten Hobe Paşa, bu atların “fevkalâde güzel ve gayet âlâ cins” İngiliz bargirleri olduğunu, yaşlarının 5 ilâ 6 ve irtifalarının 1,65-1,75 arasında olduğunu belirtir. Paris’te 4’lü aynı renk ve şekilde yüksek hayvan bulmanın mümkün olmadığını, bulunsa bile fiyatlarının 1000 lira civarında olduğunu söyleyerek Paris ile Londra arasında bir karşılaştırma yapar. Öte yandan İngiltere’de de bulmanın çok kolay olmadığını, pek çok İngiliz şehrini dolaşmak zorunda kaldığını söylerken bu gezileri sırasında çok faydalı bilgiler edindiğini, çok sayıda çiftlik ve hayvan gördüğünü de ilave eder. Sözkonusu hayvanlar tacir ve çiftliklerden birer birer satın alınmış ve her bir çift ortalama 325 İngiliz lirasına mâl olmuştur. Al hayvanların her biri bir yandan satın alınıp 4’lü teşkil edildiği sırada kendisinin Istabl-ı Âmire sorumlusu olduğunu bilmeyen bir kişinin bu atlara 1000 İngiliz lirası teklif ettiğini belirttikten sonra irade-i seniyye gelinceye kadar bu hayvanların ne şekilde bekletileceğinin de önemli olduğunu söyler. Her bir hayvanın fotoğrafını çekip göndererek izin beklemek mümkün olmadığı gibi her yerde fotoğrafçı olmadığı ve özellikle tüccarların bu kadar beklemek istemedikleri de bir gerçektir. Dolayısıyla kendisine duyulan itimada güvenerek bu hayvanları satın aldığını ama her birini Londra’ya getirerek baytara muayene ettirdiğini ve arabaya koşturup test ettirdiğini de belirtmiştir. Hayvanların her biri farklı yerlerden alındığından birarada arabaya koşulmaya henüz hazır olmadıklarını ancak 8 hafta içinde talim ve terbiyelerinin tamamlanabileceği ifade edilmiştir. Bu iş kendisine verilirse bunu lââyıkıyla yerine getirebileceğini de söylemiştir. Bu arada hayvanları taşıyacak vapur ayarlanıncaya kadar Londra yakınlarında bir çiftlik bulunarak başlarına güvenilir bir kişi tayin edilmiş ve onun nezaretinde nakillerinin yapılması plânlanmıştır. Her bir hayvan için sadece nakliye ücreti olarak 10,5 İngiliz lirası talep edilmiş, sigorta masrafı, nezaret edecek kişinin ücreti, harekete kadar geçecek sürede yapılacak masraflar, baytar ücreti, çuval, başlık ve diz bağları masrafı ve kendilerine arama çalışmaları sırasında kılavuzluk ve tercümanlık eden kişinin ücreti dahi edildiğinde Hobe Paşa, kendisine verilen 1800 İngiliz lirasından 150 lira fazla masraf yapıldığını ifade etmiştir.⁸⁵

İngiltere’den satın alınan bu hayvanlar, Von Hobe Paşa’nın Istabl-ı Âmire bünyesinde belgelere konu olan son yurt dışı işi olmuştur.

Von Hobe Paşa Hakkında Yapılan Değerlendirmeler

Von Hobe Paşa, renkli bir kişilik olarak yerli ve yabancı kaynaklarda, gazetelerde adından sıkça söz ettirmiştir.

Jehuda L.Wallach’ın değerlendirmesine göre; 1892’ye kadar Hassa Ahırları komutanı olan ve çok yaşlanmış bulunan Nuri Paşa’nın yardımcılığına getirilen Hobe, burayı sahiplenerek kartvizitine “*Hassa Ahırları Komutanı*” yazdırmış, Nuri Paşa’dan sonra göreve İzzet Paşa’nın atanmasına bozulmasına rağmen saray hayatını bırakmak istemediği için gölgede kalmış olsa da devam etmiştir.⁸⁶

85 BOA; Y.PRK.MYD 13/95 22 Muharrem 1311/5 Ağustos 1893)

86 Wallach, *a.g.e.*, s.69-70.

Von Hobe, sık sık verdiği ve katıldığı davet ve ziyafetlerle adını duyuran bir kişi olmuştur. Osmanlı devlet adamlarının yanısıra yabancı sefirlerin de katıldığı bu davetlere özellikle *Sabah* gazetesinde yer verilmiştir. Örneğin 13 Ocak 1891’de verdiği davete İran sefiri Mirza Han ile Avusturya sefiri Baron de Kalis katılmıştır. 18 Mart’ta Hariciye nazırı Said Paşa, Almanya sefiri Radowitz, Fransa sefiri Kont de Montebello ve eşi, Felemenk sefiri ve zevcesi katıldığı bir ziyafet vermiştir. 28 Kasım 1892’de verdiği bir ziyafete ise Hariciye nazırı Said Paşa ile İngiltere, İsveç, Almanya, Avusturya, İtalya ve Rusya sefirleri katılmışlardır.⁸⁷

Hobe Paşa’nın ailesi de zaman zaman gündeme gelmiştir. Örneğin eşinin kadınlar için bir opera düzenlediği ve ilgi gördüğü, para almadan katılan icracı Madam Byron’a bir yardımda bulunulması istenmiştir.⁸⁸ Bir başka belgede eşi ve kardeşlerinin Topkapı Sarayı ve Hazine-i Hümayunu ziyaretlerine izin verilmiştir.⁸⁹

Avusturya askerî ateşesinin raporuna göre “*Türk süvarisi ona bir reform yada herhangi bir kıpırdanış için teşekkür borçlu değildi.*”⁹⁰ Avusturya askerî ateşesi, Hobe Paşa’nın görevine son vermenin “*rapor kavgası*” yüzünden olduğunu söyleyen Alman resmî açıklamasına kuşkuyla yaklaşarak bunun asıl sebebinin “*örtülü ödenek*” olduğunu ileri sürmüştür. Büyükelçi de Hobe’dan heyetten ayrılmasını istemiş, Hobe reddedince Sultandan azlini istemek zorunda kalmıştır. Rapor “*Hobe’un birdenbire geri çekilmesinin gerçek zararını Türk ordusu değil, Alman heyetinin moral saygınlığı ve Avrupalı subaylar çekti. Türk ordusunun geniş tabakalarında Avrupalı isminin yalnız saygı kazanması değil, gerçekten tanınması, bütün kuşku ve güçlüklerin üstesinden gelmesi ve sadece vazife duygusuna bağlı üstün bir kudretin saygınlığı, uğraşa didine elde etmesi eğer şimdiye kadar çok az başarılı olmuşsa bundan sonra bu iş iki kat güç olacaktır.*” şeklinde bitirilmiştir.⁹¹

Rus Genelkurmay belgelerinde Von Hobe’un askeri birliklerle ilgilenmesi istenmediği için kendisinin saray ahırının başına getirildiği, burada da aslında bir yetki verilmediği, saray atlarının alımı ve yurtdışına kârlı sipariş verilmesi işiyle ilgilendiği ifade edilmiştir. Böylece kısa sürede “*hayvanların yemlerinin ikmalini yapan bir subay*” olmuştur.⁹² Rus ajan Albay Filippov, Hobe Paşa’nın evli, çok zeki olmayan ve zor karakterli birisi olduğunu belirttikten sonra diğerleri arasında paraya en fazla düşkün kişi olduğunu, 1500 taler (200 sterlin) maaş aldığını ve lüks bir hayat sürmeye başladığını ifade eder.⁹³

Korfu şebenderliğinden gönderilen bir tahriratta burada çıkan “*Efimeris*” gazetesinde Von Hobe Paşa’ya dair bir habere yer verilmiştir. Osmanlı Devleti’nde birçok Alman subayın istihdam edildiği ve bunlardan birisinin de süvari müfettişi olarak gelen Von Hobe Paşa olduğu ifade edilmiştir. Von Hobe Paşa’nın kısa sürede yükseldiği, ferik

87 Gözeller, *a.g.t.*, s.338-39.

88 BOA; Y.PRK.TŞF 2/15 (10 Rebiülahir 1303/16 Ocak 1886)

89 BOA; TS.MA.e 239/21 (29 Zilhicce 1301/20 Ekim 1884)

90 Wallach, *a.g.e.*, s.69.

91 Wallach, *a.g.e.*, s.70.

92 *Rus Genelkurmay Belgeleri*, s.47.

93 *Rus Genelkurmay Belgeleri*, s.47.

rütbesini aldığı ve padişahın hizmet silsilesine dahil olduğu belirtilmiştir.⁹⁴

Petersburg’da çıkan “*Novosti*” gazetesinde Hobe Paşa ile ilgili bir yazıya yer verilmiştir. Osmanlı ülkesinde görev alan Alman memurlarının düzenli olarak raporlar hazırladığı ancak Hobe Paşa’nın sahip olduğu mevkiyi bahane ederek bu işten kaçındığını ifade eden yazıda Paşa’nın kartvizitine yazdırdığı “*Istabl-ı Âmire Müdürü*” ünvanını suistimal ettiği belirtilmiştir. Bu durumun Almanya’nın Osmanlı nezdindeki itibarına halel getireceğine dikkat çekilmiştir.⁹⁵

Osmanlı belgelerinde kişiliğine dair satır aralarından çıkarılan bilgiler de bu değerlendirmeleri büyük ölçüde doğrular niteliktedir. Örneğin bir belgede “*hane-i kasıranemin kira masrafı*” diyerek bu konuda çektiği zaruretten dolayı Sultanın yardımından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.⁹⁶ Lükse düşkün ve çok para harcadığı için kirasını ödemekte zorlanan bir kişi profili çizmiştir. Özellikle kontratların süre uzatımı geldiğinde maddî talepleriyle arkadaşları içerisinde öne çıkan kişi de yine kendisi olmuştur.

Para ve lükse düşkün, çok para harcayan, sık sık davetlere ve ziyafetlere katılan, seyahatlere çıkan ve canlı bir sosyal hayatı olduğu bilinen Von Hobe’un Osmanlı hizmetindeki zamanı oldukça rahat geçmiştir.

Sonuç

Sultan II.Abdülhamid döneminde Osmanlı ülkesine davet edilen ilk askerî heyetle gelen süvari subayı Von Hobe, ilk etapta askerî düzenlemeler yapmakla görevlendirilen Reorganizasyon Komisyonu’na üye olarak kabul edilmiştir. Heyet arkadaşlarıyla birlikte askerî düzenlemeler ile ilgili bazı önerilerde bulunmuşlardır. Ancak kendisinin adını duyuran asıl mesaisi *Istabl-ı Âmire*’de başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda süvari askerinin yaşadığı binmeye elverişli at sıkıntısı düşünüldüğünde at yetiştiriciliği ve bakımı ele alınması konulardan birisi olmuştur.

Süvari subayı Von Hobe, *Istabl-ı Âmire*’nin mevcut durumunu tetkik ederek çeşitli raporlar hazırladığı gibi özellikle yurt dışından at satın alınması işini üstlenmiştir. Rusya, İngiltere, Macaristan ve Almanya’dan satın alınan atlarla *Istabl-ı Âmire* zenginleştirilirken çeşitli düzenlemeler de yapılmıştır.

Von Hobe, Alman imparatorları ile ilişkilerde aracılık rolü aldığı gibi eğitime gönderilen subaylarla da ilgilenmiştir. Osmanlı ülkesinde feriklik ve kaymakamlık rütbesine kadar yükselen Von Hobe Paşa, maaş ve atıyye-i seniyelerle maddî açıdan da oldukça iyi bir konuma gelmiştir.

Osmanlı ülkesinde canlı bir sosyal hayat geçiren Von Hobe Paşa, 1894’te rapor verme sorumluluğunu yerine getirmediği gerekçesiyle Goltz Paşa ve büyükelçiyle yaşadığı gerginlikten sonra onların isteğiyle Osmanlı hizmetinden çıkarılmıştır.

94 BOA, HR.TO 351/36 (22 Muharrem 1312/26 Temmuz 1894)

95 BOA; Y.PRK.TKM 32/23 (27 Muharrem 1312/31 Temmuz 1894)

96 BOA; Y.PRK.SRN 1/103 (28 Rebiülahir 1301/26 Şubat 1884)

Osmanlı hizmetinde “Mirahur” ve “İstabl-ı Âmire Müdürü” gibi oldukça prestijli ünvanlara sahip olan Von Hobe Paşa, 1892’de geldiği İstanbul’dan 24 Eylül 1894’te ayrılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) 22/1635, 328/24582, 448/33554, 481/36020

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO) 35/59, 351/36, 585/50, 585/51

İrade/Dahiliye (İ.DH) 874/69794, 899/71473, 931/73790, 1095/85861, 1279/100697, 1295/102455

İrade/Hususi (İ.HUS) 27/43, 29/67

İrade/Maliye (İ.ML) 95/8

Mabeyn-i Humayun Evrakı İradeleri (MB.İ) 21/120

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e) 239/21

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS) 172/132, 175/19, 301/74, 302/1

Yıldız Resmî Maruzat (Y.A.RES) 24/34

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) 4/61

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV) 22/36, 105/27

Yıldız Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK) 98/93

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzat (Y.PRK.BŞK) 8/8, 9/31, 12/3, 12/36, 12/64, 17/43, 36/88, 36/95, 37/54

Yıldız Elçilik, Serkurenalık ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA) 4/71, 15/105

Yıldız Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH) 10/22, 10/39, 15/27

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.PRK.MTV) 15/67, 22/36, 27/49, 33/3, 49/82, 105/27

Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD) 3/3, 3/66, 4/67, 4/90, 7/9, 7/15, 9/31, 11/20, 13/81, 13/95, 18/16

Yıldız Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN) 1/103

Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM) 32/23

Yıldız Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF) 2/15

Araştırma Eserleri

Alkan, Necmettin, “II.Abdülhamid Döneminde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto Von Kaehler İle İki Tarafın Beklentileri”, *İstanbul Üniversitesi*

Edebiyat Fakültesi Dergisi, S.43, İstanbul, 2007.

Beydilli, Kemal, “II.Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında”, *Tarih Dergisi*, S.32.

Gözeller, Ali, *Osmanlı-Alman Yakınlaşmasının Basına Yansıması: Sabah Gazetesi Örneği (1889-1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

Kış, Salih, *Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü Von Der Goltz Paşa (1883-1895)*, Konya, 2017.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 1998.

Özcan, Abdülkadir, “İstabl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999.

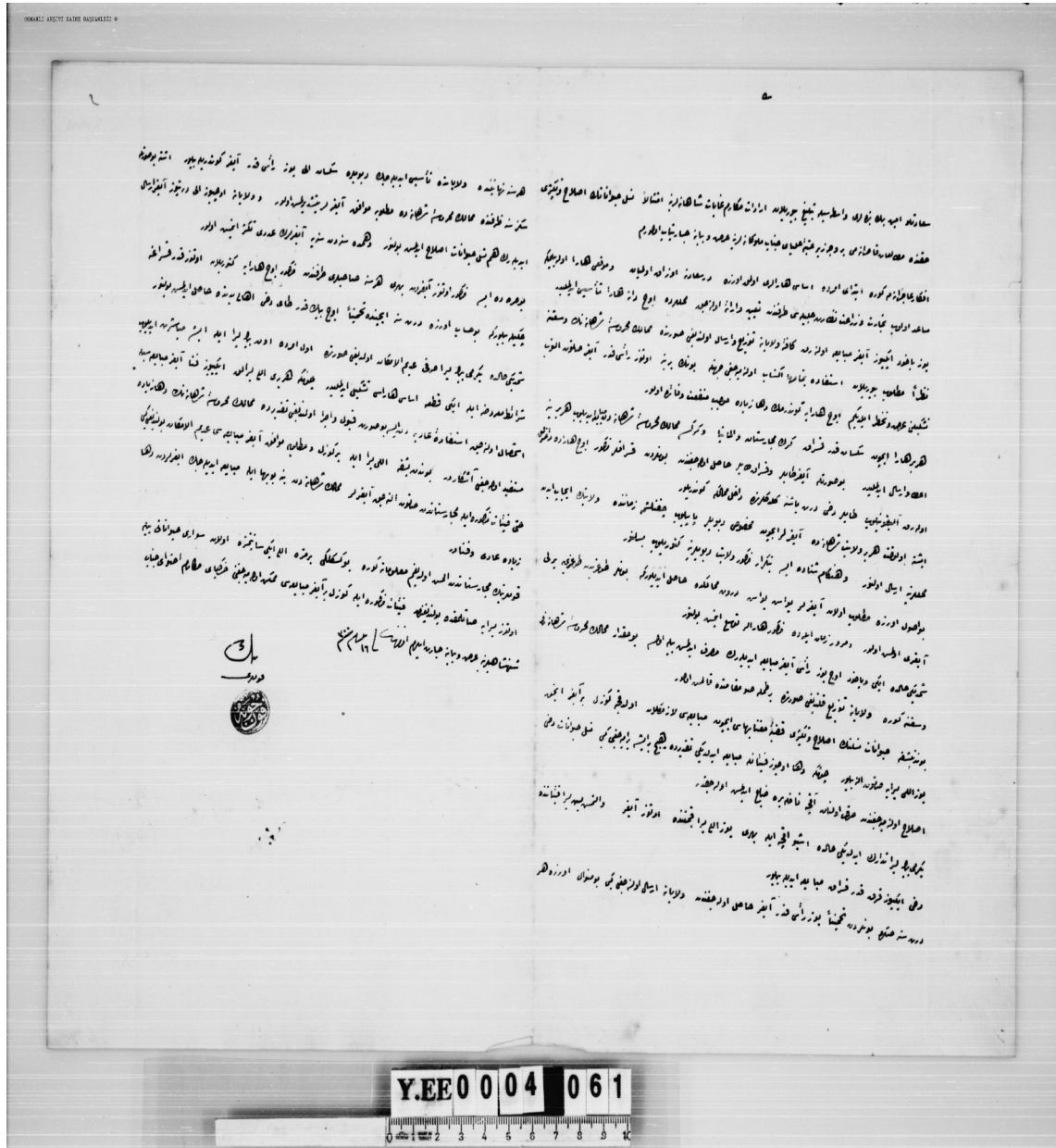
Rus Genelkurmay Belgelerinde II.Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu, Yay.Haz. Mikahil Basharov-İlyas Kemaloğlu, İstanbul,2018.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Mirâhur”, *İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir, 1997.

Wallach, Jehuda L.,*Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1985.

Ek1. At cinsinin ıslahı hakkında mütalaat-ı seniyye ve Hobe Paşa'nın konu ile ilgili layihası (BOA; Y.E.E 4/61)

Nuri ÖZÇELİK

İsmek,
ozcelik.nuri@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2399-7363>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
22/05/2020

Kabul edildi.
Accepted
11/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.741200>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osman Hamdi Bey'in Portrelerinde Anlam

Meaning in portraits of Osman Hamdi Bey

Öz

Osman Hamdi Bey çok yönlü kişiliğe sahip, çağını aşan ve ileri görüşlü olan bir ressamdır. Son dönem Osmanlı resim sanatına ve sanat eğitiminin kurumsallaştırılmasına çok önemli katkıları olmuştur. Arkeoloji ve sanat ile ilgili yaptığı çalışmalar, Osmanlı devletinin son dönemlerine etki etmekle birlikte, Cumhuriyet Türkiye'si'ne de çok önemli hayati katkılar sunmuş, önemli miraslar bırakmıştır.

Bu çalışmada Osman Hamdi Bey'in portre çalışmalarına yoğunlaşmıştır. Söz konusu çalışmaların anlamı ve Türk resim sanatı tarihindeki yeri ortaya konmaya çalışılmıştır. İlk başlıkta Osman Hamdi Bey'in kişisel hayatı, sanata olan katkıları değerlendirilmiştir. Sonraki başlıkta ise; Osman Hamdi Bey'in beş eseri ele alınmış ve özellikle insan yüzünün konu edildiği çalışmalardaki plastik ve biçimsel anlamlar çözümlenmeye çalışılmıştır. O, portrelerinde içinde yaşadığı toplumu; şiirsel bir biçimde ve hiçbir abartıya yer vermeden aktarmakta ve zaman zaman tarihsel öğelere de yer vermektedir. O, yerel kültür ile batı estetiğinin bir anlamda bireşimini ortaya koymuştur. Böylelikle, resim sanatını Osmanlı-Batılı olguları arasında bir bağ olarak kullanmış, kaynaştırıcı bir yapıda ilerlemeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osman Hamdi Bey, Portre, Sanat, Gerçekçilik, Osmanlı.

Abstract

Osman Hamdi Bey is a multi-faceted person, a contemporary and forward-thinking painter. He made important contributions to the Ottoman painting art and institutionalization of art education. His studies of archeology and art, although the effect of the last period of the Ottoman Empire, the Turkish Republic was also very important to provide vital

ATIF: ÖZÇELİK Nuri, "Osman Hamdi Bey'in Portrelerinde Anlam", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (449-458)

CITE: ÖZÇELİK Nuri, "Meaning in portraits of Osman Hamdi Bey", *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (449-458)

contributions, has left important legacies.

In this study, Osman Hamdi's portrait works are focused. The meaning of these works and their place in the history of Turkish art painting have been tried to be revealed. In the first title, Osman Hamdi Bey's personal life and his contributions to art were evaluated. In the next heading; Five works of Osman Hamdi have been dealt with and plastic and formal meanings have been tried to be solved especially in the works where the human face is the subject. He is the society he lives in in his portraits; He transmits poetically and without any exaggeration and also includes historical elements in places. He has revealed a combination of local culture and aesthetics of west. Thus, he used the art of painting as a link between the Ottoman-Western phenomena and tried to progress in a fusing structure.

Keywords: *Osman Hamdi, Portrait, Art, Realism, Ottoman.*

Giriş

Bu araştırmada kapsam olarak, çok yönlü bir birey olan Osman Hamdi Bey'in bulunduğu toplumsal yaşama göre ilerici bir aydın olarak sergilediği tavırlardan ve hayat görüşünden bahsedilmiş, sahibi olduğu birçok vasfın yanında bir ressam olarak sanatçının portre odaklı resimleri ele alınmış ve portre betimlemelerinin çözümlenmeleri yapılmaya çalışılmıştır. Seçili resimler üzerinden ressamın portreyi betimleme üslubu değerlendirilmiş, sanatçının içinde bulunduğu, yaşamını sürdürdüğü Osmanlı toplumunda konuyu nasıl ele aldığı incelenmiştir. Burada amaç, portrenin bir imge olarak Osman Hamdi Bey tarafından resimsel düzleme nasıl aktarıldığını ve biçimlendirildiğini keşfetmektir. Resimlerin çözümlenmesi sürecinde sanat eserinin oluştuğu dönem, dönemin kültürel özellikleri, kültürel ortamın sanat eserine etkisi ve sanatçının kişiliğinin anlama etkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede ele alınan kaynaklardan yararlanılarak, kaynak tarama yönetimiyle, Osman Hamdi Bey'in resimlerindeki betimlerdeki anlamsal boyut sosyolojik ve portre sanatı odaklı bir bakış açısından sunulmuştur.

Osman Hamdi Bey

Osmanlı – Türk aydınlanmasının önemli bir kişisi olan Osman Hamdi Bey (1842 – 1910), Türk sanatına önemli katkılar sağlayan bir aydındır. Bir birey olarak yaşadığı Osmanlı toplumu içinde, bireysel iktidarını, maddi olanaklarını, hayat görüşünü, kişisel gelişimini ve Sadrazam Edhem Paşa'nın oğlu olarak ailesinden aldığı sosyo-politik gücünü sanatsal aktivitelerin artmasına, sanat kurumlarının desteklenmesine ve sanatın genel olarak gelişmesine yönlendiren bir kişi olmuştur. 1882'de kurmuş olduğu Sanayi Nefise Mektebi, bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi ülkemizdeki ilk güzel sanatlar okulu olma özelliği taşımaktadır. Onun bu okulu kurması, Türk güzel sanatlarının kurumsallaşması noktasında çığır açmıştır. Sanayi Nefise Mektebi'ni kuran Osman Hamdi Bey'in bürokrat, müzeci ve arkeolog oluşunun yanında en önemli özelliklerinden birisi de ressam olmasıdır. 1857'de babasının isteğiyle hukuk eğitimi için gittiği 12 yıl kaldığı Paris'te resme ilgisinden ötürü Paris Güzel Sanatlar Okulu'nda Gérôme'un ve Boulanger'in

atölyelerine yazılmış,¹ iyi bir resim eğitimi almıştır. O'nun Paris'te bulunduğu dönemde Osmanlı Devleti resim öğrenimi için Şeker Ahmet Paşa ve Süleyman Seyyid'i de Paris'e göndermişti. Bu üç kişi, Türk resim sanatının ilk kuşağını oluşturmuştur.²

Osman Hamdi Bey'in Paris'te bulunduğu yıllar, yoğun bir biçimde sanatsal tartışmaların gerçekleştiği, uluslararası sergilerin yapıldığı kısacası Paris'in sanatın merkezi olduğu yıllardır.³ Osman Hamdi Bey Paris'teyken Jean Auguste Dominique Ingres ve Eugène Delacroix gibi önemli Fransız ressam hayattaydılar ve onların etkileri ressam çevrelerinde devam etmekteydi. Ayrıca Fransa'da XIX. yy. pozitivizmi (olguculuk) sanatta etkili ve Fransız ressam Gustave Courbet'nin gerçekçiliği ve daha sonra etkili olacak izlenimcilik de resme yenilikler getiriyordu. Osman Hamdi Bey, işte böylesine zengin ve devingen bir ortamda resim eğitimini almıştır.⁴ Osman Hamdi Bey, Paris'te aldığı resim eğitimini sağlam bir estetik anlayışla geliştirmiştir. O, batı estetiğini kendi resimlerinde etkili bir biçimde uygulamıştır. Mustafa Cezar; Osman Hamdi Bey'i oryantalist bir ressam olarak değerlendirmiştir.⁵ Ancak bu yorum tartışmalıdır. Oryantalizmin doğu toplumlarını küçümseyen, yaklaşımının aksine, Osman Hamdi Bey batı estetiği ile kendi yaşadığı toplumun gerçeğini yansıtmış ve gerçekçi bir anlayışa sahip olmuştur. Onun resimlerinde doğunun daha çok görkemi anlatılmaktadır.⁶

Osman Hamdi Bey'in oryantalizme benzer biçimde resimler yapması hocası Gérôme'dan biçimsel olarak etkilendiği düşüncesi ile ifade edilebilir. Onun temel resim anlayışı; doğalcılık olmuştur. Yani doğayı inceleyerek ona resimde öykünmek. Bu bağlamda onu Courbet Gerçekçiliği ile ilişkilendirebiliriz, çünkü; Courbet de doğadan başka kimsenin öğrencisi değildi.⁷ Bu elbette klasik resmin temel anlayışıydı ve Giotto'ya kadar dayandırılabilen bir anlayıştı, onun için Osman Hamdi Bey'in resimlerini modern resim ile ilişkilendiremeyiz. Osman Hamdi Bey'in Türk Resmine en önemli katkısı; batı doğalcılığını ülkemiz resim sanatına taşımak olmuştur ve bunu içinde bulunduğu yaşamı yansıtmak, belgelemek için yapmıştır. Çağdaşları arasında O'nu özel kılan, üslup bağlamındaki farklılıklarının yanında içerik olarak da figürlü kompozisyonu ilk kullanan ressam olmasıdır.

Osman Hamdi Bey'in Portreleri

Sanat tarihi içerisinde, ister tek bir insan, ister kalabalık insan grubu olsun, karakteristik özelliklerine bağlı olarak, özellikle resim sanatında, eski çağlardan bu yana kişinin yüzünü yansıtan portreler önemli bir yer tutmuş, insan bedeni üzerindeki en önemli inceleme alanı olarak varlığını sürdürmüştür.⁸ Portreler, genel olarak resim sanatında insan yüzünü konu

1 Kaya Özsezgin, "Yaşamla Sanatın Örtüşümlü Estetiği Fikret Mualla", Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.19.

2 https://tr.wikipedia.org/wiki/Osman_Hamdi_Bey (09.06.2020).

3 Adnan Turani, "Dünya Sanat Tarihi", Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 672.

4 Refik Epikman, "Osman Hamdi", Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s.2.

5 Mustafa Cezar, "Çok Yönlü Bir Değer: Osman Hamdi", Sanat Dünyamız, Sayı:73, (1999):227-231, s.230.

6 Edhem Eldem, "Osman Hamdi Bey Sözlüğü", Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2010, s.137.

7 Ernst Gombrich, "Sanatın Öyküsü", Erol ve Ömer Erduran (Çev.). Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s.332.

8 Şemsettin Edeer, "Yüzün Bakışı", Türmtasın Organize Matbaacılık, İstanbul, 2015, s.1.

alan ve yüzdeki ifadelerin betimlemelerinden oluşan resimlerdir.⁹ Bu resimler ait olduğu kişinin yaşamının belli bir anını ya da sürecini sanatçının gözünden ve üslubundan temsil ederler. Burada sanatçının, pozu veren kişi ile kurduğu resimsel anlam ve bağlam önemlidir. Osman Hamdi Bey'in portrelerine genel olarak sade bir anlatım hakimdir. Osmanlı'nın günlük yaşamındaki kişileri konu olarak seçmektedir. Osman Hamdi Bey, bu anlatım biçimiyle Osmanlı toplumsal yapısını izleyiciye anlatmaktadır. Ayrıca, Osman Hamdi Bey, söz konusu portrelerinde kendi ailesini de konu edinmiştir. Eşi Naile Hanım ve oğlu Edhem'in portreleri gerçekçi bir biçimde onun batılılaşma arzusunu yansıtmaktadır. Ancak resimlerine yansıyan bu istek; toplumun kültürel yapısından kopuk bir yöneliş değildir. Aslında bu, Atatürk'ün kültür sanat politikasının savunduğu gibi; Batı estetiğiyle yerel kültürü sentezlemek ve bunu uygar dünyanın değerleriyle bütünleştirmek biçiminde bir anlayış temelindedir.

Resim 1. Osman Hamdi Bey, “İhtiyar Balıkçı İsmail Ağa”, Tuval Üzerine Yağlıboya, 48cm x 41cm, Özel Koleksiyon, Eskişehir, 1905.

Osman Hamdi Bey'in bilinen portrelerinin neredeyse tamamı aile fertlerine ve özellikle karısı ve çocukları gibi kendine en yakın kişilere ayrılmıştır. Bir aile bağı bulunmayan ama yakınlık sağladığı birkaç kişi ressamdan benzer bir ilgi görmüştür. Bunlardan biri de 1905 tarihli bir portresi bilinen balıkçı İsmail ağadır. İşte Osman Hamdi Bey'in içinde yaşadığı toplumun gerçeğini Batı estetiği temelinde yansıttığını iyi bir biçimde gözlemlediğimiz “İhtiyar Balıkçı İsmail Ağa” adlı bu portresidir. Kırmızı serpuşuna turuncu çiçekli mavi bir yemeni dolamış, kahverengi renkte bir giysiye bürünmüş, düşünceli bir şekilde başını aşağı eğmiş ihtiyar bir adamın resmedildiği tuvalin solunda şu ibare yer almaktadır: “İhtiyar

balıkçım İsmail ağa, O. Hamdi. Eskihisar 1905". Aile efradına yazdığı ithaflardan başka genellikle tuvallerine imza dışında pek bir şey yazmayan Osman Hamdi Bey'in bu yazısı kaideyi bozması açısından ilginçtir. "İhtiyar" kelimesinde hissedilen şefkat, "balıkçım" sözündeki sahiplenme, Osman Hamdi Bey ile İsmail Ağa'nın arasında manidar bir dostluk olduğuna işaret eden ayrıntılardandır. Resmedilen yaşlı balıkçı çalışan, üreten, toplumun yaşam dinamiklerini izleyiciye gerçekçi bir biçimde yansıtan, toplumun içinden bir figürdür. Gerek giysileri, gerek yorgun yüz ifadesiyle, resimsel anlatımın gücünü artıran bir birey olarak resme konu edilmiştir.

Resim yapmak, dilimizde bir şeyin benzerini çıkarmak anlamına gelmektedir.¹⁰ Bu anlamda biçimsel olarak bakıldığında; burada ressamın resim yapma kaygısı, olanı, olanca doğallığıyla aktarma yönünde olmuş, ressamın renk kullanımını da bundan dolayı sadelik çerçevesinde, hiçbir yapaylık ve abartı gözetilmeden oluşmuştur. Portreye konu olan bireyin, giysileri, giysilerinin renkleri dönemin toplumsal yapısı hakkında izleyiciye bilgi vermektedir. Bu anlamda Osman Hamdi Bey'in resimlerinde Courbet ve Millet gerçekçiliğinin izleri görülebilmektedir. Buradaki gerçekçiliğin samimiyetindeki sır; batılı ressamlardan eğitimler alıp, batılı üslupta resimler üreten sanatçının, batılı oryantalistlerden farklı bir biçimde, doğu topraklarında yaşadığı için, doğu insanını yakından tanıyor olmasında gizlidir.¹¹

Resim 2. Osman Hamdi Bey, "Oğlum Edhem'e", Tuval Üzerine Yağlıboya, 16cm x 15cm. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu, 1897.

Sanatçının yakın çevresinden resmettiği "Oğlum Edhem'e" adlı resme konu olan; sanatçının oğlu Edhem, 1882-1957 yılları arasında yaşamış, arkeolog ve aynı zamanda

10 Nazan İpşiroğlu ve Mazhar İpşiroğlu, "Oluşum Süreci İçinde Sanatın Tarihi", Pasifik Ofset, 3. Baskı, 2009, s.15.

11 Serkan Azeri, "Sanat Kitaplığı / Türk Resminin Ustaları Üzerine Bir Dizi Kitap", Genç Sanat Dergisi, Mas Matbaacılık, Ocak, No: 234, İstanbul, 2015, s.60.

mimardır. Osman Hamdi Bey'in sonradan Naile adını alacak olan Marie Palyart ile olan ikinci evliliğinden ikinci çocuğu olarak 3 Kasım 1882 günü dünyaya gelmiştir. Osman Hamdi Bey, ilk ve tek oğlu olan Edhem'i birçok kez portrelemiştir.¹² "Oğlum Edhem'e" adlı resim, eskiz havasında, hızlı bir biçimde anlık duyularla yapıldığı izlenimini vermektedir. Lirik bir anlatıma sahip olan bu resim izleyiciye hiçbir abartı ve yapaylık barındırmadan aktarılmıştır. Resim, bütünüyle duygusal bir yapıya sahiptir. Anlık duyuların örgüsü içerisinde dönemin toplumsal yapısına göre modern bir şapka ile resmedilen çocuk imajı, burada yine daha önce bahsedildiği gibi Osman Hamdi Bey'in Batılılaşma yolunda ilerlemeye çalışan Batılı tarzdaki fırçasının göstergesidir. Ayrıca burada Osman Hamdi Bey'in Fransa'da eğitim aldığı gerçeği ve onu etkileyen "Oğlum Edhem'e" isimli resminin tarihiyle örtüşen Empresyonizm'den etkilendiği söylenebilir.

Resim 3. Osman Hamdi Bey, "Naile Hanım'ın Portresi", Tuval Üzerine Yağlıboya, 52cm x 41cm, Sakıp Sabancı Müzesi Koleksiyonu, 1890.

Osman Hamdi Bey'in ikinci eşi Marie ile 1879 civarında başlayan ilişkisi ve evliliği ölümüne kadar devam etmiştir. Marie'yi yani Naile Hanım'ı birçok kez resmetmiştir. Yine bu resimde de Osman Hamdi Bey'in eşi Marie'yi yani Naile Hanım'ı resmettiğini görüyoruz.¹³ Birbirine yakın, neredeyse monokrom diyebileceğimiz renklerle bezenen resimde, portredeki aile bireyi bir tabloya konu edilerek topluma sunulmuştur, ancak sanatçı, Naile hanımı profilden resmederek aile mahremiyetini de korumuştur. Burada bize çok yakın ama mesafeli duran model, özellikle poz vermiş gibi değil de gündelik bir duruş içinde resmedilmiştir. Modelin giyimine bakıldığında, dönemin Osmanlı kadını figürüne, toplumsal yapısına göre modern sayılabilecek bir kadın imgesinde tasvir edildiği söylenebilir.

12 Eldem, 2010, s.230.

13 Eldem, 2010, s.229-230.

Resim 4. Osman Hamdi Bey, “Fesli Çocuk”, Kontraplak Üzerine Yağlıboya, 51cm x 41cm. İstanbul Resim Ve Heykel Müzesi Koleksiyonu, 1882.

Osman Hamdi Bey’in tablolarında fesle resmedilen kişilerin azlığı dikkat çekici olmakla birlikte gayet anlaşılır niteliktedir. Tablolarının birçoğunda fes döneminin öncesine, muğlak bir geçmişe ait sahneleri resmetmesi, güncel olduğu düşünülebilecek sahnelerde ise daha çok kadınları ön plana alması, nihayet portresini yapmış olduğu aile fertlerinin alafranga kıyafetlerle ve iç mekânlarda görünmesi; fesin kullanımını ciddi bir şekilde azaltan somut unsurlardır. Bu anlamda 1882’de yapmış olduğu ve zaten “Fesli Çocuk” olarak bilinegelen portreyle, 1908 tarihli “Enver Paşa Portesi” dışında fes, Osman Hamdi Bey’in tablolarında hemen hemen hiç yer almayan bir kıyafet unsurudur.¹⁴ “Fesli Çocuk” adlı resminde Osman Hamdi Bey, kahverengi tonları kullanmış ve koyu tonlarla figürü vurgulayarak zeminden ayrılmasını sağlamıştır. Resimde figürün hatları gerçekçi bir biçimde yansıtılmış ve herhangi bir ekleme yapılmamıştır. Yine döneminin insanını çarpıcı bir gerçeklikte anlatan Osman Hamdi Bey, sıradan bir Osmanlı insanını resmetmiş gibi görünmektedir.

Resim 5. Osman Hamdi Bey, “Kaplumbağa Terbiyecisi”, Tuval Üzerine Yağlıboya, 221,5cm x 120cm. Pera Müzesi Suna Ve İnan Kıraç Vakfı, 1906.

Osman Hamdi Bey, portre ressamlığındaki anlamlı ve farklı düzlemde olan yorumlama sürecine ek olarak, kişisel sanatında, Türk resminde büyük boyutlu figürü uygulayan ilk ressamdır.¹⁵ Burada bahsedilen resim hem portredeki anlamı açısından hem de içerdiği çok yönlü mesajlar açısından “Kaplumbağa Terbiyecisi” dir. Resimde kubbeli formdaki pencere boşluğunun üst kısımları açık maviye yakın bir renk almıştır. Yaklaşık aynı rengin daha soğuk tonları, sahnenin diğer bölümlerinde de kullanılmış, resmin tamamı neredeyse siyah, yeşil, sarı, toprak rengi, mor ve bu renklere ait varyasyonlardan oluşmaktadır. Figürün kırmızı hırkası, sahnenin diğer bölümlerinde birbiriyle sıkışık düzende verilmiş renk yakınlığını, keskin bir karşıtlıkla ayırmakta ve ilgi merkezini kendi üzerine çekmektedir. Adamın başındaki sarık ise oryantal renklerin tamamına yakınına üzerinde toplamıştır. Sarık, resmin üst kısmında görülen renklerin çoğuyla yaklaşık aynı tonları içermektedir. Figürün iki eliyle tuttuğu ney, kırmızı ve mavi fonun üzerinde bir karşıtlık oluşturmaktadır. Hafifçe öne eğilerek duran figürün başı, sarığının tepesi, resmi dikey olarak ikiye bölecek şekilde yerleştirilmiştir.

“Kaplumbağa Terbiyecisi” simgesel bir resimdir ve resimde gizil anlatımlar söz konusudur. Bu simgelerden bazıları şunlardır: Kaplumbağa: yavaş, ağır ve hantal bir hayvandır ve eğitmesi zordur. Buradaki kaplumbağalar Osmanlı toplumundaki Batılılaşmaya

ayak direyen kesimleri yansıtmaktadır. Terbiyecisi: Hantal ve yavaş olan kaplumbağaları eğitmeye çalışan figür (sanatçının kendisi). Pencere: Yeni bir dünya, aydınlık, ışık, batılılaşma, modernleşme yolunda ulaşılabilecek nokta. Cami: İçinde bulunulan ülkenin Dini simgesidir. Doğu'nun, Osmanlı Devleti'nin kültürel simgelerinden biridir. Ney: çalgı aletidir. Sanatı simgeleyen araçlardan biridir. Batılılaşma, modernleşme yolunda sanatın çok önemli bir yeri olduğunu ve bu yolda sanatın başrolde olduğunu vurgular. Çini: Doğu Ülkesi olan Osmanlı'nın yerel zenginliklerinden, kültürel miraslarından biridir. Sanatçı bu tür öğeleri kullanarak içerisinde bulunduğu toplumun kültürel çeşitliliğini ve Doğu'yu yücelterek anlatır. Resimdeki plastik süreç ince ince işlenerek simgesel anlatımlarla hikâye güçlendirilmiştir.

Kaplumbağa Terbiyecisi için yapılan yorumların bir kısmı, dervişin sabrını denediği şeklinde. Bir kısmı da tabloda resmedilen adamın Osman Hamdi Bey olmasından hareketle; birden çok devlet kurumunun başında olan sanatçının, bu kurumları ve işleyişini kaplumbağalarla özdeşleştirdiği yönünde olmuştur. Aynı şekilde, kaplumbağaların, son derece yavaş işleyen Osmanlı bürokrasisini simgelediği, Osman Hamdi Bey'in de bu noktada bir derviş sabrıyla bu yavaşlıkla mücadele ettiği biçiminde yorumlar da vardır.¹⁶ Osman Hamdi Bey'in kendisiyle özdeşleştirdiği kaplumbağa terbiyecisinin elindeki tek araç, tabloda müzik aletleriyle simgelenmiş olan sanattır. Sahnenin, Bursa Yeşil Cami'sinde üst kat odalarından birinde geçmekte olduğu tahmin edilmektedir. Fotoğraf sanatına büyük ilgi duyan Osman Hamdi Bey, çoğunlukla resmini çizeceği ortamda ya da atölyesinde, yakın ilişkiler içinde olduğu kişilerin ya da kendisinin doğuya özgü kıyafetler ile fotoğrafını çektirir, sonra fotoğrafa bakarak resimlerini yapardı¹⁷, Kaplumbağa Terbiyecisi'ni de bu şekilde çizmiştir. Sanatçı, Bursa'daki Yeşil Cami'sinde çizime başlamış daha sonra fotoğraf yardımıyla kendi atölyesinde bitirmiştir. Osman Hamdi Bey, kendisini resmettiği bu resimde portredeki anlamlı bakışlardan da anlaşılacağı üzere, dervişten hiçbir farkı olmayacak şekilde betimlemiştir. Osman Hamdi Bey Batılılaşma, çabalarında Devlet kurumları, hatta toplumun kendisi, sürekli kendisine yeni engeller çıkarmış, değişime, direnmişti. İşte tablodaki kaplumbağalar; devletin hantal işleyen bürokrasisi ve değişime direnen, ağır aksak ilerleyen toplumu temsil etmekteydi. Bu duruma kızan Osman Hamdi Bey'in Kaplumbağa Terbiyecisi'nde kendini nasıl simgelediğini görüyoruz.

Sonuç

Sonuç olarak Osman Hamdi Bey çok yönlü bir kişilikti. Zamanın ilerisinde bir birey olarak O, resim yapmanın yanında; batıdaki dönem sanatını Osmanlı'ya aktarmış ve bu anlayışın ilerlemesini sağlamıştır. Bir ressam olarak yaptığı figüratif resimler içinde, Osman Hamdi Bey'in portreleri hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak; onun portrelerinin Osmanlı toplumuna ayna tuttuğu ve o toplumun gerçekliğine yöneldiği görülmektedir. Bu bağlamda Osman Hamdi Bey felsefi olarak oryantalizme karşıt bir anlayışa sahip resimler yapmıştır denilebilir. Onun resimleri doğa temelli olup, içinde bulunduğu toplumu tüm yönleriyle yansıtmayı amaçlamıştır.

Sanatçı duygularından kopamayan ve onlarla üreten, yaşayan bir bireydir. Duyguların

16 Durmuş Akbulut, "Türk Resminin Öncüleri", Defter Yayınları, İstanbul, 2009, 67-71.

17 Azeri, 2015, s.60.

şekillendirdiği pentür dili ifade edilmek istenilene ulaşma yolunda kullanılır. Böylelikle bireyin sanat hayatına zihnindeki ve kalbindekiler aktarılır. Ortaya çıkan resim duyuşların ifadesidir. Yapıtlar, aynı zamanda çeşitli yoğunluklarda değişik özelliklere sahip olabilirler.¹⁸ Sanat yapıtları, üretildiği ülkenin, dönemin, süreçlerin izlerini taşırlar.¹⁹ Bu nedenle Osman Hamdi Bey'in çalışmalarındaki figürlerin yüzlerindeki anlam, kendi özgün koşulları göz önünde bulundurularak değerlendirildiği zaman yapıldığı dönemdeki toplumsal yaşantıyı, toplumun içindeki bireyin duruşunu ilerici bir bakış açısıyla sergilemektedir. Onun resimleri toplumdan ve düşünceden kopuk değil; aksine bütünüyle bu kavramlarla iç içedir. Tarihsel gelişim süreci içinde gördüğümüz, düşünce ile sanatın iç-içeliği sanatın felsefeden ayrılmasının olanaksız olduğunu göstermektedir. Osman Hamdi Bey de bizlere nitelikli resmin önemli bir özelliğini göstermektedir, toplum ve düşünce ile resmin etkileşimi.

Kaynakça

- Akbulut, Durmuş. “Türk Resminin Öncüleri”, Defter Yayınları, İstanbul, 2009.
- Azeri, Serkan. “Sanat Kitaplığı / Türk Resminin Ustaları Üzerine Bir Dizi Kitap”, Genç Sanat Dergisi, Mas Matbaacılık, Ocak, No: 234, İstanbul, 2015, s.60.
- Carroll Noel, “Sanat Felsefesi, Çağdaş Bir Giriş”, (Çev.) Güliz Korkmaz Tirkeş, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2012.
- Cezar, Mustafa. “Çok Yönlü Bir Değer: Osman Hamdi”, Sanat Dünyamız, Sayı:73, (1999):227-231.
- Edeer, Şemsettin. “Yüzün Bakışı”, Türmatsan Organize Matbaacılık, İstanbul, 2015.
- Eldem, Edhem. “Osman Hamdi Bey Sözlüğü”, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Epikman, Refik. “Osman Hamdi”, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967.
- Gombrich, Ernst. “Sanatın Öyküsü”, Erol Erduran ve Ömer Erduran (Çev.). Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Hande Özdim, “Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Kişilik: Osman Hamdi Bey”, Mas Matbaacılık, İstanbul, Artist Modern Dergisi, Ekim-Kasım, 2011.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Osman_Hamdi_Bey, Erişim Tarihi: (09.06.2020).
- İpşiroğlu, Nazan ve İpşiroğlu, Mazhar. “Oluşum Süreci İçinde Sanatın Tarihi”, Pasifik Ofset, 3. baskı, 2009.
- Özsezgin, Kaya. “Yaşamla Sanatın Örtüşümlü Estetiği Fikret Mualla”, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.
- Turani, Adnan. “Dünya Sanat Tarihi”, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.

18 Noel Carroll, “Sanat Felsefesi, Çağdaş Bir Giriş”, (Çev.) Güliz Korkmaz Tirkeş, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2012, s.251.

19 Hande Özdim, “Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Kişilik: Osman Hamdi Bey”, Mas Matbaacılık, İstanbul, Artist Modern Dergisi, Ekim-Kasım, 2011, s.32.

Prof. Ass. Dr.
Fitim RIFATI

Institute of History "Ali Hadri" - Prishtina
Rruga "Çlirimi" nr.25, Lagja e Spitalit nr.3,
10 000, Prishtina, Republic of Kosovo
fitim_rifati@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3413-7681>

Eser Geçmiş / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
10/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.750922>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Visit of Albanian Homage Delegation in Vienna (April 1917)

Arnavut Heyetinin Viyana Başsağlığı Ziyareti (Nisan 1917)

Abstract

The Albanian-Austro-Hungarian political relations in the years of World War I are an important element for the economic, social, cultural and educational situation of the Albanians in Southeast Europe. The Austro-Hungarian Empire, as one of the most interested in the geography and the Albanian issue, especially at the beginning of the 20th century, in accordance with its geopolitical and geostrategic interests, aimed at national, cultural, educational and state consolidation of Albanians. In this context, to avoid further territorial fragmentation and to avoid the constant danger posed by neighboring Balkan monarchies, the Albanians welcomed the constructive attitude of the Austro-Hungarian Empire. In this context, the visit of the Albanians to Vienna was an appropriate occasion to present to the highest state authorities, the aspirations and position on the course of the First World War and on the Austro-Hungarian administration in the Albanian areas. In the documents and press of the time, the visit and treatment of Albanian personalities is described as a delegation of prominent notables (nobles, leaders, aristocrats), who in the second half of 1917, from April 16th-23rd, stayed at Vienna at the invitation of the Emperor of Austria-Hungary, Charles I.

Key words: Vienna, Albanian, delegation, Charles I, loyalty, self-administration

Öz

Arnavutlar'ın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile siyasi ilişkileri ekonomik, sosyal kültürel ve eğitimsel durumları için önemli bir unsurdur. Özellikle, Avusturya – Macaristan yüzyılın başındaki Arnavut coğrafyası ve Arnavut sorunu için en çok

ATIF: RIFATI Fitim, "Arnavut Heyetinin Viyana Başsağlığı Ziyareti (Nisan 1917)", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (459-469)

CITE: RIFATI Fitim, "The Visit of Albanian Homage Delegation in Vienna (April 1917)", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (459-469)

ilgilenen güçlerden biri olup, kendi ceostratejik çıkarları doğrultusunda Arnavutlar'ın ulusal, kültürel, eğitimsel ve devletleşme konsolidasyonunu amaçlamıştır. Bu bağlamda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Arnavut topraklarının parçalanma emellerine ve diğer komşu Balkan ülkelerinden gelen tehditlerine karşı koruyucu tutumundan dolayı Arnavutlar tarafından takdir edildi. Böylece Birinci Dünya savaşının gerçekleri ve Arnavutluk topraklarındaki Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun konumu hakkındaki düşüncelerini ifade etme açısından Arnavut Heyeti'nin 1917 yılında ki Viyana ziyareti önemli bir fırsattı. Arnavut heyeti 16-23 Nisan tarihleri arasında Avusturya-Macaristan İmparatoru I. Karl'ın misafiri olarak Viyana'da bulundular. Arnavut heyeti dönemin resmi belgelerinde ve gazetelerde Arnavut seçkinleri (notable) heyeti olarak kayd edilmiştir.

Anahtar Kelimeleri: Viyana Ziyareti, Arnavutlar, Heyet, I. Karl, Güven, Özerklik

On November 21st, 1916, the Emperor of Austria-Hungary, Franz Joseph I, died. The next day, the Emperor was succeeded by his nephew, Charles I. Albanian administrative workers, Muslim and Christian religious leaders and prominent Albanian personalities expressed condolences to Austro-Hungarian military and administrative leaders in Albania and other Albanian areas under Austro-Hungarian occupation and administration (Serbia, Montenegro). In the telegrams and visits to the administrative authorities, the Albanians expressed their gratitude for the kindness of the late Emperor and offered readiness for cooperation with the succeeding Emperor, Charles I.¹

On the same day, the press reported that at the funeral of Franz Joseph I, to be organized in November 30th, 1916, an Albanian delegation of political and popular personalities, such as Bajram Curri, Abdi Toptani, Filip Noga and others, would also attend.² In the meantime, on April 1st and 2nd, as a sign of comfort and solidarity, in the city of Gjakova, as well as in other centers, the markets were closed and prayer ceremonies were held in mosques and churches. The Austro-Hungarian administrative authorities expressed their gratitude for Gjakova's people solidarization and for the honor shown to the figure of Franz Joseph I.³ With the death of the Emperor, the Albanian elite considered it to be proper to travel to Vienna to pay homage to the Austro-Hungarian state. This moment was described as an honorary visit of the Albanians to Emperor Charles I and a visit of homage to the tomb of Emperor Franz Joseph I.

In the spring of 1917, homage delegations, to express special honors, as a token of gratitude to the Austro-Hungarian Emperor Charles I, were also organized by other countries under Austria-Hungary. All Austro-Hungarian state institutions and heads of state in Vienna and Austria-Hungary were mobilized and engaged for their reception. In March 1917, the Austro-Hungarian opinion was made public that such a delegation would be leaving

1 Cetinjer Zeitung, "Peja.", Cetinje, 3. Dezember 1916, p.2.

2 Leo Freundlich, "Eine albanische Abordnung beim Leichenbegängnis des Kaisers", *Die Albanische Korrespondenz*, 28. November 1916, p.45.

3 *Posta e Shqypniës*, "Gjakova n'dekë t'Nelt Madhniës s'Tii Franc Jozefit I", Shkoder, 20 Dhetuer 1916, p.4.

from Bosnia and Herzegovina, under the chairmanship of the country's head, Sarkotic. Meanwhile, on April 8th, 1917, based on the programmatic experience of this delegation, the Austro-Hungarian officer, Wisner, was sent to Sarajevo in advance to learn in detail about the organization and reception of the delegation in Vienna, so that the experience would also serve the Albanian delegation. In this context, according to the telegram of the Austro-Hungarian Consul in Shkodra, August Ritter von Kral, it was previously thought that the Albanian delegation, besides paying homage to Emperor Charles I, would also pay a visit to the Foreign Ministry, Archduke Max, the Ministry of War, the Army Headquarters, the Mayor of Vienna, etc.⁴

In this context, daily stays in Sarajevo and Budapest were also planned for respectively nine hours. The Army Command in Baden required more detailed information to get ready and take appropriate military and civilian measures that would enable caution to receive and welcome the Albanian delegation. In addition, readiness was expressed for the Albanian delegation to be received from the military and administrative authorities, while in Budapest the prime minister, the Ministry of Defense, the military command and municipal authorities. In the end, the Army Chief Commander demanded preliminary confirmation that visits to the said centers would take place.⁵

On April 9th, 1917, the Austro-Hungarian Foreign Minister, Ottokar Theobald Czernin, at the request of the administration of the Emperor Charles I's cabinet⁶, asked the Austro-Hungarian Consul General in Shkodra, A. Kral, to send as soon as possible, via telegraph, the list of participants of the Albanian delegation of homage in Vienna.⁷ The next day, April 10th, 1917, the Austro-Hungarian consul from Shkodra sent to the Foreign Ministry in Vienna a list of names and surnames of 35 representatives of Albanian counties, districts and provinces under Austro-Hungarian occupation and administration, with biographical data on fragmentary form for each of them. The Albanian delegates for Shkodra and its surroundings were: Musa Efendi Juka (mayor, Muslim), Kol Ujka (merchant, Catholic), Hasan Bekteshi (Catholic); for Malësia (Catholic Highland Tribes): Vat Marashi (Shkreli's Bayraktar, Catholic), Gjelosh Gjoka (Vojvod of Kastrati, Catholic), Abdi Bej Kol Shala (Muslim); for Postriba: Hasan Ahmeti (vojvoda); for Lezha: Mano Beu of Mehmet Beu (Muslim), Ded Çoku (notable of Kelmendi - Bregmatje, Catholic); for Puka and Mirdita: Kapedan Ndue Gjoni of Oroshi (Catholic), Zef Ndoci (Vojvoda of Spaç, Catholic), Zejnel Aga (Vojvod of Iballa, Muslim); for Mati and Kruja: Muharrem Pengili (naib-mufti of Kruja, Muslim), Xhafer Taga⁸ (Muslim), Ahmet Bej Zogolli of Mati (Muslim); for the district of Tirana: Musa Maçi⁹ (notable, Muslim), Xhelal Bej Toptani

4 *Haus - Hof und Staats Archiv, Politisches Archiv Albanien (HHSStA, PA, A)*, Wien (hereinafter: AIHT), Austro-Hungarian Foreign Ministry Funds for 1917, preserved in the Archives of the Institute of History in Tirana, Republic of Albania, Vj.27-1-127, Telegram of the Austro-Hungarian Consul in Shkodra, Kral, sent to MFA in Vienna, April 8, 1917.

5 *AIHT*, Vj.27-1-128, Telephone Telegram of Storck from Baden, April 19, 1917.

6 *Ibid*, Vj.27-3-301, Czernin's encoded telegram from Vienna to Kral in Shkodra, April 11, 1917.

7 *Ibid*, Vj.27-1-131, Czernin's encoded telegram from Vienna to Kral in Shkodra, April 9, 1917.

8 On April 12th 1917, at the request of Circuit-Commander IV, Xhafer Taga joined the Albanian delegation of tributes. See more: *AIHT*, Vj.27-3-305, Telegram of Kral from Shkodra, April 13, 1917.

9 The Austro-Hungarian Consul General in Shkodra, A. Kral, had raised little doubt about the integrity

(Muslim); for the district of Durrës: Izedin Beshiri (Muslim), Monsignor Nikollë Kaçorri (city priest, Catholic); for the Kavaja district: Qazim Bej (mayor, Muslim), Shasivar Bej (notable, Muslim); for the district of Elbasan: Irfan Bej Ohri (grandson of Iliaz Pasha Dibra and Aqif Pasha Elbasani, Muslim), Lef Nosi (former minister, Orthodox); for the districts of Berat and Skrapar: Sami Bej Vrioni (latifondist, Muslim), Mehmed Esadi (former Mufti, Muslim), Dhimitër Lavda (notable, Orthodox); for the district of Lushnja: Ahmed Bej Resuli (notable, Muslim), Emin Vokopola (notable, Muslim); for the district of Fier: Kahreman bej Vrioni (landowner, Muslim); for the district of Zhur and Peshkopi: Elez Isufi (bayraktar, Muslim), Salih Spahia (sub-prefect of Luma, Muslim); for the province of Krasniqi: Hysni Bej Curri (sub-prefect, notable, Muslim), Salih Mani (notable, Muslim); for Zadrima: Llesh Miloti (Catholic); for Kosovo: Hasan Bej Prishtina.¹⁰ Qemal Bej from Elbasan and Leon Hoxha from Fier were invited to be part of this delegation, but for health reasons they were forced to decline the invitation.¹¹

It should be noted that the highest Austro-Hungarian imperial, military, political and diplomatic organs, which previously reviewed the request of the most prominent Albanian of the time, Hasan Prishtina, to join the Albanian delegation of tributes. At the last minute, at the request of the Army Chief in Baden to the Foreign Minister O. Th. Czernin, on April 8th, 1917¹², the proposal to join the Albanian delegation was approved. On April 14th, 1917, according to the announcement that the Commander-in-Chief of Baden received from the General Military Government in Belgrade, “*Hasan Prishtina was invited by Commander of the XIX Corps*”, while in Budapest he would join the Albanian delegation.¹³

Thus, among the Albanian delegation of tributes were Albanian Muslims, Catholics, popular leaders, politicians, priests, imams, beys, aghas, presidents, former ministers and administrative officials of all Albanian cities and provinces under Austro-Hungarian occupation and administration. Not only did they come from influential families in their district, they were also high-ranking patriots who enjoyed trust, authority and consideration in the Austro-Hungarian administrative bodies. Some of them were opponents of the Ottoman rule, fighters against the Serbian and Montenegrin army during 1912-1916, supporters of Prince Wilhelm Wied I, opponents and fighters of the reactionary forces and of Esat Toptani; political supporters of Austria-Hungary, whose authorities, some of them decorated with imperial medals of merit, etc. All leaders were considered prominent personalities and had a great influence on the Albanian population.

The Infantry General, at the same time the Commander of the XIX Corps in Albania, Ignaz Trollmann, who invited representatives of the Albanian delegation, taking the example of the Bosnia and Herzegovina delegation under Sarkotic’s leadership, decided

---

and credibility of Musa Maçi, whom the districts sources charged with incarceration during Ottoman rule, but the allegations were unconfirmed. He feared that M. Maçi could cause an incident in Vienna, therefore he urged the relevant authorities to take care of him. However, he was convinced that M. Maçi was a very influential person and enjoyed the confidence of the population of Tirana and its surroundings. See more: *AIHT*, Vj.27-3-322, Private Letter of Consul Kral to Vice-Consul Mayerhauser, April 2, 1917.

10 *Ibid*, Vj.27-2-299, List of the Albanian delegation of tributes, Shkodra, April 10, 1917.

11 *Ibid*, Vj.27-3-304, Storck’s encoded telegram from Baden, April 12, 1917.

12 *Ibid*, Vj.27-1-130, Storck’s telegram from Baden to Czernin in Vienna, April 8, 1917.

13 *Ibid*, Vj.27-3-306, Storck’s cited Telegram from Baden, April 14, 1917.

to lead and chair the Albanian delegation as a spokesperson in Vienna. He wanted the Albanian delegation under his leadership to be accompanied by his personal adjutant, Lieutenant Colonel Myrdacz.¹⁴ The Austro-Hungarian Foreign Minister O. Th. Czernin, replied positively to this request, through a telegram sent to Wilhelm Ritter von Storck at the Army Commander in Baden, saying that there was no objection to Ignaz Trollmann leading the Albanian delegation of tributes.¹⁵

On April 14th, 1917, the Albanian delegation of tributes, headed by I. Trollmann, departed from Shkodra on Saturday and was scheduled to arrive in Vienna on Monday or Tuesday evening.¹⁶ At noon on April 14th, 1917, the delegation passed to Cetinje and was received by Major-General Petkovic, officers and officials in front of the building of the General Military Government of Montenegro. According to the impressions of the administrative officials in Cetinje, the characteristic of most of the members of the delegation was the national dress. After being received by authorities, the delegation continued on its way to Vienna.¹⁷ The next day, April 15th, 1917, the Minister of Foreign Affairs, O. Th. Czernin, through a telegram, informed the Army Command in Baden that, according to a telephone announcement by the Chancellor of the Emperor Charles I's cabinet, the audience of the Albanian homage delegation would be held on Friday, April 20th, 1917, at the Imperial Palace in Hofburg of Vienna.¹⁸ The homage delegation arrived in Vienna on the evening of April 16th, 1917. It was hosted by the Chief of General Staff, Ernsst Ritter von Gross, Captain Stojakovic, Consul von Rudnay, imperial journalist Leo Freundlich, and Professor Kolë Rrota. A large number of automobiles from Central Railway Station took delegates to hotels for accommodation.¹⁹

The record office of the General Staff in Vienna was ordered to take care of the accommodation and food of the Albanian delegation. It prepared a few cars that would transport and help the delegation members move, while they were in Vienna. Austro-Hungarian officers were also at their disposal. In this context, the imperial palace was informed in detail of all matters pertaining to the Albanian delegation before it reached the audience organized at the Emperor Charles I complex.²⁰

However, one concern raised by the Austro-Hungarian Foreign Ministry had to do with the length of time and the civilian and military institutions that the Albanian delegation would visit. The Minister O. Th. Czernin suggested that after the visit of Emperor Charles I, the delegation's visit to military and civilian institutions would be limited to a few offices. He preferred a short stay in Vienna, no speeches by delegation members, no visits to non-

14 *Ibid*, Vj.27-1-127, Telegram of Austro-Hungarian Consul in Shkodra, Kral, sent to MFA in Vienna, April 8, 1917. In addition to Lieutenant Colonel Myrdacz, Captain Wimmer, Lieutenant Colonel Woodspach and Lieutenant Vukic were added to his escort. See: Leo Freundlich, "Die albanische Huldigungsdeputation in Wien", *Die Albanische Korrespondenz*, 17. April 1917, p.50.

15 *Ibid*, Vj.27-1-129, Czernin's encoded telegram sent to von Storck in Baden, April 8, 1917.

16 *Ibid*, Vj.27-3-307, Telegram of Kral from Shkodra, April 14, 1917.

17 *Cetinjer Zeitung*, "Die albanische Huldigungsdeputation in Cetinje.", Cetinje, 15. April 1917, p.3.

18 *AIHT*, Vj.27-3-309, Czernin's coded telegram from Vienna to Storck in Baden, April 15, 1917.

19 Leo Freundlich, "Die albanische Huldigungsdeputation in Wien", *Die Albanische Korrespondenz*, 17. April 1917, p.50; *Vëllazënija*, "Të mbriritunit e deputacionit shqipëtar në Vjenë", Vjenë, 28 prill 1917, p.1.

20 *Ibid*, Vj.27-3-308, Telephone telegram of Arz to Storck, Baden, April 15, 1917.

state offices and no participation by the Viennese press, due to the sensitivity and delicacy of the Albanian issue. It was suggested that such measures would also apply during the delegation's eventual visit to Budapest.²¹ Austro-Hungarian diplomacy was concerned about the sensitivity and delicacy of the Albanian problem, due to reactions it might receive from Austro-Hungarian military administrative bodies in Serbia, Montenegro and the Serbian government in exile, if publicly declared the objective of a united and autonomous Albania.²²

On April 17th, 1917, the Albanian delegation paid a visit to the Chamber of the Imperial Treasury, where professors Gjergj Pekmezi and Kolë Rrota, who lived and worked in Vienna, took care of the necessary explanations in Albanian language. Later, Albanian leaders visited the Museum of Art History, where the sword and helmet of Gjergj Kastrioti - Skanderbeg, which were preserved in the museum, were of great interest. The same day, they also visited the imperial family's central cemetery. The delegation also visited the tomb of the late Emperor, Franz Joseph I, on whose casket he laid a wreath and expressed gratitude for his dedication to the Albanians and their problems.²³

On April 18th, 1917, the audience of the Albanian delegation was solemnly welcomed by the Austro-Hungarian Emperor, Charles I, at the Imperial Palace in Hofburg. In this context, Austro-Hungarian diplomacy took care in advance of drafting the speech to be delivered by the Albanian delegation headed by I. Trollmann, to the audience of Emperor Charles I. In this panel, they also prepared the concept of the Emperor's response speech upon completion of I. Trollmann's speech on behalf of the Albanian delegation. The content of the speech of the Albanian delegation, which was read by I. Trollmann, expressed deep appreciation for the Austro-Hungarian Empire, which had strongly supported Albania and the fate of the Albanians, especially in the last five years. Among other things, the concept of the Albanian delegation's speech stated: "*Guided by the spirit of paternal benevolence and traditional sympathy for Albanians, Austria-Hungary has always supported open and without interest the Albanian nation, during the most dangerous and critical times for the country (Albania, F. R.)*". The speech excluded and criticized other states of the Great Powers, which had hindered the all-out efforts of the Austro-Hungarian state and the desire of Albanians to join other peoples within Austria-Hungary. Finally, on behalf of all Albanian territories, the delegation expressed its loyalty to Emperor Charles I and the Austro-Hungarian state.²⁴

The concept of the Emperor's response expressed his appreciation for the loyalty, support and gratitude of the Albanian delegation to the Austro-Hungarian state, its institutions and administration in the Albanian territories. Among other things, in the content of his speech, the Albanian delegation was promised that, "*on the basis of the full*

21 *Ibid*, Vj.27-1-133, Czernin's encoded telegram from Vienna to Storeck in Baden and Kral in Shkodra, 9 April 1917.

22 *Kosovo State Archives Agency (KSAA)*, Fund: Јован Јовановић - Пижон, кутиа нр.9, Министарство Инострани Дела, Пов.А.Н.374, Краљ. Српском Посланству Лондон, Крф, 10 октобра 1917.

23 Leo Freundlich, "Die albanische Huldigungsdeputation in Wien", *Die Albanische Korrespondenz*, 17-18. April 1917, p.50-51.

24 *AIHT*, Vj.27-1-134, Concepts of the Speech of the Albanian Delegation and His Majesty's Response, Vienna, April 10, 1917.

equality of all tribes and confessions and respecting national features, language, as well as respect for the old rights and customs of the nation to create the prerequisites for the future self-government of the country". So, the focus of Emperor Charles I's speech, was to develop the necessary steps in the service of achieving Albania's autonomy under Austria-Hungary, which meant, at that time Albanians were not at the optimal developmental stage for an autonomous political status.²⁵ The contents of these speeches, which were read to the audience, had been agreed by the Military Command in Baden, which had termed them definitive speeches, where the concept of the Albanian delegation was transmitted to its chairman, I. Trollmann, as soon as he arrived in Vienna.²⁶ Thus, the two speeches, which had been prepared the day before, were thoroughly read on the occasion of the organization of the audience of the Albanian delegation before Emperor Charles I.²⁷

Speeches given to the audience highlighted three issues relevant to further Albanian-Austro-Hungarian relations in the context of the First World War. *First*, the Albanians expressed full loyalty to the Austro-Hungarian Empire and its administrative authorities in Albania. *Second*, the Austro-Hungarian state declared its position on an Albanian political perspective within Austria-Hungary. *Third*, the content of both speeches did not mention the independence of Albania and the unification of the ethnic Albanian areas into a single state. Despite the circumstances of the war, this constituted a stagnation in Albanian and Austro-Hungarian politics over the issue and political status of Albanians.

According to the protocol, the meeting with Emperor Charles I and Empress Zita lasted 45 minutes. Among other things, Albanian delegation member Xhelal Toptani donated a three-year-old princess, Adelheide, an Albanian national costume embroidered with gold thread, handmade by Albanian embroiderers. Afterwards, the delegation met with the Austro-Hungarian Foreign Minister, O. Th. Czernin, with Archduke Max and the Mayor of Vienna, dr. Richard Weiskirchner.²⁸ He was welcomed by senior officials as well, from the Ministry of War and the Naval Section, where Hasan Prishtina in a French speech thanked Navy Admiral Rodler for the warm and friendly reception.²⁹ The head of the delegation, I. Trollmann, held a meeting in the dormitory with Albanian students in Vienna. He suggested Albanian students to study agriculture in the future of their education, because it was of great importance for the economic development of Albania.³⁰ The Albanian delegation created a special feeling and left a deep impression on the public and the citizens of Vienna,

---

25 *Ibid.*

26 *Ibid.*, Vj.27-3-308, Telephone telegram of Arz to Storck, Baden, April 15, 1917.

27 *Neu Freie Presse*, "Die albanesiiche Deputation in Audienz beim Kaiser und bei der Kaiserin.", Wien, 19. April 1917, p.5; *Cetinjer Zeitung*, "Die albanische Huldigungsdeputation.", Cetinje, 22. April 1917, p.3.

28 Leo Freundlich, "Die albanische Huldigungsdeputation in Wien", *Die Albanische Korrespondenz*, 17-18. April 1917, p.51; *Neu Freie Presse*, "Die albanesiiche Deputation in Audienz beim Kaiser und bei der Kaiserin.", Wien, 19. April 1917, p.5; *Cetinjer Zeitung*, "Die albanische Huldigungsdeputation.", Cetinje, 22. April 1917, p.3; *Vëllazënija*, "Pritja e delegacionit shqiptar në hotel "Meissl & Schadn"", Vjenë, 28 prill 1917, p.2; Pjetër Logoreci, "Prijësat shqiptarë në Vjenë e 1917", *Rilindasi*, Newspaper supplement *Shqiptarja*, Tiranë, 12 May 2013, p.18.

29 *Neu Freie Presse*, "Die albanesiiche Huldigungsdeputation in Wien.", Wien, 21. April 1917, p.7; *Cetinjer Zeitung*, "Die albanische Huldigungsdeputation.", Cetinje, 22. April 1917, p.3.

30 Leo Freundlich, "Die albanische Huldigungsdeputation in Wien", *Die Albanische Korrespondenz*, 17-18. April 1917, p.51.

who were amazed by their appearance and traditional national dressing.³¹

On the evening of April 20th, 1917, in a restaurant “Meissl & Schadh”, a farewell dinner was held, in which I. Trollmann expressed the positive impressions of all the members of the Albanian delegation, for the warm welcome especially organized by Emperor Charles I and Archduke Max. Among other things, I. Trollmann expressed satisfaction with the harmony of the Albanian leaders of all regions, because understanding and healthy relations between them were very necessary “*for the future of the Albanian people*”. Seeking the support of Albanians for his work in Albania, I. Trollmann concluded his speech with the acclaim in Albanian: “*Long live the future of the Albanian people!*”, “*Long live Albania!*”. From the Albanian representatives, Hasan Prishtina thanked General I. Trollmann with the most grateful and friendly feelings and as a loving personality for the Albanian people, who had led the Austro-Hungarian army in its victory over the Albanian enemies. Also, on behalf of all the Albanian delegates, Monsignor Nikollë Kaçorri expressed his gratitude for the reception organized by all the leaders and institutions in Vienna, promising continued support to General I. Trollmann in Albania.³² Accordingly, part of the delegation left Vienna on April 21st, 1917, while the rest under I. Trollmann remained in Vienna until April 23rd, 1917.³³

In general, the Albanian delegation paid homage to the highest Austro-Hungarian imperial, political, diplomatic, military, social, cultural and educational authorities, being promised that the Austro-Hungarian state was committed to the issue of Albanian aspirations and giving particular importance to the national and cultural consolidation of Albanians for future self-administration.³⁴ In all meetings, the Albanian history, the heroism of Gjergj Kastrioti - Skanderbeg, the bravery, generosity and culture of the Albanians, were highly appreciated. However, at the same time, it should be noted that Austro-Hungarian state figures wanted the economic development and prosperity of the Albanians.

In the following days, the Austro-Hungarian state made the political and economic balance of the visit of the Albanian delegation of tributes, while the Foreign Ministry undertook to pay a large amount of expenses incurred from the accounts and stay of the delegation in Vienna. Thus, of the 11,805 kronor and 70 heller that the Chief of General Staff had suggested to the Foreign Ministry to pay, the latter undertook to pay only half of that amount. Thus, only 5902 kronor and 85 heller of expenses.³⁵ However, the Foreign Ministry expressed its dissatisfaction that the selection of members of the Albanian delegation “*in some particular cases was not very good*”. They argued this defect with the fact that the

31 *Neu Freie Presse*, “Die albanesiiche Deputation in Audienz beim Kaiser und bei der Kaiserin.”, Wien, 19. April 1917, p.5.

32 Leo Freundlich, “Der Abschied der albanischen Huldigungsdeputation”, *Die Albanische Korrespondenz*, 21. April 1917, p.54-55; *Vëllazënija*, “Pritja e delegacionit shqiptar në hotel “Meissl & Schadh””, Vjenë, 28 prill 1917, p.2.

33 *Neu Freie Presse*, “Die albanesiiche Huldigungsdeputation in Wien.”, Wien, 21. April 1917, p.7.

34 *Ibid*, „Die albanesische Huldigungsdeputation in Wien.“, Wien, 21. April 1917, p.7; *Cetinjer Zeitung*, “Die albanische Huldigungsdeputation.”, Cetinje, 22. April 1917, p.3. In December 1917, Ottokar Czernin emphasized that Austria-Hungary aimed at reviving and strengthening Albanian national sentiments, to consolidate state sentiments that paved the way for future self-management and their cultural development. See more: *Cetinjer Zeitung*, “Die Balkanvölker.”, Cetinje, 6. Dezember 1917, p.2.

35 *AIHT*, Vj.27-3-317, Telegram of Kral from Shkodra sent to Count Czernin in Vienna, October 15, 1917.

Albanian delegation was initially planned to represent ten Albanian cities, and eventually turned into a representation for the whole country, which the Foreign Ministry considered a hasty action. A second argument was the fact that the Foreign Ministry had received a full list of its members just one day before the departure of the delegation, of which it was late “to propose any improvement”.³⁶

However, Austro-Hungarian Consul General in Shkodra, A. Kral, making preliminary accounts in line with Austro-Hungarian political interests in Albania, had acknowledged that engaging such personalities in line with state policies left open the possibility that they “may be considered more or less like our people” in the future.³⁷ Thus, despite mobilization, time, preparations, reception and spending, the Austro-Hungarian imperial, political and diplomatic authorities could consider as a victory, the positive attitude of the Albanian leaders’ obedience and loyalty to the Austro-Hungarian intentions in the Albanian lands. An alliance with the Albanian nobles and their promises as allies in the war against the enemies of the Austro-Hungarian Empire, both inside and outside the Albanian lands, constituted an important fact for the Austro-Hungarian state to continue the war alongside the Central Powers and administer without any concern Albanian areas in Albania, Serbia and Montenegro.

Conclusion

The visit of the Albanian leaders to Vienna had historical, political, economic, social, cultural and educational significance. After the Declaration of Independence of Albania in 1912, it was the most special occasion when an Albanian delegation with an extended ethno-geographical format was welcomed by the highest authorities and representatives of a powerful European state. The Albanians receive direct confirmation that the Austro-Hungarian policy towards Albania was constructive and aimed the development and consolidation of the Albanian state. The Albanian delegation was closely acquainted with the basis and economic development of a country that cultivated the same premises for a sustainable economic base Albania. He became closely acquainted with the historical, social, cultural, artistic and educational achievements and values of the capital of the Austro-Hungarian state, creating the impression that Albania, despite the historical obstacles and injustices, could take faster steps of global development, to affirm and consolidate its values in coherence with the most developed European countries.

Sonuç

Arnavut liderlerinin Viyana ziyareti tarihi, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitim açısından önemliydi. 1912’de Arnavutluk Bağımsızlığını ilan edilmesinden sonra Arnavut devleti’nin önde gelen devlet adamları Avusturya-Macaristan gibi güçlü bir devletin temsilcileri tarafından ağırlanırlar. Bu ziyaret esnasında, Arnavutlar Avusturya-Macaristan

36 *Ibid*, Vj.27-3-314, MFA Announcement in Vienna for Storck and the Registry of the General Staff in Vienna, June 1, 1917.

37 *Ibid*, Vj.27-3-322, Private letter of Consul Kral sent to Vice-Consul Mayerhauser, April 2, 1917.

siyasetinin dostluğunu ve Arnavutluk'un devletleşme sürecinde desteğini almayı başardılar. Ayrıca Arnavut heyeti Avusturya-Macaristan'ın iktisadî istikrarı ile Viyana'da ki tarihi, sosyal, kültürel, sanatsal ve eğitimsel kazanımları ile yakından tanışma fırsatı bulup, tarihi engellere rağmen Arnavutluk'un diğer gelişmiş Avrupa ülkeleri gibi daha hızlı adımlarla ilerleyebileceği izlenimi yarattı.

Bibliography

Archival resources

1. *Kosovo State Archives Agency (KSAA)*, Fund: Јован Јовановић - Пижон, кутиа нр.9, Министарство Инострани Дела, Пов.А.Н.374, Краљ. Српском Посланству Лондон, Крф, 10 октобра 1917.
2. *Haus - Hof und Staats Archiv, Politisches Archiv Albanien (HHStA, PA, A)*, Wien (hereinafter: АИHT), Austro-Hungarian Foreign Ministry Funds for 1917, preserved in the Archives of the Institute of History in Tirana, Vj.27-1-127, Telegram of the Austro-Hungarian Consul in Shkodra, Kral, sent to MFA in Vienna, April 8, 1917.
  - Vj.27-3-322, Private letter of Consul Kral sent to Vice-Consul Mayerhauser, April 2, 1917.
  - Vj.27-1-129, Czernin's encoded telegram sent to von Storck in Baden, April 8, 1917.
  - Vj.27-1-130, Storck's telegram from Baden to Czernin in Vienna, April 8, 1917.
  - Vj.27-1-127, Telegram of Austro-Hungarian Consul in Shkodra, Kral, sent to MFA in Vienna, April 8, 1917.
  - Vj.27-1-131, Czernin's encoded telegram from Vienna to Kral in Shkodra, April 9, 1917.
  - Vj.27-1-133, Czernin's encoded telegram from Vienna to Storck in Baden and Kral in Shkodra, 9 April 1917.
  - Vj.27-2-299, List of the Albanian delegation of tributes, Shkodra, April 10, 1917.
  - Vj.27-1-134, Concepts of the Speech of the Albanian Delegation and His Majesty's Response, Vienna, April 10, 1917.
  - Vj.27-3-301, Czernin's encoded telegram from Vienna to Kral in Shkodra, April 11, 1917.
  - Vj.27-3-304, Storck's encoded telegram from Baden, April 12, 1917.
  - Vj.27-3-305, Telegram of Kral from Shkodra, April 13, 1917.
  - Vj.27-3-306, Storck's cited Telegram from Baden, April 14, 1917.
  - Vj.27-3-307, Telegram of Kral from Shkodra, April 14, 1917.
  - Vj.27-3-309, Czernin's coded telegram from Vienna to Storck in Baden, April 15, 1917.
  - Vj.27-3-308, Telephone telegram of Arz to Storck, Baden, April 15, 1917.
  - Vj.27-3-308, Telephone telegram of Arz to Storck, Baden, April 15, 1917.
  - Vj.27-3-317, Telegram of Kral from Shkodra sent to Count Czernin in Vienna, October 15, 1917.
  - Vj.27-1-128, Telephone Telegram of Storck from Baden, April 19, 1917.
  - Vj.27-3-314, MFA Announcement in Vienna for Storck and the Registry of the

General Staff in Vienna, June 1, 1917.

Periodical

1. *Cetinjer Zeitung*, “Peja.”, Cetinje, 3. Dezember 1916, p.2.
  - “Die albanische Huldigungsdeputation in Cetinje.”, Cetinje, 15. April 1917, p.3.
  - “Die albanische Huldigungsdeputation.”, Cetinje, 22. April 1917, p.3.
  - “Die Balkanvölker.”, Cetinje, 6. Dezember 1917, p.2.
2. *Die Albanische Korrespondenz*, “Eine albanische Abordnung beim Leichenbegängnis des Kaisers”, 28. November 1916, p.45.
  - “Die albanische Huldigungsdeputation in Wien”, 17. April 1917, p.50.
  - “Die albanische Huldigungsdeputation in Wien”, 17-18. April 1917, p.50-51.
  - “Die albanische Huldigungsdeputation in Wien”, 17-18. April 1917, p.51.
  - “Der Abschied der albanischen Huldigungsdeputation”, 21. April 1917, p.54-55.
3. *Neu Freie Presse*, “Die albanesische Deputation in Audienz beim Kaiser und bei der Kaiserin.”, Wien, 19. April 1917, p.5.
  - “Die albanesische Huldigungsdeputation in Wien.”, Wien, 21. April 1917, p.7.
4. *Posta e Shqypniës*, “Gjakova n’dekë t’Nelt Madhniës s’Tii Franc Jozefit I”, Shkoder, 20 Dhetuer 1916, p.4.
5. *Rilindasi*, Newspaper supplement *Shqiptarja*, Pjetër Logoreci, “Prijësat shqiptarë në Vjenën e 1917”, Tiranë, 12 May 2013, p.18.
6. *Vëllazënija*, “Të mbriritunit e deputacionit shqipëtar në Vjenë”, Vjenë, 28 prill 1917, p.1.
  - *Vëllazënija*, “Pritja e delegacionit shqiptar në hotel “Meissl & Schadn””, Vjenë, 28 prill 1917, p.2.

Doç. Dr.
Başak ERGÜDERİstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Maliye Bölümü
berguder@istanbul.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0804-4254>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
20/05/2020Kabul edildi.
Accepted
15/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.740349>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Borç Yönetiminden Bir Kesit: İkramiyeli Tahviller

*A Cut View Concerning the Debt Management of Ottoman Public
Debt Administration: Lots Turcs*

Öz

Bu çalışmada uluslararası finans sermayenin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerinin Düyun-u Umumiye İdaresi'nin mali denetimi açısından analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisine tarımsal meta üretimi ihracatına dayalı dış ticaret ilişkileri ile entegre olmaktadır. Osmanlı ekonomisinde ticaret ve finans sermayesinin uluslararasılaşması, dış borçlanma ilişkilerinde rol oynayan kurumlar ile yüzyıl sonunda gerçekleşti. Osmanlı ekonomisinde kamu borçlarının mali denetiminde etkili olan Düyun-u Umumiye İdaresi, doğrudan yabancı yatırımları da desteklemekteydi. Yabancı demiryolu yatırımlarının risklerinin azaltılmasında rol oynayan Düyun-u Umumiye İdaresi, uluslararası sermaye yatırımları açısından güvenilir bir kurumdu. Çalışmada, Rumeli demiryolu yatırımının finansmanı için çıkarılan ikramiyeli tahvillerin incelenmesiyle, uluslararası sermayenin Osmanlı ekonomisinde yarattığı finansallaşma eğilimi incelenmektedir. Çalışmada, Düyun-u Umumiye'nin mali denetim dışındaki faaliyetlerinin özellikle yabancı yatırımlara yönelik faaliyetlerinin sonuçlarını analiz edebilmek açısından Rumeli demiryollarının finansmanı için çıkarılan İkramiyeli tahviller incelenmektedir. 1870 ve 1872 yılında iki seri halinde çıkarılan ve kura ile ikramiye kazandıran tahvillerin getirisinden küçük yatırımcılar yararlanamamıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı ekonomisi, Düyun-u Umumiye İdaresi, Birinci Küreselleşme Evresi, Dış Borçlar, İkramiyeli Tahviller.

ATIF: ERGÜDER Başak, "Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Borç Yönetiminden Bir Kesit: İkramiyeli Tahviller", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (470-485)

CITE: ERGÜDER Başak, "A Cut View Concerning the Debt Management of Ottoman Public Debt Administration: Lots Turcs", *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (470-485)

Abstract

In this study, it is aimed to analyze the effects of international finance capital on Ottoman economy in terms of the debt management of Ottoman Public Debt Administration. The integration of Ottoman economy with the world economy had been accelerated by international trade based on petty commodity production in agriculture. The internationalization of financial capital had been occurred with the help of the institutions that played a crucial role through debt management of Ottoman economy in the end of the century. Ottoman Public Debt Administration, the financial audit of public borrowing in the Ottoman economy, promoted foreign direct investments. The Ottoman Public Debt Administration that played a crucial role in decreasing the risks of foreign railway investments was a reliable institution for foreign investors. In the study, it is examined the financialization tendency created by international capital on Ottoman economy by analyzing the Lots Turcs that released to the market to finance Rumeli Railway investment to discuss the conclusions of activities directed to foreign capital of the Ottoman Public Debt Administration. Small investors had not been able to generate an income by drawing lots from Lots Turcs released to the market in two series in 1870 and in 1872.

Keywords: *Ottoman economy, Ottoman Public Debt Administration, The First Era of Globalization, External Debts, Lots Turcs.*

Giriş

Dünya ekonomisi açısından 19. yüzyılın büyüme yüzyılı olarak ele alınması, yüzyıl boyunca sanayi devriminin yarattığı yeni teknolojilere yatırım yapan toplumların kapsayıcı ekonomik kurumlara yönelmesinin sonucu olarak görülmektedir.¹ Osmanlı ekonomisi yüzyılın özellikle son çeyreğinde, dış ticaret ilişkilerinin yarattığı ticarileşme ve parasallaşma eğilimleri ile birlikte büyümekteydi. Osmanlı ekonomisinde dış ticaret yoluyla gelen paranın dışa kapalı ekonomik yapıyı büyük ölçüde kırması, para arzına dayalı piyasa ekonomisi ile geleneksel üretim modeline dayalı içe kapalı ekonominin birlikte var olmasına zemin hazırladı. Eldem'in verilerine dayanarak 1889-1911 döneminde Osmanlı ekonomisinde, 1873-1896 kriz dönemi hariç, GSMH'de yıllık ortalama artış yüzde 2'ydi.² 500 yıllık dönem boyunca Osmanlı kentlerinin fiyat-ücret serilerindeki artış izlendiğinde 19. yüzyıl, Osmanlı ekonomisi açısından da büyüme yüzyılı olarak değerlendirilmektedir.³

Devletlerarası ticaret anlaşmalarıyla uluslararası ticaretin önündeki engeller kaldırılmasıyla Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine entegrasyonu, ticaretin finansmanı sorununu da beraberinde getirdi. Dönem boyunca etkili olan iktisadi kurumlar, kapitalist üretim ilişkilerinin ekonomide kurumsallaşmasında ticarileşme ve parasallaşma

- 1 Daron Acemoğlu ve James A. Robinson, *Ulusların Düşüşü Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, çev. Faruk Rasim Velioğlu (İstanbul: Doğan Kitap, 2018), 227.
- 2 Zafer Toprak, "From Liberalism to Solidarism: The Ottoman Economic Mind in the Age of the Nation State (1820-1920)" in *Studies in Ottoman Social and Economic Life*, ed. Raoul Motika, Christoph Herzog, Michael Ursinus (Heidelberg: Heidelberg Orientverlag, 1999), 178.
- 3 Şevket Pamuk, "Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü", *Toplumsal Tarih* 134, no.1 (Şubat 2005): 40.

eğilimlerinin etkisini arttırdı. Yeni kapitalist üretim tarzıyla birlikte devam eden eski üretim yapısı modern ve geleneksel kurumlardan oluşan dual ekonomik yapıda devletin ekonomiye müdahalesini elzem kılmaktaydı. Osmanlı ekonomisinde iktisadi kurumlarının oluşumu ve işlevi, Avrupa ekonomilerinden farklı bir seyir izledi. Balta Limanı Ticaret Anlaşması (1838) Osmanlı'nın uluslararası ticarete açık bir pazar olmasında, Avrupa Kamu Hukuku'nun temel prensiplerini benimseyen Islahat Fermanı (1839) ise mülkiyet haklarının oluşmasında etkili olarak Osmanlı devletinin dünya ekonomisiyle entegrasyonunda önemli rol oynamıştır.⁴ Tanzimat dönemi (1826-1908) olarak adlandırılan iktisadi ve siyasi reformların yaşama geçirildiği kesitte gerçekleşen reformlar, Osmanlı ekonomisinde dışa açık liberal iktisat politikalarının hayata geçirilmesini yasal ve kurumsal olarak kolaylaştırdı. Tanzimat ve Islahat Fermanlarında yer alan vatandaşların eşitliği ilkesi, halkın devletle özdeşleşmesine ve yerel eşraf karşısında devletin halkın yanında yer almasına hukuki bir zemin hazırlamakla birlikte, Avrupa'nın Osmanlı'nın iç işlere karışmasını engellemeyi de hedeflemekteydi. Tanzimat dönemi, yerel eşraf üzerindeki denetimini arttıran bürokrasi ve merkezi yönetimin zenginleşmesiyle sonuçlanmıştır.⁵

Osmanlı ekonomisinde ticarileşme ve parasallaşma eğiliminin artması, kapitalizme geçiş sürecini de hızlandırmaktaydı. Kapitalist ilişkilerin kurumsallaşmasından önce üretim düzeyi, sermaye birikimi ve teknolojik gelişme açısından Osmanlı ekonomisi durgun bir ekonomiydi.⁶ Küçük ölçekli tarımsal meta üretiminin uluslararası pazar ekonomisine açılması, kapitalist üretim ilişkilerinin tarımda yerleşik hale gelmesine neden oldu. Tarımsal üretimin ihracata yönelmesi ekonomiyi dışa açık bir pazar haline getirmekteydi. Osmanlı ekonomisinde merkezi otoritenin vergi olarak topladığı tarımsal artığının borçlanma ilişkileri sonucunda Avrupa ekonomisine ödenen finans sermayenin faiz gelirin dönüşmesiyle sermaye birikimi uluslararasılaşmaktaydı.⁷ Osmanlı ekonomisinde tarımsal meta üretimi fazlasının ihracatıyla artı-değer yaratılması ve artı-değerin yatırıma dönüştürülmesi yerine faiz giderlerinin ödenmesine kullanılması sözkonusuydu. Bu durum Osmanlı ekonomisinde sanayileşme yerine hızla parasallaşma ve ticarileşmeye dayalı bir finansallaşma eğiliminin oluşmasına katkıda bulunmaktaydı. Artı-değerin (sermayenin) gerçekleşmesinde uluslararası finans sermayenin egemenliğinde dış borçlanma ilişkileri rol oynamaktaydı. Tarımsal üretimin dış ticarete konu olduğu yüzyıl boyunca devlet bütçesi açık vermekte, vergi gelirleri artan kamu harcamalarını finanse etmekte yeterli olmamaktaydı.

Osmanlı ekonomisinde kamu borçlarının mali denetiminde olduğu kadar, yabancı demiryolu yatırımların risklerinin azaltılmasında da rol oynayan Düyun-u Umumiye İdaresi, uluslararası sermaye yatırımları açısından önemli bir kurumdu. Çalışmada, Rumeli demiryolu yatırımının finansmanı için çıkarılan ikramiyeli tahvillerin incelenmesiyle, uluslararası sermayenin Osmanlı ekonomisinde yarattığı finansallaşma eğilimi ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin borç yönetiminin sonuçlarının analiz edilmesi hedeflenmektedir.

4 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 21.

5 Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği* (Ankara: Doğu Batı, 1985), 84-85.

6 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme* (İstanbul: Tarih Vakfı yayınları, 2005), 11.

7 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (Newyork: Verso Books, 2003), 57.

1. Osmanlı Ekonomisinde Dış Borçlanma ve Düyün-u Umumiye İdaresi

1.1. Kurumsal Düzenlemeler ve Dış Borçlanma

Osmanlı bütçesi 16. yüzyıldan itibaren sürekli açık vermekte ve bütçe açığı dolaşımdaki değerli madenden oluşan paranın vezin ve ayarıyla oynanarak elde edilen kısa vadeli ek gelirle kapatılmaktaydı. Tağşişler ile değeri düşürülen Osmanlı altın ve gümüş sikkesinin enflasyonist etki yaratmaması, narh uygulamasının fiyat hareketlerini sınırlamasından kaynaklanmaktaydı.⁸ Buna karşın 18. ve 19. yüzyıl boyunca artan askeri harcamalar ve vergilerin verimli biçimde tahsil edilememesi nedeniyle bütçe açığı sorunu yapısal hale getirmekteydi. 18. yüzyıl boyunca Avrupa devletlerinin çoğunda vergi gelirlerinin artmasına karşın Osmanlı ekonomisinde vergi gelirlerinde kayıplar yaşanmakta, bütçe açıklarını finanse edecek yeni kurumların oluşmasına yönelik reformlar hızlanmaktaydı. 18. yüzyıl boyunca artan harcamalar ve maliyenin merkezileşmesi yönündeki reform çabalarının da sonuçsuz kalması sonucunda vergi gelirlerinde ciddi kayıplar yaşanmıştır.⁹ Tanzimat dönemi öncesi tarımsal üretim üzerinden elde edilen vergilerde kayıp yaşanmasında, mültezimlerin muaccele için borçlanması rol oynamaktaydı. Tanzimat dönemi boyunca hayata geçirilen arazi reformları sonucunda vergi sisteminde yerel eşrafi güçlendirecek yetkiler daraltılmaktaydı. Buna karşın vergi gelirinin tamamı hazineye girmemekteydi. Tanzimat Dönemi boyunca izlenen maliyeyi merkezileştirme politikası ile vergi gelirlerinin hazineye aktarılmasında yaşanan sorunlarının çözümü hedeflenmekteydi. Bütçe açığı sorununu çözmeye yönelik reformları gerçekleştirecek kesim Osmanlı bürokratlarıydı. Tanzimat dönemi boyunca bürokrasi, devlet gelirlerini arttırma gibi merkezi devletin güçlenmesini hedefleyen maliyeyi merkezileştirmeyi mümkün kılan reformlarla uyum içindeydi.¹⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi devletin güçlenmesi, geleneksel kurumlara yönelik yaklaşımda belirleyici olmakla beraber, bürokrasinin güçlenmesine de neden olmaktadır.

Avrupa monarşilerini model alan merkezi bürokratik devlet anlayışını ve yeni ekonomik kurumları savunan bürokratlar ile Osmanlı geleneksel kurumlarını savunan toplumsal kesimler arasında dönem boyunca bir çatışma yaşanmaktaydı.¹¹ Tanzimat döneminde özellikle devletin vergi sistemine yönelik reform arayışında modern ordu sistemine geçiş ve idari reformlarla artan kamu harcamaları önemli rol oynamaktaydı. Kurumsal değişimler, sadece devletin yeni gelir kaynakları oluşturma arayışının sonucu olarak değil aynı zamanda vergi tahsilatında yaşanan zorlukları aşacak yeni altyapı sistemleri oluşturma ve tarımsal üretime dayalı ekonomik yapının gelişimini sağlamanın da yolu olarak önemli rol oynamaktaydı.¹² Bütçe açıklarının kronikleşmesiyle süreleri uzatılan iltizam sözleşmeleri, iç borçlanma aracı olarak da kullanılmaktaydı. *İltizam sisteminde*

8 Zafer Toprak, "Küreselleşme Evreleri ve Türkiye'de Finansal Yapının Evrimi" *Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi* içinde, ed. Çağlar Keyder (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2010), 87.

9 K. Kıvanç Karaman and Şevket Pamuk, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History* 70, No. 3 (September 2010): 622.

10 Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, 79.

11 Halil İnalçık, "Turkey Between Europe and the Middle East, Perceptions", *Journal of International Affairs* 3, no.1 (March-May, 1998): 8-9.

12 Karaman and Pamuk, "Ottoman State Finances", 598.

yapılan değişiklikler sonucunda verginin devlet memurları aracılığıyla toplanması, merkezi bürokrasinin güçlenmesini sağlamaktaydı.

Osmanlı ekonomisinde Tanzimat reformlarının yarattığı iktisadi dönüşüm, para politikalarının yeniden düzenlenmesi ile hayata geçirildi. 1850'li yıllarda para piyasasının yapılandırılmasına yönelik reformlar, kaimenin piyasaya sürülmesi, çift metalli para sistemine geçiş, modern bankaların kurulması ve dış borçlanmayla Avrupa ekonomisine entegrasyon hızlanmaktaydı.¹³ Para piyasasına yönelik reformlar Osmanlı ekonomisinde tarımsal meta üretiminin ihracına dayalı yapının finansmanına yönelik olarak yeni yöntemlerin geliştirilmesini olanaklı kılmaktaydı. Kâğıt paranın basımı, üniter para sistemine geçiş, bankaların faaliyete geçmesi, Avrupa tarzı bütçeleme tekniklerinin kullanılması, dış borçlanmanın başlaması, yabancı ticaret odalarının merkezlerinin İstanbul'a taşınması gibi pek çok ekonomik gelişmenin yaşandığı 19. yüzyılının ikinci çeyreği, daha önceki yüzyıllarda pek de bilinmeyen bir iktisadi artı-değer yaratmaktaydı.¹⁴ Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine entegrasyonunda ticarileşme ve parasallaşma eğilimine uygun olarak gelişen borçlanma mekanizması, uluslararası sermayenin Osmanlı ekonomisinin mali denetiminde söz sahibi olmasına neden olmaktaydı. Birinci Küreselleşme Dönemi (1870-1914) boyunca uluslararası finans ağlarının uluslararası finans merkezlerini oluşturması, pek çok kenti finans ve ticaret merkezi olarak öne çıkarmaktaydı. Osmanlı ekonomisinde bu dönem yaşanan finansal gelişmeler, dönemin önemli bankerlerinin ve bankalarının İstanbul'a yerleşmesi, İstanbul'u uluslararası bir finans merkezi haline getirmektedir.

Osmanlı ekonomisinde tarımsal üretime dayalı ihracat fazlası, dış borçlanma faaliyeti ile Avrupa finans sermayesinin faiz geliri olarak ödenmekteydi. Dış borçlanmanın başladığı 1854'ten, Osmanlı Bankası'nın kuruluşuna (1863), moratoryumun ilan edildiği 1875'den, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasına (1881) dek yaşanan gelişmelerin tümü parasallaşma ve ticarileşme sürecinin parçasıydı.¹⁵ Kırım Savaşı'nın ardından ilk dış borcun alımı, uluslararası finans çevrelerinin Osmanlı ekonomisine yönelik ilgisini arttırdı. Yüksek faizli yüklü miktarda borçlanmanın gerçekleştiği 1854-1876 dönemi boyunca Osmanlı devlet tahvilleri, Avrupa ekonomisinde sanayi üretimine talep yaratan bir mekanizma haline gelmekteydi. 1854-1875 yılları arasında toplam borçlanılan 5.297.676.500 Frank'ın, hazineye net gelir olarak giren miktarı 2.300.000.000 Frank'tır ve borçlanma faizleri yüzde 15-20 düzeyi gibi ortalamanın oldukça üstündedir.¹⁶

Osmanlı dış borçlanmasında en yüksek komisyon ve masrafla anılan borçlanmalar; Ağnam İstikrazı (1865), İkramiyeli Tahvil Borçlanması (1870) ile 1873 ve 1874 yılında gerçekleştirilen borçlanmalarıdır. Bu borçların ortak özelliği, borçlanma tutarı ile net elde edilen gelir arasındaki farkın oldukça yüksek olmasıdır. 1869-1875 yılları arasında Osmanlı tahvillerinin itibari değeri 5 kat artmasına karşın, Avrupa'da yaşanan mali kriz nedeniyle

13 Edhem Eldem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt", *European Review* 13, no.3 (July 2005): 434.

14 Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 160.

15 Toprak, "From Liberalism to Solidarity", 179.

16 Başak Ergüder, *Galata Hanları: Paranın Serüveni* (İstanbul: SAV Yayınları, 2011), 109.

ortalama ihraç fiyatlarının en düşük olduğu borçlanmalar ise yine 1865,1870, 1873 ve 1874 borçlanmalarıdır.¹⁷ 1875 Krizi Osmanlı dış borçlanmasında önemli bir kırılmaya neden oldu. 1874-75 bütçe genel gelirleri 22 milyon, dış borç ödemeleri 200 milyon, yıllık borç ödemeleri ise 12 milyon sterlin olmuştur. 1875 yılında Osmanlı hükümetinin borç ödemelerini durdurması ile birlikte, İstanbul hükümeti 1875-1880 yılları arasında borç faizlerinin yarısını nakit, diğer yarısını ise yüzde 5 faizli tahviller ile ödeme yolunu seçti. 1875 Ekim ayı boyunca çıkarılan kararname ve tebliğlerde borçların ödenmesi karşılığında teminat olarak Mısır vergisi, gümrük vergisi, tuz ve tütün gelirleri gibi önemli gelirler gösterildi. İki Kararname Arası Dönem olarak adlandırılan 1875 Kararnamesi ile moratoryum ilan edilmesinden Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulduğu Muharrem Kararnamesine (1881) kadar geçen dönem, Osmanlı dış borçlanması açısından yeni bir eşiğin açılması sözkonusuydu. İki Kararname Arası Dönemde çıkartılan kararnameler ve anlaşmalar ile alacaklı devletlere mali denetim hakkını tanıyan düzenlemelere gidilmekteydi. Hazineye kısa vadeli borçlanmanın sona ermesi ve mali denetimin uluslararası sermayenin temsil edildiği kurumlara devredilmesi ile dönemin sonunda gerçekleşti.¹⁸

Düyun-u Umumiye İdaresi'nce, Mısır Vergisinin karşılık olarak gösterildiği 1854, 1855, 1871 ve 1877 borçları dışındaki tüm dış borçlar birleştirildi ve 1876-1881 yılları arasında birikmiş borçlar, Ramazan Tahvilleri adı altında toplam değeri yüzde 10 zamlı, ortalama ihraç değeri düşürülmüş tahviller olarak piyasaya sürüldü. Şirketlerin satın aldıkları yeni tahvillerin piyasada halka düşük fiyatlarla satılması, hızla gelir elde edilmesini kolaylaştırmaktaydı. Rumeli Demiryolları için çıkartılan ikramiyeli tahviller, Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından yüzde 10 zamlı fiyatlarla piyasaya sürüldü.¹⁹ Düyun-u Umumiye İdaresi, tahvil sahiplerine ayrılmış olan gelir kaynaklarından elde edilen geliri yönetme, toplama ve saklama yetkisine sahipti. Muharrem Kararnamesi'ne göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelir kaynaklarından elde edilen toplam gelirin beşte dördü borç faizi ödemelerine, kalan gelir ise borçların miktarının azaltılmasına harcanacaktı. Bu düzenlemeden Osmanlı ekonomisinden çok Osmanlı tahvillerini elinde tutan uluslararası kreditorler, gelir kaynaklarının karlılığını arttırarak yararlanacaklardır.²⁰

21 maddeden oluşan Muharrem Kararnamesi'nde yer alan maddelerin ilk kısmı iç ve dış borçların konsolidasyonuna yönelik olup, ikinci kısımda konsolide edilen borçlara yönelik düzenlemeler yer almaktadır. Kararname'nin son maddelerinde Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kuruluşu ve Babîali ile ilişkileri düzenlenmekteydi. Muharrem Kararnamesi ile dış borçlar Avrupa tahvil piyasasında değeri düşük yeni tahviller ile değiştirilerek borç miktarı yüzde 56 oranında azaltıldı. Borç tahvilleri ödeme planına bağlanarak güven derecesine göre 4 gruba ayrıldı. Buna göre A Serisi borçlar 1858 ve 1862 borçlanmaları, B Serisi borçlar 1860,1863,1864,1874 borçları, C Serisi borçlar 1865,1873 borçları ve D Serisi borçlar Düyun-u Umumiye tahvilleri ile ikramiyeli tahvillerdi. 30 Nisan 1890 sözleşmesi

17 Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları* (Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2010), 96.

18 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

19 İ. HakkıYeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi* (İstanbul: Ekin Yayınevi, 1964), 66.

20 Giampolo Conte and Gaetano Sabatini, "The Ottoman External Debt and its Features under European Financial Control (1881-1914)", *Journal of European Economic History* 43, no.3 (2014): 82.

ile B, C ve D Serisi (ikramiyeli tahviller olarak bilinen demiryolu hisselerini de içeren) borç serileri birleştirilerek, faiz oranları yüzde 5'ten yüzde 4'e indirildi. Son derece tartışmalı olan bu yeni sözleşme, büyük tahvil sahiplerinin protestoları ile karşılandı. 1890 Sözleşmesi, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin çalışma faaliyetlerine gelecek iki yıl boyunca hâkim olacak çelişkilere yol açacaktı. Sözleşmeye göre tahvil serilerinin birleştirilmesi sonucunda tahvillerin toplam nominal değeri 83,910,441 TL idi. Anlaşmada yeniden yapılanma süreci ve hesapların ayrıntılı olarak aktarıldığı maddelerin yanısıra yapılan işlemlerin avantaj ve dezavantajlarının tartışıldığı bir açıklamaya yer verilmekteydi. Buna göre birleştirilen tahvil serilerinin amortismanı 1943-44 mali yılına kadar uzatılmaktaydı.²¹

Borç tahvillerinin riski 1882-1901 yılları arasında azalmış ve düşük faiz oranlarıyla borçlanılmıştı. Düyun-u Umumiye İdaresi, 1903 yılında Osmanlı borçlanmasında değiştirme ve birleştirme işlemi yapmasının ardından, demiryolu yatırımlarının vergi gelirinde yarattığı artışın gelirini de bütçesine ekleyerek en verimli dönemini 1903-1914 yılları arasında yaşadı. Osmanlı hükümeti, demiryolu imtiyazlarını alan kişi ve kurumlara yapılan ve işletilen her kilometre demiryolu için yıllık 150 bin Frank gayrisafî kâr garantisi vermekte, işletme gelirleri bu miktardan az olduğu durumda her kilometre demiryolu için yıllık 15 bin Frank gayrisafî geliri sağlamak amacıyla Düyun-u Umumiye İdaresi Aşar vergisinin toplanmasını yönetmekteydi. Demiryolu hattının geçtiği İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancaklarında Aşar açık arttırmaya çıkarıldığı zaman Düyun-u Umumiye İdare'sinin görevlisi hazır bulunacak ve açık arttırmayı kazanan mültezimlerin daha önce hükümete vermek zorunda olduğu senetler, sancaklardaki Düyun-u Umumiye görevlilerine verilecek ve karşılıkları da ancak görevlilere ödenecekti.²² Düyun-u Umumiye İdaresi, demiryolu altyapısına sahip olan yeni bölge sayısının artmasını sağlayarak, kendisine bırakılacak yeni gelir kaynaklarına sahip olmak istemekte ve demiryolu imtiyazlarını doğrudan desteklemekteydi. Borçların birleştirilmesi ile yeni tahviller çıkarılması ise artan tahvil fiyatları nedeniyle bu dönem kurumun gelir kaynaklarını güçlendirdi. 1886-1914 döneminde ortalama yüzde 4 faiz ve yüzde 85 ihraç fiyatıyla toplam 150 milyon sterlin yeni dış borçlanmanın gerçekleşmesi kurumun başarısı olarak görülmektedir.²³ Birinci Dünya Savaşı boyunca dış borç ödemelerinin askıya alınmasına karşın Düyun-u Umumiye İdaresi diğer faaliyetlerine devam etmekteydi. 1915 yılında Osmanlı ekonomisine kâğıt para basması için iki kez başvurulmuş Düyun-u Umumiye İdaresi, altın karşılığı olan kâğıt para emisyonunu kabul ederek, Osmanlı Bankası'nın emisyon bankası olma işlevini üstlendi ve Berlin ile Viyana'dan toplam 150 milyon Frank borç alınarak finanse edilen emisyonlarda bulundu.²⁴ Birinci Dünya Savaşı boyunca Alman hazine bonoları ile finansman açığını kapatan hükümet, Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından yapılan ilki Avusturya ve Alman hükümetlerinden altın karşılığı diğeri Alman hazine bonusu karşılığı olan yedi tertip evrak-ı

21 Alexander Johnson, The Gabriel Aubaret Archive of Ottoman Economic and Transportation History (Dasa Pahor), 18, <http://www.pahor.de> (January 29, 2019), s.82

22 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi: Düyunuumumiye*, çev. Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: Doğu-Batı yayınları, 1979), 120.

23 Eldem, "Ottoman Financial Integration", 442.

24 Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (Özel Sayı 1979-1980): 215.

nakdiye basımı karşılığında yaklaşık 161 milyon liralık emisyon gerçekleştirilmiştir.²⁵ Birinci Dünya Savaşı dönemi boyunca kurum, 1915 öncesinde müttefik olan devlet vatandaşlarının borçlarını ödemiştir. 1918 yılında ise Trablus tazminatı olarak 700 bin Osmanlı lirası birleştirilmiş borcu ödemiştir.²⁶

1.2. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Gelir Kaynakları ve Organizasyon Yapısı

Muharrem Kararnamesi (1881) ile kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi, yabancı yatırımcılar açısından işbirliği yapılacak güvenilir bir temsilciydi.²⁷ Düyun-u Umumiye İdaresi borçların yönetiminde Avrupa sermayesini etkin kılmaktaydı. Avrupa finans sermayesi için garantör olan kurum Osmanlı ekonomisinde Avrupa mali denetim mekanizmasını oluşturmaktaydı. Muharrem Kararnamesi'nin 21. maddesinde diplomatik ve politik müdahale seçeneğinin ortaya konulması, kurumun özel nitelikli mali denetim özelliğini muğlaklaştırmakta ve devletlerin doğrudan denetimine kapıyı aralamaktaydı. Borç servisi için daha önce Rüsüm-u Sitte İdaresi'ne bırakılan dolaylı vergilerle birlikte pek çok önemli devlet gelirinın toplanması, yönetilmesi ve borçlanmaya ayrılması yetkisi Düyun-u Umumiye İdaresi'ne verilmiş, bütçe gelirlerinin yaklaşık beşte biri borç ödemesi tamamlanana kadar kuruma bırakılmıştı.²⁸ Düyun-u Umumiye İdaresi, yılsonunda Osmanlı bütçesi ile birleştirilip aynı tür hesap kontrolüne tabi tutulan bütçesi nedeniyle değil, yönettiği gelir kaynakları ve yabancıların çoğunluğa sahip oldukları yönetim kurulu nedeniyle devlet içinde devlet olarak görülmekteydi.²⁹

Düyun-u Umumiye Konseyi'nin gelir kaynakları içinde yer alan ve 1862'de hükümet tarafından kurulan Tuz Tekeli, aynı yıl yapılan borçlanma için gelirleri bakımından güvence sunmaktaydı. İstanbul, Edirne, Bursa ve Samsun çevresindeki bazı bölgelerin ipek aşarı gelirleri Konsey'e aitti. Konseyin kullanımına bırakılan diğer dolaylı vergiler, pul resmi, balık vergisi ve alkol vergisiydi. İpek aşarı geliri alınan tedbirler sonunda artan ipek üretimi sonunda ciddi bir gelir kaynağı haline gelmişti. 1880'de ipek üretimi 200.000 liradan, 1910'larda 2.8 milyon liraya yükselirken, ipek aşarı geliri de 20.000'den 200.000 altın liraya yükseldi.³⁰ Düyun-u Umumiye İdaresi, ispirto ve ispirtolu içkilerden alınan yüzde 15 oranındaki muamele vergisini yüzde 8 oranındaki gümrük vergisi seviyesine indirmek için girişimlerde bulunmuştu. Üzerindeki vergi yükü azaltılan ispirto ve ispirtolu içkilerden elde edilen gelirden yüzde 38'lik bir artış kaydedildi.³¹

Muharrem Kararnamesi'nin 7. maddesi uyarınca gümrük gelirinın hazineye ayrılan payının üzerine çıkan miktarın Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılması ve bu gelirin İdare tarafından yönetilmesi, kuruma yaptırım gücü sağlamaktaydı. Avrupa ile dış ticarete,

25 Toprak, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı", 217.

26 Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, 173.

27 Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, 98.

28 Eldem, "Ottoman Financial Integration", 442.

29 Bedri Gürsoy, "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 1-4 (Şükrü Baban'a Armağan)*, cilt:40, (1984): 21.

30 Gürsoy, "100. Yılında", 41.

31 Gürsoy, "100. Yılında", 42.

gümrük vergisinin kurum tarafından toplanması, Düyun-u Umumiye İdaresi'ni Avrupa devletlerinin vekili haline getirmekteydi. Osmanlı Hükümeti yeni borçlanmalar için gümrük vergileriyle yeterli geliri elde etmeyi hedeflerken kurum, Osmanlı ekonomisine yatırım yapacak olan Avrupa sermayesinin çıkarlarını da güvence altına almaktaydı.³² 1907-1915 yılları boyunca gümrük vergisi Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından toplandı. 25 Nisan 1907'de imzalanan Ticaret Anlaşması ile ithal edilen mallara yüzde 8 vergi konulurken, hedeflenen gümrük vergisinin yüzde 11'e çıkarılmasıydı. Gümrük vergisi gelirin yüzde 75'i hazineye aktarılırken, yüzde 3 ek vergi Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından toplanarak il gümrük veznelerine yatırıldı. Hükümet tarafından Makedonya illerine (Kosova, Selanik ve Manastır'a) ayrılan bu gelirin 250.000 Osmanlı lirasını geçen kısmı borçlanmayı finanse etmek üzere Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından yönetilecekti. 1907 Ticaret Anlaşması ile Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yetkileri genişlemekte ve kurum gümrük rejimi üzerinde yaptırım gücüne sahip olmaktaydı. 1916 yılında değer esaslı matraha geçişle birlikte gümrük vergisi gelirlerinin yarısı İdare'ye bırakılmıştı. Gümrük vergisi oranları ise 1907'den 1914'e artış kaydederek, yüzde 15 düzeyine yükselmişti.³³

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin gelir kaynakları arasında Tuz Tekeli ve Tütün Rejisi de önemli bir paya sahipti. Tuz Tekeli'nden elde edilen gelirler 1914 yılında 1 milyon 103 bin 23 liraya yükselerek, İdare yönetiminde elde edilen gelir yüzde 26'ya varan oranda bir artış göstermekteydi.³⁴ Alacaklı ülkelerin kurduğu ve gelirleri Osmanlı dış borçlarını ödemek için kullanıldıktan sonra kalanı Düyun-u Umumiye İdaresi'ne devredilen Tütün Rejisi, Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kaynağı olan tütün, tuz ve alkolden toplanan vergilere 40 yıl boyunca sahip oldu. Reji'de Avusturya, Almanya, İngiltere ve Osmanlı Hükümeti'ni temsil eden üyelerin yanı sıra Fransız sermayesini temsil etme gücüne sahip olan Osmanlı Bankası da yer almaktaydı.³⁵ Tütün Rejisi, Osmanlı ekonomisinde doğrudan yabancı yatırımların ortalama yüzde 23'ü değerindeydi ve Dünya ekonomisindeki en büyük tütün iştirakiydi.³⁶ 1884 yılında Viyana, Berlin ve Osmanlı Bankası aracılığıyla Parisli sermayedarların katıldıkları ortak iştirak, Osmanlı Tütünleri İşletme Ortaklığı olarak tütün ve sigara üretimini devraldı.³⁷ Düyun-u Umumiye İdaresi, şirket ortaklarına yüzde 8'lik bir kâr garantisi verdikten sonra kalan geliri Osmanlı hazinesi ile paylaşmaktaydı. Tütün tekeli Osmanlı Bankası'nın da denetiminde olan bir kuruluş olarak Düyun-u Umumiye İdaresi'nin en önemli gelir kaynaklarından biriydi.³⁸

Düyun-u Umumiye İdaresi yönettiği gelir kaynakları ile ekonomi üzerindeki müdahale gücünün arttırmaktaydı. Bununla birlikte kurum Osmanlı bütçesinde gittikçe büyüyen bir gelir kaynağına sahipti. Osmanlı dış borçlarını denetleyen ve yöneten Düyun-u Umumiye İdaresi, Muharrem Kararnamesi'nin ilgili maddelerine uygun olarak Osmanlı

32 Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*,166.

33 Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, 112.

34 Gürsoy, "100. Yılında",40-41.

35 Ergüder, *Galata Hanları*, 235-36.

36 Johnson, *The Gabriel Aubaret Archive*, 159.

37 Johnson, *The Gabriel Aubaret Archive*, 160.

38 Johnson, *The Gabriel Aubaret Archive*,162.

tahvil alacaklılarının borçlarının geri ödenmesini garanti altına alma hedefine uygun olarak faaliyette bulunmaktaydı.

Düyun-u Umumiye İdaresi, organizasyonu ve işleyişi açısından Avrupalı devletlerin himayesinde olan bir kurumdu.³⁹ Düyun-u Umumiye İdaresi üyeleri, devletlerin resmi olmayan onayı ile atanmakta ve resmi hükümet hizmetlerinde bulunduktan sonra devletlerinin resmi görüşüne sahip olarak konseye geçmekteydi. Üyeler arasında, Osmanlı ekonomisine yatırım yapan demiryolu ortaklıklarının yönetim kurulu üyeleri de yer almaktaydı. Düyun-u Umumiye İdaresi, uluslararası sermayenin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkinliğini sadece borçlanma ilişkileri ile arttırmamış, aynı zamanda yabancı firmaların altyapı sektörüne yönelik yatırımlarında kârlılıklarını temin edici uygulamalarla mali ve iktisadi sistemde tam ve tek taraflı bir denetim kurmuştur.⁴⁰ Osmanlı ekonomisinde uluslararası sermayenin mali sistemde tek taraflı denetim kurmasına imkân sağlayan tarihsel gelişmeler, Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sistemine entegrasyonunu hızlandırmaktaydı. Osmanlı ekonomisinde Düyun-u Umumiye İdaresi'nin dış borçlanma ile birlikte yürüttüğü demiryolu yatırımları yabancı yatırımcıların kârlarını garanti altına alan borçlanma serileri ile birlikte yürütülmekteydi. Rumeli Demiryolu yatırımının finansmanı için çıkartılan ikramiyeli tahviller bu yönde yürütülen ilk faaliyetlerdi. Düyun-u Umumiye İdaresi tarımsal meta üretimi ihracatına dayalı Osmanlı ekonomisinde, demiryolu yatırımlarını desteklemiş ve 1890'lı yıllar boyunca yabancı yatırımcılara yönelik faaliyetlerini sürdürmüştür.

2. Rumeli Demiryolu Yatırımının Finansmanında İkramiyeli Tahviller

Osmanlı ekonomisinin uluslararasılaşma düzeyini belirleyen üretim tarzı, emek sömürü oranı yüksek olan sektörlerde doğrudan yabancı yatırımlarla desteklenmekteydi. Yabancı devletler tarafından yapılan demiryollarına hükümetin verdiği kilometre garantisi hazineye oldukça ağır bir yük getirmekle birlikte, demiryolları sayesinde vergi gelirlerinde muazzam bir artış yakalanmıştı. Demiryolu hatlarının geçtiği güzergahlardaki Aşar vergisi Düyun-u Umumiye görevlileri tarafından toplanmakta ve mültezimlere ödenecek miktarın dışında kalan meblağ hazineye kalacağı için Düyun-u Umumiye İdaresi Aşar vergisini kayıpsız olarak toplamayı hedeflemekteydi. Düyun-u Umumiye İdaresi yönetiminde Aşar vergisinin toplandığı bölgelerde vergi gelirlerinde önemli bir artış yakalanmış, 1889-1914 yılları arasında Anadolu demiryolu hattının geçtiği bölgelerden toplanan vergi geliri 254.51 milyon Osmanlı lirası, devletin bu şirkete kilometre güvencesi olarak ödediği miktar ise yaklaşık olarak 60.16 milyon Osmanlı lirasına ulaşmıştı.⁴¹ Demiryolu imtiyazlarına 1888-1907 yılları Düyun-u Umumiye İdaresi aracılık etmekteydi. Yabancı yatırımcılar için de oldukça etkin bir yatırım alanı olan demiryolları Düyun-u Umumiye İdaresi'nin korumasında düşük riskli ve oldukça yüksek getirili bir yatırım alanıydı.⁴² Demiryolu yatırımları ile Osmanlı vilayetleri Dünya ekonomisine entegre olurken, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin iş

39 Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, 99.

40 Eldem, "Ottoman Financial Integration", 443.

41 Murat Birdal, *The Political Economy The Political Economy of Ottoman Public Debt Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century* (Newyork: Tauris Academic, 2010), 2.

42 Birdal, *The Political Economy*, 100.

birliğiyle Avrupalı sermayedarlar kârlı bir yatırım alanı olan demiryolu inşasını güvenlik içinde gerçekleştirebilmekteydiler.

Demiryolu imtiyazları, hükümet, girişimciler ve tahvil sahiplerinin çıkarlarını gözetken bir yatırım alanı haline gelmekteydi. Demiryolu ortakları ile Düyun-u Umumiye İdaresi arasındaki işbirliği tahvil sahiplerinin çıkarları ile de uyumluydu. Hükümet açısından vergi gelirlerini toplamanın yanısıra ticaret ve savunma ile ilgili çıkarların korunması anlamına gelen bu işbirliği girişimcilerin kârlarının artmasına, tahvil sahiplerinin ise devlet gelirinin artması ile Osmanlı borçlarının ödenmesine yönelik beklentilerin gerçekleşmesini de sağlamaktaydı. Bu noktada, 1870 ve 1872 yıllarında ihraç edilen ikramiyeli tahviller, demiryolu yatırımlarının finansmanında Osmanlı tahvillerinin ihracı bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

İstanbul'u Avrupa'ya ve Tuna boylarına bağlayacak 2500 km.'lik Rumeli Demiryolları projesi 1869 yılında, banker müteahhit Baron Hirsh'e verildi. Biri yapım diğeri işletme şirketi olmak üzere projenin yapımı için iki ayrı şirket kuruldu.⁴³ Yapım şirketinin inşaatın gerçekleştirilmesi için kaynak ihtiyacına yönelik olarak 1870 yılında 400 Frank nominal değeri olan 792 milyon Frank tutarında 1.980.000 adet tahvil ihraç edildi. Tahvillerin faiz oranı yüzde 3 ve geri ödeme süresi 1975 yılıydı. Borcun amortismanı 105 yıl gibi geniş bir zaman dilimine yayılmaktaydı. Baron Hirsh tarafından yüzde 3 faiz oranlı 128,5 Frank'a alınan tahviller, 150 Frank'a Avrupalı tahvil alacaklılarına satıldı. İkramiyeli tahviller pek çok farklı Avrupa kentinin borsalarında işlem görmeye başladı. Londra, Paris, Berlin gibi uluslararası finans merkezlerinde satışa sunulan tahviller, Rumeli demiryollarının finansmanı için önemli bir fon oluşturmaktaydı.⁴⁴

İkramiyeli tahvillerin amortismanında izlenen yol ise diğer borçlanmalardan oldukça farklıydı. İlk yönteme göre normal amortisman planına göre yapılacak ödeme planında faiz ödemesi yapılmayacak, sadece anapara ödemesi nominal değer üzerinden yapılacaktı. Diğer yöntemde ise tahviller için kura çekimi yapılacaktı. İki ayda bir çekilecek kuralarda en yüksek ikramiyeli ilk grup tahvile 600.000, ikinci gruba 300.000 Frank ikramiye isabet edecek ve yılda 100 tahvil ikramiyeli olarak ödenecekti.⁴⁵ Tahviller için en düşük ikramiye 28.000 Frank, en yüksek ikramiye ise 600.000 Frank olacak ve çekilen kurada amortisman hakkı kazananlar için bir de sermaye kazancı oluşacaktı. 58 Frank'a ihraç edilen tahviller 400 Frank nominal değere sahip oldukları için ödemelerin devam ettiği 1875 yılına kadar tahvil sahipleri nominal değer ile satın aldıkları değer arasındaki fark kadar sermaye kazancı sağlamaktaydı.⁴⁶

Osmanlı borç faiz ve anapara ödemelerinin 1875 yılında çıkartılan kararname ile durdurulması, ikramiyeli tahvillerin anapara ve faiz ödemelerini de 1881 yılına

43 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 162.

44 Zafer Toprak, "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları, Rumeli Demiryolları ve Duyunu Umumiye", *Toplum ve Bilim Dergisi* (Güz 81- Kış 82, 1981): 117.

45 Toprak, "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları", 117-118.

46 Toprak, "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları", 118.

kadar durdurdu. Düyun-u Umumiye İdaresi Osmanlı tahvil borçlarını ödemek için gelir kaynaklarından kotalar ayırmıştı. Kotanın 1/5'i borçlarının anaparalarına, 4/5'i ise faiz ödemelerine ayrılmıştı. İkramiye tahviller için ise faiz ve anapara ödemesi için kota ayrılmamış, diğer borçların amortismanı belirli bir rakama ulaşınca kadar ikramiyeli tahvillere faiz ödenmemesi kararlaştırılmıştı.⁴⁷ İkramiyeli tahvil sahiplerinin elde edeceği gelir, tahvillerinin piyasa değeri ile nominal değeri arasında oluşacak farktan ibaretti. İkramiyeli tahvillerin alacaklıları açısından oldukça aleyhte olan bu durumu daha da ağırlaştıran şartlar, Muharrem Kararnamesi'nin borçların idaresi ile ilgili 12. maddesinin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktaydı. İlgili madde "*her sene hâmillere muhassas varidat safi hasılatın 1/5'i evvelce itfa edilmiş olan tahvilatın faizleri de buna ilave edilmek suretiyle amortismanına tahsis olunur*"⁴⁸ ifadesi ile düzenlenmişti. Ayrılan 1/5 oranından tüm tahviller eşit derecede istifade etmemekle birlikte, D Serisi borçlar arasında yer alan ikramiyeli tahviller borç amortismanı açısından öncelikli olan tahviller arasında yer almamaktaydı. İkramiyeli tahviller için Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yıllık gelirinin yüzde 13,46'sı borç geri ödemesine ayrılmışken, bu oranın sadece 4/5'i kullanılmış, kalan 1/5'i ise diğer borçların geri ödenmesine tahsis edilmişti.

İkramiyeli tahvillerin ödenmesi konusunda hazırlanan ilk 14 aylık ödeme planına göre Düyun-u Umumiye İdaresi son beş yılda ikramiyeye kazanan tahviller için yüzde 20 tazminat ödemesi yapmayı kararlaştırmış, aynı yıl çıkarılan tahvillerin nominal değerinin yüzde 58'ini ödemeyi, yani 400 Frank değerindeki tahviller için 232 Frank ödemeyi hedeflemişti.⁴⁹ Buna karşın 1890 yılında Osmanlı borçlarının birleştirilmesi ve konversiyonunda ikramiyeli tahviller dışarıda tutuldu. Borçların konversiyonuyla sağlanan yıllık tasarruf miktarından, D Serisinde yer alan ikramiyeli tahvil borçlarının ödenmesi için pay ayrılmadı. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin tahvilat gelir fazlasının bir kısmı ile aynı tahvilleri satın alarak oluşturacağı portföy tahvil komitelerinin ortak itirazları ile karşılandı.⁵⁰ Hükümet ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin lehine olan bu durumun tahvil alacaklılarının gelir kaybına yol açacağı düşüncesiyle açılan davaların ardından 1893 yılında Avusturya-Macaristan Komitesi ile Osmanlı Maliye Nezareti'nin talebiyle yapılan görüşmenin sonucunda bir borç ödeme planı hazırlandı. Hazırlanan ödeme planına göre, ikramiyeli tahvillerin itfa oranı, nominal değerinin yüzde 58'i yerine yüzde 75'inden yapılacaktı.⁵¹ Ödeme planının uygulanması hem hükümet hem de tahvil sahipleri lehine bir durum yaratmaktaydı. Borcun itfasının tamamının gerçekleştirilmesi, ikramiyeli tahvillerin ödenmesi için ayrılan gelir kaynaklarının diğer borçlara tahsis edilmesini sağlayarak, Düyun-u Umumiye İdaresi ve hükümetin toplam borç faiz yükünü azaltacaktı. İkramiye için kura çekerek gerçekleştirilecek itfa, daha fazla sayıda ikramiyeli tahvil borcunun geri ödenmesi sonucunda tahvil sahiplerinin çıkarına uygun olacaktı.⁵² Diğer yandan itfa oranlarının artırılması ile yapılacak fazla ödemenin yerine hükümet tarafından tahvillerin

47 Toprak, "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları", 119.

48 Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi* (Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978), 204.

49 Toprak, "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları", 119.

50 Toprak, "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları", 120.

51 Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, 207.

52 Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, 208.

piyasadan satın alınması daha makul görülmekteydi.

Hükümet açısından tahvillerin itfa oranının yükseltilmesi konusunda en önemli endişe, Düyun-u Umumiye İdaresi üyelerinin dışarıya bilgi sızdırarak, Avrupalı bankerlerle birlikte tahviller üzerinden spekülatif bir gelir elde etmeleriydi.⁵³ 1893 yılında hazırlanan borç ödeme planı uygulanmadı. Bu planın uygulanmaması ikramiyeli tahvillerin daha çok spekülasyonlarla anılmasına yol açmaktaydı. Osmanlı toplumunda borsada havaoyunları ile önemli kârlar elde eden kesimlerin yanısıra tahvillerine ikramiye çıkan ve tahvil gelirlerini tahsil edemeyen bir alacaklı kesimin de varlığı ikramiyeli tahvillerin geri ödenmesine yönelik olan güveni sarsmaktaydı. İkramiye kazanan 99 bin tahvilden 4.118 tahvil sahibinin ikramiyelerini almaması, bu dönem ahşap evlerde yangınlarda kül olan tahvillerin varlığını akla getirmekteydi. Yangın gibi doğal afetlerde kaybolan tahviller olabileceği gibi tahvillerin bir kısmı da banka tarafından yapılan ödemelerde değer kaybetmekte, memurların dikkatsizliği yüzünden bir rakam unutulmakta ya da değiştirilmekteydi. 600.000 Frank ikramiye çıkan tahvil için 348.000 Frank ödeme yapılması gerekirken, tahvil değeri 110 Frank olarak kayıtlı olduğu için ödeme 110 Frank üzerinden yapılmaktaydı.⁵⁴ Rumeli demiryollarının finansmanı için 1870 ve 1872 yılında iki seri halinde çıkarılan ve kura ile ikramiye kazandıran tahviller, Avrupa finans çevresinde Lots Turcs olarak anılmış ve 1875 krizi sonrasında tahvil alacaklılarının pek azı ikramiye kazançlarından yararlanmıştır.

Sonuç

Ödemeleri 1875 Krizi sonrasında durdurulan ikramiyeli tahvillerin itfasında yaşanan sıkıntılar, Osmanlı borçlanmasının tahvil alacaklıları açısından yarattığı eşitsizlikleri incelemek açısından önemli ipuçları barındırmaktadır. İkramiyeli tahvillerin geri ödenmesinde uygulanan yöntemler ve uygulamaya konulmayan planlar, uluslararası alacaklı ülkelerin hükümet ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nden beklentileri ve taleplerince şekillenmektedir. Osmanlı ekonomisinde artan kamu harcamalarını finanse etmek için yüksek faizlerle büyük miktarda borçlanılmasıyla, 19. yüzyıl boyunca borçlanmaya dayalı bir büyüme modeli oluşmaktaydı.

Osmanlı dış borçlanmasının en yoğun yaşandığı 1869-1875 yılları arasında Osmanlı tahvillerine olan talep, Avrupa'da yaşanan mali krizden dolayı düşmekteydi. 1870 ve 1872 yıllarında iki seri olarak ihraç edilen İkramiyeli tahviller, 1875'de dış borçlanmanın durdurulması ile askıya alınan ödemeler arasında yer almaktaydı. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması ikramiyeli tahvillerin geri ödenmesini doğrudan etkileyen gelişmelerden biriydi. Düyun-u Umumiye İdaresi Osmanlı ekonomisinde uluslararası mali denetim sağlayan bir kurum olarak borçlanmanın finansmanını sağlayacak gelir kaynaklarının önemli bir kısmını yönetmekte ve yabancı doğrudan yatırımlarda etkili olmaktadır. Dünya ekonomisinde ise ekonomik büyümeyi hızlandıran kapsayıcı kurumlar, kaynakları verimli ve etkin kullanma kapasitesine sahipti. Osmanlı vergi kaynaklarını yeni teknikler uygulayarak verimli hale getiren ve yetişmiş işgücü ile vergi tahsilatında etkinlik sağlayan Düyun-u Umumiye İdaresi, Osmanlı ekonomisinde borç yönetimi ile birlikte

53 Toprak, "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları",122.

54 Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, 211.

ekonomik gelişme düzeyini de doğrudan etkilemekteydi. Osmanlı tahvil alacaklılarının Osmanlı borçları üzerindeki denetimini sağlayan Düyun-u Umumiye İdaresi, faaliyetleri ve organizasyonu bakımından Avrupalı tahvil alacaklılarının ve dolayısıyla Avrupa devletlerinin kontrolü altındaydı. Kurum bu anlamda demiryolu imtiyazlarının dağıtılması gibi madencilik ve demiryolu alanındaki doğrudan yabancı yatırımları denetlemekte ve yönlendirmekteydi. Osmanlı ekonomisine yatırım yapan demiryolu ortaklıklarının yönetim kurulu üyelerinin Düyun-u Umumiye İdaresi'nde yer alması, İdare'nin firmaların kârlılıklarını güvence altına almasına yol açmakta ve Osmanlı ekonomisinde tam ve tek taraflı bir denetimin kurulmasını kolaylaştırmaktaydı.

Yabancı demiryolu yatırımları, kilometre garantisi nedeniyle hazineye oldukça ağır bir maliyet yüklemekle birlikte, ulaşım altyapısının kurulması nedeniyle vergi gelirlerinde beklenenin üzerinde bir artışa neden oldu. Kapsayıcı ekonomik kurumların gelir kaynakları üzerindeki verimlilik arttırıcı yatırımlarına örnek gösterilebilecek demiryolu yatırımları, Osmanlı ekonomisinin tarımsal meta üretimi ihracatına dayalı ekonomik yapısını desteklemekle birlikte, üretilen artığın paylaşımında sorunlara yol açmaktaydı. Tarımsal üretimin, sanayi sermayesi birikimine dönüşmeyip, ticaret ve dış borçlanma ilişkileri ile uluslararası sermayeye entegrasyonu, Osmanlı geç sanayileşmesinin nedenlerinden biridir. Osmanlı ekonomisinin Dünya ekonomisine entegrasyonunu hızlandıran demiryolu yatırımları hükümet açısından olduğu kadar, Avrupalı yatırımcılar açısından da kârlı bir faaliyet olarak görülmekteydi. Demiryolu yatırımcıları ile Düyun-u Umumiye İdaresi arasındaki işbirliği tahvil sahiplerinin alacaklarını tahsil etme yönündeki beklentisini karşılamaktaydı. Avrupa finans çevrelerinde Düyun-u Umumiye'ye duyulan güven, Rumeli demiryolu yatırımlarının finansmanı için çıkarılan İkramiyeli tahvillerin uluslararası finans merkezlerinde talep görmesine neden olmaktaydı. Bu durum Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı ekonomisindeki mali vesayetini arttırmaktaydı. Osmanlı devlet tahvilleri uluslararası piyasalardan talep görmekte, Osmanlı dış borçlanması finansal krizler ve spekülâtif finansal işlemlere açık hale gelmekteydi.

Osmanlı borçlarının birleştirilmesi ve konversiyonunun gerçekleştirildiği 1890 yılında İkramiyeli tahvillerin faiz ve anapara ödemelerine kota ayrılmamış olması uluslararası tahvil alacaklıları komiteleri tarafından tepkiyle karşılandı. 1893 yılında İkramiyeli tahviller için hazırlanan ödeme planının uygulanmaması uluslararası yatırımcıların güvenini sarsıcı bir etki yarattı. İkramiyeli tahvillerin 1975 yılına kadar olan geri ödeme süresi, Osmanlı ekonomisi üzerindeki mali denetimin uzun vadede devam edeceği yönündeki yaklaşımı ortaya koymaktadır. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin varlığının ortadan kalkması halinde bile tahvil sahiplerinin alacak haklarını kaybetmeyeceği, Muharrem Kararnamesi'nde güvence altına alınmaktaydı. Yabancı tahvil sahipleri alacak haklarını tahsis etme konusunda sendikalar aracılığıyla haklarını muhafaza etme yolunu seçmişti. Geri ödenmesi 1975 yılına kadar uzatılan ikramiyeli tahvillerin Rumeli Demiryolu'nun finansmanında bir fon oluşturmasına rağmen, binlerce tahvil sahibi hane için finansal getiriden bahsetmek olanaksızdır. İkramiye kazanan tahvil sahiplerinden ikramiye alamayanların sayısının artması ve kaybolan tahvillerin olması düşündürücüdür.

Neoliberal küreselleşme döneminde finansallaşmanın gelir dağılımına etkilerinden biri hanehalkının finans piyasasına erişiminin artması, finansal olarak içerilmesidir.

Birinci Küreselleşme Evresi boyunca artan dış borçlanma talebi ile finans sermayenin uluslararasılaşma düzeyinde yaşanan artış günümüzdekine benzer bir finansal içerilmenin yaşandığına dair ipuçlarını barındırmaktadır. İkramiyeli tahviller örneğinde de görüldüğü üzere, toplumun farklı kesimleri devlet tahvilleri alarak borçlanma ilişkisine hızla çekilmektedir. Osmanlı ekonomisi, Birinci Küreselleşme Evresinde yaşanan ekonomik büyüme dalgasından olumlu yönde etkilenmekle birlikte ekonomik büyümenin dış borçlanmaya bağımlı yapısı Osmanlı tahvil alacaklılarının finansal içerilmesinde eşitsizlikler yaratmaktadır. Dış borçlanmaya dayalı ekonomik büyüme, toplumsal kesimler arasındaki eşitsizlikleri kalıcı hale getirmektedir. Osmanlı ekonomisinde ekonomik büyümenin gelir dağılımında yarattığı eşitsizlikler finansal içerilme ile birlikte artmaktadır. Galata Borsa'sında havaoyunları sonucunda servetini yitirenlerin sayısı, finans çevrelerinin devlet tahvillerinden elde ettikleri spekülatif kazançla birlikte hızla artmaktadır.

Kaynakça

Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, çev. Faruk Rasim Velioğlu. İstanbul: Doğan Kitap, 34. Baskı, 2018.

Birdal, Murat. *The Political Economy of Ottoman Public Debt Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. Newyork: Tauris Academic, 2010.

Blaisdell, Donald C. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi: DüyunuUmumiye*. çev. Ali İhsan Dalgıç. İstanbul: Doğu-Batı yayınları, 1979.

Conte, Giampolo and Gaetano Sabatini. "The Ottoman External Debt and its Features under European Financial Control (1881-1914)". *Journal of European Economic History* 43, no.3 (2014): 69-96.

Eldem, Edhem. "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt". *European Review* 13, no.3 (July 2005): 431-445.

Ergüder, Başak. *Galata Hanları: Paranın Serüveni*. İstanbul: SAV, 2011. Gürsoy, Bedri. "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 1-4 (Şükrü Baban'a Armağan)*, cilt:40 (1984): 17-59.

Heper, Metin. *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu Batı, 1985. İnalçık, Halil. "Turkey Between Europe and the Middle East, Perceptions". *Journal of International Affairs* 3, no.1 (March-May, 1998): 5-18.

Johnson, Alexander. *The Gabriel Aubaret Archive of Ottoman Economic and Transportation History* (Dasa Pahor). <http://www.pahor.de> January 29, 2019.

Karaman, K. Kıvanç and Şevket Pamuk. "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500– 1914. *The Journal of Economic History* 70, No. 3 (September 2010):

593-629.

Kazgan, Gülten. *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, 2004.

Keyder, Çağlar. *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. Newyork: Verso Books, 2003.

Morawitz, Charles. *Türkiye Maliyesi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978.

Özdemir, Biltekin. *Osmanlı Devleti Dış Borçları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2. Baskı, 2010.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*. İstanbul: Tarih Vakfı yayınları, 2005.

Pamuk, Şevket. "Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü". *Toplumsal Tarih* 134, no.1 (Şubat 2005): 34-42.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Toprak, Zafer. "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası". *ODTÜ Gelişme Dergisi* (Özel Sayı, 1979-1980): 205-238.

Toprak, Zafer. "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları, Rumeli Demiryolları ve Duyunu Umumiye". *Toplum ve Bilim Dergisi* (Güz 81- Kış 82, 1981): 117-118.

Toprak, Zafer. "From Liberalism to Solidarism: The Ottoman Economic Mind in the Age of the Nation State (1820-1920)". In *Studies in Ottoman Social and Economic Life*, edited by. Raoul Motika, Christoph Herzog, Michael Ursinus, 171-190. Heidelberg: Heidelbergger Orientverlag, 1999.

Toprak, Zafer. "Küreselleşme Evreleri ve Türkiye'de Finansal Yapının Evrimi". *Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi içinde*, ed. Çağlar Keyder, 85-90. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2010.

Yeniay, İ. Hakkı. *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*. İstanbul: Ekin Yayınevi, 1964.

Dr. Öğr. Üyesi
Hacı ATAŞ

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
haciatas@osmaniye.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9276-2966>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
30/05/2020

Kabul edildi.
Accepted
15/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.745535>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Hayzürân'ın Halife Hâdî ile İktidar Mücadelesi

The Struggle for Power of Khayzurân with the Caliph Hâdî

Öz

Hayzürân'ın (öl. 173/789) geçmişi hakkındaki bilgiler oldukça yetersiz ve müphemdir. Mehdî (öl. 169/785) döneminde Bağdat'taki Abbâsî sarayına bir cariye olarak gelmiştir. Zekâsı ve baskın karakterinin yardımıyla kısa sürede Halife Mehdî'nin dikkatini çekmiş ve onun karısı olmayı başarmıştır. Halifenin karısı olduktan sonra da kendisine gösterilen müsamaha ve yüksek özgüveni sayesinde devlet yönetimine katılmaya başladı. Bir süre sonra da o zamana kadar hiçbir halife eşine nasip olmayan kudret ve itibara ulaştı. Mehdî'nin vefatından sonra halife olan büyük oğlu Mûsa el-Hâdî (öl. 170/786) zamanında da Hayzürân aynı otoriteyi ve gücü kullanmaya çalıştı. Ancak, babası ile zıt karaktere sahip olan Hâdî, annesinin devlet yönetimine müdahale etmesinden rahatsız oldu. Bu nedenle anne-oğul arasında ilk zamanlarda sözlü, sonraki zamanlarda ise düşmanca bir mücadele yaşandı. Bu çetin mücadeleyi Hayzürân kazandı ve kaynakların çoğunun aktarımına göre onu boğdurtarak öldürdü. Hâdî'nin ölümünden sonra da diğer oğlu Hârûn Reşîd'i (öl. 193/809) iktidara taşıdı. Hayzürân, yaklaşık üç yıl süren Hârûn Reşîd dönemindeki muktedir hayattan sonra 173/789 yılında Bağdat'da vefat etti. Onun sıra dışı kişiliği ve Abbâsî sarayına geldikten sonraki icraatları dikkate değer görüldü. Hayzürân'ın, Abbâsî iktidarında söz sahibi olan ilk kadın olması bile kanaatimizce onu araştırma konusu yapmak için geçerli bir sebeptir. Bu çalışmanın asıl gayesi Hayzürân ile oğlu Hâdî arasındaki siyasî mücadele ve bu mücadelenin dramatik sonucuna duyulan ilgidir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsîler, Mehdî, Hayzürân, Hâdî.

ATIF: ATAŞ Hacı, "Hayzürân'ın Halife Hâdî ile İktidar Mücadelesi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (486-502)

CITE: ATAŞ Hacı, "The Struggle for Power of Khayzurân with the Caliph Hâdî", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (486-502)

Abstract

Information about Khayzurān's (d. 173/789) past is quite insufficient and closed. She came to the Abbāsī palace in Baghdad as a concubine during the time of Mahdī (d. 169/785). With the help of her intelligence and dominant character she quickly caught the attention of the caliph Mahdī and managed to become his wife. After being the wife of the caliph she started to join the state administration thanks to his tolerance and her high self-confidence. After a while she reached the power and reputation that had not been granted to any caliph wife until then. Khayzurān tried to use the same authority and power in the time of her eldest son, Hādī (d. 170/786), after Mahdī's death. However Hādī, who had the opposite character with his father, was disturbed by his mother's intervention in the state administration. For this reason there was a verbal struggle between the mother and son in the first times and an unfriendly struggle in the later times. Khayzurān won this tough fight and killed him by strangling according to the transfer of most sources. After Hādī's death she brought her other son Hārūn al-Rashīd (d. 193/809) to power. Khayzurān passed away in Baghdad in 173/789 after her ruling life in Hārūn al-Rashīd which lasted about three years. Her extraordinary personality and her actions after coming to the Abbasid palace were considered remarkable. Even the fact that Khayzurān was the first woman to rule over Abbāsī's power is a valid reason to make her a research subject. Another aim of this study is the political struggle between Khayzurān and his son Hādī and the interest in the dramatic outcome of this struggle.

Keywords: *Islamic History, Abbasids, Mahdī, Khayzurān, Hādī.*

Giriş

Müslümanların Medine'ye hicret etmesi ile birlikte devletleşme süreci de başlamış oldu. Hz. Peygamber bu anlamda yeni devletin ilk başkanı (halifesi), komutanı ve kadısıydı. Devlet başkanı olarak onun en belirgin özelliği yönetim işlerini ashabıyla istişare halinde yürütmesidir. Vahiyle desteklenmesine rağmen Resûlullah (s.a.v.), istişare mekanizmasını hiçbir zaman terk etmemiştir. Hz. Peygamber ve ashabının üstesinden gelemediği hususlarda ise vahiy devreye girerek onlara yol göstermiştir. Medine'ye hicret ettikten sonra birçok kadınla evlenen Hz. Peygamber'in, bazı hususlarda onlarla istişare ettiği bilinmektedir. Özellikle kadınların özel durumları ve aile hayatı hakkında onların görüşlerine önem verdiğini biliyoruz. Bunların dışında Resûlullah (s.a.v.), tabiri caizse, bunaldığı zamanlarda da eşlerinden bazılarının fikirlerine ihtiyaç duymuştur. Meselâ, Hudeybiye barış görüşmeleri sonuçlandıktan sonra Hz. Peygamber, ashabından saçlarını tıraş etmelerini, kurbanlarını kesmelerini istemiş ancak ashap yaşadıkları hayal kırıklığının etkisiyle Hz. Peygamber'in emrini yerine getirmede isteksiz davranmıştır. Bunun üzerine çok sinirlenen Resûlullah (s.a.v.) çadırına girmiş, çadırda kendisi ile birlikte Hudeybiye'ye gelen eşlerinden Ümmü Seleme'ye durumu anlatmış ve onun bu husustaki fikrini almak istemiştir. O da: "Ey Allah'ın Resûlü! Sen onlara bir şey söylemeden kalkıp tıraşını olur

ve kurbanını kesersen onların da senin arkandan aynısını yapacağını umuyorum” demiştir. Durum, aynen Ümmü Seleme’nin dediği gibi olmuş ve ashap birbirleri ile yarışircasına Hz. Peygamber’den sonra tıraşlarını olmuşlar, kurbanlarını kesmişlerdi.¹ Hudeybiye’de yaşanan bu olayda Hz. Peygamber’in yeri geldiğinde eşlerini de istişareye dâhil etmekten geri durmadığını görüyoruz. Ancak Resûlullah’ın (s.a.v.), yönetimle alakalı bir mevzuda eşlerine danıştığına veya onların bu husustaki görüşlerini uyguladığına dair bir rivayete rastlanmamıştır. Meselâ, ordu komutanlarını tayinde; savaş, barış kararı gibi devlet yönetimiyle alakalı hususlarda eşlerinin görüşlerine başvurduğunu veya onların bu konuda görüş belirttiğine dair bir rivayet kaynaklarda görülmemiştir. Anlaşılan Resûlullah (s.a.v.), yönetimle ilgili konularda eşlerini veya başka kadınları karar mekanizmasına dâhil etmemiştir.

Dört halife döneminde devletleşme konusunda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Hz. Ömer döneminde devletin temel taşları yerine oturmaya başlamıştır. Yeni yerlerin fethedilmesi ile Müslümanlar, ilk defa farklı yönetim sistemleri ile tanışmıştır. İran topraklarının tamamının fethedilmesi, Bizans topraklarının da bir kısmının ele geçirilmesi ile birlikte İslam toplumunun farklı kültür ve dinlerle bir arada yaşamaya başladığını görüyoruz. Böylece Müslümanlar hem komşu ülkelerdeki yönetim sistemleri hem de bu sistemlerin artıları ve eksileri hakkında malumat edinmişlerdir. Köklü bir geçmişe sahip Sâsânîlerde ve Bizanslılarda kadınların devlet yönetimindeki rollerine dair bilgiler de muhtemelen Müslümanlara ulaşmıştır. Müslümanlarda ise devlet başkanlığı seçimi ve kurumsallaşma adına yapılan uygulamalar henüz yeni şekillenmeye başlamıştı. Hulafâi-Râşidîn döneminde halife adaylarının tespiti ve seçiminde kısmî bir seçim sisteminden bahsetmek mümkündür. Ancak bu sistemin içerisinde kadınların etkin bir şekilde rol üstlendiği görülmemektedir. Hz. Âişe’nin, Hz. Ali’nin halifeliğine karşı başlattığı siyâsi mücadele istisna olarak görülebilir. Hz. Âişe’nin bu mücadelesi devlet işlerine müdahaleden çok yönetime karşı bir isyan hareketi olarak yorumlanabilir. Eğer o, devleti yönetmeyi düşünseydi babasının halifeliği sırasında böyle bir girişimde bulunurdu.

Emevîlerin iktidara gelmesi yönetim tarzında köklü bir değişikliği de beraberinde getirmiştir. Hulafâ-i Râşidîn zamanında halife kısmî bir seçimle iş başına gelirken bu dönemden sonra halifelik artık babadan oğula geçen veya belli bir kabile üyeleri arasında dönüp dolaşan bir saltanat yönetimine dönüştü. Yaklaşık yüz yıl süren Emevî iktidarında kadınların yönetime müdahale ettiğine dair bir rivayet göremiyoruz. Bu dönemdeki iktidarlarda tamamen bir erkek hâkimiyeti yaşanmıştır. Kanaatimizce Bunun en temel sebeplerinden biri Arap toplumunda yaygın olan erkek hâkimiyetidir. İktidarlardaki erkek hakimiyeti o günün dünyasında bütün toplumlarda vardı ancak daha önce belirttiğimiz gibi Bizans² ve Sâsânî³ devletinin yönetiminde kısmî de olsa kadınların varlığından söz etmek mümkündür. Emevîlerde ise kadınların hiçbir surette idarede söz sahibi olmadıklarını görüyoruz. Mevâlî’nin de bu dönemde yönetimden uzak tutulması Araplar dışındaki

1 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrut: Dâru İhyâu’t-Turâs el-Arabî, ts.), Hadis No: 18527.

2 Bk. Donald M. Nicol, *Bizans’ın Soylu Kadınları*, trc. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 13-132.

3 Esko Naskali, “Sâsânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2009), 36/174-176.

unsurların iktidara gelmesinin önünü kapatmıştır. Halifeler de o dönemde genellikle Arap kadınlarla evlenmişler ancak onları yönetime dâhil etmemişlerdir. Halifeler, o dönemde Fars kültürü gibi kendi kültürlerinin dışındaki kadınlarla evlenmiş olsalardı, işte o zaman bu kadınların geleneklerinden getirdikleri yönetime müdahale etme tehlikesi (!) ile karşı karşıya kalabilirdi.

Yukarıda bahsi geçen tehlike Abbâsîler dönemine gelindiğinde kendini gösterecektir. Bu dönemde artık halifeler Arapların dışında İran, Türk ve Berberî asıllı kadınlarla evlenmişler ve bu tehlikenin(!) kapısını aralamışlardır. Abbasilerin üçüncü halifesi olan Mehdî, cariyelerle evlenme geleneğini başlatmış, onları saraya alarak devlet çarkının işleyişi hakkında bilgi sahibi olmalarının önünü açmıştır. İşte o kadınlardan biri de Yemenli Hayzürân'dır. O, bir cariye olarak geldiği sarayda önce Mehdî'nin dikkatini çekmeyi başarmış sonra da onunla evlenerek sarayın sultanı olmuştur. Pek tabidir ki Arapların hâkimiyeti altındaki ülkelerde o dönemde kadınların yönetiminde söz söylemeleri sıra dışı bir olaydır. Bu yüzden ülkelerinin yönetiminde söz sahibi olan kadınlar her dönemde araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Dolayısıyla, kadın sultanları veya kadın yöneticileri konu edinen muhtelif çalışmalardan söz edilebilir. Bu çalışmalardan biri Bahriye Üçok tarafından İslam Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar ismiyle kaleme alınan kitaptır. Bu alanda zikredilebilecek diğer bir çalışma ise tanınmış Faslı sosyolog ve yazar Fatima Mernissi'nin kaleminden çıkan ve M. Ali Kayabal ile Filiz Nayır'ın Türkçe'ye çevirdiği Hanım Sultanlar (İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar) adıyla yayımlanan kitabıdır. Yine Zekeriya Kitapçı'nın yazdığı Abbâsî Hilafeti'nde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları isimli kitap da bu alanda ortaya konmuş diğer bir çalışmadır. Yönetici kadınları ele alan Batı'daki çalışmalardan biri Donald Nicol'un yazdığı ve Özden Arıkan tarafından Türkçe'ye çevrilen Bizans'ın Soylu Kadınları adıyla yayımlanan kitabıdır. Hayzürân özelinde yapılan çalışmalar ise Mustafa Hizmetli'nin, Abbasiler Döneminde Kadının Siyasetteki Rolü: Harunürreşid'in annesi Hayzuran ve eşi Zübeyde Örneği isimli bildiri ve Ahmet Güzel'in, Kadınların Siyasete Etkisi Bağlamında Hayzürân Örneği adıyla yayımlanan makaleden söz edilebilir.

Yukarıdaki çalışmaların bir kısmı belli bir isim üzerinde odaklanmadan genel olarak kadınların yönetimdeki hâkimiyetinden söz etmekte, bir kısmı ise Hayzürân'ın yönetime müdahalesinden bahsetmektedir. Bu çalışma ise, sadece Hayzürân üzerinde yoğunlaşmış spesifik bir çalışmadır. Hayzürân, kocası Mehdî ve küçük oğlu Hârûn Reşîd döneminde devlet yönetiminin dizginlerini eline geçirme noktasında herhangi bir sorun yaşamazken büyük oğlu Hâdî zamanında neden böyle bir sorun ile karşı karşıya kalmıştır? İslam Tarihi'ndeki ilk siyasî kadın figür olması bakımından Hayzürân'ın, oğlu Hâdî ile yaşadığı bu siyasî mücadele ve bu mücadelenin dramatik bir şekilde Hâdî aleyhinde sonuçlanması araştırılmaya değer görülmüştür.

1. Hayatı ve Kişiliği

Hayzürân sözlükte, Hint kamışı, bambu gibi esnek bitkileri tanımlamak için kullanılan bir isimdir.⁴ Arap beldelerinde yetişmeyip Rum beldelerinde yetişen ve sapları esnek olan bir bitkiyi tanımlamak için de Hayzürân ismi kullanılmıştır.⁵ Bunun yanında, geminin arka tarafını tanımlamak için de kullanılan bir ifadedir.⁶

Hayzürân'ın kimliği konusundaki rivayetler muhtelifdir. Babası Atâ'nın, Taberistan'da yapılan bir harpte esir edilerek Bağdat'a getirilen bir Yemenli olduğu rivayet edilir.⁷ Hayzürân'ın Berberî,⁸ hatta Türk olduğuna⁹ dair rivayetler de mevcuttur. Ancak onun, Yemenli bir ailenin yanında hizmetçi olarak çalışan kardeşi Gıtrîf'i Yemen'den getirterek buraya vali yapması Yemenli olduğu yönündeki rivayetleri desteklemektedir. Dolayısıyla Hayzürân'ın aslen Yemenli olduğu yönündeki rivayetler daha güçlü görünmektedir.¹⁰ Mehdî, güzelliğinden ve zekâsından etkilenerak 159/776 yılında Hayzürân'ı satın almış, sonra da azat ederek onunla evlenmiştir.¹¹ Hayzürân, Mûsâ el-Hâdî ile Hârûn Reşîd'in anneleridir¹² ve her ikisi de arka arkaya halifelik yapmıştır.

Hayzürân, kocası Mehdî'nin Abbâsî iktidarında bulunduğu sırada muhtemelen onun hoşgörülü ve müsamahakâr kişiliğinden de faydalanarak devlet işlerine müdahale etmeye başladı.¹³ Bir kadının devlet işlerine müdahil olması Arap toplumunda garipsenecek bir durumdu. Çünkü ne Emevîlerde ne de Abbasîlerde o ana kadar böyle bir müdahale görülmemişti. Öyle ki Hayzürân, bazen emir ve yasaklar ortaya koyarak bazen de verilen bir kararı bozarak yönetimdeki gücünü açık bir şekilde gösteriyordu.¹⁴ Hatta o kadar ileri gitmişti ki, Yemen'de bir kişinin evinde hizmetçi olarak çalışan kardeşi Gıtrîf'i önce yanına getirtmiş sonra da onu Yemen'e vali yapmıştı.¹⁵ Mehdî'nin diğer hanımlarımdan da çocuğu olmasına rağmen Hayzürân'ın, oğulları Hâdî ve Hârûn'u veliyaht tayin ettirmesi onun devlet yönetimindeki hâkimiyetini net bir şekilde göstermektedir.

Mehdî'nin ani ölümünden sonra büyük oğlu Hâdî'nin halife olması Hayzürân açısından hayal kırıklığı olmuştur. Çünkü Hayzürân, Mehdî ölmeden önce diğer oğlu Hârûn'u, Hâdî'nin önüne geçirmek istemiş hatta bu konuda halifeyi ikna etmişti. Ancak Hayzürân,

4 Cemaleddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, h. 1414), 6/141.

5 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/237.

6 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/238.

7 Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcü'z-zeheb*, thk. Esad Dâgir (Kum: Dâru'l-Hicr, 1409), 3/324.

8 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ'*, thk. Hamdi Timurtaş (y.y. Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004), 304.

9 Zekeriya Kitapçı, *Abbâsî Hilafeti'nde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları* (Konya: 1997), 360.

10 Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (y.y. Dâru'l-ilm, 2002), 2/328.

11 Taberî, *Târîhu Taberî*, nşr. Dâru't-turâs (Beyrut: 1387), 8/121; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ü-memve'l-mülük*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ata-Mustafa Abdulkâdir (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1412/1992), 8/229; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 3/313.

12 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9/346.

13 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/238.

14 Kasım Kırbıyık, "Hayzürân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/106-107.

15 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8: 222; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1422/2001, 1/395).

halifenin zamansız vefatından dolayı bu emelini yerine getirememişti.¹⁶ Hayzürân'ın, Hâdî'yi istememesinin sebebi muhtemelen onunla iyi anlaşamayacağını düşünmesindendi. Çünkü Hâdî, babası gibi yumuşak huylu ve müsamahakâr değildi.

Halifeliğinin ilk aylarından itibaren Hayzürân ile Hâdî arasında adı konulmamış bir mücadele başladı. Hayzürân, tıpkı Mehdî zamanında olduğu gibi ülke yönetimine müdahale ediyordu. Ancak bu hususta babası ile aynı yerde durmayan Hâdî, annesinin müdahalelerine fazla sabır göstermedi. Böylece anne oğul arasında ilk zamanlarda zararsız sayılabilecek, sonraki zamanlarda ise hâsımâne bir şekle dönüşen bir mücadele yaşandı. Annesinin halife gibi davranmasına daha fazla tahammül edemeyen Hâdî onu, iktidardan tamamen uzaklaştırmanın yollarını aramaya başladı. Bu amacını gerçekleştirmek için bir gün annesine zehirli bir yemek gönderdi. Ancak yemeğin zehirli olduğunu hisseden Hayzürân onu bir köpeğe vermiş, köpek de bu zehirli yemeği yedikten sonra ölmüştü.¹⁷ Bu olaydan sonra anne ile oğlunun arası iyice açılmış ve Hayzürân saraydan ayrılarak başka bir eve taşınmıştır.¹⁸

Hayzürân, son olaydan sonra oğlu Hâdî'ye açıktan savaş ilan etmiş, onu iktidardan indirip küçük oğlu Hârûn'u halife yapmak için harekete geçmiştir. Böylece Hayzürân, Hâdî'yi devre dışı ederek Hârûn Reşîd üzerinden ülkeyi yönetmeyi planlıyordu. Hâdî ise kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan azledip yerine oğlu Cafer'i veliaht ilan ederek onun planını bozmak istiyordu.¹⁹ Anne oğul arasında yaşanan bu çetin mücadeleden Hayzürân galip çıkmış, rivayetlerin çoğuna göre cariyelerinden birini oğlunu öldürmesi için görevlendirmişti. Bu iş için görevlendirilen cariyeye, Hâdî'yi hasta olduğu bir günde gece uyurken boğarak öldürmüştür.²⁰

Mûsâ el-Hâdî'nin ölümünün ardından Hayzürân'ın diğer oğlu Hârûn Reşîd halife oldu. Tam da Hayzürân'ın istediği gibi kendisine asi olan oğlu gitmiş, onun yerine sözünden çıkmayacak diğer oğlu iktidar olmuştu. İktidarını güçlendirmek isteyen Hayzürân, Hâdî zamanında hâpiste olan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'yi önce özgürlüğüne kavuşturmuş sonra da geniş yetkilerle vezirliğe atanmasını sağlamıştır.²¹ Yahya ile eskiden beri iyi anlaşan Hayzürân, bu atamayla birlikte iktidardaki etkinliğini iyice arttırmıştır. Böylece oğlunun kendisine verdiği geniş yetki sayesinde Hayzürân gücünün zirvesine ulaşmıştır.

Hayzürân'ın iktidar hevesi fazla sürmedi. İkinci oğlu döneminde üç yıl kadar süren saltanatı 173/789 yılında Bağdat'ta vefat etmesi ile son buldu. Cenazesini oğlu Halife Hârûn

16 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8: 168-69; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Dâru Hicr littaba'ati ve'n-neşri ve't-tevzî' ve'l-i'lân, 1418/1997), 13/550; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/316.

17 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/206; Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâü fî târîhi'l-hulefâ*, thk. Kâsım Sâmirâi (Kâhire: Dâru'l-âfâki'l-arabiyye, 1421/2001), 73.

18 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/556.

19 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/206; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8: 335; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415), 5/273.

20 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/206; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/273.

21 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/234; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/562; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/321; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 3/273.

Reşîd kıldırdı. Defnedildiği yer Makberetü'l-Hayzürân olarak isimlendirilmiş²² birçok müellif ve âlimin defnedildiği bu mezarlık günümüze kadar ulaşmıştır. Hayzürân, her ne kadar Hâdî zamanında ülkeyi istediği şekilde yönetemese de kocası Mehdî ve küçük oğlu Hârûn Reşîd zamanında ülkeyi bir sultan gibi yönetmiştir.

Hayzürân, devleti yönetme sevdasının dışında hayırseverliği ile de tanınmıştır. İhtiyaç sahiplerini gözetmiş, yetim ve yoksullara kol kanat germiştir. Hayzürân, 170/787 yılı Ramazan ayında hac farızasını yerine getirmiş ve bu esnada bol miktarda hediye dağıtmıştır.²³ Bunların yanında Mekke'de Hz. Peygamber'in doğduğu evi tamir ettirerek mescide çevirmiştir. Kocası Mehdî'nin satın alarak kendisine bağışladığı Dâru'l-Erkam'ı da restore ettirmişti. Daha sonra burası Dâru'l-Hayzürân olarak tanınmıştır.²⁴ İmam Evzâi'den bir süre fıkıh dersi alan Hayzürân'ın²⁵ İbn Abbas tarikiyle gelen bir de hadis rivayeti vardır.²⁶

2. Halife Mehdî Döneminde Hayzürân

Abbâsîler döneminde saray teşkilatının gelişmesiyle birlikte Harîmu Dâri'l-Hilâfe olarak isimlendirilen harem de kurumsallaşmaya başlamıştır. Hareme getirilen köle ve cariyeler ya savaşlarda ele geçirilen esirlerden ya da halifelere sunulan hediyelerden oluşuyordu. Abbâsîler döneminden itibaren saraylarda cariyelerin varlığından söz edilmekle birlikte onların halifelerin özel hayatlarına yön verdiklerini söylemek güçtür. İlk halife es-Seffâh'ın, kendisini metheden şairlere cariyeye hediye ettiği nakledilir. İkinci Abbâsî halifesi Mansur'un da siyasî amaçlarla cariyeye hibe ettiği bilinmektedir. Mansur, cariyelerin haklarını gözetmiş ve onlarla evlenmeyi teşvik etmiştir.²⁷

Mansur, oğlu Mehdî'ye ilk cariyesi Muhayyat'ı henüz onlu yaşların başında hediye etmişti. Mehdî, Abbâsîler döneminde çocuk edinmek için cariyeye satın alan ilk halifedir. Bu amaçla aldığı cariyeye kısa süre sonra ölünce başka bir cariyeye satın aldı. Bu cariyeye oğulları Hâdî ve Hârûn'un anneleri olan Hayzürân'dır. Mehdî, Mansur'un vefatından sonra 158/775 yılında halife olmuş bundan bir yıl sonra da cariyesi Hayzürân'ı azad ederek onunla evlenmiştir.²⁸ Halife olduğunda 33 yaşında²⁹ olan Mehdî, Hayzürân ile evlendiğinde 34 yaşında olmalıdır.

Üçüncü Abbasî halifesi Mehdî döneminde devletleşme süreci tamamlanmış, dâhili problemler büyük oranda bertaraf edilmişti. Bu müspet şartlar altında iktisadî yönden de bir rahatlama yaşanmıştı. Siyasî, ekonomik ve sosyal hayattaki gelişmeler sayesinde Mehdî, Abbasîlerde normalleşmeyi sağlayan halife olarak kabul edilmiştir. On yıllık iktidarı boyunca kendisinden önceki halifelerin sert politikalarını terk ederek daha hoşgörülü ve

22 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/238.

23 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/235; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/337.

24 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/380; Salahaddîn Halîl Safdî, *el-Vâfibi'l-vefeyât*, thk. Ahmet Arnavut ve Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs, 1420/2000), 8/235.

25 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/272; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/328.

26 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/570; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/346.

27 Mehmet Nâdir Özdemir, "Abbâsîler'de Kölelik", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 6/138.

28 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/478; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1404), 5/372.

29 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/541-42.

sosyal barışı sağlamaya yönelik bir siyasi anlayış benimsemiştir.³⁰

Abbâsîler döneminde sosyal hayatta yaşanan gelişmeler saray hayatına da yansımıştır. Ülkedeki refah seviyesinin artışı Mehdî'nin aile hayatını da olumlu yönde etkilemiş, bir kısmı cariye olmak üzere birçok evlilik yapmıştır. Bu cariyelerden biri de Hayzürân'dır. Yemenli cariye kendisine sunulduğunda Mehdî, onun yüzünü beğenmiş ancak vücudunun sıksıklığından hoşlanmamış ve ona: "Ey cariye! Son derece güzel bir yüzün var ancak keşke bu kadar zayıf olmasaydın!" demiş, Hayzürân ise ona şöyle cevap vermişti: "Ey mü'minlerin emîri! Şu vücuttan ziyade onların bağlı olduğu yere muhtaçsın. Vücudu görmeden de olur." Bu akıl dolu cevabını beğenen Mehdî, onu satın almıştı. Sonrasında Hayzürân halifenin gözdesi haline gelmiş ve itibar sahibi olmuştur.³¹

Hayzürân, kocası Mehdî'nin yanındaki itibarını devlet yönetiminde de kullanmaya başladığından ülkeyi halifeyle birlikte yönetmeye başlamıştır. Saraydaki komutanlar ve yöneticiler Mehdî'ye gösterdikleri hürmet ve saygıyı Hayzürân'a da gösterirlerdi. Hayzürân'ın saraydaki ağırlığı o kadar fazlaydı ki Mehdî'nin onun görüşünü almadan hiçbir şey yapmadığı rivayet edilir.³² Hayzürân, ülkenin gidişatı hakkında söz sahibi olmasının yanında oğullarının geleceği hakkında da kocası Mehdî'yi yönlendirmeye başladı. Daha önce ikinci halife Mansur tarafından veliaht ilan edilen İsa b. Mûsa, oğullarının önünde duran en büyük engellerden biriydi. Mehdî'den sonra oğullarının halife olabilmesi için İsa'nın ikna edilmesi gerekiyordu. Başlangıçta veliahtlıktan çekilmeye yanaşmayan İsa, Mehdî'nin ona önemli miktarda arazi ve 10 milyon dirhem de para teklif etmesiyle halife adaylığından çekilmiştir.³³

Yeri geldiğinde eğlenmekten, şairleri ve şarkıcıları dinlemekten geri durmayan Mehdî'nin şiirle de arası iyiydi. Belki de Mehdî'nin Hayzürân'ı bu kadar sevmesinin bir sebebi de karısının da şiire tutkun olmasıdır.³⁴ Mehdî, Hayzürân hacca gittiğinde³⁵ Mekke'deki karısına olan özlemini şu şiirle dile getirmiştir:

نحن في غاية السرور ولكن ... ليس إلا بكم يتم السرور
عيب ما نحن فيه يا أهل ودي ... أنكم غيب ونحن حضور
فأجدوا في السير بل إن قدرتم ... أن تطيروا مع الرياح فطيروا
فأجابته أو قالت لمن أجابه:
قد أتانا الذي وصفت من الشو ... ق فكندا وما فعلنا نظير
ليت أن الرياح كن يؤدي ... ن إليكم ما قد يجن الضمير
لم أزل صبة فإن كنت بعدي ... في سرور فدام ذلك السرور³⁶

30 Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm, Tarihi Abbâsîler Dönemi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 110-111.

31 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/570; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/346.

32 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/238.

33 Ya'kûbî, *Târîhu Ya'kûbî*, (y.y. Matbaul Berîd, 1883), 476; Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/234.

34 Şehabeddin Muhammed İbşîhî, *el-Müstetraf*, thk. Müfid Muhammed Kamîha (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986), 2/121.

35 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/235.

36 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/570-71; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. Amr b. Garâme (y.y. Dâru'l-

“Biz sevinç içindeyiz ama, sevincimiz ancak sizinle tamamlanır. Bir tek eksiğimiz vardır ey sevgilim, siz uzaklarda biz buradayız. Hızla buraya gelin, eğer mümkünse rüzgârla birlikte uçarak gelin”. Hayzürân da Mehdî’ye şu sözlerle karşılık vermiştir: “Anlattığın özlemini anladık. Neredeyse uçacaktık ama uçamadık. Keşke rüzgârlar kalbimizdeki aşkı ve özlemi size ulaştırabilseler. Senin için hep özlem duyuyorum ama benden uzaktayken sen yine de sevinç içinde olabiliyorsan sevincin devam etsin!”³⁷

Anlaşılan Hayzürân, Mehdî’nin kendisi yanında yokken sevinçli olmasını kabullenmemiş ve “benden uzaktayken sevinçli olabiliyorsan öyle devam et!” diyerek sitemini dile getirmiştir.

Meşhur siyer âlimi Vâkıdî’den nakledilen bir rivayet, Mehdî ile Hayzürân arasında yaşanan bir tartışmayı haber vermektedir. Vâkıdî bir gün Mehdî’nin yanına gitmiş ve ona birkaç hadis nakletmiştir. Naklettiği hadisleri yazdıktan sonra Mehdî, kadınlarından birinin odasına gitmiş sonra öfkeli bir şekilde tekrar Vâkıdî’nin yanına dönmüştür. Bunun üzerine Vâkıdî: “Sana ne oldu ey mü’minlerin emîri?” demiş, o da: “Hayzürân’ın yanına gittim, bana diklendi. Ayağa kalkıp beni tartakladı ve ‘Senden hiç hayır görmedim’ dedi. Ey Vâkıdî! Allah’a yemin ederim ki ben onu bir köle tüccarından satın aldım. Benim yanıma gelince makam ve mertebe sahibi oldu, itibar kazandı. Benden sonra da her iki oğlunu (Hâdi ve Hârûn) veliaht ilan etti” diyerek, serzenişte bulundu. Bu sözlerden sonra Vâkıdî: Ey mü’minlerin emîri! Resûlullah (s.a.v.), bu gibi kadınlar hakkında şöyle buyurmuştur: “Onlar, kerem sahibi kimseleri mağlup ederler. Ama alçak karakterli erkekler de onları mağlup ederler.” Resûlullah (s.a.v.), başka bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Sizin en hayırlınız, ailesine hayırlı olanınızdır. Ben de sizin, ailesine en hayırlı olanınıyım. Doğrusu kadın eğri kaburgadan yaratılmıştır. Onu düzeltmeye kalkarsan kırarsın.” Vâkıdî, Hz. Peygamber’den yukarıdaki sözleri aktardıktan sonra Mehdî ona, 2.000 dinar verilmesini emretti. Vâkıdî, rivayetine şöyle devam etmektedir: “Oradan ayrılıp evime gittiğimde kapıya varır varmaz Hayzürân’ın elçisi bana yetiştirdi ve bana bir miktar para ve birkaç takım elbise verdi. Hayzürân bana, bu para ve elbiseleri bir şükran ifadesi olarak göndermişti.”³⁸ Anlaşılan Vâkıdî’nin aktardığı hadisler Mehdî üzerinde olumlu etki bırakmış ve Hayzürân’a karşı şefkatli davranmış olmalı ki, Mehdî’nin ardından Hayzürân da Vâkıdî’yi hediyelere boğmuştur. Vâkıdî’nin rivayetinden çıkarabileceğimiz bir sonuç da Hayzürân’ın halife kocasına karşı bazen şımarıkça davrandığıdır. Onu köle olarak sarayına alıp taltif eden ve ona itibar kazandıran birine karşı haddini aşan bir tavır takınmıştır. Anlaşılan Hayzürân, baskın karakterinin yansımalarını halife kocası üzerinde de göstermekten çekinmemiştir.

Hayzürân’ın Mehdî üzerindeki hâkimiyeti yukarıdaki örnekle sınırlı kalmamıştır. Bilindiği gibi Mehdî, Hayzürân’ın büyük oğlu Hâdi’yi kendisinden sonraki halife adayı olarak ilan etmişti. Ancak Hayzürân, muhtemelen daha iyi anlaşacağını umduğu küçük oğlu Hârûn’un ilk halife adayı olmasını istiyordu. Bu konuda kocası Mehdî’yi de ikna

fikr, 1415/1995), 53/445.

37 Şiirin Türkçesi için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, trc. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 10/275.

38 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 13/545; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/347.

etmeyi de başarmıştı. Mehdî bu kararını oğlu Hâdî'ye bir elçi ile bildirmiş ancak Hâdî bu kararı takmadığı gibi elçiyi de döverek geri göndermiştir.³⁹ Bunun üzerine, o sırada Cürcân'da bulunan Hâdî'nin üzerine yürümek için yola çıkmış ancak Mehdî Cürcân'a ulaşmadan 169/785 yılında Mâsebezân'da ani bir şekilde vefat etmiştir. Onun vefatıyla ilgili rivayetlerde farklıdır. Bu rivayetlerden birine göre o, av esnasında yaşanan bir kaza sonucu vefat etmiştir.⁴⁰ Başka bir rivayete göre Mehdî'nin cariyelerinden biri kendisine rakip olarak gördüğü başka bir cariyeyi öldürmek için yemeğine zehir katmış, Mehdî de yanlışlıkla bu yemekten yiyerek ölmüştür.⁴¹ Vefat ettiğinde 43 yaşlarında olan Mehdî 10 sene bir ay halifelik yapmıştır.⁴² Mehdî'nin, Hayzürân'ın etkisi ile Hârûn'u diğer oğlu Hâdî'nin önüne geçirme teşebbüsü onun siyasî bir hatası olarak yorumlanmıştır.⁴³

Devlet işlerine yatkınlığı ile bilinen Hayzürân, yöneticiliğindeki maharetine sosyal alandaki faaliyetlerini de eklemiştir. Hacca gittiğinde Mekke'de Darü'l-Hayzürân diye bilinen meşhur evi satın alarak Mescid-i Haram'a eklemiştir. Onun bolluk içinde bir hayat yaşadığı, çiftliklerinin yıllık gelirinin yüz binlerce dirheme ulaştığı rivayet edilir.⁴⁴

3. Mûsâ el-Hâdî Döneminde Hayzürân

Mehdî, vefatına sebep olan Cürcân yolculuğuna çıkarken yerine azatlısı Rebî'yi vekil bırakmış, küçük oğlu Hârûn'u da yanına almıştı.⁴⁵ Mehdî'nin vefatının ardından Hârûn, defin işlerini tamamladıktan sonra Bağdat'a döndü. Annesi Hayzürân ise, Rebî ve Yahya'yı halifelik konusunda istişarede bulunmak için yanına çağırdı. Yapılan istişare sonucunda daha önce Mehdî tarafından veliaht ilan edilen Hâdî'ye biat edilmesine karar verildi.⁴⁶ Hârûn, bu haberi ülkenin çeşitli vilayetlerine mektuplar yazarak ilan etti. O sırada Cürcân'da bulunan Hâdî'ye bir elçi ile haber verildi ve Bağdat'a gelerek görevine başlaması istendi. Böylece yeni halife Hâdî, 20 günde posta bineği ile Bağdat'a ulaşarak burada kendisine biat aldı.⁴⁷

Hâdî, babası Mehdî'nin 169/785 yılında ani vefatının ardından Abbâsî devletinin dördüncü halifesi oldu. Mehdî, önce büyük oğlu Hâdî'yi veliaht ilan etmiş, ancak Hayzürân'ın da etkisiyle bu kararını yeniden gözden geçirmiş küçük oğlu Hârûn Reşîd'i onun önüne geçirmek istemiştir. Ancak Mehdî'nin ömrü bu kararı uygulamaya yetmemişti. Bazı devlet adamları Mehdî'nin vefatından sonra Hârûn Reşîd'e biat etmeye niyetlenmiş ancak yapılan istişare sonucu ilk olarak veliaht ilan edilen Hâdî'ye biat edilmiştir.⁴⁸

39 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/168; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/553.

40 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/551.

41 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/168-69; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/551; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/316.

42 Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 110-111.

43 Ahmet Güzel, "Mehdî ve Hâdî Dönemleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 5/125.

44 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/571; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 3/337.

45 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/187.

46 İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ökkâşe (Kâhire: 1992), 380; Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/188.

47 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/188-89. Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/187; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/305; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/264.

48 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/553.

Hâdî iktidara geldikten sonra babası zamanında olduğu gibi devlet yönetimine müdahil olan annesini ilk aylarda görmezden geldi. Devlet erkânının ve halkın Hayzürân'a gösterdiği alakaya sabretti. Ancak bir süre sonra annesinin müdahalelerine dayanamayan Hâdî, onu şu sözlerle uyarmak zorunda kaldı: "Devleti, annesi tarafından yönetilen halifeye yazıklar olsun! Allah'a yemin ederim ki, bundan böyle kapıda iş takip eden herhangi bir görevliye rastlarsam onun boynunu vurup mallarına el koyacağım. Bu ne biçim bir hal ki, sabah akşam demeden birtakım insanlar kapının eşliğini aşındırıyor. Senin yün eğirecek iğn, okuyacak Mushaf'ın ve oturacak evin yok mu? Sakın bir daha kapını Müslümanlara ve zimmilere açmayasın!"⁴⁹

Ancak Hayzürân'ın devlet işlerine müdahil olmaktan vazgeçmeye niyeti yoktu.⁵⁰ Hayzürân'ın, Hâlise adında bir cariyesi vardı. İnsanlar istek ve şikayetlerini önce Hâlise'ye bildirir o da bunları Hayzürân'a iletirdi. Hayzürân, kendisine gelen bir hacet için Hâlise'yi iki defa Hâdî'ye gönderdi. Ancak Hâdî, annesinin talebini geri çevirdi. Bunun üzerine Hayzürân, Hâdî'ye bizzat kendisi giderek: "Bu hacet Abdullah b. Mâlik içindir. Çünkü ben ona kefil oldum. Verdiğim sözün yerine getirilmemesinden utanırım" dedi. Hâdî ise annesine: "Sen neden onlara söz veriyorsun ve hacetlerine kefil oluyorsun? Melik mertebesindeki insanlar senin kapıda ne arıyorlar? Senin yapman gereken şey evde ege ve pamuk ile uğraşmak, Kur'an ve ibadetle meşgul olmaktır. Melikleri selamlamak, insanların hacetlerini gidermek ve kapıda nakipler tutmak senin işin değildir. Artık senin kapına kimsenin geldiğini görmeyeyim" diyerek sert bir şekilde tepkisini dile getirdi. Oğlunun bu sert sözleri üzerine Hayzürân ağlayarak odadan dışarı çıktı.⁵¹

Hâdî, annesi ile arasında geçen bu sert diyalogdan sonra idarecilerini çağırttı ve onlara: "Söyleyin bakalım bana sizin annelerinizi mi insanlardan saklamak gerekir yoksa benim annemi mi?" Onlar da: "Sizin annenizi" dediler. Hâdî onlara: "Annelerinizin nerede olduğunu ne dediklerini ne yaptıklarını insanların bilmesi gerekir mi? Meclislerde, pazarlarda annenizin adının konuşulması doğru mudur?" dedi. Onlar da: "Doğru değil" dediler. Bunun üzerine Hâdî: "Öyleyse sizler niçin işlerinizi halletmek için anneme gidiyorsunuz? Evlerde, mahallelerde halifenin anası şöyle dedi böyle iş yaptı, diyorsunuz? Neden sadece onu bilip onunla iş tutuyorsunuz? Niçin onun kapısından ayrılmıyorsunuz?" dedi. Bu sözlerden sonra yöneticiler Hayzürân ile alakalarını kestiler.⁵²

Annesi ile arası iyice açılan Hâdî, halifelüğünün selameti için artık onun ortadan kaldırılması gerektiğini düşünüyordu. Bu amaçla bir gün bir tabak pilavı zehirleyerek annesine gönderdi. Ancak Hayzürân, pilavın zehirli olmasından şüphelendi ve onu bir köpeğe yedirdi. Köpek, pilavı yer yemez zehirlenerek öldü.⁵³

Hayzürân ile halife oğlu Hâdî arasında bu tatsız olaylar yaşanırken bir gün kardeşi Hârûn Reşîd, Hâdî'nin huzuruna geldi. Onun sağ tarafında uzak bir yere oturdu. Hâdî

49 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 3/327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/273.

50 Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî (İbnü't-Tiktakâ), *el-Fahrî*, (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 191.

51 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/205-206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/273.

52 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/273.

53 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/206; İbnü'l-İmrânî, *Târîhi'l-Hulefâ*, 1421/2001), 73.

ona uzun süre baktıktan sonra şöyle dedi: “Ey Hârûn! Gerçekten veliaht olmak istiyor musun?” Hârûn: “Evet, vallahi istiyorum. Eğer veliaht olur sonra da halifelîğe geçersen senin münasebetini kopardığın kimselerin gönüllerini kazanacağım. Kendilerine haksızlık ettiğin kimselere adaletle davranacağım. Kızlarını da oğullarımla evlendireceğim” dedi. Hâdî kardeşinin bu sözleri üzerine: “Zaten ben de senden bunları bekliyorum” şeklinde karşılık vermiştir.⁵⁴

Hâdî, annesine ve diğer yöneticilere halifenin kim olduğunu göstermek istiyordu. Bu yüzden annesini kesin olarak devlet idaresinden uzaklaştırmak niyetindeydi. Bu gaye ile annesinin arkasında durduğunu düşündüğü kardeşi Hârûn Reşîd’i veliahtlıktan azletmek istedi. Amacı onun yerine oğlu Cafer’i veliaht ilan ederek karşı bloğu etkisiz hale getirmektir. Bu niyetini bazı komutanlarına açan Hâdî, onlardan da destek bulunca kararını açıklamak üzere iken vefat haberi gelmişti.⁵⁵ Muhtemelen Hayzürân bu durumu öğrenmiş ve Hâdî’nin ölüm fermanını da bu karardan sonra vermişti. Çünkü Hâdî bu planını uygulayamadan vefat etmiştir. Eğer Hârûn veliahtlıktan azledilirse Hayzürân’ın devleti yönetme arzusu tamamen sona erebilirdi. Çünkü Hâdî, annesinin yetkilerini tamamen kısıtlamış ve: “Herhangi bir emir veya komutan bundan böyle eğer işlerini yaptırmak için annemin kapısına giderse onun boynunu vururum ve onun için şefaath de kabul etmem” diyerek annesine karşı kesin bir tavır almıştı.⁵⁶

Hâdî, kardeşi Hârûn ile yaptığı bu görüşmeden sonra Musul’a gitti. Orada hastalanınca geri döndü.⁵⁷ Musul’dan döndükten sonra da 170/786 yılında Rebiyülevvel ayının ortasında Cuma gecesi İsbâd’da vefat etti.⁵⁸ Onun genç yaşta beklenmedik bir şekilde vefat etmesi şüpheliyle karşılanmıştır. Vefat sebebi bazı kaynaklara göre karnında çıkan bir çibandı. Bu çıban yarıldı ancak ne yemek yiyebilirdi ne de bir şey içebilirdi. Bir süre sonra da bu çıban nedeniyle öldü.⁵⁹ Kaynaklarda geçen başka bir rivayete göre Hâdî, annesinin bir komplosu sonucu öldürülmüştür. Bu rivayete göre Hâdî, kardeşi Hârûn’u veliahtlıktan azledip yerine kendi oğlu Cafer’i getirmek isteyince Hayzürân buna engel olmak için cariyelerinden birini görevlendirerek hasta yatağındaki Hâdî’yi yastıkla boğdurmuştur.⁶⁰ Başka bir rivayete göre Hâdî, kardeşi Hârûn’u veliahtlıktan azletmeye karar verince annesi Hayzürân tarafından zehirletilerek öldürülmüştür.⁶¹ Evzaî’den nakledilen diğer bir rivayete göre Hayzürân, oğlu Hârûn’a bir kötülük yapmasından korktuğu için Hâdî’yi zehirleterek öldürtmüştür. Çünkü Hâdî, halife iken annesini devlet işlerinden uzaklaştırmış, gözdelelerinden Hâlîse’yi de kendi

54 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/211; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 13/557.

55 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/206; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 5/270; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 13/556.

56 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 13/556.

57 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/212; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 5/272; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 13/557.

58 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 13/557.

59 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/205; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 5/272.

60 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/206; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/335; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 5/273.

61 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 13/557; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselam (Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-arabî, Beyrut 1413/1993), 10/40; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, 304; Zehebî, *Siyerua’lâmi’n-nübela*, thk. Şuayp Arnavut liderliğinde bir grup muhakkik (y.y. Müessesetü’r-risâle, 1405/1985), 7/443.

yakınına almış ve onu itibarlı kılmıştı.⁶² Hâdî'nin öldüğü gece Hayzürân'ın şöyle dediği rivayet edilir: “Biz bu gece bir halifenin öleceğini, birinin halife olacağını, bir diğerrinin de doğacağını konuşmuştuk. Hâdî öldü, Hârûn halife oldu, Me'mun da dünyaya geldi.”⁶³ Hâdî, 170/786 yılında vefat ettiğinde henüz 23 yaşındaydı ve yaklaşık 14 ay halifelik yapmıştı.⁶⁴

4. Hârûn Reşîd Döneminde Hayzürân

Hâdî'nin vefat ettiği gece 170/786 yılında Rebiyülevvel ayının ortasında Cuma gecesi Hârûn Reşîd'e biat edildi. Hârûn Reşîd halife olduğunda 22 yaşındaydı. Halifeliği döneminde Hâdî'nin hapse attığı Yahya b. Hâlid b. Bermek'i hapisten çıkardı ve onu vezir yaptı. Kaynaklara göre Hâdî, vefat ettiği gece Yahya ve Hârûn'u öldürmeye niyetlenmişti.⁶⁵

Hârûn Reşîd, Yahya b. Hâlid b. Bermek'i veziri olarak tayin edince ona, annesi Hayzürân'a danışmadan hiçbir konuda kesin karar vermemesini emretti. Bu emir üzerine devlet işleri Hayzürân'dan habersiz yapılamaz oldu.⁶⁶ Böylece Hayzürân, Hâdî zamanında elinden alınan güç ve itibarını yeniden kazanmış oldu.

Hârûn Reşîd'in zamanında Abbâsiler en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Onun zamanında âlimlere ve sanat adamlarına büyük değer verilmiştir. Doğu edebiyatının önemli eserlerinden kabul edilen Binbir Gece Masalları'nın önemli temaları onun zamanına denk gelir. Bu masallarda anlatılan hikayelerin büyük bir kısmı onun ismi etrafında cereyan ettiği için bu masallar Hârûn Reşîd isminin ölümsüzleşmesine katkıda bulunmuştur.⁶⁷ Hârûn Reşîd üç yıl annesi ile birlikte ülkeyi yönetmiştir. Ağabeyi Hâdî'nin aksine yönetim işlerinde annesine müdahale etmemiş hatta onu sınırsız bir yetki ile donatmıştır.

Mehdî ve Hârûn Reşîd'in Hayzürân'a güvenmeleri ve ona sınırsız yetki vermeleri acaba devlet yönetimine nasıl yansımıştır? Sözü geçen iki halife döneminde yaşanan istikrarda Hayzürân'ın payı var mıydı? Hatta bu sorulara, eğer Hâdî annesini yönetime dâhil etseydi bu durum onun lehine döner miydi? Annesi ile beraber ülkeyi yönetseydi halifeliğinin ömrünü uzatabilir miydi? gibi soruları da ilave etmek mümkündür. Çalışmamız sırasında gördüğümüz kadarıyla bu sorulara Hayzürân'ın aleyhinde bir cevap vermek zordur. Çünkü Mehdî ve Hârûn Reşîd zamanında kendisine verilen yetkilerin menfi sonuçlarıyla karşılaşmadık. Mehdî ve Hârûn Reşîd, Hayzürân'ın yeteneklerine güvenmiş olmalı ki bu yüzden onun yetkilerini geniş tutmuşlardır. Kaynaklarda, halkın onun uygulamalarına karşı gösterdiği olumsuz bir tepkiye rastlamadık. Elbette Hâdî döneminde yaşanan çekişme ülkenin istikrarı açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Ancak bu çekişmede sadece Hayzürân'ı suçlamak kanaatimizce haksızlık olur. Muhtemelen Hâdî de annesine, babası ve kardeşi gibi davransaydı ülkenin istikrarını devam ettirebilir ve halifeliğinin de ömrünü uzatabilirdi. Nitekim Hâdî'nin, annesini yanına alıp onun gücünden faydalanmak yerine

62 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/557-58.

63 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/272; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/557.

64 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/557; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/335.

65 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/272; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/561.

66 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/234; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/562; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/321; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/273.

67 Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 131.

karşısına alması sadece halifeliğinin bir yıl sürmesine neden olmamış aynı zamanda hayatına da mâl olmuştur.

İslam toplumundaki genel anlayışa göre kadın evde oturmalı, kocasına hizmet etmelidir. Sosyal hayatın içinde yer almamalı, belli meslekler dışında çalışma hayatına dâhil edilmemelidir. Bu anlamda Hayzürân sıradışı bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Abbâsî iktidarına doğrudan dâhil olan Hayzürân, düşünülenin aksine ülkede huzur ve sükûnetin sağlanmasına katkı sunmuştur. Elbette bu katkı olmazsa olmaz boyutlarda değildir. Yine kanaatimizce bazı kaynaklar “halife ona danışmadan hiçbir şey yapmamıştır”⁶⁸ şeklinde ifadelerle yer vererek ona yüklenen yetkiyi abartmışlardır. Biz, onun yönetime katkısının kısmî boyutlarda olduğu görüşündeyiz. Onun yetki alanının bazı atamalarda söz hakkının olması ve saraydaki iç düzenin sağlanması ile sınırlı olduğu kanaatindeyiz. Muhtemelen bu kaynaklar ilk defa bir kadının yönetime dâhil olmasını sıra dışı gördükleri için bu durumu abartılı ifadelerle anlatmışlardır.

Hayzürân, 173/789 yılında Bağdat'ta vefat etti. Cenazesini oğlu Hârûn Reşîd defnetmiştir. Annesinin defni esnasında şu şiiri okuduğu aktarılır: “Bizler zamanın birinde Cüzeyme'nin nedimleri gibiydik. Öyle beraberdik ki, artık bunlar ayrılmaz deniliyordu... ”⁶⁹

Kaynaklarda, iki Abbasî halifesinin annesi olarak bu dünyadan ayrılan⁷⁰ Hayzürân'la ilgili Ümmü'l-Veled tabiri kullanılmaktadır. Bu ifade “çocuğun anası, efendisinden çocuk dünyaya getiren cariye” anlamına gelen fikhî bir terimdir.⁷¹ Halife Mehdî onunla evlendikten sonra Hâdî ve Hârûn Reşîd'i dünyaya getirmiş bu yüzden Ümmü'l-Veled olarak isimlendirilmiştir.⁷² Bu tabir, bir cariye için büyük bir lütuftur.

Hayzürân'ın neredeyse bir devlet başkanı kadar gelirinin olduğu bildirilmektedir. Çiftliklerinin yıllık gelirinin bir milyon altmış dirhem olduğu rivayet edilmiştir.⁷³ Hayzürân'ın İbn Abbas kanalıyla rivayet ettiği tek hadis şudur: *مَنْ اتَّقَى اللَّهَ وَقَاهُ اللَّهُ كُلَّ شَيْءٍ*: “Allah'tan korkan kimseyi Allah, her şeyden korur.”⁷⁴

Sonuç

Yaklaşık bir asır hüküm süren Emevî halifelerinin eşlerini veya başka kadınları yönetime karıştırmadıklarını görüyoruz. Genel olarak Arap kültüründe hâkim olan yönetim bazında erkek egemenliğinin bu dönemde de varlığını devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Nitekim, daha o dönemde hatta daha önceki dönemlerde gerek Bizans devletinde gerekse Sâsânî ülkesinde yer yer kadın hâkimiyetinden söz etmek mümkündür. Emevîler döneminde

68 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/238; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/348.

69 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/571-72.

70 Taberî, *Târîhu Taberî*, 8/238; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/569; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, 3/337; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/348; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/216.

71 Burhâneddin el-Mergînânî, *el-Hidâye*, thk. Tallâl Yusuf (Beirut: Dâru İhyâi't-turâs el-Arabî, ts.), 2/313.

72 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/570; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/346; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/616.

73 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/571-72.

74 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/570; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/346; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/616.

ise kadınlar yönetim işlerinden tamamen uzak tutulmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden biri Emevî saltanatının Mevâlî'yi ikinci sınıf vatandaş görmesi bu anlayışın neticesinde onları yönetici pozisyonunda değerlendirmemiş olmalarıdır.

Abbâsîler döneminde ise durum değişmiştir. Bu değişimde Mevâlî halkın Abbâsî isyanına destek vermesi etkili olmuştur. İktidarlarını Mevâlî'ye borçlu olduklarının bilincinde olan Abbâsî sultanları artık Arap unsurların dışındaki Müslümanları ilk defa yönetime dâhil etmeye başladılar. Halifeler de bu dönemde Arap olmayan kadınlarla evlenmeye başladılar. Bunların bir kısmı cariyeye bir kısmı ise hür kadınlardı. İşte Hayzürân da Mehdî'ye sunulan cariyelerden biridir. Ancak o, sıradışı bir kişilikti. Güzelliğini ve zekâsını ev işleri yapmak ve kocasına hizmet etmek yerine devleti yönetmede kullanmayı tercih etmiştir. İslam tarihinde yönetime katılma ve insanları yönetme konusunda ilk olması hasebiyle de tarihe geçmiştir. O, aynı zamanda İslam toplumunda hâkim olan kadınların yönetimden uzak tutulması gerektiği genel fikrine tezat davranarak adını tarihe not ettirmiştir. Kocasını Mehdî ve oğlu Hârûn Reşîd dönemlerinde kendisine verilen geniş yetkiyi avantaja dönüştürerek bir kadın siyasetçinin de devlet yönetimine katkı sunabileceğini göstermiştir. Onun, oğlu hakkında verdiği infaz emrini savunmamız elbette düşünülemez. Ancak Hayzürân'dan önce oğlu Hâdî'nin annesini zehirletmeye çalışması unutulmamalıdır. Hem zekâsı hem de tedbirli davranması nedeniyle şu an biz oğlunu öldüren Hayzürân'ı konuşuyoruz. Ancak durum tam tersi olabilir ve bizler şu an oğlu tarafından öldürülen Hayzürân'ı konuşuyor olabilirdik.

Arap kökenli halifelerin devleti yönettiği Emevîler ve Abbâsîler döneminde yüzlerce halife eşi tarih sahnesinden geçmiştir. Bunların sadece bir kısmı hakkında bilgi sahibiyiz. Yüzlerce halife eşinden biri olan Hayzürân'ın da önünde iki seçenek vardı, ya diğer halife eşleri gibi tarihin tozlu sayfalarında kaybolup gidecek ya da tarihin altın sayfalarına ismini yazdıracaktı. Hayzürân, üstün zekâsı ve kabiliyetiyle adından söz ettirmeyi başarmış; cariyeye olarak girdiği sarayda etkin bir halife eşi olmanın yanında siyasî bir figür olarak da tarihe adını yazdırmıştır.

Kaynakça

Apak, Âdem. Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi, Abbâsîler Dönemi. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

Bağdâdî, Hatîb. Târîhu Bağdâd, thk. Beşşâr Avâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1422/2001.

Güzel, Ahmet. "Mehdî ve Hâdî Dönemleri". İslam Tarihi ve Medeniyeti. 5: 125. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Güzel, Ahmet. "Kadınların Siyasete Etkisi Bağlamında Hayzürân Örneği". Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi 4/12 (Eylül 2017), 81-91.

Hizmetli, Mustafa. "Abbasiler Döneminde Kadının Siyasetteki Rolü: "Harunürreşid'in annesi

Hayzuran ve eşi Zübeyde Örneği". 3. Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi (Kasım 2018, Mardin), 1244-1251.

İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. el-İkdü'l-Ferîd. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1404.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. Târîhu Dımeşk. thk. Amr b. Garâme. Dâru'l-fıkr, 1415/1995.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali. el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk. thk. Muhammed Abdulkâdir Ata-Mustafa Abdulkâdir Ata. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1412/1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. el-Kâmil fi't-Târîh. thk. Abdullah el-Kâdı. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. Târîhu İbn Haldûn. thk. Halil Şehâde. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1408/1988.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. Müsned. Beyrut: Dâru İhyâu't-turâs el-Arabî, ts.

İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. el-İnbâü fî Târîhi'l-Ḥulefâ. thk. Kâsım Sâmîrâî. Kâhire: Dâru'l-âfâki'l-arabiyye, 1421/2001.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî. el-Bidâye ve'n-nihâye. thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. Dâru Hicr littaba'ati ve'n-neşri ve't-tevzî' ve'l-i'lân, 1418/1997.

İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye. trc. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. el-Maârif, thk. Servet Ökkâşe. Kâhire: 1992.

İbn Manzûr, Cemaleddin. Lisânü'l-Arab. Beyrut: Dâru Sâdır, ١٤١٤.

İbn Tiktaka, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî. el-Faḥrî. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbşîhî, Şehabeddin Muhammed. el-Müstetraf. thk. Müfid Muhammed Kamîha. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986.

Kırbyık, Kasım. "Hayzürân". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17: 106-107. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kitapçı, Zekeriya. Abbâsî Hilafeti'nde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları. Konya: 1997.

Mergînânî, Burhâneddin. el-Hidâye. thk. Tallâl Yusuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs el-Arabî, ts.

Mernissi, Fatima. Hanım Sultanlar (İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar. trc. M. Ali Kayabal-Filiz Nayır. İstanbul: CEP Yayınları, 1992.

Mes‘ûdî, Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes‘ûdî el-Hüzelî. Mürûcü’z-zeheb. thk. Esad Dâgir. Kum: Dâru’l-Hicr, 1409.

Naskoli, Esko. “Sâsânîler”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36: 174-176. İstanbul: 2009.

Nicol, Donald M. Bizans’ın Soylu Kadınları. trc. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Özdemir, Mehmet Nâdir. “Abbâsîler’de Kölelik”. İslâm Tarihi ve Medeniyeti. 6: 138. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Safdî, Salahaddîn Halîl. el-Vâfi bi’l-vefeyât. thk. Ahmet Arnavut ve Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi’t-turâs, 1420/2000.

Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî. Târîhu’l-Ḥulefâ’. thk. Hamdi Timurtaş. Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. Târîhu Taberî. nşr. Dâru’t-Turâs. Beyrut: 1387.

Üçok, Bahriye. İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar. Bilge Kültür Sanat. 2017.

Ya‘kübî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya‘küb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya‘kübî. Târîhu Ya‘kübî. Matbaul Berîd, 1883.

Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ’. thk. Şuayp Arnavut liderliğinde bir grup muhakkik. Müessesetü’r-risâle, 1405/1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. Târîhu’l-İslâm. thk. Ömer Abdusselam. Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 1413/1993.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî. el-A‘lâm. Dâru’l-ilm, 2002.

Arş. Gör. Dr.
Ramazan ERGÖZ

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
rergoz@beu.edu.tr;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4513-3574>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
06/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
15/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.748795>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Tarihi Bir Roman Olarak İskender Pala'nın "Od" Romanında Yapı ve İzlek

Structure and Trace in the "Od" Novel of İskender Pala as a Historical Novel

Öz

Konusunu tarihten ve tarihteki önemli şahsiyetlerden alan tarihi roman, bir tarih kitabının tarihi olayları okuyucuya tek düze bir anlatımla sunmasından ziyade, olayların arka plan kültürünü, zaman ve mekânın olaylar ve karakterler üzerindeki etkisini ayrıntılı bir şekilde estetik bir dille sunar. Bu nedenle tarihi romanlar, tarih öğrenimi içinde önemli bir araç haline gelir. Akademisyen kimliğiyle tanınmasına rağmen kurmaca eserler de veren İskender Pala, romanlarını tarihi olaylar ve şahsiyetler üzerine kurgular. Romanlarında tarihi olayları kronolojik sıralamasına uygun bir kurgu ile veren yazar, karakterlerin olaylar karşısındaki psikolojik durumlarını da yansıtmaya çalışır. Yazarın Şah ve Sultan, Od, Efsane: Bir Barbaros Romanı olmak üzere birçok tarihi romanı yayımlanmıştır. Yazarın tarihi romanlarından biri olan Od romanı tarihi bir şahsiyet olan Yunus Emre'nin hayatı üzerine kurgulanır. Romanda Yunus Emre'nin yaşadığı devrin sosyal, askeri, siyasi ve ekonomik arkaplanı aktarılırken, Yunus'un "Bizim Yunus" olma sürecindeki yaşadığı ruhsal çatışmalara da yer verilir. Bu çalışmada İskender Pala'nın Od romanı yapı ve izleksel kurgu açısından incelenecek, tarihi kişiliklerin farklı yönlerinin romandaki yansımaları devrin şartları ışığında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi roman, İskender Pala, Yunus Emre, Od, Yapı, İzlek

Abstract

The historical novel, which takes its subject from history and important figures in history, presents the background culture of events, the effect of time and space on events and characters in aesthetic language, rather than presenting a historical book to the reader in a uniform manner. For this reason, historical novels become an important tool in history

ATIF: ERGÖZ Ramazan, "Tarihi Bir Roman Olarak İskender Pala'nın "Od" Romanında Yapı ve İzlek", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (503-525)

CITE: ERGÖZ Ramazan, "Structure and Trace in the "Od" Novel of İskender Pala as a Historical Novel", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (503-525)

learning. Although he was known for his academic identity, he also gave fictional works, İskender Pala builds his novels on historical events and personalities. The writer, who gives historical events in a fiction according to their chronological order, tries to reflect the psychological situation of the characters in the face of the events. Many historical novels of the author, Shah and Sultan, Od, Legend: A Barbaros Novel have been published. Od, one of the author's historical novels, is based on the life of a historical figure Yunus Emre. In the novel, while transferring the social, military, political and economic background of the period that Yunus experienced, the spiritual conflicts that Yunus experienced in the process of being "Bizim Yunus" are also included. In this study, Od novel of İskender Pala will be examined in terms of structure and projective fiction, and the reflections of different aspects of historical personalities in the novel will be discussed in the light of the conditions of the period.

Keywords: Historical novel, Iskender Pala, Yunus Emre, Od, Structure, Trace

Giriş

Gerçek veya kurgulanmış olan bir olayı kişi, kavram ve simgeler boyutunda derinlemesine aktarmaya, karakter geliştirmeye, zaman ve mekânın kişiler üzerindeki etkisini uzun soluklu bir şekilde anlatmaya imkân tanıyan bir edebi tür olan roman, tarih, sosyoloji, felsefe ve psikoloji gibi alanlardan konu bakımından yararlanır. Özellikle de tarih disiplini, roman için geniş bir konu zenginliği sunar. Toplumların sosyo-politik yaşamışlıklarını dikey boyutlu bir düzlemde içerimleyen tarih disiplini, aynı zamanda o toplumun kültürel bellek hazinesini de muhafaza eder. İçerisinde toplumların kültürlerini, yaşamlarını, dünya görüşlerini, deneyimlerini ve tarihe damga vurmuş kahramanları barındırması nedeniyle tarih disiplini, yazarların eserlerini oluşturmasında önemli bir kaynaktır. Bu nedenle tarihi olaylar ve tarihi şahsiyetler daima romancıların ilgisine mazhar olurlar.

Olayları oluş sırasına göre aktaran bir disiplin dalı olan tarihte olaylar, kronolojik olarak, tek düze ve kendine özgü bir üslupla aktarılır. Tarih eğitimi verilirken olayların ayrıntısına, arka plan kültürüne, tarihe konu olan şahsiyetlerin psikolojik arka planına fazlaca değinilemez. Ayrıca genel olarak ezberci bir zihniyet ile öğretilmeye çalışılan tarih, bu nedenle öğrenilmesi zor olarak görülmektedir. Oysaki romanın kendine has estetik yönü, ayrıntılara inme gücü, olayların arka plan kültürünü yansıtmaları ve karakter geliştirmeye imkân tanıyan yapısı ile tarihi konular, ilgi çekici bir hale gelmektedir. Tarihi romanların tarih öğretimindeki rolü üzerine yapılan çalışmalar da romanların bu konuda etkili sonuçlar verdiğini göstermektedir.¹

Hülya Argunşah, tarihi romanı "*başlangıç ve sonucu geçmiş zaman içerisinde gerçekleşmiş olan hadiselerin, devirlerin ve bu devirlerde yaşamış olan insanların hikayelerinin edebi ölçüler içerisinde yeniden inşa edilmesi*"² olarak tanımlar. Bu

1 Kemal Erol, "Tarih ve Edebiyat İlişkisi ve Tarihi Romanların Tarih Öğretimine Katkısı", Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi 1, S. 2, 2012, s. 69.

2 Hülya Argunşah, "Tarihi Roman", Türk Edebiyatı Tarihi, KTBY, C.4, İstanbul, 2007, s.418.

yönüyle “*Tarihi roman, romancının bilgi kültür ve ideolojik donanımına göre belli bir seçmeye tabi tuttuğu, düzenleme yaptığı ve yeniden yorumlayarak sunduğu bir metindir.*”³ Romancılar tarihi gerçeklere bağlı kalarak eserlerini oluşturabilecekleri gibi, tarihi kendi edebi anlayışları çerçevesinde düzenleyerek de okuyucularına sunabilirler. Bu da aynı tarihi olayın farklı yazarlar tarafından farklı bakış açılarıyla yeniden yorumlanmasına imkan tanımaktadır. Bu bağlamda tarihi roman yeniden yorumlanarak belirli bir amaç doğrultusunda da yazılabilir. Nurullah Çetin, tarihi romanın amacı “*Okuyuculara tarih bilinci aşılamak, tarihi sevdirmek ya da tarihi kötülemek, eskiden olup bitmiş olaylardan ders çıkarmak, geçmişe bakarak geleceğe dönük strateji belirlemek, hoşça vakit geçirmeyi sağlamak, ideolojik yaklaşımları tarihle temellendirmeye çalışmak, içinde bulunulan siyasal baskı ortamından kaçıp tarihe sığınmak olabilir. Ancak tarihi romanın en önemli amacı genç nesillerde millet ve tarih bilinci oluşturmaktır*”⁴ der. Pedagojik anlamda bir eğitim aracı olan tarihi romanlar, tarihin derinliklerinde kalmış olayları ve unutulmuş şahsiyetleri genç nesillere öğretmede önemli bir araçtır. Aynı zamanda tarihi romanlar, bir milletin örf, adet, gelenek ve göreneklerinden de izler taşır.

Tarihi romanların örneklerine Türk Edebiyatı’nda rastlamak mümkündür. Nihal Atsız’ın *Bozkurtlar* ve *Deli Kurt*, Kemal Tahir’in *Devlet Ana*, Tarık Buğra’nın *Küçük Ağa* ve *Osmancık* adlı eserleri tarihi romana örnektir. Devrin hayat görüşünü sosyo-ekonomik durumunu, devlet yapısını ve sosyo-kültürel yapısını yansıtan bu romanlar, tarihi olayların arka planda kalan taraflarını edebi bir üslup ile okuyucuya sunar.

Türk edebiyatının son dönem romancılarından olan İskender Pala da eserlerini tarihi olaylar ve şahsiyetler üzerine kurgular. Yazarın *Efsane* romanı ünlü Türk denizcisi Barbaros Hayreddin Paşa’yı, *Katre-i Matem* adlı eseri Lale Devri’ni, *Babil’de Ölüm* İstanbul’da *Aşk* romanı Fuzuli’nin Leyla ile Mecnun adlı mesnevisini, Şah ve Sultan eseri Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki iktidar çekişmesini, *Od* romanı ise ünlü Türk düşünürü Yunus Emre’nin hayat hikâyesini konu edinir. İskender Pala, tarihi romanlarında tarihi gerçeklere bağlı kaldığını ve bu doğrultuda tarihin boşluklarını doldurduğu görülür.⁵ Yazarın eserlerinde tarihi olaylar kronolojik olarak verilmesine karşın tek düze bir anlatımdan ziyade devrin sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, siyasi ve askeri arka planı ayrıntılı bir şekilde sunulur. Tarihi romanlarda sıkça görülen tarihi şahsiyetlerin psikolojik tahlillerinin yapılmasına yazar da sıkça başvurur ve karakterlerin olaylar karşısındaki ruhsal çalkantılarını okurlarına aktarır.

İskender Pala’nın *Od* romanı Yunus Emre’nin hayatı üzerine kurgulanır. Devrin arka planını, sosyal durumunu, Moğol istilasının Anadolu’da yarattığı kaosu, insanların yaşadığı bunalımlar karşısında dergâhlara ve tasavvufa olan sığınma ihtiyacını Yunus Emre’nin gözünden, dilinden ve ruhundan aktaran yazar, onun yaşadığı psikolojik travmaları da aktararak bilinenin dışında farklı ve ayrıntıda gizli olan Yunus Emre’yi

3 Nurullah Çetin, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Basımevi, Ankara, 2004, s.223.

4 Çetin, a.g.e., s.224.

5 Ufuk Kırbaş, *İskender Pala’nın Romanlarının Tarih- Edebiyat İlişkisi Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016, s.4.

aktarmaya çalışır.

1. Yapı

1.1. Romanın Kimliği

2011 yılında Kapı Yayınları tarafından basımı gerçekleştirilen *Od* romanı, İskender Pala'nın başta gelen eserleri arasındadır. Yazar, *Od* romanı ile insan sevgisini her şeyin üstünde tutan Türk düşünürü Yunus Emre'nin hayatına ışık tutar. Yunus Emre'nin hayatından esinlenerek yazılan roman, devrin siyasi, sosyal ve kültürel yapısını da işler. Bu bakımdan tarihi bir roman olma özelliği taşıyan *Od* romanının devrin tarihine de ışık tuttuğu görülür.

1.2. İsimden İçeriğe

Başlık, bir edebi eserin okuyucuya ulaşan ilk açar sözcüğü olma özelliği taşır. Bu bakımdan eserin isimsel açılımı kitabın izleksel kurgusu hakkında okuyucuya bir ön bilgi sunar. Romana adını veren *od* kelimesi ateş anlamındadır. *Od*, görünür anlamda Yunus Emre'nin yaşadığı devrin şartlarını ifade etmekle birlikte Yunus'un yaşadığı içsel devrimin simge değeri olarak da dikkati çeker.

Gaston Bachelard, ateşin hem yararlanılması gereken hem de uzak durulması gereken bir ısı ve ışık kaynağı olduğunu söyler.⁶ Bu bağlamda ateşin iki boyutu olduğu görülür. Birinci boyutta ateş yakan ve yok eden anlamına gelmektedir. İkinci boyutta ise ateş ışık anlamına gelir. Ateşin aydınlık yönüne vurgu yapan ışık olma özelliği onun yol gösterici olduğunu da imler. Yunus Emre'nin hayat yolculuğu oddan bir denize dalmak gibidir. Yunus Emre, bu denizde önce yanar, fazlalıklarından arınır, onu varlık değerlerinden uzaklaştıran her türlü etkenden uzaklaşır. Kendilik değerlerine ulaşan Yunus Emre, ateşin aydınlatıcı yönü ile tüm insanlığı bir görür ve kamu âleme bir bakar. Ateşin ham olanı pişiren ve olgunlaştıran yönü ile Yunus Emre bir dünya düşünürü haline gelir.

1.3. Bakış Açısı ve Anlatıcı Düzlemi

Bir edebi metnin oluşumu için yazarın metne karşı kendisine bir bakış açısı seçmesi gerekir. Bu bakış açısı, yazarın metne ne kadar etki edeceğini de belirler. "*Bakış açısı, anlatma esasına bağlı metinlerde vaka zincirinin ve bu zincirin meydana gelmesinde kullanılan mekân, zaman, şahıs kadrosu gibi unsurların kim tarafından görüldüğü, idrak edildiği ve kim tarafından, kime nakledilmekte olduğu sorularına verilen cevaptan başka bir şey değildir.*"⁷ Bakış açısı yazarın metne olan müdahalesini de belirler. Örneğin, tanrısal bakış açısını kullanan bir yazar, her şeye müdahale edebilir ve her şeyi bilebilir. Bununla birlikte olaylara istediği gibi müdahale edebilir.

6 Gaston Bachelard, *Ateşin Tin Çözümlemesi*, (Çev. Nail Bezel), Öteki Yayınevi, Ankara, 1995, s. 13.

7 Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yay., Ankara, 1991, s.84.

Anlatının kahramanların gözünden aktarıldığı bakış açısı kahraman anlatıcı olarak ifade edilir. *“Anlatma esasına bağlı itibari metinlerde vaka, şahıs kadrosu ve mekâna ait hususiyetler kahramanlardan biri tarafından nakledilir. Bu durumda anlatıcı, söz konusu kahramanın müşahade kabiliyeti, tecrübesi ve bilgi seviyesi ile sınırlıdır. Kısacası anlatıcı kahramanlardan biriyle aynileşir.”*⁸ Od romanında olay örgüsü kahraman bakış açısı ile anlatılır. Olay örgüsü Molla Kasım, Yunus ve İsmail’in gözünden aktarılır. Molla Kasım; *“Her bilenden ziyade bilen bulunur. Bunu tecrübeyle öğrendim. Her şeyi bildiğimi zannettiğim zamanlar da artık geride kaldı.”*⁹ diyerek “ben” dili ile olayı okuyucuya sunar.

Kahraman anlatıcı bakış açısının yazara sağladığı kolaylıklardan birisi kahramanın iç dünyasının birinci ağızdan aktarılabilir olmasıdır. Nitekim Yunus Emre’nin tasavvuf yolunda ilerlemesine karşın anıları, oğlunun hasreti gibi onu derinden yaralayan hadiseleri içinden atamaması, onun iç dünyasında bir yara gibi durmaktadır. Tapduk Emre dergâhında yıllarca hizmet etmesine rağmen kendisine hak ettiği değerin verilmediğine inandığı vakit bu içsel sıkıntılar daha açık bir şekilde onu girdabına çeker. *“Düşüncelerim gitmekten yana olunca daha evvel kar hanesinde gördüğüm bütün fikirler birer birer zihnimin zarar hanesine yazılmaya başladı. Neredeyse her şeyi sorguluyor ve nedense yalnızca olumsuz yanlarını görüyordum.”*¹⁰ Yunus, zararda olduğunu düşünürken oğlundan ayrı kalışının açısını derinden hisseder. *“Tapduk Emre beni dervişten saymadı; hizmetkar olarak gördü. Aylarca su taşıdım ama bir damlasını içmedim de; yıllar yılı odun taşıdım ama hiçbir tandıra ısınmadım da ne oldu? Velhasıl Tapduk Emre bizi zaten gözden çıkarmış!... Hasrettime, İsmail’imi terk edip gelişime yanayım!..”*¹¹ söyleriyle Yunus Emre yaşadığı içsel çatışmayı dile getirir. Dergâhtaki uzun yılların ardından oradan ayrılır ve oğlunu aramaya gider.

1.4. Olay Örgüsü

1. Bölüm

- Molla Kasım’ın Yunus’un şiirlerini yakması ve pişmanlık duyması.
- Molla Kasım’ın Yunus’un hayatını kitaplaştırmak istemesi.
- İsmail’in Allah hakkındaki sorgulamaları ve babasına olan öfkesi.

2. Bölüm

- Çekikgöz’ün saldırısı ve İbrahim’in ölmesi.
- Ucasar’dan göç edip Sarıcaköy’e yerleşilmesi.
- Sarıcaköy’ün yurt olması Yunus’un insanların sorumluluğunu üzerinde taşıması.
- Yunus’un buğday alabilmek için Hacı Bektaş’ın yanına gitmesi ve onun nefes verme isteğine karşın buğday istemesi.
- Yunus’un Sarıcaköy’e dönüşünde Sitare’nin öldüğünü ve İsmail’in

8 Aktaş, a.g.e., s. 101.

9 İskender Pala, Od, Kapı Yay., İstanbul, 2014.

10 Pala, a.g.e., s. 224-225.

11 a.g.e., s. 230.

kaybolduğunu görmesi.

- Yunus'un nefes almadığına pişman olup Hacı Bektaş'a gitmesi ve kabul edilmemesi.
- İsmail'in esir pazarında satılıp bir zindanda çalışmaya başlaması.
- Yunus'un Tapduk Emre'nin dergâhına gitmesi ve tasavvuf yolunda ilerlemeye başlaması.
- Yunus'un dağdan odun getirmesi ve hücre arkadaşı Abakay Dervişten ilaç yapmayı öğrenmesi.
- Yunus'un bilmem zikri ile tüm bildiklerini unutmaya çalışması.
- Çelebi Faruk ile birlikte Konya'ya gitmesi ve Mevlana ile tanışması.
- İsmail'in işkence yöntemlerinde ustalaşması ve Alamutlu bir fedaiden babasının kendisini aradığını öğrenmesi.
- Yunus'un kuyudan su getirmeye başlaması ve dergâhtaki dervişlerin Yunus'un şeyhin kızını sevdiğini anlatması.
- Yunus'un Tapduk Emre dergâhında hak ettiği değeri görmediğini düşünmesi ve dergâhtan kaçması.
- Yunus Emre'nin yolda iki derviş ile karşılaşması ve dua etmesi sonucu gökten sofraların inmesi.
- Yunus'un Tapduk Emre'nin dergâhından ayrıldığı için pişmanlık duyması ve geri dönmesi.
- Tapduk Emre'nin kapının önünde yatan kişinin Yunus olduğunu öğrenince Bizim Yunus mu? demesi.
- Yunus'un şiirler söylemeye başlaması ve irşad vazifesi ile Tapduk Emre dergâhından ayrılması.
- Tapduk Emre'nin Yunus'un yerleşeceği yeni yeri bulması için asasını gökyüzüne fırlatması ve Yunus'un asayı bulmak için yollara düşmesi
- Yunus'un asayı doğduğu yer olan Sarıcaköy'de bulması ile birlikte Sarıcaköy'ü yeniden yaşanılır bir yer haline getirmesi. İsmail'in çocuklardan oluşan bir çeteye liderlik yapması ve Anadolu topraklarında korkulan bir çete lideri haline gelmesi.
- Yunus'un irşad vazifesiyle tüm Anadolu'yu dolaşması ve şiirlerinin dilden dile yayılması.
- Yunus'un Geyikli Baba dergâhına gitmesi ve orada bir müddet kalması.
- Geyikli Baba'nın müritlerinden Turakçın'ın Yunus'a yoldaş olması.
- Yunus ve oğlu İsmail'in karşılaşmaları esnasında İsmail'in adamlarının ve Turakçın'ın ölmesi.
- İsmail'in adamı Cuci'nin yaşlı adamın babası Yunus olduğunu İsmail'e söylemesi ve baba ile oğulun buluşması.
- Yunus ve İsmail'in tekrar Sarıcaköy'e dönmesi ve bir süre sonra Yunus'un vefat etmesi.

1.5. Zaman

Edebi eserde zaman, vakaları içinde barındıran bir süreç göstergesi olma özelliği taşır. Romanda “*anlatılacak olaylar kronolojik bir sıra dâhilinde veya muhtelif zamanlarda yapılan geriye dönüşlerle art zamanlı tablolar halinde, okuyucunun dikkatine sunulabilir.*”¹² Od romanında, geriye dönüş tekniği kullanır ve akronik bir zaman algısı benimsenir. Buna rağmen geriye dönülerek aktarılan vaka birimleri, art zamanlı bir biçimde anlatı paktına taşınır.

Romanda olaylar çerçeve bir zaman dilimi içerisinde aktarılır. Romanın başında 1320 tarihinde Molla Kasım’ın olayları, kahraman bakış açısıyla anlatmaya başladığı ve romanın tekrar Molla Kasım’ın anlattıklarına geri dönerek sona erdiği görülür. Çerçeve zaman diliminin içinde geriye dönüş metoduyla iç içe geçmiş iki olay anlatılır. Bu olaylar Yunus Emre ve oğlu İsmail’in hayat hikâyeleridir. Tarihi bir roman olması itibariyle olaylar kronolojik bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşir.

Romanda Anadolu tarihinde geçen tarihi kişilikler ve tarihsel olaylar kronolojik olarak verilir. Ayrıca Selçuklu Devleti’ndeki taht değişiklikleri ve Moğol istilası gibi tarihsel konulara değinilir. “*Tokat Meliki Rüknettin Süleyman Şah’ın, Selçuklu tahtına çıkıp da Bizans’ı vergiye bağladığı yıldan itibaren biraz bolluk gördük. Fakat ne çare, bazı toprak ağaları köylüyü haraca bağlayıp ellerinde ne var ne yoksa vergi diye almaya başladılar. Babamın gelişini gördüğü Çekikgöz belası bozkıra yaslandı.*”¹³ Özellikle Moğol istilası Anadolu’da kaos ortamının oluşmasına neden olur. Cengiz Han’ın ordusunun Anadolu’yu işgali sonrası ortaya çıkan durum romandaki zaman ile yaşanan olaylar arasında sıkı bir bağın oluşmasını sağlar. Bununla birlikte Bizans’ın soğuk nefesleri ve Alamut fedaileri de romanın geçtiği 13. yüzyılın insanlık adına bir kayıp olarak yaşanmasında pay sahibi olur.

1.6. Mekân

1.6.1. Çevresel Mekânlar

Od romanının çevresel mekânı Anadolu coğrafyasıdır. 13. Yüzyılda Anadolu’da yaşanan Moğol istilası ve siyasi karışıklıkların sonucunda halk sefalet ve açlık içinde yaşama savaşı verir. Romanın başkışisi Yunus Emre’nin hikâyesi doğduğu yer olan Sarıcaköy’de başlar. Bununla birlikte Ucasar, Sivrihisar, Sulucakarahöyük, Kayseri, Konya, Karaman ve Erzurum da romanın yaşandığı mekânlardır.

1.6.2. Algısal Mekânlar

Mekân fiziksel varlığından ziyade tinsel anlamda kişide yarattığı izlenimde karşılığını bulur. Gaston Bachelard, mekânın dışardaki içerdilik olduğunu söyler.¹⁴ Mekânın değer kazanması onunla insan ruhu arasında kurulacak olan ilişkiye bağlıdır. Romanda mekânın işlevselliği onun karakterin iç dünyası ile olan bağına bağlıdır. Karakterin mekânda kendisini nasıl algıladığı onun gelişim ve dönüşümüne doğrudan

12 Ramazan Korkmaz, Sabahattin Ali İnsan ve Eser, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1997, s.154.

13 Pala, a.g.e., s.32.

14 Gaston Bachelard, Uzamın Poetikası, (Çev. Alp Tümertekin), İthaki Yay., İstanbul, 2008, s.309.

etki eder. Mekânın algılanış biçimi onun fiziksel anlamdaki genişlik, üstü açıklık ya da kapalılık gibi unsurlarla açıklanması sınırlı ve yetersiz bir mekân açılımına neden olur. Bu nedenle romanda mekânın karakterde yarattığı içsel yankı önemlidir. Od romanı, 13. Yüzyıl gibi Anadolunun tarihi açısından savaşların, açlığın ve acıların zirve yaptığı bir zaman dilimini ele alır. Mekân da insan gibidir ve onun da bir ruhu vardır. Yeryüzüne sinen acı, mekâna da siner. İnsan da bu tür mekânlarda çaresizliğini ve tükenmişliğini duyumsar. Bununla birlikte tüm darlığı ve ışıksızlığına karşın kapalı gibi görünen ama insan ruhunu sonsuza açan mekânlar da vardır. Od romanında Yunus'un Ucasar ve Sarıcaköy'deki yaşamında mekânın kapalı ve dar; Tapduk Emre dergahında ise açık ve geniş mekan olduğunu söylemek mümkündür.

1.6.3. Kapalı Dar ve Labirentleşen Mekânlar

Mekan algısı karakterin o anda mekan ile kurduğu ilişkiye bağlıdır. Mekanın “darlığı, fiziksel küçüklüğünden değil karakterin imkânsızlığından ve kendini orada sıkıştırılmış duyumsamasından kaynaklanır.”¹⁵ Romanda Çekikgöz'ün Ucasar'a saldırması sırasında Yunus'un anlattıkları mekanın kapalı, dar ve labirent bir mekan haline dönüştüğünü gözler önüne serer. “her şey uçan ateşlerin gelişiyle başlamıştı Molla Kasım. Bugünkü kadar soğuk bir gündü. İbrahim, Sitare'nin kucağında uyuyordu. Bozkırın dondurucu ayazını boğan o dehşetli sıcaklığı hissettiğim vakit, kıyamet kopuyor sanmıştım. Kulaklarım uğulduyor, gümbürtünün şiddetinden beynime tekrar tekrar gülleler düşüyordu. Ne ben, ne çocuklarım, ne de Ucasarda başka bir kimse böyle bir şiddetli sesi o güne kadar duymuş değildik.”¹⁶ Yunus Emre'nin Molla Kasım'a yaşadığı o günü anlatırken kullandığı ifadeler de mekanın kapalı ve dar oluşunu açıklar. Uçan ateşler, boğan dehşetli sıcak, kıyamet ifadeleri kahramanın mekânda sığınacak bir yer bulamayışının ve çaresizliğinin resmini yansıtır.

Mekânın darlaşması ve içinden çıkılmaz hale gelen bir labirente dönüşmesinin bir nedeni de insanın sevdiklerini kaybetme korkusudur. Nitekim İbrahim'in Çekikgöz'ün attığı ateş toplarından yaralanması sonucu Yunus'un onu Satı Nine'ye yetiştirmek için verdiği mücadelede mekânın nasıl darlaştığını ve kahramanı içinden çıkılmaz bir labirente soktuğunu görmek mümkündür. “İbrahim'i kucaklayıp koştum. Her taraf gümbür gümbür çalkalanıyor, her gümbürtüden sonra gökyüzü aydınlanıyor, ardından yeni çılgınlıklar duyuluyordu. Gökyüzü değişik istikametlere uçan cehennem ateşleriyle doluydu. Bir tanesi üzerime düşmeden İbrahim'i Satı Nine'ye yetiştirmem gerektiğini biliyordum.”¹⁷ Yunus, tüm çabasına karşın İbrahim'i Satı Nine'ye yetiştiremez ve İbrahim ölür. İbrahim'in ölümü ile birlikte mekân da Yunus için tükenir ve her şey anlamsızlaşır.

1.6.4. Açık - Geniş Mekânlar

Kapalı dar ve labirent mekanlarda olduğu gibi açık- geniş mekanda da mekan algısı onun fiziksel sınırlılık veya imkanlarına bağlı değildir. Kuyu, zindan, mağara gibi yerler

15 Ramazan Korkmaz, “Romanda Mekanın Poetiği”, Edebiyat ve Dil Yazıları Mustafa İsen'e Armağan, Grafiker Yay., Ankara, 2007, s.399-415.

16 Pala, a.g.e., s. 25-26.

17 a.g.e., 29.

kişinin içten dışa açılmasını sağlayan tinsel aydınlanma mekânları olabilir. Mekânın açık ve geniş olması kişinin onunla kurduğu bağdaki içtenliğe bağlıdır. Çünkü “açık ve geniş mekânlar içtenlik mekânlarıdır. İçtenlik, mekânı içten dışa doğru çeviren ve açan bir niteliktedir. Bu mekânlarda karakter; kendisiyle, çevresi ve bütün evrenle uyum içindedir.”¹⁸ Yunus’un Sarıcaköy’de başlayan ve kişisel şekilde ilerleyen yolculuğu Tapduk Emre’nin dergâhında kazandıkları ile evrensel uzanan değerler yolculuğuna dönüşür. Yunus, Tapduk dergâhında tüm benlik yanılsamalarını yok ederek tüm insanlığa bir bakmayı öğrenir. Bunu yaparken de Tapduk yurdu onun için tinsel aydınlanmasını gerçekleştirdiği bir içtenlik mekânına dönüşür. Yunus; “*dergâhtaki aşk ve şevk dolu eğitimin yansımaları iç dünyamda gördüm*”¹⁹ diyerek yaşadığı aydınlanmayı aktarır.

Tapduk Emre dergâhı Yunus’un içsel aydınlanmasını sağladığı gibi onu kendilik değerlerine de ulaştırır. Yunus Emre için dergâhta geçirdiği yıllar onun yeniden doğulunu gerçekleştirmesini sağlar. “*Dergâhta geçen o üçüncü kurban bayramında kendimi yokladım. Eski günlerin sisli hatıralarından başka, hayatımı tamamen değişmiş buldum. Ruhumda huzur vardı. Irmağımın göle durduğunu düşünüyordum ama sanki denize ulaşmıştım. Dervişliğin, göl olmaktan öte hallerini öğreniyordum. (...) Eğer Tapduk kapısına gelmeseydim Allah’tan uzağa düşecek, bozkırda yitip giden insanlardan biri de ben olacaktım. Oysa burada parçalanmış, dağılmış, dökülmüş, her zerrede bir yele savrulmuş, her tarlaya bir harman olmuş ve yeniden derlenip toparlanmış, yeniden ekilmiştim. Bu iki yıl, beni hakiki ben yaptı, içimdeki Yunus’u ortaya çıkardı.*”²⁰ İçteki Yunus kendilik değerlerine ulaşan, sevgiyi ve saygıyı kendine rehber; kini ve hırsı kendine düşman edinen bir karakter olur. Tapduk Emre’nin dergâhı Yunus’un çıkmış olduğu yolculuğun erginlenme mekânına dönüşür.

Yunus’un oğlu İsmail için de mahkûmlara işkenceler ettiği, acının, kan ve gözyaşının eksik olmadığı zindandaki kaldığı hücre açık-geniş bir mekâna dönüşür. “*Benim kaldığım hücre, eskiden kitapların konulduğu bir gedik imiş. Tabut kadar dar ve basık. Yine de eğilerek girebildiğim bir kapısı var ve orada üşümeden uyuyabiliyorum. İşkence gören insanların çığlık seslerine alıştım sayılır. Artık eskisi gibi beni rahatsız edip, uykumu bölmüyor.*”²¹ Dışarısının tüm tehlikelerine karşın İsmail bu zindan hücresinde kendisini güvenli ve huzurlu hissetmektedir.

1.7. Şahıs Kadrosu

1.7.1. Başkişi

Od romanının başkişisi Yunus Emre’dir. Eser Yunus Emre’nin hayat hikâyesi üzerine kurgulanan tarihi bir romandır. 13. Yüzyıl Anadolu’sunda yaşanan tarihi olaylar kronolojik bir şekilde aktarılır. Yunus’un Ucasar’da başlayan hayat yolculuğu Moğollar’ın Ucasar’a saldırması sonrası Sarıcaköy’de devam eder. Yunus Emre’nin tasavvuf yoluna girme süreci Hacı Bektaş Veli’nin yanına buğday istemek için gitmesi ile başlar. Yunus,

18 Korkmaz, “Romanda Mekânın Poetiği”, s. 411.

19 Pala, a.g.e., s. 157.

20 a.g.e., s. 162-163.

21 a.g.e., s.98.

“*Yemişinin her bir çekirdeğine on nefes verelim*”²² teklifini geri çevirir ve buğday alıp Sarıcaköy’e geri döner. Ancak geri döndüğünde Sarıcaköy’ün yerle bir olduğunu ve Sitare’nin de yaşamadığını öğrenir. Hacı Bektaş Veli’nin buğday yerine nefes verelim teklifini kabul etmediği için pişman olur. Yeniden Hacı Bektaş dergâhına gider; ancak nasibinin Tapduk Emre’de olduğunu öğrenir. Böylece Yunus için kendi içindeki beni ve özü bulup kendilik değerlerine ulaşacağı içsel yolculuğun yola çıkış çağrısı gerçekleşmiş olur.

Yunus Emre’nin çıkmış olduğu yolculukta onun erginleşmesini ve tinsel doğumunu gerçekleştirmesini sağlayan dolayıcıları Sitare, Tapduk Emre ve Abakay Derviş’tir. Kişinin gelişim ve dönüşümünde dolayıcılar önemli yer tutar. Bir nevi hedefe gidişte motive edici görevi gören bu kişiler başkişinin ulaşacağı ve olacağı insan tipi için hayati bir görev üstlenirler. Yunus’un eşi olan ve Sarıcaköy’deki Çekikgöz baskınında ölen Sitare, Yunus Emre’nin hayatında fiziksel anlamda kısa bir yer tutmasına rağmen; tinsel anlamda Yunus’un sonsuzluğa açılmasına katkı sunar. Bunu sağlayan ise Yunus’un Sitare’ye duyduğu aşktır. Aşkın değiştiren ve dönüştüren gücü Yunus’un tinsel aydınlığa kavuşmasında en büyük dolayıcı ve erginlenme kaynağı olarak yer alır. “*O anda, bir şeye tutunmazsam çıldıracaktım. Heybemin yıldız nakışlarında Sitare’nin gülümseyen hayalini gördüm. Bu yıldızları oraya benim için nakşettiğini söylerdi hep. Tek tek bütün yıldızlardan bir ışık doldu gönlüme. Ve içimde Sitare ağlamaya başladı. Anladım ki Sitare benim için bir rehber, Sitare bir yoldu. Sitare benim doğru yolumdu.*”²³

Akıl ve gönül arasındaki çatışma Yunus’un çıktığı yoldaki en büyük zihinsel karmaşalardan birini yaşamasına neden olur. “*Tapduk umuduyla yürüdüğüm bütün o yollarda, buğdaydan yana olan aklımın, sevgiden yana olan gönlüm ile aylarca çatışıp durması bundandı Molla Kasım*”²⁴ Dünyanın gerçekliği insanın hayatta kalmak için bir mücadele içinde olmasını gerektirir. Yunus Emre’nin buğday istemesi kendisi ve köy halkı için gerekli olan yaşamsal kaynağı sembolize eder. Oysaki nefes ile verilecek olan şey sevgi ve gönül ile varılacak bir yoldur ve bilinmezlerle doludur.

Yunus’un tinsel aydınlanma sürecinde yaşadığı çatışmalar onun tamlığa varmasını sağlar. Onun, varlığı üzerine yaptığı sorgulamalar dünya üzerinde kendini konumlandırma arayışlarıdır. “*Yaşadığım hayatı, bu dünyadaki varlık sebebimi, dünyanın ancak dert ve bela ile dolu oluşunu düşündüm. Gönül ağlıyor, gülmüyordu; şu dünyada bir gariptim.*”²⁵ Yunus’un garipliği kendisinin içindeki var olan ben ile temasa geçmemesinde saklıdır. İnsani öz olarak da ifade edebileceğimiz bu ‘ben’ kavramına Yunus Tapduk Emre sayesinde ulaşır. Tinsel anlamda varlığın özüne ulaşabilmesi için eksiklerinden arınması, kamu âleme bir bakması gerekmektedir. Bunun için Tapduk Emre dergâhı onun tinsel doğumunu gerçekleştirdiği bir yeniden doğuş mekânına dönüşür.

Çıkılan yolda hedefe varmak için gidilecek yol kadar, yol arkadaşı da önemlidir. Yunus’un dergâhtaki hücre arkadaşı olan Abakay Derviş onun yol arkadaşlığını ve rehberliğini yapar. “*Hücreye vardığımda kavganın ortasına düştüğümü anladım.*

22 a.g.e., s.88.

23 a.g.e., s.98.

24 a.g.e., s.102.

25 a.g.e., s.132-133.

Karşımda bir Çekikgöz oturuyordu. Mum ışığında yüzünü gayet net görebildiğim, derviş kıyafetine bürünmüş bir Çekikgöz. Tapduk Emre'nin halifesi rehberimin o olduğunu söyledi."²⁶ Yunus için ilk imtihan içindeki öfkeden ve kinden arınmaktır. Hücre arkadaşının bir Çekikgöz olması içsel çatışmalar yaşanmasına neden olur. "Zihnimde çatışma vardı. Bir yanda, sevdiğilerimi onun gibiler yüzünden yitirmiş, İsmail'i onlara kaptırmış olmanın öfkesi, diğer yandan içimde güneş görmüş buz misali eriyip giden kin."²⁷ Yunus'un varacağı yolun en büyük caydırıcısı kindir. Bu nedenle kin duygusundan arınması gereklidir. Tapduk Emre kendisini bir Çekikgöz ile aynı odaya koyarak Yunus'un bu duygusunu yok etmesini sağlar. Yunus'un yüreğinde Çekikgöz'e olan öfke buz dağı misali büyürken aşk odu sayesinde içindeki kin erir ve yok olur. Böylece o herkese bir gözle bakar. Yunus'u insani değerlerin zirve noktasına oturtacak olan da içindeki kini yok etmiş olmasıdır. Nitekim Yunus Emre divanında kin duygusu için şunları söyler:

*"Adımız miskindir bizim düşmanımız kimdir
bizim Biz kimseye kin tutmayız kamu âlem
yardır bize"*²⁸

Yunus Emre için kavramlar düzeyinde en büyük karşıt değer kin duygusudur. Bir insana kin tutmayı reddeden bu anlayış sayesinde Yunus, bütün insanlığa bir gözle bakarak evrensel değerlerin temsilcisi olur.

İnsan ile doğa arasında karşılıklı bir bağ vardır. Doğanın bir ruhu olduğuna olan inanç sayesinde insan doğayı kendisi için bir koruyucu kabul eder. Böylece insan ve doğa arasında ontik bir bağ oluşur. Bu bağ eyitişimsel bir ilişkiyi de beraberinde getirir. İnsan doğaya saygı gösterir ve onu korur; doğa da insanın yardımcısı olur. Günümüz insanının en büyük problemlerinden biri olarak doğa ile insan arasındaki bu bağın kopuk olması gösterilebilir. Bu nedendir ki doğa yok olmakta ama aynı şekilde insan da yaşam kaynaklarını yitirmektedir. İnsanın doğadan uzaklaşarak aslında kendilik değerlerinden ve insani özünden de uzaklaşır. İnsan kendi özünün farkına vardığı vakit diğer canlıları da görmeye başlar ve onların da bir ruhu ve kendince bir dili olduğunu hissetmeye başlar. Yunus Emre'nin Tapduk Emre dergâhında kazandıklarından birisi de insan dışındaki canlıların sesini duymaya başlamasıdır. Dergâhtan önceki yaşamında sadece hayatta kalma mücadelesi veren ve dünyayı okuyamayan Yunus, fenomenolojik anlamda artık eşyanın ardındakini görebilmeyi ve sesini duyabilmeyi öğrenir. Öyle ki bu ses sayesinde aslında doğanın insan ile bir ütün olduğunu fark eder. Yunus; "*Dağ ile konuşmak, ağaçlar ile konuşmak, rüzgâr ile konuşmak, aslında insanın kendisi ile konuşması demektir.*"²⁹ sözleriyle de ormanda geçirdiği uzun yıllar boyunca dağ, ağaç ve rüzgâr ile konuşarak aslında kendisi ile konuştuğunu belirtir. Yunus'un kendisi ile konuştuğu sadece fiziksel anlamdaki bir görüntü nesnesinin seslendirmesi değildir. O, od ile yandığı, yunduğu, sağaldığı ve aydınlandığı bu tinsel doğum yolculuğunda insani özü taşıyan içindeki Yunus'un sesi ile konuşur. Nitekim o "*Bu iki yıl, beni hakiki ben yaptı, içimdeki Yunus'u*

26 a.g.e., s.150.

27 a.g.e., s.151.

28 Mustafa Tatçı, Yunus Emre Divanı, Akçağ Yay., Ankara, 1991, s.226.

29 Pala, a.g.e., s.159.

ortaya çıkardı.”³⁰ diyerek yılanın ölü derisini atması sonucu ortaya çıkan yeni bir deri gibi nasıl doğduğunu anlatır.

1.7.2. Norm Karakterler

Romanda başkişiden sonra en önemli kişiler norm karakterlerdir. Norm karakterler, kahramanın ulaşmak istediği hedefin rehberliğini yaparlar. “*Roman başkişilerinin yansıtıcısı ve tamamlayıcısı rolünü üstlenen bu kişiler, genellikle birinci derecedeki roman kahramanlarının yanında yer alırlar.*”³¹ Böylelikle kahramanın doğru yoldan sapmasını, yanlış düşmesini ve yok olup gitmesini engellerler.

Od romanında başkişi Yunus Emre’nin dolayımlayıcısı olan norm karakterler; Tapduk Emre, Sitare ve Abakay Derviş’tir. Bu üç karakter Yunus’un içindeki Yunus’u keşfetmesini sağlayan erginlenme sürecinin rehberliğini yaparlar.

1.7.3. Tapduk Emre

Orta Asya’dan Anadolu’ya gelen dervişler, geldikleri yerlerin gelenek ve göreneklerini, dini algılayış ve yaşama biçimlerini de Anadolu’ya taşırlar. Anadolu’nun iskan edilmesinde önemli bir yere sahip olan bu dervişler, manevi anlamda da Anadolu’nun inşa edilmesine katkı sunarlar.³² Horasan erenlerinden olan Tapduk Emre de, Moğol baskısı sonucu Anadolu topraklarına gelir. Anadolu’nun manevi anlamda aydınlanmasında önemli bir yere sahiptir. Tapduk Emre, Yunus Emre’nin tinsel anlamda yeniden doğuşunu sağlayan bir norm karakterdir. Yunus, onun sayesinde Anadolu’nun kaotik ortamında yok olup gitmekten; bir nesneye dönüşüp şeyleşmekten kurtulur. “*Eğer Tapduk kapısına gelmeseydim Allah’tan uzağa düşecek, bozkırda yitip giden insanlardan biri de ben olacaktım. Oysa burada parçalanmış, dağılmış, dökülmüş, her zerrede bir yele savrulmuş, her tarlaya bir harman olmuş ve yeniden derlenip toparlanmış, yeniden ekilmiştim. Bu iki yıl, beni hakiki ben yaptı, içimdeki Yunus’u ortaya çıkardı.*”³³

Her insanın fiziksel anlamdaki görüntüsünden ziyade onun sonsuzluk ile bağlantısını sağlayan bir ‘ben’ vardır. Bu bene ulaşmak için insanın iç dünyasına yönelmesi ve bunun için de kendilik değerleriyle ilgisi olmayan her türlü fazlalıktan kendini kurtarması gereklidir. Tapduk dergâhı Yunus’un içindeki kendilik değerleri ile buluşturacak içsel yolculuğun mekânı olur. Tapduk Emre’nin bir çıra gibi Yunus’un ruhunu aydınlatması ile Yunus ruhunun derinliklerindeki beni ortaya çıkartır.

İçsel yolculuk için bir rehber ve o rehberin eşliğinde yapılan ritüeller önemlidir. Bu ritüeller görünürde fazla bir değeri yokmuş gibi görünse de kişinin kendi ile baş başa kalıp sembolik anlamda kendisini pişirmesini ve hamlıktan olgunluğa ulaşmasını sağlar. Yunus, Tapduk Emre’nin kendisinden yapmasını istediği hizmetlerin onun gelişimini

30 a.g.e., s.163.

31 Tarık Özcan, Askıda Kalan Kimlik Oktay Rifat’ın Roman Dünyası, Manas Yay., İstanbul, 2014, s.61.

32 Ömer Lütfi Barkan, “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, Vakıflar Dergisi, S.2, Ankara, 1942, s. 284.

33 Pala, a.g.e., s.163.

nasıl sağladığını Tapduk dergâhından ayrıldıktan sonra öğrenir. Aslında Tapduk Emre'nin yaptırdığı her şeyin arkasında derin bir anlam olduğunu geçte olsa büyük bir pişmanlık ile far keder. *“O benim çilemi hücre yerine odun ile suya yüklemiş, birinde aşkın ateşini, diğerinde gözümün yaşını bana işaret etmişken, ben yıllar yılı kuru odun taşarken yanan odu, biriken suyu taşırken gözdeki yaşı anlayamamışım. Kırk gün susuzluk içinde su taşırken yunup arınarak makamlardan makam aşmış, yıllar yılı titreyerek odun getirdiğim vakit od ile yanarak halden hale yükselmişim de haberim yokmuş. Meğer Tapduk Sultan'ım bu fakiri sessiz sedasız doldurmuş da farkına varmamışım.”*³⁴ Tapduk Emre bir dolayımdayıcı olarak Yunus'un içsel yolculuğunu gerçekleştirmesini sağlar. Bu yolculuk esnasında Yunus, dağdan odun taşınması ile sembolik anlamda ateş imgesinin, kuyudan su taşınması ile de su imgesinin kökensele boyutlarına temas eder. Ateş, Yunus'un pişmesini, su ise arınmasını sağlar. Ancak bunun için gerekli olan şey sabırdır. Yunus'un dağdan kırk yıl odun taşınması bu sürenin uzun ve zorlu bir süreç olduğunu gösterir. Yunus bu bekleme süresinde varacağı yer için şeyhinin kendisini bu işlerle meşgul ederek olgunluk zamanını beklediğinin farkına varır. *“Şeyhim, Sultanım Tapduk Emrem halimi benden iyi bilirmiş ki beni oyalmış. Oyalmış ki hamlığımın kemale ereyim, çiğliğimden pişeyim. Oyalmış ki içten içe aşk ile dolayım da meşke durayım.”*³⁵ Yunus Emre'nin içini aşk ile doldurabilmesi için fazlalıklarından dünyalık kaygılarından ve insani zaafılarından uzaklaşması gereklidir. Bu aşamada Tapduk Emre, sabır ile dağdan odun; kuyudan su taşıtarak Yunus'un içini aşk ateşi ile doldurmasına rehberlik eder.

Yunus Emre için Tapduk Emre onu kendisi yapan, kim olduğunu bilmesini sağlayan bir deneyimsel bellektir. Tapduk Emre sayesinde Yunus, insani kimlik kodlarını hatırlar. Onun yokluğunda ise rotasız bir gemi gibi savrulup gideceğini belirtir. *“O vakit ben ben olmaktan çıkarım. Başım alıp gider, sahralarda telef olurum. O vakit menzil alamam, hikmet bulamam.”*³⁶ Menzil alamam sözü ile Yunus, şeyhinin karanlık yoldaki aydınlatici yönüne vurgu yapar.

Tapduk Emre bir norm karakter olarak Yunus'un kendilik değerlerine ulaşmasını sağlar. Yunus'un tinsel doğumunun gerçekleşmesinden sonra onu içindeki aşk ateşi ile söylemeye teşvik eder. *“Söyle Yunus'um, durma söyle. Dağlara söyle, kuşlara söyle, kurtlara söyle. Akıllara söyle, kalplere söyle. Senin nasibin sevgiden yana olsun, sevgiyi söyle. Her ne kısına gerekir, başkalarına da söyle. Söylemek için yol ara, iz belle, söyle. Senin kalbinde olanı halka aç da söyle, aynandan güzellikleri eşyaya yansıt da söyle. Söylemek için diyardan diyara dolaş, en ücra yurtlara ulaş da söyle.”*³⁷ Tapduk Emre, oluş sürecini tamamlayan ve tamlığa erişen Yunus'un ontolojik anlamda tüm varlık tabakalarına seslenmesini söyler. Dağa, kuşa, kurtlara ve akıllara söyle diyerek Yunus'un varlık alanını genişletir ve onu sonsuza açar.

34 a.g.e., s. 245.

35 a.g.e., s.251.

36 a.g.e., s.264.

37 a.g.e., s.303.

1.7.4. Sitare

Aşk, insanı köklü bir değişime doğru sürükler. Aşkın büyümesine çelik kancalar ile bağlanan kişi onun, ruhunda yarattığı yeni iklimde yaşamaya başlar. *Od* romanında Yunus, aşkın büyümlü gerçeğini Sitare’de deneyimler. Onun sayesinde Anadolu’nun kaotik ortamında yok olup gitmekten kurtulur. Sitare’nin rehberliğinde içsel yolculuğunun zorlu merhalelerini güçlü bir şekilde geçer. Sitarenin kelime anlamının yıldız³⁸ olması da sembolik anlamda aşkın aydınlatıcı ve yol gösterici yönüne vurgu yapar. Nitekim yıldızlar karanlık geceleri ışıkları ile aydınlatırlar. Yunus’un karanlık gecelerinin ışığı olan Sitare bir Çekikgöz saldırısı sonucunda hayatını kaybeder. Yunus hayatında onun eksikliğini derinden hisseder. Sitare’den geriye Yunus’a hatıra olarak *yıldız nakışlı heybe* ve aşk kalır.

Sitare ile Yunus arasındaki aşk sadece bir duygusal birliktelik değil, aynı zamanda yaşamsal bir bütünlüktür. Sitare, Yunus’un diğer yarısıdır ve onun eksik yanlarını tamamlar. Dünyaya eril ve dişil olarak gelen insanoğlu için karşı cins onun varlık alanını belirleyen bir sınır olduğu kadar, bütünlüğe ulaşmasını sağlayan ve varlığının imkânlarını genişleten bir olanaklar gömüsüdür. Bu imkânlar dizgesine kendisini eklemek isteyen kahraman, kendisini karşı cinste deneyimlemek zorundadır. Bunun için aşk en önemli imkânlardan birisidir.

Jung, erkek ve kadınların birbirlerine ait özellikleri içlerinde taşıdığını belirtir. Buna da anima ve animus arketipleri adını verir. “*Anima erkeğin animus kadının ruhsal bütünlüğündeyiştiği karşı cinsin özellikleridir.*”³⁹ Yunus ve Sitare bir elmanın yarısı gibi birbirlerini tamamlamaktadır. Yunus, Sitare’nin kendisini nasıl tamlığa erdirdiğini şu sözlerle dile getirir: “... o benim her şeyim, mahremde sırdaşım, zor günlerde ayaktaşım, er meydanında yoldaşım. Cengâverliği benden iyi bilir, bilhassa hançeri çok ustaca kullanırdı. Bazen ben mi onu himaye ediyorum, o mu beni koruyor şüpheye düşerdim. O benim emniyetim, güvenim, sadakatim idi.”⁴⁰ Sitare’nin sahip olduğu özellikler onun geleneksel Türk kadın tipine uygun yetiştiğini göstermektedir. Nitekim Sitare’nin cengâver bir yapıya sahip olması ve eşinin koruyucusu olması onu Dede Korkut anlatılarındaki kadın tipiyle özdeşleştirir. Dede Korkut anlatılarında Selcan Hatun, Kan Turalı’yı düşman tehlikesinden kurtarır.⁴¹ Selcen Hatun ve Kan Turalı arasındaki bu bağ Kan Turalı’nın kendisini Selcan Hatun’da seyretmesini ve kendini gerçekleştirmesi için gereken ruhsal bütünlüğe ulaşmasını sağlar. Yunus da Sitare sayesinde bu ruhsal bütünlüğe ulaşır.

Aşkın kişiyi değişime sürüklemesinde metaforik olarak aşkın bir ateşe benzetilmesi önemli bir yer tutar. Ateş ile etkileşime geçen her şey bir değişime uğrar; bulunduğu şeklin çok uzağında farklı bir şekle bürünür. Yunus, “*Aşk şarabı beni de sarhoş etmiş, aşkın ateşi kalbimde tutuşmuştu. Sarhoşluğumun adı Elif idi. Sarhoşluk veren şarabın aslında*

38 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 2010, s.1117.

39 Gökeri, a.g.e., s.21.

40 Pala, a.g.e., s. 56.

41 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yay. Ankara, 2008, s.195.

ateş olduğunu, şarabın sakiye dönüşeceğini o vakit bilemezdim.”⁴² sözleriyle Sitare'nin aşk ateşi ile kendisini yakan ve değişime sürükleyen bir norm karakter olduğunu gözler önüne serer. Yunus için değişim yolunda aşk önemli bir çağrı aracıdır. Bu çağrıyı yapan ve sürekli tekrarlayıp Yunus'un aşkın tinsel boyutuna ulaşarak kendisini öğrenmesini sağlayan ise Sitare'dir. “*Sitare'nin sık sık aşktan bahis açması beni heyecanlandırıyor, kendimi öğrenmemi sağlıyordu.*”⁴³ Öğrenme edimi kişinin fiziksel anlamda imkânlarını öğrenmekten ziyade tinsel anlamda varlığının imkânlarını öğrenmeye başlamasıdır. Yunus'un Tapduk Emre ile kesişecek olan yolu öncesinde, Sitare, onu bu tinsel yolculuğa hazırlayan dolayımdayıcı bir kimliktir. Nitekim Yunus; “*Anladım ki Sitare benim için bir rehber, Sitare bir yoldu.*”⁴⁴ diyerek varacağı yolculuk öncesinde Sitare'nin rehberliğinde bir yolda ilerlediğini belirtir.

1.7.5. Abakay Derviş

Yola çıkmak kadar yol arkadaşı da varılacak yol için önemlidir. Yolun rehberliğini yapacak kişiler yolcuyla değişim ve dönüşüme sürükleyebilmeli; başlangıçta bulunduğu durumdan çok farklı bir dünya algısına kişiyi büründürebilmelidir. Bu açıdan Yunus'un tinsel aydınlanma ve epistemolojik birikimini sağlamasında hücre arkadaşı Abakay Derviş'in önemli bir rolü vardır. Abakay Derviş bir Moğol olarak Tapduk Emre dergâhına sığınır ve buradaki hücrelerinde yaşar. Gözleri görmemesine rağmen tabiatı çok iyi bilir. Doğadaki bitkilerin sağaltıcı özelliklerini doğal yollarla öğrenmiştir. Bitkilerden ilaç ve zehir yapma konusunda tecrübelidir. Aynı zamanda dervişlik yolunda Yunus'a rehberlik yapabilecek kadar da tecrübelidir.

Yunus dergâhtaki hücre arkadaşının bir Çekikgöz olması nedeniyle iç çatışmalar yaşar. Fakat kısa sürede gücre arkadaşına alışır ve onun rehberliğini kabul eder. Tasavvuf yolunda ilerlemek için Abakay Derviş'in her söylediğini her yaptığını tekrar eder. “*Önce kendime hâkim olarak, sonra rıza göstererek, en sonda da içime sevinç dolarak hücre arkadaşımın her hareketini, her söylediğini tekrar ettim. Bu bir tür tarikata giriş ahitnamesi, bir yemin olmalıydı. Pişman olacağım bir cümleyi tekrarlamamış, zaten eskiden beri olduğum hali tasdik etmiş gibiydim.*”⁴⁵ Yunus, Abakay Derviş sayesinde dergâha giriş ritüelini gerçekleştirir.

Abakay Derviş, Yunus'u sadece tinsel anlamda olgunlaştırmaz, aynı zamanda doğal bilgi ile de onu donatır. Nitekim “*Norm karakter, birinci derecedeki kahramanın bütünleyicisidir. Roman boyunca başkahramana yardım eder ve onun eksikliğini kapatır.*”⁴⁶ Böylece Yunus, doğanın dilinden de anlamaya başlar. Doğadaki bitkilerin adlarını, hangi rahatsızlıklara iyi geldiğini öğrenir. Yunus'un sevgi anlayışı sadece insan ile sınırlı değildir. O tüm varlık tabakalarına karşı saygılıdır. Kendi varlığının dayanağı olarak tüm canlıların gerekli olduğunu bilir. Bir gün dervişlerle beraber Tapduk Emre için çiçek

42 Pala, a.g.e., s. 63.

43 a.g.e., 65.

44 a.g.e., 98.

45 a.g.e., 152.

46 Veysel Şahin, “Roman Tekniği Bakımından Yaban”, e-Journal of New World Sciences, S. 3, 2007, s. 187.

toplamaya gittiklerinde hiçbir çiçek toplayamadan geri dönmesinin bir nedeni de budur. Kendisini tüm varlık tabakalarına açabilmesi nedeniyle Yunus, çiçeğin dilinden anlar ve onu yüce olanı zikretmeye devam etmesi adına koparmaz.

1.7.6. Kart Karakterler

Kart karakterler değişim ve dönüşüme kapalıdır. Roman boyunca onların olaylar karşısında neler yapacaklarını tahmin etmek zor değildir. *“Romanda tek bir özelliği olan kart karakterlerdir. Her şeye rağmen tabiattaki esas niteliklerini muhafaza ederler ve değişmezler. Bu tür roman kahramanları yalın kat bir kişiliğe sahiptirler ve daha çok hedef objeye varmayı engelleyen karşıt güç grubundadırlar.”*⁴⁷ Od romanında kart karakter olarak karşıt değer grubunda yer alan Tapınak Şövalyeleri, Çekikgöz askerleri ve Bizans’ın Soğuk Nefeslerini göstermek mümkündür.

Çekikgöz ve askerleri Anadolu’da 13. Yüzyılda yaşanan kaotik ortamın baş mesulüdürler. Anadolu’nun büyük bir kısmını yağma ve talan ile yok ederek Anadolu coğrafyasında medeniyetin bir süre aksamasına sebep olurlar. Roman boyunca Yunus ve Çekikgöz askerlerinin kesişme noktaları bulunmaktadır. İbrahim ve Sitare’nin Çekikgöz askerleri tarafından öldürülür. Yine Sarıcaköy ve Ucasar Çekikgöz askerleri tarafından yakılır. Tapınak Şövalyeleri ve Bizans’ın Soğuk Nefesleri de roman içerisinde tek boyutlu olarak yer alırlar. Romanda onlardan kaotik ortamı derinleştirmekten başka bir şey beklenmez. Roman boyunca kan, gözyaşı ve şiddetin sorumluları olurlar.

1.7.7. Fon Karakterler

Romanda birden çok karakter kategorisi bulunmaktadır. Her bir kategorideki karakterlerin romandaki işlevi birbirinden farklıdır. Romanda en az yer kaplayan ve sadece dekor görevi gören karakterlere fon karakter denir. *“Fon karakter, romanda en az derinliğe sahip kişi ya da kişiler grubundadır. Bunlar roman bünyesinde yapının işlenmesine yardımcı olacak niteliktedir.”*⁴⁸ Od romanında oldukça fazla sayıda fon karakter bulunmaktadır. Bunda eserin tarihi bir roman olması ile birlikte Anadolu’nun o dönemdeki karışık yapısı içerisinde Bizans, Selçuklu ve Moğol gibi birden çok devletin Anadolu topraklarında bulunuyor olması da önemli bir nedendir.

Od romanındaki fon karakterler; Sahip Perende, Emin Ağa, Satı Nine, Kara Burak, Lokman, Faruk Çelebi, Abdallar, Ana Bacı, Cuci, Sabine, Geyikli Hasan Baba ve Turakçın’dır. Bu karakterler romanda derin bir yapıya sahip değildir. Romanda olayların akışı sırasında gerçekleşmesi gereken sahnelerde bir fon olarak yer alırlar ve görevleri sona erer.

47 Korkmaz, Sabahattin Ali İnsan ve Eser, s. 300.

48 a.g.e., s. 300.

2. İzleksel Kurgu

Tablo 1. Kora Şeması⁴⁹

	Ülkü Değer	Karşıt Değer
Kişi	Yunus Emre Sitare Tapduk Emre Satı Nine	Çekikgöz Alamut Fedaileri Soğuk Nefesler
Kavram	Sevgi Şüphe Aşk	Kin Savaş İşkence Zulüm Ölüm Sefalet Acı Açlık Yağma Hırsızlık Eşkiyalık
Simge	Od Yıldız Nakışlı Heybe Tekke	Zindan

2. 1. İnsanlığın Sonsuzluk Açarı: Sevgi

Od romanının temel izleği sevgidir. Roman boyunca kahramanların sevgi üzerine söyledikleri, sevginin insanın gelişim ve dönüşümünde ne kadar etkili olduğunu gözler önüne serer. Yunus Emre'nin *kamu âleme bir bakmasını* sağlayan da sevgidir. Sevgi, dil, din ve ırk ayrımı yapmaksızın tüm insanlığı sevmeyi sağlar. Sevgi sadece insanlar değil, tüm kâinat için de geçerlidir. İçerisinde sevgiyi barındıran insanoğlu tüm evren ile bütünleşebilir, kozmosun ahengine kendini katabilir.

Roman boyunca sevginin bireyden doğaya ve evrene açılan bir olgu olduğu görülür. Romanın başlarında Yunus'un oğlu ile yaşadığı anlaşmazlıklarda, İsmail'in hayata karşı olan tüm şüpheli yaklaşımlarına karşın Yunus, bu şüphelerin sevgi ile yok olacağını belirtir. "*O merakı giderecek olan sensin oğlum. Zaman ve mekânı değerlendirerek, sebeplere ve sonuçlara bakarak... Hislere, tecrübeler ve duygulara bakarak... O merak ancak sevgiyle giderilir. Âlemde sevgiden büyük bir umut da, sevgiden öte bir korku*

49 Ramazan Korkmaz, "Servet-i Fünun Edebiyatı", Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı, (Editör. Ramazan Korkmaz), Grafiker Yay., Ankara, 2005, s.160.

da yoktur.”⁵⁰ İnsanın sevgiye karşı olan tavrı onun hayata karşı umut ya da korku dolu gözlerle bakmasına neden olur. Sevgiyi hayatının başat değeri haline getiren bir insan için dünya üzerindeki tüm olumsuzluklar sevgi sayesinde yok olacaktır. Ancak sevgi ile hiçbir teması olmayan kişilerin hayat karşısında tutunabilecekleri bir dal bulmaları zorlaşır. Savaş, ölüm ve işkencelerle dolu bir yaşamın içinden çıkış bulamadıkları için korkuya kapılırlar.

Erich Fromm, tüm bilgilere ulaşmanın tek yolunun sevgi olduğunu, sevgi sayesinde insanın karşısındaki insanda kendini yani insanı keşfedebileceğini söyler.⁵¹ Bu bağlamda kişinin karşı cinsten kendisini tanımasını sağlayan en önemli şeylerden birisi sevgidir. İnsan sevgi sayesinde kâinatın insana sinmiş olan manasını okumaya ve anlamlandırmaya başlar. Yunus ile Sitare arasındaki sevgi, onların varlık alanlarını dünyaya açmalarını sağlar. Nitekim Yunus; “*Sen beni, sevdiğin, ben de seni sevdiğim için aramızda bir dünya yaratıldı. Ben de, sen de bu dünyadaki her şeyi sevdi; her şey de bizi sevdi. Tıpkı âlemdaki her şeyin Allah’ı sevmesi gibi.*”⁵² diyerek sevgi sayesinde yeni bir dünyanın kurulduğunu ifade eder. Ayrıca Yunus, sevginin karşılıklı olduğunu da belirtir. Dünyadaki canlı ve cansız her şeyi seven insan, bunun karşılığında onların da sevgisini kazanır. Nitekim Türklerdeki doğa kültürleri ile ilgili olan inanışın temelinde de bu sevgi vardır. İnsan doğanın bir koruyucusu olduğuna inanır. Ona karşı saygı ve sevgi besler. Bunun karşılığında da doğa insanın en büyük koruyucusu ve yardımcısı olur.

İnsan sevgi sayesinde doğanın koruyuculuğunu kazandığı gibi, imkânsız olan şeyleri de başaracak gücü elde eder. Bu bağlamda Mevlana’nın Yunus’a sevgi hakkında söylemiş oldukları dikkate değerdir. Mevlana; “*Acıları tatlandırır sevgi, bakırı altını keser...*”⁵³ sözü ile sevginin olması imkânsız gibi görünen şeyleri olur kıldığını işaret eder. Aynı zamanda sevgiden doğal bir sağaltım aracı olduğuna da vurgu yapar; “*Tortulu sular arı duru olur sevgiyle; bulanıklar berraklaşır. Ve şifa bulur sevgiden tüm dertler. Ölüleri diriltir sevgi; sultanları kul eder... Bilmektir sevgi... Noksan bilgi ise ayırımı olmayan bir hezeyandır; şimşeği güneş sanır!..*”⁵⁴ Sevginin değiştiren ve dönüştüren gücü Yunus’un aşk ateşi ile yanmasındaki en etkili güçtür. Yunus, Tapduk Emre dergâhındaki tinsel yolculuğuna hazır olması için sevginin sağaltan ve dönüştüren gücüne ihtiyaç duyar. Yunus, sevginin bu gücüne ilk olarak Sitare ile temas eder. Daha sonrasında ise Sitare ile başlayan sevgi içten dışa açılır ve dünyadaki her şeyi sevmeye başlar. Yunus böylece içindeki kin duygusunu yok etmeye başlar. Tapduk Emre dergâhındaki erginleşme süreci için sevgi ile temasını gerçekleştirir.

Yunus Emre’nin Tapduk Emre dergâhındaki erginleşme aşaması sona erdikten sonra Tapduk Emre onu içindekilere şiiere dökerek herkese ve her şeye anlatmaya teşvik eder. “*Söyle Yunus’um, durma söyle. Dağlara söyle, taşlara söyle; kurtlara söyle, kuşlara*

50 Pala, a.g.e., s. 22.

51 Erich Fromm, *Sevme Sanatı*, (Çev. Özden Saatçi Karadana), İlya Yayınevi, İzmir, 2009, s.42.

52 Pala, a.g.e., s. 65.

53 a.g.e., s.183.

54 a.g.e., s.184.

söyle. *Akıllarasöyle, kalplere söyle. Senin nasibin sevgiden yana olsun, sevgiyi söyle.*"⁵⁵ Tapduk Emre, Yunus'a sevgiyi söylemesini nasihat eder. Anadolu'nun kaotik ortamından çıkması için Yunus, sevgiyi söyleyerek gönüllere umut ışığı saçacak bir şifacıdır. Yunus, erginlenme aşamasını tamamladıktan sonra Anadolu'yu karış karış gezerek her yerde sevgiyi anlatan şiirlerini söyler. Anadolu'nun umutsuzluk ikliminden çıkmasında Yunus'un şiirleri önemli bir yer tutar. Yunus sevgi sayesinde canlı ve cansız her şeye bir gözle bakar.

2.2. Benliğin Karanlık Yüzü: Kin

İnsanı en çok zayıflatan ve insani değerlerinden uzaklaştıran duyguların başında kin gelir. Kin duygusu kişinin kendilik değerlerinden uzaklaşmasına neden olur. Kendi olmaktan uzaklaşan insan ontolojik anlamda evrene karşı da yabancılaşır. Sözlük anlamı "*Birine karşı duyulan öç alma isteği, garaz*"⁵⁶ olmasına karşın kin duygusu sadece birine karşı değil insanlığa, canlılara ve tüm değerlere karşı da bir öç alma duygusuna dönüşür. Özelden genele yayılabilen bu duygu, dünya üzerindeki kaosların da baş sorumlusu olarak gösterilebilir.

Od romanının karşıt değer izleği kindir. Yunus ve oğlu İsmail'in gerçek mücadeleleri kin duygusu iledir. Nitekim Yunus, kin duygusunu yenebilirse kamu âleme bir bakabilecektir. İsmail ise babasına olan kini yüzünden tüm insanlıktan intikam almak istemektedir. İsmail'in babasına karşı olan kini yenebilmesi onu insanlar ile kurabileceği sağlıklı ilişkilere kavuşturur.

Yunus, roman boyunca çeşitli imtihanlardan geçer ve bunların hepsinin üstesinden gelir. Ancak onu en çok zorlayan ve içten içe yakan ise oğlu İsmail'in kendisine karşı duymuş olduğu kin ve şüphedir. "*Turacın yoldaşımı – ki o benim hayatımda ikinin ikincisi gibiydi- şehit eden oklarından daha zehirli bir oku, kalbime saplamak üzere yıllardır bileyip durmuş meğer. Kalpten söküp atmadan yarası asla iyileşmeyecek bir ok... Adı kin ve şüphe...*"⁵⁷ Yunus ve İsmail arasındaki sorunun en temel kaynağı kindir. İsmail'in yıllardır içinde büyüttüğü kin duygusu günden güne bir kartopu gibi büyür. Öyle ki bu kin yüzünden İsmail, yaratanın varlığı ve birliği hakkında da şüpheler içindedir. Çünkü kin duygusu yüzünden, olanların sorumlusu olarak sadece babasını değil, aynı zamanda Tanrı'nın da bundan sorumlu olduğunu düşünmektedir. Kin duygusunun kişinin dünya algısını körleştirmesi nedeniyle İsmail, dünyalık zamanda insanlara karşı intikam alma duygusu ile yaşar. Kurmuş olduğu küçük bir çete ile düzensizliğe ve korkuya sebep olur.

Yunus ve İsmail'in karşılaşmalarının ardından aradaki kinin ortadan kaybolması için sevgi devreye girer. İsmail'in yıllardır bir kartopu gibi büyüttüğü kin duygusu, sevginin güneşi ile günden güne erir. İsmail kin duygusunu yok etmesinin ardından kendilik değerleri ile temasa geçmeye başlar. Böylece eski kaotik yaşamını bir kenara bırakır ve babası Yunus'un öğretilerinin ışığı doğrultusunda yaşar.

55 a.g.e., s.303.

56 www.tdk.org

57 Pala, a.g.e., s. 13.

Kahramanı içten içe kuran şey onun tabi olduğu imtihanları geçmesidir. Yunus için imtihan Tapduk Emre'nin dergâhında Çekikgöz ile aynı hücreye konulmasıdır. Eşi ve çocuğunu Çekikgözler yüzünden kaybeden Yunus, yıllarca onlardan öç almayı düşünür ve bu kinle yaşar. Tapduk Emre dergâhına vardığında üzerinden çıkarması gereken şey bu kin duygusudur. Bu nedenle içsel yolculuğunu gerçekleştireceği dergâhtaki hücre arkadaşı ve rehberi bir Çekikgöz olur. “... Hücreye vardığımda kavganın ortasına düştüğümü anladım. Karşımda bir Çekikgöz oturuyordu. Mum ışığında yüzünü gayet net görebildiğim, derviş kıyafetine bürünmüş bir Çekikgöz. Tapduk Emre'nin halifesi, rehberimin o olduğunu söyledi. Sonra da birkaç aylar ona uymam, her dediğini yapmam ve tesbihatına eşlik etmem gerektiğini tembih edip gitti. Kolum kanadım kırılmıştı sanki. Az evvelki heyecanımdan hiç eser kalmamıştı. İçim içime sığmıyordu. Bunların soyu yüzünden her şeyimi kaybetmişim”⁵⁸ Yunus “kavganın ortasına düştüm” derken iç dünyasında yaşanacak zorlu bir sürece göndermede bulunur. Çünkü Tapduk Emre'nin dergâhında hoşgörü ve sevgi hâkimdir; kine yer yoktur. Yunus içsel aydınlanmasını gerçekleştirebilmesi için kendisini karanlığa sürükleyen ve dünyayı görmez kılan kinden arınması gerekir. Ancak bu sayede kendilik değerlerine ulaşabilir. Nitekim Tapduk Emre'nin onu içine attığı bu kavgadan Yunus, galip ayrılır ve içindeki kini yok eder.

Tapduk Emre dergâhına giren herkesin uyması istenen çeşitli kurallar vardır. Birer ritüel olarak da düşünülebilecek bu kurallar Tapduk Emre tarafından Yunus'a söylenir;

“Belî, bulunmuşum!..”

“Gayrı haram yeme!”

“Yemem!..”

“Yalan deme!”

“Demem!..”

“Zina etme, kin
gütme!”

“Peki!..”⁵⁹

“Kin gütme” telkini Yunus tarafından içsel bir samimiyetle kabul edilir. Tüm dünyayı kavga, öfke, savaş, ölüm ve vahşet sarmışken; insanların huzur aradığı ve manevi değerler ile geçen bir ömür yaşamak istediği bir yerde kine yer olmaması gerekir. Ancak bu sayede insanlar kendilik değerlerini hatırlayabilirler. Nitekim Yunus da kin gütmeyi bırakır ve tüm insanlığa bir gözle bakarak kimsenin görmediğini görmeye, duymadığını duymaya başlar. Yunus kin gütmeyi bıraktıktan sonra fenomenolojik olarak maddenin ardındaki derin manayı okumaya vakıf olur.

İnsanlar arasında yaşanan sorunların temelinde kin duygusu yatmaktadır. İsmail bu durumu şöyle ifade eder; “Onlar birbirlerine karşı iyi davranırlarsa insanlar arasında kin olmazdı. Oysa zindanımıza getirilen suçluların hemen hepsi kin doluydular. İçlerinde gizli hesabı olmayan başkalarının hakkını gasp etmekten azade bir tek kişiye rastlamadım.

58 a.g.e., s. 150.

59 a.g.e., s.151.

Belki de bu yüzden onlara işkence ederken vicdanım sızlamıyor.”⁶⁰ Suçluların kapatıldığı ve cezalarını çektiği zindana gelenlerin hepsinin ortak yönü kin dolu olmalarıdır. İçlerindeki bu kin onları suça teşvik etmekte, diğer insanların varlık alanlarına saygı duymaktan alıkoymaktadır. Kendisi de babasına karşı kin güden İsmail, bu insanlara karşı işkence etmekten dolayı bir üzüntü duymamaktadır. İsmail’in sözlerinden anlaşıldığı üzere kin duygusu toplumdaki düzensizliğin, insanlar arasındaki sevgisizliğin ve saygısızlığın baş nedeni olarak görülmektedir.

Od romanının ana karşıt değer izleği olan kin duygusu roman boyunca eleştirilmekte; aşılması ve kavga edilip yenilmesi gereken bir düşman olarak gösterilmektedir. Yunus’un aşk ateşi ile dolması için içindeki kini yok etmesi çıktığı yolculuğun kilidini açacak olan kilittir. İsmail de babasına olan kini yüzünden kendilik değerlerini kaybetmiş bir konumda iken sevginin gücü sayesinde kinden arınır ve kendilik değerlerine ulaşır. Sonuç olarak kin kaosa yol açan, insanların mücadele edip yenmeleri gereken en önemli karşıt güçlerden biridir.

Sonuç

Od, romanı Yunus Emre’nin hayatına farklı bir tarzda bakmamıza olanak sağlayan bir eserdir. Genel olarak şiirlerinden ve üzerinde tam mutabık kalınamayan yaşam öyküsünden tanıdığımız Yunus Emre, *Od* romanında karşımıza bir aile babası, eşine aşık bir koca, köyündeki insanların geçimini düşünen, Moğol istilasından ailesini ve köyünü korumaya çalışan bir insan profili ile çıkar. Yunus’un devrin siyasi ve askeri şartları içinde çektiği sıkıntılar ve yaşadığı ruhsal çatışmaların roman boyunca derinlemesine tahlillerle verildiği görülür.

Roman boyunca Yunus’un ruhunu zehirli bir sarmaşık halinde saran İsmail’in yokluğu ve onun Allah’a karşı olan şüpheci ve inkârcı tavrı dikkati çeker. Yunus, romanda bir yandan Sitare’nin yokluğunun acısıyla uğraşırken bir yandan da İsmail’in kendisine karşı olan kızgınlığını nasıl aşacağını düşünmektedir. Ancak Yunus’un hayatı sadece kendisinin değildir, onun sahip olduğu yetenekler, kendisini insanlık için feda etmesini gerektirmektedir. Yunus, Tapduk Emre’nin dergâhına gittiğinde kinden, nefretten ve bildiğini sandığı şeylerden vazgeçerken; Sitare’den ve İsmail’den de vazgeçmek zorundadır. Bu durum Yunus’u ruhsal çikmazlara sokar.

Yunus’un kamu âleme bir bakmasını sağlayan süreç Tapduk Emre’nin dergâhındaki erginlenme aşamasıyla başlar. “Ben” olarak geldiği dünyada Yunus, Tapduk dergâhında od ile yunar ve “Bizim Yunus” a dönüşür. Roman boyunca bu değişim ve dönüşüm sürecinin Yunus’u psikolojik anlamda nasıl bir sancılı sürece soktuğu görülür. Nasıl ki her doğum sancısız olmaz ise Yunus’un Tapduk dergâhındaki yeniden doğuşu da sancısız olmaz.

Sonuç olarak İskender Pala’nın *Od* romanı tarihi bir şahsiyet olan Yunus Emre’nin yaşamını devrin siyasi, askeri, sosyal ve kültürel şartlarını dikkate alarak; bu şartların Yunus üzerindeki psikolojik etkisini derinlemesine irdeleyerek veren farklı bir Yunus

Emre profili sunan bir eserdir. Yunus Emre'nin tasavvuf sürecindeki ilerleyişinin bilinen kısmından ziyade Yunus'un iç dünyasından hareketle verilmesi, Yunus'un bizden biri olduğunu, onun da her insan gibi aşklarının, acılarının, pişmanlıklarının ve öfkelerinin olabileceğini göstermesi açısından ilgi çekicidir. Devrin oddan deryasında Yunus tüm dış etkenleri üzerinden atar, Tapduk Emre dergâhındaki aşk odu ile yunar, fazlalıklarından arınır ve varlık sınırlarını sonsuza açar.

Kaynakça

- AKTAŞ, Şerif, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Ankara: Akçağ Yay., 1991.
- ARGUNŞAH, Hülya, "Tarihi Roman", *Türk Edebiyatı Tarihi*, KTBY 4.c., İstanbul.
- BACHELARD, Gaston, *Ateşin Tinsel Çözümlemesi*, Çev. Nail Bezel, Ankara: Öteki Yayınevi, 1995.
- BACHELARD, Gaston, *Uzamanın Poetikası*, Çev. Alp Tümertekin, İstanbul: İthaki Yay., 2008.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara, 1942.
- ÇETİN, Nurullah, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Basımevi, Ankara, 2004.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 2010.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı-1*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2008.
- EROL, Kemal, "Tarih-Edebiyat İlişkisi ve Tarihi Romanların Tarih Öğretimine Katkısı", *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi* 1, sy 2, (2012): 59-70.
- FROMM, Erich, *Sevme Sanatı*, Çev. Özden Saatçi Karadana, İzmir: İlya İzmir Yayınevi, 2009.
- GÖKERİ, A.İ., *Arketiplere Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Bazı Romans ve Epik Niteliğindeki Yapıtlara Uygulanması*, Ankara: DTCF, 1979.
- KIRBAŞ, Ufuk, İskender Pala'nın Romanlarının Tarih-Edebiyat İlişkisi Açısından İncelenmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.
- KORKMAZ, Ramazan, "Romanda Mekanın Poetiği", *Edebiyat ve Dil Yazıları Mustafa İsen'e Armağan*, Ankara: Grafiker Yay, 2007.
- KORKMAZ, Ramazan, *Sabahattin Ali İnsan ve Eser*, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1997.

ÖZCAN, Tarık, *Askıda Kalan Kimlik (Oktay Rifat'ın Roman Dünyası)*, Manas Yay., İstanbul, 2014.

PALA, İskender, *Od*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.

ŞAHİN, Veysel, “Roman Tekniği Bakımından Yaban”, *e-Journal of New World Sciences*, sy 3, (2007) 179-196.

TATÇI, Mustafa, *Yunus Emre Divanı*, Ankara: Akçağ Yay., 1991.

www.tdk.org.

Doç. Dr.
Gülşah KURT GÜVELOĞLURecep Tayyip Erdoğan
Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
gulsah.guveloglu@erdogan.
edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8552-0336>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
12/06/2020Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.751954>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Rize (1925-1929)

*The City of Rize According to State Yearbooks of Turkish Republic
(1925-1929)*

Öz

Osmanlı Devletindeki salname geleneğinin Türkiye Cumhuriyetindeki uzantısı sayılabilecek devlet salnameleri merkez ile taşra arasında iletişimi sağlayan birer araç olarak önemli bilgiler ihtiva ederler. Vilayet Salnameleri de devlet salnameleri gibi illerin idari, demografik ve sosyo-iktisadi durumlarına dair bilgileri sunarlar. Bu eserlerde tek tek illere ait bilgilerin yanısıra devletin idare mekanizması ve bölgelere atanan idareciler ve mülki teşkilat da yer alır. Sal:yıl ve name:mektup, kitap kelimelerinden oluşan salname kelimesi yıllık, nevsal anlamına gelmektedir. 1847-1912 arasında düzenli olarak yayınlanan devlet salnameleri savaş yıllarında çıkarılamamış, 1918'de sonuncusu yayınlanmış; Cumhuriyet döneminde 1925'ten itibaren tekrar yayınlanmaya devam etmiş; 1928 yılından itibaren Latin harfleriyle çıkarılan devlet salnameleri yayınlanmıştır. Bu salnamelerde her ile ve kazaya ait coğrafi, tarihi bilgilerin yanısıra illerin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında detaylı ve istatistiki verilerin bulunması önemlerini artırmaktadır. Bu çalışmada 1925'ten 1929'a kadar çıkarılan dört Türkiye Cumhuriyeti Devlet salnamesinden faydalanılmıştır. 1925-26 salnamesi 884, 1926-27 salnamesi 1127, 1927-28 salnamesi 1300, 1928-29 salnamesi ise 759 sayfadan oluşmaktadır. Bahsedilen salnamelerde yer alan bilgiler ışığında Cumhuriyetin ilk yıllarını kapsayan bu dönemde Rize ilinin durumu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Salname, Türkiye Cumhuriyeti Devlet salnamesi, Rize.

ATIF: GÜVELOĞLU Kurt Gülşah, "Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Rize (1925-1929)", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (526-557)

CITE: GÜVELOĞLU Kurt Gülşah, "The City of Rize According to State Yearbooks of Turkish Republic (1925-1929)", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (526-557)

Abstract

State yearbooks as an extension of “salname” tradition in Ottoman Empire to Republic of Turkey, contain important information as a tool for communication between the center and the provinces. The provincial yearbooks also provide information on the administrative, demographic and socio-economic status of the provinces, such as the state yearbooks. In addition to the information of the individual provinces, these works include the administrative mechanism of the state and the administrators assigned to the regions and the civil service. The word salname, which consists of the words sal: year and name: letter, book, means annual. State yearbooks, which were published regularly between 1847-1912, could not be issued in the war years, the last one was published in 1918; It continued to be republished in the Republican era from 1925; State yearbooks, issued in Latin letters since 1928, were published. This study has benefited four state yearbook issued in 1925 until 1929. The 1925-26 yearbook consists of 884, the 1926-27 yearbook is 1127, the 1927-28 yearbook is 1300, and the 1928-29 yearbook consists of 759 pages. In the light of the information in the aforementioned yearbooks, in this period covering the first years of the Republic, the situation of Rize province will be tried to be clarified.

Keywords: Yearbook, State yearbook of Turkish Republic, Rize.

Giriş

1 461 yılında Osmanlı hakimiyetine giren Rize, 1878’e kadar Trabzon merkez sancağına bağlı bir kaza idi. 1878 sonrasında Rize, sancak merkezi olmuş ve Lazistan olarak anılmaya başlamıştır.¹ Kura-yı Seba (İkizdere), Karadere (Kalkandere) ve Mapavri (Çayeli) kazalarına Hopa ve Atina (Pazar) kazalarının ve 1881’de Of’un bağlanmasıyla idari yapısı genişleyen Rize merkezli Lazistan sancağı, 18 Haziran 1920’de müstakil bir sancak olmuştur.² 1921’de sancağın sınırlarında yeniden bir genişleme yaşanmış; 1878’den itibaren hem Lazistan hem de Rize adıyla anılmaya başlanması nedeniyle resmi yazışmalarda karışıklığı önlemek ve halkın daha çok Rize adını kullanmasından dolayı Kasım 1923’te sancağın adının Rize olmasına karar verilmiştir.³ Rize, 20 Nisan 1924’te vilayet olmuştur.⁴ Vilayet olduğunda Rize, Merkez, Hopa ve Atina kazaları ile bunlara bağlı sekiz nahiyeden oluşmaktaydı. 1926’da Merkez kaza 32 mahalle ve 169 köyden oluşan vilayetin yüzölçümü 1928 yılında 4.590 kilometrekare idi.⁵

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet, 1830/27, 23 Aralık 1878.; Mehmet Okur-Veysel Usta, “Karadeniz Bölgesi Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme”, History Studies, Volume:1/1, 2009, s.40.

2 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 030.18.1.1, Yer: 1.4.5, 18 Haziran 1920.

3 BCA, Fon:030.11.1.1, Yer: 1.5.7, 26 Kasım 1923.

4 “Rize”, Yurt Ansiklopedisi, Cilt:9, İstanbul, 1982-83, s. 6362.

5 Sinan Başaran, “Cumhuriyet Dönemi Rize İdare Tarihi”, Türk İdare Dergisi, Sayı:486, Haziran 2018, s.52.; Rize ilinin idari tarihi ve 1930’lardan sonrası için ayrıca bkz. Orhan Naci Ak, Rize’nin Yönetim Tarihi, Rize 2008, Ali Taşpınar, Rize Tarihi, Rize 2004, Abdullah Battal Taymas, Yeşil Rize ve İli, Ankara 1950, 1967 Rize İl Yıllığı, Ankara, 1968; İhsan Topaloğlu, Bölge Tarihinde Rize, Topaloğulları Kültür Dayanışma Derneği Yayını, Trabzon, 1998.; Volkan Aksoy, “1933-50 Yılları Arasında Rize’nin İdari Teşkilatlanması”, Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018, s.91.

1.Rize Vilayetinin Coğrafi Durumu

Rize vilayeti hakkında bilgi veren 1925-26, 26-27, 27-28 ve 28-29 yıllarına ait devlet salnamelerinde⁶ Rize'nin coğrafi olarak doğuda Gürcistan cumhuriyeti ve Artvin vilayeti, batıda Trabzon vilayeti güneyde Erzurum vilayeti ve kuzeyde Karadeniz ile çevrili olduğu ve il sınırlarının uzunluğunun batı hududunda bulunan Kalapotamoz⁷ deresinden Gürcistan hududuna kadar sahili takiben 165 kilometre olduğu bilgisine yer verilmektedir.⁸ Rize ilinin iklim durumuna ilişkin ise doğudan batıya doğru uzanan Anadolu kuzey dağlarının son derece meyilli bir yapıyla Karadeniz'e doğru uzandığı ve bu nedenle ziraate elverişli geniş düzlüklerin oluşmadığı ifade edilmektedir. Vilayetin iklimi⁹ başlıca iki kısma ayrılmakta olup, bilhassa yüksek kısımlarda kışın yağan kar 4-5 metreye kadar yükselir ve yağmurlar daha çoktur. Vilayet dahilinde Ardeş¹⁰ deresi ile Kalapotamoz dereleri büyüktür; yüksek dağların tepesinde alabalıkları olan birkaç adet küçük göller ve vilayetin hemen her tarafında akarsular bulunmaktadır.¹¹ Rize'de bulunan kuzey Anadolu dağ silsilesi içinde yer alan Kaçkarlar'ın yükseklikleri ile ilgili salnamelerde her hangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

2.Rize Vilayetinin Tarihçesi, İdari Durumu ve Mülki İdare Memurları

Rize vilayeti yüksek dağlarla Anadolu'dan ayrılarak hayatını karadan ziyade denizden kazanan ve coğrafi açıdan ne kadar zengin ise tarihi ve asar-ı atika açısından o derece fakir bir yer olarak tasvir edilmektedir. Bölgenin eski çağlarına ait herhangi bir bilgi bulunmadığı ancak ortaçağlardan itibaren bilgilerin elde edildiği ve Trabzon'un ele geçirilmesinden sonra bölgenin de Türklere tabi hale geldiği belirtilmektedir.¹² Bölgede eski zamanlardan kalan eserler arasında Bozukkale mevkiindeki kale kalıntıları dikkat çekmektedir. Ayrıca, ilk defa Cafer Paşa namında bir zatın 974'te Mapavri'de¹³ Taş Camii denilen minaresiz bir cami ve yine 979'da Rize'de Kubbeli cami olarak bilinen Küçük Minareli cami ve Cezayirli Ali Paşa tarafından 1120 tarihlerinde yaptırılan Çarşı başındaki cami ve şehir dahilinde denize akan beş altı dere üzerinde güzel kemerli taş köprüler Türklerin bu bölgede bırakmış oldukları önemli eserler olarak sıralanmaktadır.¹⁴

6 Salnamelerle ilgili olarak bkz. Bilgin Aydın, "Salname", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:36, 2009.

7 Bugünkü İyidere.

8 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, Matbaa-i Amire, İstanbul,1926, s.631.; 1926-27, s.876.; Rize'nin coğrafi durumuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Pınar Polat, "Rize'nin Coğrafi Durumu", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yay., Rize, 2018, s.23-72.

9 Vilayetin iklimi ile ilgili ayrıntılar için bkz. Pınar Polat-Murat, "Rize'nin İklim Özellikleri ve Rize Çevresinde Uzun Dönem Sıcaklık ve Yağış Verilerinin Trend Analizleri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 27, Sayı:1, 2017, s.1-23.

10 Bugünkü Ardeşen.

11 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.876.; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.902.

12 Salnamede, bölgede Türk hakimiyeti ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "Trabzon Rum hükümeti Rize ve Hemşin havalisini de ihtiva eylediği sıralarda İslam orduları Ermeni arazisini istila edince onların bakiyyetül süyufu şimale doğru atılarak Rize vilayetinin bakir ormanları ile örtülmüş olan şimale mütevec-cih yüksek dağlarına iltica eylemişlerdi. Bilahare İstanbul'u zapt eden Türkler kuvvetli bir donanma ve kudretli bir ordu ile Trabzon Rum hükümetini bila muharebe teslim mecbur edince Rize ve Hemşin dahi tabi bulunduğru hükümet gibi muharebesiz Türklerin tabiiyetini kabul eylemiştir." Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, Matbuat Müdüriyeti-Umumiyesi, İstanbul, 1927, s.878.

13 Bugünkü Çayeli.

14 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.878.

Vilayetin idari durumu hakkında Rize vilayeti merkez kazası ile Atina ve Hopa kazalarından oluştuğu bilgisi yer almaktadır.¹⁵ Cumhuriyet'in ilan edildiği tarihte Rize liva (sancak) merkeziyken, 1924 yılında Pazar (Atina), Hopa ve Merkez kazadan oluşan bir vilayete dönüştürülmüştü.¹⁶ Rize Merkez kazası Merkez, Kura-ı Seba (İkizdere, nahiye merkezi:Çağırnkaya), Karadere (Kalkandere, nahiye merkezi: Medrese) ve Mapavri (Çayeli, nahiye merkezi: Yenipazar) nahiyelerinden; Atina kazası Merkez, Ardeşen ve Hemşin nahiyelerinden; Hopa kazası ise Merkez, Arhavi, Kemalpaşa ve Viçe (Fındıklı) nahiyelerinden oluşuyordu.¹⁷ Salnamelere göre, Rize merkez kazasının 32 mahallesi ve Mapavri (Yenipazar), Karadere(Medrese) Kura-yı seba (Çağırnkaya) nahiyeleri vardır. Merkezde 84, Mapavri nahiyesinde 33, Karadere nahiyesinde 23 ve Kura-yı seba nahiyesinde 27 olmak üzere toplam 169 karyesi; Atina kazasının Ardeş ve Hemşin (Sazviran) nahiyeleriyle, Atina merkez kazasının 43, Ardeş nahiyesinin 25, Hemşin nahiyesinin 33 olmak üzere toplam 101 karyesi; Hopa kazasının Arhavi, Viçe, Kemal Paşa nahiyeleriyle, Hopa merkez kazasının 17, Arhavi nahiyesinin 26, Viçe nahiyesinin 17, Kemalpaşa nahiyesinin 19 olmak üzere toplam 79 karyesi mevcuttur. Rize vilayetinin merkez kazasıyla birlikte 3 kazası ve bunlara bağlı 8 nahiye ile 349 karyesi bulunmaktadır.¹⁸

Rize vilayetindeki mülki idare memurlarının listeleri de salnamelerde verilen bilgiler arasındadır. Bu bilgiler çerçevesinde memurlar ve görevleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

1925-26 Devlet Salnamesine Göre Memurların İsimleri
Rize-Merkez kazası:¹⁹

<i>Merkez-Memuriyet</i>	<i>İsmi</i>
<i>Vali</i>	<i>Mehmet Hurşit Bey</i>
<i>Muhasebeci</i>	<i>Muhsin Bey</i>
<i>Tahrirat Müdürü</i>	<i>Mümtaz Bey</i>
<i>Müftü</i>	<i>Nuh Efendi</i>
<i>Mahkemei Asliye Cinayet Reisi</i>	<i>Arif Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Cinayet Müddei Umumisi</i>	<i>Rıfat Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Azası</i>	<i>Salim Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Azası</i>	<i>Hulusi Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Azası</i>	<i>Hayri Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Azası</i>	<i>Hüsnü Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Aza Mülazımı</i>	<i>İsmail Bey</i>

15 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.879.; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul, 1928, s.902.; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığ 1928-1929, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, s.508.; Vilayetin idari yapısıyla ilgili ayrıntılar için bkz. Rahmi Çiçek, "Rize'nin İdari Yapısı", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yay., Rize, 2018, s.72-77; Sinan Başaran, "Cumhuriyet Dönemi Rize İdare Tarihi", s.51-52.; Orhan Naci Ak, Rize'nin Yönetim Tarihi, Çınar Deneği Yay., Rize 2008.

16 Mesut Çapa, "Rize'nin Yakın Tarihine Bir Bakış", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı: 20, 2016, s.295.

17 Mesut Çapa, a.g.m., s.295.

18 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.879.; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.902.; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığ 1928-29, s.508.

19 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.632.

<i>Mahkemei Asliye Müddei Umumisi</i>	<i>Tahsin Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Azası</i>	<i>Ahmet Hamdi Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Azası</i>	<i>Ali Rıza Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Aza Mülazımı</i>	<i>Osman Nuri Bey</i>
<i>Birinci Müstantık</i>	<i>Ömer Bey</i>
<i>İkinci Müstantık</i>	<i>Cemal Bey</i>
<i>Jandarma Kumandanı</i>	-
<i>Sıhhiye Müdürü</i>	<i>Tevfik Bey</i>
<i>Muhasebei Hususiye Müdürü</i>	<i>Hakkı Bey</i>
<i>Tapu Müdürü</i>	<i>Abdülkerim Bey Bey</i>
<i>Nüfus Müdürü</i>	<i>Mehmet Hulusi Bey</i>
<i>Muhasebe mümeyyizi</i>	<i>Mustafa Bey</i>
<i>Varidat mümeyyizi</i>	<i>Mehmet Bey</i>
<i>Belediye Reisi</i>	<i>Hakkı Bey</i>

1925-26 Devlet Salnamesinde yer aldığı şekliyle Rize'nin 20 Nisan 1924'te²⁰ vilayet olmasının ardından vali Mehmet Hurşit Bey (Akkaya) olmuştur.²¹ 13 Eylül 1923'te Lazistan mutasarrıfı olarak göreve başlayan ve ardından Rize valisi olan Mehmet Hurşit Bey, 1926 yılına kadar bu görevde kalmıştır.²²

1926-27 Devlet Salnamesine Göre Memurların İsimleri Rize Vilayeti:²³

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
<i>Vali</i>	<i>Eşref Bey</i>
<i>Muhasebeci</i>	<i>Muhsin Bey</i>
<i>Tahrirat Müdürü</i>	<i>Salahaddin Bey</i>
<i>Müftü</i>	<i>Nuh Efendi</i>
<i>Müstakil Cinayet Mahkeme Reisi</i>	<i>Fevzi Bey</i>
<i>Müstakil Cinayet Mahkeme Müddei Umumiyesi</i>	<i>Rıfat Bey</i>
<i>Müstakil Cinayet Mahkeme Azası</i>	<i>Hulusi Bey</i>
<i>Müstakil Cinayet Mahkeme Azası</i>	<i>Hayrullah Bey</i>
<i>Müstakil Cinayet Mahkeme Azası</i>	<i>Fazlı Bey</i>
<i>Müstakil Cinayet Mahkeme Azası Mülazımı</i>	<i>İsmail Hakkı Bey</i>
<i>Müstakil Cinayet Mahkeme Azası Mülazımı</i>	<i>Suphi Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Reisi</i>	<i>Osman Bahri Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Müddei Umumisi</i>	<i>Tahsin Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Azası</i>	<i>Salih Fevzi Bey</i>

20 "Rize", Yurt Ansiklopedisi, Cilt:9, s.6362.

21 Sinan Başaran, "Valiler", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018, s.105.

22 Sert mizacıdan dolayı halk tarafından "Deli Hurşit" olarak da adlandırılan Mehmet Hurşit Bey 1953'te hayatını kaybetmiştir. Başaran, "Valiler", s.106.; Rize 1967 İl Yıllığı, s.29.

23 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.884.

<i>Mahkemei Asliye Azası Mülazımı</i>	<i>Ömer Bey</i>
<i>Birinci Mustantık</i>	<i>Nizameddin Bey</i>
<i>İkinci Mustantık</i>	<i>Cemal bey</i>
<i>Jandarma Kumandanı</i>	<i>Yusuf Bey</i>
<i>Sıhhiye Müdürü</i>	<i>Musa Kazım Bey</i>
<i>Tapu Müdürü</i>	<i>Vahid Bey</i>
<i>Nüfus Müdürü</i>	<i>Mehmet Hulusi Bey</i>
<i>Posta ve Telgraf Müdürü</i>	<i>Hasan Lemi Bey</i>
<i>Muhasebe Mümeyyizi</i>	<i>Mustafa Bey</i>
<i>Varidat Mümeyyizi</i>	<i>Mehmet Bey</i>
<i>Baytar Müfettişi</i>	<i>Salim Suphi Bey</i>
<i>Belediye Reisi</i>	<i>Halil Bey</i>

1926-27 Devlet salnamesinde vali olarak Eşref Bey görülmektedir. 1921-22 yılları arasında Lazistan mutasarrıflığına atanan Mehmet Eşref Bey (Sayit)²⁴ 3 Mart 1926'da Rize valisi oldu.²⁵

1927-28 Devlet Salnamesine Göre Memurların İsimleri
*Rize Vilayeti memurlar listesi.*²⁶

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
<i>Vali</i>	<i>Eşref Bey</i>
<i>Muhasebeci</i>	<i>Muhsin Bey</i>
<i>Tahrirat Müdürü</i>	<i>Behçet Bey</i>
<i>Müftü</i>	<i>Nuh Efendi</i>
<i>Ağır Ceza Dairesi Reisi</i>	<i>Hüseyin Fevzi Bey</i>
<i>Ağır Ceza Müddei Umumisi</i>	<i>Asım Bey</i>
<i>Muavin</i>	<i>Hulusi Bey</i>
<i>Aza</i>	<i>Suphi Bey</i>
<i>Aza</i>	<i>Hayrullah Bey</i>
<i>Aza Mülazımı</i>	<i>Faik Bey</i>
<i>Hukuk Hakimi</i>	<i>Osman Bahri Bey</i>
<i>Ceza Hakimi</i>	<i>Mehmet Fazlı Bey</i>
<i>Ser Müstentik</i>	<i>Nizameddin Bey</i>
<i>İkinci Müstentik</i>	<i>Cemal Bey</i>
<i>Jandarma Kumandanı</i>	<i>Mustafa Bey</i>
<i>Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Müdürü</i>	<i>Musa Kazım Bey</i>
<i>Merkez Hükümet Tabibi</i>	-
<i>Muhasebe-i Hususiye Müdürü</i>	<i>Hüsnü Bey</i>
<i>Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Müdürü</i>	<i>Musa Kazım Bey</i>

24 BCA, Fon:30.18.1.1, Yer:3.16.3.

25 1948 yılında vefat etmiştir. Başaran, "Valiler", s.106.

26 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.910.

<i>Nüfus Müdürü</i>	<i>Mehmet Hulusi Bey</i>
<i>Tapu Müdürü</i>	<i>Vahid Bey</i>
<i>Evkaf Müdürü</i>	<i>Tahir Bey</i>
<i>Ziraat Müdürü</i>	<i>Kemal Bey</i>
<i>Baytar Müdürü</i>	<i>Salim Suphi Bey</i>
<i>Posta ve Telgraf Müdürü</i>	<i>Hasan Lemi Bey</i>
<i>Belediye Reisi</i>	<i>Hakkı Bey</i>

1927-28 yılı Devlet Salnamesinde de vali olarak yine Eşref Bey'in adı görünmektedir. Eşref Bey valilik görevini 26 Ekim 1927'ye kadar sürdürmüştür.²⁷

1928-29 Devlet Salnamesine Göre Memurların İsimleri
*Rize vilayeti memurları:*²⁸

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
<i>Vali</i>	<i>Cemil Bey</i>
<i>Defterdar</i>	<i>Muhsin Bey</i>
<i>Tahrirat Müdürü</i>	<i>Behçet Bey</i>
<i>Müftü</i>	<i>Nuh Efendi</i>
<i>Ağır Ceza Reisi</i>	<i>H.Fevzi Bey</i>
<i>Müddei Umumi</i>	-
<i>Muavin</i>	<i>Abbas Hilmi Bey</i>
<i>Aza</i>	<i>H.Hüsnü Bey</i>
<i>Aza</i>	<i>Salih Bey</i>
<i>Aza Mülazımı</i>	<i>İhsan Bey</i>
<i>Hukuk Hakimi</i>	<i>O.Bahri Bey</i>
<i>Ceza Hakimi</i>	<i>M.Fazlı Bey</i>
<i>Müstentik</i>	<i>H.Avni Bey</i>
<i>Jandarma Kumandanı</i>	<i>Osman Zeki Bey</i>
<i>Polis Başkomiseri</i>	<i>M.Nureddin Bey</i>
<i>Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Müdürü</i>	<i>Musa Kazım Bey</i>
<i>Muhasebe-i Hususiye Müdürü</i>	<i>Hüsnü Bey</i>
<i>Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Müdürü</i>	<i>Musa Kazım Bey</i>
<i>Nüfus Müdürü</i>	<i>M.Hulusi Bey</i>
<i>Tapu Müdürü</i>	<i>Vahit Bey</i>
<i>Evkaf Müdürü</i>	<i>Tahir Bey</i>
<i>Ziraat Müdürü</i>	<i>Kemal Bey</i>
<i>Baytar Müdürü</i>	<i>Salim Suphi Bey</i>
<i>Posta ve Telgraf Müdürü</i>	<i>Hasan Salim Bey (Lemi)</i>
<i>Merkez Hükümet Tabibi</i>	-
<i>Belediye Reisi</i>	<i>Hakkı Bey</i>

27 Başaran, "Valiler", s.106.

28 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.516.

1928-29 Devlet Salanmesine göre Cemil Bey, Rize valisi olarak görünmektedir. Mehmet Cemil Bey (Berkmen) 15 Ekim 1927’de Rize valisi olmuştur.²⁹

1925-29 arasındaki devlet salnamelerinde ayrıca vilayet dahilinde işlenen adli suçlara ait de bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre, 1925 yılında 411, 1926’da 128, 1927’de 259, 1928’de 222 adet adli suçun işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Rize vilayetinde adli teşkilatın öncelikle asliye mahkemeleri çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Sulh mahkemesinin ve cinayet mahkemesinin ise 1927 sonrasında oluşturulduğu anlaşılmaktadır. 1925 yılında Rize milletvekillerinden Esat Bey (Özoğuz) vermiş olduğu bir takirde Rize’de ayrı bir cinayet mahkemesinin kurulmasının zorunluluğunu dile getirmiştir.³¹

3.Rize Vilayetinin Nüfusu

1926-27 Devlet salnamesine göre Rize vilayeti merkez kazasının genel nüfusu 133.059 kişi olarak görülmektedir. Atina kazasında 55.693, Hopa kazasında 43.428 olmak üzere il genelinde toplam nüfus 232.180 olarak verilmektedir.³² Ayrıca ildeki doğum-ölüm ve evlenme-boşanma oranları da salnamede verilen bilgiler arasındadır. Doğum-ölüm oranları karşılaştırıldığında, Rize merkez kazasında doğum oranında erkek nüfusun kadın nüfustan daha fazla olduğu, benzer şekilde ölüm oranında da erkek nüfusun önde olduğu görülmektedir. Diğer kazalarda da bu oranlar aşağı-yukarı benzerlik göstermektedir. Evlenme-Boşanma oranlarına bakıldığında ise, Rize merkez kazasının diğer kazalara oranla daha önde olduğu anlaşılmaktadır. Bu farkın nedeni merkez kaza nüfusunun diğerlerinden yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. 1926-27 devlet salnamesine göre ilin nüfus durumu aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

1926-27/Rize Vilayetinin Nüfusu³³

	Yeni Kayıt		Genel Nüfus		Genel Nüfus Toplamı
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın ve Erkek
Merkez Rize Kazası	36	3	68.980	64.089	133.059
Atina Kazası	4	2	28.909	26.784	55.693
Hopa Kazası	27	6	22.146	21.282	43.428
Rize Vilayeti Toplamı	67	11	120.035	112.445	232.180

29 1944’te hayatını kaybetmiştir. Başaran, “Valiler”, s.107.;

30 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.631; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.878; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.909; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığ 1928-29, s.515.

31 Mustafa Arıkan, “Rize Adliyesi ve Arşivi”, Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018, s.186.

32 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.877.

33 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.877.

1926-27-Doğum/Ölüm ve Evlenme/Boşanma Oranları³⁴

	Boşanma	Evlenme	Ölüm		Doğum	
	Adet	Adet	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
Merkez Rize Kazası	58	860	86	213	1935	2396
Atina Kazası	16	368	142	257	699	708
Hopa Kazası	15	268	24	84	266	277
Rize Vilayeti Toplamı	89	1496	252	554	2900	3376

1927-28 devlet salnamesinde de ilin nüfusuna ait bilgilere bulunmaktadır. Buna göre, kayıtlı genel nüfus merkez kazada 99.720, Atina'da 41.626, Hopa kazasında 30.317 olmak üzere Rize genelinde 171.663 kişidir.³⁵ Bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında Rize nüfusunda bir azalmanın meydana geldiği anlaşılmaktadır. Doğum-ölüm oranlarına bakıldığında erkek nüfusun daha yüksek olduğu görülmektedir ancak burada bir istisna olarak Hopa kazasında kadın nüfusun doğum oranı daha fazladır. Ölüm oranları ise, bir önceki yılda olduğu gibi erkek nüfusta daha fazladır. 1927-28 devlet salnamesine göre ilin nüfus durumu aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

1927-28/Rize Vilayeti Boşanma/Evlenme ve Ölüm Oranları.³⁶

Kazalar	Boşanma	Evlenme	Ölüm		
			Kadın	Erkek	Toplam
Rize	27	353	104	210	314
Atina	13	171	40	125	165
Hopa	19	174	43	148	191
Toplam	59	298	187	483	670

1927-28/Rize Vilayeti Nüfusu/Doğum oranları.³⁷

Kazalar	Doğum			Kayıtlı Genel Nüfus		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
Rize	843	971	1714	57.159	14.561	99.720
Atina	29	344	634	25.311	16.315	41.626
Hopa	409	345	754	16.249	14.068	30.317
Toplam	1542	1660	3202	99.719	71.944	171.663

34 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.877.

35 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.909.

36 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.909.

37 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.909.

1927 yılına ait Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü verilerinde Rize vilayeti kadın ve erkek nüfusunun toplam nüfusa oranları şu şekilde verilmektedir:³⁸

Kazalar	% Oranı		
	Kadın	Erkek	Toplam
Rize	%41.7	%58.3	100
Atina	%60.8	%39.2	100
Hopa	%53.6	%46.4	100
Toplam Nüfus	%58.1	%41.9	100

1928-29 Devlet Salnamesine göre ise ilin kayıtlı genel nüfusu merkez kazada 99.724, Atina'da 41.626, Hopa'da 30.317 ve genel toplam 171.667 kişi olarak verilmektedir.³⁹Bu salnamede yer alan nüfus verilerinin bir önceki yıl ile benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Doğum-ölüm oranlarına göre, yine erkek nüfusun daha fazla doğum ve ölüm oranına sahip olduğu görülmekle birlikte istisna olarak Hopa kazasında erkek nüfusun doğum oranı kadın nüfustan daha azdır. Evlenme-boşanma oranlarına bakıldığında ise evlenme oranlarının daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Hopa kazasında 1928-29 döneminde boşanma vuku bulmamıştır. 1928-29 devlet salnamesine göre ilin nüfus istatistikleri aşağıdaki gibidir.

1928-29/Rize Vilayeti Genel Nüfus/Doğum/Ölüm oranları:⁴⁰

Kazalar	Kayıtlı Genel Nüfus			Doğum			Ölüm		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Rize	41.565	58.159	99.724	1.663	1.271	2.934	665	356	1.021
Atina	16.315	25.311	41.626	428	345	773	235	95	330
Hopa	14.068	16.249	30.317	607	647	1.254	163	82	245
Toplam	71.948	99.719	171.667	2.698	2.263	4.961	1.063	533	1.596

1928-29/Rize Vilayeti Evlenme/Boşanma oranları:⁴¹

Kazalar	Evlenme			Boşanma
	Erkek	Kadın	Toplam	
Rize	813	813	1.626	16
Atina	254	254	508	14
Hopa	378	378	756	0
Toplam	1.445	1.445	1.890	30

1925-29 yılları arasındaki devlet salnamelerine göre Rize vilayetinin genel nüfusunun tablolarda gösterilenlerden daha fazla olduğu düşünülmektedir. Bunun nedeni olarak, ölüm, doğum, evlenme-boşanma gibi işlemlerin halk tarafından sağlıklı bir şekilde

38 Türkiye Nüfusu, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın No:3, Ankara, 1928, s.24.; Nüfusla ilgili ayrıntılar için bkz. İsmail Özdoğan, Rize Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi SBE, Muğla, 2004, s.37-38.

39 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.509.

40 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.509.

41 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.509.

nüfusa bildirilmemesi yanı sıra, vilayetin ekonomik durumunun zayıflığı gösterilmektedir.⁴² Diğer yandan, Rize'nin aile yapısı ve coğrafyanın getirdiği zorluklar nedeniyle nüfus sayımlarında eksikler oluşması mümkündür.⁴³ Nitekim tablolarda yer alan "kayıtlı" nüfus bölümü, kayıtlı olmayan bir nüfusun varlığına işaret etmektedir. Ayrıca ölüm oranlarında erkek nüfusun daha fazla olduğu görülmekle birlikte doğum oranlarında da yine erkek nüfusun fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Rize vilayeti nüfusuyla ilgili verilere bakıldığında doğum oranlarında yıllar içinde bir artış sözkonusudur. Bu artışta ailelerin çok çocuk sahibi olma düşüncesi ve bunun da yol vergisinden muaf olma düşüncesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.⁴⁴ Dikkat çeken bir başka husus ise genel nüfus ortalaması dikkate alındığında Rize nüfusunun artış hızının yavaş olduğu görülmektedir. Bunun ise yine ekonomik sebeplerden dolayı vilayetten dışarıya yapılan göçlerden kaynaklanması muhtemeldir.

4. Rize Vilayetinin Ziraat-Ticaret Durumu

Rize'de özellikle iktisadi açıdan gelir getirebilecek ürünlerin dikimine öncelik verilmiş ve 1922 yılında çay ve mandalina fidanlığı kuran Ziraat Müdürü Zihni Derin'in burada yetiştirdiği fidanları halka dağıtmasıyla vilayette portakal ve mandalina ziraati yaygınlaşmıştır.⁴⁵ Rize, arazi ve iklim özellikleri açısından her çeşit tarıma elverişli değildir. Rize'de tarımsal faaliyetlere çok uygun bir alan olmadığı yerinde gözlemlenerek 1924 yılında Atatürk tarafından da dile getirilmiştir. Rize'de özellikle çay, portakal, mandalina ve fındık üretiminin ağırlıkta olduğunu ayrıca, mısır, arpa, buğday, fındık, pirinç, fasulye, keten, kenevir üretiminin yanında, kıyı bölgelerde balıkçılık, iç bölgelerde ise hayvancılık yapıldığı görülmektedir.⁴⁶ Ancak ildeki mısır, fasulye, patates gibi zirai ürünlerin üretim miktarları ilin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemektedir.⁴⁷

Vilayetin ziraat durumuyla ilgili 1925-26 devlet salnamesinde Rize merkez kazasının 150 bin dönüm arazide ziraat yapıldığı; 260 bin dönüm arazinin ise ziraat dışı olduğu bilgisine yer verilmektedir.⁴⁸ Atina kazasında ziraate elverişli 88 bin 600, Hopa'da ise 3 bin 600 dönüm arazi bulunduğu belirtilmektedir. Merkez kazada 11 milyon kilo mısır, 1 milyon kilo arpa, 1 milyon kilo fasulye, 100 bin kilo tütün, 450 bin kilo patates, 20 bin kilo kendir, 70 bin kilo fındık, 35 milyon adet portakal, 700 bin kilo elma, 500 bin kilo armut, 40 bin kilo ceviz, 15 bin kilo kestane üretilmekte olup, bunlardan 400 bin kilo fasulye, 50 bin kilo tütün, 10 bin kilo kendir bezi, 50 bin kilo fındık, 30 milyon adet portakal, 500 bin kilo elma,

42 Sinan Başaran, "Cumhuriyet Dönemi Rize Nüfusu", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:30, Sayı:1, 2020, s.487.

43 Sinan Başaran, "Cumhuriyet Dönemi Rize Nüfusu", s.490.

44 Sinan Başaran, "Cumhuriyet Dönemi Rize Nüfusu", s.492.

45 Mesut Çapa, "Rize'nin Yakın Tarihine Bir Bakış", s.303.

46 Songül Alşan, "Rize'de Ziraat, Balıkçılık ve Hayvancılık (1923-50)", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı:27, 2019, s.188.; Ayrıca ilin iktisadi durumuna dair ayrıntılar için bkz. Elif Yormaz, Rize Gazetesine Göre Rize'de Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ SBE, Trabzon, 2016.

47 Özlem Yıldırım, "Cumhuriyet Döneminde Rize'de Tarım, Hayvancılık ve Ticaret", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018, s.220.

48 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.630.

10 bin kilo armut, 10 bin kilo ceviz, 5 bin kilo kestane ihraç edilmektedir.⁴⁹ Hopa kazasında 12 milyon kilo mısır 3 milyon kilo fındık, bin kilo tütün ve 5 milyon kilo elma üretilmekte ve bunun büyük kısmı ihraç edilmektedir.⁵⁰ Atina kazasında ise toplamda 3 milyon 470 bin 600 kilo miktarında buğday, arpa, keten, kendir, ceviz, ve tütün istihsal edilmektedir. Bunlardan 300 bin kilo mısır, 30 bin kilo fasulye, 14 bin 620 kıyve yağ, 1 milyon adet portakal, 16 bin 226 kilo fındık, 500 kilo ceviz, 10 bin kilo tütün ihraç edilmektedir.⁵¹ 1925 senesi Rize vilayetinin merkez kazasının genel geliri 82 bin 812 lira, Atina kazasının 49 bin 788 lira, Hopa kazasının ise 57 bin 701 liraydı. Belediyenin geliri ise Merkezde 16 bin, Hopa'da 6 bin 463, Atina'da ise 3 bin 106 liraydı.⁵²

1926-27 devlet salnamesinde Vilayetin ziraat durumuna dair kıvılağaçlık ve çalılık halindeki arazi de dahil olmak üzere toplam ziraate elverişli 440 bin dönüm arazi olduğu belirtilmektedir.⁵³ Bir önceki yıla göre ziraate elverişli arazi miktarında önemli ölçüde artış olduğu gözlemlenmektedir. Salnameden bu arazide 110 bin dönüm mısır ve fasulye, 10 bin dönüm arpa, 500 dönüm kenevir, 500 dönüm tütün, 150 dönüm pirinç ve 8850 dönüm değişik türde sebze ve 20 bin dönümde de ağaç yetiştirildiği ve bu arazilerden 14 milyon 300 bin kilo mısır, 750 bin kilo fasulye, 1 milyon kilo arpa, 30 bin kilo tütün, 30 bin kenevir, 9 bin kilo pirinç, 30 milyon adet portakal ve mandalina ve emsali 100 bin kilo kiraz, 10 bin kilo dut 10 bin kilo ceviz, 20 bin kilo kestane, 10 bin karayemiş, 500 bin kilo taze fasulye, 25 bin kilo domates, 50 bin adet patlıcan, 500 bin kilo kabak, 400 bin karalahana hasat edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁴ 1926-27 salnamesinde bir önceki yıldan farklı olarak vilayette bulunan büyük ve küçükbaş hayvan sayılarına da yer verilmiştir. Buna göre vilayette, 17 bin 647 inek, 8401 öküz ve tosun, 58 manda, 18 bin 062 koyun, 88 bin 043 keçi, 307 at, 158 kısrak, 46 eşek (merkep), 601 katırdır (ester) bulunmaktadır.⁵⁵

Atina kazasında ise halkın başlıca gıdasının mısır olduğu ancak %1 oranında pek az miktarda üretildiği ifade edilmektedir. Aşarın lağvından sonra kazada 3 milyon 40 bin kilo mısır 100 bin kilo tütün, 65 bin kilo pirinç ve cüzi miktarda buğday, arpa, kendir ve keten üretilmiştir. Kazada bulunan 24 bin 832 toplam ehli hayvan sayısının 10 bin 607 inek, 696 öküz ve tosun, 37 manda, 8785 koyun, 4186 keçi, 206 at, 79 kısrak, 17 eşek, 216 katırdan oluştuğu görülmektedir.⁵⁶

Hopa kazasında her çeşit sebze ve meyve yetiştiği; portakal, limon ve mandalinaya uygun olduğu ve portakal, elma ve fındığın gelir kaynağı olduğu belirtilmektedir. Domates, fasulye, kabak, lahana, hıyar, patatesten başka sebzelerin bilinmediği; enginar, semizotu, bakla, pırasa, ıspanak ve diğer sebzelerin hatta kavun, karpuzun hariçten getirildiği salnamede verilen bilgilerdendir. Fındık ve portakaldan sonra elma, ceviz, armut, dut, erik en çok ürün veren meyveler olup, kazada çoğunlukla mısır yetiştirilmektedir. Arazi dar olduğundan mısır üretimi yeterli değildir. Kemalpaşa'da (Makribal) oldukça iyi pirinç yetiştiği, ve siyah,

49 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.630.

50 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.630.

51 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.630.

52 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.631.

53 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.878.

54 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.878.

55 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.878.

56 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.880.

renkli, kokulu koruksuz üzümünden pekmez yapıldığı bilgisi verilmektedir. Ziraate elverişli 17 bin 342 dönüm arazi olup, 8200 dönümünün ise elverişsiz olduğu ifade edilmektedir. Bahsedilen arazilerde 70 kilo buğday, 20 kilo arpa, 52 kilo fasulye, 900 kilo pirinç, 29 bin kilo mısır, 300 kilo patates, 50 kilo soğan toplam 30 bin 342 kilo ziraat yapılmıştır.⁵⁷ Kazadan geçen sene 2 milyon 640 bin 821 kilo kabuklu fındık ile 476 bin 199 kilo elma ve 55 bin adet portakal ihraç edildiği söylenmektedir. Kazada koyun keçi gibi hayvanlar olsa da mera olmadığı için Artvin Ardahan meralarında hayvanların otlatıldığı ve toplam hayvan miktarının 28 bin 545 olduğu belirtilmektedir. Diğer kazalardan farklı olarak Hopa'da tiftik keçisi yetiştirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁸ Salnameye göre, Hopa Kazasının geçen bir senelik gelirinin 171 bin 820 lira; Hopa liman gelirinin 2 bin 490 lira olduğu anlaşılmaktadır. Hopa rüsumat gelirleri 31 bin 517 lira; özel idarenin gelirleri ise 23 bin 128 liradır. Bunun 18 bin 638 lirası tuzdan, 156 lirası müskirattan ve 3325 lirası puldan, 797 lirası deniz avcılığından ve pösteki rüsumundan, 8 lirası nakit cezalardan ve 264 lirası balık avcılığından alınmıştır. Belediye gelirleri toplamı ise 14 bin 723 liradır.⁵⁹

1926-27 devlet salnamesinde Hopa limanına dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere göre, Hopa limanına 1926 ocak ayından temmuz sonuna kadar yedi ay içinde 2 bin 194 ton ticari eşya ithal olunduğu; bunun 2 bin 117 tonu Türk limanlarından ve 87 tonu ecnebi limanlarından yapıldığı; bu süredeki ihracatın 893 ton olup, 478 tonu Türk limanlarına ve 415 tonu ecnebi limanlarına yapıldığı görülmektedir. Limana 7 ay içinde 2 bin 480 yolcu gelmiş, ve 3 bin 211 yolcu gitmiştir.⁶⁰

1927-28 yılı devlet salnamesine göre ise, Rize vilayetinin 1372 kilometre kare arazisinin ziraate uygun, 3033 kilometre karesinin ise ziraate elverişli olmadığı anlaşılmaktadır. Ziraate elverişsiz arazinin 1843 kilometrekaresinin dağlık ve taşlık ve 500 kilometrekaresinin ise göl, bataklık ve meralık olduğu belirtilmektedir.⁶¹ Vilayette üretilen ürünler ve bunların hasatlarının miktarına yer verilmiştir. Bu miktarlar aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir.

1927-28 Yılı-Rize'nin bir Senelik Zirai Ürün Miktarı ve Hasatlar Toplamı:⁶²

Kazaların İsimleri	Zirai Ürünler Miktarı					
	Buğday	Arpa	Mısır	Patates	Kenevir	Tütün
	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm
Rize	1.000	5.000	87.091	4.141	1.400	-
Atina	1.000	2.000	3.000	600	1.300	359
Hopa	-	-	33.844	-	-	-
Toplam	2.000	7.000	123.935	4.741	2.700	359

57 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.881.

58 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.882.

59 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.882-883.

60 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.882-883.

61 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.902.

62 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.903.

Kazaların İsimleri	Üzüm Bağı	Zeytin Ağacı	İncir Ağacı	Limon, Portakal, Mandalina	Fasulye	Pirinç
	Dönüm	Sak	Sak	Adet	Dönüm	Dönüm
Rize	400	400	4.050	60.740	1.500	46
Atina	2.000	-	5.000	2.000.000	-	-
Hopa	-	-	-	-	1.500	825
Toplam	2.400	400	9.050	2.060.740	3.000	871

1927-28-Rize Vilayeti Zirai Üretim miktarı.⁶³

Kazaların İsimleri	Üretim Miktarı					
	Buğday	Arpa	Mısır	Patates	Kenevir	Tütün
	Kilo	Kilo	Kilo	Kilo	Kilo	Kilo
Rize	150.000	750.000	15.850.562	838.200	51.000	-
Atina	100.000	200.000	5.100.000	60.000	15.000	2.988
Hopa	-	-	2.791.600	-	-	-
Toplam	250.000	950.000	23.742.162	898.200	66.000	2.988
Kazaların İsimleri	Üzüm Asma	Zeytin	İncir	Limon, Portakal, Mandalina	Fasulye	Pirinç
	Kilo	Kilo	Kilo	Adet	Kilo	Kilo
	Kilo	Kilo	Kilo	Adet	Kilo	Kilo
Rize	800.000	12.000	200.000	35.000.000	108.000	2.300
Atina	125.000	-	50.000	2.000.000	-	-
Hopa	-	-	-	-	35.000	41.000
Toplam	925.000	12.000	250.000	37.000.000	143.000	43.300

1927-28 devlet salnamesine göre Vilayette bulunan büyük ve küçükbaş hayvanlar ve bunlardan elde edilen hayvansal ürünlerin miktarları da aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

1927-28-Rize Vilayeti Hayvan Miktarı: ⁶⁴

Kazaların İsimleri	Hayvanat-ı Ehliye								
	Barkir	Kısrak	Merkep	Katır	İnek	Öküz	Manda	Koyun	Keçi
	Baş	Baş	Baş	Baş	Baş	Baş	Baş	Baş	Baş
Rize	304	210	47	338	23.840	2212	9	10206	7773
Atina	60	65	3	128	6677	1019	14	6252	4647
Hopa	224	224	3	20	7745	909	10	9149	13.663
Toplam	588	499	53	596	38262	4140	33	25.607	26.089

63 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28 , s.903.

64 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.904.

1927-28-Rize Vilayeti Hayvansal ürünler:⁶⁵

Hayvansal Ürünler			
Kazaların İsimleri	Süt	Yün Yapağı	Keçi Kılı
	Kilo	Kilo	Kilo
Rize	-	-	-
Atina	40.000	5.000	2.000
Hopa	-	-	-
Toplam	40.000	5.000	2.000

1927-28 yılında Rize vilayetinin genel gelirleri 320 bin 224 lira, özel gelirleri 414 bin 965 lira olup, belediyenin geliri 32 bin 817 , Mapavri nahiyesi belediyesinin 3000, Hopa kasabası belediyesinin 9876, Arhavi kazası belediyesinin 1091 ve Viçe nahiyesi belediyesinin 2347 ve Atina kazası belediyesinin 4273 ve Ardeş nahiyesi belediyesinin 700 liradır.⁶⁶

1928-29 Devlet salnamesine göre Rize vilayetindeki ziraat ve hayvancılık durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

1928-29-Rize Vilayeti Zirai Ürünler miktarı:⁶⁷

Kazalar	Arpa	Patates	Pirinç	Mısır	Kenevir	Üzüm Bağı	İncir Ağacı	Lim on, Portakal	Fasulye
	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Sak	Sak	Dönüm
Rize	4.500	4.150	50	88.000	1.600	2.500	5.850	60.740	16.000
Atina	200	1.600	5.000	25.550	1.300	2.500	5.000	15.185	12.000
Hopa	500	125	2.000	15.000	900	1.800	4.800	12.417	9.000
Toplam	5.200	5.875	7.050	128.550	3.800	6.300	15.650	88.342	37.000

1928-29-Rize Vilayeti Hayvan miktarı:⁶⁸

Kazalar	Öküz	Manda	At	Kısrak	Katır	Eşek	Koyun	Keçi
	Baş	Baş	Baş	Baş	Baş	Baş	Baş	Baş
Rize	1.894	8	458	56	432	49	9.693	6.195
Atina	1.005	12	76	41	42	6	6.209	3.956
Hopa	844	5	276	37	35	6	6.604	11.994
Toplam	3.743	25	810	234	509	61	22.506	22.145

65 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.904.

66 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.908.

67 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.510.

68 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.512.

1928-29- Rize Vilayeti Hayvansal Ürünler:⁶⁹

Kazalar	Süt	Yün Yapağı	Keçi kılı
	Kilo	Kilo	Kilo
Rize	240.000	5.000	3.000
Atina	10.000	4.000	2.000
Hopa	75.000	3.500	6.000
Toplam	325.000	12.500	11.000

1928-29 devlet salnamesine göre Rize vilayetinin genel geliri 32 bin 800 lira, özel geliri 517 bin 534 lira, belediye geliri ise 41 bin liradır. Atina kazası belediyesinin 5 bin 691, Hopa kazası belediyesinin ise 8 bin 500 lira geliri bulunmaktadır.⁷⁰

Yukarıda verilen doğrultusunda bir değerlendirme yapıldığında, en fazla üretilen ziraa ürünün mısır, portakal ve fasulye olduğu görülmektedir. Ayrıca 1927-28 yılı devlet salnamesine göre 1372 kilometre kare arazinin ziraate uygun, 3033 kilometre karesinin ise ziraate uygun olmadığı bilgisi ile elde bulunan 1941 yılına ait veriler⁷¹ karşılaştırıldığında ziraate elverişli alanların yıllar içinde sayısının arttığı ve aynı şekilde elverişsiz alanların da azaldığı anlaşılmaktadır. Hayvancılık konusunda ise, Rize vilayetinin önemli geçim kaynaklarından birini hayvancılığın oluşturduğu bilinmekle birlikte coğrafi yapı, engebeli arazi, ağaçlarla kaplı olması gibi nedenlerle sürü hayvancılığının yapılamadığı bilgisi⁷² ile devlet salnamelerinde yer alan veriler örtüşmektedir. Salnamelerde yer alan bilgiler doğrultusunda Karadeniz bölgesinde yer alan diğer illerle ilgili yapılan çalışmalarda⁷³ Rize'deki hayvansal üretim miktarları ile örneğin Sinop ilinin⁷⁴ üretim miktarları karşılaştırıldığında Rize'deki süt, yün yapağı ve keçi kılı miktarlarının oldukça düşük olduğu gözlemlenmektedir. Bunun da ilin coğrafi durumunun hayvancılığa fazla elverişli olmamasından kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Sinop ilinde üretim miktarları milyonlu rakamlara ulaşırken örneğin Atina kazasında ancak 40 bin kilo süt üretimi yapılabilmektedir. Ancak bunun yanında yün yapağı miktarı bakımından Sinop ili Ayancık kazasıyla Rize ili Atina kazası karşılaştırıldığında Atina kazasındaki üretimin 3'te 2 oranında daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Sinop ili merkez kazasında inek ve keçi miktarlarının Rize ili merkez kazasından daha az olduğu dikkat çekmektedir. İnek sayısının azlığına rağmen Sinop ilinde süt üretimi daha fazladır. Keçi sayısının ise Rize merkez kazasında daha fazla olması, Rize'de büyük baş hayvancılıktan ziyade küçük baş hayvancılığın yaygınlığını kanıtlar niteliktedir. Ayrıca yukarıda belirtildiği üzere büyükbaş hayvanların sütünden ziyade gübresi için beslendiği bilgisini de teyit etmektedir. Diğer

69 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.512.

70 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.515.

71 1941 yılında Rize vilayetinde ziraate elverişli arazinin 95.000 hektar olduğu, 89.500 hektarın ise elverişsiz olduğu bilinmektedir. Bu veriler için bkz. Songül Alşan, "Rize'de Ziraat, Balıkçılık ve Hayvancılık", s.194.

72 Cumhuriyetin 50. Yılında Rize, 1973 İl Yıllığı, Tisa Matbaası, Ankara, 1973, s. 160.

73 Örnek olarak bkz. Hadiye Yılmaz, "Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26'da Giresun Vilayeti", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:8, Sayı:15, 2016, s.33-53.; Hürü Sağlam Tekir, "1927-1928 Devlet Salnamesinde Sinop Vilayeti", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:13, 2014, Kars, s.133-145.; Bir başka çalışma için bkz. Hadiye Yılmaz, "Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Ordu Vilayeti", Karadeniz, Sayı:31, 2016, s.118-138.

74 Hürü Sağlam Tekir, "1927-1928 Devlet Salnamesinde Sinop Vilayeti, s.139.

yandan belediye gelirleri ile ilgili olarak başka illerle ilgili yapılan çalışmalardaki⁷⁵ bilgilerle karşılaştırıldığında, örneğin Afyon ilinin merkez belediye geliri 1926-27’de 67 bin lira iken, Rize merkez belediyesinin geliri 1928-29’da 41 bin liradır.⁷⁶ Yine bir başka çalışmaya göre, Van vilayeti merkez kazasının 1926-27 devlet salnamesine göre bir yıllık geliri 88 bin 521 lira iken, Rize vilayeti merkez kazasının geliri 32 bin 800 liradır.⁷⁷ İncelediğimiz salnamelerde verilen bilgiler ışığında Rize vilayetinin genel gelirlerinin 1925’ten 1929’a geldiğinde 3’te 1 oranında azaldığı anlaşılmaktadır.

5.Rize Vilayetinin Eğitim-Kültür-Sağlık Durumu

Rize vilayetinde okul sayılarına bakıldığında merkez kazasında 1925-26 yıllarında 1 orta, 1 imam hatip, altı aylık kız, 65 ilk erkek okulu ve bunların 4330 devam eden öğrencisi, Atina kazasında 1 ilk kız, 17 ilk erkek okulu olup, 1166 devam eden öğrencisi ve Hopa kazasında 4 ilk kız ve 26 ilk erkek okulu ve 2500 devam eden öğrencisinin mevcut olduğu görülmektedir.⁷⁸ 1926-27 devlet salnamesine göre Rize vilayetinde 2 kız, 62 erkek okulu olup, bunlara devam eden 132 kız ve 2881 erkek öğrenci; Atina kazasında 2 kız ve 29 erkek okulu olup 37 kız ve 1285 erkek öğrenci ve Hopa kazasında 4 kız ve 26 erkek okulu ve 21 kız 1379 erkek öğrencisi vardır. Merkez kaza ile diğer iki kazada toplam 8 kız ve 117 erkek okulu ve bu okullarda 179 kız ve 5545 erkek öğrenci bulunmaktadır.⁷⁹ 1927-28 yılı verilerine göre ise, Rize’de 63 öğrencili bir erkek orta okuluyla 3608 öğrencili muhtelif, 53 ilk erkek ve kız okulu vardır ve bundan başka vilayette 3704 öğrencili 55 ilk erkek ve kız okulu vardır.⁸⁰ 1928-29 devlet salnamesinde vilayetin okul durumuna dair herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Vilayette bulunan cemiyetler de devlet salnamelerinde belirtilmiştir. 1925-29 yılları arasında mevcut cemiyetlerin Hilal-i Ahmer, Cumhuriyet Halk Fırkası, Türk Ocağı, Ticaret ve Sanayii, Ziraat Odaları, Teyyare, Himaye-i Etfal, Muallimler Birliği, Kayıkçılar cemiyeti olduğu görülmektedir.⁸¹ Ayrıca vilayette 1926’da yayınlanmaya başlanan Yeni Ay mecmuasından bahsedilmektedir. İlmi, edebi bir dergi olan bu mecmuanın imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Hüseyin Avni Bey’dir.⁸²

75 Zeynel Özlü, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bolvadin Kazasına Dair Bulgular”, Bolvadin Araştırmaları, Eğitim Yayınevi, Konya, 2018, s.2470-2498.; Güneş Şahin, “1926-27 ve 1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Van Vilayeti”, Turkish Studies, Volume:10/9, 2015, s.429-444.; Bir başka çalışma için bkz. Metin Kopar, “Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Adıyaman (1925-1930)”, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:7, Sayı:13, 2017, s.180-196.

76 Zeynel Özlü, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bolvadin Kazasına Dair Bulgular”, s.2482.

77 Güneş Şahin, “1926-27 ve 1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Van Vilayeti”, s.434.

78 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.631.

79 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.878.

80 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.909.

81 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.631; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.878; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.909.; Rize vilayetindeki cemiyetlerle ilgili ayrıntılar için bkz. İsmail Özdoğan, Rize Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı, s.107-120.

82 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.909.; Yeni Ay dergisi, ilk sayısı Kasım 1926’da 16 sayfa olarak yapılmış; Şubat 1927’de 40 sayfa olarak son sayısı yayınlanmıştır. Bkz. İsmail Özdoğan, Rize Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı, s.122.

Vilayetin sağlık durumuyla ilgili olarak ise, 1926-27 devlet salnamesinde ilin sıhhi durumunun iyi olduğu bilgisine yer verilmektedir. Merkezde 40 yataklı bir hastane inşa edildiği bundan başka Rize ve Hopa'da 10'ar yataklı birer muayene ve tedavi evi bulunduğu ve Atina kazasının Hemşin nahiyesinde iptidai şekilde bir kaplıca bulunduğu ifade edilmektedir.⁸³ Bu kaplıcaların şifası henüz anlaşılammış ise de 40 santigrat derece sıcaklıkta bulunan Arder suyunun demir kükürtlü olmasından dolayı romatizma ve egzema gibi hastalıklar üzerindeki etkisi tecrübeyle anlaşılmıştır. Ancak kaplıca henüz modern bir durumda olmamasına rağmen her sene temmuzdan ağustos sonuna kadar ziyaretçi sayısının 15 -20 bine çıktığı görülmektedir.⁸⁴1927-28 devlet salnamesine göre ise, vilayetin sıhhi durumunun iyi olduğu ancak ara sıra tifo ve dizanteri vakalarına ve kızıl, kızamık, kabakulak ve boğmaca öksürüğüne sık sık; ayrıca verem gibi frenginin de çeşitli şekillerine de rastlanmaktadır. Salnameye göre Rize'de bir hastane yoktur; yalnız merkez vilayette 10 ve Hopa'da 5 yataklı 2 muayene ve tedavi evi vardır, bunlardan başka sıhhi bir müessese olmadığı ve il dahilinde Atina kazası Hemşin mevkiinde kükürtlü bir ılıca olduğu belirtilmektedir.⁸⁵ 1940'lara gelindiğinde ancak vilayette 40 yataklı bir memleket hastanesinin açılmış olduğu görülmektedir.⁸⁶

6.Rize Vilayetinin Maden, Orman, Fabrika ve Yol Durumu

1926'da merkez kazada sadece bir manganez madeni olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ Atina kazasının hemen her yönünde keşfedilmiş simli kurşun, bakır, manganez, çinko, kalay, demir, kükürt madenleri olup, bazıları ruhsatname aldıysa da henüz hiç birisi işletilememiştir.⁸⁸ Hopa kazasında demir, bakır, manganez vardır ancak işletilen maden yoktur. Hopa'nın batısında 1 saat mesafede iskele bulunan Pervenit (Pirunit) karyesinde manganez varsa da bu madenin işletme imtiyazı verilmemiş ve henüz hiç bir şirket tarafından işletilememiştir. Arhavi civarında şahsa ait ecnebi şirketlerle işletilmek üzere bir mukavele imzalanmış ancak henüz işe başlanmamıştır. Ayrıca Caibet karyesinde demir madeni keşfedilmiştir.⁸⁹ Rize vilayetinin Emineddin mahallesi merkezde Arif Paşa ve Şürekasına ait işletilmeyen dört adet manganez madeni ile Atina kazasının Ardeş mevkiinde simlikurşun ve bakır, çinko, kalay, demir, kükürt, manganez madenleri vardır.⁹⁰

83 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.879.

84 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.879.

85 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.909.

86 Orhan Naci Ak, Rize Tarihi, Trabzon, Rize Halk Eğitim Merkezi Yayını, 2000, s.219.; Ayrıca vilayetin sağlık durumu bölgede görülen salgın hastalıklarla ilgili ayrıntılar için bkz. Elif Yormaz, Rize Gazetesine Göre Rize'de Sosyo-Ekonomie ve Kültürel Hayat, s.20-22.; Fevzi Çakmak, "Sağlık ve Sosyal yardımlaşma", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018, s.124-138.

87 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.878.

88 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.879.

89 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.881.

90 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.515.

1927-28-Rize Vilayetindeki Madenler:⁹¹

Kazaların İsimleri	Keşfedilmiş Madenler		Kaza dahilinde bulunan Fermanlı Madenler				
	Mevkii	Cinsi	Mevkii	Cinsi	Sahibinin Adı	İmtiyaz Tarihi	Cins
Rize	-	Manganez	Emineddin Mah.	Manganez	Arif Paşa ve Şürekası	6.10.341	Manganez
//	-	-	//	//	//	6.10.341	//
//	-	-	//	//	//	6.10.341	//
//	-	-	//	//	//	6.10.341	//
//	-	-	Hanis Kamnit Mah.	//	Mehmet Münim Efendi	23. Kanun Evvel Sene 1926	//
Atina	Ardeş	Simli Kurşun	-	-	-	-	-
//	//	Bakır	-	-	-	-	-
//	Atina	Manganez	-	-	-	-	-
//	Ardeş	Çinko	-	-	-	-	-
//	//	Kalay	-	-	-	-	-
//	//	Demir	-	-	-	-	-
//	//	Kükürt	-	-	-	-	-

Rize vilayetinin orman durumuna ilişkin olarak ise salnamelerde bilgiler mevcuttur. Bunlara göre, Rize’de miri ormanlar iskele ve sahile azami yirmi asgari on iki saat uzaklıkta olup ekseriyetle ladin ve köknar ağaçlarını içerir. Kayın ağaçları yüzde 5 oranındadır. Bu ağaçları içeren ormanlar Kura-yı Seba nahiyesi mıntıkası dahilinde olup, 2800 hektar civarındadır; aynı mıntıkada bin hektarlık kayın ormanları vardır.⁹² Atina kazasında her karyede halka ait ormanlıklar ve baltalıklar müstesna olmak üzere hükümete ait çeşitli mevkilerde çam, gürgen, kestane, şimşir, meşe, karaağaç, kızılağaç gibi henüz balta girmemiş ormanlıklar bulunmaktadır.⁹³ Hopa kazasında ise ormanlar işletilememiş ve içlerinde gezilemeyecek bir duruma gelmişlerdir. Yolların olmaması gibi nedenlerle bu milli servetten yararlanılamamaktadır. Araba ve hayvan işlemediği için kesilen ağaçlar omuzlarda veya derelerin akıntısına bırakılarak nakil olunur. Kazanın toplam ormanları 77 bin 349 hektardır. Kazanın güneyinde Artvin Borçka nahiyesi sınırına 4-5 saat mesafede 5512 hektarlık Sultan Selim ormanı vardır ve bu ormanda %65 oranında istifade edilen gürgen, %10 nispetinde kızılağaç, %5 oranında ıhlamur, %20 oranında karaağaç ve diğer ağaçlar bulunur.⁹⁴ Merkez kazanın 4 saat güneybatısında Murgul kazasıyla sınır Dahastı adıyla bilinen orman 14 bin 700 hektardır ve %70 gürgen, %10 kızılağaç, %13 çam ve ıhlamur, %5 diğer ağaçlar vardır. Merkez kazanın güneybatısında 5 saat uzaklıkta 4900 hektar Atina ve Yusufeli kazalarına sınır olan Balıklı adıyla bilinen orman mevcuttur ve bu ormanda %80 oranında gürgen, ve % 20 oranında kızılağaç, çam ve ıhlamur vardır. Mevcut ormanın iskelesini oluşturan Viçe ve Arhavi nahiyelerine mesafesi 5-6 saattir.⁹⁵

91 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.906.

92 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.879.

93 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.879.

94 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.880.

95 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.881.

Rize vilayetinin 1927-28 ve 1928-29 yıllarına ait orman durumuna ait ayrıntılar aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

*1927-28 Rize Vilayetindeki Ormanlar:*⁹⁶

Kazaların İsimleri	Ormanların Yüzölçümü Hektar	Ormanlardaki Ağaç Çeşitleri										
		Karaçam	Akçam	Meşe	Kestane	Çalılık	Kök nar	Ladin	Kayın	Konil	Şimşir	Ihlamur
		Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar
Rize	57.800	-	-	1.500	2.000	-	2.950	19.000	3.000	1.500	1.300	-
Atina	3.780	-	1	-	1	500	-	-	-	-	-	-
Hopa	77.349	12.314	-	-	18.057	6.047	-	-	39.790	-	-	1.136
Toplam	138.929	12.314	1	1.500	20.058	6.547	2.950	19.000	42.790	1.500	1.300	1.136

*1927-28-Rize Vilayetinde Bir Senelik Kereste ve Mahrukat:*⁹⁷

Kazaların İsimleri	Ormanlarda Bir Sene İçinde Kesilen Kereste ve Mahrukat Miktarı		
	Kereste	Odun	Kömür
	Metreküp	Kantar	Kantar
Rize	15.650	20.000	-
Atina	376	19.390	75
Hopa	-	-	-
Toplam	16.026	39.390	75

*1928-29-Rize Vilayetindeki Ormanlar:*⁹⁸

Kazalar	Ormanların Yüzölçümü Hektar	Ormanlardaki Ağaç Çeşitleri										
		Akçam	Kızılcım	Meşe	Kestane	Kök nar	Ladin	Kayın	Çalılık	Konil	Şimşir	Ihlamur
		Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar	Hektar
Rize	57.800	-	-	1.500	2.000	2.950	19.000	3.000	-	1.500	1.300	-
Atina	3.780	1	-	-	1	-	-	-	500	-	-	-
Hopa	77.349	-	12.314	-	18.057	-	-	39.791	6.047	-	-	1.136
Toplam	138.929	1	12.314	1.500	20.058	2.950	19.000	42.795	6.547	1.500	1.300	1.136

*1928-29-Rize Vilayetindeki Orman Ürünleri:*⁹⁹

Kazalar	Bir Senede Kesilen		
	Kereste	Odun	Kömür
	Metreküp	Kantar	Kantar
Rize	15.420	18.800	0
Atina	376	19.390	75
Hopa	0	0	0
Toplam	15.796	37.190	75

96 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.905.

97 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.905.

98 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.514.

99 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.514.

1925-29 Devlet salnamelerinde vilayette bulunan şirket, fabrika ve bankalara dair de bilgiler verilmektedir. Bu bilgilere göre, 1925 yılında Rize vilayetinde herhangi bir şirket ve fabrika yoktur.¹⁰⁰ Atina kazasında demircilik, marangozluk, taşçılık, fırıncılık, peynircilik, gemicilik, kerestecilik, kunduracılık, terzilik, kalafatçılık ve dokumacılık gibi erbabı sanayi varsa da bunların çoğu iptidai haldedir. Herhangi bir sanayiye ait bir makina olmadığı gibi fabrika da yoktur. Ancak iptidai bir şekilde el tezgahlarında pamuk ve yün ile çeşitli yatak çarşafı, keten sofrası örtüleri, peçete ve gömlekler ve ayrıca yünden elbiselik kumaş imal edilmektedir. Kazada banka ve şirket olmayıp yalnız 13 bin 500 lira sermayeli bir ziraat bankası şubesi vardır.¹⁰¹ Rize’de Ziraat Bankasının bir şubesi vardır ve sermayesi 34.000 Türk lirasıdır. İlin Atina kazasında Ziraat Bankasının 1300 lira sermayeli bir sandığı vardır.¹⁰² Rize Kalapotamos’ta Abidero kereste fabrikası ve Rize merkezde peştemal üretimi yapan bir tezgah vardır.¹⁰³ Kereste fabrikası ile ilgili olarak 1926 senesinde bu fabrikanın Sadıkoğlu Ruşen beye ait olduğu ve yörede yetmiş kişiye iş imkanı sağladığı belirtilmektedir.¹⁰⁴

1927 sanayii sayımı sonuçlarına göre, Rize merkezinde sanayii kolları olarak tarım, hayvancılık, av ve balıkçılık, bitkisel maddeler ve ağaç ürünleri işleme, inşaat ve madencilik dikkati çekmekteydi. Toplam 397 işletmenin olduğu ve 840 kişinin bu işletmelerde istihdam edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Rize’deki el tezgahlarıyla yapılan dokumacılığın büyük kısmı kendir dokumacılığı ve keten bezi yapımına dayanmaktaydı. Rize’nin nemli ikliminin elvermesi sayesinde oldukça ince kendir ipleri üretiliyordu.¹⁰⁶ Bu şekilde hazırlanan kendir iplerinden bölgede “Feretiko” adı verilen bezler dokunuyor ve bunlardan içlik, gömlek, vb. giyim eşyaları üretiliyordu.¹⁰⁷

Rize vilayetinin yol durumuna dair bilgilere bakıldığında 1927-28 ve 1928-29 yıllarına ait salnamelerde ilin karayollarına ait uzunluk, sağlamlık, tamirat bilgileri verilmektedir. Aşağıdaki tablolarda ilin yol durumuna ait ayrıntılar bulunmaktadır.

100 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.631.

101 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.879.

102 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.906.

103 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.906.

104 İsmail Özdoğan, Rize Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı, s.162.

105 Sanayi Sayımı 1927, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1969. s.39.; Ayrıca Rize’de sanayiinin gelişimi hakkındaki ayrıntılar için bkz. Ahmet Çavuş, Rize İlinde Sanayii, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2016.

106 “Rize”, Yurt Ansiklopedisi, s.6386.

107 Arer, Rahmi; Türkiyede Çaycılık ve Turistik Sosyal Kültürel Rize, İstanbul,1969, s.247.

1927-28 Rize Vilayetinde Yollar:¹⁰⁸

Yolun Başlangıcı--Sonu	Şoseler				
	Yolun Uzunluğu	Sağlam Kısmı	Tamire Muhtaç Kısmı		Yeni İnşa Olunmakta
			Tamir Olunmakta	Tamire Başlanmamış	
Km	Km	Km	Km	Km	
Rize-Of hududunu ayıran Kalapotamos deresi sonu—Rize'nin Viçe kazasına mülhak Batum hududunu ayıran Sarp mevkii	178+000	75+000	75+000	103+000	-
Hopa Kasabası—Artvin vilayetine mülhak Borçka Kazası hududu	12+750	-	-	-	12+750
Arhavi Nahiye merkezi—Potohor (Potur) Karyesi Yusufeli Hududu	25+000	-	-	-	10+000
Viçe Nahiye merkezi—AbıSüfla Karyesi	45+000	-	-	-	5+000
Rize—Erzurum Vilayetine mülhak İspir Kasabası hududu	90+000	-	-	-	16+000
Atina Kasabası merkezi—Hemşin Nahiye merkezi	25+000	-	-	-	5+000

Rize için ulaşım konusu büyük bir önem arz etmekteydi. Rize ilinin en önemli karayolu bağlantısı ise Karadeniz boyunca uzanan sahil yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle dağlık coğrafyası nedeniyle iç bölgelere ulaşımın sağlanması önemli bir sorun olarak devam ediyordu. Rize'nin güneye bağlantısını sağlayan tek yol Rize-İspir yoluydu.¹⁰⁹ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hükümet ve Rize belediyesi bu yolun yapımı için girişimlerde bulunmuşlardır. Bizzat Atatürk'ün “*Bilhassa Rize-Erzurum şosesinin inşası bu mıntıkayı dahi vasi faaliyet sahası ve refah temin edecektir. 341 bütçesinden bu yolun inşası müsemmedir*” sözleriyle yapılmasına verdiği önemi 17-18 Eylül 1924 tarihindeki Rize ziyaretinde görmekteyiz.¹¹⁰ Rize-İspir-Erzurum yolunun yapımı meselesi uzunca bir süre devam edecekti. 1928'den itibaren Rize-Kalkandere-İkizdere nahiyeleri üzerinden Vilayeti Erzurum'a bağlayacak yolun yapım çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bu yolun yapımına ancak 1930 yılında başlanacaktır.¹¹¹ Rize'nin deniz ulaşımı ile ilgili devlet salnamelerinde özellikle Hopa başta olmak üzere iskelelerin ticari açıdan önemlerine değinilmiş ancak karayolları gibi ayrıntılı bilgilere yer verilmemiştir.

108 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.907.

109 “Rize”, Yurt Ansiklopedisi, s.6391.

110 BCA, Fon:030.1.1, Yer: 40.237.17.

111 Yolun yapımı ile ilgili ayrıntılar için bkz. Işıl Tuna, “Bayındırlık ve İmar Faaliyetleri”, Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018, s.144-145.; Orhan Naci Ak, Rize Tarihi, Rize, 2000, s.217.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti devlet salnameleri içerdikleri idari, mülki, zirai ve sosyo-kültürel bilgiler bakımından ait oldukları dönemler ve vilayetler hakkında önemli veriler sunmaktadır. 1925-26, 1926-27, 1927-28 ve 1928-29 yıllarına ait devlet salnamelerinde Rize iline ait detaylı istatistikî verilere ulaşılmıştır. Bu salnamelerde öncelikle coğrafi ve tarihi bilgiler ardından mülki idare amir ve memurları (vali, defterdar, tahrirat müdürü, müftü, mahkeme reisi, müdde-i umumi, azalar, müstantık, sıhhiye, tapu, nüfus, baytar, muhasebe, posta-telgraf-telefon müdürler, belediye reisi) ile ilgili bilgiler verilmiştir. Salnamelerde halk sağlığıyla ilgili olan hastaneler ve salgın hastalıklara değinilmiş ayrıca merkez ve kazaların okul durumları da verilmiştir. Salnamelerde ayrıca toplumsal bir sorun olarak işlenen suçlara dair sayısal veriler sunulmuştur. Vilayetin yol durumu salnamelerde verilen diğer bilgilerdendir. Vilayette faaliyet gösteren cemiyetlere (Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal, Teyyare, Cumhuriyet Halk Fırkası, Kayıkçılar, Muallimler Birliği gibi) ve ayrıca mevcut banka ve fabrikalara da yer verilmiş ve bu fabrikaların işletmecileri de tablolarla gösterilmiştir. Devlet salnameleri içerdikleri bu değerli bilgiler nedeniyle kent tarihi, sosyo-iktisadi, halk kültürü, coğrafya, eğitim ve sağlık gibi alanlarda yapılacak çalışmalar için kaynak eserler durumundadır. 1925-1929 yıllarını kapsayan dört devlet salnamesinde Rize hakkında sunulan bilgiler analiz edildiğinde, ilin ekonomisinin tarıma, özellikle mısır tarımına dayalı olduğu görülür. 1927 yılından itibaren tarım ürünlerinin miktarlarında artış olmuştur. Günümüzde daha yoğun biçimde ilin iktisadi faaliyetlerinde lokomotif güç durumunda olan çayın henüz bahsedilen dönemde salnamelere yansımadağı görülmektedir. Bu çay tarımının henüz daha yeni yeni başlamış olmasından kaynaklanmaktadır. Başlangıçta mısıra dayanan tarım sektörünün giderek çay yönünde ağır basacağı izlenecektir. 1925-26 salnamesinde ilde fabrika veya şirket bulunmadığı ifade edilirken 1927 yılı salnamesinde ilde faaliyet gösteren fabrikalardan bahsedilmesi ilin sanayi bakımından gelişimindeki ivmeyi göstermesi açısından önemlidir. Bu tür gelişmelere ragmen özellikle ildeki feretiko adı verilen kendir bezleri üretiminin ve dokumacılığın ve hatta tütün üretiminin cumhuriyetin ilk yıllarında Rize’de son derece yaygın bir tarım-sanayi alanını teşkil ederken zaman içinde unutulmaya yüz tuttıklarını ve özellikle tütün üretiminin tamamen yok olduğunu görmekteyiz. Rize vilayetinin eğitim durumu analiz edildiğinde yıllar içinde okul sayılarının artmış olduğu, okula kayıtlı öğrenci sayılarında da benzer şekilde artışların olduğu gözlemlenmiştir. Devlet salnamelerinde verilen bilgiler arasında yer alan adli suç sayıları bakımından Rize vilayetinin suç oranlarının aynı nüfusa sahip diğer illere nazaran daha az olduğu ulaşılan bilgiler arasındadır. Vilayetin yol durumuna bakıldığında en önemli meselelerden biri olan ulaşım sorununun Cumhuriyetin ilk yıllarından bugünlere değin çözümü en zor olan konulardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Karadeniz sahil yolunun ancak 2000’li yıllarda ve Rize-İspir-Erzurum yolunun henüz yeni tamamlanmış olduğu -ki halen inşası devam eden bölümler bulunmaktadır- dikkate alındığında ilin ulaşım meselesinde uzun yıllar büyük zorluklar ve sıkıntılar çekmiş olduğu daha iyi idrak edilmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

- BCA, Fon:030.18.1.1, Yer:1.4.5, 18 Haziran 1920.
- BCA, Fon:030.11.1.1, Yer:1.5.7, 26 Kasım 1923.
- BCA, Fon:030.1.1, Yer: 40.237.17.
- BOA, Şura-yı Devlet, 1830/27, 23 Aralık 1878.
- Sanayi Sayımı 1927, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1969.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, Matbaa-i Amire, İstanbul,1926.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul, 1927.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul, 1928.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.
- Türkiye Nüfusu, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın No:3, Ankara, 1928.

Makale, Kitap, Ansiklopediler

- 1967 Rize İl Yıllığı, Önder Matbaası, Ankara 1968.
- Ak, Orhan Naci, Rize Tarihi, Trabzon, Rize Halk Eğitim Merkezi Yayını, 2000.
- Ak, Orhan Naci, Rize'nin Yönetim Tarihi, Çınar Eğitim, Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, Rize 2008.
- Aksoy, Volkan, "1933-50 Yılları Arasında Rize'nin İdari Teşkilatlanması", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018,
- Alşan, Songül, "Rize'de Ziraat, Balıkçılık ve Hayvancılık (1923-50)", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı:27, 2019.
- Arer, Rahmi; Türkiyede Çaycılık ve Turistik Sosyal Kültürel Rize, İstanbul,1969.
- Arıkan, Mustafa, "Rize Adliyesi ve Arşivi", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018.
- Aydın, Bilgin, "Salname", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:36, 2009.
- Başaran, Sinan, "Cumhuriyet Dönemi Rize İdare Tarihi", Türk İdare Dergisi, Sayı:486, Haziran 2018, Ankara, 2018.
- Başaran, Sinan, "Valiler", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018.
- Başaran, Sinan, "Cumhuriyet Dönemi Rize Nüfusu", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:30, Sayı:1, 2020.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Rize, 1973 İl Yıllığı, Tisa Matbaası, Ankara, 1973.
- Çakmak, Fevzi, "Sağlık ve Sosyal yardımlaşma", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018.
- Çapa, Mesut, "Rize'nin Yakın Tarihine Bir Bakış", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı: 20, 2016.
- Çavuş, Ahmet, Rize İlinde Sanayii, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2016.
- Çiçek, Rahmi, "Rize'nin İdari Yapısı", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yay., Rize, 2018.
- Kopar, Metin, "Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Adıyaman (1925-1930)", Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:7, Sayı:13, 2017.
- Özdoğan, İsmail, Rize Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı, Yayınlanmamış Yüksek

Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi SBE, Muğla, 2004.

-Özlu, Zeynel, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bolvadin Kazasına Dair Bulgular", Bolvadin Araştırmaları, Eğitim Yayınevi, Konya, 2018.

- Polat, Pınar, "Rize'nin Coğrafi Durumu", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yay., Rize, 2018.

- Polat, Pınar-Murat Sunkar, "Rize'nin İklim Özellikleri ve Rize Çevresinde Uzun Dönem Sıcaklık ve Yağış Verilerinin Trend Analizleri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 27, Sayı:1, 2017.

-“Rize”, Yurt Ansiklopedisi, C.9, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982-1983.

-Şahin, Güneş, "1926-27 ve 1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Van Vilayeti", Turkish Studies, Volume:10/9, 2015.

- Taşpınar, Ali, Rize Tarihi, Rize Ticaret Borsası Yayını, Rize 2004.

- Taymas, Abdullah Battal, Yeşil Rize ve İli, Doğu Matbaası, Ankara 1950.

- Tekir, Hürü Sağlam, "1927-1928 Devlet Salnamesinde Sinop Vilayeti", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:13, 2014.

- Topaloğlu, İhsan, Bölge Tarihinde Rize, Topaloğulları Kültür Dayanışma Derneği Yayını, Trabzon, 1998.

-Tuna, Işıl, "Bayındırlık ve İmar Faaliyetleri", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018.

-Yıldırım, Özlem, "Cumhuriyet Döneminde Rize'de Tarım, Hayvancılık ve Ticaret", Cumhuriyet Döneminde Rize I, RTEÜ Yayını, 2018.

-Yılmaz, Hadiye, "Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26'da Giresun Vilayeti", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:8, Sayı:15, 2016.

-Yılmaz, Hadiye, "Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Ordu Vilayeti", Karadeniz, Sayı:31, 2016.

-Yormaz, Elif, Rize Gazetesine Göre Rize'de Sosyo-Ekonomie ve Kültürel Hayat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ SBE, Trabzon, 2016.

Ekler

Ek 1:1927-28-Rize Vilayetindeki Fabrikaların Üretim Miktarları (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.906.)

Fabrika, Değirmen					
Sahiplerinin Adı	Tabiiyetleri	T e s i s Tarihleri	M a k i n e Türü	Beygir Gücü	Bir Senelik Üretim Miktarı-Kilo
Sadıkzade Ruşen Bey	Türk	927	B u h a r Makinesi	225	15.000 metreküp gayrı mamul pamuk
Sabuncuzade İbrahim ve Mahdumu Hüseyin Efendi	//	1338	//	-	Adet -Kilo
Şeyh Hüseyinzade Murad Efendi	//	1339	//	-	6.000-3.000
Şeyh Hüseyinzade Hüseyin Efendi	//	1332	//	-	2.000-1.000
Kürkçüzade Hamid Efendi	//	1332	//	-	6.000-3.000
Sabuncuzade Ahmet Efendi	//	1335	//	-	5.000-2.500
Dalzade Biraderler	//	1332	//	-	6.000-3.000
Velizade Ahmet Efendi	//	1332	//	-	5.000-2.500
Bıyıkoğlu Süleyman Efendi	//	1335	//	-	4.000-2.000
Balzade Emrullah Efendi	//	1338	//	-	6.000-3.000
Şeyh Hüseyinzade Tahsin Efendi	//	1332	//	-	7.000-3.500
Füsufzade Ali Rıza Efendi	//	1338	//	-	7.000-3.500
Kotikoğlu Halim Efendi	//	1332	//	-	4.000-2.000
Ahmet oğlu Mustafa Efendi	//	1340	//	-	4.000-2.000
Uzunömer oğlu Ahmet Efendi	//	1340	//	-	3.000-1.500
Menlazade Said Efendi	//	1340	//	-	1.000-500
Ayvazzade Salih Efendi	//	1341	//	-	100 Top 100
Kanburoğlu Ahmet Efendi	//	1340	//	-	100 // 100
Eyüpzade Mahmut Efendi	//	1339	//	-	500 // 500

Ek 2:1925-26-Rize Vilayeti Kazalarındaki Mülki İdare Amir ve Memurları-(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.632.)

Atina Kazası

<i>Atina-Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
<i>Kaymakam</i>	<i>İbrahim Edhem Bey</i>
<i>Mal Müdürü</i>	<i>Bekir Sıtkı Bey</i>
<i>Mfiiüftü</i>	<i>Ömer Lütü Efendi</i>
<i>Mahkemei Asliye reisi</i>	<i>Nizameddin Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Mğddei Umumisi</i>	<i>Mehmed Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Azası</i>	<i>Faik Bey</i>
<i>Mahkemei Asliye Azası</i>	-
<i>Hakim</i>	<i>Halil Bey</i>
<i>Mustantık</i>	<i>Halid Yaşar Bey</i>
<i>... (Heşhir)Nahiyesi Sulh Hakimi</i>	<i>Arif Bey</i>

Hopa Kazası

<i>Kaymakam</i>	<i>Sabri Bey</i>
<i>Mal Müdürü</i>	<i>Hüseyin Bey</i>
<i>Müftü</i>	<i>Rıza Efendi</i>
<i>Hakim</i>	<i>Ali Bey</i>
<i>Müddei Umumi</i>	<i>Şemseddin Bey</i>
<i>Mustantık</i>	<i>Ahmed Asım Bey</i>

Ek 3:1926-27-Rize Vilayeti Kazalarındaki Mülki İdare Amir ve Memurları-(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-27, s.884.)

Atina Kazası

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
<i>Kaymakam</i>	<i>İbrahim Ethem Bey</i>
<i>Mal Müdürü</i>	-
<i>Mahkemei Asliye Reisi</i>	<i>Mustafa Nizameddin Bey</i>
<i>Müddei Umumi</i>	<i>Mehmet Bey</i>
<i>Mahkeme Azası</i>	<i>Hüseyin Avni Bey</i>
<i>Mahkeme Azası</i>	<i>Mesut Bey</i>
<i>Mustantık</i>	<i>Halit Yaşar Bey</i>
<i>Posta ve Telgraf Müdürü</i>	<i>Rüşü Bey</i>

Hopa Kazası

Memuriyet	İsim
Kaymakam	Agah Bey
Mal Müdürü	Hamdi Bey
Mahkemei Asliye Reisi	Ali Necmeddin Bey
Müddei Umumi	Şemseddin Bey
Mustantik	Asım Bey
Arhavi Sulh Hakimi	Hüsnü Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Necip Bey

Ek 4:1927-28-Rize Vilayeti Kazalarındaki Mülki İdare Amir ve Memurları-(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.910.)

Atina Kazası

Memuriyet	İsim
Kaymakam	İbrahim Ethem Bey
Mal Müdürü	Bekir Bey
Müftü	Ömer Lütfi Efendi
Müddei Umumi	Naci Bey
Hukuk Hakimi	Bilal Bey
Ceza Hakimi	Kamil Bey
Müstentik	Halid Bey
Hükümet Tabibi	Mustafa Fahri Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Rüşti Bey

Hopa Kazası

Memuriyet	İsim
Kaymakam	Agah Bey
Mal Müdürü	Hamdi Bey
Müftü	Mehmet Ziya Efendi
Müddei Umumi	Şemseddin Bey
Hakim	Necmeddin Abbas Bey
Müstentik	Asım Bey
Hükümet Tabibi	Hüseyin Hüsnü Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Necip Bey

Ek 5:1928-29-Rize Vilayeti Kazalarındaki Mülki İdare Amir ve Memurları-(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1928-29, s.516.)

Atina Kazası

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
<i>Kaymakam</i>	<i>A.Feridun Bey</i>
<i>Mal Müdürü</i>	<i>Hamdi Bey</i>
<i>Müftü</i>	<i>Ömer Lütfi Efendi</i>
<i>Hukuk Hakimi</i>	<i>Hasan Bahri Bey</i>
<i>Ceza</i>	<i>Kamil Bey</i>
<i>Müstentik</i>	<i>Halit Bey</i>
<i>Hükümet Tabibi</i>	<i>M.Fahri Bey</i>
<i>Posta ve Telgraf Müdürü</i>	<i>Rüştü Bey</i>

Hopa Kazası

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
<i>Kaymakam</i>	<i>Agah Bey</i>
<i>Mal Müdürü</i>	<i>Bekir Bey</i>
<i>Müftü</i>	<i>M.Ziya Efendi</i>
<i>Hakim</i>	<i>N.Abbas Bey</i>
<i>Müddei Umumi</i>	<i>Şükrü Bey</i>
<i>Müstentik</i>	<i>Asım Bey</i>
<i>Hükümet Tabibi</i>	<i>H.Hüsnü Bey</i>
<i>Posta ve Telgraf Müdürü</i>	<i>Necip Bey</i>

Ek 6:1928-29-Rize Vilayetinde Yollar (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-29, s.513.)

<i>Yolun Başı—Sonu</i>	<i>Yolun Uzunluğu</i>	<i>Şoseler</i>			
		<i>Sağlam Kısmı</i>	<i>Tamir Olunmakta</i>	<i>Tamir Başlanmamış</i>	<i>Yeni İnşa Olunmakta</i>
		<i>Km</i>	<i>Km</i>	<i>Km</i>	<i>Km</i>
<i>Rize—Of Hududu</i>	<i>178+000</i>	<i>75+000</i>	<i>75+000</i>	<i>103+000</i>	<i>0+000</i>
<i>Atina—Hemşin</i>	<i>25+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>5+000</i>
<i>Hopa—Artvin Borçka Hududu</i>	<i>12+750</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>12+750</i>
<i>Rize—Erzurum İspir Hududu</i>	<i>125+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>16+000</i>
<i>Viçe Nahiyesi—Abısüfla Köyü</i>	<i>54+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>
<i>Arhoy Nahiyе merkezinden—Potur (Potohor) köyü Yusufeli hududu</i>	<i>25+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>0+000</i>	<i>10+000</i>

Ek 7: 1927-28-Rize Milletvekilleri (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-28, s.900)

رئسہ مبعوثی حسن حیدر بک

رئسہ مبعوثی اسماعیل بک

رئسہ مبعوثی علی بک

رئسہ مبعوثی عاکف بک

رئسہ مبعوثی عاکف بک

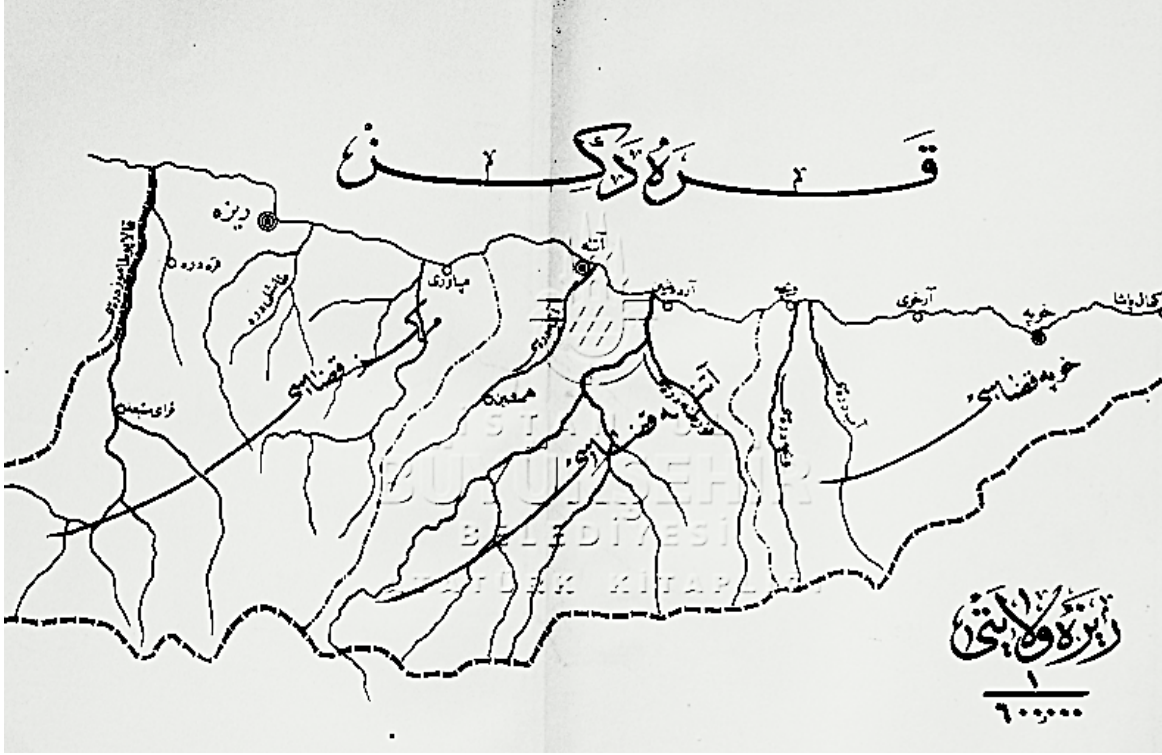
رئسہ مبعوثی نزار بک

Ek 8: 1925-26-Rize Vilayeti Memurları Rize Vilayeti Kazalarındaki Mülki İdare Amir ve Memurları-(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26)

تورکيه جمهوريتي			
ريزه ولايتي			
اسامي	مأموريت	اسامي	مأموريت
آتته قضاسي		محمد خورشيد بك	والي
		» محسن	محاسبه جي
		» ممتاز	تجريات مديرى
		نوح افندي	مفتي
		» عارف بك	محكمة اصليه جنائت رئيسي
		» رفعت	» مدعي عمومي
		» الم	» اعضاسي
		» خلوصي	» »
		» خيرى ا	» »
		» حسنى	» »
		» اسماعيل	» اعضاملازمي
		» تحسين	» محكمة اصليه مدعي عمومي
		» احمد حمدى	» اعضاسي
		» على رضا	» »
		» عثمان نورى	» اعضاملازمي
		» عمر	» برنجي مستنطق
		» جمال	» ايكنجى
		» توفيق	» ژاندارمه قوماندانى
		» حقي	» صفيه مديرى
		» عبدالكريم	» محاسبه خصوصيه
		» محمد خلوصي	» طاووس
		» مصطفى	» نفوس مديرى
		» محمد	» محاسبه مميزى
		» حقي	» واردات مميزى
			» بلديه رئيسي
ابراهيم ادھم بك	قائم مقام		
» بكر صدق	مال مديرى		
» عمر لطفى افندي	مفتي		
» نظام الدين بك	محكمة اصليه رئيسي		
» محمد	» مدعي عمومي		
» فائق	» اعضاسي		
» خايل	» حاكم		
» خالد يشار	مستنطق		
» عارف	» شہر ناچيه -ى صاحب حاكمى		
خوپه قضاسي			
» صبرى بك	قائم مقام		
» حسين	مال مديرى		
» رضا افندي	مفتي		
» على بك	حاكم		
» شمس الدين	مدعي عمومي		
» احمد عاصم	مستنطق		

Ek 9:Rize Vilayeti Haritası-1925-26 (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-26, s.633)

Dr. Öğr. Üyesi
Efe DURMUŞHarran Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü efedurmus@harran.
edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8801-5199>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
14/06/2020Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.753098>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Ortaçağ'da Harran

Harran in the Middle Ages

Öz

İlkçağ'dan beri tarihi kayıtlarda adı geçen Harran, büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir şehirdir. Cazibe merkezi olması bakımından defalarca farklı millet ve devletlerin istilasına uğramıştır. Harran, ortaçağın süper gücü sayılan Roma ve Sasani imparatorlukları arasındaki rekabetin cereyan ettiği bölgede bulunması, Arap yerleşimcilerine ev sahipliği yapması ve İslam-Bizans mücadelesinde askeri bir üs olarak kullanılmasıyla tarihi kayıtlarda gittikçe belirgin bir yer edinmiştir. Bu çalışmada ortaçağda Güneydoğu Anadolu üzerinde hakimiyet kuran devletlerin kronolojik olarak Harran'daki siyasi rolleri ve etkileriyle birlikte Harran'ın tarihteki yeri ve öneminin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yakındoğu, Urfa, Harran, Mezopotamya

Abstract

Harran, mentioned in the historical records since the primeval era, is a city that has hosted great civilizations. It was invaded many times by different nations and states as it was a center of attention. Harran gained a prominent place in the historical records as it was situated in the region where existed a rival between the super powers of medieval ages that are Roman and Sassanian empires, as it hosted Arab settlers, and as it was used as a military base during the Islam-Byzantine conflict. In this study, it is aimed to uncover the political roles and effects of the states that dominated Southeast Anatolia in the medieval ages on Harran chronologically and also to determine the place and importance of Harran in history.

Key words: Near East, Urfa, Harran, Mesopotamia

ATIF: DURMUŞ Efe, "Ortaçağ'da Harran", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (558-575)

CITE: DURMUŞ Efe, "Harran in the Middle Ages", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (558-575)

Giriş

Arkeolojik kazılarda M.Ö. 6000 tarihine kadar buluntulara rastlanan Harran'dan, ilk defa M.Ö. 2000 başlarına ait Kültepe ve Mari tabletlerinde bahsedilir. M.Ö.3000-1200 yıllarında Tunç çağı dediğimiz devrede özellikle M.Ö. 2500 yıllarından sonra Harran Ebla krallığının hakimiyeti altındadır. Ebla krallığının merkezi Tell-Mardikh'de yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen çivi yazılı tabletlerde Harran'ın Zugalum adındaki bir kraliçe tarafından yönetilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹

M.Ö. 2000 yılının sonlarında bu bölgeye Aramiler göç etmişler ve yerli halkla karışarak bölgede Arami kültürünü hakim kılmışlardır. Bu dönemde Harran, Carrhae adıyla Hz. İbrahim'in dininde kaldıkları iddia edilen Sabiîlerin memleketi olarak meşhurdur. Hatta bir rivayete göre Hz. Nuh döneminde gerçekleşen Büyük Tufan'dan sonra kurulan ilk şehirdir.²

M.Ö 1500-1400'lü yıllarda tarih sahnesinde iki büyük krallık görülmektedir. Bunlar Huri ve Mitanni krallıklarıdır. Hurri krallığı Diyarbakır'da, Mitanni Krallığı ise Harran, Urfa, Halep ve Antakya'ya kadar yerlerde hüküm sürdü.³

M.Ö. 1000'li yıllarda Urfa Arap yarımadası kökenli Aramî göçüyle karşılaştı. Bu yoğun göç nüfusu Aramilerin Bit-Adini adıyla bir krallık kurmasına neden olmuştur. Aramiler bu dönemde büyük kentlere akınlar yaptılar. I.Adad Nirari (M.Ö.1305-1275)'nin, oğlu I.Şattura ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Hanigalbat'ı (Urfa bölgesi) vassal statüsüne sokmuş, oğlu Wasaşatta'nın isyanı üzerine bölgeye yeniden gelerek Harran başta olmak üzere Orta Fırat bölgesini ele geçirmiştir.⁴

M.Ö. 932-912 yıllarında hüküm süren Asur-dan zamanında Asur devleti kuvvet kazandı. Asur-nasr-pal ve oğlu III.Salmanasar devirlerinde (M.Ö. 883-824) 857 yılında Harran bölgesi kesin olarak Asur devletine bağlandı.⁵

Son Asur kralı II. Uballit'in M.Ö. 609 yılında devletinin başkenti olarak kullandığı Harran, II. Babil devletinin işgaline uğradı. Bölge genel olarak M.Ö. 605-550 yıllarında Babil hakimiyetinde kalmıştır.

Medler ve daha sonra Persler zamanında Harran, İranlıların eline geçti. M.Ö.334 yılında küçük bir orduyla (30.000 piyade, 5000 süvari ve 160 gemi) Asya seferini başlatan

1 Bahattin Çelik, *Arkeolojide Urfa*, (Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müd. Yay., 2008), 91-92.

2 Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Ter., Dr. Adnan Eskikurt-Doç.Dr. Cengiz Tomar,(Yeditepe Yay., 2015), 145.

3 Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II, En Eski Çağlardan Ahamenid'ler İstilasına Kadar*,(1987), 265.

4 Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran*, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2.baskı, (2005), 40.

5 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., (1960),6-11.; Eva Cancik-Kirschbaum, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, Çev. Aslı Yarbaş, İlya İzmir Yayınevi, (2004), 123.

Büyük İskender, Pers hükümdarı III.Darius'u yenilgiye uğrattıktan sonra M.Ö. 331 yılında Fırat'ı geçerek bölgeden ayrıldı. Büyük İskender'in bölgede yaptığı tasarruflardan biri de Makedonyalıları Harran'da iskan etmiş olmasıdır.⁶

İskender imparatorluğunun parçalanmasından sonra generalleri arasında iktidar için çetin mücadeleler başladı. Selevkoslar devletinin başkenti Antakya olmuştu. Bununla beraber Akeniz'e açılan ticret yollarını da işgal etmişti. Bu sebeple Harran, başkenti Antakya olan Selevkoslar hakimiyetinde kaldı. Selevkoslar, daha sonra Roma ve Bizans dönemlerinde Helenizm kültürü etkin bir durumdadır. Fakat Helenizm kültürü etkisinde Harran'ın Samî halkları, eski Grek ilim ve bilgilerini Müslüman Araplara taşımakla dünya medeniyetine büyük katkılar gerçekleştirmiştir.⁷ M.Ö. 137 yılından sonra bu bölge İran'da kurulan Arsakidlerin (Partların) eline geçti. Bu sırada Urfa'da Osrhoene Krallığı kuruldu.⁸

Roma imparatoru Pompeius (M.Ö. 106-48) devrinde el-Cezire bölgesinde Romalılarla Partlar arasında nüfuz mücadelesi başladı. Pompeius'un bölgeye gönderdiği kumandanı Afranius güç duruma düşünce Harran halkının yardımıyla kurtuldu. Bundan sonra Partlarla Romalılar arasında Harran yakınlarında M.Ö. 53 yılında bir savaş oldu. Romalılar büyük bir bozguna uğradılar. Bölge yeniden Partların hakimiyetine girdi. Bunu takibeden yıllarda el-Cezire bölgesi iki taraf arasında devamlı mücadele alanı oldu.

M.S.163-164 yıllarında Lucius Verus zamanında Partlarla Romalılar arasında yapılan savaşlar, bölgenin Romalılara bağlanmasıyla sonuçlandı. M.S. 217 yılında Roma imparatoru Caracalla, Partlara karşı sefere çıktığı sırada, Harran'daki Ay (Sin) mabedini ziyaret etmek istedi. Urfa'dan Harran'a giderken Nisan ayında subayları tarafından öldürüldü.

Bu sırada İran'da Partların yerine Sasani hanedanı işbaşına geçmişti. İran'daki karışıklıklardan istifade eden Romalılar bir ara yine Harran bölgesine hakim oldular. İlk Sasani kirasası Erdeşir MS.238 yılında Harran bölgesini geri aldı.

Romalıların hakim olduğu dönemde Urfa'ya Edessa Krallığından sembolik bir kral atanmıştır. Roma imparatoru III. Gordianus, X.Abgar Frahad'ın (M.S.240-242) hakimiyetini kabul ederek onun Urfa'da hakimiyetini tanımıştır. Fakat Harran'ın İranlı I.Şapur (241-272) tarafından istila edilmesi üzerine III.Gordianus Mezopotamya'ya sefer düzenler. Romalılar Harran'da zafer kazanırlar. Roma imparatoru III. Gordianus, el-Cezire bölgesine gelerek yeniden Harran'ı Roma'ya bağladı. Bu zaferin ardından bölgede Romalıların hakimiyeti tekrar tesis edilerek idari bir düzenleme yapılmıştır. M.S. 243 yılında Urfa'ya bir Romalı genel vali ve iki askeri yönetici atanır. Böylece M.Ö.132 yılında kurulmuş olan Osrhoene krallığı M.S. 244'te yıkılmış olur. Daha sonra Sasanilerin başkenti Medain üzerine yürürken Marcus Julius Philippius tarafından MS.244 yılında öldürüldü. Yeni imparator Sasanilerle

6 V. Diakov-S. Kovalev, İlkçağ Tarihi 1, Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, Çev. Özdemir İnce, V Yay., (1987),474, 476.; Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, (Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2008), 25.

7 Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (1935), 7.

8 V. Diakov-S. Kovalev, İlkçağ Tarihi 1, 481, 489.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 12-21.

Fırat nehrini iki taraf arasında sınır kabul etti. Fakat yerli halkın tepkisi üzerine Harran bölgesinde Roma hakimiyeti devam etti.⁹

M.S.260 yılında I. Şapur Urfa'yı kuşatıp Roma imparatoru Valerionus'u esir alır. Bunun üzerine Roma generali Kallistos anib bir baskınla Şapur'un haremını ele geçirir. İran'a dönmek zorunda kalan Şapur, Urfa'ya Romalılardan aldığı bütün altınları vermek zorunda kalır. Antakya'dan geri çekilmekte olan İran ordusu Odaenathos idaresindeki ordu tarafından büyük bir zayıyata uğratılır. Odaenathos Fırat'ı geçerek yeniden muhasara edilmiş olan Urfa'ya yardım ederken Harran'ı da İranlıların elinden kurtarmıştır.¹⁰

Bu devrede Suriye'de başkenti Tedmür (Palmira) olan bir Arap devleti kuruldu. Roma'ya bağlı olan bu devletin kralı Uzeyne (Odaenathos) Romalılara yardım etti. Fırat'ı geçerek Harran ve Nusaybin'i Sasanilerin elinden aldı. Uzeyne ölünce yerine karısı Zeynep (Zenobya) geçti. Zenobya zamanında çok kuvvetlenen Tedmür devletinden korkan imparator Aurelianus M.S. 273 yılında bu devlete son vererek Tedmür'ü tahrip etti. Bunun ardından Harran bölgesi yeniden Sasanilerin eline geçti. Marcus Aurelius tahta çıkınca Sasanilere karşı savaşa girişti. Mezopotamya'yı işgal ederek Medain'e kadar ilerledi. Onun bu sefer sırasında ölmesi üzerine yerine geçen Namerianus, Mezopotamya'nın İranlılarda kalması şartıyla II. Behram (MS.277-294) ile anlaşti. Behram'dan sonra tahta çıkan Narseh 296 yılında Romalılara karşı sefere çıktı. Rakka ile Harran arasında Romalıları yendi. Fakat imparator Diokletian'ın bizzat savaş alanına gelmesi üzerine Narseh yenildi. 297 yılında Mezopotamya'nın büyük bir kısmı Romalılara kaldı. İki taraf arasında 40 yıllık bir barış antlaşması imzalandı.¹¹

MS.297 yılındaki anlaşmadan sonraki bir buçuk asırlık devrede Harran bölgesinin durumunda bir değişiklik olmadı. Anuşirvan'ın babası Kavad, Sasani imparatorluğunun başına geçince, Harran bölgesine kadar geldi. Fakat şehri alamadı. Bundan sonra Anuşirvan devrinde de bölge iki taraf arasında kanlı mücadelelere sahne oldu ve devamlı tahribata uğradı. Son büyük Sasani hükümdarı olan Hüsrev Perviz zamanında (591-628) el-Cezire, Şam (Suriye), Mısır ve Anadolu, İran orduları tarafından işgal edildi. Kuran-ı Kerim'de de sözü edilen bu İran istilasını, Bizans devletinin kurucusu sayılan Heraklios tarafından durduruldu. 622 yılında İranlılara karşı harekete geçen Heraklios bütün işgal edilen yerleri kurtardıktan sonra 627 yılında Sasanileri Ninova yakınında yendi.¹²

Cezîre'yeİslâm öncesi dönemden itibaren genelde Kuzey Arabistan menşeli Adnânî soyuna mensup Mudar ve Rebîa kabileleri gelip yerleşmişlerdir. burayı yurt edinen Arap kabilelerinin adlarına nispetle Diyâr-ı Mudar denilmiştir. Diyar-ı Mudar'ın merkezi ise Harran olmuştur.¹³

9 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 22-23.; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 40.

10 Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 44-45.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 24.

11 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 24.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., (1993), 7.

12 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 7.8.

13 Adem Apak, "Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe*

H.19/M.640 tarihinde İyaz b. Ganem, Rakka'dan sonra Harran'a geldi. Fakat öncesinde Harran'ı kuşatmak üzere Safvan b. El-Muattal ile Habib b. Mesleme'yi bir miktar asker ile sevk etmişti. Harran halkı şehrin kapılarını kapatarak İyaz'dan başkasına açmayacaklarını söylediler. Bunun üzerine İyaz b. Ganem Harran'a geldi. Harranlılar önce Ruha'ya gitmesini ve bu şehirle yapacağı anlaşmaya kendilerinin de uyacaklarını belirttiler. Bu yüzden önce Urfa ile anlaşma yapan İyaz daha sonra Harran'ı aynı sulh şartlarıyla fethetti. Böylelikle H.19 (M.640) senesinde İyaz b. Ganem, Hz. Ömer'in emriyle Irak'tan el-Cezire'ye hareketi Harran ve el-Cezire'nin diğer kısımlarının fethiyle tamamlanmış oldu.¹⁴

4 halife döneminden sonra iktidarı ele geçiren Emevi Hanedanlığı döneminde de Harran el-Cezire bölgesindeki önemini korumuştur. Muaviye'nin halifeliği döneminde herhangi ciddi bir durumla karşılaşmamıştır. Ancak kendisinden sonra oğlu Yezid ve II. Muaviye dönemlerinde Arap kabilelerin isyanları görülmüştür. Emeviler Yezid'in ölümünden sonra II. Muaviye b. Yezid'i başa geçirdiler. M.683 yılında Harran'daki Kayslılar, II. Muaviye'ye isyan etmişlerdi.¹⁵

H.90/M.709 yılında Emevi halifesi Velid tarafından kardeşi Melseme b. Abdulmelik'e el-Cezire valiliğine tayin edilmiştir. Mesleme b. Abdulmelik de eyaletin merkezini Kınnesrin'den Harran'a taşıdı. Burada bir saray yaptırdı. Ömer b. Abdulaziz H.100/M.718 yılında Mesleme'yi el-Cezire valiliğinden alarak yerine Kays kabilesinden Ömer b. Hübeyret el-Fezari'yi tayin etti.

H.114/M.732 yılında Emevi halifesi olan Hişam b. Abdulmelik, el-Cezire bölgesine II. Mervan'ı vali tayin etti. Mervan'ın vilayet merkezi Harran'dı. Mervan Müslümanların, Hıristiyanların ve putperestlerin beraber yaşadığı Harran'da 10 milyon dirhem sarfederek bir hükümet sarayı yaptırdı. Şehrin büyük camisini yeniledi. Bölgede kanallar açarak ziraat ve ticareti artırdı. Onun devrinde el-Cezire ve Harran, en parlak devrini yaşadı. Devletin en çok vergi ödeyen vilayeti haline geldi.

I.Mervan'ın (gayri-meşru oğlundan) torunu ve Kafkasları Emeviler adına fetheden general olan II. Mervan'dı. Mervan Şam'da iken Yezid'i amcası Velid'e karşı isyan etmemeye nasihat etmiş ama Yezid bu nasihate uymamıştı. Mervan'ın oğlu Anadolu'ya yapılan bir yaz ganimet toplama akın hücumundan geri döndüğü zaman Irak ve civarının büyük bir keşmekeş içinde bulunduğunu gördü. Asayiş ve barışı sağlamak hedefiyle Harran'ı ele geçirip orada yerleşti. Oradan babası Mervan'a bu karışık durumu anlatan ve ondan Velid'in öldürülmesinin öcünü almasını isteyen bir mektup gönderdi. Bu sırada

Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, 28-30 Haziran 2006, C.I, (2006): 30., Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, 9.

- 14 İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. A. Özaydın, C.II, Bahar Yay., (1988), 486-489.; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, Çev., Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., (2002), 251.; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât (Halife b. Hayyat Tarihi)*, Çev., Abdulhalik Bakır, (2001), 171.; İmam Şibli, *Hazreti Ömer*, çev., Fatih Güngör-Beyhan Demirci, M.Sait Konar, Timaş Yay., İstanbul 2004, 182-183.; Hasan Açıanal, *Urfa Tarihi (M.Ö. 2000-M.S. 1400)*, Şurkav Yayınları-17, Ankara 1997, 52.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 55.
- 15 Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1963, 80.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 105.

III. Yezid (M.744) Mervan'ın hareketlerini yakından izletmekteydi. Mervan'a bir mektup yazarak uzlaştırıcı şartlar teklif etti. İsyan etmek için ordu toplamış olan Mervân bunları, yani ordusunun çekirdeğini teşkil eden El-cezire Kayşlıları ile birlikte Harran'a kadar götürdü ve orada serbest bıraktı. Kendisi ise özellikle bir zamanlar Abdülmelik devrinde babasının emrine verilmiş olan bütün Elcezire, Musul, Ermeniye ve Azerbaycan bölgesini kendisine bırakmaya hazır olmasından dolayı III. Yezid'e bi'at etmeyi münasip görerek Harran'da kaldı.¹⁶

II. Mervan'ın Emevi hükümdarı olduğu zamanda (H.127-132/M.744-750) Harran, Emevi Devletinin başkenti oldu. Bu yıllarda devlet bir taraftan kabileler arasındaki rekabetler diğer taraftan iç ve dış düşmanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Emevi devletinin sonunu getiren Abbasiler olmuştu. II. Mervan 12000 kişilik bir ordunun başında Harran'dan onlara karşı yürüdü. Büyük Zap ırmağı kenarında iki taraf arasında H.132/M.750 tarihinde yapılan büyük savaşta Mervan, Abbasi kuvvetlerine yenildi. Bunun sonucu olarak Harran, Abbasi orduları tarafından işgal edildi. Mervan'ın yaptırdığı saray yıkıldı.¹⁷

Harran, Abbasi orduları tarafından zapt edildikten sonra ordu komutanı Abdullah b. Ali, el-Cezire bölgesine Musa b. K'ab'ı vali tayin etti. Fakat Abdullah b. Ali'nin Dımaşk'a dönmesi üzerine, el-Cezire halkı Emeviler tarafına geçtiler. Harran'da 3000 kişilik bir süvari birliğinin başına geçen II. Mervan'ın naibi İshak b. Müslim el-Ukaylî, Harran'daki Abbasi valisi Musa b. K'ab'ı kuşattı. Bunun üzerine Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas el-Seffah, bölgenin itaate alınması için kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'u görevlendirdi. Bu sırada II. Mervan'ın Mısır'da öldürüldüğünün kesinleşmesi üzerine, Harran halkı Abbasilerin hakimiyetini tanıdı. Seffah, el-Cezire valiliğine kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'u tayin etti. O da bu bölgede kendisine vekalet etmesi için Mukatil b. Hakem el-Akki'yi Harran'a gönderdi.¹⁸

H.136/M.754 yılında Seffah ölünce yerine kardeşi Ebu Cafer el-Mansur Abbasi halifesi oldu. Abdullah b. Ali ise Seffah'ın kendisini veliahd tayin ettiğini iddia ederek el-Cezire bölgesinde isyan etti. Mukatil el-Akki tarafından müdafaa edilen Harran'ı kırk gün kuşattı. Mukatil'e aman vererek şehri ele geçirdi. Bunun üzerine el-Mansur bölgeye Ebu Müslüm el-Horasani kumandasında bir ordu gönderdi. İki taraf arasında beş ay süren savaştan sonra, Abdullah b. Ali yenilerek Basra'ya kaçtı. Ebu Cafer el-Mansur bu isyan neticesinde Harran hariç Urfa ve çevresindeki şehir surlarını yıktırıştır.¹⁹Böylece Harran'da Abbasi hakimiyeti tesis edilmiş oldu.

16 Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 178.

17 Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1968, 77.; Adem Apak, "Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran", 39-40.; Besim Darkot, "Harran", İA., C.5/1:300.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 11.; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 180.

18 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 11-12.; Adem Apak, "Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran", 49-50.

19 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 517.; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 72.

Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Abbasi halifesi Harun el-Reşid devrinde Cüllab suyundan şehre gelen kanal tamir ettirildi. Harun el-Reşid H.193/M.809 yılında ölünce yerine oğlu el-Emin halife oldu. El-Cezire valiliğine Huzeyme b Hazım'ı tayin etti. Me'mun H.198/M.814 yılında iktidarı ele geçirdiği sırada el-Cezire valiliğinde Huzeyme b. Hazım bulunuyordu. Me'mun onun yerine en büyük kumandanı Tahir b. El-Hüseyin'i tayin etti. H.205/M.820 yılında Tahir'i Horasan'a tayin edince oğlu Abdullah'ı el-Cezire valisi yaptı. Bu sırada el-Cezire bölgesinde Nasr b. Şebes isyanı oldu. Abdullah b. Tahir bu isyanı bastırmayı başardı.²⁰

Abbasi hakimiyetinde dini hoşgörü özellikle mazisinde Pagan inançlar olan Harran halkı için gösterilmemiştir. Harun Reşid döneminde sıkı takiplere maruz kalan Harranlılar genellikle memurlara rüşvet vererek kurtulmayı tercih etmişlerdi. Fakat 830 yılında Abbasi halifesi Me'mun, Harran ahalisini ya Müslüman olmak veya ehli kitap dinlerinden birini seçmek ya da öldürülmek şıkları arasından birini seçmeye zorlayınca Harranlılar kendilerini Sabii olarak göstererek imhadan kurtulmuşlardı. Yine de “*Abbasî halife ve idarecileri ilim ve kültürel hayatın gelişmesine büyük özen göstermişlerdi. Saraylarını âlim ve edebiyatçılara açmışlar ve onlara maddî ve manevî desteklerini vermişlerdir. Bu dönemde İslâm'a girmiş İran, Hint, Süryanî ve Yunan asıllı insanlar ilmî ve kültürel birikimlerini Arapçaya tercüme ederek İslâm kültür hayatının canlanmasına vesile olmuşlardır. el-Cezîre bölgesinde Urfa, Harran ve Nusaybin okullarında Süryanî ve Sabiî asıllı alimler eski Yunan felsefe ve ilimlerini Arapçaya tercüme ederek İslam medeniyet hayatına büyük katkılar yapmışlardır. Bu gelişmelerin sonucunda Abbasiler zamanında Arap kültürü bölgede baskın kültür haline gelmiş ve bölge Araplaşmıştır. Çeşitli medeniyet ve kültürün kaynaşması neticesinde Müslüman Arap kültürü yeni bir boyut kazanmıştı. Diğer yandan İslamî fetihler zirve noktasına ulaşmış, Müslüman halklar heyecan devresinden sükûnet devresine geçmiş ve daha çok ilim ve ümranla uğraşmaya başlamışlardı. Bu siyasî ve kültürel ortam Harran bölgesinde edebiyat ve şiir hayatının gelişmesine vesile olmuştu*”.²¹

Abbasi hakimiyeti boyunca Harran ve el-Cezire bölgesi merkezi otoritenin zayıfladığı durumlarda sürekli isyan halinde olmuştur. Abbasi hakimiyetinin son dönemlerinde bir ara Mısır'daki Tolunoğulları devletine bağlandığı olmuştur. Harran'da Ahmed b. Tolun'un kumandanlarından İbn Cebgüye (Yabgu-oğlu) görev yapmıştır.

9.yüzyılın sonlarına doğru Halep ve Musul'un bölgedeki önemi artmıştı. Bu dönemdeki zayıf Abbasi halifeleri devrinde Harran, Tolunoğulları ile Sacoğulları arasında mücadele alanı oldu. İslam dünyasındaki siyasi parçalanmadan yararlanan Bizans'ın bölge üzerindeki baskısı artmıştı. Harran hiçbir zaman Bizans hakimiyetine girmedi ise de Urfa ve civarının düşman işgaline uğraması Harran'ın bir çember içinde kalmasına neden oldu.

20 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 136-137,140.; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi”, *Makaleler*, C.3, Yay. Haz., E.Semih Yalçın, Selçuk Duman, Berikan Yay., Ankara (2007):393-394.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 12-13.

21 Bkz. Ahmet Aslan, “Abbasilerin İlk Döneminde Harran (Diyâr-I Mudar)'da Edebiyat Çevresi ve Dönemin En Meşhur Üç Şairi”, *Şanlıurfa: I. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Harran Sempozyumu (5-6-7 Mayıs 2017) Tebliğler*, (2017).

Musul-Haleb bölgesindeki Hamdaniler beyliği ortaya çıktıktan sonra 937 yılında Seyfüddevle el-Hamdani Diyar-ı Mudar'a hakim oldu. Bundan sonra Harran Seyfüddevle ile kardeşi Musul sahibi Nasırüddevle arasında sık sık el değiştirdi. Fakat sonunda 959 yılında kesin olarak Haleb hükümdarı Seyfüddevle'ye bağlandı. Harran'da onu temsilen naibi olarak Hibetullah b. Nasırüddevle bulunuyordu. 963 yılında Harran halkı naib Hibetullah'ın tüccarlara haksız vergiler koymasına üzerine isyan etti. İsyana patlak verdiği sırada Hibetullah, Halep'te amcası Seyfüddevle'nin yanında bulunuyordu. Onun verdiği kuvvetlerle gelip Harran'ı iki ay kuşattı. Fakat başarısızlığa uğradı. Amcasından yardım istedi. Bunun üzerine Seyfüddevle şehir önüne gelerek Harranlılarla müzakereler yaptı. Muhasara sırasında şehirde yanan kısımların ve diğer zararların tazmin edileceğini şehir halkına vaat etti. Halk bunun üzerine şehri Seyfüddevle'ye teslim ettiler. Seyfüddevle şehre yeni bir vali tayin ederek Haleb'e döndü. Dönerken yolda baygınlık geçirdi. öldüğüne dair söylentiler yayılınca Hibetullah Harran'a döndü. Şehre girerek halktan kendisine bağlılık yemini aldı. Seyfüddevle iyileşince durumu öğrendi. Memlûku Neca'yı bir birliğin başında Harran'a gönderdi. Hibetullah ve Harran halkı ona karşı koydular. Fakat sonunda Neca şehri teslim olmaya mecbur etti. Hibetullah Erzen'e kaçtı. Neca şehre girince beş gün içinde halktan ve tüccarlardan 1.000.000 (milyon) dirhem tahsil etti. Halk ellerindeki malları yok pahasına satarak fakir hale düştüler. Neca, Harran'ı valisiz, başıboş bırakarak Meyyafarikin taraflarına gitti. Bunu fırsat bilen hırsız ve haydutlar Harran'a musallat oldular. Seyfüddevle Harran'a yeni bir vali atadı. Bundan sonra 970 yılına kadar Harran, Seyfüddevle'nin ve yerine geçen oğlu Sa'düddevle'nin naipleri tarafından idare edildi.²²

967 yılında Ebu Tağlib Fadlullah el-Gazanfer babası Nasırüddevle'yi tahttan indirerek Musul Hamdanilerinin başına geçmişti. 970 yılında Ebu Tağlib Harran üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Ve teslim olmaya mecbur etti. Buraya Rakka sahibi Selamet el-Berkaidi'yi vali tayin etti. Böylece Ebu Tağlib, Diyar-ı Rebia ile Diyar-ı Mudar'ı idaresi altında birleştirdi. Fakat Haleb sahibi Seyfedüvle'nin oğlu Sa'düddevle Büveyhilere bağlılığını bildirerek Azüzüddevle el-Büveyhi'den yardım istedi. Azüzüddevle, el-Şerif el-Radi'nin babası Ebu Ahmed Tahir'in kumandasında bir ordu gönderdi. Ebu Ahmed uzun çarpışmalardan sonra Harran'ı teslim aldı ve Haleb sahibi Sa'düddevle'ye verdi. Rakka ile Musul'u Büveyhilere bağladı. Böylece Musul Hamdanileri sona erdi.²³

Diyar-ı Mudar ve Haleb sahibi Sa'düddevle 991 yılında ölünce yerine oğlu Ebu'l-Fedail geçti. Sa'düddevle'nin ölümü üzerine Hamdanilere bağlı valiler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu sırada Harran valiliği yapan Vessab b. Sabık el-Numeyri de bağımsızlığını ilan etti.²⁴Eserini 991 yılında tamamlayan Mukaddesi, Harran'ın, Eylâ (Kudüs) surları taş işçiliğini hatırlatacak surette, güzel dizilmiş taşlarla inşa edilmiş bir hisar tarafından korunan güzel bir kasaba olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca adı bilinmeyen bir su kanalı olduğunu, tarlaların kuyu suyuyla sulandığını, çok çeşitli pamuk yetiştirildiğinden ve tatlı, bal, şarap

22 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, C.11, Çağrı Yay., İstanbul 1995 , 431-433.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 14-15.; İkinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 87.

23 Ebu'l-Fida, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, *Tarihu Ebu'l-Fida*, Tahkik: Mahmud Deyyub, C.I, Beyrut 1997, 451. "Gazanfer", İA., C.4, (1987):730.; M. Sobernheim, "Hamdaniler", İA., C.V/I, (1988):180.; İkinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 90.

24 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 15-16.

küpü, terazi üretiminden bahsetmiştir. Özellikle de Harranlıların terazilerinin doğruluğu konusunda darb-ı meseller söylendiğini ifade etmiştir. Mukaddesî, Harran halkının dini yapısından da bahsetmiştir. Halkın çoğunluğunun inancının paganlığı benimsediğini, sadece şehir yöneticisinin Müslüman olduğunu belirtir. Son olarak kale yapısından bahsederek, birden fazla iç kaleye sahip olduğunu ve bu kalelerde dihkanların (yöneticiler) ikamet ettiğini kaydeder.²⁵

Vessab b. Sabık 1019 tarihinde ölünce yerine oğlu Şebib geçti. Şebib b. Vessâb en-Numeyrî bu sene Araplar ve diğer kavimlerden müteşekkil büyük bir ordu topladı, ayrıca Urfa'daki Rumlardan da yardım istedi. Büyük bir Rum ordusu da onlarla beraber yola çıktı ve Nasruddevle b. Mervân'ın ülkesine yürüdüler, ülkeyi yağmalayıp tahrip ettiler; bunun üzerine İbn Mervân da asker topladı, ayrıca diğerlerinden yardım istedi. Her taraftan yardımcı kuvvetler geldi. İbn Vessâb bu durumu görüp maksadına ulaşamayacağını anlayınca vazgeçip geri döndü.²⁶

1039 yılında Şebib'in ölümünde sonra ise kardeşleri Mutain ile Kavvam Harran'a hakim oldular. 1063 yılında Numeyriler, Fatımi halifeliğinin hakimiyetini tanıdılar. Numeyrilerin Harran üzerindeki hakimiyeti 1081 yılına kadar devam etti. Fakat bir ara Büyük Selçuklu hükümdarı Alpaslan'ın komutanlarından Gümüştekin'in 1066 yılında Urfa'ya saldırmasından sonra Harran'a da hakim olduğunu görmekteyiz.²⁷ 1070 yılında Alpaslan bizzat sefere çıkmış Siverek ve çevresini zapt etmiştir. Bu sırada bir grup Selçuklu askeri Harran ve civarını istila ettiler. Yağma ve tahribatta bulundular. Harran'dan kaçan halk bir süre sonra bir miktar mal karşılığı Sultan ile sulh yapıp savaşmaktan vazgeçtiler.²⁸

1081 yılında Numeyrilerin valisi Yahya b. el-Şatır el-Vessabi'nin yardımı ile Musul ve Halep sahibi Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, Numeyroğulları arasındaki anlaşmazlıktan da istifade ederek Harran'ı zaptetti.²⁹ Ardından aynı yıl Selçuklu Sultanı Melikşah'ın generallerinden Hüsrev adlı bir emir Harran üzerine akınlar yaptı. Askerler iki gün atları üstünde kalmışlar ve Hüsrev büyük miktarda ganimetle beraber Harran şehrinin kapısına gelmişti. Şehrin emiri Şerefüddeve Müslim idi. Bu sırada Arap askerleriyle beraber Harran'da bulunan emir Şureh, 2000 atlı ile birlikte Selçuklulara karşı yürüdü. İlk çarpışmada Selçukluları firara mecbur ederek onları takip edip kılıçtan geçirdiler. Esirleri onların elinden kurtardıktan sonra bütün Urfa eyaleti Türk esirlerle doldu.³⁰

Fakat 1083 yılında Şerefüddeve Dımaşk'ı kuşatırken, Harranlılar Kadıları Abdulfettah (Abdulvehhab) b. Celebet el-Harrani ve İbn Utayr e-Numeyri başkanlığında

-
- 25 Mukaddesî, İslam Coğrafyası (*Ahsenü't-Takâsîm*), Çev., D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul (2015), 150-155, 280.; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 145.
- 26 İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev: A. Özaydın, C.IX, Bahar Yay., İstanbul (1988), 339.
- 27 Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye Çev., Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev., Ömer Rıza Doğrul, C.I, TTK. Yay., Ankara (1999), 318.
- 28 Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 121-122.
- 29 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.12, 251.
- 30 *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çev., Hırant D. Andreasyan, Notlar, Edouard Dulaurer-Prof.Dr. Halil Yınanç, 3. baskı, TTK Yay., Ankara (2000), 160.

isyan ettiler. Ve şehri Türkmenlerin emiri Çubuk'a teslim etmek istediler. Şerefüddeve bunu duyunca hemen Harran'a döndü. Şehri muhasara edip Ekim ayı başlarında zaptetti. Kadı İbn Celebe'yi iki oğlunu ve Harran halkından 100 kişiyi idam ettirdi. Şehir halkına 100.000 dinarlık büyük bir ceza verdi. 1085 yılında Şerefüddeve öldürülünce Harran'a kardeşi Müeyyedüddeve İbrahim sahip oldu.

1086 yılında Selçuklu sultanı Melikşah Haleb'e gelirken Harran'a uğradı. Şehirde buluna Müeyyedüddeve'nin valisi Muhammed b. Şatır şehri sultana teslim etti. Sultan da Harran'ı Müslim b. Kureyş'in oğlu Muhammed'e verdi. Kızkardeşini de onunla evlendirdi.³¹

1089 yılında Muhammed b. Cehir, Melikşah'ın emriyle Harran'ı Muhammed b. Müslim'in elinden aldı. Bu arada Harran Melikşah'ın naipleri tarafında yönetildi. 1092 yılında Melikşah ölünce yerine geçen oğlu Muhammed Tapar, Muhammed b. Müslim'e eski yeri olan Harran'ı iade etti. 1093 yılında Tutuş, el-Cezire bölgesine geldiğinde Harran'ı Muhammed'in elinden aldı. Urfa ile beraber Bozan'a verdi. Fakat Berkiyaruk ile Tutuş arasındaki mücadelede Bozan, Berkiyaruk'u tutunca 1094 yılında Haleb yakınında Selçuklu beyleri ile yapılan savaşta Tutuş galip geldi. Tutuş, Bozan'ı öldürdü. Bunun üzerine Harran tekrar Tutuş'un eline geçti. O da Harran'a memlûku Karaca'yı naip tayin etti. 1095 yılında Tutuş öldürüldüğünde Harran'da Karaca naip olarak bulunuyordu.³²

Tutuş öldükten sonra oğullarından Rıdvan, Haleb'e sahip oldu. Karaca onun hakimiyetini kabul etmedi. Bunun üzerine Rıdvan Musul sahibi Kürboğa'yı serbest bıraktı. Kürboğa 1096 yılında Harran'ı aldı ve orada yine Karaca'yı vali bıraktı. 1098 yılında Haçlılar Ortadoğu'ya geldikleri sırada Karaca yine vali idi.

İslam dünyasında devam eden iç huzursuzluklar ve karışıklıklar Urfa kontu Baudouin du Bourg'a kendi sınırlarını genişletmek ve Müslüman ülkelerine akınlar yapmak imkanını vermişti. O, doğu Müslümanları ile Suriye bölgesinin bağlantısını kesmek suretiyle haçlı siyasetini desteklemenin ve nihayet kendi metbuu olan Kudüs kralı I.Baudouin'in Filistin ve Suriye'de büyük kuvvetlerle sıkıştırılmasını önlemek gayesinin gerçekleşeceğini düşünüyordu. Bu sebeple iki Müslüman bölgeyi birleştiren yol üzerinde bulunan ve çok müstahkem bir mevki olup Urfa bölgesinin Bizans hakimiyetinde bulunduğu devrede (1032-1094) bile İslam'ın elinden çıkmamış bulunan Harran şehrini ve kalesini ele geçirmeyi hedef edinmesi tabii idi. Çünkü ancak bu suretle Haçlılar için en büyük tehlikeyi teşkil eden Musul-Haleb bağlantısını kesmesi mümkün olabilirdi. Onun bu düşüncesi ve bunu gerçekleştirmek için yaptığı teşebbüs haçlıların daha doğuya doğru ilerlemek ümitlerini en kesin darbeyi vuran ve haçlı-islam münasebetlerinde bir dönüm noktası oluşturan Harran yakınındaki büyük Harran bozgunu ile neticelenmiştir.³³

1104 mayıs ayında Karaca Haçlılarla çarpışmak için Harran'dan çıktığı sırada vekili Muhammed el-İsfehani halkın bir kısmı ile anlaşarak isyan etti. Karaca'nın memlûklarını

31 İbrahim Kafesoğlu Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan *Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İstanbul 1973, 80.; Hasan Açıanal, *Urfa Tarihi*, 75.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 15-16.

32 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.12, 285-287.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 18.

33 Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, C.1, TTK. Yay., Ankara 1990, 87-88.

tutukladı. İçlerinden Cavlı adında birine dokunmayıp onu kumandan tayin etti. Cavlı bir hizmetkarla anlaşarak Muhammed el-İsfehani'yi öldürdü. Şehrin başsız kaldığını gören Urfa'daki Haçlılar, Antakya'daki Bohemund ve Tankred ile kuvvetlerini birleştirerek Harran üzerine yürüdüler. Ve şehri kuşattılar. Bunu duyan Mardin hakimi Artuklu Sökmen ile Musul hakimi Çökürmüş aralarındaki anlaşmazlığı bir tarafa bırakarak kuvvetlerini Re'su'l-Ayn'da birleştirip Haçlılar üzerine yürüdüler. H.9 Şaban 497/ M.7 Mayıs 1104 tarihinde, Harran'ın güneyindeki Belih ırmağı kıyısında yapılan savaşta Haçlılar ağır bir yenilgiye uğradılar. Alınan esirler arasında Urfa kontu II. Baudouin de vardı.³⁴

Bu savaştan sonra Çökürmüş Harran'ı teslim alıp yine eski sahibi Karaca'ya verdi. Buradan aldığı takviyelerle Urfa'yı kuşattıysa da başarılı olamadı. 1105 yılında Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan bu bölgeye gelince Harran'daki Çökürmüş'ün naipleri şehri ona teslim ettiler. 1107 yılında Kılıçarslan, Çavlı Sakavu'ya yenilip Habur ırmağında boğulunca bunu fırsat bilen Haçlılar yeniden Harran üzerine yürüyüp şehri kuşattılar. Bunun üzerine Ahlat sahibi Sökmen el-Kutbi Türkmenlerden topladığı kuvvetlerle Harran'ın yardımına koştı.³⁵ Haçlılar bu ikinci saldırılarında da başarısız olarak geri çekilmek zorunda kaldılar.

1109 yılında Şerefüddin Mevdud, Musul atabeyi olunca Harran'ı da teslim aldı. Şehri, Mardin sahibi İlgazi'ye bıraktı. 1114 yılında Aksungur el-Porsiki, 1118 yılında İlgazi, 1122 yılında Belek Gazi, 1124 yılında Mardin sahibi Timurtaş, ardından Aksungur el-Porsuki Harran'a sahip oldular. 1126 yılında Aksungur ölünce oğlu İzzeddin Mesud Harran'a sahip oldu. 1127 yılında Mesud'un ölümü üzerine Selçuklu sultanı Mahmud, Musul, Harran ve Halep'e Kasımüddeve Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengi'yi atabey tayin etti.³⁶

İmadeddin Zengi Harran'ı önce Savtegin'e ikta olarak verdi. Fakat onun isyana kalkışması üzerine şehri onun elinden aldı. Harran'ı üs edinerek 1144 yılında Urfa'yı fethetti. Zengi'nin 1146 yılında Ca'ber kalesinde öldürülmesinden sonra Harran, oğlu Musul sahibi Seyfeddin Gazi'nin eline geçti. 1149 yılında Seyfeddin Gazi ölünce yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud geçti. Halep naibi Nureddin Mahmud Zengi ile anlaşarak Harran'ı Sincar ile değiş tokuş ettiler. Nureddin Mahmud'un eline geçen Harran'da büyük onarımlar yapıldı. 1114 ve 1157 yıllarındaki şiddetli depremlerden zarar gören kısımlarını ve Büyük Camisi tamir edildi. Harran'ı önce Abdülmelik b. el-Mukaddem'e sonra 1152 yılında Zeyneddin Ali Küçük'e ikta verdi. Nureddin Mahmud 1157 yılında Harran'ı Ali Küçük'ten aldı. Ve kardeşi Nasırüddin Emirhan'a verdi. 1159 yılında kardeşiyle arasının bozulması üzerine yeniden Ali Küçük'e verdi. Ali Küçük Harran'a memlûku Kaymaz'ı naib tayin etti. Birkaç sene sonra Musul sahibi Mevdud, Harran'ı Ali Küçük'ten aldı. Şehre yeni bir naib tayin etti. 1170 yılında Mevdud ölünce, Nureddin Musul'un idaresini düzenlerken yeniden Harran'ı kendi topraklarına kattı. Oraya Kaymaz el-Harrani adlı birini tayin etti. 1174 yılına kadar Harran, Kaymaz tarafından yönetildi. Bu yıl içinde Nureddin Mahmud

34 Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, C.1, 152.; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 90,94,95.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 18-19.

35 Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, C.1, 97, 110.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 19.

36 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 19-20.

ölünce yeğeni Musul sahibi Seyfeddin Gazi, el-Cezire bölgesini yeniden Musul'a bağladı. Bu arada Harran'ı muhasara etti. Kaymaz'ı şehirde naib bırakmak vaadiyle kandırıp yanına çağırdı ve onu öldürdü. Harran 1180 yılına kadar Seyfeddin'in naibleri tarafından idare edildi. Bu yıl içinde Seyfeddin'in ölümü üzerine yerine kardeşi İzzeddin Mesud geçti. Mesud, Harran'ı Muzaffereddin Gökböri'ye verdi.³⁷

1182 yılında Gökböri'nin Salahaddin Eyyubi tarafına geçmesi üzerine Harran, Eyyubiler devleti sınırları içine katıldı. Salahaddin, 1183 yılı kış aylarıyla, ağır bir hastalığa yakalandığı 1185-1186 yılı kış aylarını Harran'da geçirdi. Burayı el-Cezire ve Musul bölgesinin zaptında üs olarak kullandı. Gökböri zamanında Harran, en parlak devirlerinden birini yaşadı. Şehirde ziraat, ticaret, ilim hayatı gelişti. İmar faaliyetleri hızlandı.³⁸

18 Haziran 1184 yılında Harran'dan geçen Endülüslü seyyah İbn Cübeyr şunları söylemektedir: *"Hiçbir güzelliği bulunmayan öylesine bir kent. Gün boyu gölgeye hasret kalırsınız. Havasını da adından almış. Suyu, soğuk nedir bilmez. Her köşesi öğle güneşinin kavurucu sıcaklığıyla kaynar. Dinlenecek bir yer bulamazsın; zor nefes alırsın. Çölün ortasına atıvermiş. Medeniyet parıltısı taşımaz. Hiçbir tarafında canlılık ve tazelik bulunmaz.*

...Kentün güneyinde üç fersah uzakta, kutsal bir ziyaret yeri var. Burada bir su kaynağı da bulunmaktadır. İbrahim ve Sare'nin (s.a.) ibadet üzere sığındıkları yer imiş. Adının bereketi ile Allah burayı salih ve zahit kullarının merkezi, temiz gezgin kullarının buluşma yeri yapmış. Bu kişilerden biri olan Şeyh Ebü'l-Berekat Hayyan b. Abdülaziz'le, kendi adıyla anılan mescidinin karşısında görüştük. Bu mescidin kible tarafında yaptırdığı bir zaviyede yaşıyor. Kendisinin yaşadığı yere bitişik olan köşe ise oğlu Ömer'indir.

...Kentte birçok hayır sahibi var. Halkı cana yakın ve ılımlı. Yabancıları severler, fakirlere iyilik yaparlar.

...Bu kentün çok tertipli, üstü ahşap örtülü çarşıları var. Çarşıdakiler hep gölgededir. İçinde büyük bir evdeymiş gibi dolaşırsın. Çarşının her dört yol ortasında yolları birbirinden ayırıyormuş gibi duran, alçıdan yapılmış yüksek, büyük bir kubbesi var. Çarşının bitişiğindeki eski cami çok güzel yenilenmiş.³⁹ Büyük avlusunda, mermer sütunlar üstünde duran üç tane yüksek kubbesi var. Her bir kubbenin altında tatlı sulu bir kuyu mevcut. Yine avluda, biraz büyükçe, dördüncü bir kubbe daha vardır ki, on mermer sütun üzerindedir. Her bir sütunun çevresi dokuz karıştır. Kubbenin ortasında büyükçe mermer bir sütun bulunur; onun da çevresi on beş karıştır. Bu kubbe, Rum yapımıdır. Üst tarafının içi boştur. Doğrusunu Allah bilir, ama burası savaş malzemelerini koydukları bir depoymuş. Caminin tavanı, sıra sıra tahtalar ve kemerlerle kaplı. Tahtalar uzun olup revak genişliğindedir. Genişliği on beş adımdır. Beş revakı var. Çevresi bundan daha geniş

37 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.12, 534-535.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 20-21.

38 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.13, 16-18.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 21.

39 Cami olmadan önce Sabiilere ait bir Sin mabediydi. İyaz b. Ğanm, Sabiilerden burayı alıp karşılığında onlara başka bir yer verdi. Ayrıca cami Nüreddin Mahmud Zengî döneminde yenilenmiş ve birtakım eklemeler yapılmıştır. Bkz. Ramazan Şeşen, "Harrân", *DİA*, c. 16, 238-239.

bir cami görmedik. Giriş kapısının da bulunduğu avluya bitişik duvarda on dokuz kapı mevcut. Bunların dokuzu sağda, dokuz soldadır. On dokuzuncusu, hepsinin ortasında büyük bir kapıdır ve kemeri duvarın tepesinden dibine kadar uzanmaktadır. Görünüşü ve konumu çok güzel. Sanki büyük kent kapılarından biri gibi. Bu kapıların her birinin çok güzel işlenmiş ağaç kilitleri vardır ki, süsler saray meclislerinin kapılarındaki tezyinat gibi yerli yerindedir. Caminin yapısının güzelliği ve çevresindeki pazarın düzeni çok hoşumuza gitmişti. Bu düzen, çok az kentte bulunabilirdi. Kentin bir medresesi ile bir hastahanesi var. Büyük bir kent. Surları sağlam ve güçlü. Üst üste sıkıca dizilmiş yontma taştan yapılmış. Cami de aynı sağlamlıkta. Doğu yönünde bir kale var. Kentle kale arasında geniş bir boşluk bulunuyor. Kale aynı zamanda çevresini saran büyük bir hendekle surlardan da ayrılmış durumda. Hendeğin kenarları yığma taşla beslendiğinden onu son derece sağlamlaştırmış. Kale duvarı oldukça muhkem. Kentin, uzak bir kaynaktan çıkıp doğusundan, sur ile kabristan arasından akan bir çayı var. Halk kalabalık, erzak bol ve bereketlidir. Mescitleri çoktur. Kamu hizmeti veren yerler bir kentte olması gereken kadar boldur. Kentin sahibi Muzafferüddin b. Zeynüddin olup Salahaddin'e bağlıdır.

Musul'dan Nasibin'e, oradan da Fırat'a kadar olan bu bölge, Diyar-ı Rebia adıyla bilinir. Güneydeki yoldan, Nasibin'e oradan Fırat'a ve kuzeydeki Amid, Meyyafarikin ve adlarını anamayacağımız Bekiroğulları toprakları ile çevrili olan bu yöredeki hâkimlerin hiçbiri Salahaddin'e karşı değildir. Her ne kadar yönetimde bağımsız iseler de, aslında hepsi Salahaddin'e bağlıdır. Eğer Salahaddin, onlardan yetkilerini almak isterse, Allah'ın izniyle buna gücü yeter⁴⁰

İbni Şeddad ise Harrân'da 4 medrese olduğunu ve ilkinin Nûrüdîn Muhammed'in ikincisini Şemseddîn Şükayr'ın, üçüncüsünü el-Hâce Sittü'n-Ni'am'ın, dördüncüsünü ise Şemseddîn Ebu Muhammed b. Selâme b. el-Attârîn yaptırdığını nakletmiştir. Ayrıca İbn Şeddâd, iki adet de hankah bulunduğunu belirtmiştir. Hankahlardan birisini Nûreddîn Muhammed, diğerini ise Cemâleddîn Şâzbaht yaptırmıştır. Şehrin bimaristanını ise Erbil valisi Müzafferüddîn yaptırmıştır. Şehrin ziyaret yerleri ise Mescid-iİbrahim ve içinde Hz. İbrahim'in dayandığı rivayet edilen kayanın bulunduğu mescittir.⁴¹

Gökböri'nin 1190 yılında Erbil'e tayin edilmesi üzerine Sultan Salahaddin el-Cezire'de ondan boşalan yerleri yeğeni Takiyüddin Ömer'e verdi. Fakat Takiyüddin 1191 yılında öldü. Bunun üzerine Salahaddin Fırat'ın doğusundaki ona ait toprakları önce oğlu el-Melik el-Efdal'e, bir-iki ay sonra ondan alarak kardeşi el-Melik el-Adil'e verdi.

1199 yılında Mısır ordusunun başında bulunan Melik Efdal, amcasının elindeki Dımaşk şehrini kuşattı. Şehire gelen nehirleri ve erzakları kesti. Kuşatmanın uzaması ve kışa girilmesi el-Adil'in durumunu güçleştirmişti. H.Safer/M.Kasım-Aralık ayı girince Melik Kâmil Muhammed b. Âdil, bir grup Türkmen ve Cezire ile Urfa ve Harran'dan getirdiği

40 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge Yay., İstanbul 2008, 179-181.; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 145.

41 İbn Şeddâd İzzüddîn, *el-A'lâku'l-ħaṭire fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezire* (nşr. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre), Dımaşk 1991, c. 2, 42.

askerlerle beraber babası Âdil'in yardımına geldi. O esnada Mısır askerleri dağıldılar. Her biri bir tarafa gitti. El-Efdal da Mısır'a döndü. Melik Âdil, böylece düşmanların tuzağından kurtuldu.⁴²

1192 yılından 1228 yılına kadar Harran önce el-Adil'in, sonra oğulları el-Melik el-Kamil ile el-Melik el-Eşref'in idaresinde kaldı. Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus vefat ettikten sonra yerine kardeşi Alaeddin Keykubad b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan Anadolu Selçuklu Sultanı olmuştu. El-Melik el-Eşref elçilerini onun yanına gönderdi ve onunla müttefik oldu. Melik Eşref'in doğuya gelmesinin esas sebebi şudur: İmadeddin Zengi Gevaş kalesini Bedreddin Lülü'ye teslim etmişti. Bedreddin Lü'lü kendi elçilerini Muzaffereddin Gökböri'ye gönderdi ve daha önceki yemini ve antlaşmayı hatırlatarak Gevaş kalesi ve etrafının kendisine verilmesini istedi. Fakat Muzaffereddin ona cevap vermedi. Bu sırada Bedreddin Lülü, Halep'teki Melik Eşref'e haber göndererek ondan yardım istedi. Bu yüzden dolayı Melik Eşref H.616/M.1219 yılında Halep'te 1 yıldan fazla kaldıktan sonra askerleriyle beraber doğuya yöneldi ve Harran'da ikamet etmeye başladı.⁴³

H.617/M.1220 yılında Haçlılar, Dimyat'ı kontrolleri altına almışlardı. Sultan Melik Kamil onlara karşı cihada devam etmekteydi. Bu sırada da Melik Eşref de halen Harran'da ikamet etmekteydi.⁴⁴ Bölgedeki hakimiyet mücadelelerine iştirak eden Melik Eşref, Artuklular üzerine bir sefer düzenleyip aynı yıl Harran'dan hareket etmiş, önce Dunaysir'e ardından Mardin'e baskın yapmıştır.⁴⁵ Melik Eşref H.617/1220 yılı kışını Sincar'da geçirdi. Dimyat'ta Müslümanlara karşı işledikleri suçlardan ötürü Melik Eşref bazı cezalar uygulamıştır. Öncelikle Bedreddin Lülü'ye elçilerini göndererek yanında tutsak olarak bulunan İmadeddin b. Meştub'u ondan istedi. Bu elçilikte görevli olan kişi Hacip Ali Musulî idi. O, melik eşrefin en önemli adamlarından biri sayılmaktadır. Hacip daha sonra onu Melik Eşref'in yanına götürdü. Melik Eşref İmadeddin b. Meştub'u hapse attırdı. Ardından Halep ümerasından olan Hüsamedin b. Heşterin'in de onunla olduğu haberini alınca onu da tutuklatarak her ikisinin de Harran'a götürülmesini ve orada ölene kadar kuyuda hapsede atılmalarını istedi. 2 yıl boyunca kuyuda kalan tutsaklar H.619/M.1222 yılında Harran'da ölmüştür.⁴⁶

H.620/M.1223 yılında Melik Eşref, 10 gün Halep'te ikamet etti. Onun isteğiyle Lazkiye kalesinin yıkılma kararı alındı. Daha sonra askerler Lazkiye'ye gidip, kaleyi yıktılar. Bu faaliyetten sonra Melik Eşref, Halep'ten ayrılıp Harran'a döndü.⁴⁷

H.623/M.1226 yılında Melik Eşref, Rakka'da bulunduğu sırada Alaeddin Keykubad'ın Amed'e hareket haberini aldı. Diyarbekir'in muhasarası esnasında Melik Eşref Amed'e askeri yardım göndermiştir. Fakat buna rağmen Alaeddin Keykubad Eyyubi

42 İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.13, 98-99.

43 Cemaleddin Muhammed b. Salim b. Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân (Muferricu'l-Kurub fi Ahbari'l-beni Eyyub)*, Mütercim. Perviz Atâbegi, Tahran 1369, 26-27.

44 İbn Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân*,69.

45 İbn Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân*,72.

46 İbn Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân*,76.

47 İbn Vasil, *Tarih-i Eyyubiyân*,137.

askerlerini de yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine Melik Eşref, Harran'a geri dönmüştür.⁴⁸

Yine H.623/M.1226 yılında Dımaşk sahibi Melik Muazzam, Muzaffereddin b. Zeyneleddin'e bir mektup yazarak birlikte Musul'u muhasara etmek istemiştir. Bu yüzden bu yılın C.evvel'inde/Nisan-Mayıs aylarında Musul'u muhasara etmek için Muzaffereddin Zap suyunu geçti. Bu sırada Musul sahibi Bedreddin Lülü, Melik Eşref'e haber göndererek ondan yardım talebinde bulunmuş ve Musul'a gelmesini istemiştir. Melik Eşref ise bu esnada Rakka ile uğraşıyordu. Bu haber üzerine önce Harran'a gitmiş ardından Düneyser'e askerlerini göndermiştir. Kendisi de Mardin şehrini harap ettikten sonra buradan kardeşi Melik Muazzam'ın yanına Dımaşk'a doğru yola koyulmuş ve H.623 yılı sonuna kadar burada kalmıştır.⁴⁹

H.625/1228 yılında el-Kamil ile el-Eşref arasında yapılan bir anlaşma ile Dımaşk'ın el-Eşref'e verilmesi, buna karşılık onun el-Cezire'deki topraklarını el-Kamil'e bırakması kararlaştırıldı.⁵⁰ El-Kamil 1229 yılında el-Cezire bölgesine yeniden sahip oldu. Aynı yılın sonunda Harezmsah Celaleddin, Moğollardan kaçıp önce Azerbaycan'a gelmişti. Önce Ahlat'a ardından Muş taraflarına yağma faaliyetlerinde bulununca bunu duyan Melik Eşref'e bağlı Harran, Ruha, Suruç ve diğer el-cezire şehirleri bundan korkarak Şam dolaylarına kaçmışlardır. Suruç halkından bir kısmı Münbiç'e ulaştıktan sonra kışın yoğun geçmesi nedeniyle Celaleddin Harezmsah'ın geri döndüğü haberleri geldi⁵¹

Eyyubiler devri boyunca Harran, el-Cezire bölgesinin merkezi oldu. 1235 yılında bir sene kadar Anadolu Selçukluları idaresinde kaldıktan sonra el-Melik el-Kamil tarafından geri alındı. El-Kamil bu sefer şehri oğlu el-Melik el-Salih Necmeddin Eyyub'un idaresine verdi. Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus ile araları açılan Harezmliler, el-Melik el-Salih Necmeddin'in idaresine girmişlerdi. Necmeddin, Harran'ı Harezmlilere ikta olarak verdi. Fakat şehir halkının şikayeti üzerine Haleb Eyyubi hükümdarı el-Melik en-Nasır Salahaddin 1241 yılı başlarında Harran'ı Harezmlilerden geri aldı ve Haleb Eyyubilerine bağladı. 1242 yılında bu hükümdar tarafından Harran'daki vergilerin testişi için gönderilen tarihçi İzzeddin b. Şeddad (ölm.1285) şehrin Tatarlardan önce gelirlerinin çok yüksek olduğunu fakat daha sonra harabeye döndüğünü söylemektedir.⁵²

1260 yılı başlarında Hülagu gelip Harran'ı kuşattı. Bu sırada şehirde Haleb hükümdarı el-Melik en-Nasır Yusuf'un valisi Nasrullah b. Seyyar, kale kumandanı Anteb sahibi Nasırüddin Muhammed b. Hüsameddin bulunuyordu. Şehrin düşeceği anlaşılınca Yusuf b. Hammad el-Harrani ve Ali el-Savrani, Hülagu'nun karargahına gidip aman dilediler. Hülagu bir yarlıg yazıp şehri teslim aldı. Halka dokunmadı ve Harran reisliğine Ali el-Savrani'yi tayin etti. Fakat kale kumandanı direnmeye devam etti. Kalenin bir burcu yıkılınca kaledelikler Ebu'l-Kasım b. el-Şeyh Ebu Bekr b. el-Şeyh Hayat el-Harrani'yi

48 İbn Vasıl, *Tarih-i Eyyubiyân*,192.

49 İbn Vasıl, *Tarih-i Eyyubiyân*,202.

50 İbn Vasıl, *Tarih-i Eyyubiyân*,255.; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 24-25.; Önder Kaya, "el-Melikü'l-Eşref, Musa", *TDVİA.*, C.29, Ankara (2004):65.

51 İbn Vasıl, *Tarih-i Eyyubiyân*,255.; Kaya, "el-Melikü'l-Eşref, Musa", 65.

52 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 24-25.

gönderip Hülagu'dan aman dilediler. Hülagu kaledekilere aman verdi. Teslim alınca kaleyi ve şehrin surlarının şerefelerini tahrip ettirdi. Aynı yıl için Moğollar, Filistin'in Ayn-ı Calut mevkinde Memlûklara yenildi. Memlûklarda bu arada Sultan değişikliği olmuş ve Baybars iktidara geçmişti. Ondan çekinen Akkuş el-Berli adlı Memlûk emiri Haleb'e kaçtı. Birecik ve Harran'ı ele geçirerek Harran'a bir vali tayin etti. Bunu öğrenen Baybars Haleb üzerine harekete geçti. Akkuş el-Berli bu yüzden Harran'a kaçtı. Mayıs 1262 tarihinde Sincar yakınında Moğollara yenilinceye kadar Harran onun elinde kaldı. Akkuş'un yenilmesi üzerine Moğollar Harran'a döndüler. Halkın çoğu şehri terk ederek Dımaşk, Haleb, Mardin, Musul ve Urfa gibi çevre şehirlere kaçtılar.⁵³

H.670/M.1271 yılında Baybars, kumandanlarından Alaeddin Taybars'ı Haleb'e naib tayin etti. Bu kumandan ve İsa b. Mühenna, Harran ve Urfa şehirlerine gönderildi. Pekçok Tatar öldürüldü ve Harran Moğollardan geri alındı. Harran'da bulunan 80'den fazla Moğol askeri teslim oldu. Taybars içlerinden birini şehirde naib tayin etmek istedi. Onlardan cevap alamayınca Haleb'e döndü. Daha sonra Harran'da esir alınan Tatarların birlikte Şam'a götürülmüştür.⁵⁴ Ertesi yıl Moğollar tekrar Harran ile Urfa'yı aldılar ve Birecik'e kadar ilerlediler. Fakat Birecik'te yenilip geri döndüler. Harran'ı ellerinde tutamayacaklarını anlayınca şehrin önemli ustalarını ve kalan zenginliklerini Mardin ve diğer şehirlere taşıdılar. Halkın kalan kısmı Dımaşk ve Haleb'e kaçtı. Moğollar Harran'ın camisini tahrip edip surlarının kapılarını taşla ördüler. Harran'ı bir harabeye çevirip gittiler.

Harran bundan sonra Memlûklar ile Moğollar arasında bir savaş alanı olduğu için buradaki ziraatte mahvoldu. Bu işi yapacak olan halk da kalmadı.

İlhanlıların 1335 yılında yıkılmasından sonra Memlûklar güneydoğu Anadolu bölgesindeki nüfuzlarını arttırdılar. Timur'un Ortadoğu seferi sonucu 1400 yılında Harran Timur'un hakimiyetine girdi. Timur'un bölgeden ayrılmasından sonra Dögerlerin reisi Dımaşk hoca bölgede söz sahibi oldu. Dımaşk hocanın 1404 yılında öldürülmesi üzerine bölge yeniden Memlûklara bağlandı. 1406 yılından sonra Harran, Memlûklar, Karakoyunlular sonra da Akkoyunlular arasında el değiştirdi.

1516 yılında Osmanlı hakimiyetine giren Harran, harabe halindedir. 1518 yılında yapılan tahrir göre Harran küçük bir köydür. Harran, Rakka eyaleti dahilinde genel olarak bir kaza şeklinde idare edilmişse de, kaza merkezi çok defa başka bir yerde olmuştur. Nitekim 19. yüzyılın sonlarında Harran kazasının merkezi Akçakale'nin (Tell-Ebyad) güneybatısında (şimdi Türkiye hududları dışında) Tell-Arus mevkiinde bulunmaktadır. Daha sonra Harran kazası Akçakale adını almış ve merkezi Bağdad demiryolu üzerinde bir istasyon olan Akçakale'ye nakledilerek, Harran buraya bir nahiye olarak bağlanmıştır. 1987 yılında ilçe haline getirilmiştir. 1518'de nüfusu 250 ile 280 kişidir. 1945 yılı nüfus sayımına göre nüfusu, 748, 2000 yılı nüfus sayımına göre ise 13.428, 2007 yılı nüfus sayımına göre

53 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 27-28.

54 Takıyüddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Makrizi, *Kitabu's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Tah. Muhammed Abdulkadir Ata, C.2, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut/Lübnan 1997, 77.

58.734'tür.⁵⁵

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Süryaniceden İngilizceye Çev., Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev., Ömer Rıza Doğrul, C.I, TTK. Yay., Ankara 1999.

Açanal, Hasan, Urfa Tarihi (M.Ö. 2000-M.S. 1400), Şurkav Yayınları-17, Ankara 1997.

Apak, Adem, "Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran", I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, 28-30 Haziran 2006, C.I, Şanlıurfa 2006.

Aslan, Ahmet, Abbasîlerin İlk Döneminde Harran (Diyâr-I Mudar)'da Edebiyat Çevresi Ve Dönemin En Meşhur Üç Şairi, I. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Harran Sempozyumu (5-6-7 Mayıs 2017) Tebliğler, Şanlıurfa 2017.

el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, Çev., Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

Cancik, Eva -Kirschbaum, Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür), Çev. Aslı Yarbaş, İlyaz İzmir Yayınevi, İzmir 2004.

Çelik, Bahattin, Arkeolojide Urfa, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müd. Yay., İstanbul 2008.

Darkot, Besim, "Harran", İA., C.5/1, s.300.

Demirkent,,Işın Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), C.1, TTK. Yay., Ankara 1990.

Diakov, V. -S. Kovalev, İlkçağ Tarihi 1, Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, Çev. Özdemir İnce, V Yay., Ankara 1987.

Ebu'l-Fida, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, Tarihi Ebu'l-Fida, Tahkik: Mahmud Deyyub, C.I, Beyrut 1997.

Ekinci, Abdullah-Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Şanlıurfa 2008.

"Gazanfer", İA., C.4, s.730.

Güler, Selahaddin E. "Şanlıurfa'nın İlçeleri", Her Yönüyle Şanlıurfa 97 İl Yıllığı, Şanlıurfa 1997.

Günaltay, Şemseddin, Yakın Şark II, En Eski Çağlardan Ahamenid'ler İstilasına Kadar, Ankara 1987.

Işıltan, Fikret, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1960.

İbn Cübeyr, Endülüsten Kutsal Topraklara, Çev. İsmail Güler, Selenge Yay., İstanbul 2008.

İbnü'l-Esir, El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi, Çev: A. Özaydın, C.II, Bahar Yay.,

55 Besim Darkot, "Harran", 300.; Selahaddin E. Güler "Şanlıurfa'nın İlçeleri", *Her Yönüyle Şanlıurfa 97 İl Yıllığı*, Şanlıurfa 1997, 39-40.; Şanlıurfa Kültür ve Turizm Rehberi, Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Şanlıurfa 2008, 276.

İstanbul 1988.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, Çev. Mehmet Keskin, C.11, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İmam Şiblî, Hazreti Ömer, çev., Fatih Güngör-Beyhan Demirci, M.Sait Konar, Timaş Yay., İstanbul 2004.

Kafesoğlu İbrahim, Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İstanbul 1973.

Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm), Çev., D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2015.

Özfirat, Aynur, Eskiçağ'da Harran, Arkeoloji ve Sanat Yay., 2.baskı, İstanbul 2005. Sobernheim, M., "Hamdaniler", İA., C.V/I, s.180.

Strange, Guy Le, Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar, Ter. Dr. Adnan Eskikurt-Doç.Dr. Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

Şanlıurfa Kültür ve Turizm Rehberi, Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Şanlıurfa 2008.

Ülken, Hilmi Ziya, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İstanbul 1935.

Şeşen, Ramazan, "Harrân", DİA, c. 16, 238-239.

Şeşen, Ramazan, Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçeye Çev., Hırant D. Andreasyan, Notlar, Edouard Dulaurer-Prof.Dr. Halil Yınanç, 3. baskı, TTK Yay., Ankara 2000.

Üçok, Bahriye, İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1968.

Wellhausen, Julius, Arap Devleti ve Sükutu, Çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1963.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi", Makaleler, C.3, Yay. Haz., E.Semih Yalçın, Selçuk Duman, Berikan Yay., Ankara 2007, s.393-394.

Araştırma Görevlisi
Zafer BENZER

Harran Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü,
zaferbenzer@harran.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7549-6731>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
14/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.753522>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Urfa Tereke Kayıtlarına Bir Örnek: Göncü Hacı Abdurrahman'ın 1880 Tarihli Terekesi

*An Example Of Urfa Tereke Register: Leather Dealer Hadji
Abdurrahman's Tereke Dated 1880*

Öz

Osmanlı Devleti tarihi kaynakları arasında kadıların kaleme aldıkları Şer'îye Sicilleri önemli bir yere sahiptir. Kadı defterleri de denilen bu sicillerde yer alan ve önem arz eden bir belge türü ise tereke kayıtlarıdır. Ölen kimsenin miras olarak bıraktıklarına "tereke", Arapçada "terike" veya "tirke" denir. Şer'îye Sicilleri içinde, ölen kimselerin vârislerine bıraktıkları menkul ve gayr-ı menkulleri içeren tereke kayıtları, sosyal ve iktisadi tarih bakımından zengin bilgiler içermektedir. Nitekim aile yapısını, ailenin sosyal, kültürel ve iktisadi durumunu tereke kayıtlarından yaklaşık olarak çıkarmak mümkündür. Bu çalışmada, Urfa'da yaşamış olan ve varlıklı bir kişi olarak kabul edebileceğimiz Göncü Hacı Abdurrahman'ın H. 3 Şa'bân 1297/M. 11 Temmuz 1880 tarihli tereke kaydı esas alınmış, Hacı Abdurrahman ve ailesini ilgilendiren diğer belgeler incelenmiştir. Tek eşliliğin hâkim olduğu Osmanlı aile yapısının aksine üç evlilik yapmış olan Abdurrahman'ın mirası ve bu mirasın paylaşımı kadı mahkemesine intikal etmiştir. Genelde Osmanlı ve özelde Urfa toplumunda çok eşliliğe örnek teşkil eden bu kayıt, ölen kişinin mirasının ve mirasçılarının belirlenme usulü, mirasın taksim şekli gibi konularda önemli bilgiler içermektedir. Bu bilgiler ışığında, ölen şahsın tereke kayıtları esas alınarak Urfalı bir ailenin evi, sosyal hayatı ve iktisâdı hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Şer'îye Sicilleri, Tereke, Miras, Urfa, Göncü Hacı Abdurrahman.

* Bu çalışma, GAP Zirvesi kapsamında 4-6 Mayıs 2018 tarihleri arasında Şanlıurfa'da düzenlenen II. Uluslararası Piri Reis Dil-Tarih-Coğrafya Kongresi'nde sözlü olarak sunulmuş ve özet olarak basılmıştır.

ATIF: BENZER Zafer, "Urfa Tereke Kayıtlarına Bir Örnek: Göncü Hacı Abdurrahman'ın 1880 Tarihli Terekesi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (576-594)

CITE: BENZER Zafer, "An Example Of Urfa Tereke Register: Leather Dealer Hadji Abdurrahman's Tereke Dated 1880", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (576-594)

Abstract

Among the resources of the Ottoman State history, Şer'îye Registries written by kadi (Muslim judges) have a significant place. One type of the documents involved and has importance in these registries that is also called kadi records is tereke registries. What is left from the deceased as an inheritance is called "tereke", and in Arabic "terike" or "tirke". Tereke registries of şer'îye records that include moveable and real estate properties left to the inheritors by the deceased involve rich information about the social and economic history. Thus, it is possible to reveal the family structure and the social, cultural, and economic conditions of the family roughly according to the tereke registries. This study is based on the tereke registry dated H. Şaban 3, 1297/ M. July 11, 1880 of the leather dealer Hadji Abdurrahman who lived in Urfa and can be considered as a wealthy man and also other documents concerning Hadji Abdurrahman and his family were examined. The inheritance of Abdurrahman who was married three times in contrast to the Ottoman family structure where monogamy was predominant and the portion of the inheritance were taken to the kadi court. This registry that sets an example of polygamy generally in the Ottoman and specifically in Urfa society involves significant information on the issues such as the procedure how the inheritance and inheritors of the deceased were determined and how the inheritance was shared. In the light of this information, home of a family in Urfa and their social life and finances were reported based on the tereke registries of the deceased.

Key words: Şer'îye Registries, Tereke, Inheritance, Urfa, Leather Dealer Hadji Abdurrahman.

Giriş

Osmanlı Tarihi ve kültürü hakkında yapılacak araştırmalar için gerekli olan kaynakların başında arşiv belgeleri gelmektedir. Tarihimizin sahit bilgileri arşiv belgelerinde saklıdır. Belgesiz tarih yazılamayacağı gibi olayların gerçak yönleri de gün ışığına çıkarılamaz. Arşiv belgeleri yalnızca geçmişin siyasi hadiselerine değil, döneminin her türlü sosyal, kültürel ve ekonomik olaylarına da ışık tutar. Özellikle yerel tarih için en önemli kaynaklardan biri olan Şer'îye Sicil Defterleri, bugünkü anlamıyla Osmanlı dönemindeki şerî mahkeme kayıtlarıdır. Kadı sicilleri, kadı divanı, mahkeme kayıtları, sicillât-ı şer'îyye ve yaygın kullanımı ile şer'îye sicilleri denilen bu defterler kadı yahut nâibi tarafından tutulmakta ve çeşitli türden belgeleri içermektedir. Osmanlı Devleti'nde merkezde ve taşrada her tabakadan insanlar arasındaki hukukî ilişkilere dair kayıtları içeren bu defterler Osmanlı hayatının aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alanının tarihi için en önemli kaynaklardır¹.

1 Kadı sicillerinin kaynak olarak arz ettikleri önem hakkında bkz. Ahmet Akgündüz, *Şer'îyye Sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler I*, 1. Baskı, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988); Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îyye Mahkemeleri ve Şer'îyye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 14, (2009); Yunus Uğur, "Şer'îyye Sicilleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 39, (2010): 8; Abdülaziz Bayındır, "Osmanlı'da Yargının İşleyişi", *Osmanlı*, c. 6, (1999): 432.

Sicillerde mevcut olan yazılı kayıtları iki kısma ayırabiliriz. Birincisi, kadılar tarafından inşa edilerek yazılan kayıtlardır ki sicillerdeki kayıtların büyük bir çoğunluğunu bu tür belgeler oluşturmaktadır. İkincisi ise bizzat kadıların ortaya çıkardığı belgeler değil de dışarıdan gelerek sicile kaydedilen belgelerdir. Çünkü kadılar şerî işlerin yanı sıra buldukları bölgede yürütme gücünü de ele almışlardır. Bu yüzden taşraya gönderilen fermanların büyük çoğunluğu kadılara hitaben yazılırdı². Kadıların kaleme aldıkları şer'îye sicil kayıtları arasında hüccet, i'lâm, ma'ruz, mürâsele, mektup, ferman, berat, buyruldu, tezkire, temessük, vakfiye gibi çeşitli konularda belgeler bulunmaktadır³.

Kadı defterlerinde yer alan ve önem arz eden bir başka belge türü ise tereke kayıtlarıdır. Ölen kimsenin mirâs olarak bıraktıklarına “tereke” Arapçada “terike” veya “tirke” denir⁴. Bu kelimelerin yerine belgelerde sözlükte “geride bırakılan, geriye kalan” anlamlarına gelen muhallefin çoğulu olan “muhallefât” kelimesi de kullanılmaktadır⁵. Bırakılan şeyler, miraslar anlamında da “metrûkât” ifadesini görmekteyiz⁶. Kişilerin ölümlerinden sonra varislerine bıraktığı mirası içeren tereke kayıtları, ekonomik ve sosyal tarihimiz için kıymetli belgelerdir. Bu kayıtlardan ölen şahsın iktisadi durumu, sahip olduğu mal varlığı, bu malın maddi değeri, alacak verecek ilişkileri, aile üyeleri, mirasın nasıl taksim edildiği, şehrin mutfak özellikleri, giyim kuşam ve eş eşyası, konfor veya lüksün seviyesi gibi pek çok konuyu ayrıntılı bir şekilde öğrenmek mümkündür⁷. Bu özellikleri bakımından tereke kayıtları, hukuk ve sosyal-kültürel tarihimiz bakımından da büyük kıymeti haizdirler. Osmanlı Devleti tarihinin gerektiği gibi aydınlatılmasına her yönüyle ışık tutan arşiv kayıtları arasında yer alan tereke defterleri, yerel tarih ve iktisat tarihi gibi alanlarda da önemli bilgiler içermektedir. Dolayısıyla geçmişten günümüze değin bizzat tereke kayıtları esas alınarak veya dolaylı olarak bu kayıtlardan faydalanma yoluyla çok sayıda değerli çalışma yapılmıştır ve yapılmaya devam edilmektedir⁸.

Normal şartlarda terekeler sicil defterlerine temel olarak üç veya dört bölüm halinde kaydedilmektedir. İlk bölümde tereke kaydının özelliklerine göre bir giriş cümlesinden sonra vefat eden kişinin adı, icra ettiği mesleği, varsa unvanı veya lakabı, nerede ve ne

-
- 2 Ali Aktan, *Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar*, (İstanbul: İlim ve İrfan Vakfı Yayınları, 1995), 117.
  - 3 Muhammed Ceyhan, “Tanzimat Dönemi Sonrası Şer'îyye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açıdan Tahlili”, *OTAM*, 29, (2011): 55.
  - 4 Hamza Aktan, “Miras”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, (2005): 144.
  - 5 Tahsin Özcan, “Muhallefât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, (2005): 406.
  - 6 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 14. Baskı, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1997), 633.
  - 7 Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III/5-6, (1996): 1-2.
  - 8 Bu alanda yapılan çalışmaların tümünden burada bahsetmek mümkün olmamakla birlikte bazıları şunlardır: Barkan, “Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III, 5-6, (1996): 1-479; Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, (İstanbul: OSAV Yayınları, 1995); Said Öztürk, “Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı”, *İstanbul Araştırmaları*, 3 (1997): 21-57; L. Fekete, “XVI.Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, (Çev. Sadrettin Karatay), *Belleten*, XXIX/115-116, (1965): 615-638; Musa Çadırcı, “Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi”, *Belgeler*, XI/15, (1986):145-164; Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22, (2013): 193-229; Nuri Köstüklü, “Osmanlı-Türk Aile Kurumu Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (19. YY. Örnekleri Çerçevesinde)”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, (2008): 17-26.

zaman vefat ettiği, varsa vârisleri ve bunların miras paylaşımları gibi bilgiler verilir. İkinci bölümde, ölen kişinin geride bırakmış olduğu taşınır veya taşınmaz mallarının listesi ve bunların fiyatları bulunmaktadır. Üçüncü bölümde ise listedeki malların toplam değeri hesaplanarak, bu miktardan ölen kişinin cenaze giderleri, mahkeme harç ve masrafları, vasiyetleri düşülerek mirastan kalan meblağ deftere kaydedilmektedir⁹. Dördüncü ve son bölümde de bu kayıttan sonra mirasın mirasçılar arasında pay edilmesi ve paylarına düşen hisselerin değeri belirtilmektedir¹⁰. İncelememize esas olan tereke kaydının da dört bölümden oluştuğu söylenebilir. Ayrıca bu kayıttan istisna olarak üç tereke kaydı aynı belge numarasıyla verilmiştir. Çünkü ölen üç kişi birbirinin varisi durumundadır. Tereke kaydının birinci bölümünde ölenin kimliği, vârisleri, belgenin tarihi yer alırken; ikinci bölümünde mûrisin mal varlığı, üçüncü bölümde harcamalar ve varsa borcu, dördüncü ve son bölümde ise vârislerin isabet eden hisseleri belirtilmiştir.

Göncü Hacı Abdurrahman'ın Hayatı Üzerine Bazı Tespitler

Bahsimize konu olan Abdurrahman, Sakacı Osman'ın, Osman ise Abdullah'ın oğludur. Belgelerde Göncü Hacı Abdurrahman b. Sakacı Osman b. Abdullah şeklinde zikredilmektedir. Ailesi Urfa'nın varlıklı ailelerinden biridir. Babası Osman, lakabından anlaşıldığına göre "sakacı" esnafına mensuptu. Bu meslek, evlere para karşılığında su taşıma işini gerçekleştirirdi¹¹. Bu tabir Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri Ocağı'nın su ihtiyacını karşılayan grup için kullanılmıştır. Kelimenin kökeni, Arapça "sakka"dan gelmektedir. Devlet bünyesinde köklü ıslahatların yapıldığı, yeniliklerin baş gösterdiği II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması öncesinde saka adı "sebilci" olarak değiştirilmiştir. Saka teşkilatı sarayda da bulunurdu ve yöneticilerine "sakabaşı" denilmekteydi. Bu tabir aynı anlamda halk arasında da kullanılmaktaydı¹².

Urfa şehri, merkezinde veya yakınında akarsular olmasına rağmen XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar su temini konusunda sıkıntılar yaşamıştır. Öyle ki bu tarihe kadar her evin avlusunda su ihtiyacını karşılayabilecek kuyular mevcut değildi. Su ihtiyacını dışardan karşılamak mecburiyetinde kalan ahali, şehirde su taşıma işi yapan sakalardan faydalanmaktaydı. Sakalar, hayvanlar üzerine yerleştirdikleri kovalarla Karakoyun Deresi'nden, Halilürrahman ve Aynzeliha göllerinden evlere para karşılığında su taşırlardı. Sakacılara para ödeyemeyecek durumda olan ahali ise su ihtiyacını kendisi karşılardı. Dolayısıyla halk arasında zengin denilebilecek kimselerin sakacı esnafına başvurduğu söylenebilir¹³.

9 Ekrem Tak, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 2009), 159.

10 Özcan, "Muhallefât", 407.

11 Uğur Göktaş, "Sakalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 420.

12 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-III*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 96.

13 Mahmut Karakaş, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, (Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009), 441.

Abdurrahman'ın ise babası gibi sakacı olmadığı, “göncü” esnafına mensup olduğu görülür. ‘Gön’ işlenmiş hayvan derisi demektir. ‘Göncü’ ise ham veya işlenmiş deriyi satan kimsedir¹⁴. İsmi önüne “Göncü” lakabıyla birlikte “Hacı” unvanı da eklenmesi Hac farizasını da yerine getirmiş olduğunu göstermektedir. Urfa'nın Askeriye (Askeri) Mahallesi'nde¹⁵ ikamet eden Hacı Abdurrahman'ın üç evlilik yaptığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Salih ve Ahmet adlarında iki erkek, Zübeyde, Rabia ve Fatma adlarında üç kız çocuğu babasıdır. Kızları Zübeyde, annesi Hedule'den sonra, babası Hacı Abdurrahman'dan önce vefat etmiştir. Eşlerinden biri olan Hedule binti İsa b. Süleyman kendisinden önce vefat etmiştir. Diğer ikisi ise hayattadır ve terekeye kaydedilmiştir. Hedule'nin doğum tarihi ve ölüm yılı verilmemekle birlikte, terekenin deftere tutulduğu tarih itibarıyla vefat tarihini öğrenebiliyoruz. Belge tarihi H. 1297/M. 1880'dir. Belgenin girişinde “...tarihinden beş sene mukaddem vefât eden...”¹⁶ şeklinde geçen ibareden anlaşılacağı üzere adı geçen Hedule, H. 1292/M. 1875 yılında vefat etmiştir denilebilir. Tereke kaydında ölüm nedeni yazmamaktadır. Ancak vârislerini ilgilendiren başka bir kayıttan anladığımız kadarıyla bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalıktan dolayı vefat etmiştir¹⁷.

Diğer eşleri ise Hacı Münife binti Mehmet Harran ve Safiye binti Eyyub'dur. Hacı Abdurrahman'ın ilke eşi kuvvetle muhtemel Hacı Münife (Münifiye)'dir¹⁸. Ancak kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu eşiyile çocuk sahibi değillerdir. Her ikisinin de Hacı unvanıyla anılması beraber Hac vazifesini yerine getirdiklerini düşündürmektedir. Hacı Abdurrahman'ın ilk eşi Münife'den çocuğu olmadığı için ikinci eşi Hedule ile evlendiği güçlü bir ihtimaldir. Üçüncü eşi ise ölümünden 5 sene önce yani 1875'te evlendiği anlaşılan Safiye binti Eyyub'dur¹⁹ ve ondan Ahmet isimli bir oğlu vardır. Dolayısıyla Hedule'nin ölümünden hemen sonra Safiye ile evlenmiştir.

Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Osmanlı aile yapısında eş ve çocuk durumu hakkında bize ipucu veren önemli kaynaklardan birisi de hiç şüphesiz tereke defterleri olduğunu görmekteyiz. Tereke kayıtları tutulurken ölen kimsenin künyesi verildikten sonra

14 Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>; Gön mesleği ve Göncü esnafı hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Ali Tenik, “Tasavvufî Teşkilat Ahîliğinin Urfa'daki Tarihi Seyri ve Etkileri”, *II. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa: Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa*, c. III, (Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2018), 280-296; Fatma Nur Başaran, “Debbağlık-Kürkçülük-Saraçlık”, *Şanlıurfa El Sanatları ve Sözlü Kültür Malzemeleri*, (2012): 447-449 (447-458).

15 BOA, MŞH.ŞSC.d., Urfa Şer'iyeye Sicili, Sicil No: 208, Sayfa No: 116, Belge No: 734. Buradan sonraki atıflarda UŞS., 208, 116/734 şeklinde kısaltılarak verilecektir. Bu defter yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bkz. Mehmet, Şilen, *208 Numaralı Urfa Şer'iyyeye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H.1296-1299/M.1879-1882)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015.

16 UŞS., 208, 149/814.

17 “..kebîre-i mezbûre Râbi'a ile ve sağıre-i mezbûre Fatma'nın vâlideleri Hedule vefât edip lakin vefâtından bir buçuk sene akdemi mütecâviz maraz-ı müzmîne-ye müptelâ..” UŞS., 208, 116/733.

18 18 Mayıs 1880 tarihli kayıтта, Hacı Münife vekili Hacı Şaban Ağa b. Mehmed aracılığıyla eşi Abdurrahman'ın terekesinden talep ettiği mihr-i muahharı ve 5 kile hintasını talep ederken “..yirmi yedi sene mukaddem müvekkilem mezbureyi nefsine akd ve tecvizde..” şeklinde geçen ifade dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu bilgiye dayanarak Hacı Abdurrahman ve Hacı Münife'nin 1853'te evlendikleri söylenebilir. UŞS., 208, 137/780.

19 15 Mayıs 1880 tarihli kayıтта, Safiye binti Eyyub'un vekili İmam b. Eyyub'un “..Hacı Abdurrahman'ın b. Sakacı Osman b. Abdullah tarihinden beş sene mukaddem müvekkilemi nikahına akd ve tezcivinde..” şeklinde bir ifade kullanıldığı görülmektedir. UŞS., 208, 121-122/745.

vâris olarak eşi veya eşlerinin isimleri zikredilmektedir. Bu da bize kişinin kaç evlilik yaptığını öğrenmek açısından bilgi vermektedir²⁰. Dolayısıyla tereke defterleri Osmanlı toplumunun demografik özelliklerini yansıtması açısından önemlidir. Kişinin ölümü sonrasında tutulan bu kayıtlarda ailesine kalan mirasının belirlenmesi ve İslam hukukuna göre pay edilmesi amaçlanmaktadır. Ölüm nedeniyle ortaya çıkan bu kayıtlar vasıtasıyla, Osmanlı toplumunda meydana gelen ölümlerin aylık, yıllık ve mevsimsel dağılımı hakkında bilgi edinilebilmektedir. Öte yandan tereke kayıtlarında ölen kişinin mirasçılarının tek tek belirtilmesi suretiyle, ailenin sahip olduğu çocuk sayısı, eş sayısı ve mirasçıların akrabalık ilişkileri gibi hususlarda da güvenilir bilgiler elde etmek mümkün olmaktadır²¹.

11 Nisan 1880 tarihli kayda göre, Göncü Hacı Abdurrahman kendisi gibi göncü esnafından olan kardeşi Hacı Mamo ve onun eşi Aynzeliha binti Mehmet'in ölümü üzerine kimsesiz kalan küçük oğulları Mehmet Bakır'a vâsilik yapmıştır. Hacı Abdurrahman ölümü üzerine Mehmet Bakır'ın kız kardeşi Rabia'nın kocası ve şer'an vâsisi olan İmam Hüseyin b. İri Sülo²² mahkemeye başvurarak, Mehmet Bakır'a babasından kalan 3.000 kuruş ve annesinden kalan 1.500 kuruşun önceki vâsisi Abdurrahman'ın elinde olduğunu söylemiştir. Abdurrahman'ın 500 kuruşu daha sağ iken Mehmet Bakır'ın annesine verdiğini, kalan 4.000 kuruşun ise Abdurrahman'ın vâsiy-i muhtarı Halil b. İsa'dan talep ettiğini ve bunun da Abdurrahman'ın terekesinden tahsil edilmesini istemiştir²³. Göncü Hacı Abdurrahman'ın ölüm tarihi belgelerde kesin olarak zikredilmemekle birlikte, tereke ile ilgili kayıtlarda geçen bazı ibarelerden onun 1880 yılı içerisinde vefat ettiği tahmin edilmektedir²⁴.

Göncü Hacı Abdurrahman'ın Terekesi ve Terekenin Taksimi

İncelediğimiz sicil kaydında ilk tereke Hacı Abdurrahman'ın eşi Hedule binti İsa bin Süleyman'a aittir²⁵. Hacı Abdurrahman'dan önce vefat eden Hedule, geride 400 kuruş değerinde 3 kat yatak ile 1000 kuruş kıymetli mihr-i müeccel bırakmıştır. 38 kuruşluk bir giderden sonra kalan 1362 kuruş varisleri arasında şu şekilde taksim edilmiştir:

Tablo 1: Göncü Hacı Abdurrahman'ın eşi Hedule'nin Tereke Kaydı

Varisin Yakınlığı	Adı	Aldığı Hisse
Eşi	Hacı Abdurrahman	342 kuruş
Büyük kızı	Rabia	205,8 kuruş
Küçük kızı	Fatma	205,8 kuruş

- 20 Köstüklü, "Osmanlı-Türk Aile Kurumu Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (19. YY. Örnekleri Çerçevesinde)" 20.
- 21 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *Tarih Dergisi*, 54, (2012): 97. (91-120).
- 22 UŞS., 208, 122/747.
- 23 UŞS., 208, 173/861.
- 24 11 Nisan 1880 tarihli kayıta "...bundan üç mâh mukaddem vefat eden Göncü Hacı Abdurrahman bin Sakacı Osman bin Abdullah'ın..." UŞS., 208, 173/861 cümlesinden onun Ocak ayında ya da 3 Mayıs 1880 tarihli kayıta "...tarihinden bir mâh mukaddem vefat eden göncü esnafından Hacı Abdurrahman bin Sakacı Osman bin Abdullah'ın..." UŞS., 208, 114/724 ifadesinden ise Nisan ayında vefat ettiği söylenebilir.
- 25 UŞS., 208, 150/814.

Küçük kızı	Zübeyde	205,8 kuruş
Küçük oğlu	Salih	410,16 kuruş
	Toplam	1369 kuruş ¹

Diğer kayıt, annesi Hediye'den sonra, babası Hacı Abdurrahman'dan önce vefat eden küçük kızları Zübeyde'ye ait olan terekedir²⁶. Zübeyde'nin doğal olarak tek mal varlığı annesinden kalan 205,8 kuruşluk hissedir. Tek vârisi ise babası Hacı Abdurrahman'dır. Son kayıt ise Hacı Abdurrahman'a ait olan ve yüklü bir meblağ tutan kayıttır²⁷. Hacı Abdurrahman'ın altı vârisi vardır. Zevceleri Safiye bint Eyyub ile Hacı Münifiyye bint Mehmed Harran, büyük kızı Rabia ve küçük çocukları Salih, Ahmed ve Fatma'dır. İlk kayıtlardan anlaşıldığına göre Salih, Rabia ve Fatma kendisinden önce vefat eden eşi Hediye'nin çocuklarıdır. Küçük oğlu Ahmed ise eşi Safiye binti Eyyub'dan mütevellittir²⁸. Hacı Abdurrahman'ın mirası 48 sehmeden (hisseden) oluşmaktadır. Bu hisselerden 3'ü eşi Hacı Münife'ye, 3'ü diğer eşi Safiye'ye, 7'si büyük kızı Rabia'ya, 7'si küçük kızı Fatma'ya, 14'er olmak üzere 28'i de küçük oğulları Salih ve Ahmet'e aittir²⁹. Hacı Abdurrahman'ın vâsiy-i muhtarı ve aynı zamanda reşit olmayan Fatma, Salih ve Ahmet'in vâsisi Halil b. İsa'dır. Safiye binti Eyyub'un vekili ve aynı zamanda kardeşi olan İmam b. Eyyub, Hacı Münife'nin vekili Hacı Şaban Ağa, Rabia'nın vekili ise Ali Bey b. Mahoş'tur³⁰.

Merhum Hacı Abdurrahman'ın vârislerine bıraktığı menkul ve gayri menkullerin neler olduğu aşağıda tablo halinde gösterilmiştir. Bu değerlerin bugün meblağ olarak ne miktara tekabül ettiğini tespit etmek oldukça zordur. Ancak listedeki menkul ve gayri menkullerin değerleri birbiriyle mukayese edilerek sonuca gidilebilir. Daha başka terekeler incelenip terekeler arası mukayeseler yapıldığı takdirde etraflı değerlendirmelere ulaşmak mümkündür.

Mutfak eşyaları için abartılı denilebilecek bir şey bulunamamıştır. Ancak “kuzu kazani” ile “köfte leğeni”nin bulunması Hacı Abdurrahman'ın mutfağında çiğköftenin sık yapıldığını ve kuzu kavurmanın da Urfa yemek kültürü arasında bulunduğunu göstermektedir. Günlük eşyaların yanı sıra 2 adet bakır kahve ibriği, kahve değirmeni ile tavaşının bulunması da “mirra” geleneğini işaret etmektedir. Dikkati çeken diğer bir mutfak eşyası 9 adet yeşil küpün varlığıdır. Bu yeşil küpler son dönemlere kadar sarmalık üzüm yaprağı ve çeşitli salamura ve turşuların basılmasında kullanılıyordu. Son olarak Hacı Abdurrahman'ın mutfağında mangalın bulunması yöresel Urfa kültüründe önemli bir yere sahip olan ciğer kebabı ile et kebabına işaret etmektedir.

26 UŞS., 208, 150/814.

27 Göncü Hacı Abdurrahman'a ait iki adet tereke kaydı vardır. Biri 814 belge numarası ile diğeri ise 943 belge numarası ile kaydedilmiştir. 814 numaralı belgede adı geçen şahsın tüm malları, alacakları ve borçları yer alırken, 943 numaralı belgede ise tohum ortaklarından alacağı tutar esas alınarak yapılan taksim ele alınmıştır. Biz bu çalışmada bu iki terekeyi beraber değerlendireceğiz. UŞS., 208, 150-151/814; UŞS., 208, 209/943.

28 “..merkûm Hacı Abdurrahman menzil-i mezbûru merkûm Halil'e vasiyet etmezden mukaddem her ne kadar iş bu menzili senin nefsin vasiyet ediyor olsam da zâhirî batnına muhâlif benim vefâtımdan sonra menzil-i mezbûrdan zevcem Safiye'den mütevellid sulb-i sağır oğlum Ahmed ile Safiye'ye hisse verilme-yip..” UŞS., 208, 152/817.

29 UŞS., 208, 114/724.

30 UŞS., 208, 136/779.

Hacı Abdurrahman'ın terekesinde aydınlatma aracı olarak bir lamba, bir şamdan ve bir fânus bulunuyordu. Urfa'da petrol lambası ile aydınlatma usulünü henüz pek kimse bilmiyordu. Gece karanlığı iç yağlarla yapılmış mumlarla aydınlatılırdı. Taşımak için bezden yapılan fenerler ve susam yağı yakılan kandil kullananlar da vardı³¹. Bu da Hacı Abdurrahman'ın zenginliğini göz önüne getirdiğinizde aşırı bir lüksün olmadığını göstermektedir.

Terekede yatak olarak bir kat köhne yatak olduğunu görüyoruz. Bu zenginliğe rağmen tek kat yatakla idare edildiğini düşünmek imkânsızdır. Hacı Abdurrahman'ın kendinden önce vefat eden eşi Hedule'nin terekesinde üç kat yatak olduğunu görmüştük. Kat olarak yazıldığından döşek, yorgan ve yastıkların tek kalemde yazıldığını belirtmekte fayda vardır. Çeyiz kültürünün binlerce yıllık varlığını göz önüne getirdiğimizde diğer eşleri Safiye ile Hacı Münife'nin de en az üçer kat yatağı olduğunu söyleyebiliriz. Bunların dışında sekizi yapağı yastık olmak üzere 14 adet yastık vardı. Hacı Abdurrahman'ın evinde tennur kürsüsü ile tennur yorganı adıyla iki kalem tereke görmekteyiz. Muhtemeldir ki kış aylarında ev halkı tandırın çevresine toplanarak ısınıyordu. Isınmayla ilgili başka bir kayıt bulmadığımızdan bu yargıya varmakta bir beis görmedik. Oturma eşyası olarak altı adet mak'ad, üç halı, altı keçe, üç kilim, üç de Halep hasırı vardı. Ev eşyaları arasında iki adet taht ve tahtaları dikkati çekmektedir. Yaz başlangıcıyla taht adı verilen ve üç ila dört yatak sığacak genişlikte, yerden yüksekliği 1-1,5 metre olan tahta veya demirden çardaklar kullanılmıştır. Yaz aylarında köylerimizde halen ya dama çıkılarak ya da bu çeşit tahtlar kullanılarak dışarıda, açık havada yatma geleneği devam ettirilmektedir.

Hacı Abdurrahman, beline abanî kuşak sarıyor, üstüne abasını giyiyor ve başına da kefiyesini sarıyordu. Bununla beraber Hacı Abdurrahman'ın bir kürkü, bir şalvarı, yaşmağı, fesi ve uyurken kullandığı çitâri entârisi de vardı. Bunların yanında kişisel eşyalarından sayabileceğimiz bir saat ile beş adet tütün tabakası vardı. Buradan Hacı Abdurrahman'ın tütün yani sigara kullandığı sonucuna varabiliriz. Hacı Abdurrahman'ın terekesinden iki çift tabanca ile bir tüfek olduğunu görüyoruz. Gölpınar, Çikran ve Minare köylerinde gayrı menkul ve ortaklıklarının olduğunu gördüğümüzden bu silahların herhangi bir saldırıya karşı caydırıcı bir güç olduğunu anlayabiliriz. Ayrıca muhtelif Urfa Şer'îye Sicillerinde geçen gasp ve eşkıyalık olaylarına karşı da kullanılabileceğini söyleyebiliriz.

Hacı Abdurrahman'ın yarış atı yetiştiriciliği ile uğraştığını sahip olduğu iki kısarak hissesinden anlıyoruz. Biri kır, diğeri al olan kısarakların kıymeti hayvan varlığı içinde yüklü bir meblağ tutmaktadır. Bunlardan başka binek ve yük taşımak için kullanılması muhtemel bir merkep ile doru bir beygir, 23 koyun, 20 keçi de Hacı Abdurrahman'ın terekesi arasında yerini almıştır.

Gayrı menkul olarak Gölpınar köyünde üzüm bağı, hangi mahallede olduğu belirtilmeyen iki göz dükkân hissesi de vardır. Hacı Abdurrahman'ın kendine ait tarlası olmadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen ortaklık usulü Çikran ve Minare köylerinden arpa ve buğday ekimi yapmıştır. Dükkânlarının hangi işle uğraştığı tereke kayıtlarında belirtilmemiştir. Hacı Abdurrahman'ın Askeri Mahallesi'nde biri küçük, diğeri büyük

31 Hasan Açıanal, *Urfa Tarihi (M.Ö. 2000 – M.S. 1400)*, 1. Baskı, 17, (Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1997), 125.

olmak üzere iki evi vardır. Büyük olan ev sicildeki diğer kayıtlarla karşılaştırıldığında büyüklük olarak en büyüklerinden biri, meblağ olarak da en pahalılarından biri olduğu görülür. Muhtemelen donanımlı bir evdi.

142.193 kuruşluk servetin 40.000 kuruşu çeşitli kişilerden olan alacağıdır. Bu meblağ, mirasın neredeyse %28'ini oluşturmaktadır. Tamamı Müslüman olan 23 kişi Hacı Abdurrahman'a borçludur. Bu borçlarda faiz uygulanıp uygulanmadığını söylemek mevcut kayıtlara göre mümkün değildir. En yüksek borç, 12.500 kuruşla Birecikli Ömer Derviş'e aitken, en düşük borç ise 99 kuruşla Hocanın oğlu Mustafa'dan olan olacaktır. Alacakların bir kısmı köylülerde olup genel olarak arpa, buğday cinsiyle aynî olarak tahsil edilmiştir. Diğer bir kısım alacak ise lakabından da anlaşılacağı üzere gön satışından elde edilen kazançtır.

Hacı Abdurrahman öldüğünde 30.233 kuruş verecek borcu bulunuyordu. Bu borçların içinde en büyük paya sahip olan 12.272 kuruşla Yahudi Azor, ondan hemen sonra 9.499 kuruşla Hacı İbrahim gelmektedir. En düşük borcu ise 23 kuruşluk emlak vergisidir. Hacı Abdurrahman'ın toplam terekesi yukarıda da belirtildiği gibi 142.193 kuruş olmakla beraber bunun tamamı vârisleri arasında paylaştırılmamıştır. Kayıt ve taksimat sırasında yapılan masraf ile müteveffânın borcu düşüldükten sonra kalan 103.948 kuruştan 1/3'ü Hacı Abdurrahman tarafından vasiyet edilmiştir. Fakat terekede bu meblağın nereye harcanacağı hakkında kayıt yoktur. Muhtemelen sicilde geçen diğer kayıtlarda olduğu gibi "vücûh-ı birr ü hayr" yolunda harcanması istenmiştir³². Bu vasiyeti dışında ölmeden önce vâsiy-i muhtarı Halil b. İsa'ya terekesinden 2.000 kuruşu idâne olarak verilmesini, buradan gelecek olan senevi gelirin de kendi mahallesinde ve ashab-ı hayrattan Koroğluzâde Haydar Ağa'nın inşa ettirdiği su sebiline tamiri ve ihtiyaçları için kullanılmasını tembihlemiştir³³. Bu kesintilerden sonra kalan 68.844 kuruş vârisleri arasında taksim edilmiştir.

Tablo 2: Göncü Hacı Abdurrahman'ın Terekesinin Taksimi

Tereke Toplamı	142.193 kuruş ²
Harcamalar ve Borç	38.247 kuruş 20 para ³
Vasiyeti 1/3	35.102 kuruş
Kalan	68.844 kuruş ⁴
Vârisleri	Vârislere Düşen Miktar
Küçük oğlu Ahmet	20.236 kuruş 10 para
Küçük oğlu Salih	20.236 kuruş 10 para
Büyük kızı Rabia	10.118 kuruş 15 para
Küçük kızı Fatma	10.118 kuruş 15 para
Eşi Safiye	4.339 kuruş
Eşi Hacı Münife	4.339 kuruş

32 UŞS., 208, 124-125/752.

33 "Göncü Hacı Abdurrahman bin Sakacı Osman bin Abdullah hayatında vefâtından beş mâh mukad-dem ben bi-emri'l-İllâh-i ta'âla vefât eylediğimde cemî terekem ve zimem-i nâsda olan hukûkum ahz u kabz olunup sünnet-i seniyye vechi üzere teşhîz ve tekfînim görülüp düyûn-ı müsebbetem zuhur ederse ba'de'l-edâ bâki kalan terekemin sülüsünden iki bin kuruş ifrâz olunup 'alâ vücûhü' şer'i idâneye verile ve meblağ-ı mezbûrun senevi hâsıl olan semeni mahalle-i mezbûrede bulunan ashab-ı hayrattan Koroğluzâde müteveffâ Haydar Ağa'nın inşâsına mütevakkıf olduğu sebîl-i câri su mecrâsının lâzım gelen mahallerini ta'mir ve tersimine sarf oluna diye vasiyet ve tenfizine.." UŞS., 208, 140/788.

Mirastan en büyük hisseyi her birine 20.236 kuruşla oğulları Ahmed ve Salih almışlardır. İkinci olarak her birine 10.118 kuruşla kızları Rabia ve Fatma, son olarak da beherine 4.339 kuruşla eşleri Safiye ve Hacı Münife gelmektedir. Bu meblağların haricinde Hacı Abdurrahman'ın ölümünden önce kızı Rabia'ya kendi rızası ile teslim ettiği 1 adet altın çiçek, 120 adet Mahmudiye gâzi, 8 adet Mahmudiye altını, 20 adet eski gâzi ve 1 adet altın dobirisi (dobra) vardır³⁴. Hacı Abdurrahman'ın eşi Hedule ise ölümünden üç ay önce kendisine ait olan 18 adet Mahmudiye gâzi, 1 çift altın reşme, altın saçlık, altın tahta bilezik gibi ziynetleri kızları Rabia ve Fatma'ya bağışlamıştır³⁵. Diğer eşi Safiye bu ziynetleri de terekeye dahil etmek istemiş ancak Rabia ve Fatma şahitler huzurunda bunların babaları ve anneleri tarafından kendilerine verildiğini ispat etmişlerdir. Tereke taksiminden sonra 19 Ekim 1880 tarihli kayıta Hacı Abdurrahman'ın küçük oğlu Salih ve küçük kızı Fatma'ya babalarından kalan mallarından her birine günlük 3'er kuruş nafaka bağlanmıştır³⁶.

Sonuç

Tereke kayıtlarını incelediğimiz Hacı Abdurrahman'ın varlıklı biri olmasına rağmen çok da gösterişli bir hayat sürmediği anlaşılmaktadır. Mal varlığı arasında en çok dikkati çeken ateşli silahlar, iki cins at, büyük bir ev ve en önemli gelir kaynağı olan göncülük ve ortakçılık yoluyla kazandıklarıdır. Bunların yanında yükte hafif, pahada ağır bir altın ayna (340 kuruş), bir çift altın bilezik (800 kuruş) ve inci maşallah (1.200 kuruş) dikkati çeken süs eşyalarıdır. Terekesinden hiç kitap çıkmaması da onun ulum ve fünun ile pek meşgul olmadığı kanaati uyandırabilir. Kardeşi Hacı Mamo ile birlikte göncü esnafından olan Abdurrahman hayırsever bir kişiliğe sahiptir. Öyle ki mirasının üçte birini hayır işleri için bağışlamıştır. Esnafılık haricinde tarım ve hayvancılık da ilgilendiği kayıtlardan anlaşılan Hacı Abdurrahman'ın kendi tarlası olmamasına rağmen Gölpınar, Çikran, Minare ve Kantara köylerinde ortaklık usulü ile ziraat yaptığı görülmektedir. Ticaret hayatı içinde de yer alan Abdurrahman hem Müslüman hem de gayrimüslimlerle alışveriş yapmıştır. Üç defa evlendiği tespit edilen bu şahsın kızı Zübeyde ve eşi Hedule'nin henüz onun sağlığında vefat ettikleri görülür.

Ölümünden sonra mirası İslam hukukunun kaidelerine göre belirlenmiş ve varislerine taksim edilmiştir. Osmanlı Devleti topraklarının genelinde olduğu gibi Urfa'da yetimin ve öksüzün malları korunmuştur. Varislerin miras hususunda beyan ettikleri söylemlerini şahitler ile ispatlamaları istenmiş ve böylelikle haksızlığın veya mal kaçırmanın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Hacı Abdurrahman'ın terekesinde yer alan ev ve mutfak eşyalarından yola çıkılarak Urfa'nın yemek kültürünün zengin olduğu söylenebilir. Alışverişin genelde kuruş üzerinden hesaplandığı, ancak bunun haricinde Mahmudiye altını, eski gâzi, altın dobra, Osmanî altını gibi mali birimlerin de kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu gibi örneklerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti döneminde tutulan tereke kayıtları sosyal ve kültürel tarih araştırmalarında önem arz etmektedir. Demografi ve yerel tarih çalışmalarında da kıymetli bilgiler içerdikleri aşikardır. Tek bir şahsın terekesinden yola çıkılarak dar bir alanda yaptığımız bu çalışmanın bir nebze de olsa faydalı olacağını ümit ediyoruz. Urfa bölgesi ile

34 UŞS., 208, 118/736.

35 UŞS., 208, 116-117/733.

36 UŞS., 208, 208/941.

ilgili bu alanda yapılmış ve yapılacak olan bu gibi çalışmalarla birlikte değerlendirildiğinde elde edilen bilgilerin daha sahih ve güvenilir olacağı şüphesizdir.

Tablo 3: Göncü Hacı Abdurrahman'ın Terekesi³⁷

Mutfak Eşyaları ve Aksesuarları	Adedi	Kıymeti (kuruş)
Büyük sini	1	120
Büyük teşt	2	150
Büyük kazan	1	120
Aş kazanı	5	150
Kuzu kazanı	1	60
Büyü bulgur kazanı	1	360
Kebir satıl(sıtıl)	1	50
Tas	7	75
Üsküre tası ⁵	9	40
Lenger	6	70
Sahan	12	90
Sahan kapağı	14	130
Köfte leğeni-aş legeni	1+2	50
Tepsi	2	20
Tava	2	20
Süzgeç	1	10
Mankal	1	40
Havan	1	15
Bakır Kahve İbriği	2	15
Kahve değirmeni ve tava	1	15
Yeşil küp	9	80
Bulgur unu	30 (kile)	145
Ev Eşyaları, Aksesuarları ve Mefruşat	Adedi	Kıymeti(kuruş)
Yan halı	2	290
Seccade halı	2	145
Keçe	6	400
Şamdan	2	40
Kırmızı ve beyaz kilim	3	100
Heybe	2	15
Mak'ad ⁶	6	290
Yastık	5	120
Mitil yastık	1	60
Lamba ma'a fanus	2	15
Köşe döşeği	1	10
Tennur kürsüsü	1	7

37 Terekedeki menkul ve gayrimenkuller defterdeki yazılışından farklı olarak sadeleştirilmiş ve sınıflandırılarak verilmiştir.

Tahta ma'a tahta	2	100
Tennur yorganı	1	80
Çıra kürsüsü	1	4
Halep hasırı	3	30
Yapağı yastık	8	240
Çuval	2	20
Kösele	21	16.000
Zahire sandığı	2	40
Aş çulhası	1	5
Hacı Süleyman'da olan gön	2 (şukka)	410
Köhne yatak	1	37
Büyük halı	1	405
Muhtelif Malzemeler		531
Giyim Kuşam Eşyaları, Aksesuarları ve Ziyet Eşyaları	Adedi	Kıymeti(kuruş)
Çitare entari	1	76
Şalvar	1	76
Kürk	1	137
Abâni kuşak ve aba	2	89
Köhne saat ve fes	2	54
Hızma	1 (çift)	17
Altın ayna	1	340
Altın koç	1	80
Altın bilezik	1 (çift)	800
İnci maşallah	1	1.200
Tütün tablası	5	15
Ateşli Silahlar	Adedi	Kıymeti(kuruş)
Tabanca çift	2	240
Tüfenk	1	100
Binek, Yük ve sair Hayvanat	Adedi	Kıymeti(kuruş)
Merkep	1	430
Koyun	22	1.870
Keçi	14	63
Koyun-Keçi	1+6	1.200
Doru bargir	1	150
Nısf-ı al kısarak	1	2.500
Nısf-ı kır kısarak	1	3.700
Gayrimenkulleri	Adedi	Kıymeti(kuruş)
Küçük menzil(konak)	1	5.000
Gölpınar karyesinde bağ	1	1.000
Dükkan	2 bab nısf	12.500
Büyük menzil(konak)	1	35.000

Borçluları	Adedi	Kıymeti(kuruş)
Satılan hınta(buğday)	43 kile	11.752
İbrahim Halil		1.486
Hocanın oğlu Mustafa		99
Hacı Süleyman		423
Aslanoğlu		309
Çikran karyesinden Sağır Hamid ve Hüseyin'den nısfiyette şa'ir	21 kile	310
Minare karyesinden şeriki Hamid'den nısf hınta hissesi		183
Çikran karyesinde Ali'den nısf hınta hissesi		1.057
Çikran karyesinde Alo'dan nısf hissesi		849
Çikran karyesinde Hüseyin'den nısf hınta hissesi		101
Minare karyesinde Hamo'dan alacak yerine alınan hınta	3 kile - 7 semen	200
Çikran karyesinde Alo'dan alacak yerine alınan hınta	5 kile - 4 semen	1112,20
Çikran karyesinde diğer Alo'dan alınan hınta	3 Semen - 4 kile	887,20
Çikran karyesinde Hüseyin'den alacak yerine alınan hınta	1 kile - 4 semen	107,10
Minare karyesinde Esved'den alınan hınta	4 semen – 9 kile	1.900
Circo'dan alınan hınta	3 semen – 6 kile	1287,2
Berho el-Cuma'dan alınan hınta	3 semen – 1 kile	275
Timoroğlu Timur'dan alınan hınta	7 semen – 7 kile	1386
Kantara karyesinden Circo'dan alınan şair	13 kile	1.040
Haffaf Molla Mehmed		1825
Mürselzâde Hüseyin		475
Haffaf Kundiroğlu		625
Gaffar Ağazâde Mehmed		4.713
Ali bin Osman		790
Yeşil Babazâde Hoca		2392,20
Köşker ⁷ Topal Ali		198
Birecik'te Ömer Derviş		12.500
Urfa'da olan köşkerler		5.500
Toplam		142.193 kuruş ⁸
Borçlar ve Masraflar	Adedi	Kıymeti(kuruş)
Tüccar Hacı İbrahim Ağa ⁹		9.499
Yahudi Azor ¹⁰		12.272
Zevcesi Hacı Münife'nin ilam harcı		108

Zevcesi Hacı Münife'nin hıntası ¹¹	5 kile	950
Zevcesi Safiye'nin mihr-i muahhar ile mihr-i muaccelede alacağı ¹²		3.851
Hacı Mamo'nun oğlu Mehmet Bakır		4.000
Zevcesi Hacı Münife'nin mihr-i muahharı		750
Emlak vergisi		23
Arasada satılan hıntanın vergi ve hamaliyesi		224
Cedid hınta için verilen kira		92
Defter ve mahkeme harcı		1.607
Dellâliye		2.044
Varaka bahası		100
Miri üzere yüz kuruştan on kuruş kesri		100
Teçhiz ve tekfin masrafı		5.000
Adet-i ağnam resmi		126
Sebil için vasiyeti		2.000
Toplam		42.746 ¹³

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, MŞH.ŞSC.d., Urfa Şer'iyeye Sicili, Sicil No: 208.

İnceleme-Araştırma Eserler

Açanal, Hasan. *Urfa Tarihi (M.Ö. 2000 – M.S. 1400)*. 1. Baskı, S. 17, Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1997.

Akgündüz, Ahmet. “İslam Hukukunun Osmanlı Devleti’nde Tatbiki: Şer’iyye Mahkemeleri ve Şer’iyye Sicilleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 14, (2009): 13-48.

_____. *Şer’iyye Sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler I*, 1. Baskı, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Aktan, Ali. *Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar*. İstanbul: İlim ve İrfan Vakfı Yayınları, 1995.

Aktan, Hamza. “Miras”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 30, (2005): 143-145.

Barkan, Ömer Lütfi. “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”. *Belgeler*, III/5-6, (1996): 1-479.

Başaran, Fatma Nur. “Debbağlık-Kürkçülük-Saraçlık”. Şanlıurfa El Sanatları ve Sözlü Kültür Malzemeleri, (2012): 447-458.

Bayındır, Abdülaziz. “Osmanlı’da Yargının İşleyişi”. *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 6, (1999): 429-446.

Bozkurt, Fatih. “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22, (2013): 193-229.

_____. “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, *Tarih Dergisi*, 54, (2012): 91-120.

Ceyhan, Muhammed “Tanzimat Dönemi Sonrası Şer’iyye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açından Tahlili”. *OTAM*, 29, (2011): 49-82.

Çadircı, Musa. “Hüseyin Avni Paşa’nın Terekesi”. *Belgeler*, XI/15, (1986):145–164.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. 14. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1997.

Fekete, L. “XVI.Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”. *Çev. Sadrettin Karatay, Belleten*, XXIX/115-116, (1965): 615-638.

Göktaş, Uğur. “Sakalar”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, (1994): 420.

Karakaş, Mahmut. *Urfa’nın Kültür ve İnançlar Serüveni*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009.

Köstüklü, Nuri. “Osmanlı-Türk Aile Kurumu Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (19. YY. Örnekleri Çerçevesinde)”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, (2008): 17-26.

Özcan, Tahsin. “Muhallefât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 30 (2005): 406-407.

Öztürk, Said. *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*. İstanbul: OSAV Yayınları, 1995.

_____. “Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul’da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı”. *İstanbul Araştırmaları*, 3, (1997): 21–57.

Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-III*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Şilen, Mehmet. *208 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H.1296-1299/M.1879-1882)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015.

Tak, Ekrem. *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Tenik, Ali. “Tasavvufî Teşkilat Ahîliğinin Urfa’daki Tarihi Seyri ve Etkileri”, II.

Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlırfa: Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa, c. III, (2018): 280-296.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>

Uğur, Yunus. “Şer‘iyye Sicilleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 39, (2010): 8-11.

Tablolar içerisinde kullanılan dipnotlar.

1 Kayıta kalan bakiye 1362 kuruş olarak yazılmış ancak hisseler hesaplandığında 1369,56 kuruş çıkmıştır. Bir kalemin yanlış yazılmış olması muhtemeldir.

2 814 numaralı belgede 104.485 kuruş ve 943 numaralı belgede 37.708 kuruştur.

3 814 numaralı belgede 37.514 kuruş ve 943 numaralı belgede 733 kuruştur.

4 814 numaralı belgede 45.012 kuruş ve 943 numaralı belgede 24.378 kuruş olmak üzere toplamda 69.390 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır.

5 Topraktan veya madenden yapılmış çukur çorba tası.

6 Oturulacak yer, minder, alçak sedir gibi anlamlara gelmektedir.

7 Kunduracı, yemenici, ayakkabı tamircisi demektir.

8 814 ve 943 numaralı kayıtlar birlikte hesaplanmıştır. UŞS., 208, 150/814; UŞS., 208, 209/943.

9 UŞS., 208, 132/770.

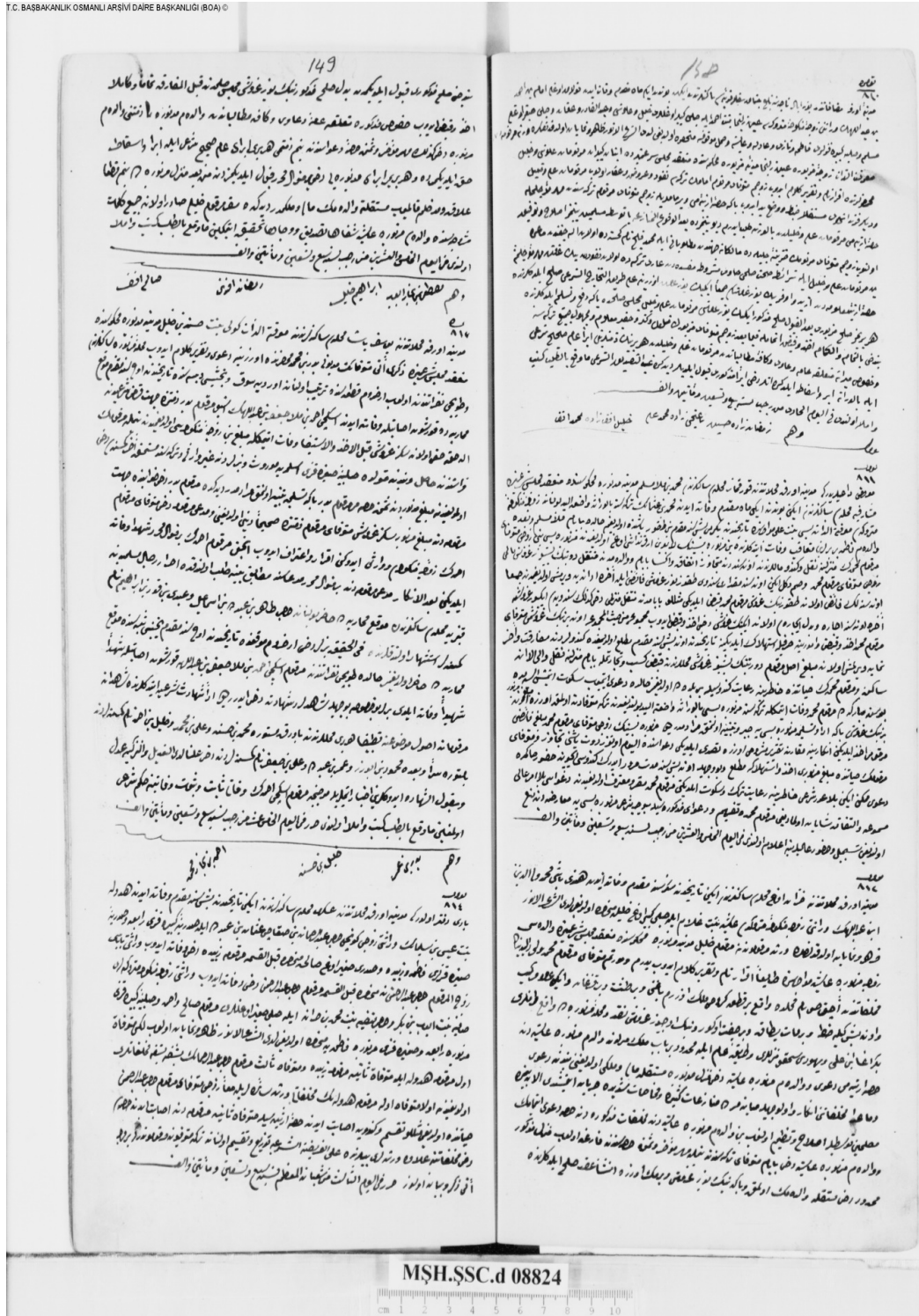
10 “..tebay-ı devlet-i Osmaniye’den millet-i Museviye’den Azor veledi Nasi..” UŞS., 208, 121/744.

11 UŞS., 208, 132/771.

12 UŞS., 208, 121-122/745.

13 814 ve 943 numaralı kayıtlar birlikte hesaplanmıştır. Masraflar kısmında 814 numaralı kayıta masrafin toplamı 37.514.20 kuruş olarak yazılmıştır. Ancak belgeyi incelediğimizde toplam çıkması gereken rakam 42.013’tür. Miras paylaşımı da belgede yazan rakam üzerinden hesaplanmış ve bu rakam üzerinden taksim edilmiştir. Bundan dolayı biz de taksimdeki sayıları değiştirmek gereği duymadık. Gider kaleminden bazı masraflar terekeden değil de başka yollardan karşılanmış olabilir. Aksi takdirde miras paylaşımında bu denli bir hesap hatasının görülmemiş olması pek mümkün görünmemektedir. Masrafların genel toplamı 943 numaralı kayıttaki ile birlikte 42.746’dır.

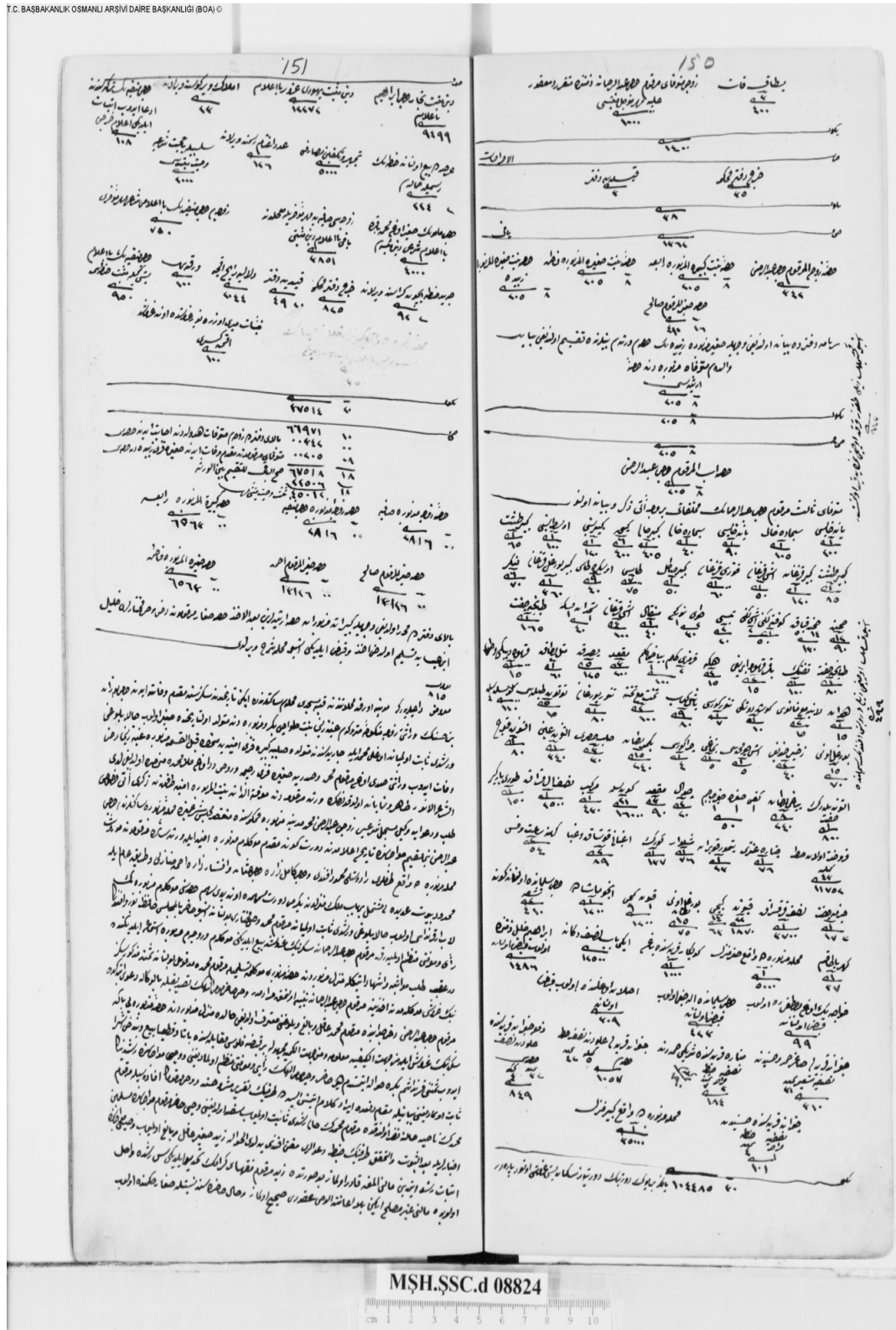
Ek 1: Göncü Hacı Abdurrahman'ın 814 Numaralı Tereke Kaydı

BOA, MŞH.ŞSC.d., Urfa Şer'ıye Sicili, Sicil No: 208.

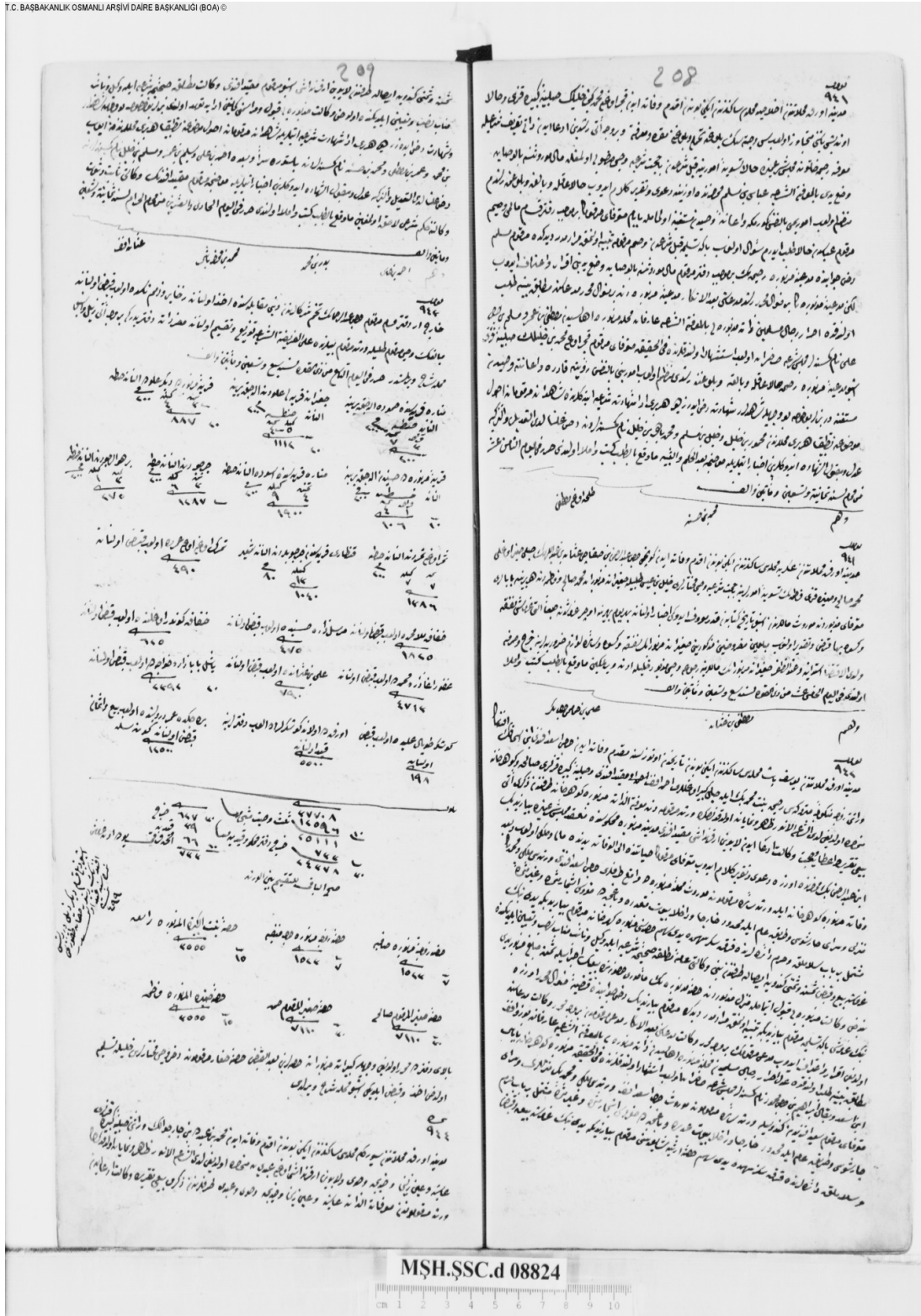

Ek 2: Göncü Hacı Abdurrahman'ın 814 Numaralı Tereke Kaydı (Devamı)

BOA, MŞH.ŞSC.d., Urfa Şer'iyeye Sicili, Sicil No: 208.

Ek 3: Göncü Hacı Abdurrahman'ın 943 Numaralı Tereke Kaydı

MŞH.ŞSC.d 08824

cm 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

BOA, MŞH.ŞSC.d., Urfa Şer'ıye Sicili, Sicil No: 208.

Öğr. Gör.
Murat ERKOÇ

Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Atatürk İlkeleri
ve İnkılap Tarihi, Gaziantep / Türkiye
murat.erkoc@hku.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-6493>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
14/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.753223>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Selçuklu Devleti İle Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnilerin Ve Şiilerin Üzerine Etkisi

The Effects of the Challenge of Dominance between the Seljuk State and the Buwayhid State on the Sunnies and the Shitees Living in Baghdad

Öz

Abbasi Devleti'nin 945 yılında siyasi ve iktisadi açıdan bunalım içerisine girdiği dönemde Şii Büveyhi Devleti'nin Bağdat'ı ele geçirmesi, İslam dünyasında Sünni-Şii çatışmasının şiddetlenmesine neden olmuştur. Abbasi Devleti'ne karşı Kuzey Afrika'da kurulan Şii Fatımi Devleti'nin Abbasilerin siyasi, dini ve iktisadi açıdan zayıflaması için Büveyhiler Devleti'ne destek vermesi, Abbasi Devleti'ni müşkül bir durumda bırakmıştır. Ayrıca Bağdat'ta Büveyhiler, Mısır ve Suriye'de Fatımilerin Ehli Sünnet akidesine ters düşen birtakım uygulamaları, mezhep çatışmalarının yaşanmasına neden olmuştur. Selçukluların kudretinin yayılmaya başladığı dönemde Sünnilerin hamiliğini üstlenmeye başlaması karşısında oldukça rahatsız olan Büveyhiler, Abbasi Halifesi başta olmak üzere Sünnileri baskı altına almaya başlamıştır. Bağdat'ta Büveyhiler'in baskısı karşısında zor durumda kalan Abbasi Halifesi, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. 1055 yılında Bağdat'a gelen Tuğrul Bey'i Abbasi veziri ve Büveyhi Sultanı Melikü'r Rahim'in büyük bir törenle karşılaması, Şiileri oldukça rahatsız etmiştir. Nitekim ertesi gün pazarda alışveriş yapan Selçuklu askerleri ile halk arasında yaşanan tartışma büyük bir olaya dönüşmüştür. Tuğrul Bey, bu olayların yaşanmasında sorumlu olarak gördüğü Melikü'r Rahim'in huzuruna gelmesi için eman vermiştir. Melikü'r Rahim ve erkânı, Tuğrul Bey'in huzuruna çıktuktan sonra derdest edilerek hapsedilmiştir. Böylece Büveyhilerin İslam dünyası üzerindeki etkisi tamamen ortadan kaldırılmıştır. Büveyhiler'den sonra İslam dünyasının hamisi olan Selçuklular, Büveyhiler döneminde Ehli Sünnet akidesine ters düşen birtakım uygulamalara son vererek mezhep çatışmalarının sona ermesini sağlamıştır. İlerleyen süreçlerde Şii Fatımiler, Bağdat'ı yeniden Şiiliğin merkezi haline getirmek istemesine rağmen başarılı olamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Büveyhiler, Abbasiler, Bağdat, Sünniler, Şiiler

ATIF: ERKOÇ Murat, "Selçuklu Devleti İle Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnilerin Ve Şiilerin Üzerine Etkisi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (595-615)

CITE: ERKOÇ Murat, "The Effects of the Challenge of Dominance between the Seljuk State and the Buwayhid State on the Sunnies and the Shitees Living in Baghdad", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (595-615)

Abstract

During the period when the Abbasid State was in crisis political and economic terms in 945, the Shia Buwayhid State's seized Baghdad and thus Sunni-Shiite conflict intensified in the Islamic world. A number of practices that are in contradiction with the People of the Sunnah Buwayhids in Baghdad, the Ahl al-Sunnah of Egypt, and the Fatimids in Syria have led to sectarian conflicts. During the period when the power of the Seljuks began to spread, Buwayhids, who were very disturbed by the fact that the Sunnis started to take over the patronage, started to oppress the Sunnis, especially the Abbasid Caliph. The Abbasid Caliph, who was in a difficult situation due to the pressure of Buwayhids in Baghdad, invited Tuğrul Bey to Baghdad. The meeting of Tuğrul Bey, who came to Baghdad in 1055, to the Abbasid vizier and Buwayhid Sultan Melikürr Rahim with a great ceremony, disturbed the Shiites. As a matter of fact, the debate between the Seljuk soldiers who shop in the market the next day and the public has turned into a big event. Tuğrul Bey issued a decree to come to the presence of Melikü'r Rahim, whom he considered responsible for the occurrence of these events. Melikü'r Rahim and his fore comers were imprisoned after he appeared before Tuğrul Bey. Thus, the influence of Buwayhids on the Islamic world was completely eliminated. The Seljuks, the patron of the Islamic world after Buwayhids, ended the sectarian conflicts by ending a series of practices that were contrary to the Ahl al-Sunnah creed. In the forthcoming processes, the Shia Fatimids even they wanted to make Baghdad the center of Shiite again, could not succeed.

Keywords: Seljuks, Buwayhids, Abbasids, Baghdad, Sunnis, Shiites

1) Giriş

Emevi Devleti, 661 yılında Şam'da kurulduğu zaman devletin sınırları, Buhara'dan Kayrevan'a, Hicaz bölgesinden Şam'a Irak'a, İran'a, Mısır'a, Cezayir'e, Fars'a, Horasan'a, İstanbul sınırlarına, Anadolu'ya ve Ceyhun nehrinin diğer yakasına kadar ulaşmaktaydı.¹ Muaviye b. Ebu Süfyan, yönetimi aldığı zaman İslami fetih hareketlere hız kesmeden devam etmiştir. Bunun neticesinde İslami sınırlar, İslam tarihinin en ünlü komutanları Tarık b. Ziyad ve Musab b. Nusayr tarafından İspanya'ya kadar ulaşmıştır. İspanya'da Müslümanların fetih hareketleri devam ederken bir taraftan Abbasiler, Emevi hanedanlığına son verirken diğer taraftan Endülüs'e göç etmeye başlayan Berberiler ile Araplar arasında yaşanan asabiyet meselesi, bölgede şiddetli çatışmaların yaşanmasına yol açmıştır. Endülüs topraklarına yakın olduğu bilinen Mağrib'de kabileler arası yaşanan çatışmaların yanı sıra Abbasilerin baskısından kaçıp bölgeye gelen Haricilerin Sünni-Şii çatışmasına sebebiyet vermesi İslam dünyasını olumsuz yönden etkilemiştir.²

Endülüs bölgesinde bu gelişmeler yaşanırken Emeviler'den sonra kurulan ve Hilafet merkezi olarak Irak'ı tercih eden Abbasiler dönemine baktığımız zaman Abbasi İhtilali sonrası Şiilerin yönetimde hak iddia ettiğini görmekteyiz. Şiilerin bu iddiası üzerine Abbasi halifesi Ebu'l Abbas es-Seffah'ın cuma hutbesinde kendilerine bu makamın Allah

1 İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdü'l-Ferid*, VII, (düz. Abdulmecid et-Terhini), Beyrut, 1983, s. 275-282.

2 Zeynep Nur Özmen "9-11. Yüzyıllar Arasında Endülüs Emevileri ve Fatımi Devleti İlişkileri", (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2019, s. 4.

tarafından bahşedildiğini söylemesi,³ Şiiler tarafından birtakım isyanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak Abbasilerin baskıcı politikasından dolayı bu isyanlar sonuçsuz kalmıştır. Mesela Abbasi yönetimine isyan eden Abbasi komutanı İbrahim b. Bessam, Cafer b. Muhammed'e yazdığı mektupta kendisine biat ettiğine söylemesine rağmen Abbasi yönetiminden çekinen Cefer b. Muhammed, bu durumun entrika olduğunu düşünerek Halife'ye durumu bildirmiştir.⁴ Abbasilerin baskısından kaçarak Mağrib bölgesine gelen Haricilerin burada dini, siyasi ve sosyal alanda birtakım çatışmaların çıkmasına sebebiyet vermeleri, Sünni-Şii çatışmasının alevlenmesine neden olmuştur. Abbasilerin Hariciler'den dolayı Kuzey Afrika'daki otoritesini kaybetmesi, Midrariyye, Rüstemiyye, Edarise ve Ağlabiyye gibi bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına ve bölgenin Şii merkezi haline dönüşmesine neden olmuştur.⁵ Şüphesiz Kuzey Afrika'daki bu oluşumlar, Şii Fatımi Devleti'nin kurulmasına doğrudan etki etmiştir.

İsmaili Şia'sına mensup olup 909 yılında Sünni Abbasi Devleti'ne karşı Mağrib'te kurulan ve zamanla Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesine egemen olduktan sonra⁶ bu bölgeleri Şiiliğin merkezi haline getiren mezhep devleti Fatımilerin 968 yılında Kahire'yi başkent olarak ilan edip Mısır'da hutbede ve sikkede Abbasi Halifesi'nin adını çıkartarak yerine Halife Muizz-Lidinillah'ı ikame etmeleri, İslam dünyasında Bağdat'tan sonra Mısır ve Suriye'nin de Şiiliğin merkezi haline dönüşmesine neden olmuşlardır. Ayrıca 976 yılında Mekke'de Muizz-Lidinillah adına hutbe okutulması,⁷ İslam tarihinde ilk defa Şii hilafetinin tesis edilmesine ve Şiilerin İslam âlemine tamamen hâkim olmasına neden olmuştur. Mısır'da Fatımiler adına hutbe okutulması üzerine Abbasi Halifesi, silah zoruyla karşı koyamayacağını bildiği için onların Ehl-i Beyt'e mensup olmadıklarını dile getirerek Müslümanların neseplerine şüpheyle bakmalarını sağlamaya çalışmıştır.⁸ Fatımiler, Mısır'a ve Suriye'ye hâkim olduktan sonra Bağdat'ta olduğu gibi Şii ezanı, namazda besmelenin açıktan okunması⁹ ve Sahabe'ye hakaret edilmesi geleneğini devam ettirmişlerdir.¹⁰ Büveyhilerin Bağdat'a Fatımilerin ise Mısır ve Suriye'ye egemen olmaları ile birlikte Şia'nın İslam dünyası üzerindeki etkisi Tuğrul Bey'in Bağdat seferine kadar devam etmiştir.

2) Büveyhiler'in Bağdat'a Hâkim Olmasından Sonra Sünniler ile Şiiler Arasında Yaşanan Gelişmeler

Deylem asıllı olan Büveyhiler, Şirzil hanedanına mensup olup babaları, Ebu Şuca Büveyh b. Fenna Hüsrev'dir. Büveyh'in Ebu'l-Hasan Ali, Ebu Ali Hasan ve Ebu'l Hasan

-
- 3 Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, VII, (düz. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire, 1967, s. 425.
  - 4 Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Ensabu'l Eşraf*, IV, (düz. Süheyl Zükkar, Riyad Zirikli), Beyrut, 1996, s. 225.
  - 5 Muhammed Süheyl, Tokuş, *Tarihu Fatimiyyine fi Şimali İfrikkiye ve Mısır ve Biladu Şam*, Beyrut, 2007, s. 19.
  - 6 Yunus Emre Aydın, "Fatımiler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fatımi-Kutâme İlişkileri (762-972)", *Anasay*, S. III, 2018, s. 80.
  - 7 Fuad Seyyid Eymen, "Fatımiler", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 229.
  - 8 Erdoğan Merçil, "Fatımilerin Dış Siyaseti" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1988, s. 210.
  - 9 Neşet Çağatay, "Fatımiler Devleti'nin Kuruluşu ve Akideleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, Ankara 1958-1959, s. 71.
  - 10 İbn Kesir, Ebu'l Fida İmadüddin İsmail, *el-Bidayet ve en-Nihayet*, XI, Beyrut, 1991, s. 233.

Ahmed adında üç oğlu vardır.¹¹ Bunlar, 928 yılında Emir Mekan b. Kaki'nin emrinde Samaniler'in hizmetine girmişlerdir. Ancak daha sonra Ziyari Hanedanı'nın kurucusu olan Merdavic'in¹² hizmetine giren Ali b. Büveyh, Mekan'a karşı yapılan savaşta büyük başarı göstermesi üzerine Merdavic tarafından ödüllendirilerek 933 yılında Kerc valiliğine atanmıştır.¹³ Hırslı bir kişiliğe sahip olan Ali b. Büveyh, 934 yılında Şiraz'ı ele geçirip Fars topraklarına sahip olduktan sonra Halife Razı Billah'a yazdığı mektupta Halifeye tabi olduğunu ve bu toprakların kendisine ikta olarak verilmesi karşılığında her yıl sekiz milyon dirhem vereceğini söylemiştir. Halife'nin gönderdiği hil'at'ı giyip sancağı açarak şehre giren Ali b. Büveyh, burada Büveyhilerin Fars kolunu kurmayı başarmıştır. Ayrıca Halife'ye sözünü verdiği sekiz milyon dirhemi ödememiştir.¹⁴ Ali b. Büveyh, Fars bölgesini daha sonra kardeşi Ebu Ali Hasan b. Büveyh ise Kirman, Rey ve Ahvaz'ı, almayı başarmıştır. Böylece Büveyhiler, Fars, Hamedan ve Cibal'i hudutlarına dâhil ederek Büveyhi Devleti'nin temellerini oluşturmuşlardır.¹⁵

Diğer kardeşleri Ebu'l Hasan Ahmed ise Hilafetin merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmenin peşindeydi. 945 yılında Bağdat'a gelen ve burada "*Emiru'l Umera*" olan Ahmed b. Büveyh'e Halife Müstekfi Billah tarafından "*Muizzuddevle*" lakabı verilmiştir. Ayrıca Halife, Ali b. Büveyh'e "*İmadüddeve*", ortanca kardeşleri Ebu Ali Hasan b. Büveyh'e ise "*Rükneddevle*" lakabını vermiştir.¹⁶ 946 yılında Abbasi Halifesi Müstekfi Billah'ın gözüne mil çekilip hapse atılmasından sonra Emiru'l Umera Ahmed b. Büveyh tarafından Abbasi Halifeliğine el-Muti'-Lillah'ın getirilmesiyle birlikte Bağdat şehri tamamen Şiilerin kontrolüne geçmiştir. Ahmet b. Büveyh, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Abbasi yönetimine el koymak istemesine rağmen Abbasi Halifesinin İslam dünyası üzerindeki nüfusundan dolayı yaptığı istişare neticesinde el-Muti'-Lillah'a tabi olduğunu açıklamıştır.¹⁷ Ancak Büveyhilerin yönetimi tamamen ele geçirdiği için Abbasi Devleti'nin dini yetkileri dışında herhangi bir otoritesi kalmamıştır.¹⁸ Kuruluş döneminde Şia'nın bir kolu olan Zeydilere mensup olmalarına rağmen daha sonraki dönemlerde İsnaaşeriyye'ye bağlı oldukları iddia edilen¹⁹ Büveyhilerin Bağdat'ı ele geçirmesi, Şiilerin nüfusunda hızlı bir şekilde artışın yaşanmasına neden olmuştur. Nitekim Şiiler için Bağdat'ta "*Babüt Tak*" adıyla yeni bir

11 İbnü'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan, *el-Kamil fi et-Tarih*, VII, (düz. M.Yusuf Dukak), Beyrut 1987, s. 87.

12 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 47; Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 496.

13 Müneymine, Hasan, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İçtimai ve es-Sekafi*: Mukatatu Faris Beyrut, 1987, s. 121; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 89.

14 Müneymine, *aynı eser*, s. 124; İbnü'l Esir, Ali b. Büveyh'in halifeye teklif ettiği miktarı *milyon dirhem* olarak kaydetmiştir. *Aynı eser*, VII, s. 95.

15 Yusuf el-Iş, *Tarihü'l Asri'l Hilafeti'l Abbasiyye*, Dımaşk, 1977, 169.

16 İbn Miskeveyh, Ebu Ali Muhammed, *Tecaribu'l Umem ve Teakubul Himem*, V, (düz. Seyyid Kesrevi Hasan), Beyrut, 2003, s. 275; Ebu'l Ferec, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l Mülik ve'l Umem*, XIV, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta), Beyrut, 1995, s. 42,43; Müneymine, *aynı eser*, s. 127.

17 Hasan İbrahim Hasan, *Nüzumu'l İslamiyye*, Kahire, Tarihi Belirsiz, s. 63; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 208.

18 el-Biruni, Ebu Reyhan Muhammed, *el-Asaru'l Bakiye ani'l Kuruni'l Haliye*, (neş. Eduard Sachau), Leipzig, 1878, s. 132; Hasan *Nüzumu'l İslamiyye*, s. 63.

19 Ahmet, Güner, Büveyhiler Dönemi ve Çok Seslilik, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XII, İzmir 1999, s. 50.

bölge oluşturulmuştur.²⁰

Büveyhiler dönemi öncesi Abbasilerin idaresinde yaşayan Şiiilerin durumuna baktığımız zaman Emevilere karşı Horasan bölgesinde başlatılan Abbasi ihtilalinde Sünniler ile birlikte hareket edip²¹ Abbasi Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynamalarına rağmen istedikleri rahatı elde edememişlerdir. Abbasi Devleti'nin ilk dönemlerinde Hz. Ali taraftarı olan Abbasi veziri Ebu Seleme el-Hallal'ın Halifeliğin Hz. Ali'nin soyundan gelenlere ait olduğunu düşünerek Ebu'l Abbas es-Seffah ile mücadele etmesi,²² Şiiilerin Büveyhiler dönemine kadar baskı altında yaşamalarına neden olmuştur. Abbasi devri şairlerinden Ebul Atahiyye'nin şu ifadesi, Abbasilerin Şiiilere karşı uyguladıkları baskıyı göstermektedir. “*Keşke Mervanoğulları'nın zorbalığı bize geri dönse, Abbasoğulları'nın adaleti ateş olup yok olsa.*”²³ Büveyhiler dönemine kadar Şiiiler, Bağdat'ta Kerh bölgesinde azınlıkta ve zayıf bir durumda olduklarından dolayı zaman zaman birtakım şiddete ve baskılara maruz kalmışlardır.²⁴ Sünniler ile Şiiiler arasında yaşanan çatışmalar, Büveyhilerin Bağdat'taki hâkimiyetinden sonra da hız kesmeden devam etmiştir. Şüphesiz Ahmed b. Büveyh'in Bağdat'ı merkez yapmasından sonra Bağdat'a hâkim olan Şiiilerin Ehli Sünnet akidesine ters düşen birtakım gelenekleri uygulamaya başlaması,²⁵ Sünniler ile olan çatışmaların şiddetlenmesine yol açmıştır.

Şiiilerin Ehli Sünnet itikadına ters düşen ve Sünniler ile Şiiiler arasında fitnenin ortaya çıkmasına da neden olan geleneklerinden bir tanesi bazı Sahabelere hakaret edilmesidir. (Sebbü's-Sahabe) 949 yılında Sünniler, Şiiilerin yaşadığı Kerh semtini bu yüzden yağmalamışlardır.²⁶ 962 yılında Muizzudevle tarafından Bağdat'taki mescitlere asılan yazıda şu ifadeler yer verilmiştir. Allah, Muaviye b. Ebu Süfyan'a, Fedek'i hurmalığını (Hz. Peygamber'e tahsis edilen köy) gasp eden Hz. Ebubekir'e, Abbas'ı şura meclisinden çıkararak Hz. Ömer'e, Ebuzer el-Gıfari'yi sürgüne gönderen (90 yaşında Medine'den Şam'a sürgün edilmiştir.) Hz. Osman'a, Hz. Hasan'ı Hz. Peygamberin yanına defnedilmesini engelleyen Mervan b. Hakem'e lanet etsin.²⁷ Sahabe, sadece Bağdat şehrinde değil Fatımilerin ve Hamdanilerin hâkimiyeti altında bulunan Mısır, Şam, Irak, Horasan, Hicaz ve Mağrib'in genelinde de kâfir olarak ilan edilmiştir.²⁸ Burada Hz. Peygamber'in Sahabeye hakaret edilmemesi konusunda söylemiş olduğu bazı hadisleri ifade etmemiz gerekmektedir. Hz. Peygamber bu konu üzerine şöyle buyuruyor: “*Ashabımı seven beni sevdiği için sevmiştir. Onlara kin tutup buğz eden bana kin tuttuğu için buğz etmiştir. Onlara eziyet eden bana*

20 Muharrem Akoğlu, “Büveyhilerin Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine”, *Bilimname*, S. II, Kayseri, 2009, s. 130.

21 Faik Bulut, *Horasan Kimin Yurdu?*, İstanbul, 2014, s. 159.

22 Ayrıntılı bkz. el-Yakubi, Ebu'l Abbas Ahmed, *Tarihu Yakubi*, II, Leyden, 1883, s. 418-420.

23 İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *eş-Şi'ru ve eş-Şuara*, II, (düz. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire, 1982, s. 769.

24 Harun Yıldız, Maden, Ferhat, *Büveyhiler Dönemi Şii Düşünleri*, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, X/II, 2017, s. 271.

25 Safiyye Seade, *Min Tarihi'l Bağdad el-İctimai Tatavvuru Mensubi Kadı'l-Kudat fi'l Fetretayn el-Büveyhiyye ve es-Selçukîyye*, Beyrut, 1988, s. 70.

26 Ebu'l Ferec, *ayn eser*, XIV, s. 75.

27 Ebu'l Ferec, *ayn eser*, XIV, s. 140; en-Nuveyri, *ayn eser*, XXVI, s. 109.

28 İbn Kesir, lanet yerine التکفير kelimesini kullanmıştır. التکفير, Arapça'da kâfir olarak ilan etmek anlamına gelmektedir. İbn Kesir, *ayn eser*, XI, s. 233.

eziyet etmiştir. Bana eziyet eden de Allah'a eziyet etmiştir."²⁹ Yine Tirmizi'de geçen bir hadiste, "*Ashabıma dil uzatanları görürseniz, onlara Allah sizlerin şerrinize lanet etsin, deyin.*"³⁰ Başka bir hadiste ise "*Kim ashabıma dil uzatırsa bala dil uzatmış olur. Kim de bana dil uzatırsa Allah'a dil uzatmış olur.*"³¹ buyurmuştur.

Büveyhiler döneminde Şiiler tarafından gelenek haline gelen diğer bir uygulama ise Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edildiği Muharrem ayının onuncu gününün 963 yılından itibaren matem günü (Aşura) olarak kabul edilmesidir.³² Muizzudevle, matem günü, sokaklardaki dükkânların açık kalmasını ve halkın yemek pişirip yemesini tamamen yasaklatmıştır.³³ Oruç tutarak Kerbela gününde şehit edilen Hz. Hüseyin'i yâd eden Şiiler,³⁴ Ümmü Cafer ve Kureyş Mezarlığı yolu arasında sokaklara çıkıp burada dövünerek kendilerine işkenceler edip kurbanlar kesmişlerdir. Ancak düzenledikleri gösteriler esnasında yaptıkları tezahüratlar karşısında Sünnilerin rahatsız olması, şiddetli çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur.³⁵ Kadınların bugüne özel kıyafetler giyip sokağa çıkarak Hz. Hüseyin adına mersiyeler dizmesi ve sokakların ve dükkânların kapatılmasından sonra yapılan gösteriler³⁶ üzerine Sünniler ile Şiiler arasında birtakım çatışmalar meydana gelmesine rağmen Abbasi halifesi ve Sünni ulema, Muizzudevle'nin Şiilere vermiş olduğu destekten dolayı tepkilerini ortaya koyamamışlardır.³⁷ Ancak Şiilerin her yıl düzenlediği gösterilere tahammül edemeyen Sünniler, 965 yılında Berasa Mescidini basarak orada bulunan bazı Rafizileri öldürmüşlerdir.³⁸ İbn Tağriberdi, Matem gününü çirkin bir durum olarak değerlendirirken³⁹ İbn Kesir ise bugüne kadar böyle bir olaya tanık olunmadığı için olayın ilginç olduğunu kaydetmiştir.⁴⁰ 962 yılından itibaren Sünniler ile Şiiler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmasına rağmen Matem günü, Bağdat'ta Şiiler tarafından gelenek haline gelerek her yıl düzenlenmiştir.⁴¹ Ancak Ebu'l Hasan b. el-Muallim el-Kevkebi, 993 yılında Büveyhi sultanı olduktan sonra Kerh ve Babu Tak bölgesinde yaşayan Şiilerin Aşura günündeki yas tutma geleneklerine son vermiştir.⁴²

-
- 29 Tirmizi "*Bu ilginç bir hadistir. Onu sadece bu yüzden biliyoruz.*" diye şerh düşmüştür. et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, *el-Camiu'l Kebir*, VI, (düz. Beşşar Avvel Ma'ruf), Beyrut, 1996, s. 169; İbnü'l Uşari, Ebu Talip Muhammed, Fedailu Ebibekr es-Sıddık, (düz. Ömer Abdulmun'im), Tanta, 1993, s. 81.
- 30 et-Tirmizi, *aynı eser*, VI, s. 172.
- 31 İbnü'l Uşari, *aynı eser*, s. 81.
- 32 el-Musevi, Musa, *eş-Sia ve et-Tashih: es-Sira' Beyne eş-Sia ve et-Teşeyyu*, Amerika, 1988, s. 99; Safiyye Seade, *aynı eser*, s. 69; Yusuf Şevki Yavuz, *Aşura, DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 26.
- 33 ez-Zehebi, Ebu Abdullah Şemsettin, *el-İber Fi Haberi Men Gaber*, II, (düz. Ebu Hacir Muhammed es-Said), Beyrut, 1985, s. 89; el-Yafi, Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir'atu'l Cenani ve İbretu'l Yakzan*, II, (düz. Halil Mansur), Beyrut, 1997, s. 261; İbn Tağriberdi, Ebu'l Mehasin Cemaleddin, *el-Nucumu'z Zahire fi Müluki Mısır ve'l Kahire*, III, Kahire, 1963, s. 334; İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 243.
- 34 Safiyye Seade, *aynı eser*, s. 70.
- 35 Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XIV, s. 155.
- 36 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 243; İbn Tağriberdi, *aynı eser*, III, s. 334; ez-Zehebi, *aynı eser*, II, s. 89; el-Yafi, *aynı eser*, II, s. 261; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 279.
- 37 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 243.
- 38 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 254.
- 39 İbn Tağriberdi, *aynı eser*, III, s. 334.
- 40 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 243.
- 41 İbn Tağriberdi, *aynı eser*, III, s. 334.
- 42 ez-Zehebi, *aynı eser*, II, s. 160; İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 311; el-Yafi, *aynı eser*, II, s. 312; İbn Tağriberdi,

Büveyhiler döneminde Bağdat'ta gelenek haline gelen diğer bir uygulama ise Gadir-i Hum meselesidir. Gadir-i Hum, Mekke ile Medine arasında Cuhfe yakınlarındaki yerin adıdır. Başta İsnâaşeriyye olmak üzere bütün Şii'lere göre Hz. Peygamber, veda hutbesinden dönerken önemli bir hususu bildirmek amacıyla burada ashabını toplayarak "Sekaleyn Hadisi" olarak meşhur olan Tirmizi ve Müslim'de geçen geçen şu hadisleri buyurmuştur: "Ben kimin Mevla'sı isem Ali'den onun Mevla'sıdır."⁴³ "Ey insanlar, sizlere iki şey bıraktım. Bunlara sımsıkı sarılan yolunu kaybetmez: Allah'ın kitabı ve Ehli Beytim."⁴⁴ Müslim'de geçen diğer bir hadis-i şerife baktığımız zaman şöyle buyurmuştur: "Ey insanlar, şüphesiz ben beşerim ve rabbimin elçisiyim. Size sekaleyni bırakıyorum. Onlara sımsıkı sarılın onlardan birisi Allah'ın nuru ve hidayeti olan Kuran-ı Kerim, diğeri ise Ehli Beytim. Sizlere Ehli Beytim konusunda Allah'ı hatırlatıyorum. Sizlere Ehli Beytim konusunda Allah'ı hatırlatıyorum. Sizlere Ehli Beytim konusunda Allah'ı hatırlatıyorum."⁴⁵ Hadis'te geçen "Mevla" kelimesine farklı bir anlam yükleyen Şiiler, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından halife olarak tayin edildiğine inanmışlardır. Ancak Mevla, lügatte efendi, nimet veren, azat eden, himaye eden, dost, komşu, amcaoğlu, müttelik, köle, kul ve yakın akraba anlamlarına gelmektedir.⁴⁶

Sekaleyn hadislerini temel alan Şiiler, bugünü bayram olarak ilan etmelerine rağmen⁴⁷ Emeviler ve Abbasiler döneminde baskıya maruz kaldıklarından dolayı kutlayamamışlardır. Ancak Ahmed b. Büveyh, 964 yılında, Gadir-i Hum'u bayram olarak ilan etmesi üzerine evlerinin önünde ateşler yakan Şiiler, çarşılarda ve sokaklarda borazan çalarak kutlamalar yapmışlardır.⁴⁸ Ayrıca Şiiler, geceleyin bayram namazı ile zeval vaktinden önce iki rekât namaz kılıp bugüne özel kıyafetler giydikten sonra kurbanlar kesip köleler azat ederlerdi.⁴⁹ Aşura günü gibi Bağdat'ta gelenek haline gelen Gadir-i Hum gününde yapılan gösteriler karşısında Sünniler rahatsız olmalarına rağmen herhangi bir mukavemet gösterememişlerdir. Mesela Sünniler bir süre Abbasi halifesi el-Kadir Billah'ın bu gösterileri durdurmasını istemelerine rağmen başarılı olamamışlardır.⁵⁰

Sünniler ile Şiileri karşı karşıya getiren diğer bir olay ise 969 yılında Bağdat'ın Katiatu bölgesinde okunan ve Ehli Sünnet akidesine ters düşen Şii ezanın okunmasıdır. Şiiler, ezana ilave olarak, Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah (Şahitlik ederim ki Ali Allah'ın dostudur), Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah, Muhammed ve Ali hayru'l-beşer, femem eba fekad kefer femem radiye fekad şeker (Muhammed ve Ali insanların en hayırlı olanıdır, kim

aynı eser, IV, s. 162.

43 et-Tirmizi, *aynı eser*, VI, s. 79; el-Kalkaşendi, Ebu'l Abbas Şihabüddin, Şübhu'l A'sa fi Şina'ati'l İnşa, II, Kahire, 1913, s. 407.

44 et-Tirmizi, *aynı eser*, VI, s. 124.

45 Zeyd b. Harise, Hz. Peygamberin bu hadisi Mekke ile Medine arasındaki Humma denilen bölgede söylediğini rivayet etmiştir. Müslim, Ebu'l Hüseyin el-Haccac, *Sahihu Müslim*, IV, (düz. Muhammed Fuad Abdulbaki), Beyrut, 1991, s. 1873.

46 İbnü'l Esir, Ebü's-Seadat Mecdüddin el-Mübarek, *en-Nihaye fi Ğaribi'l Hadaş ve'l-Eser*, V, (neş. Mahmud Muhammed et-Tanahi), Kahire, 1963, s. 228.

47 el-Kalkaşendi, *aynı eser*, II, s. 407; Safiyye Seade, *aynı eser*, s. 70, 71.

48 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 242; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VII, s. 280.

49 el-Kalkaşendi, *aynı eser*, II, s. 407.

50 Safiyye Seade, *aynı eser*, s. 71.

onları reddederse küfretmiş olur, kim razı olursa şükretmiş olur), Hayya ala hayri'l amel (Haydi hayırlı amele)⁵¹ kısımlarını eklemişlerdir. Abbasi Halifelerin gücünü kaybettiği dönemde Bağdat'ta Büveyhiler, Mısır ve Suriye'de ise Şii devleti kuran Fatımiler, Şiiliği ve mezhep mücadelelerini tahrik etmişlerdir.⁵² Şiiilerin İslam dünyası üzerindeki bu üstünlüğü Tuğrul Bey'in Bağdat seferine kadar devam etmiştir.

3) Selçuklu Devleti ile Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnilerin ve Şiiilerin Üzerine Etkisi

Hız. Ömer döneminde 642 yılında yapılan Nihavend Savaşı sonrası Sasani Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte başlayan Türk-Arap ilişkileri, yaklaşık yarım asır karşılıklı mücadeleler ile geçmesine rağmen Türkler, bu tarihten itibaren İslamiyet'i kitleler halinde kabul etmeye başlamışlardır. Ayrıca Emeviler Devri'nde Müslüman olan bazı Türklerin yönetimde bir takım görevler aldıkları bilinmektedir.⁵³ Ancak Emeviler Devri'nde dini duyguları zayıf olan idarecilerin, Hız. Peygamber'in soyundan gelenlere karşı yaptıkları zulümler ile İslam'ın eşitlik esaslarına aykırı olarak Müslüman olan kavimleri Mevali statüsünde görerek koyu bir Arap milliyetçiliğine sahip olmaları, Türkler başta olmak üzere diğer kavimlerin nefret etmemelerine neden olmuşlardır.⁵⁴ Mesela Türklerin Arapların saldırısına maruz kaldığı bölgelerden birisi Hazar Denizinin Güneydoğusunda yer alan Curcan bölgesidir. Emevi Halifesi Süleyman b. Abdulmelik döneminde Yezid b. Mühelleb komutasında Curcan'a giren Araplar, şehri yağmaladıktan sonra Türklerle karşı büyük bir katliam gerçekleştirmişlerdir.⁵⁵ Emevilerin gayri Araplara karşı benimsedikleri bu anlayış, 746 yılında Horasan'da Ebu Müslim Horasani tarafından başlatılan ve farklı kesimlerde olan insanların destek verdiği Abbasi İhtilali'ne kadar devam etmiştir.⁵⁶

Abbasi Devleti, iktidara geldikten sonra Emeviler'in aksine özellikle Türkler'e karşı Mevali anlayışını uygulamaması Türklerin İslamiyet'i kabul etme sürecini hızlandırmıştır. Bu dönemde Türkistan'da İslamiyet'in yayılması ve Türk askerlerinin özellikle 751 Talas Savaşı'ndan sonra Hilafet ordusunda çoğalması, Türk Milleti'nin İslamlaşmasını ve İslam

-
- 51 Tenuhi, Kadı Ebu Ali Muhsin, *Nişvaru'l Muhadara ve Ahbaru'l Müzakere*, II, (düz. Abud eş-Şaleci), Beyrut, 1995, s. 133; İbn Kesir, Şii ezanın sadece Hayya ala hayri'l amel (Haydi hayırlı amele) kısmını kaydetmiştir. *aynı eser*, VII, s. 266; Ezan'da Hayya ala hayri'l amel kısmının yer aldığı rivayetini Hadis kitaplarında sadece Beyhaki aktarmıştır. Hız. Bilal, bir gün sabah ezanını okurken Hayya ala hayri'l amel demesi üzerine Hız. Peygamber, Hayya ala hayri'l amel yerine Es-salatu hayrun mine'n-nevm'i (Namaz uykudan hayırlıdır.) söylemesini istemesi üzerine Hız. Bilal bir daha Hayya ala hayri'l amel'i söylememiştir. Beyhaki, Ebubekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübra*, I, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta), Beyrut, 2003, s. 625; Şii kaynaklar ise bu durumun aksine Hız. Peygamber döneminde Ezan'da yer alan Hayya ala hayri'l amel kısmının insanların namaza düşkün olup cihadı ihmal edeceklerini düşünen Hız. Ömer tarafından silindiğini aktarmaktadırlar. İbn Uşfur, İbrahim ed-Dirazi el Bahrani, *el-Hadai-ku'n-Nazira*, VII, (düz. Muhammed Taki el-İrevani), Beyrut, 1985, s. 438; Büveyhiler döneminde Kerh, Meşhed'deki Mescid-i el-Atikat, Mekabi Kureyş ve diğer bölgelerde okunan sabah ezanına Es-salatu hayrun mine'n-nevm yerine Hayya ala hayri'l amel kısmı yeniden eklenmiştir. İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 335; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 7; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 68.
- 52 Şemsettin, Günaltay, Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyası'nın Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu" *Bulleten*, VII/XXV, Ankara 1943, s. 87.
- 53 Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013, s. 15.
- 54 Osman Turan *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 2019, s. 157.
- 55 Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberi, *aynı eser*, VI, s. 532-545; Kitapçı, Zekeriya, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Konya, 2004, s. 240;
- 56 Bulut, *aynı eser*, s. 159.

dünyasına hâkimiyetini hazırlamıştır.⁵⁷ Halife Me'mun döneminde Avasım, Türklerin desteğini alarak Halife olan Mu'tasım döneminde ise Samarra şehirlerinin kurulması, Türkler'in siyasi açıdan büyük bir güç haline gelmesinde etkili olmuştur.⁵⁸ İlerleyen süreçlerde Türkler'in nüfusu karşısında siyasi otoritesini kaybeden Abbasi Halifelerinin iktidarda ve hayatta kalmaları Türklerin insaf ve merhametine kalmıştı.⁵⁹ Mesela Cafer b. Mu'tasım, Mütevekkil Alellah unvanı alarak Türkler tarafından halife olarak tayin edilmiştir.⁶⁰ Özellikle Babek olayı sonrası yönetimde söz sahibi olmaya başlayan Türk komutanların rekabet içerisine girmeleri,⁶¹ Abbasi Devleti'nin dağılma sürecini hızlandırmıştır. 945 yılında Büveyhiler'in Bağdat'a hâkim olması sonrası İslam dünyası üzerinde otoritesini tamamen kaybeden Abbasi Devleti'nin bu durumu Tuğrul Bey dönemine kadar devam etmiştir.

Selçuk Bey'in yaklaşık 1007 yılında ölümünden sonra Türk töresine ve geleneğine göre Kınıkların başına beyliğin en büyük evladı olan Arslan Yabgu geçmiştir.⁶² Arslan Yabgu, bey olduktan sonra ailenin diğer bireyleri, kendilerine bağlı olan Oğuz oymaklarının başında yarı müstakil bir şekilde varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁶³ Bu arada İlig Nasr Han'ın saldırısına maruz kalan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Buğra Han'ın topraklarına sığınmak zorunda kalmışlardır. Ancak bir süre sonra Tuğrul Bey, Buğra Han tarafından tutsak edilmiştir. Bunun üzerine harekete geçen kardeşi Çağrı Bey, Buğra Han'ın birçok askerini öldürerek kardeşi Tuğrul Bey'i kurtarmayı başarmıştır.⁶⁴

Samani Devleti'nin 1005 yılında yıkılması, Selçuklular ile Karahanlıları karşı karşıya getirmiştir. Samanilerden sonra İlig Han ile antlaşma yapan Gazneli Mahmut, Ceyhun sahiline kadar inip Türkistan şehirlerini ele geçirdikten sonra bu toprakları İlig Han ile birlikte paylaşarak Maverâünnehir bölgesine sahip olmuştur.⁶⁵ Ancak Karahanlı Şehzadesi Ali Tekin ve Arslan Yabgu arasında bir ittifak söz konusu idi. Öyle ki, Ali Tekin'in Buhara'yı ele geçirerek ülkesinin sınırlarını genişletmesi Arslan Yabgunun kendisine verdiği destekle olmuştur.⁶⁶ 1024 yılında Kadir Han unvanı alarak Karahanlı hükümdarı olan Yusuf Han'ın Gazneliler ile daha önce yapılan ittifakı devam ettirmesi, Selçukluları zor durumda bırakmıştır. Selçukluların güçlenmesinde oldukça rahatsız olan Gazneli Mahmut, hile yoluyla Arslan Yabguyu Semerkant'a getirterek tutuklatmıştır. (1025). Arslan Yabgu, 1032 yılında Kalincar kalesinde hayatını kaybetmiştir.⁶⁷ Türkmen birliğinin dağılmasına neden

57 Turan, *aynı eser*, s. 159.

58 Zekeriya Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askerin Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, 1987, s. 76; Yıldız, Harun "Abbasiler", *DİA*, I, İstanbul 1998, s. 50.

59 Kitapçı, *aynı eser*, s. 44.

60 Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, IV, İstanbul 2016, s. 259, 260.

61 Ebulfez Elçibey *Tolunoğulları Devleti*, İstanbul, 1997, s. 43.

62 Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara, 2004, s. 7.

63 Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 17.

64 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 237; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 155-156.

65 Ravendi, *aynı eser*, s. 147.

66 Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 163; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 156.

67 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 237; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 156; Ravendi, *aynı eser*, s. 150; el-Hüseyni, *aynı eser*, s. 4; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 163; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365.

olan bu süreç sonrası Gazneli Mahmud'un yardımıyla Arslan Yabguya bağlı 400 çadırılık Türkmen topluluğu Horasan bölgesine nakledilmiştir. Bu Türkmenler, ilerleyen süreçlerde Irak Selçukluların kolunu, Çağrı ve Tuğrul Bey'in liderliğinde ve Arslan Yabgunun oğullarının oluşturduğu kol ise Türkiye Selçuklularının kolunu oluşturacaktır.⁶⁸

Arslan Yabgunun ölümünden sonra beyliğe Selçuk'un hayatta kalan tek oğlu olan Musa Yabgu (İnanç) geçmesine rağmen idare Tuğrul ve Çağrı beylerin elindeydi. Karahanlı hükümdarı Ali Tekin, Tuğrul ve Çağrı beylerin güçlenerek Selçukluların başına geçmelerini istememiştir. Ancak Harezmi bölgesinde Gaznelilerin Harezmi valisi Harun b. Altuntaş'ın Selçukluları saldırması üzerine Tuğrul ve Çağrı beyler, Ali Tekinden yardım isteyerek birlikte hareket etmişlerdir. Sonraki süreçlerde Gazneli Mesud'a karşı Selçukluların ittifak içerisinde alması, Tuğrul ve Çağrı beylerin siyasi hayatta prestij kazanmalarına imkan sağlamıştır.⁶⁹ Ancak 1035 yılında Ali Tekin'in ölümünden sonra⁷⁰ Karahanlılar ile yapılan ittifakın sona ermesi, Selçukluları zor durumda bırakmıştır. Harezmi bölgesine gelen Tuğrul ve Çağrı Beyler, Harzamşah hükümdarı Harun b. Altuntaş ile ikili ilişkiler kurarak buraya yerleşmişlerdir. Daha sonra Sultan Mesut'un sahip olduğu topraklar olan Merv, Nasa ve Ferave topraklarına gelen Selçuklular, Sultan Mesut'un hizmetine girerek bu toprakların kendilerine yurt olarak verilmesini talep etmişlerdir. Ancak ülke bütünlüğünü bozacaklarını düşünen devlet erkânının görüşlerini dikkate alan Sultan Mesut, bu durumu kabul etmemiştir.⁷¹ Babası Mahmut gibi fetih hareketlerine devam eden Mesut,⁷² Selçukluları Horasan'da çıkarmak için harekete geçmiştir. Ancak 1035 yılında Nasa yakınlarında Hisar-ı Tank bölgesinde ağır bir mağlubiyet alması üzerine Nasa'yı Tuğrul Bey'e, Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Ferave'yi ise İnanç Yabguya vermek zorunda kalmıştır. Sultan Mesut'a karşı elde edilen bu galibiyet, Tuğrul ve Çağrı beylerde yeni devlet kurma fikrini kuvvetlendirmiştir.⁷³ Hisar-ı Tank bölgesinde aldığı mağlubiyetten sonra Horasan bölgesinde yaşayan Türkmenleri tamamen atmak isteyen Sultan Mesut 1038 yılında Selçuklulara karşı harekete geçmesine rağmen herhangi bir başarı elde edememiştir. Bu gelişme üzerine Selçuklular, tüm Horasan'a sahip olmayı başarmışlardır.

Horasanı ele geçirdikten sonra Tuğrul Bey Rey'e, Çağrı Bey Merv, Serahs ve Belh'e, amcası oğlu Hasan, Herat, Buşanc ve Sicistan'a, annesi bir kardeşi İbrahim Yenal ise Dihistan bölgesine sahip olmuştur.⁷⁴ Merv şehrinde Çağrı Bey kendi adına hutbe

68 Ayönü, *aynı eser*, s. 11; Abdullah Bayındır, "Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri", (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Gaziantep 2017, s. 23; Ayrıca bkz. Minhac Sirac Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri On İkinci Tabaka: Selçuklular*, (çev. Akbar A. Agdham), *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, 2010, s. 111-140.

69 Köymen, *aynı eser*, s. 4-5.

70 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 238; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 157; Sümer, Faruk, Tuğrul Bey, *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 344.

71 Cuzcani, Minhacuddin Osman b. Siraceddin, *Tabakat-ı Nasiri*, I, (Arapçaya Terc. Affaf es-Seyyid Zeydan), Kahire, 2013, s. 389; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 238-239; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 164; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 157.

72 el-Beyhaki, Ebu'l Fadıl, *Tarihu'l Beyhaki*, (Arapça'ya ter. Sadık Neşet, Yahya el-Hassab), Kahire, Basım Tarihi Yok, s. 431.

73 Cuzcani, *aynı eser*, I, s. 389; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, s. 23; Sümer, *aynı eser* s. 364; Bayındır, *aynı tez*, s. 28.

74 İbnü'l Cevzi, Şemseddin Ebu Muzaffer Yusuf, *Miratu'z Zaman fi Tevarihu'l Ayan*, XVIII, (düz. Muhammed Enes el-Hasan, Kamil Muhammed), Beyrut, 2013, s. 428.

okutulurken kendisine “*es-Sultanu’l Muzaffer*” lakabı verilen Tuğrul Bey adına ise Nisabur şehrinde hutbe okutulmuştur.⁷⁵ Selçukluların direncini kırmak isteyen ve 1039 yılında Horasan bölgesine hareket eden Sultan Mesut, Selçukluların beklemediği ağır yenilgi almalarını başarmıştır.⁷⁶ Ancak savaş sonrası iki taraf arasında antlaşma yapılmasına rağmen Selçukluların aykırı bir şekilde hareket etmesi, iki tarafı Dandanakan’da karşı karşıya getirmiştir. 1040 yılında yapılan savaşta Gaznelilere karşı üstün gelen Selçuklular, Horasan’da Gaznelilerin hâkimiyetine son vererek Büyük Selçuklu Devletini kurmayı başarmışlardır.⁷⁷ Şüphesiz Gazne topraklarında Selçuklu Devleti’nin kurulmuş olması, Horasan’ın resmi olarak Gaznelilerin elinden çıktığını gösterir.⁷⁸

Selçukluların Abbasi Halifesi ile ilk münasebeti, 1038 yılında Tuğrul Bey’in Horasan seferinden sonra Nişabur, Hamedan, Rey, ve Cibal bölgelerini ele geçirmesi üzerine yağma hareketlerini engellemek isteyen Halife el-Kaim Bi-Emrillah’ın Tuğrul Bey’e gönderdiği elçiler aracılığıyla bölgede yağma hareketlerinin yapılmasını istememesiyle birlikte başlamıştır.⁷⁹ Abbasi Halifesine büyük hürmet gösteren Tuğrul Bey, şehri yağmalamak isteyen askerlerine Ramazan ayında yağmanın haram olduğunu söyleyerek bu durumu engellemiştir. Halife’nin kendisine elçi göndermesinde övünen ve bu durumda oldukça memnun kalan Tuğrul Bey, Ebu Bekir et-Tusi’yi on üç tane hil’at ile birlikte Halifeye göndermiştir. Bu durum iki devlet arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesini sağlamıştır.⁸⁰ Şüphesiz Tuğrul Bey’in Abbasi Halifesiyle yakınlaşması Irak, Suriye ve Mısır bölgesinde etkili olan Şii Büveyhi ve Fatımi Devletini oldukça rahatsız etmiştir.

Selçuklular ile Abbasi Halifesi arasındaki asıl münasebet, kurduğu devletin Abbasi Halifesi tarafından tanınmasını isteyen Tuğrul Bey’in Halife’ye hitaben yazdığı mektubu Ebu İshak Fukkai adıyla bilinen elçiyi göndermesiyle başladığını söyleyebiliriz. Tuğrul Bey, mektubunda şu ifadelerle yer vermiştir. Biz ali Selçuk olarak bütün içtenliğimizle Hz. Peygamber Efendimizin varlığına ve Halifeye bağlıyız. Bizler daima küffara karşı cihat ilan ederek mücadele verdik. Ayrıca Kutsal Kâbe’yi ziyarete devam ettik. Bizim muhterem amcamız İsmail b. Selçuk, Mahmut b. Sebüktekin tarafından yakalanıp Kalincar kalesine götürüldü ve orada yedi sene kaldıktan sonra hayatını kaybetti. Mahmut’tan sonra tahta çıkan oğlu Mesut’un, eğlenceyle meşgul olması üzerine Horasan halkı bizden himaye talebinde bulundu. Ancak Mesut, ordusuyla birlikte bize doğru harekete geçmesi üzerine onlarla savaştık. Karşılıklı olarak zaferler elde etmemize rağmen son savaşta Allah’ın yardımıyla onlara karşı üstün geldik. Gazneliler tarafından yapılan zulüm ve adaletsizliği son vererek hakkı gözetip adaleti yaydık. Biz bu hususta Müminlerin emirinin vereceği

75 Hasan İbrahim Hasan, *es-Siyasi ve ed-Dini ve es-Sekafi ve el-İçtimai*, IV, Kahire, 1997, s. 10; en-Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 158-159. İbnü’l Esir ve el-Hüseyni, Tuğrul Bey’e “*es-Sultanu’l Muazzam*” lakabının verildiğini kaydetmişlerdir. İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 241; el-Hüseyni, *aynı eser*, s. 8-9; Cuzcani, *aynı eser*, I, s. 390; Merçil, *aynı eser*, 2013, s. 55.

76 ez-Zehebi, Şemseddin Ebu Abdullah, *Düveli’l İslam*, I, (düz. Hasan İsmail Merve), Beyrut, 1999, s. 374.

77 Ebu’l Fida, *aynı eser*, II, s. 164; İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 242-243; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 26.

78 Abdullah Bayındır, “Selçuklularda Vuku Bulan Taht Kavgaları Üzerine Bir Değerlendirme (Melikşah Dönemi Taht Kavgaları 1072-1092)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XVIII/1, Gaziantep, 2018, s. 400

79 İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 227, 228; Köymen, *aynı eser*, s. 34,35.

80 el-Bundari, İmadüddin Ali b. Muhammed, *Kitabu Tarihi Devleti Ali Selçuk*, Kahire, 1900, s. 6, 7.

kararın dini ilkelere göre olmasını rica ediyoruz.⁸¹ Tuğrul Bey'in Halife'ye gönderdiği mektupta ona tabi olduğunu göstermesi ikili ilişkilerin güçlenmesini sağlamıştır. Ancak Bağdat'ta yaşanan gelişmeler Halifeyi zor durumda bırakmaya devam etmekteydi.

Büveyhilerin başına geçen Celalüddeve'nin Bağdat'ta Abbasi Halifesinin gelirlerine el koyması, Abbasi Halifesini zor durumda bırakmıştır.⁸² Bu olay üzerine Tuğrul Bey, Celalüddeve'ye bir mektup yazarak bölge halkına ihsanda bulunmasını istemiştir.⁸³ Korkak bir kişiliğe sahip olan Celalüddeve, Tuğrul Bey'den gelen mektup üzerine el koyduğu malları halka geri dağıtmak zorunda kalmıştır.⁸⁴ Tuğrul Bey, daha sonra Abbasi Halifesine bir elçi göndererek, "*İnsanları Gazneli Mahmut ve Mesut'un zulmünden kurtardığını, fethettiği bütün topraklarda Halife adına hutbe okuttuğunu, kendisinin onlar gibi köle olmayıp, soyundan hükümdarlar çıkan bir kimse olduğunu söyleyerek, kendisinin onlardan daha fazla yüceltmesini istemiştir.*"⁸⁵ Özellikle Türkistan bölgesinde yaşanan gelişmeler karşısında Halife Kaim Bi-Emrillah, Tuğrul Bey, Celalüddeve ve Ebu Kalicar arasında sulh yapılması için 1046 yılında Şafi âlimlerinden Ebu Hasan Ali Muhammed b. Habib Maverdi'yi elçi olarak Tuğrul Bey'e göndermiştir.⁸⁶ Şüphesiz Maverdi'nin elçi olarak gönderilmesi, İslam dünyasını doğu ve batı ekseninde kuşatan Şiiilere karşı Sünni ittifakın oluşması yolunda önemli bir adımın atılmasını sağlamıştır. Ayrıca Selçukluların doğu ve batı istikametinde ilerleyerek İslam dünyası üzerinde nüfus elde etmesi, Büveyhileri oldukça rahatsız etmiştir.

Büveyhi Sultanı Celalüddeve, 1046 yılında yakalandığı verem hastalığı sonrası vefat etmesi üzerine yerine Ebu Kalicar geçmiştir.⁸⁷ Dört yıl iktidarda kaldığı süre içerisinde Selçukluların yayılcı politikası karşısında topraklarını muhafaza etmeye çalışan Kalicar, Tuğrul Bey ile 1047-1048 yılında sulh yapmak zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Çağrı Bey'in kızı ile Kalicar'ın oğlu Ebu Mansur'un evlendirilmesi de kararlaştırılmıştır.⁸⁸ Kalicar'ın vefatından sonra Büveyhiler'in başına el-Melikü'r-Rahim Hüsrev Firuz geçmiştir.⁸⁹ Selçukluların kudretinin yayıldığı bu dönemde Sünnilerin hamiliğini üstlenmeye başlaması, Büveyhileri ve Fatimi devletini rahatsız ettiği gibi Şiiilerin Sünnilere karşı saldırılarının da yoğunlaşmasına neden olmuştur. İslam dünyasında Abbasileri askeri, siyasi ve iktisadi açıdan zor durumda bırakmak isteyen Fatimiler, bir taraftan Bağdat'ta Büveyhilere destek verirken diğer taraftan İsmaili mezhebini Hindistan'a giden deniz ve kara yolu üzerinden Hindistan'a doğrudan yaymak için Abbasi Halifeliğini zayıflatmak istiyordu. Ayrıca İsmailiyye mezhebine mensup olan Dai'lerin Abbasiler aleyhinde yaptıkları

81 Ravendi, Muhammed b. Ali, *Rahatu es-Sudur ve Ayetu es-Surur*, (Arapçaya terc. İbrahim Emin eş-Şarabi, Fuad Abdulmuti es-Siyad vd.), Kahire, 1960, s. 166-167; el-Bundari, *aynı eser*, s. 7.

82 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 259.

83 İbn Kesir, *aynı eser*, XI, s. 51.

84 Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 279.

85 Köymen, *aynı eser*, s. 35.

86 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 266; İbnü'l Cevzi, *aynı eser*, XVIII, s. 452; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 33.

87 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 262; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 291.

88 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 276.

89 Ahmet Güner, "Ebu Kalicar", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 172.

propagandaların yoğunlaşmasını sağlamıştır.⁹⁰ Büveyhilerin ve Fatımilerin artan baskısı karşısında zor durumda kalan Abbasi Halifesi Kaim Bi-Emrillah'ın Tuğrul Bey'den yardım istemesi üzerine Bağdat'ta bulunan eski Türk askerleri reisi Arslan Besasiri, Selçukluların yanında saf tutan Halife'nin adamlarını cezalandırmaya başlamıştır.⁹¹ Bu gelişme üzerine Abbasi Halifesi Kaim Bi-Emrillah, 1045 yılında Hübbetullah b. Muhammed el-Me'mun'u elçi olarak göndererek Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. El-Me'mun, Tuğrul Bey'i Halifenin huzuruna çıkmaya ikna edebilmek için büyük bir çaba göstermesine rağmen fetih hareketlerinde bulunan Tuğrul Bey'in Bağdat'a gidecek vakti olmadığı için üç sene orada kalmıştır.⁹² Mısır ve Suriye'de hüküm süren Fatımi Halifesinin Abbasi Halifesini ortadan kaldırmak istemesi ve Besasiri'nin Bağdat veziri İbnü'l Müslime'ye tecavüzü ve adamlarını öldürmesi üzerine Abbasi Halifesi Kaim Bi-Emrillah, Tuğrul Bey'e Bağdat'a gelmesi için bir mektup daha göndermiştir.⁹³ Abbasi Halifesi, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmesine rağmen şimdiye kadar Büveyhiler'den kurtulmak konusunda istekli olduğunu söyleyemeyiz.⁹⁴ Abbasi Halifesi Büveyhiler'in ve Fatımilerin artan baskısı karşısında bir taraftan Tuğrul Bey'den yardım isterken diğer taraftan Fatımilerin bayrağını yakıp Halifesi Mustansir Billah adına okutulan hutbe yerine Kaim Bi-Emrillah adına hutbe okutan İfrikiyye Ziri hükümdarı Ebu Temim Muis b. Badis'e Bağdat'tan Kostantiniyye yolu üzerinde hil'at, sancak, menşur ve mektup göndererek Fatımilere karşı birlikte hareket etmek istediğini bildirmiştir.⁹⁵

Bağdat'ta bu gelişmeler yaşanırken Fatımilerin desteğini alan Büveyhi Hükümdarı Melikü'r-Rahim, Selçukluların hâkimiyetinde bulunan Şiraz ve çevresini istila ederek Tuğrul Bey adına okutulan hutbeye son verip kendi adına hutbe okutmaya başlamıştır.⁹⁶ İslam dünyası üzerinde Şiilerin artan baskısı karşısında Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a doğru hareket etmiştir. Tuğrul Bey, bu yolculuğu Hz. Peygamber'e şerefli bir şekilde hizmet etmek, Hacca giderek Mekke'nin yollarını onarmak ve Mısır ve Suriye'de yaşayan Fatımilerin hâkimiyetine son vermek istediği için yaptığını duyurmuştur.⁹⁷ Abbasi Halifesi, Tuğrul Bey Bağdat'a ulaşmadan önce Büveyhi Sultanı Melikü'r-Rahim'in isminden önce Tuğrul Bey adına minberlerde hutbe okutturup⁹⁸ sikke bastırmış ve Tuğrul Bey'e "*Ruknü'd-devle*" unvanı vermiştir. 1055 yılında kalabalık bir ordu ile Bağdat'ın önüne gelen Tuğrul

90 Eymen, *aynı madde*, XII, s. 229.

91 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2009, s. 131,132.

92 Ravendi, *aynı eser*, 168,169; el-Bundari, *aynı eser*, s. 8, 9.

93 Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 348; Turan, *aynı eser*, s. 132.

94 Erdoğan Merçil, "Azerbaycan ve Kafkaslardaki Devletler" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1988, s. 560.

95 el-Makrizi, Takiyüddin Ahmet b. Ali, *İttiazu'l-Hunefa bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatımiyyin el-Hulefa*, II, Kahire, 1996, s. 190; Avcı, Casim, "Muis b. Bais", *DİA*, XXXI, İstanbul, 1996, s. 95 Kaim b. Emrillah'ın gönderdiği mektup için bkz. İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 266, 267; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 51.

96 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 320; Sevim, Erdoğan, *aynı eser*, s. 40; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 133.

97 Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 173; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 322; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 349; İbnü'l Cevzi, *aynı eser*, XVIII, s. 492; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 133.

98 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 323; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 66; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XV, s. 348; Ravendi, *aynı eser*, s. 169; Hasan, *aynı eser*, s. 16.

Bey, Halife'den izin istedikten sonra⁹⁹ ihtişamlı bir şekilde Bağdat'a girmiştir.¹⁰⁰ Tuğrul Bey'in Büveyhi Hükümdarı Melikü'r-Rahim, Halife'nin veziri ve devlet erkânı tarafından büyük bir törenle karşılanması,¹⁰¹ Şiiler tarafından hoş karşılanmamıştır. Ertesi gün çarşıda alışveriş yapan Selçuklu askerleri ile halk arasında yaşanan karışıklık sonrası çıkan olayların büyümesi üzerine birçok kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁰² Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahim'in Bağdat'ta yaşanan karışıklıkların ortaya çıkmasına neden olduğunu düşünerek huzuruna gelmesi için eman vermiştir. Melikü'r Rahim ve erkânı, Tuğrul Bey'in huzuruna çıktıktan sonra derdest edilerek hapsedilmiştir.¹⁰³ Melikü'r Rahim'in tutuklanması ve yaşanan karışıklıklarda Bağdat'ın yağmalanması üzerine Halife, Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak şu ifadeleri kullanmıştır: Benim emrim ve emanım üzerine huzuruna gelen Melikü'r-Rahim ve erkânını gözaltına aldın ve Bağdat şehrini yağmaladın. Eğer onları serbest bırakmazsan Bağdat'tan ayrılacağım. Halifeye olan hürmetine ve sadakatine güvenerek seni Bağdat şehrine davet ettim. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahim dışında diğerlerini serbest bırakmıştır.¹⁰⁴

Büveyhi Hükümdarı Melikü'r-Rahim'in 1055 yılında tutuklanmasından sonra Bağdat'taki hâkimiyeti sona eren Büveyhilerin ortadan kalkmasından sonra Tuğrul Bey, Büveyhilerin merkezi "*Daru'l Memleke*" ye yerleştikten sonra valiler ve tahsildarlar tayin edip Selçuklu Teşkilat merkezinin kurulmasını sağlayarak Irak-ı Arab'ta Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesini sağlamıştır.¹⁰⁵ 1056 yılında Halife'nin Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun'la (Hatice) evlenmesi,¹⁰⁶ Melikü'r-Rahim'in tutsak edilmesinden sonra bozulan ilişkilerin yeniden düzelmesinde etkili olmuştur. Şüphesiz Büveyhilerin ortadan kaldırılmasından sonra Sünnilerin Bağdat'a hâkim olması İslam dünyası üzerindeki Şiilerin etkisinin kırılmasını sağlamıştır. Tuğrul Bey'in Büveyhiler'den sonra Bağdat'ta Halifelik'in devam etmesini istemesindeki en büyük etken, Halife'nin¹⁰⁷ İslam dünyasında Ehli Sünnet akidesini korumaya çalışmasıdır. Ancak her iki taraf Sünni olmasına rağmen özellikle Anadolu Selçuklu Devleti zamanında büyük problemler yaşamışlardır. Mesela Anadolu Selçuklu Sultanı Mesut, dönemin Abbasi Halifesi el-Müsterşid Billah ile savaşarak onu tutsak etmiştir. (1334)¹⁰⁸

Büveyhiler'den sonra İslam dünyasının hamisi olan Selçuklular, Ehli Sünnet anlayışına ters düşen uygulamaları ortadan kaldırarak Sünniliği yeniden ihdas etmiştir. Önceki konularımızda bahsettiğimiz Büveyhiler döneminde Kerh, Meşhed'deki Mescid-i el-

99 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 323; Hasan, *aynı eser*, s. 16; Ravendi, *aynı eser* s. 169; Ebul Fida, *aynı eser*, II, s. 173; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 38.

100 İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 66; Merçil, *aynı eser*, 2013, s. 58; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 133

101 Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 173; Ravendi, *aynı eser*, s. 170; Hasan, *aynı eser*, s. 16.

102 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 323.

103 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 324; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 173; ez-Zehebi, *aynı eser*, II, s. 289.

104 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 324.

105 Köymen, *aynı eser*, s. 39.

106 İbn Kesir, *aynı eser*, VIII, s. 327; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 67; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 4; ez-Zehebi, *aynı eser*, II, s. 291.

107 Ayrıntılı bilgi için bkz. Maverdi, Ebu'l Hasan Ali, *Ahkamu es-Sultaniye*, (düz. Ahmed Cad), Kahire, 2006, s. 17-25.

108 Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVII, s. 284.

Atikat, ve Mekabi Kureyş ve diğer bölgelerde sabah ezanında “*Namaz uykudan hayırlıdır.*” yerine “*Haydi hayırlı amele*” kısmı Ehli Sünnet anlayışına ters düştüğü için Selçuklular tarafından son verilmiştir.¹⁰⁹ Bağdat’ta duvarlara asılan “*Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır*” ibaresi tamamen kaldırılmıştır. Yine Şiiilerin bazı Sahabelere karşı lanet etmeleri yasaklandığı gibi Sünniler, Şiiiler tarafından lanetlenen Sahabelere methiyeler ve kasideler okumaya başlamışlardır.¹¹⁰ Ayrıca Büveyhiler döneminde Rafizilerin önde gelen âlimlerinden olan ve konuşmalarında Ehli Sünnet ve’l cemaati tenkit edip lanetler okuyan Ebu Cafer et-Tusi, Sünniler tarafından katledildikten sonra evi harabeye çevrilmiştir.¹¹¹ Büveyhiler tarafından bunun gibi birçok Ehli Sünnet akidesine ters düşen uygulamaların Bağdat’ta gelenek haline gelmesiyle birlikte sıkıntılı günler geçiren Sünniler, İslam dinini yüceltilmesi için Doğu ve Batı istikametinde fetih hareketleri düzenleyen Selçuklular sayesinde Bağdat’a yeniden hâkim olmuşlardır. Ancak Sünniler, Bağdat’a egemen olmalarına rağmen Şiiilerin 963 yılında gelenek haline getirdikleri Aşura gününde Hz. Hüseyin’i yâd etme geleneklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Nitekim 1065 yılında sokakları ve dükkânları kapattıktan sonra sokağa çıkan kadınlar, Hz. Hüseyin için ağıtlar yakarak gösteriler düzenlemişlerdir.¹¹² Kendi aralarında anlaşarak Babu’l Mahvel’deki bir cenazeyi Kerh’e götüren Şiiiler, bu esnada dövünerek ağıt yakmışlardır. Bu gelişme üzerine Halife Kaim Bi Emrillah’ın huzuruna çıkan Nakibu’t Talibiyyin et-Tahir Ebi’l Ganaim el-Muammer, yaşanan gelişmelerden haberi olmadığını söyleyip özür dilemesine rağmen azledilmiştir.¹¹³

Selçuklular’dan sonra Sünnilerin İslam dünyasına hâkim olması, Fatımileri ve Şiiileri oldukça rahatsız etmiştir. Tuğrul Bey’in Bağdat’a gelmesinden sonra Bağdat’tan Rahbe bölgesine kaçan Şii Besasiri, Rahbe’de Fatımi halifesi Mustansir’in yardımıyla yeni bir ordu kurmayı başarmıştır.¹¹⁴ Tuğrul Bey, Fatımi Halifesiyle birlikte hareket eden Besasiri’yi ortadan kaldırmak istemesine rağmen Halife tarafından izin verilmiştir.¹¹⁵ Bunun üzerine Tuğrul Bey, 1057 yılında Selçukluların Suriye ve Mısır’a ilerlemesini engellemek isteyen Besasiri’nin üzerine amcasının oğlu Kutalmış ve Musul hâkimi Kureyş’in komutasındaki orduyu göndermiştir. Sincar’da yapılan savaşı kazanan Besasiri, Musul ve Küfe’de Fatımi Halifesi Mustansir Billah adına hutbe okutmuştur.¹¹⁶ Bu gelişme üzerine 1058 yılında Irak’ın kuzeyine doğru hareket eden Tuğrul Bey, bölgeyi Şiiilerden temizlemesi üzerine¹¹⁷ Besasiri, Musul’dan kaçarak Rahbe’ye çekilmiştir. Musul ve civarını İbrahim Yinal’a bıraktıktan sonra Bağdat’a dönen ve Abbasi Halifesi tarafından büyük bir merasimle karşılanan Tuğrul Bey, Halife tarafından “*Melikü’l Maşrik ve’l Mağrib*” (Doğu ve Batının Sultanı) ilan edilmiş ve yine “*Rükneddin*” (Dinin Temeli) ve “*Kasım Emiru’l Müminin*” (Halifenin

109 İbnü’l Esir, *aynı eser* VIII, s. 335; Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 7; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 68.

110 Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 7; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 68.

111 Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 8; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 69.

112 İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 69; İbn Tağriberdi, *aynı eser*, V, s. 77; Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 94.

113 Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 94; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 69.

114 İbnü’l Kalanisi, Ebu Ya’la Hamza, *Tarihu Dımaşk*, Beyrut, 1908, s. 87; Turan, *aynı eser*, s. 135.

115 Ebu’l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 94.

116 İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 331, 332; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 69; ez-Zehebi, *aynı eser*, II, s. 292.

117 Ayrıntılı bkz. İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 333, 334.

Ortağı) lakapları verilmiştir.¹¹⁸ Tuğrul Bey, elde ettiği bu başarı sayesinde İslam dünyasının hâkimiyetini Türklerin eline vererek bu mirası Selçuklulara ve Osmanlılara bırakmıştır.¹¹⁹

İslam dünyasında Sünnilerin otoritesi arttıkça Şiiilerin rahatsızlığı her geçen gün artmaya devam etmekteydi. Bu arada Selçuklu tahtında gözü olan İbrahim Yinal'ın Musul'dan ayrılmasından istifade eden Besasiri'nin Kureyş b. Bedran ile birlikte Musul'u ele geçirdiği haberini alan Tuğrul Bey, İbrahim Yinal ile birlikte Musul'a doğru hareket etmiştir. Burada Besasiri'yi yenerek Musul'u yeniden kontrol altına almayı başarmıştır. Musul'dan Nusaybin'e gitmek için hareket eden Tuğrul Bey, Fatımilerin ve Besasiri'nin kışkırtması neticesinde saltanat davası güttüğü söylenen İbrahim Yinal'ın Musul'dan ayrılıp Hamedan'a giderek orada isyan etmesi üzerine 1058 yılında Hamedan'a doğru hareket etmiştir.¹²⁰ Tuğrul Bey'in Hamedan'a gitmesinden istifade eden Besasiri ise Bağdat'a doğru hareket etmiştir. Besasiri'nin Enbar yakınlarına geldiğini gören Bağdat halkı, telaşa kapılarak Mansur camisinde Cuma namazını hutbesiz kılmışlardır.¹²¹ Cumartesi günü iki yüz bin civarındaki ordusu, pazar günü ise bizatihi kendisi Bağdat şehrine giren Besasiri, Halife'yi tutsak ettikten sonra Mansur camisinde Fatımi Halifesi Mustansır Billah adına hutbe okutmuştur.¹²² Ayrıca Besasiri Tuğrul Bey'den sonra Bağdat'ta okunması yasaklanan Şii ezanın yeniden okunmasını sağlamıştır.¹²³ Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'a karşı başarı elde edip öldürdükten sonra Besasiri ve Kureyş b. Bedran'a yazdığı mektupta Halife'ye haklarının geri verilmesini istemiştir. Tuğrul Bey, beklediği cevabı alamaması üzerine 1059 yılında Rey'den Irak'a doğru hareket etmiştir.¹²⁴ Tuğrul Bey'in Irak'a yaklaştığı haberini alan Besasiri, bir yıl kaldıktan sonra Bağdat'ı terk etmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinden sonra bir yıldır Şiiilerin elinde olan Bağdat, yeniden Sünnilerin kontrolüne geçmiştir. 1060 yılında Küfe yakınlarında yapılan savaşta Besasiri'nin öldürülmesi¹²⁵ ile birlikte Büveyhiler tarih sahnesinden tamamen silinmiştir.

Sonuç

Abbasi Devleti'nin siyasi ve iktisadi açıdan büyük bir bunalım içerisine düştüğü dönemde Bağdat'ı ele geçiren Şii Büveyhiler, İslam dünyasının mihenk taşlarını değiştirmiştir. Şiiilerin özellikle Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinden sonra Ehli Sünnet'e karşı

118 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 337; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 72; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 20; Merçil, *aynı eser*, 2013, s. 58; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 39.

119 Turan, *aynı eser*, s. 135.

120 İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 76; İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 87, 88; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 341; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 30, 31.

121 İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 88; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 31.

122 İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 88; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 77; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 342; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 31; ez-Zehabi, *aynı eser*, II, s. 295; İbn Tağriberdi, *aynı eser*, V, s. 62.

123 es-Suyuti, Celaledin Abdurrahman b. Ebubekir, *Tarihu'l Hulefa*, Katar, 2015, s. 643; İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 88.

124 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 345; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 81; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 45; İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 89.

125 İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 347; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 83; İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 90; es-Suyuti, *aynı eser*, s. 643; İbn Tağriberdi, *aynı eser*, V, s. 64; Erdoğan Merçil, "Besasiri", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 529.

birtakım geleneklere sahip olmasına rağmen Emevi ve Abbasi döneminde baskı altında olduklarından dolayı bu geleneklerini devam ettirememişlerdir. Ancak 945 yılında Büveyhilerin Bağdat'a hâkim olmasından sonra bazı Sahabelere lanet edilmesi, Aşura günü ve Gadir-i Hum bayramında yapılan gösteriler ile Ehli Sünnet akidesine ters düşen Şii ezanı okumaları şiddetli olayların yaşanmasına neden olmuştur. Doğu'da Büveyhilerin Batı'da ise Fatımilerin Sünnilere olan baskıları, 1055 yılında Tuğrul Bey'in Bağdat'a düzenlediği sefere kadar devam etmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinde memnun olmayan Şiiler ile Selçuklu askerleri arasında yaşanan çatışmalar, birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Olayların yaşanmasına sebep olduğu düşünülen Büveyhi Sultanı Melikü'r-Rahim'in Tuğrul Bey tarafından hapse atılması yaklaşık 120 sene Bağdat'ta hüküm süren Büveyhilerin ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Büveyhiler'den sonra eski Türk askerleri reisi Arslan Besasiri, Fatimi Halifesi Müstansır Billah'ın yardımıyla yeni bir ordu kurarak Bağdat'ı yeniden Şiiliğin merkezi haline dönüştürmeye çalışmıştır. İbrahim Yinal'ın Hamedan'da isyan etmesi üzerine Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılmasından istifade eden Besasiri, Bağdat'ı ele geçirerek Halife Müstansır Billah adına hutbe okutmuştur. Ancak Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'ın isyanının bastırılmasından sonra 1059 yılında Irak'a doğru hareket etmesi üzerine Besasiri, Bağdat'tan ayrılmıştır. 1060 yılında Küfe yakınlarında yapılan savaşta Besasiri'nin öldürülmesi ile birlikte Büveyhiler, tarih sahnesinden tamamen silinmiştir. Selçukluların Bağdat'ı hâkimiyeti altına alması sonrası dini, siyasi ve iktisadi alanlarda birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Tuğrul Bey, Bağdat'a ilk geldiği zaman Dicle kıyısında cami, kendisi için saray, beyleri için konaklar ve askeri kışlalar inşa etmiştir. Ancak Besasiri ve Şiilerin isyanlarından dolayı harap olan Bağdat'ın mahalle, çarşı, ev, cami ve hanlarını yeniden inşa etmek zorunda kalmıştır. İktisadi olarak halktan alınan kanun dışı vergileri 1061 yılında tamamen kaldıran Selçuklu Devleti, dışarıdan gelir kaynaklarını tedarik ettiği için halktan az vergi almaya başlamıştır. Ayrıca devlet işleri yeniden düzenlenerek Irak vilayetlerine yeni valiler ve amiller atanmıştır. Büveyhiler'den sonra İslam dünyasının hamisi olan Selçuklular, Bağdat'ta Şiilerin geleneklerine son vererek mezhep çatışmalarının sona ermesini sağlamıştır. Ancak ilerleyen süreçlerde özellikle Osmanlı-Safevi ilişkisi sonrası mezhep çatışmaları hız kesmeden devam etmiştir.

Kaynakça

1) Kaynak Eserler

Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Ensabu'l Eşraf*, IV, (düz. Süheyl Zükkar, Riyad Zirikli), Beyrut, 1996.

Beyhaki, Ebubekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübra*, I, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta), Beyrut, 2003.

Cuzcani, Minhacuddin Osman b. Siraceddin, *Tabakat-ı Nasiri*, I, (Arapçaya Terc. Affaf es-Seyyid Zeydan), Kahire, 2013.

Ebu'l Ferec, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l Mülük ve'l Umem*, XIV, XV, XVI, XVII, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta), Beyrut, 1995.

Ebu'l Fida, el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail, *Tarih-u Ebu'l Fida*, II, Kahire, Tarihi Belirsiz.

- el-Beyhaki, Ebu'l Fadıl, *Tarihu 'l Beyhaki*, (Arapça'ya ter. Sadık Neşet, Yahya el-Hassab), Kahire, Tarihi Belirsiz.
- el-Biruni, Ebu Reyhan Muhammed, *el-Asaru 'l Bakiye Ani 'l Kuruni 'l Haliye*, (neş. Eduard Sachau), Leipzig, 1878.
- el-Bundari, İmadüddin Ali b. Muhammed, *Kitabu Tarihi Devleti Ali Selçuk*, Kahire, 1900.
- el-Hüseyni, Sadreddin, *Ahbar-u Devleti Selçukiyye*, (düz. Muhammed İkbâl), Lohur, 1933.
- el-Iş, Yusuf, *Tarihü 'l Asri 'l Hilafeti 'l Abbasiyye*, Dimaşk, 1977.
- el-Kalkaşendi, Ebu'l Abbas Şihabüddin, Şübhu'l A'sa fi Şina'ati'l İnşa, II, Kahire, 1913.
- el-Makrizi, Takiyüddin Ahmet b. Ali, *İttiazu 'l-Hunefa bi Ahbari 'l-Eimmeti 'l-Fatimiyyîn el-Hulefa*, II, Kahire, 1996.
- el-Musevi, Musa, *eş-Sia ve et-Tashih: es-Sira' Beyne eş-Sia ve et-Teşeyyu*, Amerika, 1988.
- el-Yafi, Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir 'atu 'l Cenan ve İbretu 'l Yakzan*, II, (düz. Halil Mansur), Beyrut, 1997.
- el-Yakubi, Ebu'l Abbas Ahmed, *Tarihu Yakubi*, II, Leyden, 1883.
- en-Nüveyri, Şehabeddin Ahmed, *Nihayetu 'l Edeb fi Fununi 'l Edeb*, XXVI, (düz. Mustafa Fevvez, Kuşeyli Fevvez), Beyrut, 2004.
- es-Suyuti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebubekir, *Tarihu 'l Hulefa*, Katar, 2015.
- et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, *el-Camiu 'l Kebir*, VI, (düz. Beşşar Avvel Ma'ruf), Beyrut, 1996.
- ez-Zehabi, Ebu Abdullah Şemseddin, *Düveli 'l İslam*, I, (düz. Hasan İsmail Merve), Beyrut, 1999.
- ez-Zehabi, Ebu Abdullah Şemseddin, *el-İber fi Haberi Men Gaber*, II, (düz. Ebu Hacir Muhammed es-Said), Beyrut, 1985.
- Hasan İbrahim Hasan, *es-Siyasi ve ed-Dini ve es-Sekafti ve el-İçtimai*, IV, Kahire, 1997.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Nüzumu 'l İslamiyye*, Kahire, Tarihi Belirsiz.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdü 'l-Ferid*, VII, (düz. Abdulmecid et-Terhini), Beyrut, 1983.
- İbn Kesir, Ebu'l Fida İmadüddin İsmail, *el-Bidayet ve en-Nihayet*, XI, XII, Beyrut, 1991.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *eş-Şi'ru ve eş-Şuara*, II, (düz. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire, 1982.
- İbn Miskeveyh, Ebu Ali Muhammed, *Tecaribu 'l Umem ve Teakubul Himem*, V, (düz. Seyyid Kesrevi Hasan), Beyrut, 2003.
- İbn Tağriberdi, Ebu'l Mehasin Cemaleddin, *el-Nucumu 'z Zahire fi Müluki Mısır ve 'l Kahire*, III, IV, V, Kahire, 1963.
- İbn Usfur, İbrahim ed-Dirazi el-Bahrani, *el-Hadaiku 'n-Nazira*, VII, (düz. Muhammed Taki El-İrevani), Beyrut, 1985.

İbnu'l Uşari, Ebu Talip Muhammed, *Fedailu Ebibekr es-Sıddık*, (düz. Ömer Abdulmun'im), Tanta, 1993

İbnü'l Cevzi, Şemseddin Ebu Muzaffer Yusuf, *Miratu'z Zaman fi Tevarihu'l Ayan*, XVIII, (düz. Muhammed Enes el-Hasan, Kamil Muhammed), Beyrut, 2013.

İbnü'l Esir, Ebü's-Seadat Mecdüddin El-Mübarek, *en-Nihâye fi Ğaribi'l Hadis ve'l-Eser*, V, (neş. Mahmud Muhammed Et-Tanahi), Kahire, 1963.

İbnü'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan, *el-Kamil fi et-Tarih*, VII, VIII, (düz. M.Yusuf Dukak), Beyrut 1987.

İbnü'l İmran, Muhammed b. Ali, *el-İnba fi Tarihi'l Hulefa*, (düz. Kasım Es-Semrayi), Kahire, 1999.

İbnü'l Kalanisi, Ebu Ya'la Hamza, *Tarihu Dimaşk*, Beyrut, 1908.

Maverdi, Ebu'l Hasan Ali, *Ahkamu es-Sultaniye*, (düz. Ahmed Cad), Kahire, 2006.

Muhammed Süheyl Tokuş, *Tarihu Fatimiyyine fi Şimali İfrikkiye ve Mısır ve Biladu Şam*, Beyrut, 2007.

Müneymine, Hasan, *Tarihu ed-Devleti'l Büveyhiyye Es-Siyasi ve'l-İçtimai ve Es-Sekafi: Mukatatu Faris*, Beyrut, 1987.

Müslim, Ebu'l Hüseyin el-Haccac, *Sahihu Müslim*, IV, (düz. Muhammed Fuad Abdulbaki), Beyrut, 1991.

Ravendi, Muhammed b. Ali, *Rahatu es-Sudur ve Ayetu es-Surur*, (Arapçaya Terc. İbrahim Emin Eş-Şarabi, Fuad Abdulmuti es-Siyad Vd.), Kahire, 1960.

Seade, Safiyye, *Min Tarihi'l Bağdad el-İçtimai Tatavvuru Mensubi Kadı'l-Kudat fi'l Fetreteyn el-Büveyhiyye ve es-Selçukiyye*, Beyrut, 1988.

Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, VII, (düz. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire, 1967.

Tenuhi, Kadı Ebu Ali Muhsin, *Nişvaru'l Muhadara ve Ahbaru'l Müzakere*, II, (düz. Abud Eş-Şaleci), Beyrut, 1995.

2) Araştırma/İnceleme Eserler

Akoğlu, Muharrem, "Büveyhiler'in Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname*, S. II, Kayseri, 2009, s. 123-138.

Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, IV, İstanbul, 2016.

Avcı, Casim, "Muis b. Bais", *DİA*, XXXI, İstanbul, 1996, s. 95-96.

Aydın, Yunus Emre, "Fatimiler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fatimi- Kutâme İlişkileri (762-972)", *Anasay*, S. III, 2018, s. 79-98.

Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara, 2004.

Bayındır, Abdullah, "Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri", (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Gaziantep, 2017.

Bayındır, Abdullah, Selçuklularda Vuku Bulan Taht Kavgaları Üzerine Bir Değerlendirme (Melikşah Dönemi Taht Kavgaları 1072-1092), *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XVIII/1, Gaziantep, 2018, s. 399-412.

Bulut, Faik, *Horasan Kimin Yurdu?*, İstanbul 2014.

Cüzcani, Minhac Sirac Tabakat-ı Nasırı On İkinci Tabaka: Selçuklular, (çev. Akbar A. Agdham), *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, 2010, s. 111-140.

Çağatay, Neşet, “Fatımiler Devleti’nin Kuruluşu ve Akideleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, Ankara, 1958-1959, s. 63-77.

Elçibey, Ebulfez, *Tolunoğulları Devleti*, İsyantep, 1997.

Günaltay, Şemsettin, Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu” *Belleten*, VII/XXV, Ankara 1943, s. 59-99.

Güner, Ahmet, “Büveyhiler Dönemi ve Çok Sesslilik”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XII, İzmir 1999, s. 47-72.

Güner, Ahmet, “Ebu Kalıcar”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 171-172.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972.

Kitapçı, Zekeriya, *Orta Doğu’da Türk Askerin Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, 1987.

Kitapçı, Zekeriya, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Konya, 2004.

Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul, 1976.

Merçil, Erdoğan, “Besasiri”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 528-529.

Merçil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 496-500.

Merçil, Erdoğan, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1988.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013.

Özmen, Zeynep Nur, “9-11. Yüzyıllar Arasında Endülüs Emevileri ve Fatımi Devleti İlişkileri”, (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2019.

Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, 1995.

Seyyid, Eymen Fuad, “Fatımiler”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 228-237.

Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365-371.

Sümer, Faruk, “Tuğrul Bey”, *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 344-346.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2009.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 2019.

Yavuz, Yusuf Şevki, Aşura, *DİA*, IV, İstanbul, 1991, s. 24-26.

Yıldız, Harun, “Abbasiler”, *DİA*, I, İstanbul 1998, s. 49-56.

Yıldız, Harun, Maden, Ferhat, “Büveyhiler Dönemi Şii Düşünleri”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, X/II, 2017, s. 269-314.

Prof. Dr.
Ali AÇIKEL

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
e-mail: ali.acikel@gop.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9477-6923>

Doktora Öğrencisi
Yılmaz KILIÇ

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
yilmazkilig019@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9085-9657>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
14/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.753069>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

1 ve 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterlerindeki Padişah Hasları İle İlgili Şikâyet Hükümlerinin Mukayesesi

A Comparison of the Complaint Cases Related to the Royal Revenue Grants in Sivas Ahkâm Registers with Numbers 1 and 11

Öz

Osmanlı tımar siteminde dirlikler has, zeamet ve tımar olmak üzere üçe ayrılırdı. Has dirliklerinin padişah hasları, hanedan mensubu hanımlara verilen paşmaklık hasları, vüzerâ ve ümera hasları ve diğer üst düzey görevli hasları olmak üzere pekçok çeşidi vardı. Has dirlikleri Rumeli ve Anadolu'daki eyaletlerde birçok vergi kaynaklarından beslenmekteydi. Anadolu'da bulunan Sivas eyaletinden de muhtelif has dirliklerine kaynak aktarılmıştı ve bunlar arasında padişah hasları ilk sırada yer almaktaydı. Bu çalışmada 1 ve 11 numaralı Sivas Ahkâm Defterlerinde kayıtlı padişah hasları ile ilgili şikâyet hükümleri incelenmiştir. 1 numaralı ahkâm defteri 1742-1744 ve 11 numaralı ahkâm defteri 1765-1767 yılları arasında Sivas eyaletinden Divan-ı Hümayun'a yansıyan şikâyetlere dair hükümleri içermektedir. Bu defterlerdeki ümera hasları ile zeamet ve tımar dirliklerine dair hükümlerin incelenmesinden tımar sisteminde bozulma emareti tespit edilmiştir. Benzer bir bozulmanın Sivas eyaletindeki padişah haslarında da olup olmadığı incelemeye değer görülmüştür.

1 ve 11 numaralı Sivas Ahkâm Defterlerinden padişah hasları ile ilgili toplam 79 şikâyet hükmü tespit edilmiştir. Bu hükümler önce transkribe edilmiş, sonra özetlenmiş ve ardından davalar kategorize edilerek yorumlamaya çalışılmıştır. Temel olarak "Padişah haslarında yaşanan problemler ne sebeple meydana gelmiş ve nasıl çözümler üretilmiştir?"

ATIF: AÇIKEL Ali, KILIÇ Yılmaz, "1 ve 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterlerindeki Padişah Hasları İle İlgili Şikâyet Hükümlerinin Mukayesesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (616-640)

CITE: AÇIKEL Ali, KILIÇ Yılmaz, "A Comparison of the Complaint Cases Related to the Royal Revenue Grants in Sivas Ahkâm Registers with Numbers 1 and 11", *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (616-640)

ve “padişah hasları ile ilgili dava sayılarında dramatik bir artış yaşanıp yaşanmadığı” sorularına cevap aranmıştır. Elde edilen sonuçlar ışığında yukarıda belirttiğimiz sorulara cevap aranmış ve ulaşılan cevaplar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sivas, Kadı, Hüküm, Defter, Padişah.

Abstract

The revenues granted as a living in the Ottoman timar system were divided into three, namely, has, zeamet and timar. There were many varieties of has revenues grants, including royal revenues grants, revenue grants given to dynasty women, veziers and commandants, and other senior officials. Has revenue grants were fed from many tax sources in the provinces of Rumelia and Anatolia. Sources were transferred to various has revenue grants from the province of Sivas in Anatolia and among them the royal revenue grants were in the first place. In this study, the complaint provisions regarding the royal revenue grants registered in Sivas Ahkâm Registers No. 1 and 11 were examined. The number 1 register contains 1742-1744 and the number 11 register contains the provisions regarding the complaints reflected in the Divan-ı Hümayun from the province of Sivas between 1765-1767. From the examination of the provisions related to provincial senior officials, zeamet ve timar revenue grants in these registers, deterioration orders were determined in the timar system. It is worth examining whether a similar deterioration was observed in the royal revenue grants in Sivas province.

In the Sivas Ahkâm Registers no. 1 and 11, a total of 79 complaint decisions related to royal revenue grants were determined. These provisions were first transcribed, then summarized and then the cases were categorized and interpreted. Basically, an answer was sought for the questions of “for what reason did the problems in the royal revenue grants occur and what solutions were produced?” and “whether there was a dramatic increase in the number of cases related to the royal revenues grants”. In the light of the obtained results, answers to the questions we have mentioned above were sought and the answers reached were discussed.

Key Words: Sivas, Judge, Decision, Notebook, Padishah.

1. GİRİŞ: OSMANLI TOPRAK SİSTEMİNDE HAS

Has veya hassa¹, Osmanlılarda padişaha, hanedan mensuplarına, yüksek devlet görevlilerine ait şahsî mülk, arazi, yıllık gelir ve dirlikleri belirtmek için kullanılan bir terimdir. Çoğul hali “havas” olan bu terim, Osmanlı Devleti’nde “bostaniyan-ı hassa”, “doğancıyan-ı hassa”, “mehteran-ı hassa” gibi sultanın veya sarayın hizmetinde bulunanlar ile vezir, sancakbeyi, defterdar gibi yüksek devlet görevlilerinin yıllık geliri en az 100.000 akçeye ulaşan şahsi mülkleri ve dirliklerini ifade eden bir anlam kazanmıştır². Has

1 Hassa, Arapça bir kelime olup birşeye veya kimseye aidiyeti ifade etmektedir. Osmanlı resmî terminolojisinde padişaha ve saraya aidiyetin bir karşılığı olarak kabul görmektedir. Bk. Abdülkadir Özcan, “Hassa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, (1997): 394.

2 Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, “Has”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, (1997): 268.

gelirlerinin tahsisi noktasında herhangi bir üst limit konulmamıştır³.

Memuriyetleri süresince tasarruf ettikleri haslardan faydalanan kişiler senelik gelirin her 5.000 akçelik kısmı için tertip edilen sefere bir cebeli/cebelü⁴ göndermek durumundaydı⁵. Esasen bir has sahibi kılıçları olan 20.000 akçeden sonraki her 3.000 akçe için bir cebeli getirirken zamanla (1650’li yıllardan sonra) akçenin ciddi derecede değer kaybından mütevellit her 5.000 akçe için bir cebeli getirme kuralı kabul edilmiştir⁶.

Padişah hasları ile bazı yüksek rütbeli devlet adamlarının has ve zeametleri serbest tımar statüsündedir. Serbest tımarların en önemli özelliği “rüsüm-ı serbestiye” ve “bâd-ı hevâ vergileri”nin tam olarak dirlik sahibine ait olmasıdır⁷. Serbest olan vergiler arasında resm-i arus (gerdek resmi), resm-i tapu, âdet-i deştâni (koruculuk hakkı), kaybedilmiş hayvanların sahiplerine teslimi sırasında alınan harçlar gösterilebilir. Cürüm ve cinayet vergileri uzun süre serbest tımar sahiplerinin bir ayrıcalığı olarak devam etmiştir. Cerime, Arapça suç anlamına gelmekte olup para cezası manasına da gelmektedir⁸. Para cezasının miktarı işlenen suça ve işleyenin maddi gücüne göre tespit edilmiştir. Örneğin; Fatih Kanunnamesi’ne göre; bir kişi adam öldürdüğünde hakkında şeriatın kısas hükmü tatbik edilmediği takdirde zengin ise 400 akçe; orta halli ise 200 akçe; fakir ise 50-100 akçe arasında cerime ödemektedir. Serbest olan bir tımarın mutasarrıfı, suçluları takip etmek, tutuklamak, mahkeme kararı verildikten sonra cezaları uygulamak ve para cezalarının hepsini hesabına almak haklarına da sahiptir. Kaçak köle ve cariyelerin yakalanmasından elde edilen “muştuluk (müjdelik)” ismi verilen harçlar da serbest tımar sahibinin bir gelir kalemi olmuştur. Kaçan köle bir günlük mesafeye kaçmış ise 30, iki günlük mesafeye kaçmış ise 60, üç günlük ve daha uzak mesafeye kaçmış ise 90 akçe müjde harcı alınır⁹.

Genel bir perspektiften bakacak olursak; idari ve ekonomik açıdan kendi başına hareket edebilme salahiyeti verilen serbest statülü tımarlar büyük kolaylıklar ile muamele görmekteydi. Bu nevi tımarların sahiplerinin idari görevlileri sık sık değiştirilmekte ve hayatlarını kaybetmeleri durumunda dirlikleri de oğullarına verilmeyerek merkezi otoriteye rakip güçlü bir zümrenin teşkili önlenmeye çalışılmıştır¹⁰.

3 Midhat Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992), 80.

4 Cebeli: Osmanlılarda tımar sahiplerinin sefere götürmekle yükümlü oldukları tam teçhizatlı asker olarak tanımlanabilmektedir. Fatih Kanunnamesi’nde belirtildiğine göre; bir cebelü mızrak, kılıç, ok, yay ve kalkan ile teçhiz edilip süvari olarak sefere gönderilirdi. Ortalama bir rakam söyleyecek olursak en düşük gelire sahip beylerbeyi 200-300, sancakbeyi ise 100-150 kadar cebeli ile savaşa katılmak durumundadır. Örnek verecek olursak; 1455 yılı Tırhala ve 1465 yılı Akşehir defterlerindeki kanuna göre Tırhala Sancakbeyi Ömer Bey sefer sırasında 63 cebeli getirirken Akşehir Beyi Ali Bey’in bir oğlu Anadolu’ya sefer düzenlendiğinde 300, Rumeli’ye sefer düzenlendiğinde 50 cebeli getirmiştir. Bk. Feridun Emecen, “Cebeli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, 1(993):188-189.

5 Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 86.

6 Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, s. 6.

7 Cemile Şahin, “Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 5, Sy. 6, (Aralık 2012): s. 450.

8 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1 (Ankara: 1983), 281.

9 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2013), 194-195.

10 Ömer Lütfi Barkan, “Tımar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980) 841.

1.1. Has Dirliklerin Dağıtımı

Bu kısımda öncelikli olarak tahrir işlemi üzerinde kısaca durulması yerinde ve elzemdir. Bir yer için tahrir uygulaması yapılacağı zaman bu faaliyeti yerine getirecek dürüst, namuslu ve dindar kişiler seçilerek işe başlanmıştır. Tahrir emini, mübaşir, kâtip ve ilgili yerin kadısı gibi kimselerden teşkil edilen heyet tahririn yapılacağı yere giderek ilk olarak köy veya mezralardaki tarım alanlarını, yaylak/kışlakları tespit etmiştir. Köylülerin ekonomik durumları ve ürettikleri mahsul de göz önünde bulundurularak ilgili arazilerin statüleri belirlenmiştir. Köy ve mezraaların vergi gelirleri ve tasarruf eden kişi birlikte kaydedilmiştir¹¹. “*Bir sancak ve kazadaki dirlikler padişah hasları, beylerbeyi hasları, hisar muhafızı tımarları, tımar ve zeametler evkâf ve emlak şeklinde toplu halde kayıtlı olup her kategoride bulunan yerleşim birimlerinin nüfusu hâne, mücerret şeklinde toplam rakam olarak verilmiş ve yine toplam vergi geliri yazılmıştır*”¹².

Saray görevlileri ile sultanın merkez ordusunun yeniçeri ve sipahi bölüklerinin ve diğer yüksek rütbeli görevlilerin yükselmesi ve yeni yetişenlere yer açılması için “sancağa çıkma” geleneği sürdürülmekteydi. Yeniçeri ağaları 500.000, emir-i alemler 450.000, kapucubaşı ve çarşnigir gibi saray ağaları 350-400.000, padişahın merkez ordusunun sipahi-oğlanı, silahtar, ulufeci gibi bölük ağalarına 200-300.000 akçelik haslar tahsis edilmekteydi¹³.

Büyük tımar sahiplerinin ölümü sonucunda adamlarına veya oğullarına bazı kurallar çerçevesinde dirlikler verildiği olmuştur. Bir vezir vefat ettiğinde kethüda, kapucubaşı, emir-i ahur, hazinedar, ulufeci, çarşnigir gibi sıfatlara sahip adamlarına büyük tımarlar verilmiştir. Bir beylerbeyi vefat ettiğinde tek oğlu kalmış ise ona 40.000, iki veya daha fazla oğlu kalmış ise her birine 20-25.000 akçe tımar dağıtılmıştır. Vefat eden kişi sancakbeyi olması durumunda hizmet verecek bir oğlu kalmış ise ona 30.000 akçelik, iki veya daha fazla oğlu kalmış ise her birine 10-15.000 akçelik tımarlar tahsis edilmiştir¹⁴.

1.2. Hasların Türleri

Hasların temel olarak “padişah hasları=havas-ı hümâyun”, “vezir ve emir hasları=havas-ı vüzerâ ve ümera”, paşamaklık hasları, tekaüd hasları, arpalık hasları olmak üzere beş türü bulunmaktadır.

1.2.1. Padişah hasları (Havas-ı Hümâyun/Hass-ı Şahi): Padişaha ve ailesine ait olması hasebiyle en yüksek geliri ve en güvenilirli dirlikleri belirtmektedir. Havas geliri ya doğrudan padişahın görevlisi tarafından ya da mukataa (iltizam) usulü ile toplanırdı. Bu hasların gelirleri padişahın bireysel kullanımından ziyade merkezi devlet hazinesine ayrılmıştır¹⁵. Padişah hasları şehirlerde alınan bazı vergilerden, mukataa gelirlerinden, köy ve mezralardan elde edilen gelirlerden, transit geçirilen mallardan alınan vergilerden (bâc-ı ubur), koyun vergilerinden, gümrük ve cizye vergilerinden müteşekkildir. Beylerbeyi gibi yüksek rütbeli devlet görevlilerinin haslarına dahil olan debbağhane ve boyahane şeklindeki

11 Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 153-154.

12 Mehmet Öz, “Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, (2010): 428.

13 Barkan, “*Tımar*”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler*, 846.

14 Barkan, “*Tımar*”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler*, 846.

15 Fatma Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler*, C. 9, (2002): 902.

akarlar zamanla padişah haslarına katılmıştır ki bu durum beraberinde “hass-ı atik=eski has” ve “hass-ı cedid=yeni has” kavramlarının kullanımını getirmiştir¹⁶.

Bir bölgenin tahriri yapıp sancağa ait gelirler dağıtıldıktan sonra en büyük pay padişah haslarının olmuştur. Mukataa gelirleri ile vergi payı yüksek köylerden müteşekkil olan padişah hasları, 1528 yılında devlet gelirlerinin % 51'ine tekabül etmekteydi¹⁷. Devlet gelirlerinin yarısından fazlasına tekabül eden bu miktar oldukça yüksek bir meblağdır ki bu da hasların nüfuzunu açıkça göstermektedir. Osmanlı Devleti fetihleri sırasında alınan yerlerden bazı kısımlar “devlet hissesi” adı altında has olarak ayrılmıştır. Bu yerlerin gelirlerinin bir kısmı devlet hazinesine, bir kısmı da padişah hakkı olarak padişahın şahsına ait olan iç hazineye (Hazine-i Hassa) ayrılmıştır¹⁸.

Bazı eyaletlerde ise zeamet ve tımar bulunmayıp tüm köy ve mezralar havâs-ı hümayuna dahil edilerek bütün zirai akarlar devlete ait kabul edilmiştir. I. Süleyman'ın şehzadeliğinde sancak beyliği yaptığı dönem eyalet vasfını kazanan Kefe'de “Yerli Kulu” denilen askerler mevcuttu. Salyaneli eyaletlerle benzer statüde olduğu görülen Kefe'nin tüm gelirleri devlet tarafından alınmakta ve askeri harcamalar merkezden karşılanmaktaydı¹⁹.

1.2.2. Vüzera ve ümera hasları (Havas-ı Vüzera ve Mîr-i Mîrân): Vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi gibi yüksek rütbeli devlet görevlilerine tahsis edilen hasları ifade etmektedir. Bu has türüne mutasarrıf olanlar görevleri bittiğinde dirliklerini de kaybetmekteydi ve dirlikler yeni göreve atanan kişilere verilmekteydi. 1432 yılında yapılan Arvanid tahririnde tımarlar yalnızca has ve tımar şeklinde ayrılmıştır²⁰. Fatih Kanunnamesi'nde ifade edildiğine göre; vezirlere 1.200.000, beylerbeyine 800.000 ile 1.200.000, defterdarlara 600.000 akçelik haslar verilmektedir. Örneğin; 1455 yılında Bosna Sancakbeyi İsa Bey'in has gelirleri 763.000 akçe iken Diyarbekir Beylerbeyi Behram Paşa ve Kuyucu Murad Paşa'nın has gelirleri toplamı 1.200.670 akçe olarak tespit edilmiştir. 1579 senesinde Nahcivan Hakimi Şeref Han'a Bitlis ve bazı yerlerden ilavelerle 505.564 akçelik haslar bahşedilmiştir²¹.

1527-1528 yılı devlet bütçesi toplam olarak 537.929.006 akçeden teşkil edilmiştir. Bu bütçenin 198.206.192 akçesi Rumeli sancaklarının vergisidir ve bu gelirin % 46'sı; Diyarbekir Vilayeti'nin 22.778.513 akçelik toplam vergi gelirinin % 63'ü; Halep ve Şam'ın 51.859.274 akçelik toplam vergi gelirinin % 38'i has, zeamet ve tımar sahibine aittir²². 1600'lü yılların başlarında bir sancak beyinin namına tahsis edilen en düşük has geliri 96.750 akçe ile Eğil beyine ait iken en yüksek gelirli has 642.500 akçe ile Bosna'da bulunan Kilis beyine aitti. Beylerbeyiler arasında en düşük has geliri 600.000 akçe ile Kıbrıs beylerbeyine, en yüksek has geliri 1.200.660 akçe ile Diyarbekir beylerbeyine aitti²³.

Vezirlere, beylerbeyilerine ve sancakbeylerine tahsis edilen haslar bir süre sonra

16 Orhonlu, Göyünç, “Has”, 268.

17 Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 190.

18 Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, 3.

19 Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, 31-32.

20 Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, 902.

21 Orhonlu, Göyünç, “Has”, 268.

22 Mehtap Özdeğer, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Miri Arazi Rejimi ve Tahrir Geleneği”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, Sy. 5 (2003): 7.

23 Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, 902.

lağvedilmiş ve bu haslar miri mukataalara dahil edilerek nakit ödeme yolu tercih edilmiştir. Kaptan-ı deryaların ve nişancıların has arazileri korunarak diğerleri mîrî mukataalara ve havas-ı hümayuna devredilmiştir²⁴.

(Tablo 1.): 1527-1528 Yılı Bütçesi İçerisinde Has Geliri Oranları²⁵

Eyalet Adı	Padişah Hasları (%)	Ümera Hasları, Zeamet ve Tımar (%)	Toplam Gelir
Rumeli	48	46	189.206.192
Anadolu, Karaman, Dulkadir, Rum	26	56	129.624.973
Diyarbakir	31	63	22.778.513
Haleb, Şam	48	38	51.859.274
Mısır	86	-	135.460.054
Toplam	51	37	537.029.006

1.2.3. Paşmaklık Hasları: Osmanlı Devleti'nde hanedan üyesi olan kadınlara kullanımları için verilen arazileri ifade etmektedir. Bu ifadenin kökeni “ayakkabı” anlamına gelen “paşmak” kelimesinden gelmektedir. Padişahın annesi, kızları, kızkardeşleri ve eşlerinin (kadınefendi) ayakkabı/elbise gibi ihtiyaçlarının karşılanması adına bazı arazilerin vergi gelirleri tahsis edilmiştir. 17.-18. yüzyıllarda yaygınlaşan paşmaklık uygulaması sultanların ihtiyaçlarına cevap vermek amacı güttüğünden ve sultanların da devlet görevinden alınmaları söz konusu olmadığından kayd-ı hayatla verilmiştir. Ancak sultanlar hayatlarını kaybettiğinde tasarruflarında olan paşmaklıklar başkasına verilmez, havas-ı hümayuna aktarılırdı²⁶.

1.2.4. Tekaüd Hasları: Beylerbeyi, sancakbeyi, vezir, babü's-sade ağası gibi yüksek rütbeli devlet görevlilerinin emeklilikleri sırasında geçimlerinin sağlanması için haslarının bir bölümü tekaüd hası olarak verilmiştir. Örneğin, 1619 yılında Vezir Mustafa Paşa ve Davut Paşa emekli olduklarında 1.200.000 akçelik hasları havas-ı hümayuna devredilerek kendilerine 250.000'er akçe emekli hası verilmiştir²⁷.

1.2.5. Arpalık Hasları: Arpalık, ya belirli bir kaza veya sancağın yıllık gelirinin bir bölümü ayrılarak ya da hazineye gündelik tahsisatlar ile oluşturulmaktaydı. En yüksek limitteki arpalık 100.000 akçe olarak idari ve mülki amirlere verilmiştir²⁸.

1.3. Hasların ve Gelirlerinin İdare Edilme Yöntemleri

Has gelirlerinin toplanması noktasında mukataa sisteminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Mukataa; arazinin kesime verilmesi, muayyen bir kira karşılığı birine bırakılması, bağ ve bahçe haline getirilen ekim toprağı için verilen vergi anlamlarını

24 Orhonlu, Göyünç, “Has”, 269.

25 Muhammet Bedrettin Toprak, “İstanbul Ahkâm Defterleri'ne Göre 18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul ve Çevresinde Tımar Sisteminin İşleyişi”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), 15.

26 Mehmet İpşirli, “Paşmaklık”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 34, (2007): 186-187.

27 Orhonlu, Göyünç, “Has”, 268.

28 Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, 57.

taşımaktadır²⁹. Terim olarak, Osmanlı'da devlete ait belli vergilerin iltizama verilmesi hususunu ifade etmektedir. Tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde merkezi hazinenin nakit para ihtiyacını karşılamak adına en zengin vergi ve gelir kaynakları mukataa olarak ayrılmıştır. Cizye, ağnam, damga, bâc, boyahane vb. bazı vergiler hazineye gelir olarak tahsis edilmiştir. Mukataa gelirleri iltizam ve emanet usulü adları verilen iki yöntem kullanılarak toplanmıştır³⁰.

Terim anlamı ile “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demek olan iltizamın bir tür vergi özelleştirmesi olduğunu söylemek mümkündür. Devletin bir vergi topluluğunu ifade eden mukataa birimlerinin vergilendirmesini açık artırmayla rekabete açarak yıllık bedel karşılığı kâr ve zarar kabulü ile mültezimlere kefalet güvencesi beraberinde devretmesidir. Osmanlı Devleti iltizam usulünü emanet sistemine 1850'lere kadar üstün tutmuştur. Tanzimat ile beraber iltizam yerini emanet usulüne bırakmaya başlamıştır³¹.

Peşin ödenen bedel karşılığında iltizama alınan devlet geliri mültezim tarafından hükümet gücüne dayanılarak reyadan tahsil edilirdi. Mültezimin olabildiğince fazla vergi toplama çabası hem halkın hem de devletin zarar görmesine neden olmuştur. Bazen kayd-ı hayat(hayat boyu) şartı ile bazen de tevarüs şeklinde verilen iltizamlar zaman içerisinde malikâne sistemine dönüşerek mülke benzer bir yapıya bürünmüştür. Nihayetinde iltizam usulü 18 Şubat 1856 lağvedilerek sadece aşar iltizamına izin verilmiştir³².

Emanet usulünün iltizam karşısında neredeyse hiç tutunmasının temel etkeni şudur ki bu usulü uygulayan memurlar ciddi derecede ihmal ve suiistimaller içerisinde bulunmaktaydı. Devlet mekanizmasının tam olarak işleyememesi ve denetimlerin net bir şekilde yapılmasından dolayı devlet gelirleri de önemli oranda kayba uğramıştır. Elleri başta ekonomik güç olmak üzere etkili enstrümanlar bulunduran mültezimler reyayı maddi ve manevi olarak yıpratmaktaydı. Galatalı yabancı bankerler grubunun da dahli ile mesele iktidarın tehdit edilmesi noktasına kadar gelmiştir³³. 1550'li yıllardan itibaren tımar sisteminde meydana gelmeye başlayan bozulmanın nedenlerinden bir tanesi de dirliklerin askerlik mesleğine hizmet edecek kişiler yerine hass-ı hümayuna dâhil edilerek saray ahalisi ve yüksek rütbeli devlet görevlilerine has olarak verilmesidir³⁴.

2. 1 VE 11 NUMARALI SİVAS AHKÂM DEFTERLERİNDE YER ALAN PADİŞAH HASSI HÜKÜMLERİNİN KATEGORİK DAĞILIMI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde Yer Alan Hassa Hükümlerinin Yıllara Göre Dağılımı

1 ve 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterleri'nde yer alan ve tımar sisteminin bir parçası olan padişah haslarına dair hükümlerinin yıllara göre dağılımı aşağıda Tablo 2'de

-
- 29 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, “Mukataa”, Aydın Kitabevi, (Ankara: 2010), 792.
- 30 Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 176-177.
- 31 Mehmet Genç, “İltizam”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 22, (2000): 154-155.
- 32 Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, 12.
- 33 Ömer Lütfi Barkan, “Öşür”, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler*, 803.
- 34 Mustafa Akdağ, “Tımar Sisteminin Bozuluşu”, *AÜDTCF Dergisi*, C. 3, Sy 4 (1945): 420.

verilmiştir. Tablodaki veriler değerlendirildiğinde, ilk olarak, her defterdeki hükümlerin üçer yıllık döneme ait oldukları görülmektedir. Ancak her iki defterin başlangıç (1742; 1765) ve bitiş (1744; 1767) yılları tam yıl kayıtlarını ihtivâ etmemektedir. 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri, 1155/1742 yılının Ağustos ayında başlamakta, 1157/1744 yılının Ağustos ayında nihâyete ermektedir. Aynı durum 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde yer alan hükümler içinde de geçerlidir. İlgili defter Ağustos 1765'te başlayıp Mayıs 1767'de bitmektedir. Lakin 1767 senesine ait herhangi bir hassa hükmü tespit edilememiştir. Bu durumdan kaynaklı olarak başlangıç ve bitiş senelerindeki padişah hasası hükümlerinin daha az sayıda olduğu gözlemlenmiştir.

(Tablo 2.): 1 ve 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterleri'ndeki Padişah Hassı Hükümlerinin Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar (H/M)	SAD 1			SAD 11			TOPLAM
	1155/1742	1156/1743	1157/1744	1179/1765	1180/1766	1181/1767	
Hassa Hüküm Sayıları	7	26	6	12	28	0	
Toplam	39			40			79

Belirtilecek bir diğer husus da 1 ve 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterleri'nde yer alan hassa hükümlerinin sayısının beylerbeyi ve sancakbeyi hasları ile tımar ve zeamet dirlikleri ile alakalı şikâyet hükümlerinden daha az sayıda olmasıdır. Zikredilen iki Sivas Ahkâm Defterinde 257 tane tımar dirlikleri ve 144 tane de zeamet dirlikleri ile alakalı hüküm vardır. Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Sivas Eyaleti'nde de tımar ve zeamet dirliklerinin sayıca fazla olmasından mütevellit bu alanlarda şikâyet hüküm sayısının fazla olması tabiidir³⁵. İki defterden edilen padişah hasası ile ilgili şikâyet hükümlerinin toplam sayısı 79'dur (39'u 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterleri'nde; 40'ı 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterleri'nde). Bu rakamlar çerçevesinde, padişah hasalarında yaşanan sıkıntılar çalışılan iki defter özelinde karşılaştırıldığında problemlerin azalmadığı gibi ciddi bir artış da göstermediğini ortaya koymaktadır. Karşılaşılan davaların sayısının artmaması tımar/zeamet hükümlerindeki artış düşünüldüğünde bize padişah hasalarının tımar ve zeamet dirliklerine göre daha iyi idare edildiğini işaret etmektedir.

(Tablo 3.): 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Padişah Haslarına İlişkin Hükümlerin Sınıflandırılması

Kategori	Hüküm Sayısı	Yüzde (%)	İlgili Hükümlerin Referansları
Has mutasarrıfının zeamet gelirine müdahalesi	2	5,12	120/1, 122/5
Has mutasarrıfının tımar gelirine müdahalesi	1	2,56	91/4
Tımar mutasarrıfının hassa yeri gelirine müdahalesi	2	5,12	239/3, 271/1
Hassa yeri iltizamında sorun yaşanmaması için hüküm talebi	1	2,56	53/4

35 Yılmaz Kılıç, "1 Ve 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterlerindeki Tımar Sistemi İle İlgili Hükümlerin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2019), 34.

Hassa idarecilerinin veya diğer idarecilerin haksız vergi talebi	10	25,64	15/3, 57/4, 79/4, 119/4, 139/2, 153/5, 154/4, 169/4, 215/6, 226/3
Hassa reayasının ödemesi gereken vergiyi ödememesi	3	7,69	57/1, 151/4, 236/4
Hassa reayasının köyünü terk etmesi	5	12,82	67/4, 73/3, 147/1, 213/6, 278/1
Vakıf ve hass mutasarrıfların ortak sorunları	5	12,82	102/5, 110/6, 123/1, 142/2, 265/3
Hassa gelirine müdahale	6	15,38	133/4, 136/2, 139/1, 151/2, 151/3, 154/5
Has reayasına zulüm	2	5,12	135/5, 199/5
Diğer	2	5,12	195/1, 261/3
Toplam	39	100	

1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde 39 adet padişah hassına ilişkin hüküm bulunmuştur. Yukarıda 3 numaralı tabloda 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde tespit edilen hassa hükümlerin konularına göre dağılımı verilmiştir. Hükümlerin konularına göre dağılımı hakkında şu genel değerlendirmeler yapılabilir.

Yapmış olduğumuz gruplamalar içerisinde en fazla hükme 10 hüküm sayısı ile “hassa idarecilerinin ve diğer idarecilerin haksız vergi talebi” isimli kategoride rastlanılmıştır. Daha sonra altı adet hüküm ile “hassa gelirlerine müdahale” isimli kategori ikinci en fazla hükmün bulunduğu grup olmuştur. “Zeamet mutasarrıfının hassa gelirine müdahalesi” isimli kategori altında ise herhangi bir hüküm tespit edilememiştir. Diğer kategorilerdeki hüküm sayıları ise bir, iki, üç ve beş tane olmak üzere değişmektedir.

1 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde elde edilen hassa hükümleri ışığında genel olarak bir değerlendirme yapacak olursak; şikâyetler vergi ödemelerinde, gelire veya dirlik yerlerine müdahale, has köylerinin terk edilmesi ve vakıflar ile yaşanan sorunlar etrafında cereyan etmiştir. Hassa davaları içerisinde uzun ve teferruatlı hükümler bulunmasına karşın kısa ve net hükümlere de rastlanılmıştır.

(Tablo 4.): 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Padişah Haslarına İlişkin Hükümlerin Sınıflandırılması

Kategori	Hüküm Sayısı	Yüzde (%)	İlgili Hükümlerin Referansları
Has mutasarrıfları tarafından zeamet gelirine müdahale	5	12,5	1/1, 3/1, 101/4, 363/3, 364/1
Has mutasarrıfı tarafından tımar gelirine müdahale	6	15	97/2, 266/1, 267/2, 284/2, 314/1, 317/1
Tımar mutasarrıfının hass gelirine müdahalesi	1	2,5	215/2
Hassa yerlerin iltizamında sorun yaşanmaması için hüküm talebi	X	X	X
Hassa idarecilerinin veya diğer idarecilerin haksız vergi talebi	6	15	54/3, 252/1, 257/2, 278/3, 325/4, 333/5
Hassa reayasının ödemesi gereken vergiyi ödememesi	6	15	147/2, 154/1, 263/3, 264/2, 307/2, 354/2
Hassa reayasının köyünü terk etmesi	1	2,5	300/5
Vakıf ve hass mutasarrıfların ortak sorunları	3	7,5	50/4, 241/3, 303/2

Hassa gelirlerine müdahale	9	22,5	46/1, 94/3, 154 /4, 156/2, 173/1, 194/1, 207/2, 323/1, 350/3
Has reayasına zulüm	1	2,5	251/3
Diğer	2	5	279/2, 327/1
Toplam	40	100	

Yukarıda verilen Tablo 4’te görüleceği üzere 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri’nde 40 adet padişah haslarına dair hüküm tespit edilmiştir. Ancak bu defterde 1181/1767 yılına ait herhangi bir hüküm rastlanmamıştır. 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri içerisinde padişah haslarına ilişkin davalar arasında en fazla hükmü dokuz adet hüküm ile “hasşa gelirlerine müdahale” isimli kategori barındırmaktadır. “Hassa yerlerin iltizamında yaşanan sorun” isimli başlık altında ise herhangi bir hüküm tespit edilememiştir. “Hassa mutasarrıfı tarafından tımara gelirine müdahale”, “Hassa reayasının ödemesi gereken vergiyi ödememesi” ve “Hassa idarecilerinin veya diğer idarecilerin haksız vergi talebi” isimli kategorilerde altışar adet hüküm bulunmaktadır. Kalan kategorilerdeki hükümlerin sayıları bir, iki ve üç şeklinde değişmektedir. Bu defterde bulunan hasşa hükümleri hakkında genel bir değerlendirme yapıldığında, en fazla problemin hasşa yeri gelirine müdahale hususunda yaşandığı görülmektedir.

2.2. 1 ve 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterlerindeki Padişah Hassına İlişkin Hükümlerin İçerik Olarak Değerlendirilmesi

Bu başlık altında 11 kategoriye ayırmış olduğumuz padişah haslarına ilişkin şikâyet davalarını içerik olarak değerlendireceğiz.

2.2.1. Has Mutasarrıfının Zeamete Gelirine Müdahalesi

Bu kategoride 1 numaralı defterde iki adet (toplam padişah hası hükümlerinin % 5,12’i) hüküm bulunurken 11 numaralı defterde beş adet (toplam padişah hası hükümlerinin % 12,5’i) hüküm yer almaktadır. Bu başlık altında yaşanan sorunlarda az da olsa bir artış gözlenmiştir. Bu kategori ile ilgili iki örnek hüküm aşağıda özetlenmiştir.

Züemadan Hasan, Bozok sancağında Emlak nâhiyesinin Hızır ve bazı köylerinden 23.700 akçe zeamete mutasarrıftır ve Boğazlıyan’a bağlı Bazarağıl, Gügercinlik, Kıranderesi mezraaları da müştereki ile berâtına dâhildir. Boğazlıyan’a bağlı havâs-ı hümayuna ait Akçavıran köyü ve Akçaağıl mezraasını malikâne usulü ile Karakoca Ömer’in uhdesindedir. Ancak Karakoca Ömer bu yerlere kanaat etmeyip Bazarağıl, Gügercinlik, Kıranderesi mezraalarını zorla zabt edip mahsül ve vergilerine el koymuştur. Zaim Hasan’ın şikâyeti ile kanun ve defter gereğince hareket edilmesi, bu zorbalığın önlenmesi için Sivas beğlerbeğisi ile Boğazlıyan ve sair kazaların kâdılarına hitâben emir yazılmıştır³⁶.

Bozok sancağının Akdağ nahiyesi sakinlerinden Müteferrika Mahmud’un oğulları Ali, Sunullah, Bekir, Mahmud isimli zaimler, Akdağ nahiyesinin İsabeğli köyü ve diğer bazı köylere de mutasarrıftırlar. Bununla beraber Kabak-ı Bala nahiyesine bağlı Obalık mezrasında Gözügökçek ve Avcıkışlası köyleri halkı ile Yalnızcaşeyh ve Bağçecik

mezralarında da yine Gözügökçek ve Evsal (diğer adı Şehirli Kethüda) köyleri halkı ziraat etmektedir. Bozok hassa voyvodası Cabbarzâde Paşa, bu köy ve mezralara kanuna aykırı olarak bir takım reyayı iskân ettirip buralara “Menteşe” ismini vermek istemiştir. Bununla da yetinmeyen Cabbarzâde Paşa, bu mezra ve köylerden elde edilen mahsul ve vergileri de zorla kendisi toplamak istemiştir. Bu haksızlığın engellenmesi için birkaç defa emir verildiği halde Cabbarzâde'nin desteklediği bazı kimseler söz konusu köy ve mezralarda elde edilen ürünleri kendi ambarlarına aktarmışlardır. Durumun Akdağ kazâsı nâibi Es-Seyyid Ahmed tarafından mektupla İstanbul'da Divan-ı Hümayun'a bildirilmesi üzerine Bozok sancağı mutasarrıfına ve Akdağ kazası naibine kanun dışı yerleşme ve mahsullere el koymaların engellenmesi emrini veren hüküm yazılmıştır³⁷.

2.2.2. Has Mutasarrıfları Tarafından Tımar Gelirine Müdahale

Has mutasarrıfları tarafından tımar gelirlerine müdahale ile ilgili 1 numaralı defterde bir adet hüküm (toplam padişah hassı hükümlerinin % 2,56'sı) var iken; 11 numaralı defterde altı adet hüküm (toplam padişah hassı hükümlerinin % 15'i) tespit edilmiştir. Bu rakamlardan dava sayısının büyük ölçüde arttığı görülmektedir. Bunun nedeni olarak hassa mültezilerinin giderek yetkilerini aşma eğiliminde oldukları fikri ileri sürülebilir. Bu kategorideki hükümlere dair iki örnek hüküm aşağıda hülâsa edilmiştir.

Ahmet isimli sipahi Bozok sancağında Emlak nahiyesinin Öyük ve bazı köylerinden 6.453 akçe tımara mutasarrıftır. Öyük köyü de müştereki ile birlikte tımarına kayıt edilmiştir. Öyük köyü yakınındaki Virağ Kızılcakışlak isimli mezra padişah haslarına (havâs-ı hümayuna) aittir. Bu mezra zabiti haddini aşarak Öyük köyü vergi gelirine müdahale etmiştir. Ahmet'in şikâyeti ile icmal ve mufassal defterleri incelenmiş, Öyük köyünün değil Kızılcakışlak'ın havâs-ı hümayuna dahil olduğu tespit edilmiştir. Yapılan müdahalenin engellenmesi için Sivas beğlerbeğisine, Emlak ve sair kazaların kâdılarına hitâben emir yazılmıştır³⁸.

Mehmet isimli sipahi, Sivas sancağında Budaközü nahiyesinden Sofular ve bazı köylerden 13.050 akçe tımara mutasarrıftır. Yine aynı nahiyeye tabi Aydoğmuş kışlası da berâtına dâhil olup öşr ve örfi vergileri tımar mutasarrıfı tarafından alınmaktadır. El-Hac Mehmet Ağa, Mehmet bin Mustafa, Süleyman Ağa, Ahmet Paşa'nın voyvodası Sungur oğlu Musa, Yeniceli Öksüz karyesini has olarak zabta kanaat etmeyerek Aydoğmuş kışlası gelirlerine el koyarak tımar gelirine zarar vermişlerdir. Mehmet'in şikâyeti ile Ruznamçe, İcmâl ve Mufassal defterleri incelenip Mehmet isimli sipahinin haklı olduğu görülmüştür. Divan'dan müdâhaleye son verilmesi için Sivas vâlisine ve Budaközü kazası kadısına hüküm yazılmıştır³⁹.

2.2.3. Tımar Mutasarrıfının Hassa Yeri Gelirlerine Müdahalesi

Bu kategori bağlamında 1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde iki adet (toplam padişah hassı hükümlerinin % 5,12'i), 11 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde 1 adet (toplam padişah hassı hükümlerinin % 2,5'i) hüküm bulunmaktadır. Bu başlık altında iki defterde

37 BOA, SAD 11, 1/1.

38 BOA, SAD 1, 91/4.

39 BOA, SAD 11, 97/2.

fazla sayıda hüküm bulunmadığı için bir artış veya azalış yönünde yorum yapmak çok sağlıklı olmayacaktır. Bu kategorideki hükümlerden ikisi aşağıda örnek olarak özetlemiştir.

Seyyit Ahmet ve diğer Seyyit Ahmet, havâs-ı hümayundan Akdağ kazasına bağlı Kadıpınarı, Belağca ve Ofni mezraalarına müştereken mutasarrıftır. Ofni mezraası hududu dahilindeki öşr ve örfi vergisi mukataa tarafından alınan yerlere ve vergilerine kimsenin karışma hakkı olmadığı halde, Akdağ kazasına bağlı tımar karyelerinden Gulamiddin'in zabiti Tanburacıoğlu olarak bilinen Osman, Ofni mezraasına bağlı yerlerin kendi köyüne dahil olduğunu söyleyerek öşr ve sair vergisini almak için müdahale etmiştir. Daha önce mesele yerel mahkemece görülüp Osman haksız bulunmuş ise de müdahalesinde ısrarcı olmuştur. Seyyit Ahmet ve diğer Seyyit Ahmet'in şikâyetleri ile bu müdahalenin önlenmesi için Akdağ naibine ve Sivas mütesellimine emir yazılmıştır⁴⁰.

Havâs-ı hümayundan olup İsmail ve Mehmet Sadık isimli kişilerin müştereken uhdelerinde olan Çorum sancağında Divan-ı Saz nahiyesine bağlı Haydar köyü sınırları içinde yer alan öşr ve sair vergilerine müdahale olmuştur. Aynı nahiyenin Kırhuur mezraası ve bazı yerlerden 2.000 akçe gedik tımar ile Osmancık kalesi mustahfızı Ömer, Haydar köyünün kendi tımarı sınırları içinde olduğunu söyleyerek müdahalede bulunmuştur. Bu müdahalenin önlenip aşar ve rüsumun has tarafından alınması için hüküm talep edilmiştir. Ruznamçe, İcmâl ve Mufassal defterleri incelenmiştir. Bahsi geçen yerlerin Haydar köyü sınırları içinde olup öşr ve resmi karye mutasarrıfı tarafından alınagelen yerler olduğu kesin olarak tespit edilir ise bu yerlerin mutasarrıf tarafından zapt edilmesinin kanuna uygun olduğu ifade edilmiştir. Defter Emîni El-Hac Mehmet Rakım'ın arzı üzerine, kanun gereğince hareket edilmesi için Saz kadısına hüküm yazılmıştır⁴¹.

2.2.4.Hassa Yerleri İltizamında Sorun Yaşanmaması İçin Hüküm Talebi

Bu kategori bağlamında 1 numaralı defterde bir adet (toplam padişah hasası hükümlerinin % 2,56'sı) hüküm yer alırken 11 numaralı defterde herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. İlgili hükme göre, Torun Veli ve Hacı Ahmet, Zile kazasında havâs-ı hümayununa tabi Zile ve bağlı köylerini 1156/1743 senesi Mart başından Şubat sonuna kadar tasarruf etmeleri için Mehmet Said ve ismi yazılmamış kişiden iltizam etmişlerdir. İltizam bedelinin üç taksit halinde ödenmesi şartı ile ellerine senet verilmiştir. Torun Veli ve Hacı Ahmet, Divan-ı Hümayun'a gönderdikleri dilekçelerinde senede aykırı olarak müdahale ettirilmemesi için hüküm talep etmişlerdir. Verilen senet gereğince hassa yerlerinin zapt ettirilmesi için Sivas beylerbeyine, Zile ve sair kazaların kadılarına hitaben emir yazılmıştır⁴².

2.2.5.Hassa İdarecilerinin Veya Diğer İdarecilerin Haksız Vergi Talebi

Bu başlıkla ilgili 1 numaralı defterde 10 hüküm, 11 numaralı defterde 6 hüküm olmak üzere toplam 16 adet şikâyet hükmü tespit edilmiştir. Bu kategorideki hükümlere dair iki örnek aşağıda özetlenmiştir.

40 BOA, SAD 1, 239/3.

41 BOA, SAD 11, 215/2.

42 BOA, SAD 1, 53/4.

Şikâyetçi olan kişiler sipahi oğulları Hüseyin, Osman ve Hasan'dır. Bu kişiler kul oğlu oldukları halde Yeniil hassa köylerinden ismi yazılmamış üç köyün raiyyet ve raiyyet oğullarından değilken hassa voyvodası kanuna aykırı olarak bunlardan raiyyet vergisi istemiştir. Bu durum üzerine adı geçen sipahi oğulları tacizin önlenmesi için Divan-ı Hümayun'dan hüküm talep etmişlerdir. Divan'dan kanun üzere hareket edilmesi için Yeniil kazası kadısına hüküm gönderilmiştir⁴³.

Bozok'a bağlı has köylerinden Anamoslu köyü reayası, raiyyet rüsumu vermekle yükümlü olmadığı halde, köy zabıtlarından Mehmet isimli zabıt, köy halkından haksız yere raiyyet rüsumu istemiştir. Reayanın şikâyeti üzerine, Divan-ı Hümayun'dan bu haksız talebin önlenmesi için Yeniil hassa voyvodasına ve Yeniil kazası kadısına hüküm yazılmıştır⁴⁴.

2.2.6.Hassa Reayasının Ödemesi Gereken Vergiyi Ödememesi

Bu başlık altında 1 numaralı defterde üç adet hüküm (toplam padişah hasası hükümlerinin % 7,69'u) yer alırken 11 numaralı defterde altı adet hüküm (toplam padişah hasası hükümlerinin % 15'i) vardır. Bu hüküm sayılarından az olsa ilgili davaların iki kat arttığı görülmektedir. Bu kategorideki hükümlerle alakalı iki adet örnek aşağıda özet olarak verilmiştir.

Sivas sancağında Sorgun Nahiyesine bağlı Kuruç Kalâ/Gülüç isimli köyün hasılının divani hissesi havâs-ı hümayuna, malikane hissesi Hacı Ahmed Paşa'ya aittir. Havas-ı Hümayun hissesi malikâne usulü ile Mehmet ve Mustafa adlı kişilerin uhdeindedir. Mehmet ve Mustafa, yine hassa mülhakatından, Bozok sancağında Sorgun nahiyesine bağlı İmrahorlar köyü toprağında ziraat edenlerden terekelerinden dolayı beşte bir öşr talep etmiştir. Ancak ziraatçiler biz maktuu veririz öşr vermeyiz diyerek kanuna aykırı davranmışlardır. Bu durumun düzeltilmesi için yapılan şikâyet üzerine icmâl ve mufassal defterleri incelenmiş ve İmrahorlar köyünün havâs-ı hümayuna bağlı olduğu tespit edilmiştir. Defter-i hâkâni gereğince hareket edilmesi için Divan-ı Hümayun'dan Sivas beğlerbeyisine, Sorgun ve sair kazaların kadılarına hüküm gönderilmiştir⁴⁵.

Abdülkadir isimli kişi, Sivas sancağında Kazabâd nahiyesinden havâs-ı hümayun ait bazı yerlere malikâne olarak mutasarrıftır. Biskeni isimli karyenin resm-i arusanesi de havâs-ı hümayuna yazılmıştır. Bu karyenin ehl-i zimmet raiyyetinden bazıları Tokat'a gitmiştir. Bu kişilerin ere verdikleri kızlarından er canibinden gerdek almak istediğinde bu kişiler başka yere yerleştiklerini söyleyerek resm-i arusaneyi vermek istememişlerdir. Bundan dolayı mal-ı mukataa zarar görmüştür. Abdülkadir'in şikâyeti ile başmuhasebe defterleri incelenmiş ve ister Biskeni köyünde ister başka yerde ikâmet etsinler resm-i arusaneyi vermeleri gerektiğini bildiren bir emir yazılmıştır⁴⁶.

2.2.7.Hassa Reayasının Köyünü Terk Etmesi

Bu başlık altında 1 numaralı defterde beş adet hüküm (toplam padişah hasası hükümlerinin % 12,82'si) bulunurken 11 numaralı defterde bir adet hüküm (toplam padişah

43 BOA, SAD 1, 15/3.

44 BOA, SAD 11, 54/3.

45 BOA, SAD 1, 57/1.

46 BOA, SAD 11, 147/2.

hassı hükümlerinin % 2,5'i) bulunmaktadır. Rakamlardan anlaşılacağı üzere, dikkate değer şekilde dava sayılarında azalma olmuştur. İlgili hükümlere dair iki örnek aşağıda hülasa edilmiştir.

Havâs-ı hümayûndan Gümüş mukataasının ismi yazılmamış zabiti Amasya sancağında Gümüş kazasına bağlı ismi yazılmamış köyün raiyyet ve raiyyet oğullarından Bektaş ve bazıları eski köylerini terk ederek başka kaza, köy ve askeri çiftliklere yerleşmişlerdir. Bundan dolayı mukataa mahsulü zarar görünce ismi yazılmamış zabıt, bu kişilerin eski köylerine nakli için hüküm talep etmiştir. Bunun üzerine kanun gereğince iskân edilmeleri için Divan'dan yerel yöneticilere emir yazılmıştır⁴⁷.

El-Hac Mehmet, havâs-ı hümayuna ait Merzifon kazasına bağlı Zaar isimli köyün hâsılına malikâne usulü ile mutasarrıfıdır. Bu köyün defterde kayıtlı Müslümanlarından Sabuncu Ömer ve oğlu Osman, Durak oğlu Halil ve bazıları köylerini terk edip başka kasaba, köy ve askeri çiftliklerine yerleşmişlerdir. Mehmet, bu kişileri eski yerlerine iskân ettirmek istediğinde muhalefet ile karşılaşmıştır. Mehmet'in şikâyeti ile bu kişilerin eski köylerine iskân etdirilmesi için Divan-ı Hümayun'dan Merzifon ve Amasya kadılarına emir yazılmıştır⁴⁸.

2.2.8. Vakıf ve Has Mutasarrıflarının Ortak Sorunları

Bu kategori bağlamında 1 numaralı defterde beş adet hüküm (toplam padişah hassı hükümlerinin % 12,82'si) varken 11 numaralı defterde üç adet hüküm (toplam padişah hassı hükümlerinin % 7,5'i) vardır. Bu hükümlerde genel olarak vakıf ve has mutasarrıflarının birbirleri hisselerine çeşitli sebeplerden ötürü müdahaleler olmuştur. İlgili hükümlere örnek verecek olursak;

Sivas sancağı ve nahiyesinde Tuzhisar köyünün malikane hissesi evkâf ve divani hissesi havâs-ı hümayuna aittir. Bu karyenin gayr-i müslim halkı ödemeleri gereken ispenç ve diğer vergilerini zabıtlarına vermeye razıdır. Ancak zabıt kanuna aykırı olarak fazla vergi talebinde bulunmuştur. Bunun engellenmesi için hüküm talep edilmiştir. İcmâl ve mufassal defterleri incelenmiştir. 341 nefer reayalı Tuzhisar karyesinin malikanesinin yedi sehminden bir sehmi mülk-i evlâd-ı sultan ve bir sehmi evlâd-ı İbrahim Paşa ve divanisi tıvardır. Tuzhisar köyünün gayr-i müslim halkının şikâyeti üzerine yapılan iclemede Mufassal defterde divani hisse ile resm-i ispenç, hınta, resm-i ketan, resm-i küvvare, bâd-ı hevâ ve arusiye toplam 20.000 akçe; icmâlde ise 20.000 akçe yazı ile mahsul-ı ispenç-i zımmiyânın havâs-ı hümayuna ait olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine, Divan'dan defter-i hâkâni ve kanun gereğince hareket edilmesi için Sivas berlerbeyisine ve Sivas kadısına emir yazılmıştır⁴⁹.

Amasya sancağına bağlı Akdağ nahiyesi civarında bulunan havâs-ı hümayun köylerinden Terelipınar ve Sarım köylerinin zabiti, Zakiroğlu Meşhedi'nin (Hamza Derviş Zaviyesi) vakıf köylerinden Çayırşeyhi'nin gelirlerine haksız yere müdahalesi olmuştur. Mesele yerel mahkemece, kırtan fazla şahit huzurunda çözüme kavuşturulduğu halde zabıt müdahalesinde ısrar etmiştir. Vakfın zâviyedârı Mehmet Emin'in durumu Divan'a

47 BOA, SAD 1, 67/4.

48 BOA, SAD 11, 300/5.

49 BOA, SAD 1, 102/5.

bildirmesi üzerine müdahalenin engellenmesi için Akdağ naibine hüküm yazılmıştır⁵⁰.

2.2.9.Hassa Yerlerine Müdahale

Bu kategori bağlamında 1 numaralı defterde altı adet hüküm (toplam padişah hassı hükümlerinin % 15,38'i) mevcut iken 11 numaralı defterde dokuz adet hüküm (toplam padişah hassı hükümlerinin % 22,5'i) mevcuttur. Hükümlerde yapılan müdahalelerin genellikle nüfuzlu ve zorba kişiliğe sahip kişilerden kaynaklı olduğu görülmektedir. İlgili hükümlere dair iki örnek hüküm aşağıda özetlenmiştir.

Mehmet isimli kişi hassa karyelerinden olup Amasya sancağında Merzifonabad kazasına bağlı Zoğu ve diğer köylerinin zabitidir ve 1156 (1743/1744) senesinde bu köyler uhdesindedir. Bu yerlerden alacağı vergileri almak istediğinde ismi yazılmamış iki kişi reayayı tahrik ederek bu vergilerin toplanmasına engel olmuşlardır. Mehmet'in şikâyeti ile engellenmenin sona erdirilmesi için Sivas beylerbeyisi ve kadısı ile Merzifonabad kazası naibine hitaben emir yazılmıştır⁵¹.

Hüseyin, hassa köylerinden olup Sivas sancağında Arapkir kazasına bağlı Savurdek ve Erin köylerinin 1178 (1764/1765) senesi mutasarrıfıdır ve öşr mahsulü de kendisine aittir. Hacı Musa oğlu Bekir Ağa, toplanmış ve anbara konulmuş 180 guruşluk öşr mahsulüne zorla el koymuştur. Hüseyin'in şikâyeti ile el konulan mahsulün geri verilmesi için meselenin yerel mahkemece çözümü yönünde Sivas valisine ve Arapkir kadısına hüküm sadır olmuştur⁵².

2.2.10.Has Reayasına Zulüm

Bu kategori altında 1 numaralı defterde iki adet hüküm (toplam padişah hassı hükümlerinin % 5,12'si) bulunur iken 11 numaralı defterde bir adet hüküm (toplam padişah hassı hükümlerinin % 2,5'i) bulunmaktadır. Hükümlere göre, genel olarak görevlilerin reayadan haksız şekilde yiyecek, yakacak ve para almaları neticesinde şikayetler meydana gelmiştir. Hükümlerin muhtevasının daha iyi anlaşılması için iki örnek hüküm özeti aşağıda verilmiştir.

Has köylerinden olup Sivas sancağında Divriği nahiyesine bağlı Dodur, Şoşon ve Armutak köylerinin halkı yükümlülükleri olan vergilerini ödemeye isteklidir. Ancak has zabiti buna kanaat etmeyerek bu köyleri basıp halkdan zorla yem, yemek, koyun, kuzu, arpa, saman, bal, yağ almıştır. Adı geçen hassa köyleri halkının şikâyetleri ile bu zulmün sona erdirilmesi için Divriği kadısına emir yazılmıştır⁵³.

Havâs-ı hümayuna tabi Tokat Voyvodalığı aklâmından Budaközü'ne bağlı Sarıkaya köyü halkı hasıl eyledikleri terekelerinden beşte bir öşrlerini karyelerini malikane usulü tasarruf edenlere vermiştir. Lâkin birkaç yıldır malikâne mutasarrıflarının gönderdikleri adamları halktan fazla öşür ile zorla yem-yemek alıp, aşarın uzak mesafedeki yere arabaları ile götürülmesini isteyip zulm etmişlerdir. Sarıkaya halkının şikâyetleri ile icmâl, mufassal ve başmuhasebe defterleri incelenmiştir ve tüm mahsullerden beşte bir aşar alınmasının

50 BOA, SAD 11, 50/4.

51 BOA, SAD 1, 133/4.

52 BOA, SAD 11, 46/1.

53 BOA, SAD 1, 135/5.

kanuna uygun olduğu tespit edilmiştir. Köy halkının vazifelerini yerine getirdikten sonra fazla vergi istenerek ve angaryalarla zor durumda bırakılmalarının önüne geçilmesi ve yapılan zulme son verilmesi için Bozok sancağı mutasarrıfına ve Budaközü kadısına hitaben emir yazılmıştır⁵⁴.

2.2.11. Diğer Kategorindeki Hükümler

Bu kategori altında 1 ve 11 numaralı defterlerde ikişer adet hüküm (toplam padişah hassı şikâyet davalarının % 5,06'sı) bulunmaktadır. İlgili hükümlere örnek verecek olursak;

Zile kazası hassa köylerinden Taşabâd kazasına bağlı Kiraniya isimli köyün ismi yazılmayan zabiti kendi halinde yaşam sürmektedir. Yine Zile kazası sakinlerinden Kiraniya karyesi sakinlerinden Kara Mehmet, Ömer, Mehmet, Mustafa, Tarbaşoğlu Abdullah, Recep oğlu Ahmed ve Uzunoğlu Hüseyin isimli eşkıyalar 1150 (1737/1738) senesinde yaralayıcı alet ile zabite ve Mustafa isimli yardımcısına saldırmış ve akçelerini almışlardır. Yapılan şikâyet üzerine, Divan-ı Hümayun'dan alınan akçelerin geri verilmesi için Taşabad kadısına ve Sivas mütesellimine hitaben emir yazılmıştır⁵⁵.

Es-Seyyit El-Hac Ali, Sivas sancağında Komanat nahiyesinin merkezi Komanat'da bulunan Sultan Murat Han'ın bina ettiği cami-i şerif vakfının hafızlarındandır. Komanat'ın hasılı altında Zeminlik malikane hissesi aşarı bir hatip, müezzin ve üç hafıza; divani hisse aşarı havâs-ı hümayun aittir. Tokat Voyvodaları divani tarafının aşarına kanaat etmeyerek hatip, müezzin ve hâfızın hakkı olan aşarı da zorla almıştır. Es-Seyyit El-Hac Ali'nin şikâyeti ile herkesin hisselerine göre hareket etmesi için Divan'dan Sivas valisine ve Tokat kazası naibine hitaben hüküm gönderilmiştir⁵⁶.

Sonuç

Bu çalışmada 1742-1744 yılları arasını kapsayan 1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri ve 1765-1767 yılları arasını kapsayan 11 numaralı Sivas Ahkâm Defterinde kayıtlı padişah hasslarına ilişkin şikâyet hükümleri incelenmiştir. Genel olarak has şikâyet hükümleri sayı, şekil ve içerik olarak değerlendirilmiştir.

Sayı bakımından her iki defterde toplam 79 adet has şikâyet hükmü (39'u 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterleri'nde; 40'ı 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterleri'nde) tespit edilmiştir. Dava sayılarının istikrarlı devam etmesi Sivas eyaletinde padişah hasslarına ayrılan arazilerde işlerin daha istikrarlı yürüdüğünün bir delili olarak kabul edilebilir. Çünkü iki defterin tutulma tarihleri arasında 23 yıllık bir zaman dilimi vardır. Devletin kurumsal düzeyde yaşamış olduğu çözülme de gözönünde bulundurulur ise dava sayılarında artış olması olağan kabul edilebilirdi lâkin cüzi bir artış gözlenmiştir.

Diplomatika açısından toplam 79 hükümden 30 tanesi sadece kadılara; kalan 49 tanesi kadılar ile beraber vali, sancakbeyi, mütesellim, voyvoda ve naib gibi yerel yöneticilere hitaben yazılmıştır. Hükümlerde mahallinde çözülemeyen şikâyet konuları ayrıntılı olarak yazıldıktan sonra, meselelerin Divan-ı Hümayun'da mevcut mufassal ve icmal tapu defterleri ile tımar ruznamçe defterlerinde incelendiği ifade edilmiştir. Daha sonra ise meselelerin

54 BOA, SAD 11, 251/3.

55 BOA, SAD 1, 195/1.

56 BOA, SAD 11, 327/1.

ne şekilde halledilmesi gerektiği yerel makamlara bildirilmiştir. Problemlerin çözümünün ağırlıklı olarak yerel kadılık makamlarına havale edildiği görülmektedir. Tekraren Divan-ı Hümayun'a yansımayan sorunların mahallinde çözüldüğü düşünülür.

İçerik bakımından çalışmamızda davaların büyük çoğunluğunda vergi konusunda yaşanan anlaşmazlıklar, hassa mutasarrıfları hisselerine diğer gelir mutasarrıflarca yapılan müdahaleler ve hassa mutasarrıflarının tımar ve zeamet yerlerine müdahaleleri öne çıkmaktadır.

Hassa idarecilerinin veya diğer idarecilerin haksız vergi talebine ilişkin incelenen iki defterde toplam olarak 16 adet hüküm (toplam hassa şikâyet hükümlerinin % 20,25'i) görülmüştür. Genelde hükümlerde dile getirilen sıkıntılar hassa idarecilerinin reayadan haksız bir şekilde vergi istemelerinden kaynaklanmaktadır. Reayadan vergi toplanırken vergiler daha fazla alınmaya çalışılmış ya da tekrar alınmaya çalışılmıştır. Diğer hükümlerde ise hassa köyü reayasının raiyyet vergisi verme yükümlülüğü olmadığı halde ilgili verginin talep edildiği; sefer görevi olan sipahilerden raiyyet vergisi istendiği; arusane (gerdek) resminin fazla talep edildiği; bazı köyler öşr yerine maktu bedel ödemek üzere yükümlü oldukları halde idarecilerin öşr talep ettiği; sadat-ı kirama mensup kişilerden haksız şekilde raiyyet resmi istendiği; imdad-ı hazeriye ve seferiye, tekâlif-i- şakka gibi vergilerden muaf köylerden vergi talep edildiği vaki olmuştur.

Hassa mutasarrıfı tarafından tımar ve zeamet yerlerine yapılan müdahalelerle ilgili incelenen iki defterdeki hüküm adedi 13 olup bu da toplam hassa şikâyet hükümlerinin % 16,55'ine tekabül etmektedir. Tımar ve zeamet mutasarrıfları tarafından hassa yerlerine yapılan müdahalelerin iki defterdeki hüküm adedi beştir. Bu beş hükmün toplam hassa şikâyet hükümleri içerisindeki oranı ise % 6,5'e karşılık gelmektedir. Bu türden şikâyet hükümlerinde ifade edilen sorunlar genel olarak tarafların mahsullere ve hisselere müdahalesi şeklinde gerçekleşmiştir.

1 ve 11 numaralı Sivas Ahkâm Defterlerinde hassa reayasının ödemesi gereken vergiyi ödememesine dair toplam dokuz adet hüküm tespit edilmiştir. Bunların toplam hassa şikâyet hükümleri içerisindeki oranı % 11,39'a karşılık gelmektedir. Sorunlar genel olarak reayanın, öşr yerine maktu ödemek istemesinden, raiyyet vergisi ve resm-i arusane gibi örfi vergilerini ise ödemek istememesinden kaynaklanmıştır.

Hassa reayasının köylerini terk etmesi ile ilgili incelenen iki ahkâm defterinden toplam altı adet hüküm elde edilmiştir. Bunların toplam hassa şikâyet hükümleri içerisindeki oranı % 7,59'a tekabül etmektedir. Hükümlerde reayanın köylerini terk etme nedenleri açıkça ifade edilmese de ağır vergi yükleri, aşayisizlik ve benzeri nedenlerden dolayı köylüler başka kasaba, köy ve askeri çiftliklerine gidip yerleşmişlerdir. Yer değiştirmelerden dolayı doğal olarak vergi tahsilinde problemler yaşanmış, yapılan şikâyetler neticesinde bu kişilerin eski yerlerine nakil ve iskânları için yerel yöneticilere emirler yazılmıştır.

İncelenen ahkâm defterlerinde vakıf ve has mutasarrıflarının ortak sorunları ile ilgili toplam sekiz adet hüküm (toplam hassa şikâyet hükümlerinin % 10,12'si) bulunmuştur. Genel olarak bu hükümlerde vakıf ve has mutasarrıfları arasında gelirlerin paylaşıldığı yerlerde tarafların birbirlerinin hisselerine müdahaleleri şikâyet konusu yapılmıştır.

Hassa gelirlerine askeri kesim dışındaki kişilerce yapılan müdahalelerle ilgili incelenen iki ahkâm defterde toplam 15 adet hüküm (toplam hassa şikâyet hükümlerinin % 18,98'i) tespit edilmiştir. Bu hükümlerde kayıtlı müdahaleler genel olarak yerel nüfuz

sahibi ve zorba karakterli kişilerce yapılmıştır. Kötü niyetli kişiler bazen halkı tahrik ederek gelirlerin yetkililerce toplanmasına engel olmuş, bazen toplanan mahsule zarar vermiş, bazen toplanan gelire el koymuş, bazen de kendilerine ait olmayıp hassa ait olan yerlere müdahale etmiştir. Bu zorbalıkların sona erdirilmesi için idari, adli ve askeri üst düzey yetkililere Divan'dan emirler yazılmıştır.

Hassa reayasına zulümle ilgili incelenen iki ahkâm defterinde sadece üç adet hüküm (toplam hassa şikâyet hükümlerinin % 3,79'u) tespit edilmiştir. Bahse konu davalar incelendiğinde problemlerin genel olarak hassa idarecilerinin halktan zorla vergi, arpa, saman, koyu, kuzu, bal, yem ve yemek almalarından kaynaklı olduğu görülmüştür.

İncelenen 1 ve 11 numaralı Sivas Ahkâm Defterlerinde yukarıdaki konu gruplarına girmeyen ve diğer başlığı altında toplanan toplam dört adet hüküm (toplam hassa şikâyet hükümlerinin % 5,06'sı) tespit edilmiştir. Özetle bu hükümlerde hassa zabitanın eşkiyalarca darp edilmesi, has mutasarrıfı tarafından zeamet ve tımar mukataasına/yaylaklarına müdahale edilmesi, malikâne gelirlerine havas-ı hümayun mutasarrıflarının müdahalesi gibi meseleler şikâyet konusu yapılmıştır.

Sonuç olarak incelenen hassa şikâyet davaları ışığında padişah haslarına ilişkin bazı sorunlar yaşandığı ancak beyleybeyi ve sancakbeyi hasları ile zeamet ve tımar dirliklerinde yaşanan sorunlara kıyasla normalin üzerinde bir durum olmadığı anlaşılmaktadır. Başka bir ifade ile 21 yıllık ara ile tutulan iki ahkâm defterlerindeki hassa şikâyet hükümleri karşılaştırıldığında şikâyet sayılarında kayda değer bir artış görülmemiştir. Bu durum bize mirî arazi rejimi çerçevesinde padişah haslarının işleyişinde beyleybeyi ve sancakbeyi hasları ile tımar ve zeamet dirliklerine göre daha istikrarlı bir yapı olduğu yorumunu yapma imkânı vermektedir. Dikkate değer noktalardan bir tanesi de padişah hassı mutasarrıfları tarafından tımar ve zeamet dirliklerine yapılan müdahalelerin tımar ve zeamet mutasarrıfları tarafından hassa yerlere yapılan müdahalelerden sayısal olarak daha fazla olmasıdır. Bu husus, incelenen dönemde tımar ve zeamet dirliklerindeki istikrasızlıkta padişah hasları mutasarrıflarının da katkı yaptığını akla getirmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Bâb-1 Asafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri.

Bâb-1 Asafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri.

Araştırma Eserleri

Acun, Fatma. "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, C. 9, (2002): 899-908.

Barkan, Ömer Lütfi. "Öşür", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

Cin, Halil. *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.

Emecen, Feridun. "Cebelü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, (1993): 188-189.

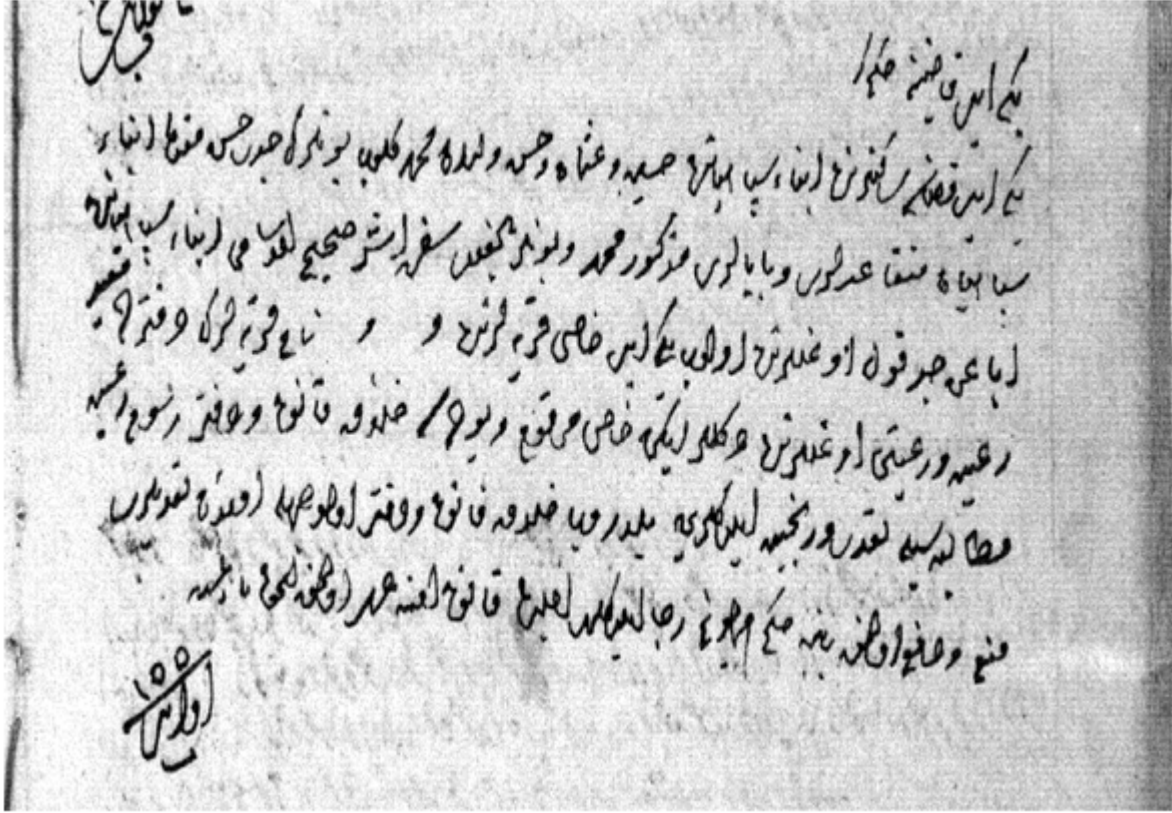
İnalçık, Halil. Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*,

- İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- İpşirli, Mehmet. “Paşmaklık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, (2007): 186-187.
- Orhonlu, Cengiz. Göyünç, Nejat. “Has”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, (1997): 268-270.
- Devellioğlu, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, “Mukataa”, Aydın Kitabevi, (Ankara: 2010).
- Öz, Mehmet. “Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, (2010): 425-429.
- Özcan, Abdülkadir. “Hassa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, (1997): 394-395.
- Özdeğer, Mehtap. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Miri Arazi Rejimi ve Tahrir Geleneği”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, Sy. 5 (2003): 1-13.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, (Ankara: 1983).
- Sertoğlu, Midhat. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Şahin, Cemile. “Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 5, Sy. 6 (Aralık 2012): 435-461.
- Toprak, Muhammet Bedrettin. “İstanbul Ahkâm Defterleri’ne Göre 18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul ve Çevresinde Timar Sisteminin İşleyişi”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2013.

EKLER

1 VE 11 NUMARALI SİVAS AHKÂM DEFTERLERİNDE GEÇEN PADİŞAH HASLARI İLE İLGİLİ HÜKÜM ÖRNEKLERİ

Ek 1

RESİM 1. BOA. SAD 1: 15/3

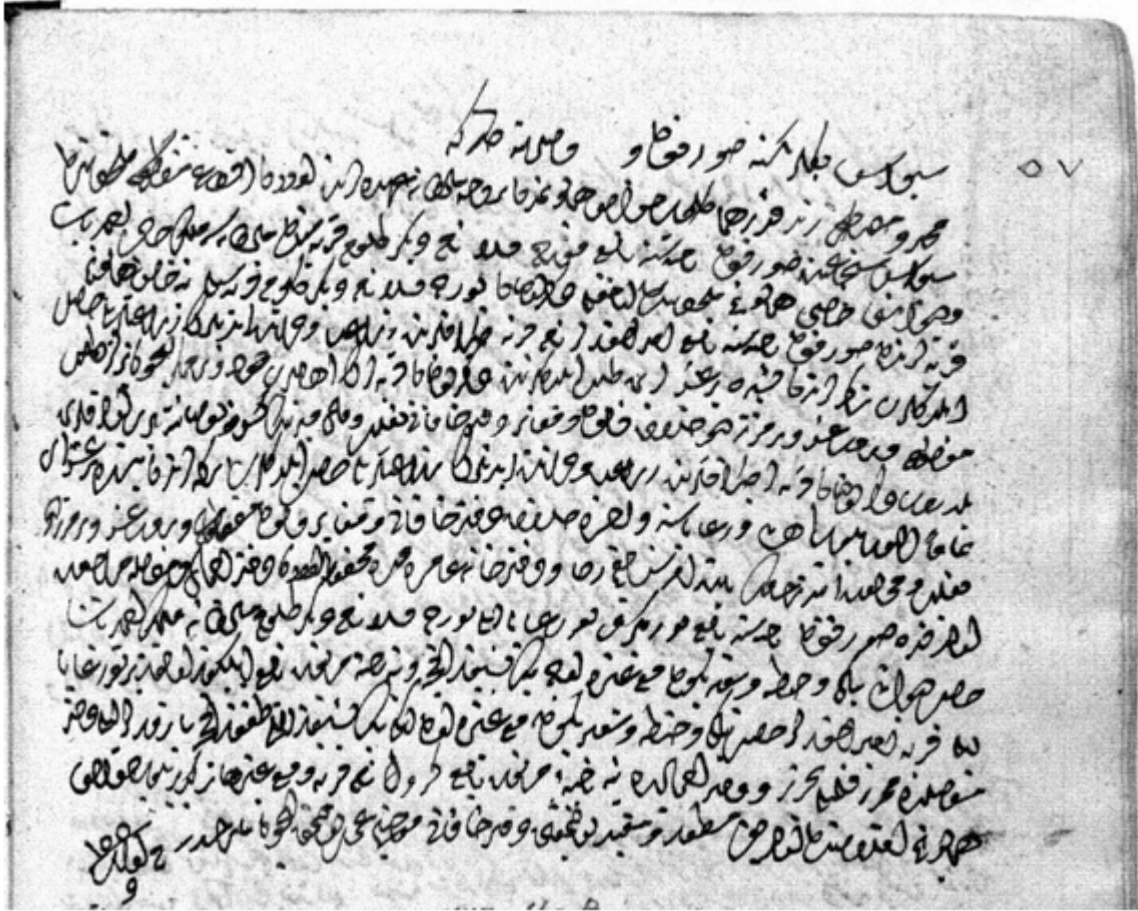
BOA. SAD 1: 15/3

Yeniil Kâdısına hüküm ki,

Yeniil kazâsı sâkinlerinden ebnâ-i sipâhiyândan Hüseyin ve Osman ve Hasan veledân-ı Mehmed gelüb bunların ceddî Hasan mukaddemâ ebnâ-yı sipâhiyân mütekâ'idleri ve babaları mezkûr Mehmed ve bunlar bi'l-fi'il sefer eşer sahîhü'l-esâmi ebnâ-yı sipâhiyândan ebâ'an-ced kuloğullarından olub Yeniil hassa karyelerinden [Boş] ve [Boş] ve [Boş] nâm karyelerin defterde mukayyed ra'iyet ve ra'iyet-i oğullarından değil iken hass-ı merkûm voyvodası hilâf-ı kanûn ve defter rüsûm-ı ra'iyet mütâlebesiyle te'âddî ve rencide eylediklerin bildürüb hilâf-ı kânun ve defter ol-vecîhle olan te'âddîleri men' ve def' olunmak bâbında hükm-i hümayûnum ricâ eylediği ecîlden kânun üzere amel olunmak içün yazılmıştır.

Fî Evâ'il-i B sene [1]155

Ek 2

BOA. SAD 1: 57/1

BOA. SAD 1: 57/1

Sivas Beğlerbeğisine Sorgun ve [ ] Kâdılarına hüküm ki,

Mehmet ve Mustafa zîde kadrihûmâ gelüb havâs-ı hümâyûnumdan ber-vech-i malikâne ‘uhdelerinde olan Akdağ mukâta‘ası mülhâkâtından Sivas sancağında Sorgun nâhiyesine tâbi‘ Kuruçkalâ nâm-ı diğêr Gülüç karyesinin malikânesi mülk-i Hacı Ahmet Paşa ve divânisi hass-ı hümâyûnum mülhâkâtından olmağla zikr olunan Kuruçkalâ nâm-ı diğêr Gülüç karyesiyle yine hass-ı hümâyûnum karyelerinden Sorgun nâhiyesine tâbi‘ İmrahorlar nâm karye topraklarında zirâ‘at ve hırâset edenlerin zirâ‘atleriyle hâsıl eyledikleri terekelerinden beşte bir ‘öşrlerin talep eyledikde zikr olunan karyelerin âhâlileri mücerred vermemek için bizler maktu‘u verirüz öşr vermezüz deyü hilâf-ı kânun ve mugâyir-i defter-i hâkâni te‘âllül ve mâl-ı mîrînin küsr-ü noksanına bâdî oldukların bildirüb zikr olunan karye topraklarında zirâ‘at ve hırâset edenlerin zirâ‘atleriyle hâsıl eyledikleri terekelerinden beşte bir ‘öşrlerin tamamen alıverilüb âhâli ve re‘âyâsına ve âhara hilâf-ı defter-i hâkâni ve mugâyir-i kânun maktu‘u verir öşr vermezüz deyü te‘âllül ve muhâlefet etdirilmemek bâbında emr-i şerîfim ricâ ve defterhâne-i ‘amîremde mahfûz olan defter-i icmâl ve mufassala mürâca‘at olundukda Sorgun nâhiyesine tâbi‘ yüz yirmi re‘âyâ ile Kuruçkalâ nâm-ı diğêr Gülüç malikâne mülk-i

Ahmet Paşa hâsıl-ı divâni bennâk ve hınta ve şâ'ir yekûn ma'a gayrûhû üç bin beşyüz akçe ve yine nâhiye-i mezbûre tâbi' iki yüz otuz bir nefer re'âyâ ile karye-i İmrahorlar hâsıl-ı bennâk ve hınta ve şâ'ir yekûn ma'a gayrûhû on iki bin beşyüz elli dokuz akçe yazular ile defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde yine nâhiye-i mezbûre tâbi' ikiyüz otuz bir nefer re'aya ile İmrahorlar nâm karye ma'a gayrûhâ biriktirilüb havâs-ı hümâyûnum aklâmından olduğu mastûr ve mukayyed bulunmağın defter-i hâkâni mûcibince amel olunmak için yazılmıştır. Fî
Evâ'il-i Z Sene [1]155

Ek 3

BOA. SAD 11:3/1

BOA. SAD 11:3/1

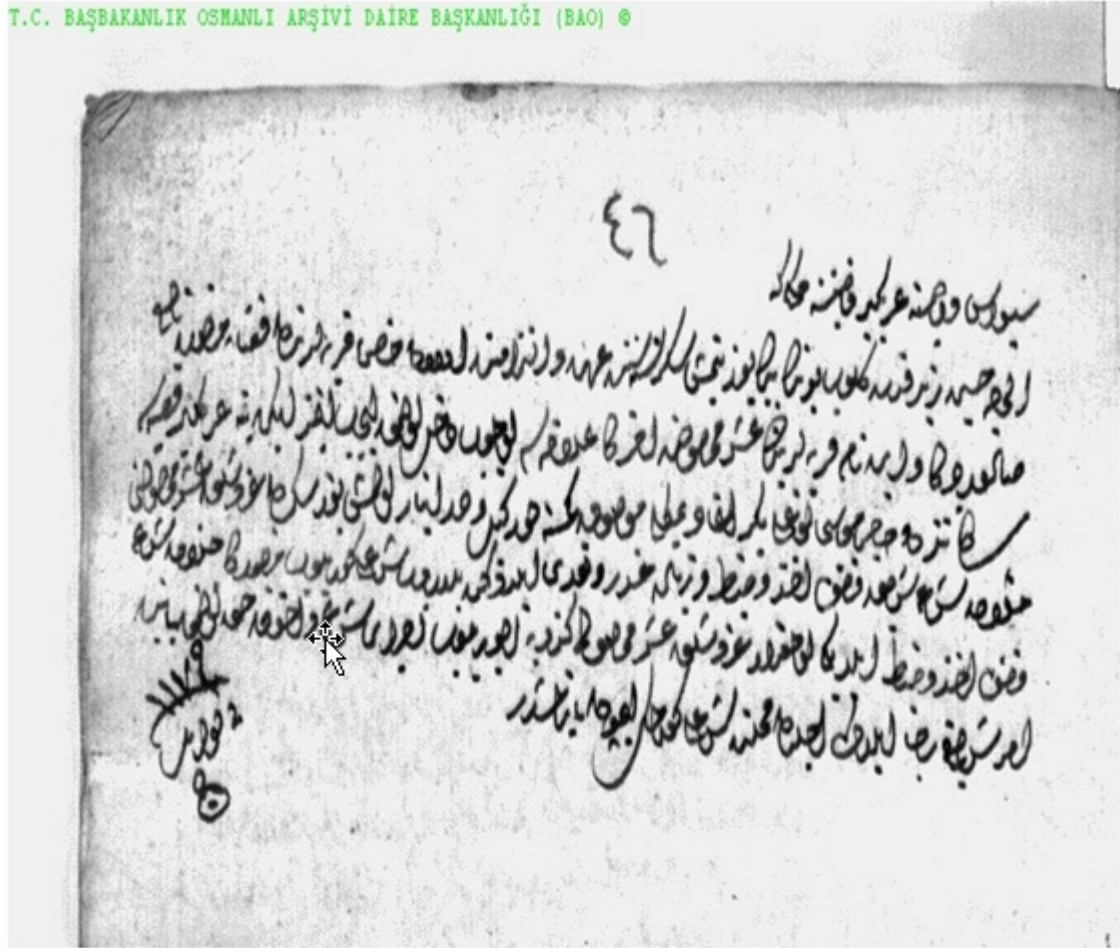
Sivas Vâlisine Hüseyinabâd Kâdısına hüküm ki,

Nişân-ı hümâyûnum verilen divân-ı ‘alîşânım kâtiplerinden kıdvetü erbâbi’t-tahrîr ve’l-kalem ‘umdetü ashâbi’t-takrîr ve’r-rakam El-Hac Cafer Sadık zîde kadrihû sütte-i sa’ adetime arz-ı hâl edüb Sivas ve Konya ve Kayseriye sancaklarında Hüseyinabâd ve gayri nâhiyelerde Gerdekkaya nâm karye ve gayriden kırk dokuz bin ikiyüz otuz dokuz akçe berât-ı şerîfimle

mutasarrıf olduğu ze‘ameti mülhâkâtından nâhiye-i mezbûre tâbi‘ Geçüd karyesinin üç bin yediyüz akçe yazusundan bin beşyüz akçesi müşterekleriyle mûmâ-ileyhin kayd ve berâtına dâhil olub ve iki bin ikiyüz akçesi havâs-ı hümayûnum mülhâkâtından olmağla ber-vech-i mâlikâne mutasarrıfı kazâ-i mezbûrda sâkin İsmail Beğ dimekle ma‘rûf kimesne karye-i mezbûre mahsûl ve rûsûmu havâs-ı hümayûnuma ‘aid olanı âhza kanâ‘at etmeyüb mûmâ-ileyhin berât-ı yazusuna göre hissesine isâbet eden mahsûl ve rûsûmu dâhî on seneden berü fuzûli ahz ve kabz ve mûmâ-ileyhin subaşısı be-her-sene varub taleb eyledikde beşer altışar guruh teklîfi ile ze‘ameti mahsûlüne gadr eylediğün bildirüb karye-i Geçüd el-mezbûre ber-mûceb-i defter-i hâkâni mâlikâne ve havâs-ı hümayûn mutasarrıfları ve müşterekleriyle tarafından subaşıasına zabt ve vâki‘ olan mahsûlât ve rûsûmâtından berât-ı yazusuna göre hissesine isâbet edeni kânun ve defter mûcibince ahz ve kabz etdirilüb mezbûrun fuzûli aldığı mahsûl alıverilmek bâbında emr-i şerîfim ricâ ve defterhâne-i ‘amîremde mahfûz ruznâmçe-i hümayûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca‘at olundukda Hüseyinabâd nâhiyesine tâbi‘ karye-i Geçüd Etrâkiyye olur yörük nısfı vakf-ı ebnâ-i Muhyiddîn veled-i Ayas? ve nısf-ı âher mülk-ü ebnâ-i ...⁵⁷ ve divâni tımar ve tahtında altmış nefer re‘âyâ ve iki zemîn ve hâsıl-ı resm ve hınta ve şa‘ir yekûn ma‘a gayruhâ üç bin yediyüz akçe yazu ile defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrîr ve defter-i icmâlde karye-i Geçüd hâsıl-ı divâni deyü yazu-yı mezkûresinden bin beşyüz akçesi ifrâz ve karye-i Gerdekkaya el-mezbûre ve ma‘a gayruhâ on dört bin altı akçe ber-icmâl ve icmâl-i mezbûrun iki bin beşyüz akçesi mûmâ-ileyhin ve bâkîsi müşterekleri kaydlarında ve iki bin ikiyüz akçesi dâhî ifrâz ve ber-icmâl iken otuz iki tarihinde havâs-ı hümayûnuma tevkî‘ kalemiyle tashîh olduğu mastûr ve mukayyed bulunmağın defter-i hâkâni mûcibince amel olunmak için yazılmıştır.

Fî Evâsıt-ı Ra sene 1179

Ek 4

BOA. SAD 11: 46/1

BOA. SAD 11: 46/1

Sivas Vâlisine Arapkir Kâdısına hüküm ki,

El-Hac Hüseyin zîde kadrihû gelüb bunun bin yüz yetmiş sekiz senesinde ‘uhte ve iltizâmında olan hassa karyelerinden kazâ-i mezbûre tâbi‘ Savurdek ve Erin karyelerinin öşr mahsûlünde âharın alâkası olmayub dahl icâb etmez iken yine Arapkir kazâsı sükkânından Hacı Musa oğlu Bekir Ağa dimekle ma‘rûf devr-i keyl ve der-anbar olunmuş yüz seksen guruşluk öşr mahsûlünü hilâf-ı şer‘-i şerîf fuzûli ahz ve zabt ve ziyâde gadr ve te‘âddî eylediğün bildirüb şer‘le görölüb mezbûrun hilâf-ı şer‘-i şerîf fuzûli ahz ve zabt eylediği ol-mikdâr guruşluk öşr mahsûlü kendüye alıverilüb icrâ-yı şer‘ ve ihkâk-ı hakk olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ eylediği ecîlden mahallinde şer‘le görölmek için yazılmıştır.

Fî Evâ‘il-i C sene 1179

Doç. Dr.
Erhan ALPASLAN

Kahramanmaraş Sütçü İmam
Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü.
ealpaslan@ksu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-00017251-6733>

Yüksek Lisans Öğrencisi
M. Can GÖKTÜRK

Kahramanmaraş Sütçü İmam
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
can.gokturkk1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-00019324-1644>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. / Applied 02/06/2020 Kabul edildi. / Accepted 18/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.746774>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Maraş'ta Vatan Cephesi (12 Temmuz 1958-27 Mayıs 1960)

Vatan Cephesi (Homeland Front) in Maras (July 12, 1958 - May 27, 1960)

Öz

1950 genel seçimleriyle iktidara gelen Demokrat Parti (DP), 1954 seçimlerinden de başarıyla çıkmıştır. 1957 seçimlerinden sonra yurt genelinde iktidar-muhalefet ilişkilerinde cepheleşme eğilimleri başlamıştır. İktidarın özellikle 1958'de uyguladığı ekonomik politika, geçim sıkıntısının başlamasına neden olmuştur. Bu durum muhalefeti de harekete geçirmiştir. Ekim 1958 yılından itibaren muhalefet partileri de Demokrat Parti'ye karşı ortak hareket etme kararı alarak birleşmişlerdir. Bu siyasi birliktelik karşısında Adnan Menderes, muhalefete karşı kendi taraftarlarını ve tüm vatandaşı "Vatan Cephesi" adı altında birleşmeye çağırmıştır. Yurt genelinde olduğu gibi Maraş'ta da Demokrat Parti il ve ilçe teşkilatının etkili çalışmasıyla Vatan Cephesine yoğun katılımlar meydana gelmiştir. Maraş'ta DP'ye ve Vatan Cephesine yönelik katılımlar, Maraş'ın yerel gazetelerinden Demokrasiye Hizmet, Kahramanyurt ve Halk Postası'nda isim listesi halinde DP'ye iltihaklar başlığıyla duyurulmuştur.

Bu makalede 12 Temmuz 1958 tarihinde oluşum süreci başlayan ve 27 Mayıs askeri müdahalesi ile sona eren Vatan Cephesinin Maraş'taki il ve ilçe teşkilatlanması; Cumhuriyet Arşivi belgeleri ve dönemin basın-yayın organlarında bu konuda yer alan haber ve yazılardan istifade edilerek bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maraş, Vatan Cephesi, İltihak, Demokrat Parti, Muhalefet

ATIF: ALPASLAN Erhan, GÖKTÜRK M. Can, "Maraş'ta Vatan Cephesi (12 Temmuz 1958-27 Mayıs 1960)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (641-666)

CITE: ALPARSLAN Erhan, GÖKTÜRK M. Can, "Vatan Cephesi (Homeland Front) in Maras (July 12, 1958 - May 27, 1960)", *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (641-666)

Abstract

The Democrat Party (DP), which came to power with the 1950 General Elections, also succeeded in the 1954 elections. After the 1957 elections, Confrontations started in government and opposition relations throughout the country. The economic policy implemented by the government in 1958 led to the start of financial difficulties. This situation triggered the opposition. In October 1958, opposition parties decided to act jointly against the Democrat Party. On the other hand, Adnan Menderes who leader of Democrat and Prime Minister called on his opponents and all citizens to unite under the name of Vatan Cephesi (Homeland Front) against the opposition. With the effective works of the Democrat Party provincial and district organization in Maras, crowded masses have joined the Vatan Cephesi. Participations to the DP and Homeland Front in Maras were announced under the heading "Participation to the DP" in the local newspapers of "Demokrasiye Hizmet", "Kahramanyurt" and "Halk Postası". In this article, the organization of the province and district of Vatan Cephesi in the Maras, which formation process started on July 12, 1958 and ended with the military intervention on May 27, was evaluated by using the news and articles in the Republic Archive Documents and the media in the period.

Keywords: Maras, Vatan Cephesi ((Homeland Front), Cooperation, Opposition.

Giriş

Türkiye’de Cumhuriyetin ilanıyla birlikte iki kere çok partili siyasi hayata geçilmek istenmiş ancak başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Türkiye’nin çok partili siyasi hayat deneyiminden sonra İkinci Dünya Savaşı’nı müteakip 7 Ocak 1946’da kurulan Demokrat Parti (DP)¹ ülke çapında umumi olarak teşkilatlanarak 1950 seçimleriyle birlikte Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) 27 yıllık iktidarına demokratik güç ile son vermiştir.² Böylece DP’nin iktidara gelmesiyle Türk siyasi tarihinde iktidar ilk defa seçim yoluyla el değiştirmiş ve DP; demokrasinin ve rejimin geleceğini tayin etme yetisini eline alarak on yıl boyunca iktidarda kalmıştır.³ Bu yüzden 1950 seçimleri tarihimizde “Beyaz Devrim” ya da “Kansız Devrim” olarak adlandırılmıştır.⁴

- 1 Demokrat Partisi 7 Ocak 1946 tarihinde kurularak 85 maddelik parti programı neşrolundu; *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1946, Sayı: 22/7682, s.1-3; *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1946, Sayı: 22/7683, s. 1-4; Çiftçiye Topraklandırma Kanunu’ndan sonra Adnan Menderes, Refik Koraltan, Celal Bayar ve Fuat Köprülü CHP içerisinde demokratikleşme ve yenileşmeyi içeren “*Dörtlülük Takrir*” adıyla anılan önergeyi 7 Haziran 1945’te meclise sunmuş reddedilince bu isimler önce basın yoluyla sesini duyurmuş daha sonra DP’yi kurmuşlardır. Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, İmge Kitabevi, 1990, s. 9-12.
- 2 1950 genel seçimlerinin oy dağılımına baktığımızda mecliste DP; 416 milletvekili ile %53,59, CHP 69 milletvekili ile %39,98, Millet Partisi ise 1 milletvekili çıkararak %3.03 oy alabilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad-Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976 s.66; <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007> Erişim Tarihi 03.04.2020.
- 3 Ahmet Yeşil, *Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001, s. 161-163.
- 4 Sinan Yıldırım, “1950 Seçimleri ve Propaganda”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İnkılap Tarihi Dergisi*, Sayı:6, Yıl:3/ 2004, s. 131. Emel Aslan, *Türkiye’nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ahi Evran Üniversitesi

1950'den 1954'e giden süreçte DP, yeni rolüne alışmaya çalışmış ve muhalefete sert tavır sergilemiştir. Bu süreçte DP; CHP'nin mevcut mal varlığına el koyması, Orduda CHP'li olup yüksek kademede görev yapan Askeri tasfiye etmesi, Millet Partisi'ni (MP) kapatması, Halkevlerini kapattırması ve Köy Enstitülerinin köy okullarına çevrilmesi gibi uygulamalarda bulunmuştur.⁵ Diğer taraftan DP'nin vergiler ile milli gelir arasında denge kurarak milli geliri arttırması; tarım ve iktisadi politikalar ile kalkınma sürecine girilmesi ve özgürlüklerin genişletilmesi yönünde atmış olduğu adımlar 2 Mayıs 1954 seçimlerine olumlu yansımıştır.⁶ Bu dönemde alınan ekonomik kararlar halkı da memnun etmiş olacak ki 2 Mayıs 1954 seçimlerinde DP yeni bir siyasi zafer kazanmıştır.⁷ Vatan gazetesi, 1954 seçim sonuçlarını "CHP tam hezimetle uğradı" başlığıyla duyururken hezimetin nedenini yaptığı yıkıcı propagandaya bağlamıştır.⁸ Böylece DP, halk nezdinde yerini daha da sağlamlaştırmış ve 1950 genel seçimlerini tesadüfî kazanmadığını kanıtlamıştır.

1954 genel seçimleri sonrasında iktidar-muhalefet arasındaki gerginlik devam etmiş siyasi tansiyon giderek artmıştır. DP'liler, şüphesiz ki Millet Partisi (MP) ve yerini alan Cumhuriyetçi Millet Partisi'ne (CMP) oy veren illeri 30 Haziran 1954'te çıkarılan kanunla suçlayarak bir şekilde cezalandırmış; Kırşehir ilini ilçe haline getirmiş, Malatya'dan da Adıyaman'ı ayırarak ikiye bölmüştür.⁹ 1954 yılından itibaren yaşanan siyasal ve sosyal gelişmeler siyasi partiler açısından birçok olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. DP, genel seçim sonuçlarında kazandığı başarının verdiği güvenle adli kaza mercilerinde hâkimler üzerinde baskı kurabileceği hukuki düzenlemeler yapmış bunun yanı sıra basın özgürlüğünü zedeleyecek düzenlemelere gitmiştir.¹⁰ Bu bakımdan bu evre oldukça sıkıntılı bir sürecin başlangıcı olmuştur. İktidar partisinin bu dönemdeki bazı uygulamaları başta muhalefet partisi olmak üzere kimi çevrelerden DP'nin totaliter olmakla suçlanmasına yol açmıştır.¹¹ 1956 yılı itibariyle ekonominin giderek bozulması muhalefetin mitingleri arttırmasına neden olurken bunların basında yer alması iktidar partisini önlem almaya itmiştir. DP, 7 Haziran 1956 ve 27 Haziran 1956'da iki basın yasası değişikliği ile Hürriyet Partisinin (HP) kurulmasına engel olmak istemiştir.¹² 7 Haziran 1956'da 5680 sayılı basın yasasındaki değişikliğe göre: gazete sahibi ve müdür olmak yeni şartlara bağlanırken altı aydan fazla hapis cezasıyla mahkûm olmak mesleğin yürütülmesine engel sayılmıştır. 5680 sayılı basın yasası muhabirleri de kapsarken imzasız yayınlanan yazılarda savcıya 24 saat

---

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2014, s.39.

- 5 Işıl Tuna, "Uşakta Vatan Cephesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.100, C.35, Güz 2019, s. 623; Eroğul, *a.g.e.*, s. 76-77.
- 6 Cüneyt Arcayürek, *Yeni İktidar, Yeni Dönem (1951-1954)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 63-67.
- 7 1954 genel seçimlerinde DP, %58,42 oy ile mecliste 541 koltuktan 503 milletvekili, CHP ise %35,11 oy ile meclise 31 milletvekili verebilmiştir. Ahmad ve Ahmad, *a.g.e.*, s. 122; Eroğul, *a.g.e.*, s. 86; <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007> Erişim Tarihi 03.04.2020.
- 8 Vatan, 3 Mayıs 1954, Sayı: 14/4660, s. 1-4.
- 9 Eroğul, *a.g.e.*, s. 102.
- 10 Zehra Aslan, "Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunma ve Karar)", *History Studies: International Journal of History*, Volume 4, Issue 2, July 2012, s. 3-4.
- 11 Mehmet Biçici, "Gaziantep'te Vatan Cephesi", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Şubat 2020 Yıl 13, Sayı XLIV, s.159.
- 12 Fahri Yetim, *Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırmalı İncelemeleri (1957-1960)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 65.

içerisinde bildirme zorunluluğu getirilmiş ve yayın yasaklarının yanı sıra ağır para ve hapis cezası belirlenmiştir. 27 Haziran 1956'da ise 5680 basın yasasındaki değişikliğin yeterli olmadığı düşünülerek 6334 sayılı yasa ile de antidemokratik değişiklikler yapılmıştır. Bu yasa değişikliği ile radyo veya gazetede yer alan her haber ve yazı siyasi suç unsuru olabilmektedir.¹³ Anlaşıldığı üzere Menderes ve kabinesinin muhalefete, basına ve hatta muhalefete oy veren il ve ilçelere karşı baskı politikası uyguladığı görülmektedir. Basına getirilen bu kısıtlama ve ağır koşullar muhalefetin tepkilerine yol açmıştır.

1957 yılına gelindiğinde Demokrat Parti ile muhalefet arasındaki siyasi gerilim daha da arttı. Bunun üzerine Demokrat Parti, ülke genelinde ve parti içinde yaşanan birtakım gelişmeleri dikkate alarak 1957 yılında erken genel seçim ilan etti. Erken seçim kararı üzerine CHP-Hürriyet Partisi (HP) ve CMP “İş Birliği Toplantısı” yapmış ancak partililerin sandalye kaygılarından dolayı girişimler sonuçsuz kalmıştır.¹⁴ 1957 genel seçim sonuçlarına göre Demokrat Parti üçüncü kez tek başına iktidar olmayı başardı ancak 1954 yılında yapılan genel seçim sonuçları ile karşılaştırıldığında Demokrat Parti'nin oy oranında % 9,8'lik bir düşüş söz konusu oldu.¹⁵ CHP, iktidara karşı oy oranını yükseltmesine rağmen bu seçimlerde beklenen başarıyı gösteremedi.¹⁶ Ancak muhalefet bu seçimle önemli bir güce eriştiğini ortaya koymuştur. Bu durum başta CHP olmak üzere muhalif partilerin iktidara karşı propagandalarını ve eleştirilerini arttırmasına neden olmuştur. Zira DP'nin bu dönemde yürüttüğü ekonomik politikalar, bütçenin devamlı açık vermesine buna bağlı olarak enflasyon ve zamların artmasına neden olmuştur. Ekonomik alandaki bu gelişmeler halkın yaşam standartlarının düşmesine yol açarken aynı zamanda iktidara karşı bir tepki doğmaya başlamıştır. Dolayısıyla bir taraftan ekonomik gidişattan memnun olmayan halk diğer taraftan da DP'nin antidemokratik uygulamalarını bu memnuniyetsizliği daha da arttırmıştır. Bu durum karşısında DP, azalan prestijini tekrar kazanmaya çalışsa da siyasi alanda muhalefete, hükümeti eleştirecek çok önemli gerekçeler oluşturmuştur.¹⁷

14 Temmuz 1958'de Irak'ta bir devrim olması muhalefet cephesini tekrar harekete geçirmiş, Adnan Menderes'in diktatörlüğe yöneldiği ve Irak Başbakanı gibi devrilmesi gerektiğini savunmuşlardır.¹⁸ Irak'ta yaşanan devrim, zaman zaman muhalefetin iktidara karşı kullandığı politik malzeme haline gelmiştir. Bahsi geçen devrimin yanı sıra İsmet İnönü'de Ankara'da yaptığı bir konuşmasında “memleketin iktisadi açıdan mustarip olduğunu ancak sorunların çözülmesi için umumi idare doğru olur, doğruları söylerlerse

13 Mustafa Tokmak, *Basın-İktidar İlişkileri Çerçevesinde Demokrat Parti ve Ankara Radyosu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2007, s. 77-80.

14 Zehra Arslan, “Trabzon'da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.129, C. 36, Kış 2013, s. 130; Zehra Arslan, “Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)”, *History Studies: International Journal of History*, Volume 4, Issue 2, July 2012, s. 3,19.

15 Yasemin Doğaner, *Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi*, Siyasal Kitapevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 31; Sedef Bulut, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, Sayı 4, Yaz 2009, s.132-133.

16 1957 genel seçimlerinin oy dağılımına baktığımızda mecliste DP, 424 milletvekili ile %48.6, CHP 178 milletvekili ile %41.4, CMP ise 4 milletvekili çıkararak %6,5 oy alabilmiştir.<http://www.ysk.gov.tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007> Erişim Tarihi 03.04.2020.

17 Bulut, a.g.m., s. 132.

18 Arslan, “Trabzon'da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)” s.130.

mesele halledilir.”¹⁹ açıklamasında bulunmuş iktidarın iktisadi politikalarını eleştirmiştir. Ayrıca İnönü İstanbul’da yaptığı bir konuşmasında yine iktidarı hedef alarak “Herkes yarımı düşünmektedir. Böyle hayat yaşanılmaz bir hayattır, vatani yaşayacak hale getirecek CHP müessesesidir.”²⁰ ifadelerine yer vererek vatandaşı ve muhalif partileri milli birliğe davet etmiştir. Anlaşılacağı üzere CHP, politik söylemlerine ekonominin kötüye gitmesini de ekleyerek 1957 seçimlerinden sonra iktidara karşı daha sert siyaset yapmaya başlamıştır. Nitekim CHP ile birlikte bazı muhalefet partilerinin bu şekilde davranmasında DP’nin uyguladığı baskı politikası etkili olmuştur. İktidarın baskı politikası karşısında muhalefet partilerinin fiili birleşmesinden başka çareleri kalmamıştır. İlk adımda 16 Ekim 1958’de Türkiye Köylü Partisi (TKP) ile CMP güç birliği kararı almıştır. İki partinin 16 Ekim’de yayınladığı tebliğe CMP adına Osman Bölükbaşı, TKP adın Tahsin Demiray imza atarken birleşme nedeniyle partinin adı Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) olmuştur.²¹ Bu partileri takiben 24 Kasım 1958’de HP ile CHP birleşmek için çalışmalarına başlamıştır.²² Böylece DP meşruiyet krizi içerisindeyken muhalefet, Güç Birliği Cephesi’ni (Milli Muhalefet Cephesi) kurmuştur. Milli Muhalefet Cephesi, safları sıklaştırdıktan sonra hedeflerini belirlemek için bir araya gelmişlerdir. Bu hedefleri, CHP’nin 12-15 Ocak 1959 tarihinde yapılan 14. Kurultayında görüştüler. Kurultayın kabul ettiği İlk Hedefler Beyannamesine göre muhalefet güç birliğinin gayelerini on madde ile şöyle açıklamıştır: Millet Meclisinden başka ikinci bir meclis kurulup partizanlık kaldırılmalı; yüksek yargıçlar kurulu ve anayasa mahkemesi kurularak seçim güvenliği sağlanmalı, basın hürriyeti anayasa güvencesine bağlanırken üniversitelerin özerkliği sağlanmalıdır.²³ Muhalefet kanadında Güç Birliği’nin oluşumu ve teşkilatlanması iktidarı harekete geçirmiştir. Milli Muhalefet Cephesine karşı Menderes, yurt gezilerine çıkarak muhalefetin birleşmesini, Haçlı Ordusuna benzetmiş ve bu cepheyi ehli salıp olarak isimlendirmiştir.²⁴ Ayrıca Menderes bu konuda, muhalefetin güç birliğinin amacını bir cephe oluşturup erken seçim yapılmasını sağlamak olduğunu söylerken erken seçimin vatanın refah ve saadetini geciktirmesine ve milletimizin ihtiyaçlarının kesintiye uğramasına neden olacağını söylemiştir.²⁵ Bu siyasi ortamda muhalefet, iktidara karşı Milli Muhalefet Cephesi oluşturmaya yönelik çalışmalar yaparken Menderes, 12 Ekim 1958’de Manisa İl Kongresi’nde Vatan Cephesi’nin oluşturulmasını istemiştir.²⁶ Menderes’in muhalefet partilerine karşı oluşturulmasını istediği Vatan Cephesi Zafer Gazetesinde şu manşetle duyurulmuştur: “Başvekil Adnan Menderes’in Manisa’da

19 *Halk Postası*, 9 Mayıs 1958, Sayı: 1288, s. 1.

20 *Halk Postası*, 3 Haziran 1958, Sayı: 1308, s. 1.

21 Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976, s. 276-277.

22 Ayşe Aydın, *Celal Bayar Dönemi Genel Seçimleri ve TBMM (1950-1960)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010 s.207-210; Ayşe Elif, Emre Kaya ve Zakir Avşar, “Demokrat Partinin Sivil Toplum Üzerinden Siyasal İletişim Denemesi: Vatan Cephesi Örneği”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 2, February 2013, s. 401-402; Teziç, a.g.e., s. 279.

23 Eroğul, a.g.e., s. 158.

24 Dilşen İnce Erdoğan, “Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes’in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)”, *Belgi Dergisi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, C. 2, S. 19, Kış 2020, s. 1915.

25 Aydın, a.g.t., s.210-211.

26 BCA, Fon Kodu: 010. 09.Yer No: 212. 656.1, 10.05.1961;Kaya ve Avşar, a.g.m., s.402; Ahmad ve Ahmad, a.g.e., s.185.

yaptığı konuşma: Nifak Cephesine Karşı Vatan Cephesinin Kurulması Zaruridir!'.²⁷ Başvekil Menderes'in Vatan Cephesi ocağının oluşturulacağını açıklamasının ardından, vatandaşların Demokrat Partiye katılımları artmıştır. DP idarecileri ve DP yanlısı basın, Vatan Cephesinin ocaklarının ülkeye hizmet etmek amacı ile oluşturulduğunu her fırsatta tekrarlamış ve demokrasinin bir ürünü olan bu hareketin, kapılarının tüm vatandaşlara açık bulunduğu ve Halk Partisi'nin tahrik dolu politikalarına karşı çıkan herkesin bu cephenin bir üyesi olarak kabul edildiği ifade edilmiştir.²⁸ Adnan Menderes'in Manisa İl Kongresi'nde yaptığı konuşmadan sonra ilk Vatan Cephesi Ocağı İstanbul'da açılmıştır. Siyasetten uzak vatandaşları ve vatanın menfaatlerinin DP'nin iktidarda kalması ile sağlanacağına inanan kimseleri tek çatı altına toplamayı amaç edinen Vatan Cephesi, İstanbul'dan sonra yurdun farklı yerlerinde teşkilatlanıp şubelerini açmıştır.²⁹ Vatan Cephesi ocaklarının açılması üzerine buna karşılık muhalefet hareketi de Güç Birliği Ocaklarını örgütlemeye başlamıştır.³⁰ Muhalefetin oluşturduğu Güç Birliği cephesi genişlerken CHP teşkilatı, yeni ocaklar açarak bu ocaklarda DP iktidarını eleştirmeye devam etmiştir.³¹

DP popülizminin temelini, 1950-1954 döneminde biriken kaynaklar ve geniş dış borçlanma oluşturmuştur. 1954 sonrasında ekonominin hızla bozulması, bu sistemi sürdürecektir kaynağın kalmamasına neden olmuştur. Giderek azalan toplumsal desteği gözlemleyen DP, din ve milliyetçilik unsurlarını öne çıkararak "Vatan Cephesi" çağrısında bulunmuştur.³² Dolayısıyla DP'nin Vatan Cephesi oluşumunu ortaya atmasındaki sebeplere bakıldığında, en önemli gelişmelerin başında iktidara karşı muhalefet cephesindeki birleşmeler, 1957 seçimlerinde yaşanan oy kaybı ve buna bağlı olarak iktidarın yeni birtakım arayışlar içine girdiği hususu öne sürülebilir.³³ Zira bu arayış içerisinde kurulması kararlaştırılan Vatan Cephesi, zamanla DP teşkilatı içerisinde yer alan önemli bir yan örgüt konumuna gelecektir.

DP karşısında muhalefet, ancak 1957 seçimleriyle şekillenmiştir. Gerçekten de DP'nin 1957 seçimleriyle birlikte ilk defa oy oranı %50'nin altına düşmüştür. İktidarın, basın yasasında yeni düzenlemeye gitmesiyle birlikte basının da önemli ölçüde desteğini kaybetmiştir. 1957 seçimleriyle birlikte muhalefet Güç Birliği Cephesini oluştururken Demokrat Parti, iktidarlığın verdiği güce dayanarak özellikle Vatan Cephesi ile birlikte basını ve radyoyu kendi lehine kullanmıştır. Kendi güdümündeki gazeteler ile propaganda faaliyetlerine devam eden DP, Vatan Cephesiyle ilgili haber ve tanıtım faaliyetlerinde; Zafer Gazetesini yetersiz bulmuş radyoyu propaganda aracı olarak kullanmaya başlamıştır. Ankara Radyosunda Vatan Cephesine katılanların isimlerinin okunması, 1 Ekim 1958

27 Hakkı Uyar, *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi*, Buke Yayınları, İzmir 2001, s.23.

28 Zehra Arslan, "Siyasilerin Beyanlatları Çerçevesinde 27 Mayıs Darbesine Gidiş Süreci (27 Ekim 1957 - 27 Mayıs 1960)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2013 / 204, (Mayıs -Haziran),s.51-52.

29 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 348-350.

30 Biçici, a.g.m., s. 161.

31 Aliye Küçükpınar, *Maraş Basınında Demokratik Parti (1946-1960)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kahramanmaraş 2019, s.78-79.

32 İlkey Sunar, "Demokrat Parti ve Popülizm", *CDTA*, C.8, İstanbul 1983, s. 2083.

33 Muhammed Sarı, "Demokrat Parti Dönemi Basınına Göre İktidar-Muhalefet İlişkileri Açısından 'Vatan Cephesi'", *10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 2012, s. 752.

tarihinde başlamış 26 Ocak 1960 tarihine kadar okunmaya devam etmiştir.³⁴ Radyo’da günlük haber saatinde Vatan Cephesine katılanların isimlerini ve memleketlerini liste halinde okumaya başlamıştır. Devlete ait bir radyonun, partinin yayın organıymış gibi kullanılması muhalefetin ve halkın tepkisine yol açmıştır. Radyodan okumalar o kadar abartılmıştır ki bu duruma vatandaşlar “radyoyu kapatma yoluna giderek” tepkilerini ortaya koymuşlardır.³⁵ Vatan Cephesine katılanlar radyoda ilan edilirken, muhalefet partileri radyoyu “partizan radyo” olarak nitelendirmesine ve “Ajans Haberlerini Dinlemeyenler Derneği” kurmalarına neden olmuştur.³⁶ Ancak bu durum Vatan Cephesinin ülke genelinde yayılmasını engelleyememiş olacak ki bu cepheye yeni katılımlar devam etmiştir. Diğer taraftan muhalefet partileri, Konya mezarlığından 1200 kişinin isminin Vatan Cephesine katılmış gibi gösterildiğini iddia etmiştir. Ayrıca birçok ilde Vatan Cephesi adıyla iktidarın lehine olumlu haber taşıyan haftalık broşürler bastırılıp halka bedava dağıtılmıştır.³⁷ DP iktidarı, ekonomik ve toplumsal krizin oluşmasıyla birlikte politik bir manevra olarak Vatan Cephesini yaratmıştır.³⁸ Nitekim DP bu yolla muhalefeti engellemenin yolunu bulduğunu düşünmüştür. Vatan Cephesine katılanların sayıları ile ilgili rakamlarda tutarlılık yoktur ancak dönemin DP Milletvekili Rıfki Salim Burçak; Ocak 1959’da Menderes’e çekilen telgraflar 20.000, Vatan Cephesine katılanların sayısı takriben 200.000, sadece Aralık 1959’da ise bu cepheye katılanların toplam sayısının 973.170 olduğunu ifade etmiştir.³⁹

1. 1958 Yılında Maraş’ta Vatan Cephesi

Adnan Menderes’in Manisa’da Vatan Cephesinin oluşturulmasını istemesinden kısa süre sonra ülke genelinde partilerinden istifa ederek DP ocak ve bucaklarına katılım artmıştır. Özellikle 1957 seçimlerinin hemen ardından Devlet Radyosu, Vatan Cephesi ve bu cepheye kitleler halindeki iltihaklardan bahsederek devamlı ve metotlu propaganda kampanyası başlamıştır. Muhalefet ise buna mukabil Güç Birliği kararına varmış ve safları sıklaştırmıştır.⁴⁰ Aynı şekilde Maraş’ta da muhalif partilerden istifa eden veya bağımsız olan vatandaşlardan DP’ye ve Vatan Cephesi ocaklarına birçok katılım olmuştur. Örneğin CHP Pazarcık İlçe İdare Heyeti Azası Ahmet Güven ve Doğan Aldoğan olmak üzere 7 kişi DP Vilayet İdare Heyeti Başkanı Ahmet Kadıoğlu’na partiye katılmak için müracaat etmiştir.⁴¹ Bunların yanı sıra Adnan Menderes’in ülkenin kalkınmasına yönelik yeni projeler ortaya koyması, özellikle köylerin sorunlarını çözüme kavuşturma konusundaki gösterdiği çabası halkın dikkatinden kaçmamış kendisine ve partiye yönelik ilgi ve alakayı arttırmıştır. Dolayısıyla Maraş’ta da partiye yönelik bir hareketlenme görülmüştür. Nitekim

34 Sarı; a.g.m., s. 754.

35 Aydın, a.g.t., 211-212.

36 Bilal Tunç, “Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti Uygulamalarından Vatan Cephesinin Sakarya’daki Yansımaları”, *Current Research in Social Sciences*, Cilt 3, Sayı 3, Ocak 2017, s. 155.

37 Mustafa Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul 2001, s. 138.

38 Sinan Yıldırım, “Vatan Cephesi: Demokrat Parti’nin Politik Meşruiyet Krizi ve Toplumsal Muhalefeti Kontrol Altına Alma Çabası”, *Türkiye’de Siyasal Muhalefet 1923-1980 Makaleler*, Der. Ayşegül Komsuoğlu, Bengi Yayınevi, İstanbul 2008, s.175.

39 Rıfki Salim Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Nurel Matbaacılık, Ankara 1998, s. 605-606.

40 *Halk Postası*, 17 Şubat 1958, Sayı: 1517, s. 1.

41 *Kahramanyurt*, 15 Eylül 1958, Sayı:2573, s. 1.

26 vatandaş ile Kavaklı Köyü CMP ocak başkanı Ömer Taşdemir, Baydemirli Köyü CMP ocak başkanı Hasan Yenigül gibi isimler de istifa ederek DP'ye katılmışlardır.⁴² Afşin'in Lorşun köyünden 280'e yakın aileyi temsil eden ve CHP'nin köydeki dayanağı olan 64 kişinin de CHP'den istifa ederek DP'ye geçtiğini şu sözlerle anlatmışlardır: "DP'nin kuruluşu ile vatandaşın nasıl bir değer taşıdığını ve devletin ferlere karşı olan taahhütlerinin sebep ve hikmetini anlamaya başlayarak zaman zaman mensubu olduğumuz CHP'den istifa etmeyi düşünmüştük. Bu vicdan sesimizi açıkladıkça partimizin idarecileri karşımıza geçip sindirilmemizi sağladılar. Ancak DP safına katılmak bir zaruret halinde kendisini hissettirmiştir."⁴³ Açıkça görülüyor ki diğer partilere ait ocak ve bucak yöneticileri ve vatandaşların partilerinden istifa ederek DP'ye ve Vatan Cephesi ocaklarına katılması bu cephenin etkili duruma geldiğini göstermektedir. Ayrıca Maraş'ın yerel gazetelerinden Demokrasiye Hizmet, Kahramanyurt ve Halk Postası'nda CHP ve CMP'den istifa ederek DP'ye ve ocaklarına iltihak edenlerin duyurulması diğer vatandaşların da DP'ye ve Vatan Cephesi ocaklarına girmesinde etkili olmuştur. Örneğin Emin Pakdil; "Maraş Demokrat Partisine üç beş ay zarfında köy ve kazalardan asli ve necip halkımızın partiye girmelerini ilan eden gazeteniz neşriyatından zevk alarak bende bu Vatan Cephesine iltihak etmekle şereflediğimin yine kıymetli gazetenizle umumi efkâra duyurulmasını sevgiyle arz ederim."⁴⁴ diyerek Maraş'ta CHP ve CMP'ten birçok vatandaşın DP'ye ve Vatan Cephesi ocaklarına geçtiğini ortaya koymaktadır.

27 Ekim 1958 yılında Devlet Vekili Haluk Şaman, Ziraat Vekili Nedim Ökmen ve DP Genel İdare Kurulu Azası Rıfkı Salim Burçak Maraş'a gelerek Kıbrıs Meydanında halkı selamlamıştır. Nedim Ökmen halka yaptığı konuşmada 1957 genel seçimlerini işaret ederek şu sözleri söylemiştir "Maraş'ta seçimleri kaybetmiş sayılır mıyız? Ben Maraş'ı Demokrat Parti'nin kalesi ve Maraşlıları kahraman muhafızları olarak görüyor tanıyorum. Maraşlılar hiçbir zaman sözleriyle fiilleri arasında yüz seksen derecelik fark bulunanların peşinden gitmeyeceklerine inanıyorum."⁴⁵ Gerçekten de DP, 1957 genel seçimlerinde Ankara; Kars, Elâzığ, Malatya, Ordu, Sivas, Tunceli, Uşak, Niğde, Hatay, Tokat, Mardin, Erzincan, Urfa ve Van ile birlikte 23 vilayet kaybetmiş bunlardan bir tanesi de Maraş⁴⁶ olmasına rağmen halk DP'yi büyük bir coşku ve heyecanla karşılamıştır.

CHP ve CMP'ten Vatan Cephesi ocaklarına geçen kişiler basın yoluyla halka duyurulurken ayrıca Adnan Menderes'e de iletilmiştir. Özellikle Pazarcık'ta birçok ocak başkanı istifa edip Vatan Cephesi ocaklarına geçerken vatandaşın da söz konusu partiye geçişi artmıştır. 1958 yılında Maraş'tan Adnan Menderes'e çekilen telgraflarda DP'ye ve Vatan Cephesi ocaklarına kayıtlarda muhalefetin yıkıcı davranışları ve ülkeye zararlarının dokunduğu düşünceleri etkili olmuştur. Örneğin Elbistan Yazı Topallı Köyü Halk Partisi Delegesi Halil Çiftçi, Halk Partisi kongresinde CHP'nin "eski inkârcı ve şef zihniyetini

42 *Kahramanyurt*, 6 Ekim 1958, Sayı: 2593, s. 1.

43 *Kahramanyurt*, 14 Ekim 1958, Sayı: 2600, s. 1.

44 *Kahramanyurt*, 27 Kasım 1958, Sayı: 2638, s. 1.

45 *Kahramanyurt*, 27 Ekim 1958, Sayı: 2616, s. 1.

46 *Vatan*, 28 Ekim 1957, Sayı:18/5902, s. 1-4; Cengiz Şavkılı ve Ali Akyıldız, "Demokrat Parti Dönemi Maraş Basını", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.16, C.2, 2019, s. 767.

terk etmediğini gördüğünü” söyleyerek DP’ye kayıt olduğunu bildirmiştir.⁴⁷ Yine Elbistan Güvercinlik Köyü CHP ocak başkanı Ali Kısa, ocak üyesi Mehmet Bıçak ve Durdu Bıçak benzer sözlerle; muhalefetin inkârcı zihniyetini değiştirmedini ve yapılan hizmetlere engel olduğunu söyleyerek ocağa kayıtlı 70 kişi ile birlikte Vatan Cephesine geçtiğini telgraf çekerek Menderes’e bildirmiştir.⁴⁸ 11 Eylül 1958 tarihinde Göksun kazasının Göynük Köyünden Mehmet Topal; Haydar Kartal, Süleyman Keleş, Sabri Keleş ve 180 arkadaşıyla birlikte CHP’den istifa ederek Vatan Cephesine iltihak ederken radyo ile yayınlanmasını istemişlerdir.⁴⁹ Madenci Nuri İnan kendisini şöyle ifade ederek: “27 senelik sabık iktidar çilesinden bizi kurtaracak olan DP müspet gidişine inandım. Vatan Cephesine 5000 arkadaşım ve mahiyetimle birlikte iltihak ediyoruz.”⁵⁰ Vatan Cephesini desteklediğini telgraf ile Menderes’e iletmiştir. 5 Aralık 1958’de Ahmet Kadioğlu, Menderes’e şu telgrafi göndermiştir: Vatan Cephesi kuruldu, nazikane davetiniz üzerine iltihaklar devam ediyor. İstifaları her gün postalıyoruz. Müstafi arkadaşlarımızın radyo ve gazete ile ilanına emir ve müsaadenizi rica ederim...”⁵¹ 29 Aralık 1958’de Mehmet Edizer, Menderes’e çektiği telgrafta kendisini şöyle ifade etmiştir: “İlçemizin Hürriyet Partisi idare heyeti 29.12.1958 günü toplanarak güç birliğinin yolsuz kararlarına karşı ilçe idare heyeti ve 95 parça köylerdeki ve o mahallelerdeki ocaklarımızın iştiraki ile güç birliğine karşı vatan cephesini tercih ederek 6100 seçmenle istifamızı vererek DP’ye kaydımızın icrası ve istifamızın neşirini arz eder hürmetle ellerinizden öperim...”⁵²

2. 1959 Yılında Maraş’ta Vatan Cephesi

1959 yılı ocak ayından başlamak üzere Vatan Cephesi ocaklarına ya da DP’ye yeni katılımlar olmuştur. Katılımlar oldukça isimleri liste halinde Maraş’ın yerel gazetelerinde ilan edilmeye devam edilmiştir. Halk Postası gazetesindeki bir haberde: Belediye Meclis üyesi Mehmet Çiftçi ve 19 arkadaşının belediye meclisinin acilen toplanması gerektiği haberine yer vermiştir. Haberin ayrıntısına bakıldığında Belediye Meclisinin bu çağrı üzerine toplantının yapıldığı ancak bu toplantı sırasında hoş olmayan olayların cereyan ettiğini belirtmiştir. Buna göre toplantı sırasında gündeme gelen ve müzakere edilen arsa meselesi yüzünden tartışma çıktığı ve bunun üzerine valinin müdahalede bulunduğu hatta tarafgir bir tavır sergilediği bu hareketi ile belediyenin tamamen DP’li yedeklerin eline geçmesini istediği dolayısıyla valinin müfrit bir DP’li ve partizan olduğu anlaşılmıştır⁵³ denilerek valinin bu tavrı eleştirilmiştir. 20 Ocak tarihinde ise Halk Postasında Vali beyin bu tutumunun kimi kesimler üzerinde etki yarattığı şehrin önden gelen aileleri arasında yer alan ve yerel siyasette etkin bir rol oynayan Kısakürek grubunun DP’ye geçtiği haberi yer almıştır.⁵⁴ 1959 yılında Maraş’ta Vatan Cephesi ocaklarının artmasıyla beraber kırsaldan

47 BCA,10.9.0.0.218.677.1.142, 27 Kasım 1958.

48 BCA,10.9.0.0.218.677.1.141, 11 Aralık 1958.

49 BCA,10.9.0.0.218.677.1.433, 13 Eylül 1958.

50 BCA,10.9.0.0.218.677.1.429, 10 Kasım 1958.

51 BCA,10.9.0.0.218.677.1.428, 5 Aralık 1958.

52 BCA,10.9.0.0.218.677.1.139, 29 Aralık 1958.

53 *Halk Postası*, 9 Ocak 1959, Sayı: 1486, s. 1.

54 *Halk Postası*, 20 Ocak 1959 Sayı: 1495, s. 1.

daha fazla katılım olduğu görülmektedir. Katılımların arasında muhalefet partilerinin ocak başkanları da yer almaktadır. Örneğin eski CMP ikinci Başkanı ve Pazarcık İlçe Başkanı Ahmet Ganiyusufoglu⁵⁵, merkez ilçeye bağlı Şehit Evliya Mahallesi CHP ocak başkanı Yaşar Kükrer ve arkadaşı Yaşar Kapukaya⁵⁶ partilerinden istifa ederek Vatan Cephesi ocaklarına kayıtlarını yaptırmışlardır. Demokrat Parti Genel Merkezine gönderilen telgraflara göre Maraş'a bağlı köy ve kazalardan DP ocak ve bucaklarına katılımlar şu şekilde gerçekleşmiştir: Afşin ilçesine bağlı Kerevin Köyü muhtarı İbrahim Gökdoğan ve 45 arkadaşı⁵⁷, Elbistan'ın Kale Köyünden Mevlit Yaşdal ve 48 arkadaşı⁵⁸, Elbistan'ın İlçe merkezinden Hamit İnanç, Mehmet Özpolat, Osman Mihçı ve 23 arkadaşı⁵⁹, CKMP İlçe Başkanı Memik Savuş ve idare heyeti kayıtlı 885 arkadaşı⁶⁰ Göksün ilçesinin Kayabaşı Mahallesinden CHP ocak başkanı Memet Doğan ve 35 arkadaşı⁶¹, Elbistan ilçesine bağlı Cela Köyünden İsmet Çeleğen ve 57 arkadaşı⁶² partilerinden istifa ederek Vatan Cephesine iltihak etmiştir. Bu iltihaklar Demokrat Parti tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. 28 Ocak'ta Ankara'dan dönen Maraş DP'li il Başkanı Ahmet Kadioğlu, bir basın toplantısı düzenleyerek "Başvekili Adnan Menderes'in yurt içinde açmış olduğu geniş ve büyük bir anlam ifade eden Vatan Cephesine 31 belediye meclisi arkadaşımızın iltihakına müsaade istediğini..."⁶³ Menderes'e telgrafla iletmıştır. 3 Şubat'ta Belediye Meclisi toplanarak Vatan Cephesi taraftarları ile vali bir araya gelerek samimi hasbihal etmişlerdir. Daha sonra ise gündemi ele alan Ahmet Kadioğlu, "bu memlekette yapılacak her hizmetin şerefi benim olduğu kadar da sizlerindir..."⁶⁴ diyerek hizmetlerin bir kişiye değil herkese ait olduğunu vurgulamak istemiştir.

Halk Postası haberine göre Muhalefet, yurt gezileriyle Vatan Cephesine karşı Milli Muhalefet Cephesini güçlendirmeye çalışmıştır. CHP ile CKMP idare kurulu üyeleri ile bir araya gelerek Vatan Cephesi'ne karşı sonuna kadar mücadele edileceği; bu konuda yeni stratejiler geliştirileceği, karşı propaganda yapılacağı ve halkın konu hakkında doğru bilgilendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Nitekim bu konuda başlatılan çalışmaların kısa sürede sonuçları görülmüştür. Bazı sağduyulu vatandaşların olumlu tepkiler göstermesi ve vatandaşların partinin bu yaklaşımını benimsedikleri yine bu haberlerde yer almıştır⁶⁵ Vatan Cephesi ve Milli Muhalefet Cephesi kutuplaşması zaman zaman meclise de taşınmıştır. Yine aynı gazetenin yazısına göre Ankara'daki Meclis Toplantısında CHP'liler "Hürriyet, Hürriyet" diye bağırılmışlar, DP'liler de CHP Milletvekillerine "Anarşistler" diye karşılık verince milletvekilleri arasında kavga çıkmıştır. Kavga sonucunda Nüvit Yetkin, Turhan

55 BCA,10.9.0.0.218.677.1.404, 2 Şubat 1959.

56 BCA,10.9.0.0.218.677.1.399, 10 Şubat 1959.

57 BCA,10.9.0.0.218.677.1.419, 11 Ocak 1959.

58 BCA,10.9.0.0.218.677.1.403, 3 Şubat 1959.

59 BCA,10.9.0.0.218.677.1. 402, 4 Şubat 1959.

60 BCA,10.9.0.0.218.677.1, 397, 12 Şubat 1959.

61 BCA,10.9.0.0.218.677.1.395, 13 Şubat 1959.

62 BCA,10.9.0.0.218.677.1.392, 15 Şubat 1959.

63 *Halk Postası*, 28 Ocak 1959, Sayı: 1502, s. 1.

64 *Halk Postası*, 3 Şubat 1959, Sayı: 1507, s. 1.

65 *Halk Postası*, 7 Mayıs 1959, Sayı: 1959, s. 1.

Fevzioğlu ve Suphi Baykam'a 4'er oturum meclise girmeme cezası verilmiştir.⁶⁶ Bu olay sonrası CHP tarafından yapılan açıklamada partinin tutumunun değişmeyeceği ve bütün meşru imkânlar ölçüsünde mücadele edileceği söylenmiştir.⁶⁷

Halk Postası gazetesinde "DP İl Başkanının keyfi arzusu ile 1-2 aydır Ankara'da tutulan Valinin yerine hala bir yenisinin atanmadığı, Maraş'ta bütün işlerin aksamaya başladığı..."⁶⁸ haberine manşette geniş yer verilmiştir. Yaşanan olayların şiddetlenmesinden dolayı Başvekil Adnan Menderes kendi imzası ile yaptığı açıklamalarda kimsenin incitilmemesini istemiştir.⁶⁹ Menderesin yaptığı bu açıklamalar, ülke siyasetinde artan gerginliği azaltmaya yönelik siyasi bir manevra olarak görülse de iç politikaya yeni bir hava getireceği umudunu da arttırmıştır. Bu girişimler siyasetteki tansiyonu düşürse de kısa bir süre sonra çatışma yeniden alevlenmiştir. Bu cepheleşmenin bir sonucu olarak zaman zaman çok müessif olaylar da yaşanmıştır. Bazen her iki parti mensupları arasında ortaya çıkan ihtilaflar bir çatışmaya da dönüşmüştür. Zira Sarız'da DP'liler tarafından CHP üyelerine ateş açılması gibi haberler kısa zamanda basında yer almıştır.⁷⁰

Maraş'ta Vatan Cephesi ocaklarına veya DP teşkilatına katılımlarla ilgili DP il ve ilçe teşkilatının yanında Menderes'e telgraflar çekildiği görülmektedir. Özellikle Elbistan'da Mayıs 1959 tarihi itibarıyla Vatan Cephesine katılım artmıştır. Örneğin Elbistan Köprübaşı Mahallesinden İhsan Özer, Menderes'e yazdığı telgrafta şöyle demiştir: "Aziz vatanımızın kalkınması hususunda gösterdiğiniz başarının bayramı olarak mensubu olduğumuz CHP'den istifa ederek 24 arkadaşıyla DP Ocaklarına kayıt olduğumuzu arz ederim..."⁷¹ Yine Elbistan'da Duran Karcı ve Ökkeş Kut, 23 arkadaşıyla birlikte Halk Partisinden istifa ederek DP'ye kayıt olduklarını başvekiline bildirmiştir.⁷² DP Elbistan İlçe Reis'i Hasan Paksoy'un Menderes'e çektiği telgrafta şu ifadelerle yer vermiştir: "Elbistan ilçemize bağlı Şireşan Köyünden Veli Yılmaz, Şireşanlı köyü muhtarı ve Halk Partisi ocak başkanı ile birlikte 249 vatandaşın Vatan Cephesine iltihak ettiklerini arz ederim."⁷³ 30 Mayıs 1959'da Menderes'e gönderdikleri telgraf ile Elbistan merkez ilçesine bağlı Ali Güneş ve Mehmet Güneş'le birlikte 7 arkadaşı CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi ocaklarına kayıtlarını yaptırdıklarını bildirmişlerdir.⁷⁴ 1959 yılında Maraş'ta Vatan Cephesi ocaklarına ve DP teşkilatına kayıt olan vatandaşların çektiği telgraflarda muhalefetin ülkeye zararının dokunduğunu özellikle CHP'nin Ege seyahati ve burada yaşanan olayların kendilerini çok rahatsız ettiğini ve bu itibarla tepkilerini ortaya koymak için CHP'den istifa ettiklerini dile getirmişlerdir. CHP'nin Ege seyahati için ilk başlanılacak yer olarak Uşak seçilmiştir. Ancak İsmet İnönü'nün Ankara'dan trene binmesi sivil vatandaşlar, polisler ve jandarmalar tarafından engellenmek

66 Halk Postası, 15 Mayıs 1959, Sayı: 1583, s. 1.

67 Halk Postası, 16 Mayıs 1959, Sayı: 1584, s. 1.

68 Halk Postası, 21 Mayıs 1959, Sayı: 1588, s. 1.

69 Halk Postası, 25 Mayıs 1959, Sayı: 1591, s. 1.

70 Halk Postası, 19 Ağustos 1959, Sayı: 1661, s. 1.

71 BCA,10.9.0.0.218.677.1.135, 14 Mayıs 1959.

72 BCA,10.9.0.0.218.677.1.134, 22 Mayıs 1959.

73 BCA,10.9.0.0.218.677.1.133, 24 Mayıs 1959.

74 BCA,10.9.0.0.218.677.1.132, 30 Mayıs 1959.

istenmiş dolayısıyla yurt gezisi hadiseli başlamıştır.⁷⁵ Gerçekten de Nisan 1959 yılında İsmet İnönü, Büyük Taarruz sırasında Yunan Başkomutanı Trikopolis'in esir alındığı ve DP'nin kalelerinden biri olan Uşak'ta Ege seyahatini başlatması DP'nin ve DP'li vatandaşların büyük tepkisini çekti.⁷⁶ Basının "Büyük Ege Taarruzu" olarak adlandırdığı bu gezide⁷⁷ DP Uşak İl Binası önünde "İsmet Paşa çok yaşa!" nidaları atılması ve İsmet İnönü'nün Uşaktan ayrılırken tren garında vatandaşlar tarafından taşlanması iktidar-muhalefet ilişkilerini gerdi.⁷⁸ CHP'nin devam eden seyahatinde Çanakkale'nin Geyikli bucağına gitmek istemiş jandarma ve asker girmesine izin vermemiştir. CHP Milletvekili İbrahim Saffet Onay ve Dâniş Yurdakul; İçişleri Bakanı, Çanakkale Valisi ve savcısına telgraf çekerek seyahate engel olduğunu bildirmiş ancak gezi gerçekleştirilememiştir.⁷⁹ Siyasi ortamın giderek gerginleştiği bu zamanda Kayseri Yeşilhisar'da CHP ilçe başkanı ile DP Belediye Başkanı arasında silahlı hadise yaşanmış İnönü Kayseri'ye gidip meseleyi kendisi araştırmak istemiştir. Kayseri Valisinin İnönü'ye gelmemesini telgraf ile bildirmesine rağmen İnönü'nün gezisi engellenememiştir.⁸⁰ Bu olaylar ülke genelinde kutuplaşmayı arttırdığı gibi Maraş'ta da etkisini göstermiştir. Örneğin Elbistan'ın Güneşli Mahallesinden Durdu Kilitçi, Hüseyin Kilitçi ve Mehmet Gözbebek: "CHP'nin son ege seyahatinin yıkıcı hareketlerini beğenmediğimizden bu partiden istifa ederek Vatan Cephesine 10 kişilik ailemizle birlikte iltihak ettiğimizi hürmetlerimizle arz ederiz..."⁸¹ diyerek çektikleri telgraf ile bu durumu bizzat Adnan Menderes'e de bildirmişlerdir. Aynı şekilde Elbistan'ın Fakıoğlu Köyünden Mustafa CHP Ocak İdare Heyeti Adına Mehmet Kuş, 2 Haziran 1959'da Menderes'e göndermiş olduğu telgrafta "CHP Genel Başkanı ve arkadaşlarının son ege seyahatindeki memleket işlerini baltalayıcı ve nizam bozucu hareketlerini beğenmediklerini, bizden başka CHP'li kalmayan köyümüzde ocağımızı kapatarak Vatan Cephesine iltihak ettiğimizi ve köyümüzde muhalif kalmadığını hürmetlerimizle arz ederiz."⁸² demiştir. Anlaşıldığı üzere muhalefetin Ege seyahatindeki yaşanan olaylar ve İnönü'nün propagandası yurt genelinde olduğu Maraş'ta da birtakım tepkilerin artmasına yol açmış ve dolayısıyla Vatan Cephesine de katılımı arttırmıştır. Halk tarafından muhalefetin yaptığı propaganda "yıkıcı", "nifak", "bozguncu" olarak görülmüştür. Ayrıca Elbistan'da Vatan Cephesinin kadınlar kolu oluşturulmuştur. Şimdiye kadar hiçbir partiye kayıtlı olmayan kadınlarca oluşturulan Elbistan DP Kadınlar Kolu'nda Başkan Muazzez Konuksal, müteşebbis üyeler ise Naşide Soylu, Müeyyet Atuk ve Feriha Özyurt olmuştur.⁸³ Haziran 1959'da Elbistan DP Kadınlar Kolu Başkanı Muazzez Konuksal Menderes'e gönderdiği telgrafta isim listesi halinde CHP'den istifa ederek ve bağımsız olarak 42 Kadının DP'ye katılmak için başvurduklarını

75 *Halk Postası*, 25 Nisan 1959, Sayı: 1561, s. 1.

76 Süleyman İnan, *Demokrat Parti Dönemi (1950-1960)*, Yakın Dönem Türk Politik Tarihi, Anı Yayıncılık, Ankara 2008, s. 119.

77 Küçükpınar, *a.g.t.*, s.84.

78 Tuna, *a.g.m.*, s. 635.

79 Küçükpınar, *a.g.t.*, s. 85.

80 *Halk Postası*, 7 Nisan 1960, Sayı: 1867, s. 1.

81 BCA,10.9.0.0.218.677.1.131. 1 Haziran 1959.

82 BCA,10.9.0.0.218.677.1.130. 2 Haziran 1959

83 BCA,10.9.0.0.218.677.1.137, 20 Mart 1959.

ve kayıtlarının yapıldığını bildirmiştir.⁸⁴

Maraş'ın Göksun ilçesinde de Vatan Cephesi ocaklarına ya da DP teşkilatına birçok katılım olmuştur. Göksun'un Gücüksü Köyü CHP ocak başkanı Abidin Özden, Menderes'e gönderdiği telgrafta "Maraş Millet Vekillerine kul köle olmaktan kurtulmak için 50 seçmenimizle birlikte Cumhuriyet Halk Partisinden istifa ederek Demokrat Partiye intisap ettiğimizi arz ederiz..."⁸⁵ demiştir. Ayrıca Göksun ve köylerinde CHP ocakları kapatılarak Demokrat Parti teşkilatlarına katılanlar olmuştur. Örneğin Büyükçamurlu Köyü CHP ocak başkanı Adil Akdemir, köyde bulunan CHP ocağının kapatılarak Demokrat Parti safına geçtiklerini Menderes'e iletmiştir.⁸⁶ Yine Göksun Yoğunluk Köyü CHP ocak başkanı Mehmet Ordu, köydeki CHP ocak teşkilatının kapatılarak 50 seçmenle birlikte Vatan Cephesine iltihak ettiğini Menderes'e bildirmiştir.⁸⁷ Görüldüğü üzere Maraş ve İlçelerinde Demokrat Partinin yaptığı siyasi faaliyetler kapsamında önemli ölçüde desteğin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun en bariz yansımalarından biri de partinin öncülüğünde kurulmuş olan Vatan Cephesine katılımlarla gerçekleşmiştir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki aynı yılın ağustos ayında yaşanan parti içerisindeki siyasi kavgalar hem partiyi hem de Vatan Cephesinin durumunu da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durumla ilgili haberler artık yerel basında yer almaya başlamıştır. Nitekim Halk Postası Gazetesi haberine göre ağustos ayında Vatan Cephesinden bazı istifalar gerçekleşmiştir. Örneğin DP İkinci Başkanı ve Belediye Meclis Üyesi Ahmet Dinçer, Belediye üyelerinden Mustafa Türegün, Ahmet Öncel, Talip Aydın ve Ferit Tarhan DP'li ileri gelenlerinin tutumlarını beğenmediklerini beyan ederek istifa etmiştir.⁸⁸

3. 1960 Yılında Maraş'ta Vatan Cephesi

Maraş'ta 1 Ocak 1960 tarihi itibarıyla muhalefet partilerinden bilhassa CHP'den yeni istifalar gerçekleşirken DP teşkilatına ya da Vatan Cephesi ocaklarına yeni kayıtlar olmuştur. Yine ocak başkanları ve beraberinde bazı aileler topluca DP'ye ya da Vatan Cephesi ocaklarına geçmiştir. Örneğin Nurhak Nahiyesi CHP ocak başkanı ve Muhtarı Murat Çakıroğlu, Karamanlı ve Başdervişli CHP ocak başkanı ve Muhtarı ile Andırın'ın Pınarbaşı, Maraş'ın Yürükselim Mahallelerinden toplam 207 vatandaş ailesiyle birlikte CHP'den istifa ederek DP'ye kayıt olmuştur.⁸⁹ Gün geçtikçe Maraş'ta Vatan Cephesine yeni kayıt olanların sayısında bir artış gerçekleşmiştir. 1 Ocak 1960 tarihinde Elbistan'ın Nurhak nahiyesinden Muhtar Derviş Çimen ve CHP ocak başkanı Ali Doğan ve 128 arkadaşı; Andırın Pınarbaşı mahallesinden Orhan Özkan ve 9 arkadaşı, şehir merkezinden Kerim Yöreş ve 5 kişilik aile efradı, Karaman köyünden Mehmet Gürdal ve 5 arkadaşı, Başdervişli köyü muhtarı Halil Yoldaş ve 10 kişilik aile efradı ile toplam 157 kişi CHP'den

84 BCA,10.9.0.0.218.677.1.129, 3 Haziran 1959.

85 BCA,10.9.0.0.218.677.1.212, 5 Şubat 1959.

86 BCA,10.9.0.0.218.677.1.204, 9 Mart 1959.

87 BCA,10.9.0.0.218.677.1.205, 6 Mart 1959.

88 *Halk Postası*, 18 Ağustos 1959, Sayı: 1660, s. 1.

89 *Demokrasiye Hizmet*, 6 Ocak 1960, Sayı: 34/2617, s. 1.

istifa ederek DP'ye kayıt olmuştur.⁹⁰ Diğer taraftan 1960 yılı itibariyle Maraş'ta CMP'den de istifalar artmıştır. Örneğin Merkez kazaya bağlı Büyük Sır köyünden CMP ocak başkanı Osman Bilgiç ve 32 arkadaşı, partilerinden istifa ederek DP'ye kayıt olduğunu Menderes'e telgraf ile bildirmiştir.⁹¹ Merkez kazaya bağlı Kafarlı köyünden CMP ocak başkanı Duran Sarı ile 41 arkadaşı partilerinden istifa ederek DP saflarına geçtiklerini Adnan Menderes'e bildirmiştir.⁹² Elbistan'ın Solucak Köyünde Nasır Gündoğan ve 286 arkadaşının CHP'den istifa ederek Vatan Cephesine iltihak ettiği⁹³ liste halinde halka duyurulmuştur. Aynı ilçeye ait Akçaşar Köyünden Memov Terkivatan ve 92 arkadaşı CHP'den istifa ederek DP safına geçmiştir. Bu kişilerin DP İl Başkanlığına yazdığı dilekçe de şu ifadeler yer almıştır: "DP ve onun hükümleri başta sayın Başvekilimiz Adnan Menderesin memleket sathında çalışmaları ve biz köylülerin ve köyün kalkınmasındaki faaliyetleri karşısında mensubu bulunduğumuz CHP'de daha fazla kalmayı bir ihanet saydığımızdan bu partiden istifa ederek DP Akçaşar Ocağına kayıt olduğumuzu ve buna dair isim ve imzalarımızı sunduğumuzu arz ederiz."⁹⁴ CHP'de yaşanan bu istifalar ve bunun haber olarak yerel basına yansması tamamıyla propaganda amaçlı yapılırken bunun kitleler üzerinde de etkileri kısa zaman içerisinde gözükmeye başlamıştır. Zira vatandaşlar yapılan propagandaların etkisi altında hareket etmiş kimi bölgelerde bireysel kimi bölgelerde de toplu olarak istifa yoluna gidilmiştir. Yerel siyasetçilerin hareket ve tavırları da seçmen kitlesinin ne yöne savrulacağını ve nasıl hareket edeceğini belirleyen önemli bir unsur olmuştur. İstifa dilekçeleriyle birlikte istifa edenlerinin isimlerinin liste halinde gazetelerde yer alması iltihakların vatandaşa ulaştırılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu durumun yerel siyasette bir domino etkisi yapması kaçınılmaz olmuştur. Nitekim bu haberler yayıldıkça CHP'den ve diğer muhalif partilerden istifa edenler Demokrat Partiye yönelmiştir. Bu durum karşısında muhalif partiler, basın ve radyonun iktidar tarafından baskı altında tutulduğunu ve muhalefete daha az yer verildiğini söylemiştir. Nitekim Halk Postasında yer alan bir habere göre iktidarın yine basını kontrol altına alarak muhalefetin çalışma alanlarının daraltıldığı eleştirilmiştir. Gözcü rumuzlu vatandaş kendisini şöyle ifade etmiştir: "Muhalefetin çalışma imkanları daraltarak radyoyu tek taraflı olarak kullanmak ve basını yıldırım gibi her türlü menkıbe vasıtalarını işlemez hale getirmek Demokrat Partinin prensibi haline gelmiştir."⁹⁵ DP iktidarının basın ve radyoyu kendi menfaatine uygun kullanması muhalefete daha az yer vermesi Vatan Cephesine katılımın artmasına neden olmuştur. Örneğin Demokrasiye Hizmet gazetesinde CHP mebusu Emin Soysal, Menderesin 1952 ve 1955 yıllarında yaptığı açıklamalarda muhalefete yer alan partilere mensup mebusların sözlerine de radyolarda ve basında yer verileceği vaadinde bulunduğunu hatırlatmış ancak hali hazırda iktidarın muhalefete böyle bir hakkı tanımadığını ve dolayısıyla iktidar partisinin bu konuda çok da iyi niyetli olmadıklarını belirtmiştir.⁹⁶

90 BCA,10.9.0.0.218.677.1.349, 1 Ocak 1960.

91 BCA,10.9.0.0.218.677.1.348, 9 Ocak 1960.

92 BCA,10.9.0.0.218.677.1.347, 11 Ocak 1960.

93 *Demokrasiye Hizmet*, 13 Ocak 1960, Sayı: 34/2633, s. 1.

94 *Demokrasiye Hizmet*, 13 Ocak 1960, Sayı: 34/2633, s.1.

95 *Halk Postası*, 30 Ocak 1960 Sayı: 1815, s. 1.

96 *Demokrasiye Hizmet*, 10 Şubat 1960, Sayı: 34/2657, s. 1.

Halk Postası ve Demokrasiye Hizmet gazetelerine göre 1960 yılında DP iktidarının gerek on yıllık icraatını gerek Adnan Menderes'in vatandaş ile alakasını savunarak Vatan Cephesine üye olan vatandaşların sayısı giderek artmıştır. Başvekil Menderes'in yurt içindeki gezileri, vatandaşın üzerinde olumlu yönde tesirinin devam etmesinde etkili olmuştur. Nitekim Başvekil Ankara siyasetinden zaman buldukça Anadolu'da şehir ziyaretlerine devam etmiş ve halkın desteğini almaya çalışmıştır. Parti başkanının bu şehir ziyaretlerinin de halk nazarında çok olumlu neticeler doğurduğu görülmektedir. Denilebilir ki DP ocak ve bucak teşkilatına katılımların artmasında Adnan Menderes'in il ve ilçe gezilerinin büyük etkisi olmuştur. Örneğin 12 Şubat 1960'ta Adnan Menderes'in Maraş'a gelmesiyle Bertiz Nahiyesi CHP ocak başkanı Hacı Köşker, 30 arkadaşıyla partisinden istifa ederek DP'ye geçmiştir. DP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine yazdıkları yazıda kendilerini şöyle ifade etmişlerdir: "Muhterem Başvekilimizin Maraş'a gelip nurlu yüzünü gördükten sonra ve Kasım Gürleğin hala binilecek omuz aradığını gördüğümüz için senelerdir CHP'ye hizmet ettiğimiz için üzüntü duyduk. Şimdi CHP'den istifa ederek Sayın Adnan Menderes'in yapıcı ellerinde istikbale emniyetle bakan DP'ye kaydımızın yapılmasını rica ederiz."⁹⁷ Menderes'in Maraş'a 12 Şubat kurtuluşunda ziyareti birçok vatandaşın DP'ye kayıt olmasında etkili olmuştur. Maraş ve ilçelerinden muhalefet partisine bağlı kişilerin DP'ye katılmalarına yönelik Menderes'e çektikleri telgraflarda iktidar partisinin memlekete hizmet için "samimiyetle çalıştığı inancı" ve "muhalefetin propagandalarının ülkeye zararı" vurgulanmıştır. Ramazanoğulları ailesinden Ali Aras 60 kişilik efradı ile "Başvekilimizin 12 Şubat kurtuluşunda Maraş'ı ziyareti ve dört saat istirahat etmeden şehrin ve memleketin işleriyle mütemadi süratle ilgilenmesi gönüllerimizi fethetti" diyerek CHP'den istifa edip DP'ye kayıt olmuştur.⁹⁸ Yine 16 Şubat 1960 yılında Çiftçi ve Fabrikatör Osman Arıkan, Menderes'i desteklediğini belirten telgraf çekerek bir kere daha Maraş'a gelmesi temennisinde bulunmuştur.⁹⁹ Dr. Remzi İnce'de Menderes'in Maraş'ı ziyaretinden etkilenerek DP safına geçtiğini duyurmuştur.¹⁰⁰ Menderes'in Maraş'a ziyaretinden etkilenen Mustafa Ramazanoğlu, akrabaları ve dostlarıyla birlikte kimi bağımsız kimi ise CHP'den olmak üzere 430 kişi DP'ye geçmiştir.¹⁰¹ Bunların yanı sıra bireysel hareket eden kimi vatandaşlar parti değiştirmeyi bir gösteriye dönüştürmüşlerdir. Maraş'ta Mali Müşavir olan Hacı Ekrem Beyazıt CHP'den istifa ederek DP'ye kayıt olduğunu gazetede ilan verilerek duyurulmasını rica etmiştir.¹⁰² Diğer muhalif partililerden de başta ocak başkanları olmak üzere çok sayıda vatandaş partilerinden istifa etmişlerdir. Kurtuluş Bayramı sonunda 83'ü CKMP'den olmak üzere DP'ye 814 vatandaş kaydolmuştur. Maraş DP İl Başkanı Enver Kadioğlu, Ankara'ya yazdığı yazıda durumu şöyle açıklamıştır: "Nifak Cephesinden Vatan Cephesine 12 Şubat 1960 tarihinden sonra iltihak edenlerin sayısı 814'ü bulmuştur. Listeyi takdim ediyoruz, bilgilerinize arz ederiz."¹⁰³ Nitekim görülüyor ki İl Başkanları, yeni kayıt olanları hem gazetede duyurmuş hem de Adnan Menderes'i bilgilendirmiştir. Ayrıca DP'ye

97 *Demokrasiye Hizmet*, 23 Şubat 1960, Sayı: 34/2667, s. 1.

98 BCA,10.9.0.0.218.677.1.345, 16 Şubat 1960.

99 BCA,10.9.0.0.218.677.1.344, 16 Şubat 1960.

100 BCA,10.9.0.0.218.677.1.343, 23 Şubat 1960.

101 BCA,10.9.0.0.218.677.1.340. 25 Şubat 1960.

102 *Demokrasiye Hizmet*, 23 Şubat 1960, Sayı: 34/2667, s. 1.

103 *Demokrasiye Hizmet*, 27 Şubat 1960 Sayı: 34/2671, s. 1.

geçen önemli kişiler Ankara Radyosunda duyurulmuş ve Adnan Menderes ile aralarında geçen telgraflar okunmuştur. Örneğin Hacı Ahmet Pakdil'in Menderes'e yazdığı telgraf Ankara Radyosunda okunurken kendisini şu şekilde ifade etmiştir: "Bazı gazetelerin icraatlarından ve inkârcı neşriyatından üzüntü ve mahcubiyet duyduğunu belirtmiş ve tarafsızlıktan ayrılmaya karar verdiğini Demokrat Partiye kabulünü dilemiştir."¹⁰⁴ 12 Şubat itibariyle muhalif partilerden veya bağımsız vatandaşlardan Vatan Cephesine katılım artmışsa da DP'liler iltihak propagandasını tasvip etmemiştir. Halk Postası haberine göre DP'liler şu ifadeleri kullanmışlardır: "Vatan Cephesini başarıya götürecek olanlar iltihaklar değil, partinin sevk ve idaresini ele alanlara seçmen vatandaşın besleyeceği güvendir."¹⁰⁵ Örneğin Maraş'ın Duraklı Mahallesinden 44,¹⁰⁶ Yusufkar Mahallesinden 94,¹⁰⁷ Mağaralı Mahallesinden 13, Kayabaşı Mahallesinden 10, Divanlı Mahallesinden 2, Gazipaşa Mahallesinden 6, Yürükselim Mahallesinden 5¹⁰⁸ kişi aileleriyle birlikte DP'ye katılmıştır. Bunun yanı sıra Demokrasiye Hizmet gazetesine göre 812 kişi daha partilerinden istifa ederek Vatan Cephesine katılmıştır. Bunlardan Türkoğlu kazası 326, şehirden 143, merkez köylerden 71, Pazarcık'tan 178, Andırından 10, Afşin'in Soğucak Köyünden 84 vatandaş daha DP'ye geçmiştir.¹⁰⁹

Demokrasiye Hizmet gazetesinin haberine göre Adnan Menderes, 1 Mayıs 1960 tarihinde bir radyo konuşması yapmış ve muhalefeti eleştirmiştir. Ankara'da ve İstanbul'da meydana gelen öğrenci olayları, İsmet İnönü'nün Kayseri ziyaretinde yaşanan olaylar ve Tahkikat Komisyonunun kurulması iktidar-muhalefet ilişkilerinin de uzlaşmaz bir kriz yaratmıştır. Menderes yaşanan olayları işaret ederek bunların siyasi bir suikast girişimi olduğunu ve seçimsiz iktidara gelme teşebbüsünde olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰

Sonuç

Demokrat Partinin 1950-1954 yıllarında iki seçimi de kazanması muhalefet partilerini güç birliği oluşturmaya itmiştir. Güç birliğini 1957 seçimlerinden sonra hızlandıran muhalefet cephesine karşı Adnan Menderes, Ege illerini kapsayan gezilerinde Vatan Cephesini kurduğunu açıklamıştır. Vatan Cephesi ocaklarına ve Demokrat Parti'ye 1958-1960 yılları arasında Maraşlı vatandaşlarda büyük ilgi göstermiştir. DP il ve ilçe teşkilatının etkili çalışması muhalefet partilerinden de DP'ye ve Vatan Cephesine iltihaklara neden olmuştur. Bu parti değişikliğine Maraş'ta gerek muhalif ocak başkanları gerekse de herhangi bir siyasi partiye bağlı olmayan vatandaşlar aileleriyle birlikte katılmışlardır. Partilerinden istifa

104 *Demokrasiye Hizmet*, 27 Şubat 1960, Sayı: 34/2671 s. 1.

105 *Halk Postası*, 9 Mart 1960, Sayı: 1846, s. 1.

106 *Demokrasiye Hizmet*, 6 Mart 1960. Sayı: 34/2678 s. 1.

107 *Demokrasiye Hizmet*, 6 Mart 1960 Sayı: 34/2678 s.1; *Demokrasiye Hizmet*, 8 Mart 1960. Sayı: 34/2679 s. 1.

108 *Demokrasiye Hizmet*, 8 Mart 1960, Sayı: 34/2679, s. 1.

109 *Demokrasiye Hizmet*, 7 Nisan 1960, Sayı: 34/2702, s. 1.

110 *Demokrasiye Hizmet*, 14 Mayıs 1960 Sayı: 34/2734, s. 1; *Demokrasiye Hizmet*, 15 Mayıs 1960, Sayı: 34/2735, s. 1; *Demokrasiye Hizmet*, 17 Mayıs 1960, Sayı: 34/2736, s.1; *Demokrasiye Hizmet*, 18 Mayıs 1960, Sayı 34/2737, s. 1; *Demokrasiye Hizmet*, 19 Mayıs 1960, Sayı: 34/2738 s.1; *Demokrasiye Hizmet*, 20 Mayıs 1960, Sayı: 34/2739 s. 1.

ederek DP'ye katılan vatandaşlar Maraş'ın yerel gazetelerinde liste halinde yayınlanarak vatandaşa ulaştırılması sağlanmıştır. Özellikle Ocak 1959 yılından itibaren Maraş'ta Vatan Cephesine geçildiğine dair Adnan Menderes'e yüzlerce telgraf gönderilmiştir. Telgrafların çok olması DP'nin veya Vatan Cephesinin Maraş'ta büyük bir etki bıraktığını ortaya koymaktadır. Ayrıca iktidar tarafının muhalefet partileri için yaptığı "yıkıcı", "bozguncu", "nifak", "haçlı birliği" gibi tanımlamaları halk arasında da yayılmıştır. Özellikle CHP'den istifa ederek DP'ye katılan kişilerin sayıca fazla olması iktidar ve muhalefet arasında çatışma yaratırken Vatan Cephesi ile birlikte siyasi kutuplaşmaya neden olmuştur. Maraş ili içerisinde vatandaşlar arasında Vatan Cephesine kayıt olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye bölünmeler gerçekleşmiştir. Nitekim bu kutuplaşma sadece Maraş ili özelinde değil yurt geneline de yayılmıştır.

DP Maraş İl Başkanlığı dışında Maraş DP Kadın Kolları Başkanlığı kurulmuş, Vatan Cephesine katılımları sağlamak amacıyla çeşitli çalışmalar ve propagandalar yapılmıştır. Cumhuriyet Arşivi belgelerine göre bu çalışmalar neticesinde hem kadın kollarına hem de Vatan Cephesine katılımlar artmıştır. Maraş'ta partilerinden istifa ederek Vatan Cephesine kayıt yaptıran vatandaşlar, durumu Menderes'e telgraf çekerek bildirmiştir. Çekilen telgraflarda en çok eleştirilen muhalefet partileri arasında CHP yer almaktadır. Telgraflardan anlaşılacağı üzere Maraş genelinde Vatan Cephesine ve DP'ye, en çok CHP ve CMP'den geçişlerin yaşandığı görülmektedir. Bu geçişler en çok Göksun ve Elbistan ilçeleri ile bunlara bağlı köylerden gerçekleşirken bu köylerde bulunan muhalefet partisine bağlı ocaklar kapatılıp Demokrat Parti ocağına dönmüştür.

1960 yılında iktidar-muhalefet arasındaki uzlaşmaz hale gelen kutuplaşma: Ankara ve İstanbul'daki öğrenci olayları, Tahkikat Komisyonunun kurulması ve İsmet İnönü'nün Kayseri ziyaretinde yaşanan olaylara neden olmuştur. Maraş İlinde olduğu gibi yurt genelinde de Vatan Cephesi sonuçları bakımından kutuplaşmayı arttırırken 27 Mayıs askeri müdahalesine giden süreçte önemli bir faktör olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (CCA)

BCA, Fon Kodu: 010. 09.Yer No: 212. 656.1.

BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-142.

BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-141.

BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-433.

BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-429.

BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-428.

BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-139.

BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-404.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-399.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-419.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-403.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-402.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-397
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-395.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-392.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-135.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-134.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-133.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-132.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-131.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-130.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-137.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-129.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-212.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-204.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-205.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-349.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-348.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-347.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-345.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-344.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-343.
BCA, Fon Kodu: 010. 09. Yer No: 218.677.1-340.

Gazeteler

Vatan, Yıl:14, Sayı: 4660, 3 Mayıs 1954.

Vatan, Yıl: 18, Sayı: 5902, 28 Ekim 1957.

Cumhuriyet, Yıl: 22, Sayı:7682, 7 Ocak 1946.

Cumhuriyet, Yıl:22, Sayı:7683, 8 Ocak 1946.

- Kahramanyurt, Yıl: 10, Sayı:2573, 15 Eylül 1958.
Kahramanyurt, Yıl: 10, Sayı: 2593, 6 Ekim 1958.
Kahramanyurt, Yıl: 10, Sayı: 2600, 14 Ekim 1958.
Kahramanyurt, Yıl: 10, Sayı: 2638, 27 Kasım 1958.
Kahramanyurt, Yıl: 10, Sayı: 2616, 27 Ekim 1958.
Halk Postası, Yıl:5, Sayı: 1288, 9 Mayıs 1958.
Halk Postası, Yıl: 5, Sayı: 1289, 10.Mayıs 1958.
Halk Postası, Yıl: 5, Sayı: 1308 3 Nisan 1958.
Halk Postası, Yıl: 6, Sayı: 1517, 17 Şubat 1959.
Halk Postası, Yıl: 5, Sayı: 1486, 9 Ocak 1959.
Halk Postası, Yıl: 5, Sayı: 1495, 20 Ocak 1959.
Halk Postası, Yıl: 5, Sayı: 1502, 28 Ocak 1959,
Halk Postası, Yıl: 5, Sayı: 1507, 3 Şubat 1959.
Halk Postası, Yıl: 6, Sayı: 1959, 7 Mayıs 1959.
Halk Postası, Yıl: 6, Sayı: 1583, 15 Mayıs 1959.
Halk Postası, Yıl:6, Sayı: 1561, 25 Nisan 1959.
Halk Postası, Yıl: 6, Sayı: 1584, 16 Mayıs 1959.
Halk Postası, Yıl: 6, Sayı: 1588, 21 Mayıs 1959.
Halk Postası, Yıl: 6, Sayı: 1591, 25 Mayıs 1959.
Halk Postası, Yıl: 6, Sayı: 1661, 19 Ağustos 1959.
Halk Postası, Yıl: 6, Sayı: 1660, 18 Ağustos 1959.
Halk Postası, Yıl: 6, Sayı: 1815, 30 Ocak 1960.
Halk Postası, Yıl: 7, Sayı: 1846, 9 Mart 1960.
Halk Postası, Yıl:7, Sayı: 1867, 7 Nisan 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2617, 6 Ocak 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2633, 13 Ocak 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2650, 2 Şubat 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2657, 10 Şubat 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2667, 23 Şubat 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2671, 27 Şubat 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2678, 6 Mart 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2679, 8 Mart 1960.

- Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2702, 7 Nisan 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2734, 14 Mayıs 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2735, 15 Mayıs 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2736, 17 Mayıs 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2737 18 Mayıs 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı:34/2738 19 Mayıs 1960.
Demokrasiye Hizmet, Yıl: 10, Sayı: 34/2739 20 Mayıs 1960.

Kitaplar ve Makaleler

Ahmad, Feroz ve Ahmad, Bedia Turgay, Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976.

Arcayürek, Cüneyt, Yeni İktidar, Yeni Dönem (1951-1954), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 63-67.

Arslan, Zehra, “Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)”, History Studies: International Journal of History, Volume 4, Issue 2, July 2012, s.1-37.

Arslan, Zehra, “Trabzon’da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S.129, C.36, Kış 2013, s. 129-148.

Arslan, Zehra, “Siyasilerin Beyanatları Çerçevesinde 27 Mayıs Darbesine Gidiş Süreci (27 Ekim 1957 - 27 Mayıs 1960)”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2013 / 204, (Mayıs –Haziran),s.33-82.

Biçici, Mehmet, “Gaziantep’te Vatan Cephesi”, Tarih Okulu Dergisi, (Journal of History School), 44, 2020, s.157- 175.

Bulut, Sedef, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, Gazi Akademik Bakış, C.2, Sayı 4, Yaz 2009,s.125-145.

Burçak, Salim Rıfkı, On Yılın Anıları (1950-1960), Nurol Matbaacılık, Ankara 1998.

Doğaner, Yasemin, Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi, Siyasal Kitapevi Yayınları, Ankara, 2013.

Elif, Ayşe, Kaya, Emre ve Avşar, Zakir, “Demokrat Partinin Sivil Toplum Üzerinden Siyasal İletişim Denemesi: Vatan Cephesi Örneği”, The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 6, Issue 2, February 2013, s. 401-402.

Erdoğan, İnce Dilşen, “Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes’in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)”, Belgi Dergisi, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, C. 2, S. 19, Kış 2020, s. 1910-1924.

Eroğul, Cem, Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, İmge Kitabevi, 1990.

İnan, Süleyman, Demokrat Parti Dönemi (1950-1960), Yakın Dönem Türk Politik

Tarihi, Anı Yayıncılık, Ankara 2008.

Sarı, Muhammed, “Demokrat Parti Dönemi Basınına Göre İktidar-Muhalefet İlişkileri Açısından ‘Vatan Cephesi’”, 10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 2012, s. 751-758.

Sunar, İlkay, Demokrat Parti ve Popülizm, CDTA, C.8, İstanbul 1983, s.2076-2086.

Şavkılı, Cengiz ve Akyıldız, Ali, “Demokrat Parti Dönemi Maraş Basını” Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.16, C.2, 2019, s.757-776.

Teziç, Erdoğan, 100 Soruda Siyasi Partiler, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976.

Tuna, Işıl, “Uşakta Vatan Cephesi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S.100, C.35, Güz 2019, s. 621-646.

Tunç, Bilal, “Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti Uygulamalarından Vatan Cephesinin Sakarya’daki Yansımaları”, Current Research in Social Sciences, Cilt 3, Sayı 3, Ocak 2017, 154-168.

Uyar, Hakkı, Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi, Büke Yayınları, İzmir 2001.

Yeşil, Ahmet, Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.

Yıldırım, Sinan, “Vatan Cephesi: Demokrat Parti’nin Politik Meşruiyet Krizi ve Toplumsal Muhalefeti Kontrol Altına Alma Çabası”, Türkiye’de Siyasal Muhalefet 1923-1980 Makaleler, Der. Ayşegül Komsuoğlu, Bengi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 173-206.

Yıldırım, Sinan, “1950 Seçimleri ve Propaganda”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İnkılap Tarihi Dergisi, Sayı:6, Yıl:3/2004, s. 131-157.

Yücel, Mustafa Serhan, Demokrat Parti, Ülke Kitapları, İstanbul 2001.

Zürcher, Jan Eric, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Tezler

Aslan, Emel, Türkiye’nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2014.

Aydın, Ayşe, Celal Bayar Dönemi Genel Seçimleri ve TBMM (1950-1960), (Basılmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Yetim, Fahri, Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırmalı İncelemeleri (1957-1960), (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

Küçükpınar, Aliye, Maraş Basınında Demokratik Parti (1946-1960), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Kahramanmaraş 2019.

Tokmak, Mustafa, Basın-İktidar İlişkileri Çerçevesinde Demokrat Parti ve Ankara Radyosu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007.

Elektronik Ortam

<http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>
(Erişim Tarihi: 03.04.2020).

Ek 1

Vatan, 4 Mayıs 1954

Ek 2

Cumhuriyet, 7 Ocak 1946

Ek 3

Halk Postası, 9 Mayıs 1958

Ek 5

24 Mayıs 1960

HAKKA HALKA MEMLEKETE

Demokrasiye Hizmet

Yılı 10 No 342627 6-1-1960 Çarşamba

Günlük Siyasi Gazete

Flah 10 kr. Yıllık tarihi 11.2-748

Devlet Nüshası

Satış ve Bayırcılık, bu gazete için bakanlık tarafından belirlenmiştir.
A. SAKI KEMAL MURDOĞLU
İstanbul
Büyükdere caddeesi özel daire
No: 11
Tel: 131
Diğer ve başka ile bakanlık

C. H. P. den yeni istifaların listesini neşre devam ediyoruz

Norhık Nahiyesi C. H. P. Ocak Başkanı ve Muhtarı, Maraşkaroğlu C. H. P. Ocak Başkanı, Karanlı ve Başdeviçli C. H. P. Ocak Başkan ve muhtarı ile Andromon Pınarbaşı, Maraşın Yürük-D. P. ye kaydedildi.

(Düzen devam)

Hizmet Gazetesinde Yayımlanan İstifaların Listesi: Norhık Nahiyesi C. H. P. Ocak Başkanı ve Muhtarı, Maraşkaroğlu C. H. P. Ocak Başkanı, Karanlı ve Başdeviçli C. H. P. Ocak Başkan ve muhtarı ile Andromon Pınarbaşı, Maraşın Yürük-D. P. ye kaydedildi.

(Devam devam)

suba İsmi İstifa edilmektedir. Bu partinin memleketi ve vatanı daha yararlı olacağına inanılmaktadır. Fakat D.P. hükümeti millet bu işi tamamlamaya çalışmalıdır. Bu işi tamamlamaya çalışmalıdır. Bu işi tamamlamaya çalışmalıdır.

(Devam devam)

Türkiye Fikir Ajansı Yayınları:

Sahte Hürriyet Mücadelesini Yayıma Gayretleri VE İSMET İNÖNÜ

XII

Diyecek ki, İsmet İnönü, sahte hürriyet mücadelesinin kapılarını açarak, milletimizi bir tarafa bırakmıştır ve günün geçmesiyle, D. P. hükümetine emniyet ve hakaret ifadeleri bu yüzden tevcih etmektedir. Fakat İsmet İnönü, hem bu nevi mühtib ve hakaret ifadelerinde bulunmakta ve hem de siyasi emniyeti mevcut olmadığını ifade etmektedir.

İsmet İnönü
7 Ekim 1952
Akhisar
...Ortada siyasi emniyet diye bir şey yoktur.

Ortada siyasi emniyet ve hürriyet mevcut olmasaydı, İsmet İnönü, D. P. hükümetini, milletimiz başına kaza getirebileceğini nasıl haykırabilirdi? Bu da mı sual? İsmet İnönüye nazaran bu gibi ifadelerin literatüründe **İsmet İnönü'nün** olması gerekir. İsmet İnönü'nün bu sahte hürriyet mücadelesidir. Sahte hürriyet mücadelesinde ise, hem hürriyetler, hem de hürriyetin mevcut olmadığını ifade etmek lazımdır.

Sahte hürriyet mücadelesinde, vatandaşlar, mevcut hürriyetleri inkâr edecekler, memleketin solum bulunduğuna karar verecekler ve işte bu karar istinad eden bir hareket ile sahte hürriyet mücadelesinin son hedefine varacaklardır. İsmet İnönü, bu tasarıda mıdır? İsmet İnönü'nün bu tasarıda olup olmadığına karar olarak bilinmemektedir. Fakat İsmet İnönü'nün bu bahisteki sözleri sarfı olarak ortadadır.

İsmet İnönü
28 Kasım
...Türklerin nahiyesine kadar zulme boyun eğeceklerini zannetmek yanlış hesaptır.
(Devam devam)

Halk Eğitim Merkezinde konferans

Yarbay Mehmet Karadutak tarafından (Halk Eğitim Merkezinde) konferans verilmektedir. Konferans herkesine açıktır ve parasızdır. Sayın Halkınmız duyurular ve tavsiye ederiz.

10/1 960 Pazar günü saat 15 de Halk Eğitim merkezinde bir konferans verilmektedir. Konferans herkesine açıktır ve parasızdır. Sayın Halkınmız duyurular ve tavsiye ederiz.

İş ve İşçi Bulma Kurumu MARAŞ Ajansı'nda halen mevcut olan iş münhalileri

Çarşamba kalfası
Bakım kalfası
Lise, Orta veya GK okul mesane (memurlar)
Mühürler, kalfası
Mühürler Çarşamba
Sıvalı ustası
Ağaç ustası
Orta işçi kalfası
Eranca Kalfası
Sığıla Karançe Memuru
Aksi Operatör
S. Ç. Çarşamba
Grafik Mühürler

Yol Üzerindeki İokantalar

Amerika'nın işlek bölgelerinde çok rastlanmaktadır. Bu alanın en azından bazıları yapılmış ve güzel iokantelerdir. Ancak, Avrupa ülkelerinde iokantalar da bulunmaktadır. Otomobil ile seyir yapan kişiler bulmak ve yapmak istedikleri işleri bu iokantelerde bulabilirler. Bu alanın Washington'un başkentinde Arlington'da bulunmaktadır. Bu iokantelerde birçok işçi bulmak mümkündür. En önemli iokanteler bir dizi de memurların mesleğe özel bir mikrolona memurlardır.
(İSİS Foto Servisi)

Demokrasiye Hizmet, 6 Ocak 1960

Dr. Öğr. Üyesi
Elçin NECİYEV

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
e.neciyev@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5245-4368>

Doktora Öğrencisi
Teymur GASIMLI

İstanbul Üniversitesi, siyaset Bilimi ve
uluslararası ilişkiler Bölümü
teymur1911@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1077-6534>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. Applied 11/06/2020 Kabul edildi. Accepted 18/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.751259>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Rusya'nın Körfez Ülkelerinde Ekonomik ve Stratejik Çıkarları *Economic and Strategic Interests of Russia in the Gulf Countries*

Öz

Orta Doğu'daki kasvetli olaylar, dünyanın güçlü devletlerini (ABD, Rusya, İngiltere, Fransa) politikalarını yeniden elden geçirmeye itti. Bazen taraflardan birini veya diğerini desteklediler. Bilhassa ABD için çok zor bir durumdu. Bir tarafta NATO müttefiki Türkiye, diğer tarafta Esad'e, aynı zamanda Türkiye'ye karşı olan PYD güçleri arasında kaldı. Rusya'ya gelince, o da Arap devletlerinin iç işlerine müdahaleye karşı dengeli bir pozisyon seçerek ılımlı İslamcılarla işbirliği yapmaya istekli olduğunu gösterdi. Aynı zamanda, Moskova yönetimi sıkıntılı günlerin ileride olduğunu anlamasına rağmen olanları idealleştirme eğiliminde olmadı.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, ABD, Rusya, İngiltere, Fransa, Nato, Türkiye, Esad, PYD

Abstract

The turbulent events in the Middle East forced the world's leading states (USA, Russia, England, France) to rehandle their policies. Sometimes they supported one or the other. It was a particularly difficult situation for the USA. It remained among NATO ally Turkey on one side, Assad on the other side and the PYD forces against Turkey. As for Russia, it also showed that it was willing to cooperate with moderate Islamists by choosing a balanced position about intervention in their internal affairs of the Arab states. Furthermore, , the government of Moscow did not tend to idealize what happened, although it understood that troubled days were ahead.

Keywords: Middle East, US, Russia, Britain, France, NATO Turkey, Assad, PYD

ATIF: NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, "Rusya'nın Körfez Ülkelerinde Ekonomik ve Stratejik Çıkarları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (667-684)

CITE: NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, "Economic and Strategic Interests of Russia in the Gulf Countries", *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (667-684)

Giriş

2011 yılında Suriye'deki iç savaşın başlamasından bu yana, Rusya ile Basra Körfezi Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (GCC) arasındaki ilişkiler Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad'ın kaderi üzerindeki anlaşmazlıklar nedeniyle giderek sertleşerek kötüleşti. Rusya, Baas rejiminin İslam aşırıcılığına karşı mücadelede güçlü bir dayanak noktası olduğunu ilan ederek Esad'ı her halükarda destekleme kararı aldı. Ancak Suudi Arabistan liderliğindeki Basra Körfezi'nin Arap Devletleri İşbirliği Konseyi, Esad'ın iktidarının devrilmesini aktif olarak destekliyor, çünkü Esad'ın devrilmesi, İran'ın bölgesel etkisini zayıflatacak, belki de tamamen ortadan kaldıracaktır. Rusya'nın Suudi Arabistan ile petrol fiyatları üzerindeki savaşla başlayan bir uyumsuzluk içinde olması, birçok Orta Doğu uzmanının Rusya ile GCC arasındaki ilişkilerin tarihi içinde, asgari düzeyde olduğu sonucuna varmasına neden oldu. Suriye konusundaki anlaşmazlıklara rağmen, Rusya, Basra Körfezi'ndeki Suudi Arabistan hegemonyasına karşı bir denge oluşturmaya çalışırken, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman ve Kuveyt ile ekonomik bağlarını güçlendirdi. Bu ekonomik bağlar, yıllarca Rusya ve Körfez ülkeleri arasında işbirliğini engelleyen, kısa süreli anlaşmazlıkların çözümüne yardımcı olmaktadır.

1. Rusya'nın Körfez Ülkeleri ile ilişkileri

Rusya'nın Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından yaklaşık yirmi yıl boyunca yürüttüğü, kendisini yeniden tanımlamak ve önceliklerini belirlemek şeklindeki Arap politikası, ilgi alanları, çıkarları ve Arap eksenleriyle uyumlu bir imaj çizerek kendisini pazarlamakta başarılı olmuştur.¹

Moskova'nın, Arap ülkelerinin ve bu bölgedeki özelemlerin çeşitliliğine göre farklı politikalara sahip olduğu görülmektedir. Arap ülkelerindeki sosyo-politik yükseliş, Rus dış politikasını da kapsamaktadır, çünkü Orta Doğu bölgesindeki diğer oyuncular (ABD, İngiltere, Fransa, Çin) daha aktif hale gelmiştir.² Körfez ülkeleri artık Rusya'ya düşman gözüyle bakmaktan vazgeçmiş, buna karşılık Rusya da bu ülkeler bakımından giderek güvenilir bir ortak haline gelmeye başlamıştır.³ İran ile Arap monarşileri arasındaki karışıklıklar ve önceki rejimlerin yerini alan politik güçler, (Mısır, Libya, Tunus) dış politikalarını düzeltereklerdir. Sonuç olarak, yakın gelecekte, burada Rusya, bazı uzmanların Orta Doğu'daki Rus dış politikasının ayrıntılı bir kavramını oluşturma ihtiyacı hakkında konuşmaya başladıkları yeni bir ortamda hareket etmek zorunda kalacaktır.⁴ Rus-Arap ekonomik ilişkileri düşük olmasına rağmen bölge, Rusya'nın ekonomik bağlarının

-
- 1 Husam İtani, Rusya ve Araplar: Önce ideoloji sonra çıkarlar. Şarku'l Avsat 28 Mayıs, 2019.<https://aawsat.com/turkish/home/article/1743226/rusya-ve-araplar-%C3%B6nce-ideoloji-sonra-%C3%A7-%C4%B1karlar> 03.04.2019, erişim, 20.01.2020
  - 2 Adıgözəl Məmmədov, Rusiyanın orta şərqdəki siyasətinin təməlləri və strateji gözləntiləri.Kafkassam.com, 7 Aralık 2016<https://kafkassam.com/rusiyanin-orta-s%C9%99rqd%C9%99ki-siyas%C9%99tinin-t%C9%99m%C9%99ll%C9%99ri-v%C9%99-stratjeji-gozl%C9%99ntil%C9%99ri.html>, erişim, 1.01.2020.
  - 3 Hattar Ebu Diyab, Körfez ve Ortadoğu'da (dolaşan) Rus ihale defteri,12-mart 2019 Ahval.com, <https://ahvalnews.com/tr/ortadogu/korfez-ve-ortadoguda-dolasan-rus-ihale-defteri>.
  - 4 <http://naukarus.com/investitsionnyy-potentsial-arabskih-stran-persidskogo-zaliva> 03.04.2019.).

çeşitlenmesi ve Orta Doğu'daki olayların küresel hidrokarbon piyasasına etkisi açısından önemlidir. Nitekim 2011 yılında Rusya'nın toplam gelirinin %69'unun petrol ve doğal gaz satışından elde edilen gelirden kaynaklandığını hatırlatmak doğru olacaktır.⁵ Orta Doğu'daki jeopolitik dinamikler dikkatlice incelendiği takdirde, Rusya ile GCC ilişkilerinde oluşan kriz hakkındaki fikirlerin hatalı olduğu görülmektedir. Zira Başkan Vladimir Putin'in 2012'de üçüncü kez tekrar seçilmesiyle Rusya'nın Basra Körfezi ülkelerinde jeopolitik etkisinin ve yumuşak gücünün arttığını söylemek mümkündür. Yatırım bağlarının genişlemesi ve diplomatik çabaları ile Rusya, bu dönemde Basra Körfezi'nde daha belirgin bir jeopolitik rol oynadığı görülür.⁶ Rusya'nın Suudi Arabistan'ın GCC bloğundaki hegemonyasıyla rekabet etmesi pek mümkün değildir.⁷ Ancak, Moskova ile Riyad'ın en yakın müttefikleri arasındaki ilişkilerin güçlenmesi, bazı GCC ülkelerini, Rusya'nın Suriye'de siyasi bir uzlaşma çağrısını daha dikkatli davranmaya zorluyor.⁸ Suudi Arabistan, Arap dünyasında yeni bir fikir birliğinin oluşması ve tecrit edilmesi tehlikesinin varlığından korkmaktadır. Bundan dolayı Riyad, Esad karşıtı tutumlarını yumuşatabilir ve Rusya ile diplomatik diyalogu sürdürebilir.⁹ Böyle bir senaryo, elbette, pek çok bölgesel analistin tahmin ettiği Rusya ve Suudi Arabistan arasındaki çatışmaya doğru giden süreçten, elbette farklıydı. Rusya'nın Katar'daki ekonomik sesi, ticari ilişkilerin köklü düşmanlığı nasıl zayıflattığını gösteriyor.¹⁰ 2004 yılında Doha'da işlenen cinayet, bilinen Çeçen politikacı Zelimhan Yandarbiyev ve Katar Rus büyükelçisinin tehdit olarak algılanan ve Vitali Çurkin'in bu ülkeyi yok etmek gerekir şeklindeki tehditvari sözleri, Katarlı monarşi ile Putin'in ilişkilerinde ciddi komplikasyonlara yol açmıştır.¹¹ Bununla birlikte, Rusya, şu anda enerji sektöründeki işbirliği ile bir ortak zemin bulmaya çalışıyor. Rus enerji devi Gazprom, sıvılaştırılmış gaz üretiminde Katargaz ile olan işbirliğini genişletiyor. Katar Enerji Bakanı Muhammed ibn Saleh el-Sada, Moskova ile Doha arasındaki yıllık ticaret hacmini 500 milyon dolara çıkarmak için Haziran ayında Rusya Enerji Bakanı tarafından yapılan çağrıya ilişkin bir soruya verdiği cevapta; "ikili ekonomik işbirliğini önemli ölçüde genişletmenin gerekli olduğunu" söylemesi yukarıda dile getirilen fikirleri açıkça tastik etmektedir. Ayrıca, Bölgesel etkisini en üst düzeye çıkarmak için Katar'ı sürekli dengeleme stratejisinin ve Rusya ile ekonomik bağların genişletilmesinin Doha için rasyonel bir adım olduğu anlamına geliyor.¹² Bu nedenle, Rusya, tarihsel olarak Moskova'ya düşman olan Basra Körfezi'nin bu ülkesinde bir ekonomik sıçrama tahtası oluşturma fırsatına sahip

-
- 5 Россия формирует новый Ближний Восток, <https://regnum.ru/news/polit/2747406.html>, erişim, 20.01.2020.
  - 6 Vadim Kuzmin, Nikolay Sokolov, Protivostoyanie saudovskoy Arabii I İrana Na Blijnem Vostokoe v Perid "Arabskoy Vesni, <https://cyberleninka.ru/article/n/protivostoyanie-saudovskoy-aravii-i-irana-na-blijhmem-vostoke-v-period-arabskoy-vesny>
  - 7 <http://www.iimes.ru/?p=16683&fbclid=IwAR0Hd-7ZvOOKibF4gQNdv3UiYb9QtH51kKboP-thffmTXOgWGXcsLJ4oBtz0> 03.04.2019).
  - 8 Ближний Восток и новая игра России, https://inosmi.ru/trend/trend_482/).
  - 9 http://www.mid.ru/sovetsotrudnicestva-arabskih-gosudarstv-persidskogo-zaliva-ssagpz-/-/asset_publisher/OvP3hQoCPRg5/content/id/504666 03.04.2019.)
  - 10 Андрей Исаев, Россия на Ближнем Востоке: коротко о важном. Журнал «Международная жизнь»19.02.2019.<https://interaffairs.ru/news/show/21701>
  - 11 <https://polit.ru/article/2004/02/27/katar/> erişim, 20.05.2020.
  - 12 Doğu - Batı", "Kuzey - Güney" uluslararası nakliye kanalları ve Azerbaycan'ın geoiktisadi merakları,<http://anl.az/download/megale/palitra/2019/sentyabr/672803.htm>).

olduğunu ifade edebiliriz.¹³ Aynı politik tavra Rusya'nın Basra Körfezi'nin diğer ülkeleriyle olan ilişkilerinde de rastlanabilmektedir. Moskova Orta Doğu Enstitüsü Başkanı Yevgeny Satanovsky Umman'ın ticari ilişkileri esas olarak Orta Doğu'daki daha büyük jeopolitik olaylardan ayrı olduğunu ifade etmektedir. Bu izolasyon, Rusya ile Umman arasındaki ticari ilişkilerin hacminin 2010 yılında 13 milyon dolardan 2014 yılında 100 milyon dolara çıkarılmasını sağlamıştır.¹⁴

Ayrıca Rusya BAE ile ilişkilerini güçlendirmiştir. BAE işadamları Soçi'deki 2014 Oyunları için Olimpiyat tesislerinin inşaatı, St. Petersburg yakınlarında büyük bir liman ve boru hattı projelerinin uygulanmasında Rosneft ile işbirliği Kremlin, Suriye'de Rusya'nın hedefleriyle örtüşecek bir siyasi çözüm arayışı içinde olmak için GCC üyeleri ile aktif olarak etkileşime girmektedir. Umman ve Kuveyt, Esad'ın katılımını sağlayan Suriye ihtilafına yönelik siyasi bir çözüm önerisini kabul etmeye istekli olan GCC üyesi ülkelerdir. Umman'ın konumu, bölgedeki etkisini en üst düzeye çıkarmak için uzun süre arabulucu rolünü üstlendiği gerçeğiyle açıklanabilir. Bu ülkenin Dışişleri Bakanı Yusuf b. Alawi 26 Ekim 2019'da Esad ile bir toplantı yaptı.¹⁵ Ek olarak, Umman, ABD nükleer anlaşmasıyla ilgili geçen yılki müzakerelerde ABD ile İran arasındaki ilişkilerin çözülmesini aktif olarak destekledi. Bütün bunlar Muskat'ın uluslararası statüsünün diplomasi ile nasıl geliştirebileceğini göstermektedir. Umman, Basra Körfezi'nde periferik bir oyuncu olmaya devam ediyor, ancak Körfez ülkeleri herhangi bir ülkenin desteği, Rusya'nın bakış açısına göre bir zaferdir. Nitekim bu durum, Suriye'de siyasi bir yerleşimi savunan Arap Birliği üye devletlerinin koalisyonunu güçlendiriyor. Zira Suriye ihtilafında Suudi Arabistan ile Rusya arasında ortak bir pozisyon alarak benzersiz bir rol oynamıştır. Daniel De Petris tarafından yazılan, Temmuz 2013'teki makale ve özel Kuveytli bağışçılar, Suriye'deki Esad muhaliflerini coşkuyla desteklediler.¹⁶ Ancak 2015 yılının ortasında Kuveyt, Suriye çatışmasının kapsamlı bir siyasi çözümüne yönelik planı destekleyenler arasına, Riyad'ın, Esad'a düşmanca yaklaşımını eleştiren Rusya da katıldı. BAE'nin Suriye'deki konumu bazen belirsiz görünmekle birlikte, Rusya, Kuveyt ve Umman örneğini izleyerek Abu Dabi ile bir anlaşmaya varmada bir miktar başarı elde etti. Özellikle 3 Haziran 2016'da, Birleşik Arap Emirlikleri Federal Ulusal Konseyi başkanı, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'a Suriye'deki barış görüşmelerini teşvik etmekte oynadığı aktif rol için ona övgüde bulundu. BAE'nin üst düzey liderleri ayrıca, Cumhurbaşkanı Al-Esad da dahil olmak üzere Suriye'deki tüm büyük siyasi oyuncularını içeren bir uzlaşmaya hazır olduğunu belirtti.¹⁷

Abu Dabi'nin değişen pozisyonu Suriye'deki Suudi politikalarıyla keskin bir tezat oluşturuyor ve ayrıca Rusya'nın GCC üyelerini Riyad'ın hegemonyasından ayırma yeteneğini

13 <https://inosmi.ru/politic/20180110/241157093.html?fbclid=IwAR1dp8v9-QSAIYJ1841w9PTKCNKN9GiH6nahOVlBkE3GB96Oa3Dat5IB3w> (03.04.2019).

14 <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1488> (03.04.2019).

15 Президент Сирии Президент Сирии Б. Асад встретился с главой МИД Омана по региональным вопросам http://russian.news.cn/2019-07/08/c_138206984.htm Б. Асад встретился с главой МИД Омана по региональным вопросам http://russian.news.cn/2019-07/08/c_138206984.htm, erişim, 10.01.2020.

16 Ближний Восток нужен и России, и США. С кем им придется бороться?. Lenta.ru 14 ноября 2019, https://lenta.ru/articles/2019/11/14/iran_rules_the_world/, erişim, 20.03.2020.

17 Ключ от Ближнего Востока <https://lenta.ru/articles/2016/02/04/lavrovvoyage/>, erişim, 30.03.2020.

de gösteriyor. Suriye’de Umman, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri ile diplomatik işbirliği kurmuş olan Rusya, GCC’ye egemen olan Suudi-Katar bloğunu dengeleyen bir koalisyon yarattı. Rusya’nın Basra Körfezi’ndeki artan diplomatik etkinliği Cezayir, Irak ve Mısır ile bağları güçlendirme eylemleriyle çakıştığı için Putin, Arap Birliği’ndeki havayı Rusya lehine değiştirmeye çalışıyor. Başarılı olunduğu takdirde ve Suudi Arabistan ve Katar, Esad’a karşı uzlaşmaz konumlarında değişiklik yapmazlarsa, bölgesel tecritte olabilirler. Suudi Arabistan’ın bu tür bir tecrit fikrini güçlendirmek için Rusya, Manama’nın,¹⁸ bir Riyad uydusu olmasına rağmen, Bahreyn ile diplomatik ilişkileri güçlendirmeye çalışıyor. Bahreyn, Rusya ile silah anlaşması imzaladı ve Putin’le Suudi Arabistan’a yapılan suçlamalardan korkmadan terörle mücadele konusunda açıkça görüşüyor. Bu durumun Moskova için önemli bir sembolik zafer olduğunu ifade edebiliriz. Bu aynı zamanda Suudi Arabistan’ın GCC’deki gücünün görüldüğünden daha zayıf olduğunu gösterdi. Suudi Arabistan’ın Suriye’de, bir uzlaşma sağlanması arzusu dışında hareket etmek yerine Kral Salman’ı Rusya’yla diplomatik bir yakınlaşmaya girip pozisyonunu yumuşatarak Esad’ın derhal devrilmesine yönelmesini sağladı. Suudi Arabistan ile Rusya arasındaki uzlaşma süreci büyük olasılıkla aşamalı olacağı görünmektedir.¹⁹

Suudi Arabistan’ın Rusya’ya karşı düşmanca tutumu, Rus askeri müdahalesinin Moskova ve Riyad arasındaki kapsamlı görüşmelerden sadece birkaç hafta sonra başladığı gerçeğiyle açıklanabilir. Bundan dolayı modern jeopolitik süreçlerin, iki kutuplu uluslararası ilişkiler sisteminin geçmişten ayrılmasından dolayı dönüşümü, yalnızca yeni bir duruma yol açmakla kalmadı, aynı zamanda Rusya’nın kendilerine katılımının yanı sıra, siyasal alanın usule ilişkin bileşenlerinin evrimsel doğasının modern özellikleri sorusunu gündeme getirdi.

2. Rusyanın Körfez ülkelerinde Ekonomik Çıkarları

Son dönemde uluslararası ekonomik işbirliklerin gelişimi yüksek seviyede karmaşıklık ve tutarsızlık ile karakterize edilebilir. Zira katılımcılar çemberi genişledi, dünya politik hale geldi, ekonomik sınırları aşan küreselleşme ve bölgeselleşme eğilimlerinin aksine, hiyerarşik birçok sistem yaratan ulus ötesi şirketler oyuncu (TNC’ler) konumuna geldiler.²⁰ Ayrıca, finansal piyasada bireysel devletler tarafından kontrol edilmesi en zor olan benzeri görülmemiş bir ciro elde edildi. Rusya Federasyonu, Körfez bölgesi ülkelerindeki dış ekonomik faaliyetlerin en önemli alanlarından biridir. Arap ülkeleri geleneksel olarak Rusya’nın stratejik çıkarları içinde yer almaktadır. Bu alanın önemi, yalnızca bölgenin Rusya Federasyonu sınırlarına yakınlığı ve muazzam ekonomik potansiyeli ile değil, aynı zamanda dünyanın en büyük hidrokarbon rezervlerinin varlığı ve önemli finansal kaynakların yanı sıra Arap dünyasını ve Rusya’yı nesnel olarak bir araya getiren bir dizi tarihi, kültürel ve jeopolitik faktörlerle karakterize edilmesiyle belirlenmektedir. Rusya ve Körfez ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerin dinamikleri belirgin bir ilerici karaktere

18 Orta Doğu’daki Bahreyn ülkesinin kuzeyinde yer alan yarım ada şeklindeki Manama, ülkenin en büyük şehri ve başkentidir. <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil/bahreyn>, erişim, 18.06.2020.

19 Вестн. Моск. ун-та. Сер. 21. Управление (государство и общество). 2015. № 4, erişim 21.05.2020.

20 Nikolay Kozhanov “Russian Foreign Policy in the Middle East: New Challenge for Western Interests?”. Center for Transatlantic Relations, (DGAP). S.3).

sahiptir. Örneğin, bu durum, son birkaç yılda ortalama% 25-30 artış gösteren Arap ülkeleriyle ticaretin büyümesine ilişkin verilerle kanıtlanmaktadır.²¹

Ayrıca, uzmanların ve iş adamlarının ezici çoğunluğunun görüşüne göre, Rusya’da, Arap dünyası ile karşılıklı yararlı ilişkiler kurma konusundaki mevcut fırsatlar Sovyet döneminin potansiyelini aşmaktadır, çünkü mevcut gerçekler ideolojik tutumlardan arındırılmıştır ve yalnızca piyasa ekonomisinin gerekliliklerine tabidir. Halen, çoğu Orta Doğu uzmanına göre, Rusya ekonomisi ve Körfez bölgesi ülkeleri birbirini karşılıklı olarak tamamlayabilmektedir.²²

Çeçenistan yönetimi, Körfez ülkeleri ile güvenlik ve askerî eğitim alanlarında anlaşmalar yapan, uluslararası dinî konferanslar düzenleyen, çeşitli krizlerde arabulucu olarak hareket eden, Avrupa’daki İslamofobiye karşı milyonların katıldığı gösteriler düzenleyen ve dünyanın farklı bölgelerindeki Müslümanlara insani yardım gönderen sıra dışı bir görüntü sergilemektedir. Bütün bunları yaparken genel olarak Rusya’nın, özelde ise Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin’in politikalarını göz önünde bulunduran ve izlediği bu “strateji” sonucunda Rusya’nın vazgeçilmez ortağına dönüşen ve çıkarları Rusya’nın çıkarlarından ayrılmaz hale gelen bir ülke görünümünü sergilemektedir.²³

Özellikle, Basra Körfezi ülkeleri, sosyo-ekonomik gelişmede acil sorunların çözümünde başarıyla kullanılacak Rus entelektüel, endüstriyel, teknolojik ve finansal kaynaklar aynı zamanda sosyal problemleri çözmeye Rusya ile iş birliğine önem vermektedirler.

Buna karşılık İran Körfezi bölgesi, özellikle enerji sektöründe büyük finansal ve doğal kaynaklarla karlı bir ortak olarak Rusya için ilgi çekicidir. Bugünkü küresel tehditlere karşı mücadele bağlamında önemini göz önünde bulundurarak Arap ülkeleri ile Rusya arasındaki ekonomik işbirliği süreçlerinin incelenmesi ve bilimsel olarak anlaşılması sadece ekonomik varlıklar için değil, hedefleri gözetilen ülkeleri için de son derece önemlidir.²⁴ Bu durum bazı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve Basra Körfezi ülkelerinin ve Rusya’nın ekonomik işbirliğinin bir analizi yapılarak güçlü ve zayıf yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır.²⁵ Çalışma sonucunda söz konusu devletler arasında erişimin potansiyel sınırları belirlenerek modernitenin ekonomik ve jeopolitik gerçekleri ortaya konulmuştur.²⁶ Zira geçtiğimiz yıllarda ilk kez Rusya ile belirli bir bölgedeki ülkelerin ekonomik ilişkilerinin bütün yönleri piyasa bakış açısıyla değerlendirmek ve ekonomik elverişliliklerini haklı çıkarmak için bir girişimde bulunuldu. Bu girişim akabinde Rusya’nın Körfez ülkelerinde önemli ekonomik

21 Ю.Ю. Скуратова, влияние взаимоотношений иранской и саудовской аравии на кризис в Сирии https://cyberleninka.ru/article/n/vliyaniye-vzaimootnosheniy-irana-i-saudovskoy-aravii-na-kri- zis-v-sirii_erisim, 11.03.20020))

22 <https://iz.ru/640269/aleksei-zabrodin/moskva-namerena-uspokoit-persidskii-zaliv?fbclid=IwAR1rAuSwn08I8INeuUCZKAiAR132jGrTGfCJ-i5VCDREIHLmHwPuAAjvSY> 03.04.2019.

23 Mokhammad Akhivadov, Rusya’nın Ortadoğu’ya Açılan Penceresi: Çeçen Diplomasisi, İNSAMER 19 Nisan 2019, https://insamer.com/tr/rusyanin-ortadoguya-acilan-penceresi-cecen-diplomasisi_2132.html.

24 (<https://news.ru/v-mire/v-moskve-projdyot-iv-mezhdunarodnaya-vystavka-arabiya-ekspo/> 03.04.2019)

25 Regionda yeni situasiya - Körfəz ölkələri nə üçün Rusiyaya meyillənirlər? <https://www.islaminsesi.info/regionda-yeni-situasiya-korfez-olkeleri-ne-ucun-rusiyaya-meyllenirler-103516.html>).

26 <http://naukarus.com/vneshnyaya-torgovlya-rossii-so-stranami-persidskogo-zaliva> 03.04.2019).

çıkarlarının şunlar olduğu belirlendi;

1. Rusya Federasyonu, Basra Körfezi'nin ve dolayısıyla Arap ülkelerinin dış ekonomik ilişkilerinin önemli alanlarından biridir. Ekonomik kalkınmanın temeli ve uluslararası işbirliğinin kurulması, körfez bölgesinin elverişli fiziksel, politik, ekonomik ve coğrafi konumu, doğal koşulları ve kaynaklarıdır.

2. Basra Körfezi ve Rusya'ya bağımlı ülkelerin uzun tarihi bağları var. İşbirliği gelişim tarihinin sonuçları belirsizdir. 1950-1980'lerde Sovyet-Arap ilişkilerinde kâr getirisi ve maliyet tazminat oranlarına dayanan asıl ekonomik bileşen çok büyük rol oynadı. Böyle bir ekonomik ilişkilerin örgütlenmesinde ekonomik faydaların ana alıcıları Arap ülkeleri ve bağışçı konumunda olan SSCB ekonomisiydi. Büyük mali yatırım ve Sovyetler Birliği'nin katılımıyla Sovyet uzmanlar, modern endüstriler Arap ülkelerinde, bir takım kurulu endüstriler, sosyal altyapıyı ve silahlı kuvvetleri güçlendirdi. Sonuç olarak 1990'ların başlarında, Körfez bölgesindeki bazı ülkeler de dahil olmak üzere tüm Arap ülkelerinin toplam borcu 30 milyar dolar oldu. Ekonomik kriz ve 90'lı yıllarda SSCB'nin çöküşü ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişimini olumsuz yönde etkiledi. - Rusya'da pazar ilişkilerinin oluşumu Körfez Devletleri ile ekonomik ilişkiler; piyasa elverişsizlik kriterlerini yerine getirmesi gerektiğini gösterdi. Getirisini, yatırımların artırılması, mülkiyet haklarının tanınması, mal varlıkları, vb. işbirliğinin zaman alan hukuki formları, olarak belirledi. Bu nedenle, iş kurmak ve karşılıklı yarar sağlayan ilişkiler kurmak epey zaman aldı.

3. Elde edilen verilere göre, çalışılan ülkelerin yıllık kümülatif ekonomik işbirliği miktarı sürekli artmaktadır. Doldurma işbirliği, "net" olarak adlandırılan nakit akışı şeklinde, takas işlemleri, kısmen netleştirme yoluyla sağlanır. Ekonomik işbirliği biçimleri çeşitleniyor ve gelişiyor.

4. Tarafların ekonomik işbirliği hacminin çoğu ticarettedir. Ancak, ticari ciro göstergeleri, çoğu resmi istatistikler tarafından dikkate alınmayan tüm ekonomik ilişkilerin çeşitliliğini ortaya koymamaktadır. İlişkilerin yapısında önemli bir payı ürünler için gerekli olan makine mühendisliği ve askeri-endüstriyel kompleks, yüksek teknoloji endüstrileri, hizmetler yer alır. Bu olumlu durum, Rusya dış ticaretinde, diğer sektörlerde, Arap çizgisinin varlığına işaretir.

5. 1950'lerde 80'lerde oluşturulan üretim ve altyapı üssü, yirminci yüzyılın başındaki yakınlaşma faktörü oldu. İlişkilerin piyasa koşullarına geçiş, birçok alanda ilişkilerin gelişmesine yol açtı: orta mesafeli uçaklar, arazi geliştirme, uzay hizmetleri pazarı, yatırım, inşaat, eğitim ve öğretim ile turizm gibi enerji, birlikte üretim yapma gibi.

6. Önümüzdeki yıllarda Basra Körfezi bölge ülkeleri ile Rusya arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesi beklentileri, daha önce enerji, mühendislik, toprak sulama alanlarında geliştirilen projelerin uygulanması ile ilgilidir. Ancak, yatırım alanında az kullanılmış bir işbirliği potansiyeli bulunmaktadır. Uzmanlara göre, Rusya ekonomisinin, Körfez ülkelerinin serbest sermayesini çekme olasılığı, yılda birkaç yüz milyon ila birkaç milyar dolar arasında değişiyor.

7. Ekonomik işbirliğinin gelişmesi için en büyük beklentiler, yakıt ve enerji

sektörü, özellikle gaz endüstrisi ile ilgilidir. Rusya'nın en yüksek siyasi liderliği olan dış ekonomik yöndeki asıl görevi, ülke-doğal gaz ihracatçıları birleştiren ve bu alanda ortak bir politikanın uygulanmasını sağlayan "gaz OPEC" in işleyişini belirlemesidir. Büyük gelir kaynakları olması nedeniyle, Körfez devletleri, hidrokarbon rezervlerinin üretim maliyetlerini düşürmek, dünyaya arz edilecek enerji kaynaklarının istikrarının bu konuda önemli bir köprü olduğunu anlamalarına bağlıdır. Bu istikrar, konu ile ilgilenen Rus şirketlerinin katılımıyla yurt dışında ücretsiz fonlara yatırım yapmakla avantajlı bir şekilde sağlanabilir.²⁷

8.Körfez ülkeleri ile ekonomik işbirliğinin daha da geliştirilmesi için şu husus önem arz etmektedir:

a. Bu ülkelerin pazarlarını ve sosyo-ekonomik göstergelerini, internet kaynakları ve şirketlerin bilgi hizmetleri aracılığıyla izlemek Rus araştırma kurumlarının yeteneklerinden daha fazla yararlanmak,

b. İlişkilerin güçlendirilmesi için gerekli koşulları yaratmak, eşit düzeyde ihracat, Rus üreticilerin konumunu, kendileri ile rekabet eden Batı Avrupa ve Amerikan şirketleri ile karşılaştırmak, Rus üreticilerin de ihtiyaçları olan sanayi finansman kredilerini düzenlemek,

c. Bunlarla birlikte, bölgedeki Rus şirketlerinin üzerindeki olumsuz faaliyet ve olumsuz sonuçların en aza indirilmesi ve askeri-politik krizlerin etkilerinin azaltılması, Bölgenin istikrarsızlığı, ABD politikasının Basra Körfezi ülkelerine karşı öngörülemezliği göz önüne alındığında, bu son derece gereklidir.²⁸

3.Rusya'nın Körfez Ülkelerinde Jeopolitik Çıkarları

Ulusal stratejinin dört temel ayağı olan ekonomi, askeri, siyasi ve psikolojik alanlarda Körfez ülkelerinin çok ciddi meydan okumalarla karşı karşıya olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.²⁹Sovyet döneminden bu yana, Rusya'nın Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da her zaman hayati çıkarları olmuştur. SSCB'nin etki alanlarını oluşturma girişimi ile Varşova Paketi'nin diğer üye ülkeleriyle birlikte bölgeye yapılan silah ihracatında ABD ile rekabet etti ve Rusya bugünlerde de silah ihraç etmeye devam ediyor. Soğuk Savaş döneminden II. Irak işgaline kadarki süreçte önemli ölçüde ABD'nin sağladığı bir güvenlik düzeni mevcuttu. Obama döneminde ABD'nin Ortadoğu politikasında yaşanan değişim ile birlikte Körfez bölgesindeki güvenlik yapısı da ciddi bir türbülans yaşadı.³⁰ Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın ilan ettiği "Basra Körfezi için Ortak Güvenlik Konsepti" başlıklı metnin aslında 90'lı yıllarda geliştirilmeye başlandığını ve 2004 ile 2007 yıllarında üzerinde tekrar

27 <http://ru.valdaiclub.com/a/highlights/rossiysko-saudovskoe-sblizhenie/> 03.04.2019.

28 <https://www.dissercat.com/content/ekonomicheskoe-sotrudnichestvo-stran-persidsko-go-zaliva-s-rossiiskoi-federatsiei?fbclid=IwAR0Hd-7ZvOOKibF4gQNdv3UiYb9QtH51kKboPthf-fmTXOgWGXcsLJ4oBtz0> 1.04.2019.

29 Abdullah Erboğa, Arap Baharı Sonrası Körfez Güvenliği ve Savunmacı Aktiviz, Analiz, Mart 2016, Sayı: 154, Seta/ Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, <https://setav.org/assets/uploads/2016/03/Arap-Bahari-Sonrasi-Korfez-Guvenligi-ve-Savunmaci-Aktivizm-pdf>

30 Abdullah Erboğa, Bölgesel Dönüşüm Süreci ve Körfez Güvenliği, TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ Cilt: 3, Sayı: 1, 2016, s 13.

çalışılarak olgunlaştırıldığını açıkladı.³¹

Güvenlik Konseptinin İlkeleri:

-BMGK (Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi)'nin gözetim ve denetiminde Ortadoğu'da terör odaklarının ortadan kaldırılması Suriye, Yemen ve diğer bölge ülkelerinde istikrarlı bir siyasi çözümün sağlanması için tek bir koalisyon çatısı altında toplanması,

-Barışı koruma operasyonlarının sadece BMGK kararları veya saldırıya maruz kalan ülkenin yasal yönetiminin talebi üzerine yapılması,

-Körfez'deki güvenlik sisteminin evrensel ve kapsamlı olması ve başta bölge ülkeleri olmak üzere askerî, ekonomik ve enerji güvenliği gibi alanlarla ilişkili olan diğer ülkelerin çıkarlarına saygı duyulması,

-Sürecin ortaklaşa değerlendirilerek kararların alınmasından çok taraf olmanın esas alınması suretiyle herhangi bir ülkenin herhangi bir gerekçeyle dışlanmaması,

-Bu konsept'in aşamalı olarak hayata geçirilmesi ve sorunların çözümünde uluslararası terörle mücadele, Irak, Yemen ve Suriye krizleri ve İran'ın nükleer programı gibi en kritik ve güncel olanlardan başlanması,

-Tedriciyet ilkesi çerçevesinde Körfez ülkelerinin ve uluslararası toplumun kendi aralarındaki güvenin artırılması ve bölgede karşılıklı güvenlik garantilerinin verilmesi,

-Bölgedeki sorunların birbiriyle bağlantılı olması nedeniyle Körfez'de kurulacak bir güvenlik sisteminin Ortadoğu'nun güvenliğinin bir parçası olarak görülmesi, egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı ve iç sorunların dış müdahaleler olmaksızın anayasal çerçevede ve ulusal diyalog üzerinden çözülmesi esastır.³²

Körfez için Önlem Paketi

Uluslararası hukuktan kaynaklı sorumlulukların yerine getirilmesi: Sorunların çözümünde askerî kuvvet kullanımından vazgeçilmesi, egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı, sorunların diyalog ve görüşme yoluyla çözülmesi,

Askerî alanda şeffaflık: Askerî doktrinler konusunda diyalog, bölgesel düzeyde savunma bakanlarının görüşmesi, çatışma alanlarının tespiti, askerî tatbikatlarda karşı tarafı bilgilendirme, gözlemci değişimi, bölge dışı devletlerin Körfez'de askerî kuvvet yoğunlaştırmaktan vazgeçmesi ve silah alımı ve ülkelerin silahlı kuvvetleri konusunda bilgi alışverişinde bulunması,

Silahların kontrolü konusunda anlaşma yapılması: Örneğin çatışmasızlık bölgelerinin oluşturulması, başta füze savunma sistemleri olmak üzere konvansiyonel silahların bir bölgede toplanmasının yasaklanması ve tüm ülkelerin dengeli bir şekilde silahlı kuvvetlerde azaltmaya gitmesi,

Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması'na (NPT) dayanarak Ortadoğu'nun nükleer silahlar başta olmak üzere kitle imha silahlarından arındırılması,

31 Sabir Askeroğlu, Rusya'nın Körfez için Ortak Güvenlik Konsepti.İRAM (İran Araştırmaları Merkezi) 02.08.2019,<https://iramcenter.org/rusyanin-korfez-icin-ortak-guvenlik-konsepti/>.

32 Askeroğlu,a.g.makale.

Terörizm, yasadışı silah ve uyuşturucu kaçakçılığı, organize suç ve göçle mücadele konusunda anlaşma yapılması.³³

Rusya'ya göre Körfez'de ortak bir güvenlik sisteminin kurulması; bölgede siyasi-diplomatik hareketliliğin güçlenmesinde kilit rol oynayacak, bölgenin güvenlik ve istikrara kavuşması ve kriz sonrası kurulacak sistemin parametrelerinin belirlenmesi açısından önemli bir adım olacaktır. Rusya Doğu Akdeniz'de hâkimiyet alanını genişletmek amacıyla uluslararası arenada boy göstermekte ve bölgedeki ülkelerle sık sık karşı karşıya gelmektedir. Rusya'nın hem askeri hem de ekonomik çıkarlarının birleştiği bir nokta olan Doğu Akdeniz, Moskova'nın Ortadoğu ülkeleri üzerindeki stratejilerini önemli ölçüde etkilemektedir.³⁴ Suriye krizi bu duruma açık örnektir. Bölgede petrol ve doğal gaz üretimi ve ihracat kapasitesinin gelişmesiyle birlikte, Rusya bölgedeki enerji şirketlerinin varlığını ve etkisini arttırmaya ve mümkün olduğunda yüksek petrol fiyatlarını sürdürmeye devam etmek istemektedir.³⁵

Teknolojik ustalık, Rusya ile körfez ülkeleri ilişkilerinde bir başka faktör haline geldi. Rusya'nın teknolojik yeterlilik seviyesi bir süredir düşerken, bölgede halen Libya'da demiryollarının inşasından, İran'ın Bushehr kentinde bir nükleer enerji santralının inşasına kadar birçok projesi mevcuttur. Bunlar Kremlin'in bölgede ekonomik çıkarlarını belirlemektedir. Rusya da dâhil olmak üzere dünyanın önde gelen ülkeleri jeopolitik çıkarlarının kesişim merkezi olan Fars Körfezinde artmaktadır.³⁶

Suriye'deki çatışmalar, Irak, Yemen, bölgedeki "Arap Baharı"nın yayılması, "İslam devletinin" ortaya çıkması, reform taleplerinin artması, gelecekteki İran Körfezi'nin belirsizliğini, hükümet ve idare biçimlerindeki bir değişim olasılığını artırıyor. Basra Körfezi Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi'nin (Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Bahreyn, Umman) üye ülkeleri, Rusya'da ve Batı'da yaşanan çatışmalar bağlamında Ukrayna'daki krizi de göz önünde bulundurarak mevcut durumdan en iyi şekilde yararlanmaya çalışmaktadır.³⁷ ABD'nin başını çektiği Batı dünyasının yaptığı hatalar, Rusya'yı hiç ummadığı kadar güçlü ve il ve başarılı kıldı. Suriye iç savaşının ilk yıllarında karşı cephelerde yer alan Türkiye ve Rusya günümüzde ticaret, turizm ve savunma konularında işbirliği yapmaktalar.³⁸ Politik değişiklikler, iç, dış, bölgesel ve küresel faktörlerin birbirine bağlanması sorununu gündeme getiriyor. Mevcut jeopolitik süreçlerin evrimsel ön tahsisatının ortaya çıkarılması, siyasi etkileşimin çeşitlendirilmesi ve katılımın ortaya çıkarılması önemlidir. Bilimsel bir bakış açısıyla, yeni tür siyasi ilişkileri, yeni bir siyasi etkileşim düzeyini analiz etmek önemlidir.³⁹

33 Askeroğlu, a.g.makale.

34 Çağatay Özdemir, Rusyanın Doğu Akdeniz Stratejisi. ANALİZ, OCAK 2018 SAYI: 230, SETA, s7. https://seta.org/assets/uploads/2018/06/Analiz_230Rusya.pdf.

35 Peter Rutland "Still out in the cold? Russia's place in a globalizing World, Səh. 8.

36 <https://www.mirprognozov.ru/prognosis/politics/arabskie-stranyi-i-rossiya-perspektiviyi-strategicheskikh-otnosheniy/?fbclid=IwAR3rSU6mM8OuolTaOkI6gCKy9ofSmuJtUajfquPGvovXY-C5ITKgPdBE0vIw> 03.04.2019).

37 <https://inosmi.ru/politic/20160802/237407371.html> 03.04.2019.

38 Cengiz Tomar, Orta Doğu, Arap Baharı ve Rusya'nın dönüşü, 19.09.2019 Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/orta-dogu-arap-bahari-ve-rusyanin-donusu/1588217>).

39 <https://www.fondsk.ru/news/2017/09/06/rossia-i-persidskij-zaliv-okna-vozmozhnostej-44604>.

2015'te Suriye'deki askeri operasyonun başlaması ve beraberindeki Rus-Amerikan diplomatik eylemleriyle birlikte Orta Doğu, Rusya'nın küresel arenaya geri dönme yeteneğini önde gelen oyuncularından biri olarak test ettiği bir test alanı haline geldi. Bu müdahalenin Rusya'nın Suriye muhalefetini destekleyen bazı Arap ülkeleriyle olan ilişkilerini baltalayacağı bir anda Rus diplomasisi, Arapların dikkatini her iki tarafın da ilgilendiği alanlara, özellikle de sert düşüş yaşayan ve işbirliğine ihtiyaç duyulan enerji ihracatı ve petrol fiyatlarının kontrolüyle ilgili konulara yönlendirmeyi başardı.⁴⁰

Moskova'nın Filistin davası gibi Arapların hassas ilgi alanlarındaki tutumu değişmezken, Suriye meselesinde devam eden anlaşmazlıklardan uzaklaşarak enerji krizine çözüm aranmaya başlandı.⁴¹

Rusya'nın dış politika hiyerarşisinde Orta Doğu, genellikle Amerika, Avrupa, Çin ve Asya'nın önde gelen ülkelerinin gerisindedir. Ancak Kremlin, Rusya'yı küresel bir büyük güç olarak kabul etmeyi hedeflediğine göre, Moskova artık coğrafi olarak yakın, hidrokarbon bakımından zengin ve Orta Doğu gibi sosyal ve politik olarak istikrarsız bir bölgeyi görmezden gelemez. Körfez Savaşı'nın başında Orta Doğu'daki askeri-politik varlığından vazgeçmiş olan Sovyetler Birliği sadece bölgede değil, dünyada da konumunu kaybetti. Rusya'yı Ortadoğu'ya geri döndüren Başkan Putin, Gorbaçov'da kaybedilenleri geri getirecek: etkisi eski SSCB sınırları dışına taşan bir gücün statüsünü oluşturmuştur. 2015 yılında başka bir ifadeyle, Putin'in Orta Doğu'daki asıl amacı, Rusya'nın statüsünü yükseltmek ve dünyanın sıkıntılı bölgelerinden birinde, önemli bir dış güç olarak rolünü güvence altına almaktır. Başka önemli stratejisileri de var elbette. Diğer önemli stratejileri ise şöyledir;

1. Etkisi Rusya topraklarına ve en yakın komşularına eski SSCB cumhuriyetleri arasından yayılabilecek İslami aşırılıkçılık ve radikalizmi kısıtlamak ve zayıflatmak.
2. Uzun vadeli jeopolitik ittifaklar yaratarak bölgedeki dost kuvvetleri ve rejimleri desteklemek.
3. Rusya'nın bölgedeki ve sınırdaki sınırlı askeri varlığının sağlanması.
4. Bölgesel silahlanma, nükleer yakıt, petrol ve gaz, gıda vb. Pazarlarda Rus varlığının genişlemesi.
5. Basra Körfezi'nin zengin ülkeleri de dahil olmak üzere Rusya'ya yatırım çekmek.
6. Körfez ülkelerinde kilit petrol ve gaz tedarikçileri ile koordine ederek enerji fiyatlarını korumak.⁴²

Bugün Moskova'nın öncelikleri ise şunlardır: Suriye'de barışçıl bir çözüm için ABD'yle ortak bir araştırma yapmak; yaptırımların kısa sürede kaldırılacağı İran ile bağları

[html](#) 04.04.2019.

40 Husam İtani, Rusya ve Araplar: Önce ideoloji sonra çıkarlar. Şarku'l Avsat 28 Mayıs, 2019. <https://aawsat.com/turkish/home/article/1743226/rusya-ve-araplar-%C3%B6nce-ideoloji-sonra-%C3%A7%-C4%B1karlar>).

41 Д. А. Манукян Вопросы Безопасности Региона Персидского Залива <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-bezopasnosti-regiona-persidskogo-zaliva>, erişim, 14.04.2020.

42 <https://carnegie.ru/2016/04/21/ru-pub-63388?fbclid=IwAR1w91F0fv30cvU8efKhZdMDLmoWVVR4rcjkwAAKh8RbXr1qdyUTXiUgEfc> 3.04.2019).

genişleterek güçlendirmek. Tahran'dan Kahire'ye kadar dost ülkeler eksenini yaratmak; Suudi Arabistan ve diğer Körfez Ülkeleri ile pragmatik ilişkilerin kurulması mümkün olduğu ölçüde; İsrail ile koordinasyon sağlamak.⁴³

Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu politikasına aktif müdahalesi 1950'lerin ortalarında başladı ve hızla ABD ile yoğun bir rekabet içinde büyüdü. Ayrı Arap ülkeleri - her şeyden önce Cezayir, Mısır, Irak, Libya, Güney Yemen ve Suriye - bir süre Sovyet etkisinin yörüngesine girdi.⁴⁴

Sovyetler Birliği İsrail devletinin kurulmasına yardımcı oldu. Suriye'deki savaş, Sovyet sonrası dönüşüm ve modernleşme sürecini henüz tamamlamamış olan Rus ordusuna göreceli olarak mütevazî bir ölçekte de olsa dünya prömiyer ligine geri dönme şansı verdi. İlk defa, Rusya bir Arap ülkesinde, esas olarak denizden ve havadan savaştı. Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri, Rus savunma ürünlerinin büyük tüketicileri oldu. Nitekim söz konusu ülkeler 2015 yılında, Rusya Federasyonu'ndan silah alımlarının % 36'sını oluşturdular. Asya ülkelerinden sonra % 42 ikinci sırada Cezayir, Mısır, İran, Irak ve Suriye Rus silahlarının asıl müşterileri oldular.⁴⁵

Bu durum, Rus silah üreticileri Suriye'deki silahlarının taktik ve teknik avantajlarının yanı sıra Putin'in Şam'daki bir müttefike sağladığı tutarlı desteğe güvenini artırdı.⁴⁶

Örneğin, Rosatom zaten İran'ın Bushehr kentinde bir nükleer enerji santrali kurdu ve bu ülkede yeni iş almak için çalışmaya başladı. Ayrıca, Rosatom'un Türkiye ve Ürdün'de de projeleri mevcuttur. Irak'ta özel bir Rus petrol şirketi olan Lukoil faaliyet gösteriyor. Gazprom, Türkiye'nin ana gaz tedarikçisidir; Geçmişte, Güneydoğu Avrupa ülkelerine Türkiye toprakları veya komşu bölgeler için doğal gaz boru hattı inşa etme planları düşünülmüştü. Katar ve İran, Rusya ile birlikte Gaz İhraç Eden Ülkeler Forumu'nun bel kemiğini oluşturuyor. En büyük petrol ihracatçılarından biri olan Rusya, bölge devletlerinden Suudi Arabistan ve diğer OPEC üyeleri ile temas kurmak istiyor. Ek olarak, Rusya, Mısır'da tahılın başlıca tedarikçisidir. 2015 yılına kadar, yılda birkaç milyon Rus turist Türkiye ve Mısır'a seyahat etti. Son olarak, Rusya, vizesiz bir rejime sahip olduğu İsrail ile teknolojik işbirliğine ilgi duymaktadır. Rusya ve İran birbirleri ile olan ilişkilerde güvensizlik hüküm sürüyor. Bu durum, birçok yönden tarihsel olarak gelişen ve İran tarafında daha güçlü olan karşılıklı güvensizlikten kaynaklanıyor. Rusya, İran'ın ABD'ye karşı savaşçı tavrını desteklerken aynı zamanda Batı'nın da İran'ın nükleer programını kontrol etme politikasını olumlu bulmaktadır. Bunun açık örneği BM Güvenlik Konseyi'nde, Rusya Federasyonu,

43 ПОЛИТИКА РОССИИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНЫЙ ИМИДЖГОСУДАРСТВА.<https://cyberleninka.ru/article/n/politika-rossii-na-blizhnem-vostoke-i-ee-vliyanie-na-mezhdunarodnyy-imidzh-gosudarstva>).

44 Dmitri Trenin. "Russia Redefines Itself and Its Relations with the West". Səh 95.

45 (Вестник РУДН. Серия: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ Vestnik RUDN. International Relations 2018 Vol. 18 No. 4 775-789 <http://journals.rudn.ru/international-relations>, DOI: 10.22363/2313-0660-2018-18-4-775-789 Сирийский фактор в российско-американских отношениях (2011-2018 гг, erişim, 25.05.2020)

46 Ханалиев Нурадин Умарпашаевич, ПРИОРИТЕТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РОССИИ НА БОЛЬШОМ БЛИЖНЕМВОСТОКЕ.<https://cyberleninka.ru/article/n/prioritety-natsionalnoy-bezopasnosti-rossii-na-bolshom-blizhnem-vostoke>)

İran'a karşı yaptırımlara oy kullanmıştır.⁴⁷

Rusya, Suudi Arabistan ile de gergin bir ilişki içerisinde. İki ülke arasındaki Soğuk Savaş sırasında diplomatik ilişkiler bile yoktu. Sovyet birliklerinin Afganistan'a girmesinden sonra, Suudi Arabistan yerel mücahidlerin asıl mekanı konumuna geldi. Askeri çatışma sona ermesine rağmen ilişkiler düzemedi. Çünkü Ruslar, suudilerin sovyet sonrası vahabiler yeniden canlandırmak adına finanse ettiğine, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne katkıda bulunduğu ve 1980'lerin ortalarında petrol fiyatlarını düşürdüğüne dair yaygın bir inanç vardı. Tüm zikredilen anlaşmazlık, farklılıklara rağmen, Moskova ve Riyad daha önce hiç olmadığı kadar yakın iletişim kuruyor, her iki taraf da farklılıkları aşmalarına ve ortak zemini en iyi şekilde kullanmalarına olanak tanıyan pratik bir yaklaşım sergiliyorlar. Özellikle Mısır'daki Abdel Fattah al-Sisi hükümetine destek vererek petrol fiyatlarının yükselmesini umut ediyorlar.⁴⁸

Suudi Arabistan için Rusya ile olan ilişkiler, ABD'ye çok fazla bağlı olan dış politikayı çeşitlendirme stratejisinin bir parçasıdır. Bununla birlikte, Rusya ile Suudi Arabistan arasındaki derin karşılıklı güvensizlik göz önüne alındığında, ilişkilerin yakınlaşması pek mümkün değildir. Bir diğer önemli faktör de yakınlaşmayı önlemektir. Faktör burada İran'dır. Bununla birlikte, Moskova'nın şu anda silah müşterileri arasında bulunan küçük Körfez devletlerini içermesi de mümkündür. Ne yazık ki Rusya'nın Orta Doğu'da daimi bir müttefiki bulunmuyor: İsrail'i geleneksel olarak destekleyen ABD'nin aksine, Moskova, öncelikle bölgede veya küresel hedeflerin kendi çıkarlarına dayanan belirli durum ve koşullara bağlı olarak esnek bir şekilde hareket ediyor. Rusya, geçmişin hatalarını tekrarlamak ve taraflardan birini çatışmada koşulsuz olarak desteklemek istemez. Dolayısıyla, son yıllarda sürekli manevra ve uzlaşmaya istekli görünen Moskova, Amerika Birleşik Devletleri ile mutabakata vararak büyük ölçüde silah tedarikini durdurdu ve Suriye ile olan ilişkilerini sınırsız hale getirecek şekilde, İsrail ile ilişkilerini kısıtladı. Moskova'ya göre, aynı şekilde hareket ederek Tahran ve Riyad arasındaki dengeyi sağlamak mümkün olacak.⁴⁹

Putin, öncelikle Rus ekonomisini canlandırmaya çalıştı ve hala bunu yapmaya çalışıyor, ancak istenen sonucun sadece yarısı kadarını yapabildi. Rusya'daki mevcut durumda, politika, özellikle devrimler ve iç savaşlar sırasında ülkelerimizin de karşılaştığı karmaşık meselelerle ilgili olarak ekonomiye hizmet etmektedir. Çıkarlarını savunmaya çalışan Araplar, geçmişte Rusya ile ve süper güç olarak görmek istedikleri günümüzde Rusya ile yakın ilişkiler geliştirdiler. Şimdi şöyle düşünüyorlar; şu anda zor koşullarda olan ülkelere karşı Rusya politikasının yararı nedir? Bu soruya açık ve net bir cevap bulamamaktan sıkıntı duyuyorlar.

47 Ханалиев Нурадин Умарпашаевич, ТРИУМФ РОССИЙСКОЙ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ НА БОЛЬШОМ БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ. <https://cyberleninka.ru/article/n/triumf-rossiyskoy-voenno-politicheskoy-diplomatii-na-bolshom-blizhnem-vostoke>).

48 Rusiyanın Yaxın Şərqdə "Məsafə" siyasəti - Təhlil. Teref. az 25 Yanvar 2020. <https://aqreqator.az/az/siyaset/526338>), erişim, 18.06.2020.

49 Altay Kerimli, XXI əsrin əvvəlində Rusiyanın xarici siyasəti, https://www.academia.edu/39818409/Rusiyan%C4%B1n_XXI_%C9%99srd%C9%99_xarici_siyas%C9%99ti, erişim, 30.04.2020.

Açıkçası, Suriye krizi ile ilgili mevcut Rus'yanın takındığı tavır, oldukça belirsizdir, yani Suriye'de yedi yıl boyunca devam eden bu kadar zor bir durumda yeterince etkili olmamakla birlikte, her şeyin trajik olarak sona ereceği gibi, gözle görülür iyi bir beklenti yoktur. Bu nedenle, Rus yönetimi Körfez devletleri ve toplumuyla, çeşitli türlerdeki ulusal ve demokratik hareketlerle her alanda gerçek ilişkiler kurmaya çalışıyor. Benzer bir politika izleyerek Rusya, aynı zamanda yenedünya düzeninde ortakları olan rakiplerinden, Amerikalılardan ve Avrupalılardan baskı görebilir. Aynı zamanda, Moskova ekonomisinin gelişmişlik seviyesini yükseltebilir ve gelirini, yaşayan bir ülkedeki doğal ekonomiden, gelişmiş bir ekonomiye sahip bir ülkeye dönüştürebilir.

Sonuç

Rus dış politikası birçok analisti şaşırtmaya devam ediyor. Bir kısmı, Rusya'nın Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana gelişen güç dengesi mantığına göre hareket ettiğine inanıyor: ABD'nin gücünden korkuyor ve bu nedenle Amerika'nın kendi gördüğü etki alanı çerçevesinde eylemlerini engellemeye çalışıyor. Diğerleri, Rusya'daki dış politikanın, Rusya'daki karar alma sürecindeki şeffaflık eksikliğinden dolayı Batı zihni için daha karmaşık ve anlaşılmaz olduğunu düşünüyor. Üçüncü grup analist, Rusya dış politikasının, çok az endişe duyulan ve ülkenin dış ilişkilerinin gelişmesinin özel yönünün, enerji ve ekonomik çıkarlarının yanı sıra liderlerin kişisel tercihleri tarafından belirlenmediğini savunuyor. Geleneksel olarak, Rusya, özellikle Türkiye ve İran aracılığıyla Orta Doğu ile temas halinde olmuştur. Soğuk Savaş'ın sonundan 30 yıldan kısa bir süre sonra, Rusya ve Türkiye, bütün farklılıkları nedeniyle, yüzyıllarca süren düşmanlıktan, karşılıklı saygı ve anlayışa etkileyici bir geçiş yaptı. Rusya-Türkiye bölgesel ortaklığının büyük potansiyele sahip olduğu görülüyordu. Ancak, Kasım 2015'te, her şey bir gecede değişti. Rusya ve Körfez ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğinin yoğun bir şekilde artmasına rağmen, Moskova güvenlik konularında GCC ile güvenilir bir ortaklık geliştirmeyi başaramadı. İttifak kurma konusundaki bu zorluklar, birçok Suudi politikacının ve liderinin Rusya'yı Basra Körfezi'nde küçük bir oyuncu olarak görmesinin nedenidir. Yakın tarihli bir röportajda, Orta Doğu'daki Rus stratejisi konusunda önde gelen bir uzman olan J. Mason Mark Katz, Suriye krizinden önce Suudi Arabistan'ın, Rusya'nın Körfez ülkelerindeki politikasını yalnızca paraya dayalı ve tüccar (ticaret) olarak gördüğünü söyledi. Bu nedenle, birçok Suudi politikacı Moskova'nın, Riyad'ın tercihlerini kabul etmesini sağlamada başarılı olacağına inanıyordu. Suudi Arabistan ve dünya topluluğuna Rusya'nın Körfez ülkelerindeki diplomatik faaliyetinin, yalnızca Moskova'nın ekonomik çıkarlarına bağlı olmadığını göstermek isteyen Kremlin politikacıları, Suriye'de Rusya'nın hedefleriyle örtüşecek bir siyasi çözüm arayışı içinde olduklarını göstermek için Körfez ülkeleri ile aktif olarak etkileşime girdiler. Rusya, Amerika Birleşik Devletleri'nin esas olarak dünyadaki hakimiyetini korumak ve kendileriyle aynı fikirde olmayanların zorluklarını yansıtmakla meşgul olduğuna inanmaya alışmaya başladı. Aynı zamanda, Rusya Amerikalıların kendi iç sorunlarına daha fazla dikkat etmeye başladığını belirtti. Bütün bunlar, Moskova'ya göre, Amerikalı politikacıları zor durumda bırakacak ve bundan kurtulmak için ciddi bir şekilde tavizler vermek zorunda kalacaklar. Rusya'nın, Orta Doğu'daki nüfuz ve varlıklar için Amerika'yla rekabet ettiği ve bölgenin etnik ve siyasi özelliklerini kullandığı konusunda hiçbir şüphe ancak ABD'yi bölgesel bir hegemon olarak değiştirmek veya Moskova'da

yeterli kaynakların bulunmamasından dolayı Rusya, ABD'yi, İsrail'in ve Körfez devletlerinin ana müttefiki olarak kalmasını istiyor, çünkü süper güç olma emelleri olmasına rağmen Rusya'nın yetenekleri sınırlıdır. Özellikle şu anda ülke 2000'li yılların başından bu yana en ciddi krizi yaşamaktadır. Kremlin, yalnızca Suriye'de değil mütevazı güçlerle çok şey başardı. Suriye'deki operasyonun maliyeti (şu anda yaklaşık 500 milyon dolar), büyük askeri tatbikatların maliyetleriyle karşılaştırılabilir - ayrı bir bütçe gerektirmiyordu. Rusya, İran ve Irak hükümetlerine diplomatik destek sağlarken, aynı zamanda silah ve diğer ihracat malları için de sözleşmeler sunuyor. Barışın başlamasından sonra Rusya, Suriye'ye savaşın yol açtığı toprakları restore etmede hizmet vermeye hazır. Dış politika yükümlülüklerini üstlenerek, Rusya, masrafları dikkate almak zorunda kalır. Sonunda, Suriye sorununa barışçıl bir çözüm aramak zorunda, diplomatik çabaların hiçbir şeye yol açmaması halinde, risk fiyatı önemli ölçüde artacaktır - bu yüzden Moskova Esad'ın kendisine hiçbir yararı olmadan düşmesine izin veremez. Meseleyi, Esad'dan sonra, Rusya'ya dost olmaya devam edecek ve topraklarında deniz ve hava üslerini tutmaya hazır olacak biri ile çözmeye çalışacak.

Rusya'nın İran'la yakın çalışması gerekiyor, ancak Moskova Tahran'la doğrudan birleşmekten kaçınacak, çünkü Irak'ta, ellerini bağlayacak. Rusya kuzeyde Bağdat ile Kürt özerkliği arasında denge kuracak - ve gelecekte, muhtemelen bu modeli Şam ve Suriye Kürtleriyle olan ilişkilerinde kullanacak. Rusya orada son derece dikkatli olmaya devam edecek, çıkarları İsrail'in çıkarları ile örtüşüyor, Gazze Şeridi'ndeki Hamas ve Suriye ve Lübnan'daki Hizbullah'ın İran'a bağlılığı var. İsrail-Filistin ihtilafında Moskova, Washington'a karşı, yenilmez bir güç getiren dördlüsünde (AB, BM, ABD ve RF) tarafsız bir katılımcının konumunu koruyacak. Rusya için Suriye'deki operasyon, aktif olarak dünya siyasetine katılmaya hazır olduğunu kanıtlamak için yaptığı peşin ödemedir. Önümüzdeki beş yılda, Moskova yeni acil durumlarla karşı karşıya kalabilir ve güç kullanmaya hazır olmalıdır. Körfezdeki Rus çıkarlarının oluşturulması ve korunmasına ilişkin dış politika alanındaki kavramsal gelişmeler, Rusya'nın ulusal çıkarlar sisteminde bu bölgenin artan önemini ortaya koyan belirgin bir şekilde daha aktif hale geldi. Bu nedenle, yakın gelecekte ABD-Rusya rekabetinin bu bölgedeki yoğunlaşmasının yanı sıra, Basra Körfezi sempati mücadelesinde dış politika araçlarının "yumuşak ve sert" bir politika yönündeki cephaneliğinin önemli ölçüde artacağını varsaymak mantıklıdır. Rus tarafı, daha çeşitli araçlar kullanarak Körfez bölgesindeki ulusal çıkarları genişletebilir ve güçlendirebilir. Bölge devletlerinde Rusya'nın politik olarak çekici bir imajını oluşturmak bölge devletlerinin iç politik gelişimine diplomatik ilgi gösterilmesi ülkelere mali, ekonomik ve askeri teknik yardım özel bir kamu ve eğitim sağlayabilir.

Kaynaklar

Akhiyadov, Mokhmad, Rusya'nın Ortadoğu'ya Açılan Penceresi: Çeçen Diplomasisi, İNSAMER 19 Nisan 2019, https://insamer.com/tr/rusyanin-ortadoguya-acilan-penceresi-cecen-diplomasisi_2132.html.

Askeroğlu, Sabir Rusya'nın Körfez için Ortak Güvenlik Konsepti.İRAME (İran Araştırmaları Merkezi) 02.08.2019, <https://iramcenter.org/rusyanin-korfez-icin-ortak-guvenlik-konsepti/>).

Ближний Восток и новая игра России, https://inosmi.ru/trend/trend_482/).

Ближний Восток нужен и России, и США. С кем им придется бороться?.Lenta.ru 14 ноября 2019, https://lenta.ru/articles/2019/11/14/iran_rules_the_world/).

Д. Салем. Салах, Состояние и перспективы развития торгово-экономических отношений между Советом Сотрудничества Арабских Государств Залива 2007.

Doğu - Batı”, “Kuzey - Güney“ uluslararası nakliye kanalları ve Azerbaycan’ın geoiktisadi merakları,<http://anl.az/down/meqale/palitra/2019/sentyabr/672803.htm>).

Diyab, Ebu Hattar, Körfez ve Ortadoğu’da (dolaşan) Rus ihale defteri,12-mart 2019 Ahval.com.

Erboğa, Abdullah, Arap Baharı Sonrası Körfez Güvenliği ve Savunmacı Aktiviz, Analiz, Mart 2016, Sayı; 154, Seta/ Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı,<https://setav.org/assets/uploads/2016/03/Arap-Bahari-Sonrasi-Korfez-Guvenligi-ve-Savunmaci-Aktivizm-pdf>

Erboğa, Abdullah, Bölgesel Dönüşüm Süreci ve Körfez Güvenliği, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2016.

Напалиев, Нурадин Умарпашаевич, ПРИОРИТЕТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РОССИИ НА БОЛЬШОМ БЛИЖНЕВОСТОКЕ.<https://cyberleninka.ru/article/n/priority-natsionalnoy-bezopasnosti-rossii-na-bolshom-blizhnem-vostoke>)

Напалиев Нурадин Умарпашаевич, ТРИУМФ РОССИЙСКОЙ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ НА БОЛЬШОМ БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ.<https://cyberleninka.ru/article/n/triumf-rossiyskoy-voenno-politicheskoy-diplomatii-na-bolshom-blizhnem-vostoke>).

Иванова, Наталья, «Страны Персидского залива — ёмкий рынок инвестиций» <https://news.ru/v-mire/v-moskve-projdyot-iv-mezhdunarodnaya-vystavka-arabiya-ekspo/04.04.2019>.

Исаев, Андрей, Россия на Ближнем Востоке: кратко о важном. Журнал «Международная жизнь»19.02.2019.<https://interaffairs.ru/news/show/21701>

ИСКЕНДЕРОВ ПЕТР, **Россия и Персидский залив: окна возможностей**, **06.09.2017** <https://www.fondsk.ru/news/2017/09/06/rossia-i-persidskij-zaliv-okna-vozmozhnostej-44604.html> 03.04.2019.

İtani, Husam, Rusya ve Araplar: Önce ideoloji sonra çıkarlar. Şarku’l Avsat 28 Mayıs, 2019.<https://aawsat.com/turkish/home/article/1743226/rusya-ve-araplar-%C3%B6nce-ideoloji-sonra-%C3%A7%C4%B1karlar> 03.04.2019).

Kerimli Altay, XXI əsrin əvvəlində Rusiyanın xarici siyasəti. https://www.academia.edu/39818409/Rusiyan%C4%B1n_XXI_%C9%99srd%C9%99_xarici_siyas%C9%99ti

Kozhanov, Nikolay, “Russian Foreign Policy in the Middle East: New Challenge for Western Interests?”. Center for Transatlantic Relations, (DGAP).

Курбанов М. М. ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РОССИИ И СТРАН ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА, <https://cyberleninka.ru/article/n/torgovo-ekonomicheskoe-sotrudnichestvo-rossii-i-stran-persidskogo-zaliva> 2011.

Kuzmin, Vadim, Nikolay Sokolov, Protivostyanie saudovskoy Arabii I İrana Na Bližnem Vostokoe v Perid “Arabskoy Vesni, <https://cyberleninka.ru/article/n/protivostoyanie-saudovskoy-aravii-i-irana-na-bližnem-vostoke-v-period-arabskoy-vesny>

Коммерсантъ”13.02.2020.<https://www.kommersant.ru/doc/4252243>).

Ключ от Ближнего Востока <https://lenta.ru/articles/2016/02/04/lavrovvoyage/>, erişim, 30.03.2020).

Манукян, Д, А, Вопросы Безопасности Региона Персидского

Залива <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-bezopasnosti-regiona-persidskogo-zaliva>, erişim, 14.04.2020.

Peter Rutland “Still out in the cold? Russia’s place in a globalizing World, ПОЛИТИКА РОССИИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНЫЙ ИМИДЖ ГОСУДАРСТВА. <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-rossii-na-bližnem-vostoke-i-ee-vliyanie-na-mezhdunarodnyy-imidzh-gosudarstva>).

Президент Сирии Президент Сирии Б. Асад встретился с главой МИД Омана по региональным вопросам http://russian.news.cn/2019-07/08/c_138206984.htm Б. Асад встретился с главой МИД Омана по региональным вопросам http://russian.news.cn/2019-07/08/c_138206984.htm, erişim, 10.01.2020.

Özdemir, Çağatay, Rusyanın Doğu Akdeniz Stratejisi. ANALİZ, OCAK 2018 SAYI: 230, SETA, s7. https://setav.org/assets/uploads/2018/06/Analiz_230Rusya.pdf).

Regionda yeni situasiya - Körfəz ölkələri nə üçün Rusiyaya meyllənirlər?. <https://www.islaminsesi.info/regionda-yeni-situasiya-korfez-olkeleri-ne-ucun-rusiyaya-meyllenirler--103516.html>).

РОССИЯ – СОВЕТ СОТРУДНИЧЕСТВА АРАБСКИХ ГОСУДАРСТВ ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА (ССАГПЗ). <http://cazarium.com/5322-2/> 05.04.2019

Rusyanın Yaxın Şərqdə “Məsafə” siyasəti - Təhlil Teref. az 25 Yanvar 2020. <https://aqreqator.az/az/siyaset/526338>).

Скуратова Ю.Ю., влияние взаимоотношений ирании саудовской аравии на кризис в СИРИИ <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-vzaimootnosheniy-irana-i-saudovskoy-aravii-na-krizis-v-sirii>, erişim, 11.03.2020))

Soltanova, B, H, Məmmədov C.A. «Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası» (dərslük). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, 304 səh.

Trenin, Dmitri, Russia Redefines Itself and Its Relations with the West

Tomar, Cengiz, Orta Doğu, Arap Baharı ve Rusya'nın dönüşü, 19.09.2019 Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/orta-dogu-arap-bahari-ve-rusyanin-donusu/1588217>).

Вестн. Моск. ун-та. Сер. 21. Управление (государство и общество). 2015. № 4, erişim 21.05.2020.

Вестник РУДН. Серия: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ Vestnik

RUDN. International Relations 2018 Vol. 18 No. 4 775-789<http://journals.rudn.ru/international-relations>, DOI:10.22363/2313-0660-2018-18-4-775-789 Сирийский фактор в российско-американских отношениях (2011-2018 гг, erişim, 25.05.2020)

Яковенко, А, Торгово-Экономические связи России с арабским миром Российская газета. 30.11.2005.С.3.<http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-bahreyn>, erişim, 18.06.2020.

<https://inosmi.ru/politic/20160802/237407371.html> 03.04.2019.

<https://polit.ru/article/2004/02/27/katar/> erişim, 20.05.2020.

<https://regnum.ru/news/polit/2747406.html>).

<https://www.fondsk.ru/news/2017/09/06/rossia-i-persidskij-zaliv-okna-vozmozhnostej-44604.html> 04.04.2019.

<https://kafkassam.com/rusiyanin-orta-s%C9%99rqd%C9%99ki-siyas%C9%99tinint%C9%99m%C9%99il%C9%99ri-v%C9%99stratjeji-gozl%C9%99ntil%C9%99ri.html>).

<https://www.dissercat.com/content/ekonomicheskoe-sotrudnichestvo-stran-persidskogo-zaliva-s-rossiiskoi-federatsiei?fbclid=IwAR0Hd-7ZvOOKibF4gQNdv3UiYb9QtH51kKboPthffmTXOgWGXcsLJ4oBtz0> 1.04.2019).

<https://www.mirprognozov.ru/prognosis/politics/arabskie-stranyi-i-rossiya-perspektivy-i-strategicheskikh-otnosheniy/?fbclid=IwAR3rSU6mM8OuolTaOk16gCKy9ofSmuJtUaJfquPGvovXYC5ITKgPdBE0viw> 03.04.2019).

<https://ahvalnews.com/tr/ortadogu/korfez-ve-ortadoguda-dolasan-rus-ihale-defteri>).

<http://naukarus.com/vneshnyaya-torgovlya-rossii-so-stranami-persidskogo-zaliva> 03.04.2019).

<http://ru.valdaiclub.com/a/highlights/rossiysko-saudovskoe-sblizhenie/> 03.04.2019.

<http://www.iimes.ru/?p=16683&fbclid=IwAR0Hd-7ZvOOKibF4gQNdv3UiYb9QtH51kKboPthffmTXOgWGXcsLJ4oBtz0> 03.04.2019).

http://www.mid.ru/sovet-sotrudnicestva-arabskih-gosudarstv-persidskogo-zaliva-ssagpz-/-/asset_publisher/0vP3hQoCPRg5/content/id/504666 03.04.2019.)

<https://carnegie.ru/2016/04/21/ru-pub-63388?fbclid=IwAR1w91F0fv30cvU8efKhZdMDLmoWVR4rcjkwAAKh8RbxrlqdyUTXiUgEFc> 3.04.2019).

https://inosmi.ru/politic/20180110/241157093.html?fbclid=IwAR1dp8v9-QSAIY_J1841w9PTKCNKN9GiH6nahOVIbke3GB96Oa3Dat5IB3w 03.04.2019).

<https://interaffairs.ru/jauthor/material/1488> 03.04.2019.

<https://iz.ru/640269/aleksei-zabrodin/moskva-namerena-uspokoit-persidskii-zaliv?fbclid=IwAR1rAuSwn08I8INeuUCZKAiARl32jGrTGfCJ-i5VCDREIHLmHwPuAAjvSY> 03.04.2019).

<http://naukarus.com/investitsionnyy-potentsial-arabskih-stran-persidskogo-zaliva> 03.04.2019.).

<https://news.ru/v-mire/v-moskve-projdyot-iv-mezhdunarodnaya-vystavka-arabiya-ekspo/> 03.04.2019). <https://ria.ru/20181209/1547686595.html> 05.05.2019

Dr.
Onur ÇAPAR

T.B.M.M İstanbul Çalışma Ofisi, İstanbul-
Türkiye,
onurcapar2@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5976-8845>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
14/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.752712>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Bağımsızlıktan Sonra Kuzey Afrika Ülkelerinde Siyasi Süreç: Fas ve Libya Örneği

*The Political Process in North African Countries After the
Independence: The Case of Morocco and Libya*

Öz

Dünya 'da son yıllarda artan toplumsal hareketler, özgürlük, eşitlik, adalet gibi konularda var olan sorunların giderilmesini amaçlamakta ve mevcut yönetimlerin toplumsal reformları hayata geçirmesi için zorlayıcı bir gündem oluşturmaktadır. 2011 yılından itibaren Kuzey Afrika ülkelerinde başlayan halk ayaklanmaları dünyada beklenmedik değişimlere sahne olmuş, bölgedeki ülkelerin birçoğunda iktidar değişiklikleri yaşanmıştır. Bu ülkeler içerisinde demokratik süreci çatışmasız olarak halkın taleplerine göre şekillendiren ülkeler olduğu gibi halen iç savaş halinde bulunan ve belli çıkar gruplarının çekişmesinin devam ettiği ülkeler bulunmaktadır. Bu amaçla toplumsal hareketlerin başladığı ülkelerin siyasi ve kültürel tarihlerini incelemek, bu hareketlerin içeriklerini anlamamız açısından elzem olmuştur. Genel itibarıyla Kuzey Afrika ülkelerinin tarihlerini incelediğimizde bu ülkelerin yerleşik kabile ilişkilerine derinden bağlı ve manda yönetimleri altında siyasi yapılarını kurdukları görülmektedir. Bölgede petrol gibi doğal kaynakların varlığına rağmen kurulan bu siyasi yapıların ıkkelliği, bu ülkelerin siyasi ve ekonomik olarak çok fazla gelişim gösterememesine sebep olmuş ve şu anda var olan huzursuzlukların kaynağı olmuşlardır. Bu çalışmanın amacı Kuzey Afrika 'nın önemli iki ülkesi olan Fas ve Libya 'da manda yönetimlerinden sonra siyaset kurumlarını incelemek ve bu ülkelerde var olan iktidar ve muhalif çevreler arasındaki mücadelenin tarihsel gelişimine göz atmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Afrika, Libya, Fas, Demokrasi, Siyasi Tarih, Siyasi Aktörler

ATIF: ÇAPAR Onur, "Bağımsızlıktan Sonra Kuzey Afrika Ülkelerinde Siyasi Süreç: Fas ve Libya Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020), s. (685-708)

CITE: ÇAPAR Onur, "The Political Process in North African Countries After the Independence: The Case of Morocco and Libya", *Journal of History and Future*, 6/2 (June 2020), pp. (685-708)

Abstract

The increasing social movements in the world in recent years aim to eliminate the problems that exist in issues such as freedom, equality and justice and create a compelling agenda for the current administrations to implement social reforms. The popular uprisings that started in North African countries since 2011 witnessed unexpected changes in the world, and power changes in many of the countries in the region. Among these countries, there are countries that shape the democratic process without conflict, as well as the demands of the people, as well as the countries that are still in civil war and where certain groups of interests continue. For this purpose, it is essential to examine the political and cultural histories of the countries where social movements started, in order to understand the contents of these movements. When we examine the history of the North African countries in general, it is seen that these countries are deeply connected to the established tribal relations and established their political structures under the mandate administrations. Despite the existence of natural resources such as oil in the region, the primitiveness of these political structures caused these countries not to develop much politically and economically and they were the source of the current unrest. The aim of this study is to examine the political institutions after the mandate administrations in Morocco and Libya, two important countries of North Africa, and to look at the historical development of the struggle between the ruling and opposition circles in these countries.

Keywords: North Africa, Libya, Morocco, Democracy, Political History, Political Actors.

Giriş

1. Kuzey Afrika

Günümüzde “Mağrip” olarak ta adlandırılan Afrika’nın kuzeyinde yer alan bu bölge içerisinde Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Mısır, Sudan gibi devletleri barındırmaktadır. Geçmişte birçok devletin egemenliği altında kalmış bölge, zaman içerisinde çok çeşitli imparatorluklara ev sahibi yapmış, farklı etnik grupların yaşadığı bir bölge olmuştur. Bölgenin doğal sınırlarına baktığımızda; üç tarafı denizlerle çevrili olan bölge, Batıda Atlantik Okyanusu, Kuzeyde Akdeniz ve Doğuda Kızıldeniz arasında kalmaktadır. Aynı zamanda bölgenin güney sınırını oluşturan Sahra Çölü bölge için önemli bir rol oynamaktadır. Bölge denizlerle çevrili olmasından dolayı coğrafi olarak üç bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan birincisi; Kuzeyde kıyı kesiminde bulunan, yeterince yağış alan, ekilebilir ve dikilebilir alanların bolca bulunduğu ve ticaretin gelişmiş olduğu bölgedir. Bu bölge yüzyıllar boyunca doğudan batıya doğru yoğun bir şekilde göç almıştır. Özellikle M.Ö. 2000 yılından itibaren Berberilere ev sahipliği yapmış olan bölge, M.S 7. yüzyılın ikinci yarısında Arapların göçüne sahne olmuştur. Bölge daha sonra deniz vasıtasıyla aldığı göçler neticesinde sırasıyla M.Ö 1200’de Fenikelilere, M.Ö 146’da Romalılara, M.S. 5. ve 6. yüzyıllarda Vandalların istilalarına uğramıştır.

İkinci bölge ise batıdan Doğuya doğru uzanan özellikle yüksek dağların ve platoların

yer aldığı bölgedir. Cezayir gibi ülkelerin bulunduğu bu bölge yerleşimi zor olduğu için nüfus yoğunluğu bakımından düşüktür. Güney kısmı oluşturan üçüncü bölge ise çölün egemen olduğu alanlardır. Özellikle Libya'nın orta kısımları ve batı Mısır'ı içine alan ve Sahra adı verilen bu bölge, düşük yoğunluklu bir bölge olmasının yanında bazı yerleşik toplulukları içinde barındırmaktadır¹.

Kuzey Afrika'da kuzey-güney yönünde seyreden önemli akarsu havzaları bulunmaktadır. Özellikle Nil Vadisi denilen bu bölge; tarım açısından son derece verimli alanlara sahiptir. Yeterince yağış alan bu bölge de çok fazla tarım ürünü yetiştirdiği için farklı alanlarda ortaya çıkmış birçok ekonomik faaliyet bulunmaktadır. Bölgede kabile sistemi oldukça yaygındır. Özellikle Berberi kabilelerin yaygın olduğu bölgede kabileler birçok egemenlik sahasına girmiş ve çıkmış olmalarına rağmen kabile yaşamı değişmeden günümüze kadar devam etmiştir. Bölgede 9. yüzyılda başlayan Arap hâkimiyeti öncelikle bölge insanların Araplarla olan ticareti dolayısıyla artmış daha sonra Araplar tarafından kurulan ticari koloniler sayesinde bölge üzerinde hızla yaygınlaşmıştır².

Bu yaygınlaşmanın etkisiyle bölgede İslam'ın ağırlığı günden güne artmıştır. Bu dönemde Fâtımî Devleti'nin etkisi altında kalan Kuzey Afrika, aynı zamanda İspanya'da ki Emevilerin etkisiyle de Arapların bölge üzerindeki egemenliği artırdığı bir döneme girmiştir. 11. ve 12. yüzyıllarda bölgede yayılan Sünnî İslam'ın etkisiyle, bölgede kurulmuş olan Berberi hanedanlığı Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümünü yönetmiştir. Berberi kabileleri Sanhaja ve Lamtuna tarafından kurulmuş olan bu hanedanlık, bugünkü Cezayir, Libya, Fas, Portekiz, İspanya'nın güneyi ve batı Tunus'u egemenliği altına almıştır. Hanedanlık üç bölgede yaygınlık kazanmıştır. İlk olarak batı Sahra'da Abu Bakr tarafından kurulmuş olan hanedanlık, bu bölgede Lamtuna kabilesi ve Ganalılar arasında savaşların yaşanmasına sahne olmuştur. Daha sonra batı Mağribi ele geçiren hanedanlık burada bir müddet hüküm sürmüş ve yayılmış, daha sonra Valencia'nın fethinden sonra İspanya'da egemenliğini genişletmiştir³.

Bölge daha sonra Memluk İmparatorluğu'nun etkisi altında kalmış, Yavuz Sultan Selim'in bu devleti 1516 yılında Mercidabık savaşında yenmesinin ardından Memlukluların bölgedeki etkisi azalmıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki etkisi ise 16. yüzyıla rastlar. 1517 yılında Mısır'ın fethi ile başlayan süreçte Osmanlı Devleti 400 yıl boyunca bölgeye hâkim olmuştur. 1492 yılında İspanya'da Müslümanlığın etkilerini yitirmesi ve Akdeniz'de Osmanlı hakimiyetinin başlaması bölgede klasik Arap modeli yönetim sisteminin değişmesine sebebiyet vermiştir.

Halifelik sistemine dayanan bu modelde yönetim Türk, Memluk ve Moğol politik modellerinden etkilenmiştir. Bu yönetimler daha önceki kabile ordularına nazaran küçük bir bürokrasinin desteklediği köleli ve paralı askerlerden oluşan bir yönetimdir. Osmanlı'nın bölgeye yerleşmesinden sonra politik olarak sufizm de bölgeye hâkim olmaya başlamıştır. Bu yönetim şeklinde hem ulema hem de sufilerin oluşturmuş olduğu organizasyonlar

1 Magali Morsy, North Africa 1800-1900 A Survey From The Nile Valley To The Atlantic (London: Addison-Wesley Longman Ltd,1984), 6.

2 Laroui Abdallah, The History of the Maghrib (New Jersey: Princeton, 1977), 107.

3 Abdallah,167.

sayesinde padişahın cömertçe desteğini alan bölge, padişahın atadığı Dayı veya Beylerle yönetilmiştir⁴.

Uzun yıllar Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan Kuzey Afrika, 19. yüzyıl başlarından itibaren Avrupalı devletlerin egemenlilerini kurdukları bölge olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartlar sebebiyle bölgede Fransa, İtalya, İngiltere gibi devletlerin işgalleri gerçekleşmiştir. İlk olarak 1798 yılında Mısır'ı işgal eden Fransa daha sonra 1830 yılında gerçekleştirdiği Cezayir işgali, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini sonlandırmaya başlamıştır. Nitekim Berlin Antlaşması'ndan çok kısa bir süre sonra Tunus'un 1881 yılında Fransa tarafından işgal edilmesi Osmanlı Devleti'nin Akdeniz havzasında hâkim olduğu toprak parçalarını kaybedeceğini göstermiştir⁵.

19. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin etkisi altına giren Kuzey Afrika'daki devletler yönetim açısından birbirlerinden ayrı bir tutum sergilemişlerdir. Fransa'nın etkisi altında olan Cezayir, Tunus ve Fas'ta yönetim sisteminde ve diğer alanlarda baştanbaşa, uzun soluklu ve sert bir değişim yaşanırken, İtalya'nın etkisinde olan Libya'da Osmanlı zamanındaki *Beylik* sistemine kısmen de olsa devam edilmiştir. Fas için ise koloni öncesindeki gibi krallıkla yönetilmesi sağlanmıştır. Bu dönemde özellikle Avrupalı devletler tarafından bölge halklarına büyük baskılar yapılmış, dil, din, kültür alanında birçok asimilasyon politikası uygulanmıştır.

Kuzey Afrika ülkelerinde bağımsızlık isteği Birinci Dünya Savaşından sonra başlamıştır. Fakat savaş sonrası yapılan barış antlaşmaları sonucunda bağımsızlık çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bu dönemde Mağrip ülkelerinde gelişen reformist İslam'ın etkisiyle, Mağrip Müslümanlarına ulusal temalarla seslenilmiş, bunun sonucunda başlayan bağımsızlık mücadeleleri sonucunda bağımsızlıklar kazanılmıştır. Bu mücadeleler içerisinde en acı verici olanı Cezayir ve Fransa arasında olmuştur. Fransa'nın Tunus ve Fas'tan çekilişi ise İkinci Dünya Savaşından sonra en zayıf olduğu dönemde daha yumuşak bir biçimde gerçekleşmiştir. Aynı zamanda İtalya'nın İkinci Dünya Savaşı sırasında yenilmesi de Libya'nın bağımsızlığını kazanmasında etkili olmuştur⁶. Bağımsızlıktan sonra devletler; kendi yönetimlerini kurmuşlar ve ulusal temaların bolca işlediği dikta yönetimleriyle yönetilmişlerdir.

1.1. Fas Bağımsızlık Süreci

Fas'ın bağımsızlığını nasıl kazandığını anlatmadan önce, Fas'ın tarihsel kökenine bakmak ve ülkedeki hanedanlığın köklerini incelemek faydalı olacaktır. Fas; Kuzeyde Akdeniz, güneyde Sahra Çölü, Batıda Atlantik Okyanusu ve Doğuda Cezayir'e sınırlara sahip olan bir ülkedir. Fas'taki ilk yerleşimciler Berberilerdir. Neolitik çağlarda kendi çekirdek aileleriyle yaşayan bu insanlar daha sonra bu ailelerin birleşmesiyle birkaç ailenin oluşturdukları kabile sistemini geliştirmişlerdir. Zamanla bu kabileler birkaç köyün birleşmesiyle büyümüş bu kabilelerinde kendi aralarında birleşmesiyle birleşik kabile

4 Zartman William, Mark Habeeb William, Policy and Society in Contemporary North Africa (San Francisco: Westview Press, 1 edition 1993), 7.

5 Erol Karıcı, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Fransa'nın Tunus'u İşgali", (Ankara: Gazi Üniversitesi SBE Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2007), 7.

6 Koloni dönemindeki yönetim şekilleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: Zartman, Habeeb, Policy and Society in Contemporary North Africa, 9-13.

yapıları oluşmuşlardır. Berberi kabileler M.Ö. 5. yüzyıla kadar yabancılardan bağımsız bir şekilde bölgede yaşamlarına devam etmişlerdir. M.Ö. 475 ve 450 yılları arasında bölgeye ilk kez Kartacalılar tarafından koloniler kurulmaya başlanmıştır. Kartacalı Amiral Hanno tarafından kurulan bugünkü Melilla ve Tangier bölgedeki ilk koloni şehirleridir. Roma'nın Kartaca'yı fethetmesi ile Fas'ın kapıları Roma'ya açılmıştır. M.S. 42 yılında Suetonius Paulinus bugünkü Tangier, Ceuta, Rabat ve Tingis'i de içine alan Mauratia Tingitanay adlı şehri kurmuştur. Bu dönemde Roma etkisi Fas'a bazı kabile şeflerinin yardımıyla yayılmıştır. Bölgede Roma tarafından tamamen bir egemenlik sağlanamamışsa da Romalıların yaşam biçimleri Faslıları oldukça etkilemiştir. Bugün bu etkiyi Fas mimarisi ve dilinde görmemiz mümkündür. M.S. 155 Roma İmparatorluğu yıkılmış sonra da Roma'nın bölgedeki etkinliği bir müddet daha devam etmiştir. Vandallar, 5. yüzyılda bölgeye hiçbir direnişle karşılaşmadan yerleşmişler fakat bölgede çok uzun kalmadıkları için bölgenin yapısına bir etkileri olmamıştır. Vandallardan sonra Tangier ve Ceuta'yı işgal eden Bizanslılar bölgeye çok fazla nüfus edememişlerdir. İlerleyen dönemde bölgeye İslam'ın gelmesi sonucunda Berberi kabileler politik birliği ve kendi aralarında devamlılığı yakalamışlardır. Bölgeye İslam'ın gelmesi ise M.S. 683 yılında Okba Bin Nafi ve emrindeki Arap ordusunun Şam'dan başlayarak Atlantik kıyılarına kadar ulaşmasıyla başlamıştır. Bu aşamada Arapların yaşam tarzından etkilenen Berberiler, 28 yıl sonra Tarık Bin Ziyad komutasındaki İslam ordusunda görev aldılar ve İspanya'nın fethine yardımcı oldular. 50 yıllık bir süre içerisinde de Berberilerin çoğu İslamiyet'i tanıdılar ve Arapların kültürlerini benimsediler. Fas ilk kez devlet olarak ortaya çıkması 788 yılında Şerif Maulay İdris zamanında olmuştur. Maulay İdris halife Harun Reşit zamanında Bağdat'tan Fas'a göç etmiştir. Hz. Muhammet'in amcasının soyundan gelmesinden dolayı diğer aile mensupları ile arasında birçok mücadele geçmiştir. Voulibis'e yerleşen Maulay İdris burada yerleştiği Müslüman kabileyi soyu, aklı, zekâsı, dindarlığı ile etkilemiş ve kabilenin başına geçmiştir. Bölgedeki diğer kabileleri de hızlıca birleştirerek bir kabile birliği oluşturmuş ve bölgenin diğer yerlerini fethetmeye başlamıştır. Maulay İdris sınırlarını doğuda bugünkü Cezayir topraklarında bulunan Tlemcen'e, güneyde ise Marrakesh'e kadar uzatmıştır. Fakat başarısı Halife Harun Reşid'e kadar gelmiş Halife kendisine bir suikastçı göndererek, kendisini 791 yılında öldürtmüştür⁷.

Maulay İdris öldükten sonra İdrisi hanedanlığı bir berberi cariyeye olan karısı Kensa'dan doğan oğluyla devam etmiştir. Zeki ve yetenekli bir idareci olan 2. Maulay İdris, babasının 789 yılında kurmuş olduğu Fez şehrine taşınmış yönetimini ve etki alanını sağlamlaştırmıştır. Onun zamanında mahzen dediğimiz Kral'a yakın olan aristokrat çevre ilk olarak oluşturulmuştur. Daha sonra 2. Maulay İdris 829 yılında ölmüş ülke çocukları arasında bölüşürülmüştür. Tarihte Magrib üzerinde kurulmuş olan en önemli İslâm devleti Murâbitlar Devleti'dir. 1056'da kurulan Murâbitlar zamanla bütün Kuzey Afrika'yı ve Endülüs'ü içine alan 6.000.000 kilometrekarelik geniş bir bölge üzerinde hâkimiyet kurmuş ve buralardaki dağınıklığa son vererek bir birlik ve merkezi otorite oluşturmuşlardır.

Murâbitlar'ın merkezi bugün Fas sınırları içinde kalan Merakes'ti. İslâm'ın kuzeybatı ve batı Afrika ülkelerine yayılmasında bu devletin önemli etkinliği olmuştur. Murâbitlar'ın ilk sultanları Ebu Bekr ibn-u Ömer Lamtuni'dir. Ondan sonra ünlü cihangir Yusuf İbn-u

Tasfin bu devletin başına geçmiştir. Devletin sınırlarının genişlemesinde Kuzey Afrika Müslümanları arasında birliğin sağlanmasında Yusuf İbn-u Tasfin'in önemli rolü olmuştur. Murâbitlar 1147 yılına kadar ayakta kalabildiler. Bu tarihten sonra Muvahhidlerin hâkimiyeti altına girdiler.

Muvahhidlerin hâkimiyeti de 1269'a kadar sürdü. Muvahhidlerin dağılmasından sonra ise bölgeye yine küçük devletler ve emirlikler hâkim oldu. Meriniler (1197- 1550), Vattasiler 1470 – 1550), Sa'di Serifleri (1509- 1660), Filali Serifleri (1640'tan itibaren) Muvahhidlerin dağılmasından sonra bölgede hâkimiyet sürmüş olan yönetimlerdir. Bunlardan Meriniler, Muvahhidler dağılmadan önce kurulmuştu ve Fas'ın az bir bölümü üzerinde hüküm sürüyorlardı. Merinilerle Muvahhidler arasında bir çekişme de olmuştur. Ancak Muvahhidlerin son zamanlarına doğru ortaya çıkan iç kavgalar Merinilerin isine yaradı ve onların dağılmalarından sonra da topraklarının bir kısmını ele geçirdiler. Vattasilerin hüküm sürdükleri dönemde Portekizli ve İspanyalı sömürgeciler Fas topraklarına saldırılar düzenlediler. Bu saldırılar sonunda Portekizliler Fas'ın Atlas Okyanusu kıyılarını ele geçirdiler. Sa'di Şerifleri Portekizli işgalcilere karşı mücadele ettiler ve 1578'de gerçekleştirilen Vadiyyu'l-Mehazin Savaşı sonrasında işgal altındaki toprakları geri aldılar. Filali şerifleri yönetimi daha Sa'di şeriflerinin Fas'ın bir bölümü üzerindeki hâkimiyetleri devam ederken kurulmuştur. Filaliler'le Sadiler arasındaki mücadeleyi sonuçta Filaliler kazandılar ve 1660'ta Sa'dilerin hâkimiyetine tamamen son vererek bütün Fas topraklarını ele geçirdiler. Bugün Fas'ta yönetimi elinde tutan kraliyet ailesi bu Filali sülalesinden gelmektedir⁸.

1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesinden sonra bölgede Fransız etkisi hissedilmeye başlanmıştır. Fransa, 1830'dan sonra Fas'ı işgal etmeye çalışmışsa da ozaman ki güç dengelerinden dolayı bu işgali gerçekleştirememiştir. 1873-94 arası tahta kalan Kral I. Hasan bu dönemde bağımsızlığı sürdüren son Fas sultanıydı. Kendisi düzeni sağlıyordu fakat hem Avrupalı güçlerle hem de rejim muhalifi kabilelerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Oğlu Abdülaziz tahta geçtiği yıllarda sadece 14 yaşındaydı ve Avrupalı iş adamlarıyla etrafındaki vurguncuların etkisi altında kaldı. Abdülaziz babasının gerçekleştirdiği reformlara bağlı kalmaya çalıştı fakat bu çaba kabile şefleri, dini liderler ve toprak ağaları tarafından engellendi. Babasının zamanında alınan İngiliz desteği bu kaotik durum sonucunda yitirildi.

Bu aşamadan sonra 1904 yılından itibaren Avrupalı devletler Afrika topraklarındaki sömürgeler için aralarında anlaşmaya başladılar. İngiltere, Mısır'da hak iddiasında bulunmamak şartıyla Fransa'nın Fas'a girmesine razı oldu. Aynı şekilde İtalyanlar, Fransızların Fas'taki haklarını Libya'daki bağımsızlık rolünden dolayı kabul ettiler. Fransızlar ve İspanyollar hâkimiyet alanları hakkında anlaştilar. Sadece Alman İmparatoru Kayser II. Wilhelm 1905 yılında Tangier'i ziyaret ederek Fas'a desteğini sundu. Bu destekten ötürü Sultan Abdülaziz Fas'ın bağımsız bir devlet olarak kalması ve hükümdarlığın devam etmesi adına uluslararası bir konferans talebinde bulundu. 1906 yılında 11 ülkenin katılımıyla Fas'ın durumunu görüşmek üzere İspanya'da bir konferans toplandı. Toplantı sonucunda Fas hanedanlığının varlığı garanti altına alınıyor aynı zamanda Fransa'nın ve

8 İdrisi hanedanlığı hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Cohen, Hahn, 10-13.

İspanya'nın ülkenin kıyı kesimlerinde ki şehirlerde polis ve finans kontrolünün de garanti altına alınması sağlanıyordu. Bu aşamadan sonra bu anlaşmayı birçok yeni düzenlemeler takip etti.

4 Mart 1910 tarihinde Fransa ve Fas arasında yapılan anlaşmaya göre Fransa'nın politik kontrolünde olacak sınır bölgesi yeniden düzenlendi. Fakat bu yapılan anlaşma iki devlet arasında nüfuz bölgesi problemlerini çözmedi. Aksine yapılan anlaşma daha önce Fransa'nın nüfus bölgesindeki haklarının bir tasdikini sağlıyordu. Ayrıca yapılan bu anlaşma 1912 yılında Fransız manda yönetiminden önce yapılan uluslararası son anlaşma olacaktı.⁹ Fakat iki ülke arasında nüfuz tartışması son bulmadı ve Fransa'nın bölgede yayılma isteği aynı zamanda Kral Abdülaziz ile Fransızların arasındaki yönetim ve ekonomik yetki sorunlarıyla birleşince manda yönetim sürecine geçiş hızlandı.

Bu aşamadan sonra Fransa bölgeyi işgal gücünü kendinde bulmuştu. Son bir oyalama olarak Moulay Hafız kardeşi Abdülaziz'i tahtan indirip kendisini sultan ilan etti. Fakat kabilelerin Fez şehrini kuşatması üzerine Moulay Hafız Fransızlardan yardım istemek zorunda kaldı. Bunun sonucunda Fas'ın kuzey bölgelerine İspanyollar asker çıkardılar. Hiçbir alternatif kalmayınca Moulay Hafız 30 Mart 1912 yılında Fez anlaşmasını imzalayıp Fransız ve İspanyol mandasını kabul etti. Devletin yüzyıllardır süren Osmanlı egemenliği böylece sona erdi¹⁰. 28 Nisan 1912 tarihinde ki kararnameye göre Fas, Fransa Cumhuriyeti tarafından atanmış bir valiyle yönetilecekti. Marshall Louis Lyautey, Sultan'ın yanında ülkeyi yönetmesi için görevlendirildi. Aynı tarihte Fransa'nın Fez konsolosu M. Henry Gaillard, genel sekreter olarak atandı¹¹. 1912 yılındaki Fas'ta var olan devlet sistemine göz atarsak; 1912 yılında Fas hükümeti sultanın geçici ve ruhani teokrasisi altında yönetiliyordu. Peygamberin temsilcisi olarak görünen Sultan hem imam (ruhani lider), hem de emir-el müminin yani inananların hükümdarı statüsündeydi. Yasa yapma, yargılama ve karar yetkisi onun ellerindeydi. Gücü sadece peygamberin emirlerini uygulayan ulema tarafından sorgulanabiliyordu. Aslında Sultan'ın etkisi bir nevi askeri gücü ve liderlik vasıflarıyla ölçülüyordu.

Mahzen denilen Sultan'ın yakın çevresini oluşturan kimseler sadık kabile liderlerinden ve üyelerinden seçiliyordu. Bunların görevi Sultan'a danışmanlık etmek ve kendi kabilelerini kontrol altında tutmaktı. Sultan'ın ordusu kendi askerlerinden, kabilelerden alınan kimselerden ve paralı askerlerden oluşuyordu. Aynı zamanda ordu yarı organize olmuş birliklerden ve standart malzemelerinden yoksun bir yapılanma içindeydi. Mahzen ise iki kısımlı bir örgütlenme içindeydi. Bunlar daha çok hukuki alanda ve devlet işlerinde örgütlenmişlerdi. Birinci örgütlenmede sultanı korumakla görevli olan ve kutlamaları ayarlayan onu koruyan kişiler bulunuyordu. İkinci örgütlenmede ise merkezi bakanlık ve bölgesel hükümetleri temsil ediyordu. Merkezi bakanlık vezirin başında bulunduğu bir kurumdu. Sultan'a ait kararları uygulamaktan ve devlete bağlı kurumların iyi çalışmasından sorumluydu. Aynı zamanda Vezir karar alma hakkına sahipti. Merkezi yöneten vezirin dışında, Dışişleri, Savaş, Finans ve Adalet işlerine bakan vezirlerde mevcuttu. Yönetim

9 Frank E. Trout, Morocco's Saharan frontiers (Geneva: Vol. 1, Librairie Droz, 1969), 88.

10 Marvine Howe, Morocco The Islamic Awakening and Other Challenges (London: Oxford University Press, 2005), 64.

11 Henri Cambon, Histoire Du Maroc (Paris: Librairie Hachette, 1952), 228.

Fransa'nın eline geçtikten sonra mahzenin durumu yenilendi. Dışişlerinden sorumlu vezirin yetkileri Fransa'nın atadığı valiye devredildi. Yine savaştan sorumlu vezirin yetkileri Fransız ordusuna devredildi. Adalet işlerine bakan vezir, sahradaki mahkemeleri kontrol etme yetkisine sahipti. Fakat finanstan sorumlu vezirin yetkileri Genel Vali'ye devredilmişti. Limanların yönetiminden sorumlu yeni bir vezirlik kuruldu. Mahzendeki üyeler Fransız hükümetinin Sultan'a sunduğu listelerden seçiliyordu. Yani mahzendeki üyelerin kim olacaklarına Fransızlar karar veriyorlardı¹².

Fransız mandası kurulduğu sırada Fas'ın kralı Filali sülalesinden Sultan Abdülhafiz'di. Fransızlar 7 Ekim 1912 tarihinde onu krallıktan uzaklaştırarak yerine yine Filali sülalesinden Ebu'l-Mehasin Yusuf'u geçirdiler. Fransızlar bu dönemde yarattıkları ulusçuluk teorileriyle Berberi halkla Arap halkın ayrışması için uğraştılar. Berberi halka kimliklerini hatırlatıp Berberi kabilelerin dillerini kültürlerini yeniden keşfetmelerini istiyorlardı.

Bu arada Birinci Dünya Savaşı başladı. Savaş sırasında sömürge devletlerine sağlanan askeri ve ekonomik fedakârlıklardan dolayı ile Kuzey Afrika'da bağımsızlık isteği artmaya başladı. Fakat bu istek savaştan sonra yapılan barış görüşmeleri sonucunda sömürge faaliyetlerinin devam ettirilme kararı ve ekonomik liberalleşme ile birlikte suya düştü. Bu dönemde Mısır'da ortaya çıkan Selefiye denilen İslami hareket sayesinde Mağrip Müslümanları arasında ulusal duygular güçlendi¹³.

1927 yılında Sultan Moulay Yusuf öldü. Fransızlar Yusuf'un henüz 18 yaşında olan oğlu seyit Muhammet bin Yusuf'u yani bilinen adıyla V. Muhammet'i tahta geçirdiler. Fransızlar V. Muhammed'i kendisinden daha büyük olan kardeşlerine tercih etmişlerdi. Çünkü onun daha yumuşak başlı olduğunu ve valiliğin verdiği talimatlara daha uygun hareket edeceğini düşünüyorlardı. Fakat Fas ulusalcıları kendisini ulusal bir sembol yapmakta kararlıydılar ve amaçlarına uygun olarak onu kazanmayı istiyorlardı. Kral bu duygulara elbette kayıtsız kalmadı. Fransızlar ile Kral arasındaki ilk anlaşmazlık 1934 yılında yaşandı. Kral, Fransız komitesinin 1930'da Berberilerle Araplar için iki farklı hukuk sistemi geliştiren yasayı kaldırmasını istedi. Aynı zamanda yönetim ve hukuk sisteminin birleştirilmesini istedi.

Bu durum ulusalcıların biraz daha cesaretlenmelerini sağladı. Ve 1934 yılında Manda yönetimine karşı örgütlü ilk kuruluş olan Fas Hareket Komitesi'ni kuran ulusalcılar, 1936 yılında ilk ulusal kongrelerini gerçekleştirdiler. Ve bu kongrede Watani partisini kurdular. Al Fassı partinin ilk genel başkanı oldu. Daha sonra ulusal hareket İspanya'nın kontrolünde olan bölgelere de yayıldı. Bu aşamada bağımsızlık için yeni partiler kurulmaya başlandı. Al Fassı ile diyalog halinde bulunan Abd El-Khalek Torres Teutan'da Ulusal Reform Partisi'ni kurdu. Mekki el Naciri daha sonra Torres'ten ayrılarak Fas Birlik Partisi'ni kurdu. İkinci Dünya Savaşı başlamasıyla ise Fas başlangıçta durağandı. 1940 yılında Fransa Almanya tarafından düşürülünce Fransız Fas'ı Vichy hükümetine bağlılığını bildirdi. Öte yandan Fas halkı Fransız ordusuna katılma konusunda pek istekli değildi. Sultan, Fransa'nın düşmesinden sonra ittifak güçlerinin desteğini arkasında hissederek Vichy hükümetine soğuk davrandı. Ve Fas'ta yaşayan Yahudilerin Faslılardan ayrı tutulmasını benimseyen

12 Cohen, Hahn, 31-36.

13 Zartman, Habeeb, 13.

yasayı eleştirdi. Ayrıca Kral Muhammed 1943'te ABD başkanı Franklin D. Roosevelt'le özel bir görüşme yaptı. Roosevelt görüşmede Muhammed'in bağımsızlık yönündeki çabalarını desteklediğini söyledi.

Aralık 1943'de Watani Partisi ve yeni ulusalcıların birleşmesiyle İstiklal Partisi kuruldu. Bin Barka'nın liderliğindeki parti Ocak 1944'de Sultan'a niyetlerini iletiler ve bir manifesto yayınlayarak bağımsızlık, birlik, Fas'ın bölgesel bütünlüğü ve Fas toplum sınıfının tüm haklarını elinde bulunduran demokratik bir düzen kurulmasını belirten ifadeleri bu manifestoda belirttiler¹⁴. Bu gibi faaliyetlerin sonucunda İstiklal Partisi mensupları ve ulusalcılara karşı tutuklanma dalgaları başladı. Bu baskı karşısında Kral V. Muhammet'in bağımsızlığı kazanmadaki kararlılığı daha fazla arttı. Bir süre sonra Sultan, Fransız Genel Valisi'nin yayımladığı kararnamele imzalamayı reddetmeye başladı. Böylece kararnamelelerin yasal açıdan bağlayıcı olmalarını engelleyerek sömürge yönetimine karşı etkili bir direniş yolu buldu.

Bu durum nedeniyle Kral Muhammet, Ağustos 1953 senesinde Fransızlar tarafından önce Korsika'ya ardından da Madagaskar'a sürüldü. Yerine Fransızların kuklası olduğu tabir edilen kuzeni Moulay ben Arafa geçirilmişti. Ama yokluğunda bağımsızlık yanlılarının şiddet eylemleri bütün ülkeyi sardı ve birçok olay meydana geldi. Faslı Yahudilerin okulları ve iş yerleri ateşe verildi. Fransız ordusuna karşı gerilla savaşı yapıldı. Cezayir'deki ayaklanma nedeniyle güç durumda olan Fransız hükümeti Kasım 1955'te Kral Muhammed'in ülkesine dönmesine izin verdi. Aynı zamanda ulusalcıların serbest bırakılmasına da razı oldu¹⁵.

1955 yılından sonra şiddet olayları artarak devam etti. Mağrip özgürlük ordusu adındaki ordunun saldırıları her tarafta görülmeye başlandı. Gerilla taktiği kullanan savaşılar Fransızlara çok zor durumlar yaşattılar. Önlenemeyen olaylar karşısında V. Muhammed Fransa'ya götürüldü, Fransız Dışişleri Bakanı Pinay ile bir dizi görüşmeler yapıldı. Görüşmeler neticesinde Fas'ın bağımsızlığı 2 Mart 1956 yılında tanındı. Fas'ın bağımsızlığı geleneksel yöneticilerin liderliği ile kazanıldı. İstiklal Parti'si ve onun öncüsü Ulusal Parti'si Fas'ın orta, alt ve çalışan sınıflarının politik bilinçlerini artırmasına yardım ettiler¹⁶. Aynı zamanda İstiklal Parti'si 1912 yılından beri ülkede var olan politik durumun değişmesini sağladı ve kendi döneminde geliştirdiği politikalarında devamlılığını sağladı.

1.2. Bağımsızlıktan Sonra Fas'ta Siyaset Kurumu İşleyişi ve Muhalefetin Durumu

Fas bağımsızlığını kazandıktan sonra siyaset kurumunun işleyişinde çok fazla bir değişiklik olmamıştır. Sömürgelerden kurtulan yönetim var olan siyasal otoritelerinde etkisiyle laik, ilerici, modern bir devlet düzeni yaratma vaadinde bulunmuş fakat ulusal temaların bolca işlendiği bu siyaset kurumu Kral'ın bütün yetkileri elinde tuttuğu ve mahzen denilen kralın etrafındaki küçük aristokrat grubun egemenliğini sürdürdüğü monarşik devlet yönetimini devam ettirmiştir. Kralın hiçbir şekilde sorgulanmadığı kendisinden başka siyasi ve dini yapının kabul görmediği bir sistem manda döneminden sonra da devam ettirilmiştir. Bu yönetim sistemi sonucunda halkın var olan talepleri görmezden gelinmiş muhalif hareketler bastırılmaya çalışılmıştır.

14 Cohen, Hahn, 43-46.

15 1953 ve 55 yılları arasında Fas'taki bağımsızlık mücadelesi için ayrıca bkz, Cohen, Hahn, 55-61.

16 Jamil Abun-Nasr, A History Of The Maghrib (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), s. 377.

Fas bağımsızlığını 2 Mart 1956 yılında kazandıktan sonra Kral bütün yetkileri eline aldı. En yakın arkadaşı M'barek Bekka'yı başbakan olarak atadı. Yine İçişleri ve Savunma Bakanlığı gibi görevlere kendi adamlarını yerleştirdi. Ulusal polis gücünü kendi kontrolü altına aldı. Ve oğlu Prens Hasan'ı kraliyet ordusunun başına getirdi. Bunun yanında ulusal hareketin geçmişteki keyfi yönetimin yerine modern, batı düşüncesinden etkilendiğini söylemek daha doğru olacaktır. İlk hükümet farklı politik güçlere bölünmüştü. İstiklal Partisi bağımsızlıkta baskın rolü üstlendiği için daha fazla sorumluluk arıyordu. Bunun yanında ulusu birleştirmek için Kral Muhammed küçük demokrat partilerin ve bağımsızların temsilcileriyle görüştü. Bu demokratik ortamın gelişmesi için ilk adım olarak Kasım 1956'da Ulusal Danışma Birliği'ni kurdu. Bu deneysel meclis bütçe, sosyal ve ekonomik problemler ve yabancı politikaların tartışıldığı bir kurumdu. Meclisin 76 üyesi Kral tarafından atanıyor ve siyasi partileri, bağımsızları, işçi örgütlerini, tarımsal kooperatifleri, profesyonel grupları ve din adamlarını temsil ediyordu. İstiklal Partisi'nin ve işçi federasyonunun ağırlıklı olduğu mecliste, partinin lideri Bin Barka başkan olarak seçildi. Başkan seçilmesinden sonra reformlar ve halk sorunları için mücadele etmeye başladı.

Sosyalist görüşlü olan Bin Barka bu aşamadan sonra liderlik özelliklerini göstermeye başladı. Onun önemli başarılarından birisi Kral Muhammed'in 1957 yılı yazında açılışını yaptığı kara yollarını birleştirme projesiydi. 10 bin gönüllü işçi ile birlikte önceki Fransız ve İspanyol bölgelerini birbirine bağlayan 40 millik bir yolu iki ay içerisinde tamamlamıştı. Aynı zamanda parti teşkilatının çalışmalarıyla toplu okuma yazma kampanyaları düzenledi. Daha birçok faaliyetlerde bulunan Bin Barka, Kral Muhammed'in gözünde reformcu ve organizasyoncu olarak görülüyordu. Fakat aynı durum Prens Hasan için geçerli değildi. Prens Hasan Bin Barkayı tehlikeli bir rakip olarak görüyordu. Bağımsızlıktan sonra Bin Barka ve diğer İstiklal Parti'si liderleri yeni bağımsız olan ülkelerdeki tek parti rejimlerinin yerine daha heterojen bir yönetim istiyorlardı. Ülke sömürge döneminden kalma birçok ekonomik ve sosyal problemlere sahipti. Fakat ülke hala politikacıların lüks harcamalarından mustarıpti. Kral Muhammed politik güçlerin dengeli olmasını ve en güvendiği arkadaşı Bin Barka'yı başbakan olarak tutmaya devam etti. Fakat oğlu Prens Hasan'a daha fazla güç verilmesini ve ülke siyasetinde daha fazla rol verilmesini de sağladı.

Reformcu bir Kral olarak görünmek isteyen Muhammed bütün politik partilerin parlamentoda temsil edilmesini istiyordu. Fakat buna karşın oğlu Prens Hasan ise İstiklal Partisi'ni egemenliği altına almaya çalışıyordu. İstiklal Partisi'nin etkisini azaltmak için Prens arkadaşı Ahmet Reda Guedira'ya Liberal Özgürlük Partisi'ni kurdurdu. Politik etkisi olmamasına rağmen, bu hareket saray tarafından oldukça destek buluyordu. Bunlar gibi başka partilerin kurulması sonucunda İstiklal Partisi bölündü. 1959 yılında Bin Barka İstiklal Partisinden ayrıldı ve Sosyalist Birlik ve Popüler Güçler Partisi'ne katıldı. Bin Barka'ya yapılan baskılar bununla da kalmadı. Şubat 1960'da Prens Hasan'a suikast iddiasıyla Bin Barka'nın en yakın adamları tutuklandılar. 23 Mayıs 1960'da ise Kral Muhammed mevcut hükümeti fesih edip oğlu Prens Hasan'dan yeni kabineyi kurmasını istedi. Prens Hasan'ın kurduğu kabine kendisine sadık olan kişilerden ve Bin Barka'nın saf dışı bıraktığı İstiklal Partisi üyelerinden oluşuyordu ¹⁷.

Kral Muhammed yönetimin ilk yıllarında kurmuş olduğu demokratik meclis zamanla oğlu Prens Hasan'ın kontrolüne geçti. Hasan kendisine sadık saray çevresinden kişileri ve daha liberal eğilimlileri yönetime getirdi. Bin Barka gibi hanedanlığa düşman olarak gördüğü kimseleri yönetimden uzaklaştırmaya çalıştı. Kral Muhammed 26 Şubat 1961'de beklenmedik bir şekilde öldü. Ölümünden sonra başa geçen oğlu Kral Hasan demokratik görünmeye çalıştı ve 1962 anayasasının yapılmasını emretti. Anayasa'da seçilmişlerden oluşan parlamento, çoklu parti sistemi, demokratik özgürlük gibi söylemler mevcuttu. Fakat gerçek güç Kral'ın elinde toplanıyordu. Anayasa yüzde 95 evet oyuyla kabul edildi. Bunun sonucunda içişleri, adalet bakanlıkları, polis ve ordu Kral'ın emrine verildi. Bu durum Hasan'ın tüm yetkiyi elinde tutacağını gösteriyordu. Bu aşamada 1963 yılında ilk seçimler yapıldı. Beklenildiği gibi hanedanın koalisyonu yani Liberal ve Popüler Hareket Partisi, İstiklal, Ulusal Birlik ve bağımsızlardan oluşan bir meclis oluşturuldu. 7 ay sonra yerel seçimlerden önce Kral Hasan'a bir suikast söylentisi tertip edildi. Ulusal Birlik Partisi üyeleri ve Bin Barka hakkında tutuklama kararı çıkarıldı. Ve yüzlerce tutuklama gerçekleştirildi. Bu durum Kral Hasan'ın artık demokratik seçimlere pek önem vermediğini muhalifleri saf dışı etmenin yollarını aradığını gösterdi¹⁸.

Kral kendi isteklerine göre davranıyor. Kendisine muhalif olan herkese baskı uyguluyordu. 1969 ve 71'deki darbe girişimleri Kral'dan ordunun da şikâyetçi olduğunu gösteriyordu. Bu iki başarısız darbe girişimi Kral'ı daha sert önlemler almaya yöneltti. 1970'lerde başlayan İslami muhalefet ise Kral'ın ölümüne kadar ülkedeki politik durum açısından başat bir görev üstlenmiştir. 1970'den önce Fas'taki İslami hareket Arap-Müslüman toplumunun sorunları ile meşguldü. Fakat İslami düşünürler İslam'ın birçok anayasal yapıya uygun modern bir sistem olmasına karşın var olan monarşik yönetimin modernleşmeci, batılı, seküler bir yapıyı desteklemesini sorguluyorlardı. İslam'ın gelişmenin önünde bir engel olarak görülmesinin yanlış olduğunu savunuyorlardı. Aslında diğer Müslüman toplumlarda olduğu gibi Fas'taki İslami yapı 1960'larda genellikle sosyalist ulusalcı Cemal Abdul Nasır'a karşı ortaya çıkan bir durumdu. Devlet İslamiyet'i bu durumda desteklemişti. Batıdan ve Nasırcılardan, Marksist Leninist tehditlerden korunabilmek amacıyla yüzünü Suudi Arabistan'a dönmüştü. Bunun sonucunda Vahabizim Fas'ta yayılmaya başladı. Fas'taki liderler Vahabilik'ten etkilenmiş olsalar da iki dost Arap monarşisinin Amerika ile soğuk savaş döneminden beri iş birliği içinde olduğu biliniyordu. Bu arada İran'da ortaya çıkan devrim, 20 yıldır politik baskılara maruz kalan Fas Müslümanlığı arasında büyük bir etki yarattı. İran'daki monarşiye ve Batı'nın kölesi olarak görünen askeri güçlere karşı alınan bu zafer Fas'taki Müslümanlar açısından umut ışığı doğurmuştu¹⁹.

Fas'ta organize olmuş ilk İslami grup 1969'da Abdülkerim Mutii tarafından kurulmuş olan İslami Gençlik Örgütüdür. Abdülkerim Mutii, Ben Berka'nın Ulusal Birlik ve Popüler Güçler Partisi'ne üye olmuş, daha sonra Bin Barka'yı komünist olmakla suçlayıp sağ görüşlü partilerde yer almaya başlamıştı. İslami Gençlik Derneği lise ve üniversitelerde öğrenciler ile hocalar arasında aktifti. Derneğin başlıca hedefleri arasında Arap eğitim sistemi, alkolün ve fuhuşun yasaklanması, İslami hukuk kurallarının benimsenmesi vardı. İleri dönemdeki hedeflerinde ise ulusal kurumların tavsiye edilmesi ve iktidara gelmek vardı. Devrimci bir

18 Howe, 103-104.

19 Kral Hasan'a karşı darbe girişimleri için ayrıca bkz: Howe, 109-127.

özellik taşıyan dernek kendi içinde beş hizip'e ayrılmıştı. Bu hiziplerden birisi Belçika'da basılıp Fas'ta el altından gizlice satılan El-Mücahid dergisinin yayınlamaya başlamıştır. El-Mücahid dergisinin ilk sayısının baş makalesi "Devrimci Müslüman gençlik, savaşa katılın!" başlığını taşıyordu. Bir diğer dergi El-Cemaat ise Marakeş'te, Fas'ın en tanınmış militan İslam ideoloğu Abdüsselam Yasin tarafından 1979'dan 1983'e kadar yayınlanmıştır. El Mücahid' ten biraz daha az radikal eğilimli olmasına rağmen yabancı tahakkümünün ve toplumsal adaletsizliğin mahkûm edilmesi El-Cemaat' in da her sayısında yer alan temel vurguları arasındadır. El Cemaat' in sayılarında Yasin, kapitalist batı ve komünist doğuyu Cahiliyyenin iki kampı olarak anarak Seyyid Kutup'u izlemektedir. Cahiliye kavramıyla, Seyyid Kutup gibi Yasin'de sadece İslam öncesi Arap toplumunun manevi cehaleti değil bütün gayri İslami toplumsal ve siyasal yapıları kastetmektedir²⁰.

75 yaşındaki Şerif Yasin, Kral'ın dini otoritesine rakip olabilecek en büyük figürdü. Önce Sufizm etrafında şekillenen hareketini 1970'lerde bıraktı ve politikayla ilgilenmeye başladı. Laik ve ahlaksız bir yönetim anlayışı olarak gördüğü demokrasi içinde yer almayarak halifeliliğin modern bir versiyonunu ya da şeriatın hâkim olduğu bir düzen kurmak istiyordu. 1974'de Yasin Kral II. Hasan'a ithafen 124 sayfalık bir mektup yazdı. Yasin bu mektupta saltanatın yozlaştığını içi boş olduğunu, demokrasi ve özgürlükten yoksun olduğunu, monarşinin değil İslam âlimlerinin seçeceği bir halifelik sistemine dönülmesi gerektiğini bildirdi.

Kral bu karşı çıkıştan sonra 1979 yılında olan İran İslam devriminden önce bir tehdit olarak görmediği İslamcılar daha fazla dikkate almaya başladı. Çünkü Kral hanedanlığın kendisine vermiş olduğu güçle beraber kendisini hem dini otoritenin hem de siyasal otoritenin mutlak hâkimi olarak görüyor, söz hakkının özellikle dini konularda kendisinde olduğunu düşünüyordu. Kral, Şeyh Yasin'i ve diğer İslam liderlerini bu aşamadan sonra göz hapsine aldı. Şeyh Yasin 1983 yılında çıkarmış olduğu Kral'ın sözleri ve davranışları arasındaki zıtlıkları irdeleyen bir makale yüzünden tutuklandı. 2 yıl hapse mahkûm oldu. Bu durumdan sonra Kral'ın İslami hareket üzerindeki baskıları daha da arttı. Dergilere ve yayınlara sansür uygulandı. İslami muhaliflere keyfi tutuklamalar yapıldı. Zorunlu tecritler uygulandı. Birçok muhalif işkenceden geçirildi. Tabi bu baskıcı durum muhalif çevrelerde daha büyük tepkilerin doğmasına neden oldu. Bu baskılar karşısında 1985 yılında Şerif Yasin muhtemelen şu anda Fas'ta ki başlıca İslami hareket olan Adalet ve İhsan Cemaati'ni kurdu ve yenilikçi yazılarını yayınlamaya devam etti. 1989 yılından itibaren ise Kral II. Hasan ölene dek süren bir ev hapsine mahkûm edildi. Şeyhin takipçileri ve müritleri tutuklandılar. Politik bir parti kurma istekleri reddedildi²¹.

Aynı zamanda Kral, 1980 yılından sonra ortaya çıkmış olan diğer İslami modernist çevreye yönelik böl ve yönet politikasını kullandı. Örneğin; Abdelillah Benkiran'ın kurmuş olduğu Jemaa Al İslamiya aktivistleri, aynı Şeyh Yasin'in maruz kaldığı baskıya maruz kaldılar. Dr. Kâtib'in yeni partisi PJD yani Adalet ve Kalkınma Partisi'nin seçimlere girmesine izin verildi. Ama kısaca modern İslami hareketin birleşmesine izin verilmiyordu.

20 Muhammed, Tozy, "Champ Et Contre Champ Politico-religieux au Maroc" (Marseille: These pour le Doctorat d'etat en Science Politique, Université de Droit, d'Economie et de Sciences d'Aix-marseille, 1984), 346-348.

21 Howe, 129-130.

Baskıların ağırlaştığı dönemde muhalefet daha da artınca Kral biraz yumuşama kararı aldı. 1990'lı yıllarda bu yumuşamanın etkisiyle Fas'ın genel görüntüsü artık demokratikleşme ve reformların kök saldığı ve filizlerinin verdiği bir ülke durumuna gelmeye başladı. II. Hasan'ın 1997 yılında sosyal demokrat Abdürrahman Yusufi'yi başbakanlığa ataması ve 1999'da yerine modern olarak tanınan oğlu 6. Muhammed'in geçmesi şüphesiz bu resmi tamamlayan en önemli etken olmuştur. Ve gerçekten soğuk savaşın bitmesiyle Fas'ta önemli değişiklikler oldu. Artık insan hakları ayaklar altında çiğnenmiyordu, kadınların durumu günden güne iyileşmekteydi, geçmişteki adaletsizlikler hakkında açıkça konuşmak mümkün ve yolsuzlukların konuşulması artık yasak değildi.

Adalet ve İhsan Cemaati şeyhi, Abdüsselam Yasin 2006 yılının büyük değişim yılı olacağı kehanetinde bulunmuştu. Yolsuzluk, yoksulluk, ahlaksızlık, zengin ile yoksul arasındaki uçurum, bürokrasi ve varlıklı sınıfın batılı hayat tarzı bu şekilde devam edemezdi. Bunun yanında kendilerinin saray tarafından uysallaştırılmalarına izin vermeyen ve küçük bir iktidar karşılığında oyuna dâhil olmayı reddeden hareketler gerçek demokratik reformların yapılmasını istemişlerdir. Bu tarz muhalif hareketler bahsettiğimiz sert İslamcılardan ateşli insan hakları savunucularına kadar çok geniş bir yelpazede yer alıyorlar. Arada gazeteciler, ılımlı İslamcı partiler, radikal sol ve seküler partiler yer almaktadırlar. Bu hareketler demokrasinin gelişmesinin önündeki gerçek engel olan Kral'ın siyasi gücüne dikkat çektikleri için önemlidirler. Fakat var olan düzende halkın ve diğer siyasi partilerin demokratik olgulara biraz yabancı olması, okuryazarlığın düşük olması, yoksulluğun yaygın olması gibi durumlar demokratikleşme çabalarını istenilen düzeyde gelişmesine engel olmaktadır.

Eylül 2007'de her üç Faslı'dan ikisi seçimlere katılma zahmetinde bile bulunmadı. Bu durum şüphesiz demokratikleşme çabalarının önündeki en büyük engeldi. Seçimlerden sonra Adalet ve Kalkınma Partisi'nin önemli kazanımları oldu. Adalet ve Kalkınma Partisi İslami bir parti olmakla beraber, Kral'ın gücünü kabul ettiklerini ama bu gücü demokratik reformlarla sınırlandırabileceklerini düşünüyorlardı. 2005 ve 2006 yılında yapılan kamuoyu yoklamalarında oyların yarısını alabileceği söylenen parti, katılımın az olması sebebiyle oyların sadece %11'ini alabildi. Bu da parlamentoda 46 sandalye demektir. Ve iktidardaki İstiklal Partisi'nden 6 eksikti. Bu durum ülkedeki İslami hareketin yükselişini ve Kral'ın var olan reformlarla etkisinin azaltılmak istendiğine bir işaret.

Tahta çıktığı sırada fakirlerin kralı olarak adlandırılan Kral Muhammed radikalizmle mücadele için gelişim için ulusal inisiyatif programını ortaya koydu. 2009 yılında tüm gecekonduları ortadan kaldırılacak ve yoksulluk sınırı altında yaşayan Faslıların sayısı yarı yarıya indirilecekti. Kaldı ki Faslıların %14'ü günde 2 dolardan daha az ile yaşamakta, orta sınıfa mensup olduğu söylenen %30 ise gerçekte yoksulluk sınırında yaşamaktadır. Nüfusun sadece %16'sının sağlık sigortası vardır²².

Bu gibi devlet destekli projeler ilerlemenin yolunu açmıştır. Ülke II. Hasan dönemindeki gibi işkence ve kayıpların doğal sayıldığı bir ülke olmaktan çıkmıştır. Tabii bu durum bazı istisnaları barındırmakla beraber ülke çevre ülkelere göre sivil toplumun

22 Joost Lagendijk, Jan Marinus Wiersma, Avrupa'nın Müslüman Komşuları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 114-126.

yoğunluk kazandığı ve değişimin Arap Baharından önce başladığı bölgedeki tek ülkedir. Ülkede hala daha bir demokratikleşmeden söz edilemez fakat Arap Baharı sürecinde yapılan reformların etkisiyle var olan değişim süreci devam etmiştir.

2. Libya Bağımsızlık Süreci

Bölgenin bir diğer önemli ülkesi Libya ise Batı'da Tunus ve Cezayir, Güney'de Nijer, Çad ve Sudan ve Doğu'da Mısır olmak üzere altı Afrika ülkesiyle sınır komşusudur ve Afrika'nın en büyük ikinci ülkesidir. Geniş toprakları olmasına rağmen 5 milyondan az nüfusu ile seyrek nüfuslu bir ülkedir. Ülke topraklarının sadece %10'u yerleşime uygundur. Ülke nüfusunun %57'si sahil kesimindeki büyük kentlerde Tunus'la Mısır arasındaki sahile paralel olarak uzanan 100 kilometre genişliğindeki bir alanda yaşar. Ülkenin iç kesimlerindeki birkaç vahada kurulan yerleşim merkezleriyle, dar sahil şeridi üzerinde kurulan yerleşim merkezleri arasında uçsuz bucaksız çöller bulunur²³. Ülkedeki doğal sınırlar ülkeyi Berka, Trablus ve Fizan olmak üzere 3 bölgeye ayırmıştır. Ülkenin uygarlık tarihine kısaca bir göz atarsak Libya tarihi M.Ö. 1000 yılında Fenikeliler'in Libya kıyılarına ulaşmasıyla başlamıştır. Fenikelilerin Trablus ve Berka kıyılarında koloniler kurdukları bilinmektedir²⁴. Bu dönemlerde Berka Yunanlıların; Tripoli ise Kartaca ve Romalıların egemenliğinde kalmıştır. Daha sonra M.Ö 600 tarihinde Kartaca İmparatorluğu bu kolonileri ele geçirmiş ve ülkeye hâkim olmuştur. M.Ö. 264-218 yılları arasında ise Kartacılarla Romalılar savaşmışlar bu savaşların sonucunda Kartaca Krallığı yıkılmış ve bölge Romalıların eline geçmiştir. Roma dönemi başında ülke Roma Barışı sayesinde refah içinde yaşamış ticari ve kültürel açıdan ilerlemiştir²⁵.

Kartacalılar bölgede kalıcı yerleşim merkezleri kurmuşlardır. Bölgede yaşayan Berberiler, Kartaca uygarlığından fazlaca etkilendiler ve onların dil, kültür, dini inançlarını benimsemişlerdir. Bölgenin Arap hâkimiyetine girmesi ise 642 yılıyla birlikte başlamıştır. Berka 'ya giren Arap kuvvetleri, Libya'nın batı ucunda yer alan Trablus'a gelinceye kadar hiçbir direnişle karşılaşmadılar. En güçlü direniş iç kesimlerdeki Berberilerden geldi. Berberi kabileleri 663 yılına kadar hâkimiyet altına alınamadılar. Berberilerin başkenti Germa, Ukba Bin Nafi tarafından ele geçirildi. Böylece Libya'nın kapıları sonuna kadar Araplara açılmış oldu²⁶. Daha sonra kurulan Fâtımî halifeliğinin etkisiyle bölgeye Arap yarımadasından birçok göç gelmiştir. Özellikle Beni Hilal kabilesinden yaklaşık 200 bin ailenin Libya'ya yerleştiği tahmin edilmektedir. Beni Hilal kabilesi Fas'a ve Atlantik Okyanusu sahiline ulaşana kadar batıdaki yayılmaları sürdürürken, Beni Süleym kabilesi Libya'ya yerleşme kararı aldı. Yayılan bu kitlesel göç bölgenin zamanla Araplaşmasına sebep oldu.

Ülke bir müddet İspanyolların etkisine girdiyse de bu çok fazla uzun süreli olmamıştır. Bu dönemde Trablusgarp Limanı İspanyollar tarafından ele geçirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ülkeyi ele geçirmesi ise 1551 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde

23 Mansur Ömer El-Kihya, Libya'nın Kaddafisi (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2011), 34.

24 Celal Tefvik Karasapan, Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan (Ankara: Resimli Posta Matbaası Ltd. Şirketi, 1960), 48.

25 Majid, Khadduri, Modern Libya A Study in Political Development (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963), 4.

26 Khadduri, 6-10.

olmuştur. Trablusgarp'ı İspanyolların almak üzere görevlendirilen Kaptan-ı Derya Sinan Paşa ülkeyi Osmanlı topraklarına katmıştır. Öncelikle Cezayir ve Tunus'la beraber yönetilen ülke daha sonra ayrı bir eyalet olarak yönetilmiştir. Bu eyaletlerin tamamına Garp Ocakları denilmiştir. Libya'daki garp ocakları Osmanlı yönetimine en bağlı olanı olarak ortaya çıkmıştır²⁷. Trablusgarp Eyaleti 1551-1864 yılları arasında yarı bağımsız olarak Dayılar tarafından yönetilmiştir. 29 Temmuz 1711 tarihinde Araplar ile birlik olan Dayı yönetimi Karamanlı Hanedanı'na geçirmiştir. Karamanlı hanedanlığı ülkede 1835 yılına kadar devam etmiştir.

1864 yılında İstanbul'a bağlı normal bir hayat süren normal bir vilayet haline dönüştürülen Trablusgarp'ın yönetimi 1911 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti merkezi yönetimi güçlendirmeye çalışmış, diğer taraftan da eyaletin iç bölgelerindeki denetimi altına almaya çalışmıştır²⁸. Libya, Osmanlı yönetiminde iken birlik ortamı oluşturulmuş, bu sayede ülkede düzenli bir siyasi birlik ve ordu kurulabilmiştir. Ordunun kurulmasıyla birlikte ülkede meydana gelen İtalyan işgaline karşı direnişin temeli de atılmış olacaktır. İtalya, sömürgeci Batı toplumlarının içinde sömürge yarışına en geç katılanıdır. Sömürgecilik yarışına karar verince Kuzey Afrika'da işgal edebileceği tek yerin Libya olduğunu anlamış ve harekete geçmiştir. Bu bölgeyi kontrol altına alabilmek için 1911 yılından itibaren bölgeye asker çıkarmaya başladı. 1912 yılında imzalanan Uşi antlaşması birlikte ise ülke İtalyanların eline geçmiştir. Fakat Libyalılar ülkelerinin bir Hıristiyan devlet tarafından işgal edildiği gerekçesiyle 20 yıl kadar İtalyanlara direnmişlerdir. Bu aşamada İtalyanlar ancak 1932 yılında Libya'da dirlik ve düzeni kurabilmişlerdir²⁹.

1923-32 yılları arasında Ömer Muhtar önderliğindeki direnişçi gruplar İtalyan ordularına karşı başarılı mücadeleler vermiş, daha sonra Ömer Muhtar'ın 1932 yılında yakalanıp İtalya tarafından idam edilmesi sonucu ülkeye tamamen İtalya egemen olmuştur. Özellikle Muhammed bin Ali Es-Senusi tarafından kurulan Senusi tarikatının bölgede uygulamış olduğu direniş İtalyanlara birçok zarar vermiş ve ülkenin kontrolünü sağlamasını geciktirmiştir³⁰. Ülkede İtalyanların etkisi İkinci Dünya Savaşına kadar sürmüştür. Bu zamana kadar ülkede İtalyanların uygulamış olduğu şiddet, zulüm ve baskı sonucu binlerce Libyalı infaz edilmiş, tutuklanmış ve çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise İtalyanların ülkeden çıkarılmasından sonra ülke Fransızlar ve İngilizlerin denetimi altına girmiştir. Bu aşamadan sonra İtalyanlarla mücadele sırasında Mısır'a sürgüne gönderilen Senusi tarikatının lideri Şeyh İdris 1944 yılında ülkesine dönmüştür³¹.

Berka'da bir Senusi yönetiminin kurulmasını amaçlayan ve İdris'in en önemli destekçileri olan tutucu kabile reisleriyle, ülke topraklarının birleşmesinden yana olan genç kentli kesimler arasındaki anlaşmazlık 1949 yılında birleşmiş milletlerde çözüme kavuşturdu.

27 Hale Şıvgın, Trablusgarp Savaşı ve 1911-12 Türk-İtalyan ilişkileri (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006), 1-3.

28 Jack Wright, Libya: A Modern History (London: Croom Helm, 1981), 11.

29 Şıvgın, 141.

30 Senusi hareketi ile ayrıntılı bilgi için bkz: El-Kihya, 44-53.

31 Seyyid idris hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Khadduri, 22-27.

Birleşmiş milletler Berka, Fizan ve Trablus'un geleceğinin üç bölgenin temsilcisinden oluşturulacak ulusal bir meclisle belirlenmesinin kararlaştırdı. Daha sonra Libya, Dünya konjonktüründeki gelişmeler sebebiyle 24 Aralık 1951 tarihinde bağımsızlığını kazanmış ve Birleşik Krallığın katkılarıyla ülkenin başına Kral olarak Senusi tarikatının lideri Şeyh İdris geçmiştir.

2.1. Bağımsızlıktan Sonra Libya Siyaset Kurumu ve Muhalefetin Durumu

Kral İdris tahta oturduktan sonra ülkede var olan birçok politik ve ekonomik problemle baş etmek durumundaydı. Ülkede siyasi bir birlik yoktu çünkü Libya etrafındaki ülkeler gibi kolektif bir bağımsızlık fikrinden yoksundu ve büyük ülkelerin desteği ile bağımsız olmuştu. Hala kendi içinde bölünmüş olan şehirlerden ve kabile sistemine dayalı bir federatif yönetimlerle yönetiliyordu. Kurulan ulusal mecliste her kabilenin kendisine ait kuralları ve yönetim şekli var olduğu için politik bir bütünlük sağlanamıyordu. İdris, politik bir hanedanlık kurmak, ülkede ulusal bir kimlik yaratmak ve farklı özellikteki kabilelerden bir devlet sistemi inşa etmekle istiyordu³².

Mısır'da sürgünde bulunduğu sırada Kral İdris, Bedevi bağlılığının sürdüğü kabileler arasında bölünmemiş bağımsız bir Libya siyasetini benimsemişti. İtalyan işgali sırasında İngiltere İdris'i sadece dini bir örgütün başı olarak tanımlamaktan çok kendisini direnişin lideri olarak gördü ve kendisine asker toplaması için para yardımı yaptı. Bu arada propaganda yapması için de yardımda bulundu. Ayrıca İngilizler Senusilerin kontrolünde olan Sirenayka bölgesinin ve Trablus'un ayrı bir devlet olarak kurulmasını engellemeye yardımcı oldular. Bu arada Senusilerin kalesi konumunda bulunan Sirenayka da dahi farklı kabile örgütlenmeleri görülüyordu. İdris'in hükümdarlığı ve İngiltere'nin bölgeye kontrol amacı olarak yerleşmesini isteyen şehirler ve bölgeler bulunmaktaydı. Örneğin; Derne şehri doğuda entelektüellerin politik merkezi olarak görülüyordu. Ayrıca yeni devletin dini hatlarla şekillenmesine katkısı oldu. Mısır'daki Libya sürgünleri tarafından kurulan Ömer Muhtar Derneği ise İngiliz yönetimini istemiyordu. Trablus ile Bingazi ise birlik isteyen genç milliyetçilerin merkezi haline gelmişlerdi. İlerleyen zamanda İtalyan yönetiminde ayrı bir vilayet statüsüne sahip Trablus gibi birçok bölge dağılmak yerine Senusi idaresini kabul etti.

Ayrıca İdris ile İngiltere arasındaki ilişki Senusi krallığından öte simbiyoz bir ilişki çerçevesindeydi. İngiltere İdris'e krallığını kurması konusunda bazı ithal yöneticiler de dahil olmak üzere yardımcı oluyordu. Buna karşılık Kral ise Mısır'ı elinde bulunduran İngilizlere birtakım garantiler veriyordu. Sonuçta o dönemde batılı ülkeler tarafından monarşi yönetim sisteminin desteklenmesi, Ortadoğu milliyetçiliği ve pan arabizm adı etrafında kitlelerin tepkilerini engellemek için iyi birer araç olarak kullanılıyordu. Bunun sonucunda egemen ülkenin ülkedeki kaynakları kullanmasına ve pazar yaratmasında bu monarşiler yardımcı oluyorlardı. Bağımsızlıktan sonra krallığın gücü iki temel sistemden gelmekteydi. Bunlar Arap monarşisinin kurduğu dini meşruiyet iddiası ve kralın öndelik ettiği dini emirliklerdi. Bunun yanında kabile klanlarının kendi içlerinde daha özerk bir yapıda oldukları fakat Senusi hanedanının etrafında onun siyasi otoritesine itaat etmeleri

32 Dırk Vandewalle, *Libya Since Independence Oil And State Building* (London: Cornell University Press, 1998), 43-44.

sağlanarak Senusi hiyerarşisi güçlendirilmişti³³.

1943 yılında Kral İngilizler ‘in izniyle Mısır’da gelerek Sirenaik’in bağımsızlığını ilan etti ve İngilizlerden ülkenin bütün yönetiminin kendisine verilmesini istedi. Daha sonra 1949 yılında Trablusgarp, Bingazi ve Fizan federal bir çatı altında Libya Devleti’nin kurulmasını sağladılar. Trablusgarp ve Fizan temsilcilerinden oluşan ilk Libya Milli Meclisi, 25 Kasım 1950’de toplanarak Libya Federal Devleti’nin kuruluşunu ve 3 Aralık 1950’de Şeyh İdris’in krallığını ilan etti. 7 Ekim 1951’de ise bu defa Bingazi de toplanan Libya Milli Meclisi federal meclisin anayasasını onayladı³⁴.

7 Ekim 1951 anayasası federal anayasal bir monarşi kurmuştu. Federalizm her üç eyaletin de kendi işlerini ayrı ayrı sürdürmesini sağlayan, dengeli bir sistem kurmuştu. Özerklik, geleneksel üst sınıfın yönetimdeki otoritesinin devamını sağlamıştı. Bu anayasayı oluşturanlar anayasal sistemden önce kurulan monarşiye ek olarak iki kısımlı bir parlamento ve birde anayasa mahkemesi kurdular. Bu üç kurum, hükümdarı diktatörlüğe özgü güçlerle donatmak amacıyla geleneksel düzeni korumuştur.

Libya anayasasına göre Kral her türlü sorumluluktan muaftı. Yasa çıkarabilir, yasaların uygulanma şeklini belirleyebilir, sıkıyönetim ilan edebilir, genel seçim tarihlerini ilan edebilir ve istediği zaman parlamentoyu toplayabilirdi. Kral aynı zamanda Başbakanı, Kabine üyelerini ve Bakanları kendisi göreve getirebilir veya görevden alabilirdi. Parlamento ise Senato ve Temsilciler Meclisi olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Senato, eyaletleri temsil eder ve 24 üyeden oluşurdu. Temsilciler meclisi ise seçilen milletvekillerinden oluşuyordu. Kral, meclisten ya da senatodan çıkan yasa tasarılarının kabul edilmesini ve reddedilmesini sağlayabiliyordu. Ülkede sivil, din ve anayasa mahkemesi olmak üzere 3 çeşit mahkeme bulunmaktaydı. Kral bu mahkemelere istediği gibi müdahale edebiliyor ve mahkemelerden çıkan kararları etkileyebiliyordu. Ülke, modern ve ileri kurumlara sahip olmasına rağmen siyasi sistemde önde gelen kabilelerden ve ailelerden seçilmiş olan üyeler etkindi. Başbakanlar eğitime ve yeteneklerine bakılmaksızın sarayla ilişkilerinin yoğunluğuna göre seçilirlerdi. 1951 yılından sonra düzeni sağlamak amacıyla ülke ekonomik ve politik olarak büyük devletlerin yardımlarına bağlı duruma geldi. Ülke bağımsızlıktan sonraki ilk 10 yılda dış destekli yardım ve yabancı uzmanların sayesinde devlet sistemini oturtmaya başlamıştı. Özellikle 1959 yılında petrol kaynaklarının keşfedilmesi sayesinde Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere ülkedeki petrolün endüstrisinin gelişmesini sağlamışlardır. Ülke bu yıllarda Amerikan yardımları sayesinde ekonomik olarak gelişmiştir. 1959 yılının sonuna kadar Amerika Birleşik Devletleri Libya’ya 100.000.000 dolar yardımda bulunmuştu³⁵.

Kral İdris parlamento üzerindeki ağırlığını arttırdıktan sonra kendisine bağlı kabilelerden oluşmuş olan orduyu tamamen kontrolü altına aldı. Aynı zamanda çevresindeki kabileleri onlara petrolden daha fazla pay vererek daha fazla himaye etti. Fakat demokratikleşme yönünde izlediği karmaşık ve tutucu politikalar ve belli kabileleri desteklemesi yüzünden gözden düştü. Aynı zamanda bu dönemde gelişen Arap milliyetçiliğinin etkilerini iyi

33 Ruth First, Libya The Elusive Revolution (New Zealand Penguin African Library, 1974), 75-77.

34 Ahmet Kavas, “İdris I”, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C XXI., (2000), 482.

35 El-Kihya, 73-76.

okuyamadığı için Cemal Abdul Nasır'a hayranlık duyan birçok asker ve orta sınıf mensupları tarafından yoğunca eleştirildi. 1969 yılında kaplıca tedavisi için Bursa şehrinde tatilini geçirirken 1 Eylül 1969'da orduda etkin ve sevilen bir subay olan Saadettin Ebuşvereb ihtilal yaparak iktidarı devraldı. Ondan da kontrolü İngiltere Harp Okulu mezunu Yüzbaşı Muammer Kaddafi devraldı. Böylece ülkede uzun süren bir Kaddafi dönemi başlamış oldu³⁶.

Kaddafi yönetimi ele geçirdiğinde sadece 27 yaşındaydı. Kendi isteği yönünde yeni bir Libya toplumu yaratmak için harekete geçti. Bürokrasi yeniden oluşturdu. Çoğu Libya'nın üst düzey kabilelerine mensup olan önemli şahsiyetleri tasfiye etti. Aynı zamanda kabile liderleri başta olmak üzere kendisine muhalif gördüğü kimseleri zayıflatmaya başladı. Ülkedeki kabilelerin idari sınırlarını yeniden çizdi. Böylece kendisini destekleyen kabilelerin sınırlarını genişletip, kendisine muhalif durumda olanların topraklarını daralttı. Kaddafi iktidarını sağlamlaştırırken eski rejimde güç kazanmış bazı dini liderler kendisine muhalefet göstermeye başladı. Fakat Kaddafi bunlarla kavga etmenin kendisinin aleyhine olacağını anlayınca daha çok dini nitelikli yasalar çıkarmaya başladı. Alkol kullanımını yasakladı, dini motifleri konuşmalarında çok sık kullandı. Böylece Libya'da etkili olan dini liderlerin etkisini zayıflatmayı umdu. Kaddafi gerici yaftasıyla öncelikle Senusi cemaatlerini dağıtmaya başladı. Birçok dini lider tutuklanıp işkence gördüler.

Henüz çok gençken ve siyasi tecrübesi yokken akıl hocası Nasır'ın Mısır'da oluşturduğu idari sistemin benzerini Libya'da oluşturmak istedi. Bu yüzden ülke Kaddafi döneminde Mısır'a iyice yakınlığa kavuştu. Devrimin ilk yıllarında Libya'nın Mısırılılaştırılma çabaları 1970'lerde iki ülke arasında birlik kurulmasıyla sonuçlandı. Ayrıca Mısır, Libya ordusu üzerinde son derece etkiliydi. Bu dönemde Libya ordusu silahlarını bile Mısır ordusundan alıyordu. Libya'nın devrimden sonraki resmi sloganı "özgürlük, sosyalizm ve birlik" olmuştu. Kaddafi Haziran 1970'de ülkedeki ABD ve İngiliz üstlerini kapattı. Sovyetler Birliği ile askeri dayanışma içine girdi³⁷.

Kaddafi üçüncü evrensel teori adını verdiği ve kendi ifadesiyle İslam ile sosyalizmi sentezleyen bir ideolojiyi benimsemişti. 15 Nisan 1973 tarihinde Zawara Beyanı olarak bilinen açıklaması ile ideolojisini daha da netleştirmiş ve halk devrimi olarak nitelendirdiği dikta rejiminin önündeki yasal ve yönetsel engelleri kaldırmak amacıyla ülke bürokrasisini ve aydınları kontrol altına almıştır. Kaddafi daha sonra Kuran, İslam, toplum ve devlet ile olan düşüncelerini 1975 yılında Yeşil Kitap adını verdiği kitabında topladı³⁸.

1969 yılındaki yeni anayasaya göre; Devrim Komuta Konseyi ülkede en üstün siyasi otorite olarak görülmeye başladı. Aynı yıl Arap Sosyalist Birliği'nin kurulmasına

36 Türkmen, 165.

37 Mirella, Bianco, Gaddafi Voice From The Desert (Paris, Edition Stock, 1975), 70.

38 Yeşil Kitap 1975 ile 1981 arasında yayınlanan üç kısımdan oluşmaktadır. 1975'te yayınlanan ilk kısmı "Demokrasi Sorununa Çözüm: Halkın İktidarı", 1977'de yayınlanan ikinci kısmı "İktisadi Sorunlara Çözüm: Sosyalizm" ve 1981'de yayınlanan son kısmı ise "Üçüncü Evrensel Teorinin Sosyal Temeli" isimlerini taşımaktadır. Özellikle ilk kitaba göre doğrudan demokrasiye vurgu yapılmış, normal demokrasinin ise sadece çoğunluğun diktatörlüğünü kurduğunu ve azınlığın ise kendisinin seçmediği kişilerce yönetilmeye razı olduğunu vurgulanmıştır. Böylece doğrudan demokrasi ile halk konseylerinin meşruluğu artırılmaya çalışılmıştır. Vandewalle, Libya Since Independence Oil And State Building, 75-78.

çalışılmış böylece siyasal muhalefetin faaliyetleri kısıtlanmaya başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde devletin kurumlarında kökten değişiklikler yapılmaya başlanmış, Kaddafi'ye yakın kimseler devlet kurumlarının başına getirilmeye başlanmıştır. Devlet kontrolünün güçlü olması bireysel sermayenin etkisini azaltmış ve devletçi bir ekonomi anlayışı ülkeye hâkim olmuştur³⁹.

Zawara Beyanı ile rejim aleyhtarı kişilerin tasfiye edilme süreci hızlanmıştır. Bu beyana göre yürürlükteki tüm yasalar ve bürokrasi ortadan kaldırılmış ve kültür devrimi ilan edilmiştir. Bu aşamadan sonra kendisine muhalif olabilecek kişilere karşı tutuklama dalgası başlatılmıştır. Özellikle devrik kral Kaddafi, ülke içerisinde yaptığı bu baskıcı politikaların sonucunda yönetim krizine sebep olmuş, 1975 yılında Kaddafi'yi devirmek için başarısız bir darbe girişimi tertiplenmiştir. Bu darbe girişiminin sonucunda ise daha şiddetli bir baskı politikası muhaliflere karşı uygulanmıştır⁴⁰.

Ocak 1976'da Arap Sosyalist Birliği kurma yetkisi Halk Kongreleri dışında Genel Halk Kongresine verilmiştir. Bu kurum bir sekreter ve 20 bakandan oluşan bir konsey oluşmaktadır. Ve ülkeyi Kaddafi rejiminin sonuna kadar yönetmiştir. Bu kurum adaletten, eğitime, kamu düzenine ve finansa kadar birçok alanda tam yetkili mercii konumuna yükselmiştir. 1979'da ise Devrim Konseyi kurulmuş böylece yönetim çift başlı bir yapıya bürünmüştür. Bir tarafta halk konseyleri yönetim yetkisini suni bir şekilde yürütürken, Kaddafi kendisine yakın kimselerden oluşan askeri ve istihbarat işlerini yöneten elit bir yönetim kadrosu oluşturmuştur⁴¹.

Kaddafi, halk konseyleri tarafından yönetilen belediyelerden oluşan üçüncü dünyacı Cemahiriye sistemini ise 1977 yılında kurdu. 2 Mart 1977'de yönetimden ayrıldığını ve artık egemenliğin halk otoritesinde olduğunu belirtti. Bu dönemde kurmuş olduğu Halk konseyleri, anarşizmin katılımcılığını andırıyordu. Konseye seçimle gelinmiyor, doğrudan katılımdan bahsediliyordu. Ama gerçek anlamda bir yönetim gücü bulunmuyordu. Genelde belirleyici olan devrim konseyinin istekleriydi. Ne meclis ne mebus ne de düzenli bir bakanlar kurulu vardı. Kaddafi'ye göre demokrasi kötüydü, bunun içinde Cemahiriye sistemi doğrudan demokrasiyi temsil ediyordu. Fakat petrol kaynaklarının ve gelirlerinin tamamını kullanma yetkisine sahip olan Kaddafi'yi hiçbir kontrol mekanizması denetleyemiyordu. Ülkedeki halk komitelerinin liderleri, genel olarak Kaddafi'yle aynı kabileden gelen kişiler arasından seçiliyordu. Ayrıca devrim komitesi üyeleri, ülkenin her bölgesinde devrimi ve Kaddafi'nin fikirlerini yaymak zorundaydılar. Komite üyeleri güç kazanmaya başladığında komiteden tavsiye ediliyorlardı. Kaddafi kendisine bağlı olan üyelere ise çok iyi davranıyordu. Bu üyeler genelde Kaddafi tarafından destekleniyor ve yurt dışındaki halk bürolarında, bankalarda ve resmî kurumlarda görevlendiriliyorlardı.

Devrim Komitesinin kurmuş olduğu devrim mahkemeleri sonucunda birçok haksız

39 Dirk Vandewalle, A History of Modern Libya (Cambridge: Cambridge University Press Second Edition, 2012), 60-61.

40 Alı Abdullatif Ahmıda, Forgotten Voices: Power and Agency in Colonial and Postcolonial Libya (New York: Routledge, 2005), 78-80.

41 "Seta Raporu Batı ve Kaddafi Makasında Libya" (Ankara: Seta Yayınları, No:3, Mayıs 2011), 9-10.

tutuklama ve infaz gerçekleştirilmiştir. Böylece rejimin güvenilirliğini tehdit edecek girişimler önlenmek istenmiştir. Fakat ilerleyen dönemde devrim mahkemelerinin yapmış olduğu keyfi tutuklamalar halkın tepkisini çekince bu devrim konseylerinin yetkileri azaltılmış bunun yerine Kaddafi'ye daha bağımlı devrim muhafızları kurulmuştur. Ayrıca Kaddafi bu dönemde Cemahiriyye' de kendisine bağlı kabileleri destekleyerek kabileleri birbirlerine karşı kıışkırtmış böylece kuralların ve kurumların desteklediği bir devlet yapısı yerine zayıf bir devlet yapılanması oluşturmuştur.⁴²

Kaddafi'nin Sirte'deki kendi kabilesi olan Kaddafa kabilesi ile Beni Valid eyaletindeki Warfatla kabilesi ile Magarha kabilesi ülkenin en etkin kabileleri olmuşlar, diğer kabilelere karşı ortak hareket etmişlerdir. Ve diğer kabilelerin güçlenmesini önlemeye çalışmışlardır. Aynı zamanda bu kabilelere mensup kişiler devlet kademelerine kolayca yerleştirilmiş ve yönetimde etkin şekilde yer almışlardır.⁴³ Bunun yanında ülkedeki Berberilerin kendi dillerinde ve kültürlerinde eğitim hakkı verilmemiş kültürleri üzerine baskı kurulmuştur. Ayrıca devrim subayları Sufizmi devrim dışı ilan etmişler bu durumda Selefilğin bölgede yayılması üzerine Kaddafi bölgede kendisine düşman olarak gördüğü Suudi Arabistan'ın etkinlik kazanmasını önlemek için tekrar Sufizm' in etkinlik kazanmasına çalışmışlardır⁴⁴.

Kaddafi 1979 yılına geldiğinde ülke içerisindeki gücünü iyice pekiştirmişti. Ordu içerisinde Hizbu't-Tahrir'le ilişkisi olduğu saptanan 10'dan fazla subay idam edildi. Darbe yapacağından çekindiği için orduyu dağıttı ve yerine Afrika ülkelerinden getirilen aylık 2.500 dolar verilen 50 bin kişilik bir ordu kurdu. 1980-87 yılları arasında Libya dışına kaçan 25 Libyalı muhalif önder suikasta uğradı. 1996 yılında Ebuslim hapishanesinde 1270 kişi katledildi. Aynı zamanda Kaddafi'nin iktidarda bulunduğu 42 yıl içerisinde 45 bin kişi kayboldu. Ülkedeki İslamcılar arasında ise Kaddafi rejimine en muhalif kesim *İhwan-ı Müslimin* idi. Kaddafi döneminde birçok üyesi tutuklanmış ve idam edilmişti. Aynı zamanda liderliğini Abdülkerim Belhac'ın yaptığı Değişim İçin Libya Hareketi Kaddafi ile sıkı bir mücadeleye girmiş özellikle 1990'lı yıllarda sempatizanları öldürülmüş veya sürgüne gönderilmişti. Hizbu't Tahrir'in de Kaddafi döneminde birçok üyesi hapsedildi ve idam edildi. Bunun yanında Davet ve Tebliğ grubunun liderleri yurtdışında suikasta

42 Dirk Vandewalle, "The Libyan Jamahiriyya since 1969", In D. Vandewalle, (Ed.), Qadhafi's Libya, 1969-1994 (New York: St. Martin's Press, 1994), 200-210; Mehmet Ercan Baltalı, Libya'da Kaddafi Dönemi: Yönetim Tarzı ve Yarattığı Sorunlar (Malatya İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 22.

43 Mohamed Eljarh, "Libya's Fight for the Rule of Law," Foreign Policy, April 4, 2013. As of January 22, 2014: http://transitions.foreignpolicy.com/posts/2013/04/04/libya_s_fight_for_the_rule_of_law. (Ulaşım Tarihi: 15.06.2019).

44 Christopher S. Chivvis, Jeffrey Martini, "Libya After Qaddafi Lessons and Implications for the Future", Rand Corporation, California, 2014. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR577.html. (Ulaşım tarihi: 10.07.2019).

uğramışlardı⁴⁵.

İslami muhalefetin yanında, son 15 yıldır yaşanan ekonomik problemler ülkede huzursuzluğun artmasına sebep oluyordu. Özellikle bazı kesimler ülke ekonomisini bitmek tükenmek bilmeyen bir krize sokan politikaları sorguluyorlardı. Özellikle dış politikada Kaddafi'nin sergilemiş olduğu düşmanca ve bilinçsizce tutum ülkeyi adeta kapalı bir kutu haline sokmuştu. Ülke uluslararası arenadaki terörist faaliyetleri sonucunda uluslararası ambargolara maruz kalmıştı. Ayrıca Libya'nın petrol gelirlerinin Kaddafi tarafından hesapsızca ve kendi yandaşlarına yarayacak şekilde kullanılması ekonomik problemleri artırmış, refahın yeterince yayılamaması sonucunda da işsizlik, yoksulluk gibi sosyal problemler artmıştı⁴⁶.

Sonuç olarak; son 20 yıldır Libya toplumunda resmi ve gayri resmî kurumların yapılarında birçok değişiklik oldu. Ülkede değişmeyen tek şey, ülkenin tek güç kaynağı General Kaddafi ve onun yakın çevresiydi. Ülkede Kaddafi'nin ürettiği politikalara karşı hiçbir muhalefetin oluşmasına izin verilmedi. Oluşmaya çalışılan muhalefet ise hain olarak yaftalanıyor ve yok ediliyordu. Muhalefetin olmayışı, insan haklarından ve özgürlüklerden yoksun bir yönetim, ekonomik buhranlar ve diğer etkenler artık bir değişimin olacağını haberini veriyordu. Beklenen bu değişim ise Arap isyanlarıyla vücut buldu.

Sonuç

Kuzey Afrika'nın iki önemli ülkesi Fas ve Libya geçmişten gelen geleneksel bağlarla kabile ve klanların egemen olduğu bir sistemle yönetilmişlerdir. Kuzey Afrika bölgesinin birçok devletin egemenliğine girmesi ve ilerleyen dönemde bölgeye Arap akınlarının olması bölgenin demografik yapısında birçok değişiklik meydana getirmiştir. Bölgenin Memluk ve Osmanlı Devleti'ne geçmesi sonrasında ise bölgede Dayı ve Beylerin egemenliğinde görece özerk devlet yönetimleri kurulmuştur. Çalışmamızı ilgilendiren 19. yüzyılda ise bölgeye Avrupalı güçlerin girmesi ile Fas'ın bazı bölümleri İspanya ve Fransa tarafından kantonlara bölünmüştür. Daha sonra Fas'ta Fransa'nın manda yönetiminde bir monarşi kurulduğu anlaşılmaktadır. Libya ise İtalyan işgali sonrasında direniş hareketleri 1934 senesine kadar sürmüş, ilerleyen dönemde Senusi hanedanının kabileler üzerinde etkin gücü ile bir siyasi birlik kurabilmiştir. Manda yönetimleri sırasında valilikler tarafından yönetilen bu iki ülkede, dönemin konjonktürüyle alakalı olarak bağımsızlıktan sonra monarşiye dayalı, ulus milliyetçiliğinin egemen olduğu ve dini aidiyet duygusuyla zenginleştirilmiş birer teokratik hanedanlık kurulmak istenmiştir. İki ülke her ne kadar birbirinden farklı görünseler de monarşilerin hazreti Muhammed'in soyuyla kurmak istediği bağ yönetimin meşruiyet kazanmasını sağlamış ve ülkeyi oluşturan farklı grupların bir araya gelmesinde önemli bir çimento görevi görmüştür.

İki ülkenin manda yönetiminden sonra kurduğu siyasi yapılar da her ne kadar bağımsız görünse de Avrupalı devletlerin isteklerine göre şekillenmiştir. Özellikle İngilizlerin Libya kralına verdiği destekler, Fransa'nın Fas'ta istediği kralı tahta geçirmesi bu ülkelerde üstü kapalı imtiyazlarını devam ettirme çabasıyla ilgilidir. Fas özelinde manda yönetiminden sonra

45 Türkmen, 166-169.

46 Kaddafi Döneminde Dış ilişkileri incelemek için bkz: El-Kihya, 197-227.

Kral Muhammed'in izin verdiği ölçüde siyasi ve demokratik düzenin oluşmaya başlaması, yönetimde kendi adamlarının egemen olduğu küçük bir oligarşik yapıya dönüşmüştür. Demokratik partilerin ve anayasal sistemin sözde kaldığı bu yapıda ilerleyen dönemde Kral Muhammed'in tüm gücü elinde topladığı ve muhalif hareketleri baskı ile sindirdiği bir yönetim şekli oluşmuştur. Yukarıda anlattığımız gibi kendi iktidarını sağlamlaştırmak için zamanla bütün yetkileri oğlunda toplayarak siyaset sahasında tek gücü elinde toplamış ve rejimine muhalif gördüğü siyasi yapıları tasfiye etme yolunu seçmiştir. Fakat daha sonra bu politikaların sürdürülemezliğini anlamış ve demokratikleşme çabalarına destek vererek yeni bir politika sergilemeye başlamıştır. Kendisinden sonra reformları devam ettiren oğlu VI. Muhammed ise sosyal politikalara önem vererek var olan huzursuzlukları engellemeye çalışmıştır.

Libya'da ise Manda yönetiminden sonra Senusi Hanedanlığının elinde bulunan yönetim çeşitli kabile ortaklıklarıyla yürütülmeye çalışılmış, fakat tam bir bütünleştirici yönetim sistemi sağlanamadığından bir rejim değişikliği yaşanmıştır. O dönemde Nasır'ın tam bağımsızlık hareketinden etkilenen subaylar tarafından Arap milliyetçiliği, ulusal öğelerin vurgulandığı, sosyalizm ağırlıklı kurulmaya çalışılan yeni düzen, Kaddafi'nin ütopyik siyasi teoremleri sonucunda erozyona uğramıştır. Bu dönemde yeşil kitabı yayımlayan, doğrudan demokrasiyi savunan ve Cemahiriyye adında yerel yönetimlerin etkili olduğu bir sosyalizme dayalı bir yapı oluşturan Kaddafi, zamanla bu ideolojilerin dışına çıkarak ülkede kendisinin kabilesine dayalı oligarşik bir sistem kurmuştur. Orduya ve kamu makamlarına kendisinin veya ona yakın kabilelerin üyelerine atayan Kaddafi, ülkenin zengin petrol gelirlerini dilediği gibi kullanmıştır. Fakat her ne kadar petrol gelirleri sayesinde birçok sosyal yardım yapmış olsa da zamanla ülkesini dünya da yalnızlaştıran politikalar izlemesi yüzünden ülkesi tam olarak kalkınamamış, gelirler tabana yayılamamıştır. Ayrıca ülkedeki muhalif kesimi oluşturan berberiler, İslamcılar ve diğer grupların etkili bir siyasi faaliyet yürütmelerine izin verilmemiştir. Nitekim Arap Baharı sürecinde de düşman olduğu bu muhalif gruplar tarafından iktidardan düşürülmüştür. Bugüne baktığımızda iç çatışmaların yaşandığı Libya demokratik bir kültürün olmadığı ve kabile yapılarının hala etkin olduğu bir ülke olarak göze çarpmaktadır. Arap Baharı sürecinde Fas'ta ise her ne kadar geçmişte baskıcı ve totaliter bir görünüm sergilese de ülkenin son kralı 6. Muhammed'in bazı reformlar yapması ve demokratik gelişimin önündeki engelleri kaldırmak için yapmış olduğu çabalar bu ülkede bir devrime yol açmamıştır.

Kaynakça

- Abdallah, Laroui. The History of the Maghrib. New Jersey: Princeton, 1977.
- Abun-Nasr, Jamil. A History Of The Maghrib. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Ahmida, Alı Abdullatif. Forgotten Voices: Power and Agency in Colonial and Postcolonial Libya. Newyork: Routledge, 2005.
- Bianco, Mirella. Gaddafi Voice From The Desert. Paris: Edition Stock, 1975.
- Baltalı, Mehmet Ercan. "Libya'da Kaddafi Dönemi: Yönetim Tarzı ve Yarattığı

Sorunlar”. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Cambon, Henri. *Histoire Du Maroc*. Paris: Librairie Hachette, 1952.

Cohen, Mark I-Hahn, Lorna. *Morocco Old Land New Nation*. London: Pall Mall Press, 1966.

El-Kihya, Mansur Ömer. *Libya'nın Kaddafi'si*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2011.

First, Ruth. *Libya The Elusive Revolution*. New Zealand: Penguin African Library, 1974.

Howe, Marvine. *Morocco The İslamic Awakening and Other Challenges*. London: Oxford University Press, 2005.

Karasapan, Celal Tefik. *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*. Ankara: Resimli Posta Matbaası Ltd. Şirketi, 1960.

Karcı, Erol. *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fransa'nın Tunus'u İşgali*. Ankara: Gazi Üniversitesi SBE Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Kavas, Ahmet. “İdrîs I”. *İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXI., (2000): 481-483.

Khadduri, Majid. *Modern Libya A Study in Political Development*. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963.

Legendijk, Joost-Wiersma, Jan Marinus, *Avrupa'nın Müslüman Komşuları*. İstanbul: İletişim Yayınları,

Morsy, Magali. *North Africa 1800-1900 A Survey From The Nile Valley To The Atlantic*. London: Addison-Wesley Longman Ltd, 1984.

Şıvgın, Hale. *Trablusgarp Savaşı ve 1911-12 Türk-İtalyan ilişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.

Tozy, Muhammed. “Champ Et Contre Champ Politico-religieux au Maroc”. *Marseille: These pour le Doctorat d'etat en Science Politique, Universite de Droit, d'Economie et de Sciences d'Aix-marseille*, 1984.

Trout, Frank E. *Morocco's Saharan frontiers*. Geneva: Librairie Droz, Vol. 1., 1969.

Vandewalle, Dirk. “The Libyan Jamahiriyya since 1969”. In D. Vandewalle, (Ed.), *Qadhafi's Libya, 1969-1994*, New York: St. Martin's Press, 1994.

Vandewalle, Dirk. *Libya Since Independence Oil And State Building*. London: Cornell University Press, 1998.

Vandewalle, Dirk. *A History of Modern Libya*. Cambridge: Cambridge University Press, Second Edition, 2012.

William, Zartman-William, Mark Habeeb. *Policy and Society in Contemporary North Africa*. San Francisco: Westview Press, 1993.

WRİGHT, Jack. *Libya: A Modern History*. London: Croom Helm, 1981.

İnternet Kaynakları

Eljarh, Mohamed, “Libya’s Fight for the Rule of Law,” Foreign Policy, April 4, 2013. As of January 22, 2014: http://transitions.foreignpolicy.com/posts/2013/04/04/libya_s_fight_for_the_rule_of_law.

Christopher S. Chivvis, Jeffrey Martini, Libya After Qaddafi Lessons and Implications for the Future, Rand Corporation, California, 2014. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR577.html. (Ulaşım tarihi: 10.07.2019).

“Seta Raporu Batı ve Kaddafi Makasında Libya”, Seta Yayınları, No:3, Ankara, Mayıs 2011.

Doç. Dr.
Kadir KASALAK

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
kadirkasalak@sdu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6843-5866>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
08/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.749585>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Havza'da Mustafa Kemal Paşa- Rus Albayı Semen Mihailoviç Budienni Görüşmesi

*The Meeting in Havza between Mustafa Kemal Pasha- Russian
Colonel Semen Mihailoviç Budienni*

Öz

Milli Mücadele'nin ilk günlerinden itibaren Türk aydın ve idarecileri İtilaf Devletlerinin Osmanlı topraklarını işgalleri karşısında çeşitli kurtuluş çareleri düşünmüşlerdir. Ancak, Mustafa Kemal Paşa, ülkenin işgalden kurtuluşunun ancak silahlı bir direnişle mümkün olabileceği görüşünden hareketle Bolşevik Rusya'dan destek alma amacındadır. Bunun nedenlerinden birincisi; Bolşevik Rusya'nın liberal olmayan yeni yönetim anlayışı ve emperyalizme karşı duruşudur. İkincisi, Milletler Cemiyetinde yer almamasıdır. Üçüncüsü, Sosyalist Cumhuriyetlerin henüz oluşmamış olmasıdır denilebilir. Bolşevik Rusya, daha sonraki adıyla Sovyetler Birliği, çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin içinde faaliyet gösteren Milli Mücadelecileri nasıl "Bolşevikliğe" ikna ederim çabasıdadır.

Bolşevik Rusya, bu amacına ulaşmak için Anadolu'daki milliyetçilerle irtibat kurmuştur. Bu ilişkinin, yeni rejimin Türkiye'de kurulması Rusya'nın Batı'ya karşı bir zaferi olacaktı. Ayrıca o dönemde İngilizlerin oluşturduğu "Kafkas Seddi'ni yıkarak Güneyden yapılan ablukayı kaldırmak idi. Bolşevik Rusların bu konuda ilk teması Mustafa Kemal ile Havza'da olmuştu. Bu görüşmede; "Miralay Budienni, Mustafa Kemal'e Bolşevik Rusya'nın silâh ve cephane ile para yardımını vadeliyor, buna mukabil müşterek düşmanları olan İtilâf Devletlerine karşı, Türkleri mücadeleye davet ediyordu. Bu makalede, Mustafa Kemal Paşanın Rus Albayı Semen Mihailoviç Budienni ile görüşmesi ve istekleri ile Bolşeviklerin Türkiye'deki rejimi değiştirmek için nasıl bir çaba sarf ettikleri tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Havza görüşmesi, Bolşevik, Miralay Budienni, Mustafa Kemal, Milli

*Türk Tarih Kurumu ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi iş birliğiyle 11-14 Haziran 2019 tarihleri arasında Samsun'da düzenlenen "100. Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumunda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

ATIF: KASALAK Kadir, "Havza'da Mustafa Kemal Paşa- Rus Albayı Semen Mihailoviç Budienni Görüşmesi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (709-720)

CITE: KASALAK Kadir, "The Meeting in Havza between Mustafa Kemal Pasha- Russian Colonel Semen Mihailoviç Budienni", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (709-720)

mücadele.

Abstract

From the first days of the National Struggle, turkish intellectuals and administrators thought over various ways of liberation against the occupation of the Ottoman lands by the allied powers. The aim of Mustafa Kemal was focused on how they could get help and support from Bolshevik Russia with reference to the view that the country could only be liberated with an armed resistance. The first reason of this was the new non-liberal regime of Bolshevik Russia and its stance against imperialism. Another reason was that Bolshevik did not take part in the League of Nations. Thirdly, it could be said that Socialist Republics had just started to form. Bolshevik Russia, later called the Soviet Union tried to persuade the followers of National Struggle to Bolshevism who got into the act in the decadent Ottoman State. Bolshevik Russia contacted the nationalists in Anatolia to achieve this goal. This relationship had great importance for Bolshevik Russia. Because the establishment of the new regime in Turkey would be a victory of Russia against the West. Also, Russia would remove the blockade made from the south by destroying the Great Wall of the Caucasus formed by the British at that time. The first contact of the Bolshevik Russians with Mustafa Kemal was in Havza. In this meeting, Miralay Budienni pledged Mustafa Kemal the help of Bolshevik Russia concerning armament and monetary aid, and in return for this help he invited the Turks to fight against the common enemy, the Allied Powers. In this paper, Mustafa Kemal Pasha's meeting with Russian Colonel Semen Mihailoviç Budienni and the Bolsheviks' efforts to change the regime in Turkey will be discussed.

Keywords: *Havza Meeting, Bolshevik, Colonel Budienni, Mustafa Kemal, National struggle*

Giriş

Mondros Ateşkes Antlaşması (30 Ekim 1918) sonrası Osmanlı Devleti topraklarının İngilizler tarafından işgale başlanmasıyla yeni bir dönem başlamıştır. 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansında alınan tek yönlü kararlar ile bu işgallere Fransızlar, İtalyanlar ve İngilizlerin destek ve teklifiyle Yunanlılarda dâhil edilmiştir. Özellikle 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e çıkarılması Türk Milletinin sabrını taşıran son damla olmuştur. Türk aydın ve idarecileri, bu işgallerden kurtuluş için çeşitli çareler aramaya başlamışlardır. Paris Barış Konferansında, "Milletler Cemiyeti Misakının 22. Maddesine "*manda sisteminin*" konulması en çok tartışma konularından birisi olmuştur. Konferansta İngilizler tarafından Amerika Birleşik Devletine "*Ermenistan mandası*" teklif edilmiş ve konuyu araştırmak maksadıyla ABD Genelkurmay başkanı General Harbour'd'un başkanlığında 52 kişilik bir heyetle Anadolu gezisine başlaması, konuyu iyice alevlendirmiştir.

Bu dönemde işgallerden kurtuluşu, bir silahlı direnişi örgütlemekte gören Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları; İngiliz himayesi veya Amerikan mandasından yana bir

tavır koymazken, Bolşevik Rusya'dan destek sağlama yolunu tercih etmişlerdir. Paris Barış Konferansına Rusya çağrılmadığı için de Rus mandası gündeme gelmemiştir. Ama Rusya'nın rejimini benimsemek suretiyle, Rusya'nın yardımının sağlanacağını böylece içinde buldukları durumdan kurtulacakları ümidini taşıyanlar olmuştur. Sovyetler Birliği' de Türkiye'de kendi rejimini benimsemiş bir devlet kurulmasını istemiştir. Bir başka ifade ile "...Ruslar; devrimlerini ihraç etmeyi düşündükleri batıdan ümitlerini keserek, ihraç sahası olarak doğuya dönmüşlerdi. Milli mücadele sırasındaki resmi ya da resmi olmayan görüşmelerde yardım gündeme geldiğinde "Anadolu'nun Bolşevikleştirilmesini pazarlık konusu yapmayı göz ardı etmemişlerdir." 2

Sovyetler Birliğinin, 1917 Ekim Devrimi ile başlayan iç savaşı, 1920 sonlarına doğru Kafkaslara hâkim olma, 1922 sonbaharında Sibiry'a'nın Japonlardan Sovyetlere geçmesiyle son bulmuştur.³ 8 Ağustos 1918'de İngilizlerin Bakü'yü işgali ve ardından Bakü ve Batum'da kurdukları karargâhlar sayesinde hem Bakü-Batum demiryolu, hem de Karadeniz'den Hazar denizine kadar uzanan bir bölgeyi denetimleri altına almışlardır.

"Kafkas seddi" adı verilen; "bu "set" le bir yandan Karabekir komutasındaki birliklerin Kafkaslardaki ilerleyişine son veriliyor, öte yandan Bolşevikler enerji kaynaklarından yoksun bırakılarak, olası yayılmaları engelleniyordu. Üstelik İngilizlerin Boğazları işgal etmeleri sonucu güneyden Beyaz Ordu'ya yapılacak yardım Bolşevikleri güç durumda bırakabilecekti. Ama İngilizler bölge Devletleri (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) arasında anlaşmazlıklara engel olamadılar. Buna birde General Denikin'in Beyaz Ordusunun bölgeyi denetim altına alma girişimi ve iç politikada yükselen muhalefet eklenince İngilizlerin bölgede daha fazla kalamayacakları ortaya çıktı. Böylece İngiliz birlikleri Mart 1919'da bölgeden çekilmeye başladılar." 4

Sovyetler Birliği doğal olarak bu amacına ulaşmak için, Anadolu'daki milliyetçilerle irtibat kurmuştur. Bu ilişkinin esasen Sovyetler içinde önemi büyüktü, çünkü yeni rejimin Türkiye'de kurulması Sovyetlerin batıya karşı bir zaferi olacaktı.

1. Bolşevik Rusya ile Milli Mücadelecilerin İlk Temasları ve Mustafa Kemal Paşa Albay Budienni Görüşmesi

Sovyetler 'in ilk teması Mustafa Kemal'le Havza' da olmuştu. Hüsamettin Ertürk Havza'daki bu görüşme hakkında şu bilgileri vermektedir:

- 1 Resmi olarak, "Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti" (RSFSC),1917 Ekim devriminden sonra 31 Aralık 1922'ye kadar kullanılmamıştır. Bu tarihten sonra SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) adı kullanılmıştır.(Bakınız: *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Editör: Baskın Oran) C.I:1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.155.)
- 2 İhsan Tayhani, "Tarihte Türk-Rus İlişkileri (1878-1923), *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:22, İzmir 2007, S.148.
- 3 Funda Keskin, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Editör: Baskın Oran) C.I:1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.157.
- 4 Erel Tellal, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Editör: Baskın Oran) C.I:1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.166.

“Miralay Mustafa Kemal’e Bolşevik⁵ Rusya’nın silah ve cephaneye ile para yardımını vad ediyor; buna mukabil müşterek düşmanları olan İtilaf devletlerine karşı, Türkleri mücadeleye davet ediyordu. Budiyeni’nin istekleri yalnız bu kadarla kalsa idi. Mustafa Kemal Paşa, çoktan razı olacak müzakerelerinde uzun sürüp gitmesine mahal kalmayacaktı. Fakat Rus miralayının dilinin altında bir şey vardı. Nitekim pek az sonra da baklayı ağzından çıkarmış oluyordu. Miralay Budiyeni, Mustafa Kemal’e şöyle sormuştu:

“-Acaba General Hazretleri, Anadolu’da kurulacak hükümet için nasıl bir rejim düşünüyorlar? Mustafa Kemal, muhatabının maksadını pek güzel anlamış ve hemen şaşırmadan cevabım vermişti: - Tabii Sovyetlerin Şuralar Cumhuriyetine benzer bir hükümet tarzı! ...

Yani Bolşevikliğin prensipleri üzerine kurulmuş bir cumhuriyet değil mi Generalim? ...

-Öyle olacak, devlet sosyalizmi dersek, daha doğru söylemiş oluruz. Yalnız sosyalizm, içtimai sahada hüküm süren bir tarzdır; biz sizin komünizmi de gözden geçirmenizi istiyoruz. Ancak büyük komşunuz Rusya o zaman size elinden gelen yardımı yapacaktır. Mustafa Kemal Paşa, Miralay Budiyeni’nin peşinen söz almağa çalıştığını görüyor; kendisi için tutulacak yolda bu müzaherete muhtaç olduğunu da unutmuyordu... “⁶

Budienni daha sonra Ermenilere yüz vermeyeceklerini, Anadolu’ya filli yardım edeceklerini belirtmişti. Ama şartlarının başında,

“Padişahlığı, hilafeti lağvedip, komünistliğin ilanı geliyordu.⁷ Budiyeni’nin bu teklifine Mustafa Kemal’in cevabı ise şöyleydi: “ - Aziz miralayım, buyurduğunuz işler, şimdi tasavvur eylediğiniz kadar kolay değildir. Padişahlık müessesesi esasen zayıflamıştır, yıkılmak üzeredir. Hilafet için biraz daha sabırlı, hatta biraz daha dikkatli olmak lazımdır. Arkamızda bir de İslam âlemi vardır.

5 “Bolşevikler, Rus Demokrat İşçi Partisinde (RSDİP) Lenin’in önderlik ettiği gruptur. Partinin 1903’te yapılan ikinci kongresinde yalnızca profesyonel devrimcilerin parti üyesi olarak kabul edilmesinde ısrar eden Lenin ve taraftarlarının merkez komitesinde ve partinin yayın organı olan İskra’nın (“Kıvılcım”) yazı kurulunda çoğunluğu ele geçirmeleri ile Bolşevik (“çoğunlukta olanlar”) adını aldılar. Batı Avrupa tarzı sosyal Demokrat bir kitle partisini savunan karşıtları da “azınlıkta kalanlar” anlamına gelen Menşevik adıyla anılmaya başlandı.

1903 Kongresinden sonra iki grup arasındaki ayrılıklar giderek büyüdü. Karl Marx’ın kesintisiz ve aşamalı devrim tezini Rusya koşullarına uygulayan Lenin, böyle bir devrime işçi sınıfının liderlik edebileceği görüşünü geliştirdi. Menşevikler ise liberal, kapitalist bir rejim kurulmasını ve bu yolla üretici güçlerin iyice geliştirilmesini istiyorlar ve bunu sosyalist bir toplum kurulmasının kaçınılmaz öncülü sayıyorlardı.

Menşevikler devrim sonrası yasal bir muhalefet oluşturmaya çalıştırlarsa da iç savaş ve dışarıdan müdahale koşulları keskin bir kutuplaşma yarattı. 1922’de Menşevik muhalefet bastırıldı ve birçok Menşevik sürgüne gönderildi.” Bakınız: Funda Keskin, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Editör: Baskın Oran), c.I:1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.156.

6 S.Nafiz Tansu,(Anlatan; Hüsamettin Ertürk) *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1969, s.346- 347.

7 *A.g.e.*,s.348. Rusya Anadolu’daki Milli mücadele hareketi başlamadan önce Türkiye’nin durumu ile ilgilenmiştir.5 Mart 1919’da kurulan III. Enternasyonal 1 Mayıs günü “Dünya işçilerine “yayınladığı bildiride Türkiye’nin işçi, asker ve köylülerine ayrı bir yer ayırmış ve Anadolu’daki müdafaa-i hukuk cemiyetlerini kastederek başlattıkları ihtilali başarımlarını ve “kendi kızıl ordusu” ile “İşçi asker ve köylü Sovyetlerini” kurmalarını istemişti, (Yusuf Sarımay, “Milli Mücadele’de Türk Sovyet Münasebetleri”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1986,S.1.,s.202. Daha geniş bilgi için; Yerasimos Stefanos,*Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadele’ye*, İstanbul 1979,s.130-133).

Bunu da hesaba katacağız. Onların müzaheretini bizim için elzemdir. İngilizleri ancak bu sayede yerlerinde tutacağız. Komünistliği ilan etmek de bugün için imkânsızdır. Evvela davayı memleketi anlatmak lazımdır. Şimdi bizim tek bir hedefimiz vardır. O da harbi, mücadeleyi kazanmak, istilayı ortadan kaldırmaktır. Zaferi kazandığımız zaman, şartlarımızı daha sakin ve rahat bir ruh haleti için de düşüneceğiz! ... ”⁸

Havza görüşmesinin Mustafa Kemal’e büyük yardımı olmuş, Budienni; Lenin, Stalin ve Troçki’ye etkide bulunmuş, bu etkileme sonucu Mustafa Kemal Rusya’dan daha çok yardım alabilmiştir.

Bu görüşme ile ilgili farklı görüş ve kanaatlerin olduğunu da belirtmemiz gerekir. Görüşmenin gizli olması da farklı isimlerin zikredilmesindeki temel nedenlerden birisidir. Bu konu ile ilgili olarak, Mehmet Perinçek “Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri” adlı eserinde konuya geniş yer verirken şunları yazmaktadır: “Mustafa Kemal ile görüşen yetkili, Budyonni değil, fakat Budu Mdivani olabilir. Budu Mdivani ismi aktarılırken daha ünlü olduğu için Budyonni olarak anlaşılmış veya Ertürk’ün hatıratında öyle kalmış olabilir. Budu Mdivani uzun yıllar Kafkaslarda görev yaptı ve 1919 yılında Kafkasya’daydı. 15 Aralık 1920’de Sovyet elçisi olarak Türkiye’ye atandı. Türkiye’yi iyi tanıyan ve daha sonraki yıllarda da Sovyet Rusya’nın Türkiye ilişkilerinde görev alan Budu Mdivani’nin yetki verilerek Havza’ya gönderilmiş olması mümkündür.”⁹ Ancak, Hüsametdin Ertürk’ün anlattıklarının doğru olabileceği noktasında pek çok araştırmacının fikir birliğinde olduğunu yine Perinçek teyit etmektedir.¹⁰ Burada önemli olan hususun, şahıs olarak kiminle konuşulduğundan ziyade yapılan görüşmelerin hangi maksatla yapıldığı ve içeriğinin ne olduğudur.

2. Bolşevik Rusya’nın Türkiye’yi Bolşevik Yapma Çabaları

Yukarıda sözünü ettiğimiz görüşmeden de anlaşılacağı gibi Bolşevik Rusya’nın gerçekleştirmek istediği; “Dünya proleter ihtilalinde Türkiye’yi bir vitrin olarak kullanmaktı. Bu yüzden bu görüşme ve ilişkiye büyük önem vermiştir. Orta-Doğu ve Asya’da sanayileşme olmadığı, dolayısıyla yoğun işçi kitlesi bulunmadığı için buralarda komünist ihtilalin öncülüğünü, köylüler ve bağımsızlık mücadelesi yürüten “milliyetçi burjuvazi” yapacaktı. Doğu da milli kurtuluş hareketleri gerçekleştiği takdirde Batı’nın sömürgeleri elinden çıkaracağından batı kapitalizmi yıkılacak Doğu’da ve Batı’da bütün ülkelerde komünist rejim kurulmuş olacaktı. Ruslar, Anadolu’daki Milli Mücadele hareketine bu açıdan bakıyordu. Mustafa Kemal’in Havza’da Rus Albayı Semen Mihailoviç Budienni ile görüşmesinden sonra, Milli Mücadele’nin ileri gelenleri arasında Sovyet yardımı, Bolşeviklik konularında yazışmalar sürmüştür. Hüsrev (Gerede) Bey, 7 Haziran 1919 tarihli Kazım Karabekir’e yazdığı mektupta

8 A.g.e.,s.378.

9 Mehmet Perinçek, *Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s.35.

10 A.g.e., s. 28-32

“ülkenin kaderinden sorumlu olanların Bolşeviklerle resmi ilişkiler kurarak onların prensiplerini öğrenmeleri ve bunlar; İslam ülkelerine, Türk inanç ve geleneklerine aykırı değilse bunları tatbik edip etmememe konusunda kesin bir karara varmaları gerektiğini belirtiyor; işgal devletlerine karşı direnmek için Ruslardan silah ve malzeme sağlanmasını istiyor ve bu amaçla ortak bir sınırın gerekliliğini belirterek böyle bir sınırın Bolşeviklerin Kafkasları işgaliyle sağlanabileceğini” belirtiyordu.¹¹

Amasya Toplantısında da aynı konu üzerinde durulurken, Kazım Karabekir’e göre; “Bolşeviklik İtilaf devletlerine karşı Türklerin elinde bir tehdit silahı olabilirdi, fakat Türkiye Bolşevik olursa büsbütün ayaklar altında, karışıklık, kan ve ateşler içinde kalabilirdi.”¹² Gerçekte Mustafa Kemal, Bolşeviklikle değil, Bolşevik hükümeti ile ilişki kurmak istiyordu.¹³ Mustafa Kemal Erzurum kongresini açış konuşmasında Rusya’ya övgüyü ihmal etmemişti.¹⁴ Sivas Kongresinin bitiminden iki gün sonra, Sovyet Dışişleri “Müslüman yakın Doğu Dairesi” başkanı Neriman Nerimanov imzası ile “Türkiye İşçi ve Köylülerine” bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride; “Anadolu Milli Mücadelesine Rus işçiler ve köylülerin hükümetinin kardeşlik elini uzatacağı.” belirtiliyordu.¹⁵ Ama bu bildiriye Heyet-i Temsiliye tarafından kulak asılmamıştır. Bu arada Ömer Lütfü Bey Bakü’ye, Fuat Sabit Bey ise Moskova’ya gönderilmişti. Aynı günlerde bir Rus temsilcisi İstanbul’da temaslarda bulunmuştu. Bunun üzerine Halil Paşa Sovyetlerle temas sağlamak ve yardım etme amacıyla Kafkasya’ya oradan da Moskova’ya giderek, Karahan ve Çiçerin’le görüşür. Anadolu’daki durumu anlatan Halil Paşa 1920 yılı başlarında Sovyetler ‘den bir miktar silah, cephane ve para yardımı temin eder.¹⁶ Sovyetler Birliği’nin faaliyetleri yanında Anadolu’da Milli Mücadele hareketini yürütenler Sovyetlerle işbirliği konusunda aşağı yukarı hem fikirdirler.

Mustafa Kemal’in 26 Nisan 1920’de çektiği telgraftaki istekleri de bunu apaçık göstermektedir. 26 Nisan 1920’de Lenin’e çektiği telgrafta Mustafa Kemal;

“Emperyalist hükümetler aleyhine, bunların esareti altındaki insanları kurtarmak için Sovyetlerle işbirliği yapmayı ve Sovyetler Menşevik Gürcistan’a karşı harekete geçerse, Türkiye’nin de Azerbaycan’ı Bolşevik zümresine sokmayı kabul ettiğini bildirmekte ve “müşterek mücadele için kuvvetlerimizi teşkilatlandırmak üzere para ve silah yardımında” bulunması istenmekteydi.¹⁷ Ayrıca mektupta Mustafa Kemal’in şu isteklerde de bulunduğu da yer verilmiştir.¹⁸

11 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1969,s. 60-61.

12 *A.g.e.*, s.58.

13 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1983, s.227.

14 *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler* (Hazırlayan: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı), s.25-26.

15 Sarııay, *a.g.e.* ,s.204.

16 *A.g.e.*,s.206.

17 Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*,Ankara 1967,s.70-71.

18 Akdes Nimet Kurat, “Kurtuluş Savaşının Başlarında Mustafa Kemal tarafından Lenin’e Yazıldığı İddia Edilen Bir”Mektub’un Mevcut Olmadığı Anlaşıldı.” *Türk Kültürü Dergisi*, S.97.s.26-28. Kurat, Bu makalesinde böyle bir mektubun mevcut olmadığını, gerekçe olarak da; Mektupta Mustafa Kemal’in kaleminden çıkmayan maddeler olduğunu, bu maddelerin bazılarının Misak-ı

“1) Türkiye'nin istiklalinin tanınması, 2) Türklerle meskûn yerlerin Türkiye'de kalması, 3) Suriye ve Arabistan'ın istiklallerinin tanınması, 4) Türk Ermenistan'ına, Kürdistan'a Lazistan'a Batum çevresine, Doğu Trakya'ya ve Türk-Arap halkının yaşadığı sahada, ahalinin kendi mukadderatını kendilerinin tayin etmelerine (Ankara) Büyük Millet Meclisince olması.”¹⁹

Mustafa Kemal'in bu mektubuna Çiçerin'in 3 Haziranda verdiği cevapta Bolşevik Rusya hükümetinin “Türkiye'nin istiklalini ve Türk olan arazinin Türk Devletine ilhakını kabul ettiğini” fakat “Ermenistan, Kürdistan, Lazistan ve Batum bölgesinde, Doğu Trakya'da referanduma taraftar olduğunu ve “Ermenistan ve İran'la Türkiye arasındaki hudutların tespiti için Rusya'nın aracı olacağını belirtiyordu. İttifak teklifi konusunda ise aracılık yapmaya hazır oldukları”nı nezaketle reddediliyordu.²⁰ Sovyetlerle ilk resmi ilişkimiz olarak kabul edilen bu haberleşmelerin yanında her ne surette olursa olsun düşmandan kurtulmak amacıyla yurt içinde de siyasi rejim bakımından Sovyetlere yakın olma düşüncesiyle bazı cemiyet ve fırkaların kurulduğu da görülmektedir. Bu fırkaların başında Türkiye Sosyalist Fırkası gelmekteydi. Türkiye Sosyalist Fırkası 20 Şubat 1919'da İstanbul'da kurulmuş olup kurucularının başında meşhur Hüseyin Hilmi Bey, Sadrettin Celal (Antel), Suphi Nuri (İleri), Salih Reis, Rasim Şakir Bey' ler bulunuyordu.

Türkiye Sosyalist Fırkasının adından söz edilince ilk akla gelen isimde Hüseyin Hilmi Bey' “İştirakçi Hilmi” akla geliyordu.²¹ Sosyalist Fırkasının programında “Sosyalizm ilkeleri “savunuluyor ve “İşçi sınıfı”nın himayesi isteniyordu. Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Hürriyet ve İtilaf fırkası ile dostluğa girmesini Anadolu sıcak karşılamamıştır. O nedenle fırka çok etkili olanı azken, çalışmaları da sadece lidere bağlı kalmıştır.²² Marksist ve Leninist prensipleri kurtuluş çaresi olarak düşünen ve Moskova'nın güdümünde olup olmama konusunda ayrılığa düşen Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası idi. 22 Eylül 1919'da kurulan bu fırkanın kurucuları arasında Vedat Nedim (Tör), Dr.Şefik Hüsnü (Deymer), Namık İsmail Bey, Mehmet Vehbi (Sarıdal) Bey gibi şahıslar vardı. Bazı üyeleri, çalışmalarını Almanya'da sürdürmüştür. İstanbul'daki kısmı gizli Türkiye Komünist Partisi ile bütünleşmiştir.²³ 23 Ekim 1919 tarihinde “amele” toplantısı yapan fırka basın faaliyetleriyle savaştan sonra da çalışmalarını sürdürmüştür. 1920 yılı ilkbaharında halkında, dikkatini çeken gizli bir cemiyet kurulmuştur. Yeşil ordu. Mete Tunçay; Yeşil Ordu'nun efsanesinden bahisle

---

Milli esaslarına aykırı olduğunu iddia etmektedir. Genel kanaat bu mektubun mevcudiyeti yönündedir. Aynı zamanda; bildirinin tartışma kısmında; Azerbaycan Cumhuriyetinden sempozyuma katılan Prof.Dr. Musa Qasımlı, bir katkıda bulunmuştur. Qasımlı; “1963 yılı 30 Mayıs-14 Haziran 1963 tarihlerinde TBMM Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında bir heyetin Moskova'ya ziyareti sırasında, Mustafa Kemal Paşanın Lenin'e yazdığı mektubun doğru olduğunu ve Moskova'da çıkan gazetelerde yayınlandığını ifade etmişlerdir. Ayrıca; mektupta bizim 4 madde olarak ifade ettiğimiz Mustafa Kemal Paşanın isteklerinin 3 maddeden ibaret olduğunu belirtmişlerdir.” (Bildiriyi hazırlayıp sunan Doç.Dr. Kadir Kasalak'ın notu).

19 A.g.e.,s.27-28.

20 Tunçay, a.g.e.,s.71.

21 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi partler*, C.II, İstanbul 1986, s.398. (A.g.e.,s.409.)

22 A.g.e.,s.495.

23 A.g.e.,s.495.

“...İstanbul’ un muhafazakâr çevreleri milli mücadele hareketini Bolşeviklikle suçlayarak tekfir etmeye çalışıyorlardı. Bu yüzden, Anadolu da halk kitleleri(ve özellikle askerler) önünde aynı silah kullanarak temize çıkın ak ve Bolşevikliğin İslamiyet’in uygulanmasından başka bir şey olmadığını söyleyerek, Sovyetlerle yapılması zorunlu İşbirliği’ne elverişli bir zemin hazırlamak maksadıyla, Yeşil Ordu adında bir cemiyet kurulmuştur” demektedir.²⁴

Genel merkez üyeleri içerisinde Atatürk’ün yanında önemli görevlerde bulunanlar mevcuttur. Dr. Adnan (Adıvar), Hakkı Behiç, Eyüp Sabri, Yunus Nadi, Çerkez Reşit, Hüsrev Sami, Baha (Pars). İbrahim Süreyya Bey bunlardan bazılarıdır. Teşkilatın genel kâtibi Marksist Hakkı Behiç Bey’dir. Yeşil ordu nizamnamesi bu kuruluşun İslami komünist rengini açıkça ortaya koymaktadır.²⁵ Hakkı Behiç Bey ise Yeşil Ordu’nun kuruluşu ile ilgili düşüncesini şöyle açıklamıştır: “Sivas Kongresinden sonra dış siyasetimizi birçok yönlerden incelerken Batı’nın ülkemizi yok etmek isteyen siyaseti karşısında Şarka ve Rus inkılabına yaklaşmakta memleket: için büyük necat görmüştüm. Müslüman âleminde Rus inkılabını tadilen vücuda getirilecek bir sosyalist ittifakı fikrine bağlıyım.²⁶ Hükümete resmi bir beyanname verilerek kurulmamış olan cemiyette Mustafa Kemal’ in toleranslı davrandığı görülmektedir. Bu tolerans Yeşil Ordu’nun eline silahlı güç geçmesine kadar sürmüştür.1920 yılı sonbaharında Yeşil Ordu cemiyeti ortadan kalkmıştır.

Bolşevik Rusyanın yardımını sağlamak ve Anadolu’daki Milli Mücadele hareketini güçlendirmek amacıyla kurulan solcu fırkalardan birisi de 18 Ekim 1920’de Mustafa Kemal’in bilgisi dâhilinde kurulan Türkiye Komünist Fırkasıdır. Türkiye Komünist Fırkasının ilkelerinden birisi; “Bütün insanlığa refah ve saadet temin edecek olan cihan inkılabının Türkiye’de bir an evvel meydana gelmesini sağlamak ve sosyalizmi kurmak için Türkiye’de Komünist yani Bolşevik Partisi teşkil edilmiş” idi.²⁷ Resmi Türkiye Komünist Fırkasına, İsmet Bey, Fevzi Paşa’nın katılması Sovyetlere şirin görünmenin bir delili sayılabilir. Hâkimiyeti Milliye gazetesinin “İki komünizm” başlıklı başyazısında; “... Anadolu’da Rusya’daki tarzda haşin ve kanlı bir proletarya diktatörlüğü tesisine lüzum kalmaksızın komünizm tahakkuk edecek ve belki de imha: için sarf olunan kuvvetler ihyaya tahsis edeceği: için Anadolu Komünizmi daha feyyaz daha müsmir neticelere doğru gidecektir”²⁸ denilmekteydi. Bir başka başyazıda ise ;

“...- Binaenaleyh, Rusya’da Bolşevizm’in kullandığı inkılap usullerini burada tatbik etmek istemek kadar inkılapçılıktan haberdar olmamış tasavvur edilemez. Bolşevizm inkılabı, bütün komünizm hareketleri için bir örnek, bir model değil, pek kıymetli, pek canlı, pek muazzam bir rehberdir. Bu rehberden istifade etmeyi onun gösterdiği yollardan gitmeyi ne kadar candan arzu edersek onun usullerini

24 Tuncay,a.g.e.,s.78-79.

25 A.g.e.,s.78-79.

26 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s.465.

27 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C.I.İst.1966,s.374.

28 *Hâkimiyeti Milliye*,12 Teşrinievvel 1336. (12 Ekim 1920).

şekil itibariyle aynen taklit etmekten de o derece hazer ederiz. Her şeyde körü körüne taklitçilik fenadır; bilhassa inkılapçılıkta”

ifadeleri bunu göstermekteydi.²⁹ 1920 yılında Anadolu’da sol akımlar önem kazanmaya başlamıştı ama çoğunluğu Resmi Türkiye Komünist fırkası gibi eriyip gitmiştir.³⁰

Sovyetler Birliği’nin Türkiye’de bir Bolşevik rejimi kurma düşüncesini gerçekleştirmeye çalıştığı ve bu amaçla desteklediği esas fırka Türkiye Komünist Partisi’dir. T.K.P. diye anılan 1920 yazında kurulan bu fırka gizli faaliyet göstermiştir. Fırka Mustafa Suphi’nin Bakü’de teşkil ettiği Türkiye Komünist Partisinin Anadolu şubesi (veya merkezi) diye düşünülmüş olması muhtemeldir.³¹ Ankara ve Eskişehir’de kurulmasına B.M.M. Hükümeti nezdinde ilk Sovyet temsilcisi Şerif Manatof önyak olmuştur. Başlangıçta Mustafa Kemal’den destek görmüştür. Üçüncü Enternasyonal’e bağlı olan T.K.P. , 1-8 Eylül 1920’de Bakü’de; “Doğu Halkları Kurultayı’na temsilci göndermiştir. Tabanını meşrulaştırmak amacıyla Yeşil Ordu’nun bazı mensuplarının da katıldığı Halk İştirakiyun Fırkası ile birleşmiştir. Yurt içinde kurtuluşu Sovyet Bolşevik yönetiminde görme düşünce ve eylemleri yanında Sovyetlerin faaliyeti eksik olmamıştır Eylül 1920 tarihinde Bakü’de toplanacak Komünist Enternasyonal’a davet niteliğindeki bildiride Türk işçi ve köylülerine çağrıda bulunuyordu. İtilaf Devletlerinin işgallerini kınayan bildiri de “Anadolu Köylüleri” hitabıyla şöyle deniliyordu! “Anadolu köylüleri! Yabancı istilacılara karşı mücadele etmek üzere Kemal Paşa’nın bayrağı altına çağrılıyorsunuz. Ama biz sizin, kendi Halk ve Köylü partinizi kurma çabasında olduğunuzu da biliyoruz. İşte bu parti, Paşalar sömürücü İttifak Devletleriyle barış yapsalar bile mücadele etme yeteneğine sahip olacak tek partidir”³² Bu günlerde Sovyetlerin resmi ilişkilerinin Ankara hükümeti ile devam ettiği görülüyor.

Ekim ayı başında Bolşevik Rusya’nın diplomatik heyeti Ankara’ya gelerek Rusya Büyükelçiliğinin açılış töreninde bulunuyordu.³³ Mustafa Kemal’in Lenin’e yazdığı mektuptan sonra resmi Türk Rus ilişkileri de artmıştır. Nitekim 1920 yılında iki defa heyet gönderilmiştir ki; ikinci heyette Moskova büyükelçiliğine atanan Milli Mücadelenin önderlerinden Ali Fuat Paşa’ da vardı. Bu görüşmelerden birinde 28 Ağustosta Bekir Sami Bey ile Çiçerin görüşmüştü. Bu görüşmede Çiçerin,

“ Bitlis, Muş ve Van’ın Ermenistan’a verilmesini istemişti.³⁴ Bu görüşmeden umulan sonuç alınamamıştı. Buna rağmen ilişkiler devam etmiş 1921 yılı daha ümit verici olmuştur. 7 Ocak 1921 yılında Lenin, Mustafa Kemal’e gönderdiği “Milletlerin bağımsızlığı “üzerinde duruyor; “Türkiye’nin bağımsızlık yolunda başarılı olmasını” diliyordu.³⁵ Lenin 26 Şubat 1921’de yapılan toplantıda, “Türkiye’nin akıl hocası olduklarını” belirtiyor ve Türkiye’nin emperyalizme

29 Hâkimiyeti Milliye,16 Teşrinievvel 1336. (16 Ekim 1920).

30 Tuncay,a.g.e., s.90.

31 A. g.e.,s.91.

32 Emre Adıgüzel, *Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı*, Kaynak yay. 1985, s.12-18.

33 A.Şemsutdinov –Y.A..Bagirov, *Bir Kara Gün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri*, (Çeviren: A. Hasanoğlu) İstanbul 1979, s.35.

34 Kürkçüoğlu,a.g.e.,s.102 .

35 Ali Kemal Meram, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul 1969, s. 252-253.

*karşı mücadelesi övüliyordu.*³⁶

Bu ilişkilerin ikili ilişkileri geliştirmek ve iki tarafın çıkarlarının korumaya yönelik olduğu sonraki dönemlerde yapılan faaliyetlerde açık olarak da ortaya konmuştur. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Bolşevikliğe sempatiyle baktığı ise tamamen uydurmadır ve hilafet yanlılarının sosyalistlerin uydurmasıdır. Mustafa Kemal Paşa, 25-26 Ocak 1921’de ABD’nin Philadelphia eyaletinde faaliyet gösteren “Public Ledger Gazetesi muhabiri Clarence K. Streit” ile yaptığı mülakatta; “-Türkiye’de Bolşeviklik yani Komünistlik, Enternasyonalistlik hakkındaki düşünceniz nedir?” biçiminde sorulan bu soruya cevabı:

*“... Türkiye’de komünizm yoktur. Bütün dünya bizi milliyetçi olarak bilir. Milletimizin istiklalini, haklarını ve menfaatlerini koruyan kimseler olarak öyleyiz de. Şayet enternasyonalizm demekle bütün milletlerin istiklal ve hukukuna saygıyı kastediyorsanız o zaman evet biz enternasyonalistiz de, diğer taraftan biz dinimize de bağlıyız. Milli ve dini ruha aykırı olan komünizmin bizde nasıl bir tatbikat sahası bulabileceğini de anlamam. Böyle bir ihtimal ancak Türk Milletine karşı girişilen bir suikastın gerçekleşmesi halinde ortaya çıkabilir.”*³⁷

Bu mülakattan kısa bir süre sonrasında, 16 Mart 1921 de Türk Sovyet Dostluk antlaşmasının imzalanması iki yönetim arasındaki ilişkilerin daha çok gelişmesine büyük katkıda bulunmuştu. Yine bu antlaşma Bolşevik Rusya ile Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti arasında uzun süren bir dostluk dönemini de başlatıyordu.³⁸ Bu dostluğa dayalı olarak sağlanan Sovyet yardımları, Millî Mücadele’ nin başarıya ulaşmasında baş etkenlerden biri olmuştur.

Sonuç

Milli Mücadele’nin önderleri Bolşevikliği veya Amerikan mandasını Amerikancı ya da komünist oldukları için değil, işgallerden kurtulup bağımsızlığımızı muhafaza edebilmek için; her zaman “son çare” olarak düşünmüşlerdir. Yani “denize düşen yılan sarılır” düşüncesiyle hareket etmek zorunda kalmışlardır dersek yanılmamış oluruz sanıyoruz. Milli Mücadele’nin önde gelenleri dışında Bolşevik rejimini gerçekten kurtuluş çaresi olarak görenler olduğu gibi, Bolşevikliğe inananlar da mevcuttur. Fakat bu düşünce çok azınlıkta kalmıştır.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı Devleti’nin işgaline karşı çeşitli kurtuluş çareleri üzerinde tartışmışlar ve “zamani” da bağımsızlık yolunda son derece ekonomik bir biçimde kullanmışlardır. Dünyadaki sosyal, siyasal, ekonomik gelişmeleri de çok yakından takip ederek, çok akılcı siyasal manevraları da kullanarak Milli Mücadele hareketini başarıya ulaştırmışlardır. Rus albayı Budienni ile yapılan Havza görüşmesi de bunlardan biridir. Bu görüşmenin sadece Milli mücadelenin başlangıcında yapılması, dönemin Bolşevik Rusya’sının da arayış içerisinde olduğunu göstermesi

36 A.g.e.,s. 251-252.

37 Ahmet Çelik, “Atatürk Döneminde Türkiye’de Komünist Propogandaya Karşı Alınan Önlemler”, *History Studies International Journal of History*, Volume 10, 10 December 2018, p. 57-85, s.65.

38 Salim Burçak, “Milli Mücadele Döneminin Dış Politikası”, *Adalet Gazetesi Atatürk’ün 100.Yıldönümü Eki*. Atatürk Sempozyumu,31 Mayıs 1981,s.2-3.

bakımından çok önemlidir. Çünkü daha 1918 yılının Ağustos ayında İngilizlerin Batum ve Bakü'yü işgal ederek buralarda askeri birliklerle karakol oluşturmaları bir başka deyişle "Kafkas seddi" ni oluşturmaları ve daha sonra mütareke hükümlerine uymayarak, savaş gemilerini İstanbul'da demirleyerek Rusya'ya çevirmeleri; henüz iç savaşı sonlandıramamış Rusya'yı son derece endişelendirmiştir. Bu yüzden, Bolşevikler, Milli Mücadele hareketine yardım bahanesiyle işbirliği yapmak amacıyla gizli görüşmelerde bulunmuşlardır.

Milli mücadele hareketinin pek çok taraftar kazanması ve Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonraki süreçte ilişkiler hem resmiyet kazanmış, hem de karşılıklı çıkarlar netleşmeye başlamıştır. Bir taraftan "Kafkas seddi" yıkılırken, diğer yandan da İngiliz kamuoyunun desteğiyle ve İngiliz yönetiminin başarısız duruma düşmesi, ABD'nin kendi kabuğuna çekilmesiyle Milli Mücadeleciler ve Bolşevik Rusya, içeride ve dışarıda güçlenmeye başlamıştır. Bu ikili ilişkiler geliştirilirken, özellikle Moskova Dostluk Antlaşmasına kadarki süreçte karşılıklı jestler (mesela: Resmi Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşu, yine Çiçerin'in önce Ermeniler lehine toprak talebinde bulunurken sonra, bundan vazgeçmesi gibi) zamanla aşırılığa kaçarken Türkiye'yi Bolşevik yapma gibi faaliyetler de gündeme gelmiştir. Özellikle Moskova Antlaşması ve Yunanlılara karşı Sakarya Meydan Muharebesinin Türk Ordusu tarafından kazanılması, pek çok şeyin değişmesine neden olmuştur. Dönemin ilişkileri bugünkü tabirle, "win and win- sen de kazan, ben de kazanayım" politikasına dönüşmüş; Milli Mücadeleciler, işgallerden kurtulup "yeni bir devlet" kurarken, Bolşevikler de Sibiry'a'yı da Japonlardan alarak "Sovyetler Birliği" ni oluşturmuşlardır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Emre, Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1985.*
Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler (Hazırlayan: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı), Ankara 1981.
Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam, C.I.İst.1966.
Belen, Fahri, Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1983.
Burçak, Salim , "Milli Mücadele Döneminin Dış Politikası", Adalet Gazetesi Atatürk'ün 100. Yıldönümü Eki. Atatürk Sempozyumu,31 Mayıs 1981.
Cebesoy, Ali Fuat, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953.
Çelik, Ahmet , "Atatürk Döneminde Türkiye'de Komünist Propagandaya Karşı Alınan Önlemler", History Studies International Journal of History, Volume 10, 10 December 2018, p. 57-85.
Hâkimiyeti Milliye,12 Teşrinievvel 1336. (1920)
Hâkimiyeti Milliye,16 Teşrinievvel 1336. (1920)
İhsan Tayhani, "Tarihte Türk-Rus İlişkileri (1878-1923), Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:22, İzmir 2007, S.148.
Karabekir, Kazım, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1969.
Keskin, Funda, Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar; (Editör: Baskın Oran) C.I:1919-1980, İstanbul 2001.
Kurat, Akdes Nimet, "Kurtuluş Savaşının Başlarında Mustafa Kemal Tarafından Lenin'e

- Yazıldığı İddia Edilen Bir”Mektub”un Mevcut Olmadığı Anlaşıldı.” Türk Kültürü Dergisi, S.97.*
- Meram, Ali Kemal, Türk-Rus İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969.*
- Perinçek, Mehmet, Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle, İstanbul 2007.*
- Sarınay, Yusuf “Milli Mücadele’de Türk Sovyet Münasebetleri”, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Samsun 1986,S.1.*
- Stefanos, Yerasimos, Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadele’ye, İstanbul 1979.*
- Şemsutdinov, A. –.Bagirov,Y.A., Bir Kara Gün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, (Çeviren: A. Hasanoğlu) İstanbul 1979.*
- Tansu, S. Nafiz, (Anlatan; Hüsamettin Ertürk) İki Devrin Perde Arkası, İstanbul 1969.*
- Tellal, Erel, Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular,Belgeler, Yorumlar, (Editör: Baskın Oran) C.I:1919-1980,İstanbul 2001.*
- Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasi Partiler, C.II, İstanbul 1986.*
- Tunçay, Mete, Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925), Ankara 1967.*

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr.
İbrahim TAVUKÇU

Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Diyarbakır, e-mail:
ibrahimtavukcu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1791-121X>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
15/06/2020

Kabul edildi.
Accepted
20/06/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.753239>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Milli Mücadele Döneminde TBMM Hükümetlerinin İdari Taksimat Alanında Yaptığı Düzenlemeler

Arrangements of the Parliamentary Governments in the Field of Administrative Dissatisfaction in the National Struggle Period

Öz

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından kısa bir süre sonra ilk TBMM Hükümeti kurulmuş ve Kurtuluş Savaşı'nın idaresini ele almıştır. Milli Mücadele dönemi boyunca beş hükümet görev yapmıştır. Hükümetler bu dönemde bir yandan istiklal mücadelesi verirken bir yandan da idari taksimat ve mülki teşkilatı düzenlemeye dönük çalışmalar yapmıştır. Bu kapsamda ilk TBMM Hükümeti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra sancaklar müstakil hale getirilmeye başlanmış, birçok kaza sancak yapılmış, bazı nahiyeler kazaya dönüştürülürken bazı kazalar ise lağv edilmiştir. Bu dönemde, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulü ile birlikte mülki yapılanmada da değişikliğe gidilmiş, mülki idare bölümleri dört kademededen üç kademeye indirilmiştir. Bu düzenlemeler ile Milli Mücadele döneminde idari taksimat ve mülki teşkilat büyük oranda değişikliğe uğramıştır. Bu çalışmada, TBMM Zabıt Cerideleri ve arşiv vesikaları esas alınarak Milli Mücadele döneminde yapılan idari taksimatın hangi gerekçelere dayandığı, bu düzenlemeler yapılırken hangi hususlara dikkat edildiği, mebusların bu düzenlemelere hangi açılardan baktığı incelenmiş, bu veriler üzerinden Milli Mücadele döneminde görev yapan TBMM Hükümetlerinin idari ve mülki yapılanma politikasını belirleyen ya da etkileyen unsurlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İdari Taksimat, Milli Mücadele, Mülki Teşkilat, TBMM Hükümeti, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu.

ATIF: TAVUKÇU İbrahim, "Milli Mücadele Döneminde TBMM Hükümetlerinin İdari Taksimat Alanında Yaptığı Düzenlemeler", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/2 (Haziran 2020), s. (721-758)

CITE: TAVUKÇU İbrahim, "Arrangements of the Parliamentary Governments in the Field of Administrative Dissatisfaction in the National Struggle Period", **Journal of History and Future**, 6/2 (June 2020), pp. (721-758)

Abstract

Shortly after the opening of Turkey's Grand National Assembly and the government established the first Parliament has addressed the administration's War of Independence. Five governments served during the National Struggle period. In this period, while governments struggled for independence, they also worked on regulating administrative division and civil service. In this context, shortly after the establishment of the first TBMM Government, the sanjaks started to become detached, many accidents were made, some districts were transformed into accidents while some accidents were abolished. In this period, with the adoption of the Organization Law, a change was made in the civil structure and the administrative units were reduced from four levels to three levels. With these arrangements, the administrative division and the civil service have been heavily altered during the National Struggle. In this study, the reasons of the administrative division made during the National Struggle period based on the Turkish Grand National Assembly and archive documents, which aspects were taken into consideration while making these arrangements, the aspects of the parliamentary views of these regulations, and the administrative and property of the Parliamentary Governments in the National Struggle period Elements that determine or affect the structuring policy have been tried to be revealed.

Key words: Administrative Divisions, Civil Organization, Government of Parliament, National Struggle, Organization Law.

Giriş

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne birçok alanda maddi miras tevarüs etmiştir. Cumhuriyete devreden maddi mirastan biri de devletin taşra idaresi yönetim sistemidir. 6 asır gibi uzun bir süre ayakta kalan Osmanlı Devleti'nin taşra örgütlenmesi ve yönetim şekli zaman içinde iç ve dış dinamiklerin etkisi ile değişime uğramış, yeni toprakların fethedilmesi sonucu sınırların genişlemesi taşra idaresinde yeni uygulamaların hayata geçirilmesini zorunlu kılmıştır.

Osmanlı'dan cumhuriyete kadar Türk yönetim sistemi içerisinde taşra idaresi çeşitli aşamalardan geçerek zengin bir tecrübe birikimi içinde olgunlaşmıştır. İlk Osmanlı devrinde idari birim sancak olarak belirlenmiş ve idarede sancak temeline dayanan bir bölümlenme uygulanmıştır.¹ Ancak bu yapı zamanla yönetim sisteminde ortaya çıkan ihtiyaçlara uygun olarak değişime uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin taşra idaresinde uygulanan sancak merkezli idari yönetim sisteminden zamanla sancaktan eyalete, daha sonraları ise eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmiştir.

Eyalet sisteminden vilayet sistemine geçişi sağlayan en önemli yasal düzenlemeler 1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ve 1864 Vilayet Nizamnamesi olmuştur. Cebel-i Lübnan

1 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, (Ankara: Cedit Neşriyat, 2007), 251.

Nizamnamesi ile Lübnan'a özerk bir yönetim verilmesi² merkeziyetçi yönetim anlayış ile idare edilen Osmanlı Devleti için son derece "korkutucu bir örnek" olmuştur. Avrupa devletlerinin bütün Osmanlı vilayetlerinde görmeyi arzuladığı bu düzenleme³ 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne giden sürecin, vilayet sistemine geçişin, önemli bir adımı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde 1864 Vilayet Nizamnamesi⁴ ile taşra idaresinde köklü bir değişiklik yapılmış, idari olarak yeni bir örgütlenme inşa edilmiştir. Bu nizamname ile eyaletlerin adı vilayetlere dönüştürülmüş,⁵ böylece eyalet sisteminden vazgeçildiği vilayet sistemine geçildiği ilan edilmiştir.⁶ Yapılan düzenleme ile mülki düzen hiyerarşik olarak vilayet, liva, kaza ve karye (köy) olarak yeniden örgütlenmiştir.⁷ Numune vilayet olarak da Tuna vilayeti kurulmuş, daha sonra vilayet sistemi başka bölgelerde denenmiş ve nihayet ülke çapında uygulamaya konmuştur.⁸ Bazı düzenlemeler yapılmakla birlikte temel olarak bu sistem, 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde "1913 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkati"⁹ ile mülki idarede "Vilayetlerin livalara, livaların kazalara, kazaların nahiyelere, nahiyelerin de karyelere [köylere] müstenid olduğu" ifade edilmiştir.¹⁰ Bu taksimat Milli Mücadele döneminin başına dek sürdürülmüştür.

Milli Mücadele döneminin başında, 1919 yılında, idare teşkilatının genel görüntüsü şöyle olmuştur:¹¹ Dâhiliye Nezareti'ne bağlı vilayetler (İl) ve müstakil mutasarrıflıklar (sancak-müstakil liva) adlarıyla iki büyük idari ünite görülmektedir. Vilayetlere bağlı mutasarrıflıklar (mülhak liva) ve bunlara bağlı kazalar (Kaymakamlık), Nahiyeler (Bucak) ile Sancaklara (müstakil livalara) bağlı kazalar ve nahiyeler vardır.¹² Bu mülki idareye göre;¹³

Vilayet: Bugünkü il örgütlerinin karşılığıdır. Vilayetlerin başında bulunan en büyük yetkili validir.

Liva: Vilayet ile kaza arasında bir idari örgüttür.¹⁴ Livaların başında en büyük mülkiye

2 İber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 51-52.

3 Ortaylı, 2000, 52.

4 *Düstur*, 1. Tertip, C.1, 608-624.

5 *Düstur*, 1. Tertip, C.1, 608.

6 Nizam Önen- Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 161.

7 *Düstur*, 1. Tertip, C.1, 608.

8 Mefahir Behlülçil, *İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz*, (İstanbul: Özal Matbaası, 1992), 139-144.

9 *Düstur*, 2. Tertip, C.5, 186.

10 *Düstur*, 2. Tertip, C.5, 187.

11 Selahaddin Aslan Korkud, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1909'dan 1918 Arasında İdare Teşkilat ve Amirleri Hakkında Bir İnceleme", *Türk İdare Dergisi*, 36/293-294, (1965): 4.

12 Korkud, 4.

13 Kamil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975), 41-42.

14 Liva, 20 Ocak 1921 tarihli ve 85 no'lu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 10. ve 24 Nisan 1924 tarihli, 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddeleri uyarınca Cumhuriyet döneminde kaldırılmıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden gelen alışkanlıkla liva karşılığı olarak sancak kelimesi de kullanılmıştır. Bu bakımdan Milli Mücadele sırasında liva, sancak, mutasarrıflık kelimelerinin eş anlamda kullanıldığı unutulmamalıdır. Erdeha, 42.

amiri olarak Mutasarrıf vardır. Bu yüzden livalara mutasarrıflık da denilir. Livalar, mülhak ve müstakil livalar olarak iki kısma ayrılmıştır:

a)Mülhak Livalar: Mülhak livalar; genel idare, jandarma ve yerel yönetim bakımından bir vilayete bağlı olarak yönetilen, ayrı bir tüzel kişiliği ve genel meclisi olmayan yönetim birimleridir. Bunların hususi (özel) bütçeleri, bağlı oldukları vilayetin hesabına devredilmektedir.¹⁵

b)Müstakil Livalar: Elviye-i gayri mülhaka, bağımsız livalar olarak da tanımlanan bu livalar doğrudan doğruya Dâhiliye Nezareti'ne bağlıdır. Mutasarrıfları da valininkine benzer bir statüdedir. Genel ve yerel idare bakımından vilayetle eşdeğer kılınan yönetim birimidir.¹⁶

3) Kaza: Bugünkü ilçe örgütün karşılığıdır. Kazanın başında bu günkü gibi Kaymakam bulunmaktadır.

4) Nahiye: Bucak örgütünün karşılığıdır.¹⁷

5) Karye: Bu günkü köy biriminin karşılığıdır.

Milli Mücadele dönemi boyunca “İcra Vekilleri Heyeti” adı altında beş hükümet görev yapmıştır.¹⁸ I. İcra Vekilleri Heyeti döneminde, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulü ile birlikte mülki yapıda bazı değişiklikler yapılmıştır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun nüvesini Mustafa Kemal Paşa'nın 18.09.1920'de TBMM'ye sunduğu 31 maddeden oluşan ve “Halkçılık Beyannamesi” olarak da anılan hükümet beyannamesi¹⁹ oluşturmuştur. Hükümetin Halkçılık Programı adı altında meclise sunduğu bu program, aslında Osmanlı Devleti'nin yakın tarihinin kötü idare başta olmak üzere birçok açıdan muhasebesinin yapıldığı fikirlerin mahsulüdür.²⁰ Bu program, Hükümet tarafından mecliste oluşturulan Encümen-i Mahsus Komisyonu'na gönderilmiş, encümen söz konusu programı “Teşkilat-ı Esasiye Layiha-i Kanuniyesi” adı altında meclise sevk etmiş ve görüşmelerine 18.11.1920

15 Nuray Keskin, *Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi: Türkiye'de İllerin Yönetimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2007, 226.

16 Osmanlı Devleti'nde müstakil liva modeli ve uygulaması için bkz. Keskin, 215-221.

17 Bucaklar, 11.09.2014'te yapılan düzenleme ile kaldırılmıştır. *Resmî Gazete (RG)*, 11.09.2014, No: 29116, 41.

18 I. İcra Vekilleri Heyeti Dönemi: (3 Mayıs 1920-24 Ocak 1921), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre I, C. 1, 196-198- *TBMMZC*, Devre I, C.7, 372-373.

II. İcra Vekilleri Heyeti Dönemi: (24 Ocak 1921-19 Mayıs 1921), *TBMMZC*, Devre I, C. 7, 372-373- *TBMMZC*, Devre I, C. 10, 318-320.

III. İcra Vekilleri Heyeti Dönemi: (19 Mayıs 1921-12 Temmuz 1922), *TBMMZC*, Devre I, C. 10, 318-320- *TBMMZC*, Devre I, C. 21, 358-362.

IV. İcra Vekilleri Heyeti Dönemi: (12 Temmuz 1922-14 Ağustos 1923), *TBMMZC*, Devre I, C. 21, 358-362- *TBMMZC*, Devre II, C. 1, 58-62.

V. İcra Vekilleri Heyeti Dönemi: (14 Ağustos 1923- 27 Ekim 1923), *TBMMZC*, Devre II, C.1, 58-62- *TBMMZC*, Devre II, C. 3, 75-76.

19 Beyanname için bkz. *TBMMZC*, Devre I, C. 4, 201-203.

20 *TBMMZC*, Devre I, C. 5, 407-409.

tarihinde başlanmıştır.²¹ Encümen-i Mahsus mazbata muhariri İsmail Suphi Bey'e göre esas düşüncesi kötü idareyi ortadan kaldırmak olan kanun tasarısına ilişkin görüşmeler, 20 Ocak 1921'de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulü ile sonuçlanmıştır.²² Bu görüşmeler sırasında "adem-i merkeziyetçilik"²³ kavramı üzerinden çokça tartışmalar yapılmış, merkezi idarenin yerel idarelere bazı alanlarda yetki devretmesi gerektiğine dair bir yaklaşım oluşmuştur. Bu kavramın içeriği ve sınırları üzerinde net bir çerçeve oluşmamış, bu nedenle kavramın farklı şekillerde yorumlanmasından kaynaklı olarak farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.²⁴ Ancak yine de 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu idarede çok ciddi epistemolojik bir kopuş gerçekleştirmiştir. Bu anayasa, Osmanlı-Türk anayasacılık tarihinde görülmemiş ölçüde adem-i merkeziyetçi bir anayasa olmuştur.²⁵

24 maddelik kısa bir anayasa olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 14 maddesi, yani yarısından fazlası taşra yönetimine ayrılmıştır.²⁶ Kanunun "İdare" başlıklı 10. maddesinde "Türkiye'nin coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilayetlere, vilayetlerin kazalara bölündüğü ifade edilmiş, kazaların da nahiyelerden oluştuğu belirtilmiştir.²⁷ Böylece mülki idare bölümleri, dört kademededen üç kademeye indirilmiştir.²⁸ Kanunun "Vilayet" başlıklı 11-14. maddelerinde: "Vilayet denen idari birimin manevi şahsiyet ve muhtariyete sahip olduğu", TBMM'nin koyacağı yasalar çerçevesinde belirlenen alanlarda işlerin düzenlenmesi ve yürütülmesi için "vilayet şuralarının" oluşturulduğu, vilayet şuraları üyelerinin vilayet halkınca seçimle iş başına geleceği, bununla birlikte vilayetlerde TBMM'nin vekili ve temsilcisi olarak "vali" bulunacağı belirtilmiştir. "Kaza" başlığı altındaki 15. maddede ise "kazanın yalnız idari ve inzibati bir birim olup manevi kişiliğe sahip bulunmadığı, yönetiminin de TBMM Hükümeti'nce atanan ve valinin emri altında iş gören kaymakama verildiği belirtilmiştir.²⁹ "Nahiye" başlıklı bölümde ise 5 maddede nahiyenin ne olduğu anlatılmış ve yapısı belirlenmiştir.³⁰

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun "Umumi Müfettişlik" başlığını taşıyan son bölümünde vilayetler arası ve üstü bir "denetim kurumu" da getirilmiştir. Buna göre vilayetler ekonomik

21 TBMMZC, Devre I, C. 5, 407.

22 RG, 07.02.1921, No: 1; *Kanunlar Dergisi*, C.1, 89-91.

23 Adem-i merkeziyetçilik; mahalli idarelere geniş yetkiler tanıyan ve II. Meşrutiyet'ten sonra Prens Sabahattin tarafından Türk yönetim sistemi için teklif edilen temel ilkedir. Şerif Mardin, "Adem-i Merkeziyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1988), C.1, 364-366. Merkeziyetçilik ve adem-i merkeziyetçilik Türkiye'de 1900'lü yılların başlarında Hürriyet ve İtilaf ile İttihat ve Terakki Hareketleri arasında yaşanan büyük tartışmanın başlıca konularından birisi olmuştur. Bu tartışmalarda ana nokta, illerin yönetimi konusudur. Prens Sabahattin adem-i merkeziyeti, taşra genel yönetiminin yetkilerinin artırılmasını içeren "yetki genişliği" olarak tanımlamıştır. İttihat Terakki tarafı ise Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçiliğin "yetki genişliğinden" ibaret olduğunu savunmasını, dönemin gerekçelerini gerekçe göstererek reddetmiştir. Birgül Ayman Güler, "Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi? Adem-i Merkeziyetçilik mi?", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 9, sy. 2, (2000), 15-17.

24 TBMMZC, Devre I, C. 6, 484-490.

25 Rıdvan Akın, "1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Hukuk Tarihimizdeki Yeri", *I. Türk Hukuk Kongresi Tarihi Bildirileri*, (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2014), 603.

26 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 263.

27 RG, 07.02.1921, No: 1; *Kanunlar Dergisi*, C. I, 89.

28 Keskin, 234.

29 RG, 07.02.1921, No: 1; *Kanunlar Dergisi*, C. 1, 90; Tanör, 263-264, Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008), 82-83.

30 RG, 07.02.1921, No: 1; *Kanunlar Dergisi*, C. 1, 90; Tanör, 264, Özbudun, 83.

ve sosyal ilişkileri açısından birleştirilerek umumi müfettişlik kümeleri oluşturulmuştur.³¹

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yer alan düzenlemeler, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu sisteminde merkezîyet usulünün sınırlı, hatta istisnai olduğunu, yerinden yönetimin ise asli ve genel tutum olduğunu ortaya koymuş, idarenin örgütlenmesi noktasında getirdiği yerinden yönetimi esaslar bakımından da aşağıdan yukarı bir yönetim yapısı geliştirmiştir.³² Milli Mücadele döneminde idari taksimatta ve mülki teşkilatta yapılan düzenlemeler bu esaslar üzerine şekillenmiş ve hayata geçirilmiştir.

1. Mondros Mütarekesi'nden Sonra Milli Sınırlar İçinde Kalan Vilayetler, Mülhak ve Müstakil Livalar

Mondros Mütarekesi'nden sonra milli sınırlar içinde kalan topraklar üzerinde toplam 15 vilayet, 35 mülhak liva 17 müstakil liva³³ ile 392 kaza³⁴ kalmıştır. Bu vilayetler ile mülhak ve müstakil livalar şöyledir:

Tablo 1: Mondros Mütarekesi'nden Sonra Milli Sınırlar İçinde Kalan Vilayetler, Mülhak ve Müstakil Livalar ile Merkezleri³⁵

<i>Vilayet ve Mülhak Livanın Adı</i>	<i>Merkezi</i>	<i>Müstakil Livanın Adı</i>	<i>Merkezi</i>
1. Erzurum vilayeti	Erzurum	1. Eskişehir livası	Eskişehir
a) Erzincan livası	Erzincan	2. Antalya livası	Antalya
b) Bayazıt livası	Doğubayazıt	3. Urfa livası	Urfa
2. Sivas vilayeti	Sivas	4. İçel livası	Silifke
a) Amasya livası	Amasya	5. İzmit livası	İzmit
b) Tokat livası	Tokat	6. Bolu livası	Bolu
c) Karahisar-ı Şarki livası	Şebinkarahisar	7. Canik livası	Samsun
3. Mamuretüaziz (Harput) vilayeti	Elaziz (Elazığ)	8. Çatalca livası	Çatalca
a) Malatya livası	Malatya	9. Karahisar-ı Sahip livası	Afyon
b) Dersim livası	Tunceli	10. Karesi livası	Balıkesir
4. Diyarbakır vilayeti	Diyarbakır	11. Biga livası	Çanakkale (Kale-i Sultaniye)
a) Ergani livası	Maden	12. Kayseri livası	Kayseri
b) Mardin livası	Mardin	13. Kütahya livası	Kütahya

31 RG, 07.02.1921, No: 1; *Kanunlar Dergisi*, C. 1, 90; Tanör, 265, Özbudun, 83.

32 Tanör, 265.

33 Erdeha, 42-44. Bir başka çalışmada bu sayı farklı verilmiştir. Korkud'a göre Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı toprakları üzerinde 15 vilayet, 36 mülhak liva ve 17 müstakil liva kalmıştır. Korkud, 4-6. Selek'e göre ise Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da 13 vilayet ve 15 müstakil liva, Trakya'da ise bir liva Osmanlı sınırları içinde kalmıştır. Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 4. Baskı (İstanbul, Burçak Yayınevi, 1968), 58-59.

34 Durmuş Yalçın, "Milli Mücadele'de İdareciler, Günümüzün ve Geleceğin İdarecileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy.21, (Temmuz 1991), 408.

35 Tablo, Erdeha'nın adı geçen eserinde s.42-44'te vermiş olduğu bilgiler esas alınarak hazırlanmıştır. Ayrıca bkz. Korkud, 4-6; Keskin, 227.

c) Siverek livası	Siverek	14. Maraş livası	Maraş
5. Bitlis vilayeti	Bitlis	15. Menteşe livası	Muğla
a) Muş livası	Muş	16. Niğde livası	Niğde
b) Siirt livası	Siirt	17. Ayıntap livası	Ayıntap
c) Genç livası	Genç	-	-
6. Van vilayeti	Van	-	-
a) Hakkâri livası	Hakkari	-	-
7. Trabzon vilayeti	Trabzon	-	-
a) Lazistan livası	Rize	-	-
b) Gümüşhane livası	Gümüşhane	-	-
8. Kastamonu vilayeti	Kastamonu	-	-
a) Sinop livası	Sinop	-	-
b) Kengiri livası	Çankırı	-	-
9. Ankara vilayeti	Ankara	-	-
a) Kırşehir livası	Kırşehir	-	-
b) Çorum livası	Çorum	-	-
c) Yozgat livası	Yozgat	-	-
10. Konya vilayeti	Konya	-	-
a) Isparta livası	Isparta	-	-
b) Burdur Livası	Burdur	-	-
11. Adana vilayeti	Adana	-	-
a) Mersin livası	Mersin	-	-
b) Kozan livası	Kozan	-	-
c) Cebel-i bereket Livası	Osmaniye	-	-
12. Hüdavendigar vilayeti	Bursa	-	-
a) Ertuğrul livası	Bilecek	-	-
13. Aydın vilayeti	İzmir	-	-
a) Aydın livası	Aydın	-	-
b) Denizli livası	Denizli	-	-
c) Saruhan livası	Manisa	-	-
14. Edirne vilayeti	Edirne	-	-
a) Gelibolu livası	Gelibolu	-	-
b) Kırklise livası	Kırklareli	-	-
c) Tekfurdağı livası	Tekirdağ	-	-
15. İstanbul vilayeti	İstanbul	-	-
a) Beyoğlu livası	-	-	-
b) Üsküdar livası	-	-	-

Tabloya bakıldığında, 15 vilayetin olduğu, bu vilayetlere bağlı olarak toplam 35 mülhak livanın mevcut olduğu görülmektedir. Ayrıca sayıları 17'yi bulan müstakil liva mevcuttur. Vilayetlerin, Van ve Hüdavendigar vilayetleri hariç tutulacak olursa, genelde 2 ya da 3 mülhak livadan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Milli Mücadele döneminde bu vilayet ve livalar ile birlikte birçok nahiye ve kazanın idari taksimatlarında ve statülerinde zamanla değişiklik yapılmış, sayıları bu dönem boyunca değişkenlik göstermiştir. Bu değişiklikler belli ihtiyaçlardan doğmuş, bazı sebeplere

müstenid olarak hayata geçirilmiştir.

2. Milli Mücadele Döneminde İdari Taksimatta Değişikliğe Gidilmesinin Sebepleri

TBMM Hükümetleri, Milli Mücadele döneminde Mondros Mütarekesi'nden sonra milli sınırlar içinde kalan sancak ve vilayetler ile kaza ve nahiyelerin idari statülerinde çeşitli sebeplerden kaynaklı olarak değişikliğe gitmiş, böylece idari taksimata dönük düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerin sebeplerine ilişkin gerekçelere doğrudan ulaşmak mümkün olamamış ise de gerek TBMM Meclis Zabıt ceridelerine yansıyan mebusların konuşmalarında gerekse İcra Vekilleri Heyeti tarafından çıkarılan kararnamelerin satır aralarında bu sebeplerin neler olabileceğine ilişkin değerlendirmelere rastlamak mümkün olabilmektedir.³⁶ Bu verilere dayanarak idari taksimat değişikliğine birden çok faktörün sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepler birkaç başlıkta incelenebilir.

2.1. “Halka Doğru” Yönetim Arayışı

Milli Mücadele döneminde yapılan idari düzenlemeler yönetim açısından yeni bir felsefe üzerine inşa edilmeye çalışılmış, tüm mebuslar tarafından kabul görmese de âdem-i merkeziyetçi idare anlayışını savunan³⁷ “eski düzenin” yerine “halka doğru” gitmeyi hedefleyen, “halka yaklaşan”, “Halkçılık” esasına dayalı yeni bir düzen arayışı içinde olduğu görülmüştür. Bu hususta dönemin mebuslarının mecliste yapmış olduğu bazı konuşmaları referans göstermek mümkündür.

Birinci TBMM’de Kütahya Mebusu olan Besim Atalay Bey, “Aksaray adıyla bir kaza teşkil edilmesini” öngören bir kanun tasarısının görüşmeleri sırasında yapmış olduğu bir konuşmasında “eskiden” mülki taksimat yapılırken hangi hususların belirleyici olduğunu açıkça ifade etmiştir. Atalay konuşmasında: “...eskiden taksimat-ı mülkiyede ne ahval-i tabiiye düşünülür, ne de halka teshilat ciheti aranırdı. Birtakım mütegalibenin nüfuz ve müdahalesi yüzünden gayritabi ve gayrimenkul taksimatı mülkiye yapıldı.” açıklaması ile eski mülki taksimat düzenlemelerinde uygulanan yöntemleri ortaya koymuş ve bu uygulamalara bir örnek göstermiştir: “Bu cümleden olmak üzere Aksaray kazası da Niğde livasına ilhak edilmişti. Vaktiyle Selçukilerin ikinci payitahtı olan ve darphanelerini, ak saraylarını, narin minarelerini havi bulunan o güzel kasaba, Selçukiler zamanında, Moğollar

36 Keskin, döneme ait belgeler ve TBMM’de yapılan görüşmelere dayanarak mülhak livaların müstakil hale getirilmesine dair bir değerlendirme yapmış ve mülhak livaların müstakil hale getirilmesinin üç farklı gerekçeye dayandığını söylemiştir. Buna göre ilk gerekçe: “vilayet valisinin arkasında dört jandarma, önünde dört jandarma ile halkı ezmesinden kurtulmak için, ölçek olarak küçülmenin ve yeni örgütlenmede liva kademesini esas almanın kaçınılmaz olduğu” yaklaşımı, ikinci gerekçe : “teşkilat ne kadar küçük olursa, o kadar yararlı olacağı” bakış açısı ve nihayet “yerel yönetimlerin gelişmesi, güçlenmesi ve halkın kendi kendini yönetebilecek yeteneği kazanması”nı hedefleyen politikadır. Keskin, 228-229. Ayrıca Keskin’e göre; Milli Mücadele yıllarında yönetsel sınırların yeniden düzenlenmesi ya da yeni bir mülki bölüm oluşturulmasına ilişkin değişikliklerde, “işgal halinde yönetimin düşman eline geçmesini önlemek”, “etnik/dinsel azınlık yapısının yönetimi”, “çatışmaların önlenmesi”, “aşiretlerin bağlılığını sağlamak/koruyak”, “aşiretleri denetim altına almak”, “asayişin sağlanması” gibi nedenler belirleyici olmuştur. Keskin, 244-245.

37 Nuray E. Keskin, “1920: Bağımsız ve Halka Doğru Yönetim”, *Açıklamalı Yönetim Zamandizini (1919-1928)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını, 2012) C. I, 225.

zamanında Anadolu'nun en güzel en mamur bir beldesi iken bizim elimize geçer geçmez; Gedik Ahmet Paşa'nın yarı ahalisini İstanbul'daki Aksaray mahallesine kaldırması ve sonra Niğde'ye raptedilmesi yüzünden kaza harap olmuştur.”³⁸ Atalay'a göre bu değişiklik idari bir ihtiyaçtan değil başka sebeplerden kaynaklanmıştır. Ancak yeni dönemde TBMM Hükümetlerinin halkı önceleyen mülki taksimattaki düzenlemeleri ile “halka doğru biraz daha yürünmüş”³⁹ ve halka kolaylık sağlanması amaçlanmıştır.

Lazistan (Rize) Mebusu Dr. Abidin Bey de yeni dönemde mülki yapının düzenlenmesi çalışmalarında “halka yaklaşılması” gerektiğini açıkça savunanlardan biri olmuştur. Mecliste idari düzenlemelerinin görüşüldüğü bir oturumda vilayetlerin küçülmesi gerektiğini söyleyerek atılacak adımlarla “halka daha çok yaklaşılmasını”, yerelde halkın devlete rahatlıkla ulaşmasına imkân sağlayacak düzenlemelerin hayata geçirilmesini “yeter ki halka yaklaşalım. Halk ve çarıklı köylü gelsin, sokulabilsin.” sözleri ile savunmuştur.⁴⁰ Aslında Meşrutiyet döneminde “idarede halka doğru” sözleri işitilmiştir. Halkın ihtiyacını düşünmek, yukarı tabakanın aşağı tabakaya doğru inerek, halkı anlamak, dinlemek, birlikte yükseltmek emelleri baş göstermiştir. Fakat bunlar ihtilâl gürültüleri ve harp topları arasına karışıp gitmiş, hiç bir netice hâsıl edememiştir.⁴¹ Ancak yeni dönemde “halka doğru gidişi” hedefleyen yerelde halkın ihtiyaçlarını önceleyen bir yaklaşım ortaya çıkmıştır.

Besim ve Abidin Beyler tarafından dile getirilen idaredeki “halkçı yaklaşımın” bütün mebusların ortak fikri olduğunu söylemek zor olsa bile, bu yaklaşımın oldukça fazla destekçisi olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla halka daha yakın ve “Halkçılık” esaslarına uygun yeni bir mülki ve idari yapı oluşturma gayesi Milli Mücadele döneminde TBMM Hükümeti'nin idari taksimatta değişikliğe gitmesinin önemli bir sebebi olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. İdari Ölçek Olarak Küçülme Çabası

Milli Mücadele döneminde vilayet ve mülhak livaların idari taksimatında değişikliğe gidilmesinin en önemli sebeplerinden birinin de bu idari birimlerin ölçek olarak küçültülme çabası olduğunu söylemek mümkündür.⁴² II. Meşrutiyet döneminde tartışıldığı anlaşılan bu yaklaşım Milli Mücadele döneminde tekrar gündeme gelmiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun görüşmeleri sırasında Abidin Bey bu konuya dikkati çekmiştir: “Biliyoruz ki, birçok vilâyetler vardır ki Almanya kadar ve hatta en küçük vilayetimiz Bulgaristan kadar vardır... Bugün arkadaşlar, Diyarıbekir vilâyeti düşünülürse mesaha-i sathiyeye nokta-i nazarından tam bir Almanya Devleti kadar vardır. Keza Konya yine öyle.”⁴³ değerlendirmesini yapmıştır. Bu durum bu vilayetlerde ve bağlı livaların yönetilmesinde hem idari hem güvenlik hem de ekonomik açıdan sorunlar yaratabilmiştir. Ayrıca bu vaziyet devletin bu birimlerin maddi kaynaklarından etkin bir şekilde istifade etmesinin önünde

38 TBMMZC, Devre I, C. 5, 61.

39 TBMMZC, Devre I, C. 5, 61.

40 TBMMZC, Devre I, C. 5, 100.

41 TBMMZC, Devre I, C. 5, 408.

42 Keskin 2007, 228-229.

43 TBMMZC, Devre I, C. 6, 362.

engel teşkil edebilmiştir. Lazistan (Rize) Mebusu Abidin Bey, tam da bu açıdan vilayetlerin küçültülmesi gerektiğini, bu şartlarda buralarda idarenin daha iyi sağlanacağını, her hususta buralardan daha iyi istifade edileceğini; aynı zamanda vukuatın da önüne geçilebileceğini savunmuştur.⁴⁴ Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey'e göre ise "parçalanmak [küçülme] mahalli terakkileri" sağlayacak, kazaların, livaların madden inkişafına imkân verecektir.⁴⁵

Sadece vilayetlerin büyüklüğü değil livalar dâhilindeki kazaların büyüklüğü de idarede sorunlar yaratabilmiştir. 1920 yılı sonlarına doğru Tokat, Çorum ve Amasya livaları dâhilindeki nahiyelerden üç kaza teşkili hakkındaki kanun tasarısının gerekçesinde bu husus açıkça vurgulanmıştır. Buna göre kazaların büyüklükleri nedeniyle bir merkezden idaresi öteden beri zorluklar yaratmıştır, bu zorluğun aşılması için yeni kazaların teşkili gerekli görülmüştür.⁴⁶

İdari ölçekte küçülmeye gidilmesi ile birlikte "halka daha çok yaklaşılabileceğine" dair bir kanaat vardır. Ortalama 3 ya da 4 livayı içine alan vilayetlerde ölçek olarak küçülme ile birlikte "vilayet valisinin arkasında dört jandarma ile ortalığı ezmesine, vali paşa geliyor, vali paşa geliyor..." gibi "modası geçmiş" anlayışa da bir bakıma son verilmesi gerektiğine inanılmıştır.⁴⁷ Bu yaklaşımın idari taksimat ve mülki teşkilatın yeniden örgütlenmesi sürecinde önemli bir dinamik olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

2.3. Güvenliği Sağlama Çabası

İdari taksimat değişikliklerini gerekli kılan en önemli sebeplerden biri de kuşkusuz güvenlik ya da asayiş sorunları olmuştur. Birçok birimin idari statüsünde değişikliği ön gören kanun tasarılarının gerekçelerinde bu hususun açıkça vurgulandığı görülmüştür. Söz gelimi Malatya dâhilinde Hekimhan adıyla bir kaza kurulmasını ön gören kanun tasarısının gerekçesinde: "Sivas-Malatya tariki umumisinin Kangal ve Malatya kasabaları arasındaki yüz elli kilometrelik kısmında bir kaza merkezi olmadığı gibi tariki mezkûrun tarafeynindeki kaza merkezlerinin en karibi de elli kilometrelik mesafededir. Anadolu'nun en işlek tariklerinden olan mezkûr yolun tarafeyni kuvvetli Hükümet merkezlerinden mahrum olduğundan dolayı öteden beri eşkıyanın cevelângâhı olmakta ve her sene burada yol bağlanarak mühim şekavetler yapılmaktadır. Bu hale mâni olmak üzere..."⁴⁸ Hekimhan adıyla bir kaza kurulması önerilmiştir. Adı geçen bölgede bir kazanın kurulması ile birlikte hem mülki teşkilat hem de jandarma gücü burada tesis edileceğinden devlet otoritesi bu bölgede daha iyi sağlanacak, bu durum asayiş olaylarının önüne geçecek ve güvenlik tesis edilecektir. Eşkıya rahatça hareket edemeyecek, şekavet olayları önlenecektir.

Ordu'nun müstakil liva haline getirilmesine dair meclis görüşmeleri sırasında da güvenliği sağlama çabasının idari statü değişikliğini gerekli kılan önemli bir gerekçe olduğunu ortaya koyan değerlendirmeler yapılmıştır. Görüşmeler sırasında Ordu'da önemli

44 TBMMZC, Devre I, C. 6, 362.

45 TBMMZC, Devre I, C. 5, 61.

46 TBMMZC, Devre I, C. 6, 81.

47 TBMMZC, Devre I, C. 5, 100.

48 TBMMZC, Devre I, C. 10, 185-186.

bir asayiş sorunu olduğu, yerel güçler arasında zaman zaman çatışmaya varan sürtüşmelerin yaşandığı dile getirilmiştir. Özellikle Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Mustafa Bey'in bu konuya ilişkin açıklamaları dikkat çekicidir: “[Ordu’da] ağalar, beyler pek çoktur. Eski derebeylerinden kalma pek çok ağalar var. Hepsinin yanında otuz kırk çete var. Geçen sene Koca Hasanoğulları ile Melekli oğulları müsademe yaptılar. Gündüz alenen halkın içerisinde bir yandan katil vuku buldu, Hükümet bir güne icraat yapamadıktan başka bunları bir vakit hükümete götürdüler de barıştırmak suretiyle işin önünü aldılar ve daha böyle bir kaç vukuat olduğu gibi beher gece katil, cinayet, kız kaldırmak, kaçırmak vukuatı eksik olmaz. Beylerden biri bir kız isterse babası da vermezse, eşkıya zorla kaldırıp ona götürür. Bunun gibi vekayi daima gece gündüz olmaktadır.”⁴⁹ Bir dönem Ordu’da kaymakam olarak görev yapmış olan Tunalı Hilmi Bey de, Ordu’nun ciddi bir asayiş sorunu olduğunu “Ordu’da katiyen hafta geçmez ki bir cinayet vukua gelmesin” sözleri dile getirmiştir.⁵⁰ Bu asayiş sorunları nedeniyle Ordu’nun Giresun’a bağlanması doğru değildir, asayişin temini için Ordu’nun da liva olması gerekmektedir.

Aksaray’ın müstakil liva haline getirilmesi teklifinin de en önemli gerekçesi asayişin temini meselesidir.⁵¹ Asayiş sorunlarının mülki teşkilatın bir derece artırılarak aşılacağı fikri hâkim olmuştur. Kazadan livalığa geçişin sağlanması durumunda daha güçlü bir mülki teşkilat tesis edilecek ve jandarma gücü artırılacaktır. Bu nedenle asayiş ve güvenliğin temini için sorun yaşanan bölgelerde yeni kazaların kurulması ya da mevcut kazaların müstakil hale getirilmesi uygulamalarının bir gereklilik olduğu görüşü önemli oranda kabul görmüştür. Dolayısıyla idari taksimat ve mülki yapılanma çalışmalarıyla güvenliğin sağlanması ve devlet otoritesinin tesisi arasında organik bir bağ olduğunu söylemek mümkündür.

2.4. Resmi İşlerde Yaşanan Zorluklar

İdari taksimatta değişikliğe gidilmesinin gerekçelerinden biri de bazı yerleşim birimlerinin vilayet ya da kaza merkezine uzak olması nedeniyle devletle olan resmi işlerinde, yani “muamelat-ı resmîyelerinde”, yaşadığı zorlukları aşmak olmuştur. Hükümet tarafından çıkarılan ve livaları müstakil hale getiren bazı kararnamelerde bu hususu teyit eden ifadelere rastlamak mümkündür.

İcra Vekilleri Heyeti tarafından çıkarılan 31.05.1920 tarihli kararnamede, Tokat ve Amasya sancaklarının Sivas vilayetinden, Malatya sancağının Mamuratülaziz (Elazığ) vilayetinden ve Denizli sancağının da Aydın vilayetinden ayrılmasına karar verilmiştir. Bu kararnamede alınan kararın gerekçesine dair bazı bilgilerde yer almıştır. Buna göre; bu sancakların bağlı buldukları vilayetlere uzak bulunmaları nedeniyle “muamelat-ı resmîye” başta olmak üzere birçok konuda zorluk yaşandığı, işlemlerin kolaylaştırılması amacıyla bu sancakların bağlı buldukları vilayetlerden ayrılarak müstakil hale getirilmelerine karar verildiği ifade edilmiştir.⁵² Aynı gerekçeleri, Lazistan, Isparta ve Burdur livalarını müstakil

49 TBMMZC, Devre I, C. 6, 144.

50 TBMMZC, Devre I, C. 6, 143.

51 TBMMZC, Devre I, C. 5, 60.

52 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No: 2 Sıra No: 4. (BCA, 30.18.1/1.2.4)

hale getiren kararnamede de görmek mümkündür.⁵³ Bir bakıma hükümetler, fiziki şartların zor, ulaşım imkânlarının yetersiz olduğu durumlarda maddi uzaklıktan kaynaklanan sorunları, muamelat-ı resmiyedeki zorlukları aşmak için ihtiyaç dâhilinde idari adımlar atmış ve “halka daha da yaklaştırmaya” çalışmıştır.

2.5. Vilayetlerin Gelirleri Gerektiği Gibi Kullanmaması

Vilayetler tarafından bağlı idari birimlerin yerel kaynaklarının yerinde ve etkin bir şekilde kullanılmaması idari taksimat değişikliğini gerekli kılan bir başka faktör olabilmıştır. Özellikle mülhak livaların vilayetlerden ayrılarak bağımsız hale getirilmesinin nedenlerinden biri livaların öz kaynaklarının bağlı buldukları vilayetler tarafından livalar lehine olarak uygun şekilde kullanılmaması olmuştur.

Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey’in Aksaray kazasının Niğde’den ayrılarak müstakil liva haline getirilmesini ön gören kanun tasarısının mecliste görüşüldüğü sırada sarf etmiş olduğu sözler, vilayetlerin bağlı idari birimlerden elde ettikleri gelirleri gerekli şekilde kullanmadığını açıkça ortaya koyan bir değerlendirme olmuştur. Besim Bey konuşmasında: “Niğde’nin, şimdiye kadar Aksaray’ı düşünmeyerek, bütün varidatı kendi menfaatine hasrû sarf etmesi, Aksaray’ın felaketini müntiç olmaktan ve sefaletini artırmaktan başka bir şeye yaramamıştır.” değerlendirmesini yapmıştır.⁵⁴ O’na göre Niğde, Aksaray’ı düşünmeyerek bütün gelirleri kendi menfaatine göre kullanmış, bu durum Aksaray’ın sefaletini artırmaktan başka bir işe yaramamıştır.

Refet Paşa’nın da Umumi Müfettişlik Kanunu görüşmeleri sırasında yapmış olduğu bir konuşmasında bu hususu açıkça vurguladığı anlaşılmaktadır. Paşa, vilayetlerin kendi bölgelerinde bulunan livaların ihtiyacını karşılayacak hiçbir girişimde bulunmadıklarını, mülhak livalardan devredilen gelirlerin yalnızca vilayet merkezini şenlendirdiğini söylemiştir. Refet Paşa’ya göre livalar bu nedenle müstakil kılınmış ve özel bütçe (tüzel kişilik) verilmiştir.⁵⁵ Böylece müstakil hale getirilen livaların öz kaynaklarını doğrudan kendileri için kullanabilmeleri mümkün kılınabilmiştir.

2.6. Nüfus

TBMM Zabıt ceridelerine bakıldığında idari taksimatta değişikliğe gerekçe gösterilen hususlardan birinin de nüfus olduğu görülmektedir. Kanun yoluyla kaza iken müstakil yapılan ya da mülhak iken bağımsız liva haline getirilen birçok yerde bu hususun belirleyici bir faktör olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶ Çoğu zaman nüfus fazlalığı mülki teşkilatın bir derece artırılması için önemli bir gerekçe olurken, bazen de nüfus azlığı kazadan nahiyeliğe indirilmede gerekçe olabilmıştır.⁵⁷ Özellikle idari statü değişikliğini ön gören kanun tasarılarının gerekçelerinde ve meclis tutanaklarına yansıyan görüşmelerde bu hususa dair

53 *BCA*, 30.18.1/1.4.5.

54 *TBMMZC*, Devre I, C. 5, 61.

55 Keskin 2007, 229.

56 *TBMMZC*, Devre I, C. 6, 91.

57 *BCA*, 30.10.0/66.439.12-4.

değerlendirmeleri görmek mümkündür.

Giresun livasının teşkili hakkında kanun tasarısının mecliste görüşüldüğü sıralarda Karesi (Balıkesir) Mebusu Vehbi Bey, kalabalık nüfusun tek bir merkezden idaresinin zor olduğunu söylemiş ve bu nedenle Giresun'un müstakil hale getirilmesi teklifine destek vermiştir. Vehbi Bey açıklamasında : "...vilâyetler son vaziyette hep birer müstakil sancak haline ifrağ edildi ve bu meyanda Trabzon da müstakil bir liva haline girdi. Fakat Trabzon sancağının nüfusu umumisi yedi yüz bine baliğ oluyor ve bu nüfusun bir merkezden idaresi müşkül oluyor..."⁵⁸ ifadeleri ile yedi yüz bin nüfusun bir merkezden yönetilmesinin zorluk yarattığını dile getirmiş ve bu nedenle Giresun'un müstakilen idaresini desteklemiştir. Buna göre Giresun kazasının müstakil hale getirilmesi ile birlikte üç yüz bin nüfusluk yeni bir liva kurulacak, idarede zorluklara yol açan nüfus yoğunluğunu azalacaktır. Birçok mebus da aynı fikirdedir.

Giresun'un müstakil hale getirilmesi Ordu'nun ise kaza statüsünde Giresun'a bağlanması tartışmaları sırasında yine nüfus meselesinin belirleyici bir unsur olarak ortaya çıktığını görmek mümkündür. Ordu'nun kaza olarak Giresun'a bağlanması fikrini reddeden Karahisar-1 Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Mustafa Bey : "Ordu'nun nüfusunun daha ziyade olduğunu, her biri bir kaza gibi olan beş nahiyesi ile toplam nüfusunun yüz altmış bin olduğunu"⁵⁹ savunarak nüfus açısından bu değişikliğin doğru olmadığını savunmuştur. Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey de nüfusu itibariyle Ordu kazasının liva yapılması gerektiğini savunanlardan olmuştur.⁶⁰

Neticede hem Giresun müstakil liva haline getirilmiş ve önemli miktarda bir nüfusun idaresi Trabzon'dan alınarak Giresun'a verilmiş hem de Ordu müstakil liva yapılmıştır. Dolayısıyla bir merkeze bağlı olarak yönetilen ciddi bir nüfusun, iki yeni idari birim tesis edilerek bölünmesi sağlanmıştır. Bu durum, nüfus faktörünün idari taksimata dönük düzenlemeler için önemli bir gerekçe olduğunu ortaya koyan dikkate değer bir örnektir.

2.7. Düşman İşgaline Uğrayan Yerlerde İdarenin Elde Tutulmasını Sağlamak

İdari taksimat değişikliğinin önemli gerekçelerinden biri de işgale uğrayan bölgelerde idarenin düşman eline geçmesini önlemek olmuştur. TBMM Hükümetleri bu kapsamda Batı Anadolu'da işgal bölgesi içinde kalan bazı kaza, nahiyeye ve köylerin işgal bölgesi dışında bulunan sancak ve kazalara bağlanması için düzenlemeler yapmıştır. Bu kapsamda 03.06.1920 tarihinde alınan bir kararla, Soma, Kırkağaç, Akhisar, Gördes kazalarının Karesi livasına bağlanmasına, düşman işgali altındaki Bergama kazası ile müdafaa cephesi gerisinde kalan nahiyeye ve köylerin Soma kazasına bağlanmasına, Manisa merkezine bağlı olup cephe gerisinde kalan nahiyeye ve köylerin ise Akhisar kazasına geçici olarak bağlanmasına karar verilmiştir. Ayrıca Saruhan merkezinin düşman istilasını altında bulunmasından dolayı geride kalan Alaşehir, Salihli, Eşme, Kula, Demirci kazalarından bir liva oluşturulmuş, Alaşehir kasabasının merkez liva yapılmasına karar verilmiştir. Yine

58 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141.

59 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142.

60 TBMMZC, Devre I, C. 6, 143.

bu kapsamda İzmir sancağına bağlı Ödemiş kazasının cephe gerisinde bulunan nahiye ile köylerinin yakınlık dolayısıyla Alaşehir kazasına bağlanmasıyla İzmir sancağına tabi olan Kuşadası kazasının Aydın livasına bağlanması kararı alınmıştır.⁶¹

Bu süreçte aynı gerekçeler ile İngilizler ve Yunanlar tarafından işgal edilmiş olan İzmit livası merkezi, ulusal güçlerin egemenliğinde bulunan Geyve'ye nakledilerek Adapazarı, İzmit, Karamürsel ve Kandıra kazaları da buraya bağlanmıştır. Geyve kazası merkez olmak üzere kurulan geçici İzmit sancağı mutasarrıflığına da Sadettin Bey atanmıştır.⁶²

TBMM Hükümetleri Antep'in işgali sürecinde de benzer kararlar almış ve hayata geçirmiştir. Antep'te Fransızlara karşı direnişinin devam ettiği 1921 yılı başlarında buraya bağlı Rumkale kazası ile ilgili bir karar alınmıştır. Bu kapsamda bir kararname ile Antep'in durumu açıklığa kavuşuncaya kadar Rumkale kazasının Urfa livasına bağlanmasına karar verilmiştir.⁶³ Daha sonra Rumkale kazası tekrar Antep'e bağlanmıştır.⁶⁴ Benzer bir uygulama Adana'da da uygulanmıştır. Milli Mücadele döneminde Adana'nın işgali üzerine milli güçlerin kontrolünde bulunan Pozantı'da geçici Adana vilayeti kurulmuştur.⁶⁵ Geçici vilayetin Adana Vali vekilliğine ise Mersin Mebusu İsmail Sefa Bey tayin edilmiştir.⁶⁶

3. İdari Taksimatta Düzenleme Yapılırken Dikkat Edilen Hususlar

TBMM Zabıt Cerideleri incelendiğinde bir nahiye, kaza ya da mülhak liva hakkında idari statü değişikliği kararı alınırken bazı hususlara dikkat edildiği, bazı şartların arandığı anlaşılmaktadır. Karar alma süreçlerinde maddi şartların dışında bazı hususların da etkileyici ya da belirleyici olabildikleri de görülmüştür.

Giresun, Tirebolu ve Ordu kazalarından oluşan müstakil bir liva kurulmasına dair kanun tasarısının “esbab-ı mucibesinde”, yani gerekçesinde, bir kazanın liva haline getirilmesi için aranan şartlar olarak yorumlanabilecek genel nitelikte bir bilgi yer almaktadır. Buna göre “vüsat, servet ve mamuriyetin... bir liva vücuda getirmek için lâzım gelen şeraitin kâffesi”⁶⁷ olduğu anlaşılmaktadır. Yani temel olarak birimin coğrafi büyüklüğü, kendine yetebilme ve kaynakları açısından zenginliği, bayındırlık durumları gibi faktörlerin statü değişikliği için aranan maddi şartlar olarak belirlendiği söylenebilir.

Karar alma süreçlerinde idari birimin “vüsati”, yani coğrafi olarak genişliği ve büyüklüğünün dikkat edilen konulardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Mecliste Giresun'un müstakil hale getirilmesi görüşmelerinde bu konunun ele alındığı görülmüştür. Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Vehbi Bey, Ordu'nun hali hazırda liva olan Karahisar-ı Şarki kadar büyük olduğunu, bu nedenle Karahisar-ı Şarki'nin liva olduğu halde Ordu'nun

61 BCA, 30.18.1/1.1.20.

62 Nuray E. Keskin (Keskin 2007 b), “Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi Sisteminin Kuruluşu”, *Memleket Siyaset Yönetim*, sy 5, (2007/5): 137.

63 BCA, 30.18.1/2.28.14.

64 BCA, 30.18.1/3.16.5.

65 Keskin 2007 b, 137.

66 BCA, 30.18.1/1.8.9.

67 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141.

kaza olarak bırakılmaması gerektiğini savunmuş, eş değer büyüklüğe sahip Ordu'nun da müstakil liva olması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁸ Zira coğrafi olarak büyüklük, idari taksimat değişikliği yapılırken hesaba katılan önemli bir faktördür.

İdari taksimat değişikliklerinde TBMM Hükümetlerinin mali kaygıları gözetmesi önemli ve belirleyici bir etken olarak süreçlere yön vermiştir. İdari taksimat düzenlemelerinin bütçe açısından mutlak bir maliyeti vardır. Bu sebeple geçmişte sırf bütçede tasarruf yapılabilmesi amacıyla her vilayette merkezi vilayete yakın olan bazı kazalar ilga edilebilmiştir.⁶⁹ Bu nedenle savaş şartlarında alınacak her karar, her yeni teşkilat bütçeye ek bir yük getireceğinden hükümetler idari taksimat değişikliklerine temkinli yaklaşmak durumunda kalmıştır. Maliye Vekili Ferit Bey'in mecliste yapmış olduğu bir konuşma hükümetlerin konuya bakışına açıklık getirmektedir: "Teşkilât-ı mülkiyenin bir kademe yükselmesi, bütçeye 30 - 40 bin lira zammediyor. Bendeniz Heyeti Vekile içerisinde mümkün olduğu kadar daima bu tarzdaki teşkilâta mani olmağa çalışıyorum..."⁷⁰ Bu açıklamadan bir kazanın müstakil hale getirilmesinin mülki teşkilatın bir kademe yükselmesi anlamına geldiği, bu durumda hazineye ek yükler getireceği değerlendirildiğinden bu tarz taleplere mani olmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Giresun livasının kurulmasına dair kanun tasarısının gerekçesinde de bu hususu teyit eden ifadelerle tesadüf etmek mümkündür. Burada "Giresun'un livaya tahvili öteden beri mutasavver ve idarî ve inzibati esbattan dolayı elzem iken bütçenin âdemi müsaadesi yüzünden bu maksat şimdiye kadar mevkiî fiile çıkarılamamış [tır]"⁷¹ denilmektedir. Yani Hükümet nazarında idari olarak "elzem" olan bir düzenleme bütçe yetersizliği nedeniyle yapılamamış, uygulanamamıştır. Bu nedenle bazı mebuslar "kazalarının liva olmasını arzu eden liva ahali, liva masrafiyla kaza masrafı arasındaki farkı vergilerine zammederek teklif etsin, hepsi liva olsun"⁷² önerisini dahi gündeme getirmişlerdir. Bu önerinin bazı kazalar için kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Söz gelimi Aksaray⁷³, Giresun gibi kazaların müstakil liva yapılması sürecinde ilgili kazalar, yeni teşkilat ihdasından doğacak maddi külfetin bir kısmını karşılamak talebiyle meclise başvurmuşlar ve ancak bu şartlarda müstakil liva haline getirilebilmişlerdir. Buna rağmen bir kazanın liva olmasını devlete yük olarak gören mebuslar da olmuştur. Karesi Mebusu (Balıkesir) Vehbi Bey'e göre: "Bir kazanın liva olması [devlete] bir yükür. Bu yük yalnız iki üç sene için değildir... Asayışı var[dır], Darülmuallemi var[dır], vesairesi var[dır]. Bir takım külfetleri var[dır]... Nüfus ve varidat iste[mektedir]"⁷⁴ Bu nedenle idari taksimat değişikliği kararları alınırken hükümetlerin ekonomik durumunun da hesaba katıldığını söylemek mümkündür. Hükümetler, idari taksimata ya da mülki teşkilata dönük kararlar alırken bu durumu gözeterek hareket etmek zorunda kalmıştır.

68 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142.

69 TBMMZC, Devre I, C. 6, 92.

70 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142.

71 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141.

72 TBMMZC, Devre I, C. 6, 143.

73 TBMMZC, Devre I, C. 5, 60.

74 TBMMZC, Devre I, C. 6, 146-147.

İdari statü değişikliği yapılırken dikkat edilen bir diğer önemli hususun da “varidat”, yani gelirler meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kazalar müstakil liva haline getirilirken “kendi varidatıyla kendini idare edebilme” hususunun önemli bir şart olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.⁷⁵ Giresun’un müstakil liva haline getirilmesi görüşmelerinde Ordu’nun Giresun’a bağlanmasını doğru bulmayan Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Mustafa Bey, buranın da müstakil hale getirilmesini savunurken gerekçe olarak “Ordu’nun varidatının Giresun’unkinden [varidatından] çok olduğunu”⁷⁶ göstermiştir. Palu’nun liva yapılmasının savunan Ergani Mebusu Emin Bey de aynı gerekçeye dayanmıştır. O’na göre Palu’nun geliri bakır, gümüş, gaz gibi madenleri vardır.⁷⁷ Kazaların livaya dönüştürülmesi için varidat, yani ilgili birimin gelirleri son derece belirleyici bir unsur olduğundan bu gerekçenin öne sürüldüğü anlaşılmaktadır. Zira bir kazanın müstakil bir livaya dönüştürülmesinden kaynaklanacak olan mülki teşkilat masrafları hükümet tarafından karşılanırsa bile müstakil livanın uzun vadede ekonomik olarak kendini idame ettirebilmesi için kendine ait gelirlere ihtiyacı vardır. Bu nedenle statü değişikliklerinde idari birimin gelir durumunun karar alma sürecinde dikkat edilen hususlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

İdari statü değişikliği sürecinde birimlerin durumları değerlendirilirken “coğrafi konumun” da hesaba katılan bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Yani bir kazanın livaya dönüştürülmesi sürecinde kazanın coğrafi konumunun önemi de ayrıca değerlendirmeye tabi tutulabilmiştir. Trabzon Mebusu Hüsrev Bey’in Giresun’un müstakil livalığını savunurken kullandığı argümanlardan biri de Giresun’un coğrafi konumu olmuştur. O’na göre : “adi bir coğrafya haritasına bakarsak görürüz ki Giresun’dan çıkan bir yol iyi bir cadde halinde Erzincan’a uğrar, oradan bir kol Karahisar’a bir kol da Sivas’a gider. Bu itibarla oranın gerek iktisadi ve gerek askerî hakikaten ehemmiyeti mahsusası vardır... Samsun nasıl bir ehemmiyeti sevkilceyşiyeye [askeri birliklerin sevk ve idaresi] haiz ise hemen hemen Giresun’da ona yakındır”.⁷⁸ Bu nedenle Giresun’un coğrafi konumu, hem askeri hem de iktisadi açıdan buranın müstakil hale getirilmesi için önemli bir gerekçedir. Bu bakış açısı, karar alma sürecinde coğrafyanın öneminin de hesaba katılmış olabileceği konusunda fikir vermektedir.

Coğrafya açısından hesaba katılan bir başka husus ise kazaların ya da mülhak livaların bağlı buldukları idare merkezleri ile aralarındaki mesafenin uzaklığı ve ulaşım güçlüğü meselesidir. Bu durum idari statü değişikliği sürecinde dikkat edilen bir husus; bir gerekçe olabilmiştir. Aksaray bu duruma önemli bir örnektir. Aksaray’ın müstakil liva haline getirilmesine dair kanun tasarısının mecliste görüşüldüğü esnada Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey, daha önceleri alınan bir kararla Niğde’nin 90 km kuzeyinde bulunan Aksaray kazasının Niğde’ye bağlanmasının doğru bulmadığını, zira Aksaray’ın bağlı bulunduğu Niğde vilayeti ile arasında 2500 metre yüksekliğinde bir Hasandağı bulunduğunu söylemiş ve eklemiştir : “Bu yolun kışın Sibiryaya soğuşunu andıran buzlu fırtınaları, yazın Sahrayı keberi andıran cehennem gibi sıcağı arasından geçmek mecburiyetinde olan köylüler

75 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141.

76 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142.

77 TBMMZC, Devre I, C. 10, 128.

78 TBMMZC, Devre I, C. 6, 144.

Niğde'ye kadar gelemezler".⁷⁹ Dolayısıyla kaza ile vilayet merkezi arasındaki uzaklık ve coğrafi şartların zorluğu nedeniyle Aksaray'ın Niğde'den ayrılarak müstakil bir liva haline getirilmesi gereklidir. Bu yaklaşım, idari taksimat değişiklikleri yapılırken Coğrafi şartların da hesaba katılabildiğini gösteren önemli bir örnektir.

TBMM'de Giresun ve Ordu'nun idari durumlarının ele alındığı görüşmeler incelendiğinde idari statü değişikliğinde maddi bir takım şartlar aranmasının yanında, manevi şartlar olarak tanımlayabileceğimiz bir takım hususlarında tartışma konusu olabildiği görülmüştür. Karahisar-i Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Mustafa Bey'in bir konuşması bu açıdan son derece ilginçtir. O'na göre Giresun'un müstakil hale getirilmek istenmesinin sebebi Topal Osman Ağa'nın 200 asker göndermesidir. Bu tepkisini: "Giresun şimdi ne için müstakil yapılıyor? Osman Ağa iki yüz nefer çete gönderdi de onun için değil mi?"⁸⁰ serzenişi ile dile getirmiştir. Bu sırada Mustafa Bey'in bu çıkışına karşı gelen olmadığı gibi Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey de Topal Osman Ağa'yı hüsnü vesile ile anmıştır. Bu tutum kazadan livalığa geçiş sürecinde maddi kıstaslar dışında başka hususlarında gözetilebilmiş olabileceği konusunda fikir verebilmektedir.

Görüşmeler sırasında idari taksimat değişikliği sürecinde etkili olduğu anlaşılan manevi kıstaslardan bazılarının da "fedakârlık" ve "Müslümanlık" yaklaşımları olduğu anlaşılmaktadır. Devlete karşı fedakârlık yapan kazaların durumları değerlendirilirken bu hususun mebuslar üzerinde manen etkileyici bir unsur olabildiği görülmüştür. Giresun'u bu duruma bir örnek olarak göstermek mümkündür. Giresun'un müstakilliğini savunan mebusların gerekçelerinden biri de bu kentin yapmış olduğu fedakârlıklar olmuştur. Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey, "Giresun'un gösterdiği fedakârlıklar, cüretler, hamasetler, cesaretler [den]"⁸¹ övgü ile bahsetmiştir. Lazistan (Rize) Mebusu Abidin Bey'e göre ise : "Giresun'un göstermiş olduğu fedakârlık ve bhusus şu inkılâp dolayısıyla göstermiş olduğu fedakârlık cidden tarih-i Osmaniye'de ve tarih-i İslâm'da altın kalemle yazılacak şeylerdir".⁸² Maliye Vekili Ferit Bey de aynı kanaattedir. Giresun'un müstakil yapılması bir anlamda bu fedakârlıkların bir mükâfatı niteliğinde olacaktır. Bu şartlar altında ifade edildiği şekliyle devlete fedakârlıktan kaçınmayan Giresun'un müstakil liva yapılması bu kararı destekleyen mebuslar için önemli bir gerekçe olabilmıştır.

"Müslümanlık" yaklaşımı da bu süreçte bazı mebuslar tarafından gözetildiği anlaşılan bir diğer husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Lazistan (Rize) Mebusu Abidin Bey'in bu konuda yapmış olduğu bir konuşma son derece ilginçtir. Abidin Bey, "Ordu-Giresun tartışmaları" sırasında Giresun'un müstakil liva yapılması durumunda liva merkezinin Ordu kazası yapılması teklifine karşı çıkmış, merkezin de Giresun olması gerektiğini buranın Müslümanlığına vurgu yapan şu açıklama ile savunmuştur: [Giresun'da] bulunan hızarı kiram İslamdır, elhamdülillâ ve islamların da hâkimiyetini istiyorsunuz, islamların ticaret yerini mi, Hristiyanların yerini mi merkez yapmak istiyorsunuz?" Hristiyanların istiyorsak Ordu olsun. Çünkü Hristiyanlar orada dehşetli ticaretler yapıyorlar ve dehşetli

79 TBMMZC, Devre I, C. 5, 61.

80 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142-143.

81 TBMMZC, Devre I, C. 6, 143.

82 TBMMZC, Devre I, C. 6, 143.

ticaretleri vardır. Fakat Giresun olursa teknil o ticaretleri kırılacak ve mahvolacaktır.”⁸³ Abidin Bey’in bu çıkışının ardından Dâhiliye Encümeni’nde görev aldığı anlaşılan İzmit Mebusu Hamdi Namık Bey’in açıklaması iktisaden Müslümanları önceleyen bu yaklaşımın encümen tarafından da kabul gördüğünü ortaya koymaktadır. Hamdi Bey konuşmasında : “Giresun’un liva halinde idaresi için Dâhiliye Encümeni’nde uzun uzadıya müzakere ettik ve Ordu’dan, gerek servet ve gerek nüfus itibariyle farklı olmayan ve aynı zamanda demin Abidin Bey’in söyledikleri veçhile hâkimiyet-i iktisadiyece İslamlar daha ziyade mütefevvik [üstün] bulunmuş olmak itibariyle Giresun’un liva merkezi halinde idaresini kabul et[tik]”⁸⁴ ifadelerini kullanmıştır. Açıkça görüldüğü gibi iktisadi yaşamda Müslümanları Hristiyanların önüne geçirebilmek amacıyla mülkü yapının şekillendirilmesi söz konusudur. Buradan da anlaşılacağı gibi mülki taksimat sadece idari yapının şekillendirilmesi ile ilgili değil; iktisadi ve sosyal alanlar açısından da bir biçimlendirici araç olarak düşünülmektedir.⁸⁵

İdari statü değişikliği süreçlerinde alınacak olan karara halkın verebileceği tepkinin de gözetildiği ya da hesaba katıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle kazadan livalığa dönüştürmede, ya da kaza iken nahiyeliğe düşürme kararları alınırken halkın duygusal tepkisinin de düşünülerek hareket edildiğine dair örnekler mevcuttur. Ordu kazası bu örneklerden biridir. Giresun’un müstakil yapılması durumunda Ordu’nun da müstakil yapılması gerektiğini savunan mebusların birçoğu bu duruma gerekçe olarak alınacak kararın eskiden beri bu konuda çekişme halinde olan iki kaza halkı arasında büyük bir anlaşmazlık yaratacağını göstermişlerdir.⁸⁶ Çünkü bir kaza halkı için sancak haline gelmek “şeref” meselesidir.⁸⁷ Bu nedenle alınacak kararın halk arasında yaratacağı huzursuzluk hesaba katılmalı, halk hükümete küstürülmemelidir.

1920 yılı Nisan ayı sonlarında Palu kazasının livaya dönüştürülmesine dair İcra Vekilleri Heyeti tarafından hazırlanan kanun tasarısının görüşmeleri sırasında Dâhiliye Encümeni’nin tasarımı reddetmesinin gerekçesi olarak gösterdiği “halkı hükümete ısındırmak” yaklaşımı da bu hususta son derece ilginç bir örnek teşkil eder. İcra Vekilleri Heyeti tarafından kanun tasarısında “Ergani ve Genç sancaklarının lâğvı ile merkezi (Palu) kasabası olmak ve Palu, Ergani (Osmaniye), Nazimiye, Mazgirt ve Çapakçur kazalarından mürekkep bulunmak üzere müceddeden bir Palu livası teşkili”⁸⁸ planlanmıştır. Söz konusu tasarı değerlendirilmek üzere Dâhiliye Encümeni’ne gönderilmiş ve encümen bu konu hakkında incelemesini tamamladıktan sonra bir mazbata ile tasarımı reddetmiştir. Encümen :“livayı mezkûre [Palu’ya] raptı arzu edilen Nazimiye ve Mazgirt ahaliyle Palu kasabası sekensesi[sakinleri] arasında öteden beri bürudet [soğukluk] mevcut bulunduğu ve sırf Palu’da bir liva teşkil etmek için,halkı hükümete ısındırmak icap eden böyle bir anda Ergani ve Genç sancaklarını bilâsebep lâğvetmek suretiyle o havali ahalisini tebrid[devletten soğutmak] ve rencide etmek de muvafık-ı hikmet ve siyaset olamayacağı cihetle

83 TBMMZC, Devre I, C. 6, 144.

84 TBMMZC, Devre I, C. 6, 144.

85 Önen, reyhan, 381.

86 TBMMZC, Devre I, C. 6, 146.

87 TBMMZC, Devre I, C. 6, 146.

88 TBMMZC, Devre I, C. 10, 127.

işbu teklifi red[detmiştir].⁸⁹ Encümenin ret kararının gerekçesinde açıkça alınacak olan kararın bölge halkını devletten soğutabileceği, rencide edebileceğini vurgulanmış, “halkı hükümete ıstırdırmak icap eden bir anda” böyle bir karar verilmesinin doğru olmayacağı net bir şekilde ifade edilmiştir. Söz konusu mazbata mecliste büyük çoğunlukla kabul edilmiştir.⁹⁰ Bu durum, idari taksimat değişikliği yapılırken alınacak olan karara halkın verebileceği duygusal tepkinin de hesaba katılmak suretiyle hareket edildiğini ortaya koyan önemli bir örnektir.

İdari taksimat değişikliği görüşmeleri sırasında bazı mebusların meseleye etnik temelli bakabildikleri de görülmüştür. Mersin Mebusu Yusuf Ziya Bey’in “Kozan ve Cebelibereket (Osmaniye) livalarının müstakilen idaresi ve Mersin livasının kazaya dönüştürülmesine” ilişkin kanun tasarısına karşı sarf ettiği cümleler bu yaklaşıma önemli bir örnektir. Yusuf Ziya Bey, mecliste yaptığı bir konuşmada bazı gerekçeler göstererek söz konusu tasarıya karşı çıkmıştır. O’na göre: Cebelibereket’in, Kozan’ın ve Mersin’in kaza haline ifrağı suretiyle teşkilâtı kabul edersek, en ziyade muhtaç bulunduğumuz vahdet ve tesanüt bir derece zâfa uğramış olacaktır ve bundan din ve namuslarını menfaati şahsiyeleri mukabilinde satmış olan kimselere, edaniye[alçaklara] fırsat verilmiş olacaktır. Bunun için vaziyetin tamamıyla inkişafına kadar, Adana teşkilâtında, livalar vilâyetten iftirak [ayrılmak] ettirilmeme[li], fekk-i irtibat [irtibatı kesmek] ettirilmeme[lidir]... Bir de ..., Tarsus mintıkası Anadolu’nun anahtarını teşkil et[mektedir]. Çünkü Anadolu’ya, Tarsus ve Pozantı caddesinden dâhil olunur ve buraya bekçilik eden Tarsuslular, Mersinlilerle beraber o civar ahali, tamamen Türklüğe has bir metanet ve şehametle[yiğitlik], bu bekçiliği şimdiye kadar ifa et[mişlerdir]... Mersin’in kazaya ifrağı, Tarsus’la Mersin’in ayrılması demektir”.⁹¹ Görüldüğü üzere Ziya Bey, Mersin ve Tarsus halkının tamamen Türklüğün metanet ve yiğitliğine yakışır bir şekilde kendi bölgelerinin bekçiliğini yapmış olduklarını; ancak bu idari değişikliğin kabulü halinde Mersin ve Tarsus’un birbirinden ayrılacağını söylemiş; bunun yapılmamasını istemiştir. Bu değerlendirmesinde Mersin ve Tarsus’un “Türklüğüne” vurgu yaparak idari taksimat meselesinde etnik temelli bir yaklaşım ortaya koymuştur.⁹²

Etnik ve dini temelli yaklaşıma bir başka örnek olarak Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey’in Ankara’ya bağlı Çukurabat ve Zir nahiyelerinin kaza yapılmasına dair kanun tasarısı görüşmeleri sırasında yapmış olduğu bir konuşmayı göstermek mümkündür. Zir’in eskiden olduğu gibi kaza haline getirilmesi gerektiğini savunan Süleyman Sırrı Bey, halen bir Ermeni kasabası olan kaza merkezinin de değiştirilmesi gerektiğini yaptığı şu açıklama ile savunmuştur: “[Kaza] merkezi 750 - 800 haneli bir Ermeni kasabasıdır. Burada on iki hane Müslüman vardır. Etraftan köylerden gelen şahit ve müddeiye[davacı] sıfatıyla gelen muhadderatı İslamiye [Namuslu Müslüman kadınlar] bütün bunların evlerinde misafiret ediyorlar. Bundan da bazı fenalıklar zuhur ediyor diye söyleniyordu. Binaenaleyh bu nahiyenin kazaya iadesiyle beraber merkezin de o civarda Sincan köyü istasyonuna veyahut

89 TBMMZC, Devre I, C. 10, 127.

90 TBMMZC, Devre I, C. 10, 129.

91 TBMMZC, Devre I, C. 5, 357-358.

92 Önen-Reyhan, 382.

diğer bir mahalle nakli daha muvafıktır”.⁹³ Maliye Vekili Ferit Bey, bu konuşmanın ardından meclisin kabul etmesi halinde hükümetin bu durumu dikkate alacağını, tetkik edebileceğini söylemiştir. Bu, idari taksimat değişiklikleri yapılırken etnik ve dini yapının da gözetilmiş olabileceği hususunda fikir veren bir başka örnektir.

4. İdari Taksimat Düzenlemelerinde Başvurulan Uygulamalar

TBMM Hükümetleri, Milli Mücadele dönemi boyunca milli sınırlar içinde kalan idari birimlerin statülerinde değişiklik yapmış, idari taksimatlarında yukarıda anılan gerekçeler çerçevesinde düzenlemeye gitmiştir. Bu düzenlemeler iki şekilde gerçekleşmiştir. Livaların bir bölümü yasayla, bir bölümü de İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) kararı ile müstakil yapılmıştır.⁹⁴ Süreç incelendiğinde TBMM Hükümetlerinin ilk aşamada İcra Vekilleri Heyeti kararı ile idari taksimatta düzenlemeler yaptığı anlaşılmaktadır.

4.1. İcra Vekilleri Heyeti Kararı ile İdari Statü Değişikliği Uygulaması

Bu uygulamanın meclisin açılmasından hemen sonra mülhak livaların müstakil hale getirilmeye başlanmasıyla tatbik edildiği görülmektedir. Birinci TBMM'nin mekâna ilk müdahalesi bir üst kademedeki vilayete bağlı olan mülhak livaları müstakil kılıp doğrudan Ankara'ya bağlamak ya da yeni müstakil livalar kurmak olmuştur.⁹⁵ Bu yol ile, yani doğrudan İcra Vekilleri Heyeti kararı ile, bir çok mülhak liva müstakil hale getirilmiştir. Bu dönemde bu yol ile idari statüsünde değişiklik yapıldığı anlaşılan idari birimler şunlardır:

---

93 TBMMZC, Devre I, C. 6, 92.

94 Keskin 2007 b, 128.

95 Keskin 2007 b, 121.

Tablo 2: Milli Mücadele Döneminde İcra Vekilleri Heyeti Kararı İle İdari Statüsü Değiştirilen İdari Birimler

<i>İdari Birimin Adı</i>	<i>Eski İdari Statüsü</i>	<i>Bağlı Bulunduğu Eski İdari Birimi</i>	<i>İdari Statüsünün Değiştigi Tarih</i>	<i>Yeni İdari Statüsü</i>
<i>Tokat¹</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Sivas vilayeti</i>	<i>31.05.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Amasya²</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Sivas vilayeti</i>	<i>31.05.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Malatya³</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Mamuratülaziz vilayeti</i>	<i>31.05.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Denizli⁴</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Aydın vilayeti</i>	<i>31.05.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Lazistan⁵</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Trabzon vilayeti</i>	<i>18.06.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Isparta⁶</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Konya vilayeti</i>	<i>18.06.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Burdur⁷</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Konya vilayeti</i>	<i>18.06.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Zonguldak⁸</i>	<i>Mülhak liva</i>	-	<i>18.06.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Mardin⁹</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Diyarbakır vilayeti</i>	<i>13.07.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Bilecik¹⁰</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Hüdavendigar vilayeti</i>	<i>13.07.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Karahisar-ı şarki¹¹ (Şebinkarahisar)</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Sivas vilayeti</i>	<i>05.08.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Gümüştane¹²</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Trabzon vilayeti</i>	<i>05.08.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Muş¹³</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Bitlis vilayeti</i>	<i>05.08.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Aydın¹⁴</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Aydın vilayeti</i>	<i>05.08.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Bayazıt (Ağrı)¹⁵</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Erzurum vilayeti</i>	<i>19.08.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Cebelibereket¹⁶</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Adana vilayeti</i>	<i>26.10.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Kozan¹⁷</i>	<i>Mülhak liva</i>	<i>Adana vilayeti</i>	<i>26.10.1920</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Mersin¹⁸</i>	<i>Kaza (Mersin Mülhak liva merkezi)</i>	<i>Mersin livası</i>	<i>27.10.1921</i>	<i>Müstakil liva</i>
<i>Adana¹⁹</i>	<i>Kaza (Adana vilayet merkezi)</i>	<i>Adana vilayeti</i>	<i>27.10.1921</i>	<i>Müstakil liva</i>

Tabloya bakıldığında ilk aşamada 1920 yılı Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos ve Ekim aylarında mülhak liva statüsünde olduğu anlaşılan toplam 17 mülhak liva müstakil hale getirilmiştir. İki kaza ise 1921 yılı sonlarına doğru müstakil liva haline getirilmiştir.

4.2. Kanunlar Yolu ile İdari Statü Değişikliği Uygulaması

İdari taksimat ve statü değişikliği yapılırken başvuru olan diğer bir uygulama ise değişikliğin kanun/yasa ile yapılması uygulamasıdır.⁹⁶ Bu uygulamada, İcra Vekilleri Heyeti ya da bir mebus tarafından her hangi bir idari birimin statüsünde değişikliği öngören bir kanun tasarısı hazırlanarak “esbab-ı mucibesini” ile birlikte meclise sunulur, ardından incelenmek üzere Maliye ve Dâhiliye encümenine havale edilir ve birimlerden görüş istenir. Bu birimlerin tasarıya ilişkin hazırlamış oldukları mazbatalar çerçevesinde tasarı mecliste müzakere edilir ve neticede oylama usulü uyarınca tasarı kabul veya reddedilir. Süreç bu şekilde işlemektedir. Milli Mücadele döneminde kanun yolu ile bu süreçler takip edilmek

suretiyle birçok idari birimin statüsünde değişiklik yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kanun yoluyla idari statüsünde değişiklik yapıldığı anlaşılan idari birimler şunlardır:

Tablo 3: Milli Mücadele Döneminde Kanun Yolu İle İdari Statüsü Değiştirilen İdari Birimler

<i>İdari Birimin Adı</i>	<i>Eski İdari Statüsü</i>	<i>Bağlı Bulunduğu Eski İdari Birimi</i>	<i>İdari Statüsünün Değiştigi Tarih</i>	<i>Yeni İdari Statüsü</i>
Siirt ²⁰	Mülhak liva	Bitlis vilayeti	26.09.1920	Müstakil liva
Aksaray ²¹	Kaza	Niğde müstakil livası	14.10.1920	Müstakil liva
Çubukabat ²²	Nahiye	Ankara vilayeti	28.11.1920	Kaza
Zir	Nahiye	Ankara vilayeti	28.11.1920	Kaza
Giresun ²³	Kaza	Trabzon vilayeti	04.12.1920	Müstakil liva
Ordu ²⁴	Kaza	Trabzon vilayeti	04.12.1920	Müstakil liva
Genç ²⁵	Mülhak liva	Bitlis vilayeti	09.12.1920	Müstakil liva
İlisu ²⁶	Nahiye	Tokat mülhak livası	23.12.1920	Kaza
Devecidağı	Nahiye	Çorum mülhak livası	23.12.1920	Kaza
Artıkova	Nahiye	Amasya mülhak livası	23.12.1920	Kaza
Hekimhan ²⁷	Nahiye	Malatya mülhak livası	20.06.1921	Kaza
Zeylenderesi ²⁸	Nahiye	Van vilayeti	03.09.1921	Kaza
Sarısu	Nahiye	Van vilayeti	03.09.1921	Kaza
Artvin ²⁹	-	-	07.07.1921	Müstakil liva
Ardahan	-	-	07.07.1921	Müstakil liva
Kars	-	-	07.07.1921	Müstakil liva

* Tablo içerisinde kullanılan dipnotların açıklamaları kaynakçadan sonraki bölümde yer almaktadır.

Tablo incelendiğinde, nahiye, kaza ve mülhak liva statülerinde bulunan toplam 16 idari birimde kanun yolu ile idari düzenlemeler yapılmış olduğu görülmektedir. Bu bağlamda kanun yolu ile idari statüsünde düzenleme yapılan ilk kentlerden birisi Siirt olmuştur.

4.2.1. Siirt Sancağının Müstakil Liva Haline Getirilmesi ve Diğer İdari Düzenlemeler

Siirt, 1920 yılı idari taksimata göre Bitlis vilayetine bağlı mülhak bir livadır.⁹⁷ 1920 yılının sonlarına doğru Dâhiliye Vekâleti tarafından “Siirt sancağının vaziyeti mevkiyesi itibariyle müstakilen idaresi” için “sancağının müstakil liva halinde idaresine dair kanun tasarısı”nın hazırlanması ile şehrin idari statüsünde değişiklikle sona erecek süreç başlamıştır.

Dâhiliye Vekâleti tarafından düzenlenen kanun tasarısı 22.08.1920’de İcra Vekilleri Heyeti’ne sunulmuştur.⁹⁸ Söz konusu tasarı İcra Vekilleri Heyeti’nin 09.09.1920 tarihli toplantısında ele alınmış⁹⁹ ve kabul edilerek 23.09.1920’de Heyet-i Umumiye’ye arzına

97 Erdeha, 42.

98 TBMMZC, Devre I, C. 4, 135.

99 TBMMZC, Devre I, C. 4, 135.

karar verilmiştir.¹⁰⁰ Tasarı, meclisin 26.09.1920 tarihli toplantısında ele alınmış ve oylamaya sunulmuştur. Oylama neticesinde “Siirt Mutasarrıflığının Müstakil Liva Haline Tahvili” kabul edilmiştir.¹⁰¹ Bu karar ile Siirt idari olarak “mülhak liva” statüsünden “müstakil liva” statüsüne geçirilmiştir.

Milli Mücadele döneminde Siirt’in idari taksimatındaki bir başka değişiklik, kanun yolu ile olmasa bile, Pervari kazasının nahiyeye dönüştürülmesi olmuştur. Siirt sancağı dâhilinde bulunan Pervari kazasının idari statüsü ile ilgili değişikliği öngören bir tezkere Dâhiliye Vekâleti’ne 06.03.1921 tarihinde gönderilmiş ve Vekâletten konu ile ilgili cevap istenmiştir.¹⁰² Vekâlet, 06.03.1921 tarihli 15873/471 numaralı tezkireye 26.03.1921’de cevap vermiştir. Verilen cevapta “Siirt Sancağı dâhilindeki Pervari kazasının, nahiyeye celbini öngören teklifin İcra Vekilleri Heyeti’nin 24.03.1921 tarihli toplantısında görüşüldüğü ve kabul edildiği, Pervari’nin “nahiye” yapıldığı bildirilmiştir.¹⁰³ Bu karar ile Pervari, kaza statüsünden nahiye statüsüne düşürülmüştür.

1921 yılı içinde Siirt’in Şirvan kazasına bağlı bazı köylerinin idari durumlarında da değişikliğe gidilmiştir. 03.07.1921 tarihli bir kararname ile Siirt sancağının Şirvan kazasına bağlı Şirtomada, Brata ve Behriyan köylerinin merkez ilçeye bağlanmasına karar verilmiştir.¹⁰⁴

4.2.2. Aksaray Kazasının Müstakil Liva Haline Getirilmesi

TBMM Hükümetlerinin Milli Mücadele döneminde idari taksimatında değişiklik yaptığı şehirlerden birisi de Aksaray’dır. Aksaray, 1920 yılı sonlarına doğru yapılan idari düzenlemeden önce Niğde müstakil livasına bağlı bir kazadır.¹⁰⁵ Ancak zamanla şehrin durumunda meydana gelen değişiklikler, hükümetçe yeni bir idari düzenlemenin yapılması gereğini ortaya çıkarmıştır.

Aksaray’ın idari statüsünde değişikliği ön gören kanun tasarısı Dâhiliye Vekâleti tarafından hazırlanmış ve 06.10.1920’de İcra Vekilleri Heyeti’ne sunulmuştur. Buna göre “merkezi Aksaray kasabası olmak üzere Aksaray, Arabsun ve Koçhisar kazalarından Aksaray namıyla müstakil bir liva teşkili” planlanmıştır. Bu kanun tasarısı, İcra Vekilleri Heyeti’nin 07.10.1920 tarihli toplantısında ele alınmış ve aynen kabul edilmiştir.¹⁰⁶ Ancak görülen lüzum üzerine tasarının 13.10.1920’de Maliye Encümeni’ne havalesine karar verilmiştir.¹⁰⁷

100 TBMMZC, Devre I, C. 4, 354.

101 TBMMZC, Devre I, C. 4, 354.

102 Dâhiliye Vekâleti’ne yazılan yazıda Siirt sancağına bağlı Pervari kazasının 20’si harap 60 köyden oluştuğu, toplan nüfusunun 6-7 binden ibaret olduğu ifade edilerek Pervari’nin kaza olarak kalmasının “faydalı olmayacağı” belirtilmiş; bu nedenle kazanın lağv edilerek Pervari’nin nahiye dönüştürülmesi istenmiştir. BCA, 30.10.0/66.439.12.4.

103 BCA, 30.10.0/66.439.12-1.

104 BCA, 30.18.1/3.28.11.

105 TBMMZC, Devre I, C. 5, 60.

106 TBMMZC, Devre I, C. 5, 26.

107 TBMMZC, Devre I, C. 5, 35.

Aksaray kazasının müstakil liva haline getirilmesini ön gören kanun tasarısı ve Maliye Encümeni'nce tanzim edilen mazbata, meclisin 14.10.1920 tarihli toplantısında müzakere edilmiştir. Bu toplantıda ayrıca söz konusu tasarı ile ilgili İcra Vekilleri Heyeti tarafından “esbab-ı mucibe layihası” da meclise sunulmuştur.¹⁰⁸ Tasarı ile ilintili olarak bir başka mazbata da Maliye Encümeni tarafından meclise arz edilmiştir. Her iki belgede de tasarının gerekçeleri ortaya konulmuştur. Buna göre Aksaray'ın “Niğde livasına bağlı olmasına rağmen muamelat ve münasebat-ı iktisadiye itibarıyla civarında bulunan Arapsun ve Koçhisar kazalarıyla bir “mıntika-i mühimme” teşkil ettiği, bu nedenle bu kazalarla beraber müstakil liva halinde idaresinin faydalı olacağından bahisle “Aksaray kasabası merkez olmak ve toplam 121.000 nüfusu ihtiva eylemek üzere Aksaray, Arapsun ve Koçhisar kazalarından mürrekeben Aksaray namıyla müstakil bir liva teşkiline lüzum görüldüğü” ifade edilmiştir.¹⁰⁹ Kanun tasarısı üzerine bazı milletvekilleri söz almış, tasarı mecliste bir süre müzakere edilmiştir.¹¹⁰ Yapılan görüşmelerin ardından “Aksaray Kazasının Müstakil Liva Haline İfrahına Dair Kanun Lâyihası” 14.10.1920’de kabul edilerek kanunlaşmıştır.¹¹¹ Buna göre merkezi Aksaray kasabası olmak ve Aksaray, Arapsun ve Koçhisar kazalarından oluşmak üzere Aksaray namıyla müstakil bir liva teşkil olunmuştur.¹¹² Bu karar, Aksaray halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış; meclise teşekkür telgrafı çekilmiştir.¹¹³

4.2.3. Ankara Vilayetine Bağlı Bazı Nahiyelerin Kaza Haline Getirilmesi

1920’deki idari taksimata göre Ankara, Kırşehir, Çorum ve Yozgat mülhak livalarından müteşekkil bir vilayettir.¹¹⁴ Çubuk ve Zir, vilayet merkezine bağlı birer nahiyedir.

Çubuk, önceleri Ankara vilayet merkezine bağlı bir kaza olarak idare edilmekteyken daha sonraları görülen lüzum üzerine nahiyeye dönüştürülmüş ancak bu tarihten sonra kentin idaresinde zorluklar yaşanmaya başlanmıştır. 1920 sonlarına gelindiğinde 89 köy ve 21.000 nüfusa ulaşan Çubuk’un artık nahiyeye olarak idaresinin zorlaştığı görülmüş ve eskiden olduğu gibi kazaya dönüştürülmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.¹¹⁵

İdari statüsünde değişiklik istenen yerlerden biri de Ankara vilayetine bağlı Zir nahiyesidir. Zir, Çubuk nahiyesinde olduğu gibi, önceden kaza olarak idare edilmekteyken daha sonra “hiçbir makul sebebe dayanmaksızın” nahiyeye statüsüne dönüştürülmüştür. 1920 sonlarına doğru nahiyeye 100 köy ve 20.000 nüfustan oluşan bir idari birim haline gelmiştir. Gelineen noktada mevcut şartlar, Zir’in idari statüsünün nahiyeden kazaya dönüştürülmesini gerekli kılmıştır.¹¹⁶

108 TBMMZC, Devre I, C. 5, 60.

109 TBMMZC, Devre I, C. 5, 60.

110 TBMMZC, Devre I, C. 5, 61-62.

111 BCA, 30.18.1/1.14.2; RG, 21.03.1921, No: 7; Kanunlar Dergisi, C. I, 43.

112 BCA, 30.18.1/1-14-2; RG, 21.03.1921, No: 7; Kanunlar Dergisi, C. I, 43.

113 TBMMZC, Devre I, C. 5, 234.

114 Erdeha, 43.

115 TBMMZC, Devre I, C. 6, 91.

116 TBMMZC, Devre I, C. 6, 91.

Dâhiliye Vekâleti, bu gerekçeler kapsamında Ankara'ya bağlı hem Çubuk hem de Zir nahiyelerinin kaza haline dönüştürülmesini ön gören bir kanun tasarısı hazırlamıştır.¹¹⁷ Vekâletçe her iki nahiyenin de kaza haline dönüştürülmesinin “idari zaruret haline geldiği” tasarının “esbab-ı mucibesinde” açıkça ifade edilmiştir.¹¹⁸ İcra Vekilleri Heyeti'ne sunulan tasarı heyetin 21.10.1920 tarihindeki toplantısında kabul edilerek meclis gündemine getirilmiştir.¹¹⁹ 28.10. 1920'de ise “Ankara'ya Merbut Çubukabat ve Zir Nahiyelerinin Kaza Haline İfrağına Dair Kanun” adı ile kabul edilmiş¹²⁰ ve Ankara'ya bağlı Çubuk ve Zir nahiyeleri kazaya dönüştürülmüştür.¹²¹

4.2.4. Giresun'un Müstakil Liva Haline Getirilmesi

Giresun, Milli Mücadele döneminde idari yapısında ön görülen değişiklik talebinin mecliste en çok tartışıldığı kentlerden biri olmuştur. Kentle ilgili değişiklik talebinin meclise gelmesi ile birlikte hararetli tartışmaların yaşandığı meclis tutanaklarına yansımıştır.

Giresun, 1920 yılındaki idari taksimata göre Trabzon vilayetine bağlı bir kaza statüsündedir.¹²² Ancak Giresun halkı kentlerinin kaza olarak idare edilmesinden memnun değildir. Bu nedenle daha 1908 yılında kentlerinin müstakil bir liva haline getirilmesi yolunda başvuruda bulunmuşlardır.¹²³ Fakat istenilen sonuç elde edilememiştir.

1920 yılı sonlarına doğru Giresun halkı, daha önce de yaptığı üzere bir kere daha meclise müracaat ederek kentlerinin idari statülerinin değiştirilmesini, kaza olan Giresun'un müstakil liva haline dönüştürülmesini istemiştir. 30.10.1920'de Giresun Belediye Başkanı, Giresun Ticaret Odası Başkanı ve şehrin ileri gelen diğer bazı isimleri Büyük Millet Meclisi'ne bir telgraf göndererek “Giresun'un müstakil mutasarrıflığa tahvilini istirham etmişler”, ve “kentnin müstakil bir liva haline dönüştürülmesi durumunda ortaya çıkacak olan masrafın iki seneliğinin belediyenin bütçesinden karşılayacaklarını taahhüt ettiklerini” bildirmişlerdir.¹²⁴ Özellikle mülki yapıdaki değişiklikten doğacak olan ek masrafın şehir tarafından karşılanacağını bildirilmesi hükümette iyi bir tesir yapmış, Maliye Vekili Ferit Bey, esasen maliyeye ek yük getirdiği gerekçesiyle bu tarz değişikliklere sıcak bakmamasına rağmen Giresun'un bu talebini olumlu karşılamıştır.¹²⁵

Giresunluların girişimi ve hükümetin talebe sıcak bakması üzerine “Giresun, Tirebolu ve Ordu Kazalarından Mürekkep Bir Müstakil Liva Teşkiline Dair Kanun Tasarısı”¹²⁶

117 BCA, 30.18.1-1.15.18; TBMMZC, Devre I, C. 6, 91.

118 TBMMZC, Devre I, C. 6, 91.

119 TBMMZC, Devre I, C. 6, 91.

120 RG, 04.04.1921, No: 9; Kanunlar Dergisi, C. I, 68.

121 RG, 04.04.1921, No: 9; Kanunlar Dergisi, C. I, 68.

122 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141.

123 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142.

124 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141.

125 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142.

126 BCA, 30.18.1/2.21.12.

hazırlanmış ve İcra Vekilleri Heyeti'ne sunulmuştur. Ayrıca Maliye Encümeni'nin de fikri sorulmuş ve encümen hazırladığı mazbata ile doğacak ek masrafı kentin karşılaması münasebetiyle bu kararın maliyeye ek yük getirmeyeceğini bildirmiştir. İcra Vekilleri Heyeti, söz konusu kanun tasarısını 22.10.1920'de gerçekleşen toplantıda ele almış ve kabul ederek meclis gündemine getirmiştir.¹²⁷ Kanun tasarısının gerekçesinde, “büyüklüğü, zenginliği, gelişmişliği ve nüfusu itibarıyla Karadeniz sahilindeki kazaların en önemlisi olan Giresun'un, doğuda Tirebolu, batıda Ordu ve bağlı buldukları Trabzon vilayetinden ayrı bir kıta teşkil ettiği, müstakil bir liva için ihtiyaç duyulan bütün şartları sağladığı, bu kararın hem idari hem de inzibati açıdan alınmasının elzem olduğu”, üstelik kaza halkının doğacak masrafı üstlenmesi nedeniyle alınacak kararın maliyeye yük getirmeyeceği vurgulanmıştır.¹²⁸ Bu süreçte hem İcra Vekilleri Heyeti hem Maliye hem de Dâhiliye encümenleri kanun tasarısını desteklemiş; tasarının lehinde görüş beyan etmişlerdir. Ancak tasarının mecliste müzakereye açılmasından sonra hararetli tartışmalar başlamış, ilginç diyaloglar yaşanmıştır.

Kanun tasarısı üzerinde ilk sözü alan Maliye Vekili Ferit Bey, hazineye ek yük getirmeyeceği gerekçesiyle tasarının kabulünü istemiş ise de Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Mustafa Bey başta olmak üzere bazı mebuslar tasarıya karşı çıkmıştır. Karşı çıkan mebusların temel çekincesi, Giresun'un müstakil liva haline getirilmesinin Ordu halkı üzerinde olumsuz bir etki yapacağı, Orduluların bu kararı hoş karşılamayacağı ve bölgede huzursuzluklara yol açabileceği endişesidir. Onlara göre, Ordulular da Giresunlular gibi daha önce kentlerinin müstakil liva haline getirilmesi için girişimde bulunmuşlardır ve iki kent arasında bu hususta evvelden beri bir çekişme söz konusudur. Bu tasarı ile Giresun müstakil bir liva haline getirilirken Ordu'nun kaza yapısının korunması, üstelik Giresun'a bağlı kaza haline getirilmesinin bölgede büyük rahatsızlıklara yol açması muhtemeldir. Tasarının aleyhinde konuşan mebusların diğer argümanları Ordu'nun nüfusunun Giresun'ununkinden fazla olduğu, ayrıca Ordu'daki asayiş olaylarının da Giresun'u geride bıraktığı iddialarıdır. Bu nedenle Ordu'nun kaza olarak bırakılarak Giresun müstakil livasına bağlanması doğru değildir.¹²⁹

Gerekçeler içinde en çok öne çıkan Ordu'nun asayiş meselesidir. Ordu'nun özellikle ciddi bir asayiş sorunu olduğunu bir dönem Ordu Kaymakamlığı görevinde bulunan Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey “Ordu'da katiyen hafta geçmez ki bir cinayet vukua gelmesin” sözleri ile dile getirmiştir. Hilmi Bey, bu noktada bir öneri getirerek Ordu'nun müstakil liva haline getirilmesi mümkün değilse bile kurulacak müstakil Giresun livasının merkezi haline getirilmesini istemiştir.¹³⁰

Giresun'un müstakil liva yapılması gerektiğini savunan mebuslar da fikirlerini gerekçelendirmişlerdir. Buna göre kentin stratejik konumu; Anadolu içlerine açılan bir kapı konumunda olması ve bu nedenle Anadolu'nun kapılarından birisi olarak görülmesi, kentin sahip olduğu liman sebebiyle bir ticaret merkezi haline gelmesi, hem stratejik konumu nedeniyle güvenliğinin ve asayişini temini hem de iktisadi inzibatın temininin bir zaruret

127 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141.

128 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141.

129 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142-143.

130 TBMMZC, Devre I, C. 6, 143.

olduğu gibi gerekçeler Giresun'un müstakil hale getirilmesini gerekli kılmaktadır. Ayrıca Giresun halkının I. Dünya Savaşı sırasında ve Milli Mücadele'de göstermiş oldukları "fedakârlıklar" ve Topal Osman Ağa'nın bu süreçteki hizmet ve nüfuzunun da hesaba katıldığını söylemek mümkündür.¹³¹

Meclisteki "Ordu-Giresun" tartışmaları sırasında son sözlerden birini Ordu'nun Giresun'a bağlanmasına kesin surette karşı çıkan Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Memduh Bey almıştır. Memduh Bey "Ordu'nun Giresun'a bağlanması durumunda iki şehir arasına "büyük bir düşmanlık gireceğini, bu durumun bölgede fevkalade karışıklıklar yaratacağını" ifade ederek son bir teklifte bulunmuş, "eğer Giresun liva olacaksa Ordu'nun da liva haline getirilmesini" önermiştir. Buna göre Ordu'nun liva haline getirilmesi durumunda doğacak olan masrafin 2 senelik bedelinin Ordulular tarafından ödenmesi şartıyla bu şehrin de müstakil liva haline getirilmesi" istenmiştir.¹³² Bu tekliften sonra konu İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilmiş ve Ordu'nun idari statüsünde değişikliği ön gören tasarı meclisin gündemine girmiştir. Bu durum münasebetiyle Giresun'un müstakil liva haline gelmesini teklif eden kanun tasarısında da değişikliğe gidilerek tasarıdan "Ordu'nun Giresun'a bağlanmasına dair" kısım çıkartılmıştır. Yeni tasarı, "Giresun ve Tirebolu kazalarından mürekkep Giresun müstakil livasının" teşkili şeklinde görüşülmeye devam etmiştir.

Mecliste konuya ilişkin bir başka oturum 04.12.1920 tarihinde yapılmıştır. Bu oturumda hem Giresun hem de Ordu'nun idari taksimatında değişikliği öngören yeni teklifler ele alınmıştır.¹³³ Bütün bu görüşmelerin ardından meclise, "Giresun Merkez Olmak Üzere Tirebolu, Görele Kazaları İle Karahisar-ı Şarki Sancağı'na Bağlı Kırık Nahiyesi İlhak Edilmek Üzere Giresun Müstakil Livası" teşkil edilmesini öngören bir teklif sunulmuştur. Teklif meclis tarafından kabul edilmiş¹³⁴ ve yasalaşmıştır.¹³⁵ Böylelikle uzun süren görüşme ve tartışmalardan sonra Giresun kazası müstakil liva haline getirilmiştir.

4.2.5. Ordu'nun Müstakil Liva Haline Getirilmesi

Ordu, 1920 yılı itibariyle Trabzon vilayetine bağlı kazalardan biri olarak idare edilmektedir.¹³⁶ Kentleri çok uzun süreden beri kaza olarak idare edilen Ordulular, kentlerinin liva haline dönüştürülmesi için daha 1908 yılında hükümete müracaat etmiş ancak bir netice alınamamıştır.¹³⁷ Ancak yıllar sonra Giresun'un müstakil bir liva yapılmasına dair kanun tasarısının meclise sunulması ile birlikte Ordu'nun da idari statüsünde değişiklik yapılması hususu yeniden tartışılmaya başlanmıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere Giresun'un müstakil bir livaya dönüştürülmesi, Ordu'nun

131 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142-147.

132 TBMMZC, Devre I, C. 6, 147.

133 TBMMZC, Devre I, C. 6, 192-196.

134 TBMMZC, Devre I, C. 6, 198.

135 RG, 04.04. 1921, No:9; *Kanunlar Dergisi*, C. I, 72.

136 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141.

137 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142.

ise kaza yapısının korunarak Giresun'a bağlanmasına dair kanun teklifinin meclis gündemine geldiği 30.11.1920 günü mecliste hararetli tartışmalar başlamıştır.¹³⁸ Tartışmaların özü Ordu'nun da Giresun gibi liva haline getirilmesi gerektiğidir. Buna göre hem nüfus hem asayiş sorunları hem de ticaret açısından Ordu'nun artık liva haline getirilmesi idari bir zarurettir. Özellikle asayiş açısından kent son derece sıkıntılı bir duruma girmiş, cinayet vakaları artmıştır.¹³⁹ Ayrıca olayın bir de psikolojik boyutu vardır. Bazı mebuslara göre, Ordu'nun Giresun'a bağlanması ya da Giresun'un liva haline getirildiği bir ortamda Ordu'nun kaza olarak bırakılması iki kent arasında öteden beri bu hususta var olan anlaşmazlığı daha da artıracaktır.¹⁴⁰ Bu fikre karşı çıkan mebuslarda mevcuttur. Karşıt duranların temel çekincesi ise ekonomik sebeplerdir. Yeni bir livanın teşkili maliyeye ek yük getireceğinden bu fikre sıcak bakılmamaktadır. Bu durum üzerine Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Mebusu Mustafa Bey, Orduların da Giresunlular gibi livaya dönüştürülmeleri halinde doğacak masrafın iki seneliğini ödemeleri durumunda kentlerinin liva yapılmasını önermiştir.¹⁴¹ Bu teklife sıcak bakanlar olduğu gibi karşı çıkanlarda olmuştur.

Ordu'nun müstakil livalığa gidişi sürecinde ilk önemli adım Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey tarafından atılmıştır. Hilmi Bey, Fatsa kasabasının Ordu'ya dâhil edilmek suretiyle kentin müstakil liva haline getirilmesini öngören tezkeresini meclise sunmuştur.¹⁴² Bu öneriyi Trabzon Mebusu Hüsrev Bey'in tezkeresi takip etmiş, neticede teklif görüşülmek üzere İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilmiştir.¹⁴³

Gelişmeler üzerine Ordular Dâhiliye Vekâleti'ne telgrafla başvurarak, livaya dönüştürülmeleri durumunda doğacak masrafın iki seneliğini ödemeyi taahhüt ettiklerini bildirmiş, livalığa dönüştürülmelerini istemişlerdir.¹⁴⁴ Bu taahhüt ile birlikte Maliye Vekâleti de teklifi olumlu karşılamaya başlamıştır. Hem Ordu'nun müstakil livalığını savunan mebusların çabaları hem de Orduların masrafların karşılanacağına dair vermiş oldukları taahhüt sürecin olumlu neticelenmesine katkıda bulunmuştur.

Büyük Millet Meclisi'nin 04.12.1920 tarihli oturumu Ordu ile ilgili nihai kararın alındığı oturum olmuştur. Bu gün, Giresun'un müstakil livalığının kabul edilmesinden hemen sonra sürecin başından itibaren birlikte tartışılan Ordu'nun durumu da ele alınıp nihayetlendirilmiştir. Meclis Başkanı, Giresun'a dair kanun teklifini oylattıktan hemen sonra "Ordu livasının teşkiline dair" meclise sunulan kanun tasarısını gündeme almış ve oylamaya açmıştır. Tasarıda "merkezi Ordu olmak üzere Canik Sancağına bağlı Fatsa ve Ünye kazalarının bağlanması ve ilhakı suretiyle Ordu müstakil livasının teşkil" edilmesi önerilmiştir. Yapılan oylama sonucunda tasarı kabul edilerek yasalaşmıştır.¹⁴⁵ Bu kararla uzun zamandan beri müstakil liva olmayı isteyen Ordu, bu hususta ezeli bir rekabet içinde olduğu anlaşılan Giresun ile aynı gün fakat birkaç dakika gecikmeli olarak müstakil bir liva

138 TBMMZC, Devre I, C. 6, 141-147.

139 TBMMZC, Devre I, C. 6, 143.

140 TBMMZC, Devre I, C. 6, 142.

141 TBMMZC, Devre I, C. 6, 144.

142 TBMMZC, Devre I, C. 6, 146.

143 TBMMZC, Devre I, C. 6, 146.

144 TBMMZC, Devre I, C. 6, 198.

145 TBMMZC, Devre I, C. 6, 199; RG, 04.04.1921, No:9; Kanunlar Dergisi, C.I, 79.

haline gelmiştir.

4.2.6. Genç Sancağının Müstakilen İdaresi

1920 yılı idari taksimatına göre Genç, Bitlis vilayetine bağlı bir mülhak liva statüsündedir.¹⁴⁶ Ancak aynı vilayete bağlı Muş sancağının meclis kararı ile müstakil liva haline getirilmesi üzerine Genç sancağının Bitlis vilayeti merkez sancağı ile bağlantısı kesilmiş bu durum Genç'in müstakil olarak idare edilmesi zarureti doğurmuştur.¹⁴⁷ Bu “zaruret” üzerine Genç sancağının müstakilen idaresi hakkında bir kanun tasarısı hazırlanarak İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilmiştir. Tasarı, İcra Vekilleri Heyeti'nin 17.11.1920 tarihli toplantısında ele alınarak değerlendirilmiş ve uygun görülerek meclisin gündemine getirilmiştir.¹⁴⁸ Tasarı hakkında Dâhiliye ve Maliye encümenleri olumlu yönde karar bildirmiştir. Bu gelişmeler üzerine meclisin 09.12.1920 tarihli oturumunda “Genç Sancağının Müstakilen İdaresine Dair Kanun” oylamaya sunulmuş ve kabul edilerek yasalaşmıştır.¹⁴⁹

4.2.7. İlisu, Devecidağı ve Artıkova Kazalarının Kurulması

Milli Mücadele döneminde TBMM Hükümeti'nin “zarureten” idari taksimat değişikliğine gittiği yerlerden biri de Tokat, Çorum ve Amasya livaları dâhilinde yer alan İlisu, Devecidağı ve Artıkova nahiyeleridir.

Dâhiliye Vekâleti tarafından 08.08.1920'de Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na yazılan bir tezkerede, Amasya, Tokat, Çorum ve Yozgat sancakları dâhilindeki kazalardan bazılarının büyüklükleri dolayısıyla bir merkezden idare edilmesi hususunda öteden beri zorluk çekildiği ifade edilmiş, ayrıca son zamanlarda bölgede meydana gelen asayiş olaylarına müdahalede yetersiz kalındığından bu nahiyelerin idari yapısında değişiklik yapılarak o havalide bulunan kazalardan birinin kaldırılması ve üç yeni kazanın teşkil edilmesi gerekliliği dile getirilmiş, bu durumun bölgede güvenliğin ve asayişin temini için “zaruret” haline geldiği vurgulanmıştır.¹⁵⁰ Vekâlet, bu amaçla bir kanun tasarısı düzenleyerek 19.11.1920'de İcra Vekilleri Heyeti'ne sunmuştur. İcra Vekilleri Heyeti, kanun tasarısını aynı gün ele alarak değerlendirmiş ve uygun bularak görüşülmek üzere meclise gönderilmesine karar vermiştir.¹⁵¹

İlisu, Devecidağı ve Artıkova nahiyelerinde idari değişikliği ön gören kanun tasarısı ilk olarak meclisin 28.11.1920 tarihli toplantısında ele alınmıştır.¹⁵² İkinci görüşme

146 Erdeha, 42.

147 TBMMZC, Devre I, C. 6, 276.

148 TBMMZC, Devre I, C. 6, 276.

149 TBMMZC, Devre I, C. 6, 276; RG, 04.04.1921 No:9; Kanunlar Dergisi, C. I, 74.

150 TBMMZC, Devre I, C. 6, 81.

151 TBMMZC, Devre I, C. 6, 81.

152 Tasarıya göre: “ Mecitözü kazasına bağlı Ortaköy ve Amasya merkezine bağlı Veray nahiyeleriyle Zile kazasının İlisu ve Çorak köylerinden oluşmak üzere “İlisu”, Zile'ye bağlı Kadışehir ve Eski nahiyelerinden oluşmak üzere “Devecidağı”, Tokat'a bağlı Çiftlik, Kızılca ve Saray nahiyelerinden oluşmak üzere “Kızılca” adları ile üç kaza teşkil olunacak, İlisu ve Kızılca kazalarının merkezleri aynı isimlerdeki köyleri olacaktır. Devecidağı kazasının merkezi Hacıköy olacak, İlisu kazası Amasya'ya, Devecidağı kazası Yozgat'a ve Kızılca kazası da Tokat'a bağlı olarak idare edilecektir. Ayrıca Mecitözü kazası nahi-

04.12.1920'de¹⁵³ son görüşme ise 23.12.1920 tarihinde yapılmıştır. Yapılan görüşmelerin sonucunda tasarıya son hali verilmiş ve kabul edilerek yasalaşmıştır.¹⁵⁴ Böylece hem asayişin temini hem de yönetimin daha etkin kılınması için Ilisu, Devecidağı ve Artıkova adında üç kaza teşkil edilerek anılan bölgede yeni bir idari yapı tesis edilmiştir.¹⁵⁵

4.2.8. Hekimhan Kazasının Kurulması

Milli Mücadele döneminde güvenliğin temini ve asayiş olaylarının önüne geçilmesi amacıyla idari yapısında değişikliğe gidilen yerlerden birisi de Hekimhan olmuştur. Hekimhan, idari statüsünde değişiklik talebinin gündeme getirildiği 1921 yılı başlarında Malatya'nın Akçadağ kazasına bağlı bir nahiyedir.¹⁵⁶ Sivas ve Malatya yolu üzerinde bulunan nahiye hem Sivas'a hem de Malatya'ya uzak konumdadır. Nahiyenin liva merkezlerine uzak oluşu ile birlikte yakınında bir kaza merkezi olmaması ciddi bir güvenlik zafiyeti yaratmakta; bu durum Kangal ve Malatya arasındaki yolun güvenliğinin sağlanmasını da zora sokmaktadır. Bu nedenle bu yol öteden beri eşkıyanın en yoğun görüldüğü yerlerden biri olmuştur. Neredeyse bu yol her yıl eşkıyalar tarafından kesilmiş, önemli şekavet hadiseleri yaşanmıştır.¹⁵⁷ Bu durumun ortadan kaldırılması, güvenliğin ve asayişin temini için bu hat üzerinde devlet otoritesinin egemen olduğu, inzibati gücü olan bir kazanın teşkil olunması önemli bir zaruret halini almıştır.

Hekimhan nahiyesinin kazaya dönüştürülmesi sürecine ilişkin ilk adım 1921 yılı başlarında atılmıştır. İlk aşamada Sivas-Malatya yolu üzerindeki belli noktalarda uzun zamandır devam edegelen güvenlik zafiyetini ortadan kaldırmak amacıyla Malatya livası dâhilinde Hekimhan adıyla bir kaza teşkil olunmasına dair kanun tasarısı hazırlanarak İcra Vekilleri Heyeti'ne sunulmuştur. Heyet, 23.02.1921 tarihli oturumunda söz konusu tasarıyı görüşerek uygun bulmuş ve müzakere edilmek üzere meclise göndermiştir.¹⁵⁸ Tasarı meclisin 30.04.1921 tarihli oturumunda görüşülmeye başlanmıştır. Tasarının gerekçesinde Sivas-Malatya yolu üzerinde yer alan Kangal-Malatya arasındaki yolun güvenliğinin sağlanması amacıyla Hekimhan kasabasının kazaya dönüştürülmesinin güvenlik ihtiyacından doğduğu vurgulanmış, bu amaçla bir kanun tasarısı hazırlandığı ifade edilmiştir. Bu tasarıya göre¹⁵⁹; Malatya'nın Akçadağ kazasına bağlı Hekimhan, Hasançelebi ve Gelengeç nahiyelerinden oluşmak ve merkezi Hekimhan kasabası olmak üzere Hekimhan kazasının kurulması ve Malatya'ya bağlanması planlanmıştır.¹⁶⁰ Tasarının meclisin gündemine gelmesinden sonra

---

yeye dönüştürülecek, bu kazaya bağlı Şeyh Mustafa nahiyesiyle beraber Çorum merkezine bağlanacaktır. *TBMMZC*, Devre I, C. 6, 81.

153 *TBMMZC*, Devre I, C. 6, 191-192.

154 Kanuna göre; "Mecitözü kazasına bağlı Ortaköy, Amasya merkezine bağlı Varay nahiyelerinden oluşan "Ilisu", Zile'ye bağlı Kadışehir ve Eski nahiyelerinden oluşan "Devecidağı", Tokat'a bağlı Çiftlik ve Kızılca nahiyelerinden oluşan "Artıkova" isimleriyle üç kaza kurulmuş, Ilisu kazası Amasya'ya, Devecidağı kazası Yozgat'a ve Artıkova kazası Tokat'a bağlanmıştır". *TBMMZC*, Devre I, C. 6, 513.

155 *RG*, 11.04.1921, No:10; *Kanunlar Dergisi*, C. 1, 82.

156 *TBMMZC*, Devre I, C. 10, 186.

157 *TBMMZC*, Devre I, C. 10, 185-186.

158 *TBMMZC*, Devre I, C. 10, s. 185.

159 *BCA*, 30.18.1/2.36.15.

160 *TBMMZC*, Devre I, C. 10, 186.

ikinci aşamaya geçilmiş ve konu hakkında görüşü alınmak üzere Maliye Encümeni'ne sevk edilmiştir. Bu nedenle görüşülmesi başka bir oturuma bırakılmıştır.

Maliye Encümeni tasarı hakkında gerekli incelemeyi yaptıktan sonra “olumlu” kararını 18.06.1921 tarihinde bir mazbata ile meclise sunmuştur.¹⁶¹ Tasarıya destek veren mebuslar olduğu gibi karşı çıkan mebuslar da olmuştur.¹⁶² Hekimhan'ın kazaya dönüştürülmesi durumunda kendi kendine yetecek yeterli gelire sahip olmadığı, bu nedenle ekonomik olarak sorun yaşayabileceği görüşü ile buranın yeteri kadar gelire sahip olduğu görüşü çerçevesinde de bir dizi tartışmalar yaşanmıştır. Bu sırada Malatya Mebusu Reşit Ağa, Hacı Garip adlı bir ağanın hükümete bir telgraf göndererek Hekimhan halkının buranın kazaya dönüştürülmesi durumunda idari değişiklikten doğacak masrafların iki senelik bedelini ödemeyi kabul ettiklerini ifade ederek kanun teklifinin kabul edilmesini istemiştir.¹⁶³ Bununla birlikte bazı mebuslar da bir yerleşim yerinin idari statüsüne dair değişiklik taleplerinin sadece ekonomik açıdan değerlendirilmemesi gerektiğini, Malatya ve Sivas arasındaki yollarda meydana gelen asayiş olaylarının önüne geçilmesi ve halkın güvenliğinin sağlanmasının da devletin temel görevlerinden biri olduğundan bahisle Hekimhan'ın kazaya dönüştürülmesinin aynı zamanda bir güvenlik meselesi olduğunu açıkça dile getirmişlerdir.¹⁶⁴ Görüşmelerin ardından kanun tasarısı oylamaya sunulmak üzere mecliste okunmuştur. Ancak mecliste yeterli çoğunluğun oluşmadığı görüldüğünden tasarının meclisin gelecek toplantısında tekrar oylamaya sunulmasına karar verilmiştir.¹⁶⁵

Kanun tasarısı ikinci defa meclisin 20.06.1921 tarihli oturumunda oylamaya açılmıştır. Mebuslar, açıkça isimlerini belirterek tasarıyı “kabul” veya “red” şeklinde görüşlerini bildirmişlerdir. Oylamaya katılan mebusların isimleri ve oyları açıklanmıştır.¹⁶⁶ Oylama sonucunda 41 “red”, 161 “kabul” oyu verilmiştir.¹⁶⁷ Bu sonuç ile Hekimhan adıyla yeni bir kaza kurulmasını ön gören kanun tasarısı kabul edilerek kanunlaşmıştır.¹⁶⁸ Bu kanun ile birlikte önceleri nahiye olan Hekimhan kaza haline getirilerek Malatya'ya bağlanmış ve idari sınırları değiştirilmiştir.

4.2.9. Artvin, Ardahan ve Kars Müstakil Livalarının Kurulması

Kars, Ardahan ve Batum, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan ve tarihimizde “93 harbi” olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra 13 Temmuz 1878'de

161 TBMMZC, Devre I, C. 10, 406.

162 TBMMZC, Devre I, C. 10, 406-407.

163 TBMMZC, Devre I, C. 10, 408.

164 TBMMZC, Devre I, C. 10, 408-409.

165 TBMMZC, Devre I, C. 10, 414.

166 TBMMZC, Devre I, C. 10, 448-449.

167 TBMMZC, Devre I, C. 11, 2.

168 Kanun ile Malatya'nın Akçadağ kazasına bağlı Hekimhan, Hasaңcelebi ve Gelingeç nahiyelerinden oluşmak ve merkezi Hekimhan kasabası bulunmak üzere Hekimhan kazası kurulmuş ve Malatya'ya bağlanmıştır. Bunla birlikte Kebanmadeni kazasının Eymir nahiyesine bağlı İşleman, Eğdir, Merzume, Koşu, Cavuşmusu, Pozan, Halican, Mihail, Kışla, Aydınuşağı, Katıl ve Hürriyet köyleriyle Karaca nahiyesinin Fethiye ve Cemşit köyleri Hekimhan merkezine, Karaca nahiyesinin geri kalan köyleri ise Tahir nahiyesine bağlanmıştır. Karaca nahiyesi ise kaldırılmıştır. *Kanunlar Dergisi*, C. I, 143.

imzalanan Berlin Antlaşması ile savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmıştır.¹⁶⁹ Böylece bu topraklarda uzun sürecek bir Rus hâkimiyeti dönemi başlamıştır. İki ülke I. Dünya Savaşı'nda tekrar karşı karşıya gelmiş ise de Ekim 1917'de Rusya'da patlak veren Bolşevik ihtilalinden sonra iktidara gelen Sovyet Hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması ile savaştan çekilme kararı almıştır. Ruslar, bu antlaşmanın 4. Maddesi uyarınca işgal ettiği Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından çekilmiş, Elviye-i Selase'yi tahliye etmiştir.¹⁷⁰ Fakat bu karar Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Haziran 1918'de bu bölgede yapılan halk oylaması ile bu toprakların anavatana katılması kesinlik kazanmış ise de Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Ordusu'nun 1914 yılındaki sınırlarına çekilmesi ve bu sancakları 25 Ocak 1919 tarihine kadar tahliye etme mecburiyeti ortaya çıkmış, bu sahanın İngiltere'nin desteğinde Gürcü ve Ermenilere verilmesi teklif edilmiştir. Bunun üzerine, daha önce İslâm Cemiyeti adı altında birleşmiş olan Müslüman halk, 6 Kasım 1918 günü Kars'ta Kars İslâm Şûrası adıyla geçici bir hükümet kurmuş; ancak İngilizler 12 Nisan 1919'da bu hükümeti dağıtarak buraları Ermenilere vermişlerdir. Bu sırada Ardahan ise Gürcü işgaline uğramıştır. Bu gelişmeler üzerine TBMM Hükümeti, doğu harekâtını¹⁷¹ başlatmış, Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu Ermenileri mağlup ederek 30 Ekim 1920'de Kars'ı Ermenilerden geri almış ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. 1921 Şubat ayının sonlarına doğru ise Ardahan, Çıldır ve Posof kazaları Gürcü işgalinden kurtarılmıştır. Gümrü ve Moskova Antlaşmaları ile bu topraklar TBMM Hükümeti'ne bırakılmıştır.¹⁷²

TBMM Hükümeti, 1921 yılı ortalarında Gümrü ve Moskova Antlaşmaları ile Türkiye'ye bırakılan mahallerde yeni bir mülki teşkilat oluşturmak için harekete geçmiştir. İcra Vekilleri Heyeti bu kapsamda Gümrü ve Moskova Antlaşmaları ile Türkiye'ye bırakılmış olan mahallerde Artvin, Ardahan ve Kars livalarının kurulmasını ön gören bir kanun tasarısı hazırlamıştır.¹⁷³ Tasarının gerekçesinde Türk yönetimine geçen arazinin idaresi için liva ve kaza teşkilatının bir an evvel kurulmasının elzem olduğu vurgulanmış ve teklifin bu ihtiyaçtan doğduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁴ Tasarı bu çerçevede müzakereye açılmış ve bir süre görüşülmüştür. Neticede tasarı TBMM'de "Ana Vatana İltihak Eden Arazide İcra Edilecek Teşkilat-ı Mülkiyeye Dair Kanun" adı ile kabul edilerek yasalaşmıştır.¹⁷⁵ Buna göre; ana vatana katılan mahallerde Artvin, Ardahan, Kars livaları kurulmuş, Iğdır ve Kulp kazaları Bayazıt sancağına bağlanmıştır. Artvin, Şavşat ve Borçka sancaklarından Artvin sancağı, Kars, Kağızman, Zaruşat, Sarıkamış kazalarından Kars sancağı, Ardahan, Oltu, Göle ve Posof kazalarından oluşmak üzere Ardahan sancağı oluşturulmuştur. Artvin sancağının merkezi Artvin, Kars sancağının merkezi Kars ve Ardahan sancağının merkezi Ardahan şehirleri yapılmıştır.¹⁷⁶ Böylece Artvin, Ardahan ve Kars'ta yeni bir mülki teşkilat

169 Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1992), C.5, 516-517.

170 Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", *Belleten*, sy.123, (1967), 396.

171 *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995): 53-230.

172 Mahir Aydın, "Elviye-i Selase", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1995), C.11, 68.

173 *BCA*, 30.18.1/3.20.15.

174 *TBMMZC*, Devre I, C. 11, 171-172.

175 *RG*, 18.07.1921, No:21; *Kanunlar Dergisi*, C. I, 148.

176 *RG*, 18.07.1921, No:21; *Kanunlar Dergisi*, C. I, 148.

tesis edilmiştir.

4.2.10. Van Vilayetine Bağlı Bazı Yerleşim Birimlerinde Yapılan İdari Değişiklikler

Van, Mondros Mütarekesi'nden sonra milli sınırlar içinde kalan 15 vilayetten biri olmuştur.¹⁷⁷ Bu vilayetin idari sınırları içinde birçok kaza ve nahiye vardır; Erçiş kazası vilayetin en önemli kazalarından biridir. Bu kaza, Van dâhilinde yer alan kazalar içinde hem büyüklüğü hem konumu hem de gelirleri itibarıyla Van'ın "birinci derecede" önem arz eden kazalarından biridir.¹⁷⁸

Erciş kazası birçok yönden önem arz etmesine rağmen kaza sınırları içinde hiçbir nahiyenin bulunmaması idare açısından zorluklara, güvenlik açısından ise bazı sorunlara yol açmıştır. Bu nedenle hem idaredeki zorlukların aşılması hem de güvenliği sağlamak amacıyla bu kazanın idari sınırları içinde bazı nahiyelerin kurulması bir ihtiyaç olarak telakki edilmeye başlanmıştır.¹⁷⁹ Bu maksatla Van vilayeti sınırları içinde yer alan, mevcutta nahiye olan ancak nüfusunun azlığı nedeniyle nahiye halinde idaresinde ihtiyaç olmayan Everek ve Karkar nahiyelerinin statüsünde değişiklik yapılması fikri gündeme gelmiştir.

İcra Vekilleri Heyeti'nce TBMM'ye adı geçen iki nahiyenin lağv edilerek yerine Zeylanderesi ve Sarısu adı ile iki yeni nahiye kurulmasını ön gören bir kanun tasarısı¹⁸⁰ sunulması ile ilgili süreç başlamıştır.¹⁸¹ Söz konusu kanun tasarısının gerekçesinde; Erçiş'in güvenliğinin sağlanması ile idaresinde çekilen zorlukların ortadan kaldırılması için Van merkezine bağlı olan Everek ile Gevaş kazasına bağlı Karkar nahiyelerinin kaldırılarak yerine Erçiş'e bağlı olacak Zeylanderesi ve Sarısu adıyla iki kaza teşkilinin hem idare hem de bölge halkı açısından uygun görüldüğü vurgulanmış ve bu nedenle tasarı hazırlandığı ifade edilmiştir.¹⁸² Tasarıyı değerlendiren Dâhiliye Encümeni ise ifade edilen gerekçeleri haklı bularak konuya ilişkin "olumlu" görüşünü meclise bildirmiştir.¹⁸³

Tasarı meclisin 29.08.1921 tarihli oturumunda görüşülmeye başlanmıştır. Bu gün birkaç mebus kanun teklifi hakkında söz söyledikten görüşmeler başka bir oturuma ertelenmiştir.¹⁸⁴ Kanun tasarısı ikinci defa görüşülmek üzere meclisin 03.09.1921 tarihli oturumunda tekrar ele alınmış ve oylamaya açılmıştır. Oylama neticesinde tasarı çoğunlukla kabul edilmiştir.¹⁸⁵ Buna göre; Van vilâyetine bağlı Gevaş kazası dâhilinde Karkar ve Van merkez kazasına bağlı Everek nahiyeleri lâğvedilerek Erciş kazası dâhilinde Zeylânderesi

177 Erdeha, 42-44.

178 TBMMZC, Devre I, C. 12, 116.

179 Karesi Mebusu Vehbi Bey'e göre : "Memlekette hayvan hırsızlığı, şekaveti, kız kaçırmak âdeti, tecavüz, irtikâp ve irtişa, halkın işlerinin sürüncemede kalması kaldırılmak istenilirse her şeyden evvel yapılacak şey, memlekette nahiye teşkilâtıdır." TBMMZC, Devre I, C.6, 360.

180 BCA, 30.18.1/20.40.11.

181 TBMMZC, Devre I, C. 12, 116.

182 TBMMZC, Devre I, C. 12, 116.

183 TBMMZC, Devre I, C. 12, 117.

184 TBMMZC, Devre I, C. 12, 117.

185 TBMMZC, Devre I, C. 12, 148.

ve Sarısu adlarıyla iki yeni nahiye teşkil edilmiştir.¹⁸⁶

Milli Mücadele döneminde yapılan bu idari taksimat düzenlemeleri ile hem kaza, nahiye ve köy sayıları hem de vilayet sayıları değişkenlik göstermiştir. Milli Mücadele'nin en hareketli zamanlarında vilayet sayıları 1921 yılında 60' çıkmış, 1922 yılında ise 59'a düşmüştür.¹⁸⁷ "Bu dönemde mülhak livalar müstakil yapılarak ya da yeni müstakil livalar kurularak toprağa dayalı örgütlenişte günümüzün il ölçeği esas alınmış ve Osmanlı vilayetleri kaldırılmıştır. Buna göre 1920-1924 döneminde 36 mülhak liva müstakil yapılmış, 6 yeni müstakil liva kurulmuş, 15 vilayet merkezi ve 17 müstakil liva ile birlikte toplam il sayısı 74'e ulaşmıştır."¹⁸⁸ Bu idari taksimat ve mülki yapılanma Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne idari miras olarak intikal etmiştir.

Sonuç

Milli Mücadele döneminde Yunan işgalinin gölgesinde milletin iradesinin tecelligahı olan TBMM ve onun hükümetleri bir taraftan istiklal ve istikbal mücadelesini yürütürken bir taraftan da ülkenin idari taksimat ve mülki teşkilatını düzenlemeye dönük önemli çalışmalar yapmıştır. İlk TBMM Hükümeti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra Osmanlı vilayet sisteminin önemli bir parçası olan mülhak livalar birer birer kaldırılarak müstakil hale getirilmiş, düzenlemeler sadece liva düzeyi ile sınırlı kalmamıştır. Bu süreçte, birçok yeni kaza kurulurken birçok kaza ise lağv edilmiş, yine birçok nahiye de bu düzenlemeler kapsamında ya kaldırılmış ya da idari taksimatında değişiklik yapılmıştır. Bu idari değişikliklerin bir kısmı doğrudan İcra Vekilleri Heyeti kararı ile hayata geçirilirken bir kısmı ise meclis vasıtasıyla kanunlar marifetiyle uygulamaya konulmuştur.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulü ile birlikte taşra idaresinin dönüşümü noktasında yapısal bir düzenlemeye gidilerek, mülki yapılanma dört kademedan üç kademeye indirilmiş, "vilayet" ifadesi aynı kalsa da vilayetlerin yapısı büyük oranda değiştirilmiştir. Daha önceleri birden çok mülhak livadan meydana gelen ve çoğu zaman coğrafi olarak büyük bir kara parçası üzerinde kurulan vilayetler yerine yüz ölçümü olarak çok daha küçük vilayetler kurulmuş, aynı zamanda bu vilayetlerin mülki teşkilatlarında da düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler yapılırken âdem-i merkezîyetçi yaklaşımlar gündeme gelmiş, bu çerçevede tartışmalar yaşanmıştır.

Milli Mücadele döneminde idari taksimat ve mülki teşkilat düzenlemeleri temelde bir ihtiyaçtan doğmuş, idare mekanizmasında aksadığı görülen unsurların ıslahını ya da değiştirilmesini hedefleyen ve yönetim anlayışı olarak "halka doğru" gidişi esas alan bir yaklaşımla hayata geçirilmiştir. Çoğu zaman güvenlik ve asayiş sorunlarının üstesinden gelmek amacıyla "zarureten" mülki teşkilatta düzenlemeye gidilirken kimi zamanda kalabalık bir nüfusun tek merkezden yönetilmesinin yaratmış olduğu zorlukları aşmak

186 *Kanunlar Dergisi*, C. I, 174.

187 Tuncer Cavlak, *Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1990, 59-60.

188 Keskin 2007-b, 124.

için idari bir düzenleme yapılabilmiştir. Bazen coğrafi şartlar bazen de fiziki şartların zorluğu nedeniyle halkın yönetim merkezine ulaşmak noktasında yaşadığı sıkıntılar idari statü değişikliği için gerekçe olabilmıştır. Bununla birlikte idari düzenlemeler yapılırken birçok hususa da dikkat edilmiştir. Söz gelimi bir kazanın ya da mülhak livanın müstakil hale getirilmesi için ilgili birimin kendi kendini idame ettirebilecek bir gelire sahip olması önemli bir şart olarak görülmüştür. Hükümetler, bu süreçte sadece maddi kıstasları değil manevi unsurları da gözetenerek adımlar atmıştır. İdari olarak alınacak kararların halkta yaratacağı etki gözetenilmiş, halkı hükümete küstürecek düzenlemeler yapılmamasına dikkat edilmiştir. Hükümetler, bir yandan idarede yaşanan güçlükleri ortadan kaldırmak için gerekli düzenlemeleri yaparken bir yandan da değişiklik için gerekli olan asgari şartların sağlanmasına önem vermiştir. Bu kapsamda yapılan düzenlemeler ile Milli Mücadele döneminde devletin idari taksimatı ve mülki teşkilatı hem sayısal hem de yapısal anlamda büyük ölçüde değiştirilmiş, bu kapsamda oluşan yeni idari yapı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin mülki ve idari yapısının temelini oluşturmuştur.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- (BCA), Fon Kodu: 30.10.0/Kutu No:66 Gömlek No:439 Sıra No:12-1.
- (BCA), Fon Kodu: 30.10.0/Kutu No:66 Gömlek No:439 Sıra No:12-4.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:14 Sıra No:2.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:2 Sıra No:4.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:3 Gömlek No:16 Sıra No:5.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:4 Sıra No:5.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:4 Sıra No:6.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:18 Sıra No:11.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:3 Gömlek No:28 Sıra No:11.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:2 Gömlek No:21 Sıra No:12.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No: 9 Sıra No:12.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:4 Sıra No:13.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:2 Gömlek No:28 Sıra No:14.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:4 Sıra No: 16.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:15 Sıra No:18.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:19 Sıra No:17.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:1 Gömlek No:1 Sıra No:20.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:2 Gömlek No:36 Sıra No:15.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:3 Gömlek No:20 Sıra No:15.
- (BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:3 Gömlek No:34 Sıra No:16.

(BCA), Fon Kodu: 30.18.1/Kutu No:20 Gömlek No:40 Sıra No:11.

Resmi Yayınlar

Düstur, 1. Tertip, Cilt 1; 2. Tertip, Cilt 5.

Kanunlar Dergisi, Cilt I-III.

Resmi Gazete, “Siirt Sancağının Müstakil Olmasına Dair Kanun”, 28.02.1921, No. 4.

Resmi Gazete, “Aksaray Kazasının Müstakil Liva Haline İfrahına Dair Kanun”, 21.03.1921, No.7.

Resmi Gazete, “Ankara’ya Merbut Çubukabat ve Zir Nahiyelerinin Kaza Haline İfrahına Dair Kanun”, 04.04.1921, No. 9.

Resmi Gazete, “Giresun Müstakil Livası Teşkiline Dair Kanun”, 04.04.1921, No. 9.

Resmi Gazete, “Ordu Müstakil Livası Teşkiline Dair Kanun”, 04.04.1921, No. 9.

Resmi Gazete, “Genç Sancağının Müstakilen İdaresi Hakkında Kanun”, 04.04.1921, No. 9.

Resmi Gazete, “İlisu, Devecidağı ve Artıkova Kazaları Teşkiline Dair Kanun”, 11.04.1921, No.10.

Resmi Gazete, “Hekimhan Kazası Namiyle Bir Kaza Teşkilinde Hakkında Kanun”, 27.06.1921, No.18.

Resmi Gazete, “Ana Vatana İltihak Eden Arazide İcra Edilecek Teşkilat-ı Mülkiyeye Dair Kanun”, 18.07.1921, No:21.

Resmi Gazete, 11.09. 2014, No: 29116.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), Devre I, Cilt 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 21.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi(TBMMZC), Devre II, Cilt 1, 3.

İnceleme-Araştırma Eserler

Akın, Rıdvan. “1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Hukuk Tarihimizdeki Yeri”, I. Türk

Hukuk Kongresi Tarihi Bildirileri, (İstanbul: On İki levha Yayıncılık, 2014): 509-607.

Aydın, Mahir. “Elviye-i Selase”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, 1995), C.11: 68.

Behlülgil, Mefahir. İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz, İstanbul: Özal Matbaası, 1992.

Cavlak, Tuncer. Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1990.

Erdeha, Kamil. Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.

Gencer, Ali İhsan. “Berlin Antlaşması”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, 1992), C.5: 516-517.

Güler, Birgül Ayman. “Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi ? Adem-i Merkeziyetçilik mi?”, Çağdaş Yerel Yönetimler, C. 9, sy. 2, (2000):14-29.

Keskin, Nuray. Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi: Türkiye’de İllerin Yönetimi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2007.

Keskin, Nuray E (2007 b). “Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi Sisteminin Kuruluşu”, Memleket Siyaset Yönetim, sy 3, (2007/5): 119-174.

Keskin, Nuray E. “1920: Bağımsız ve Halka Doğru Yönetim”, Açıklamalı Yönetim Zamanizini (1919-1928), C. I, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını, 2012) : 195-453.

Korkud, Selahaddin Aslan. “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1909’dan 1918 arasında İdare Teşkilat ve Amirleri Hakkında Bir İnceleme”, Türk İdare Dergisi, 36/293-294, (1965): 3-16.

Kurat, Akdes Nimet. “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, Belleten, sy.123, (1967): 375-413.

Mardin, Şerif. “Adem-i Merkeziyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.1 (1988): 364-366.

Ortaylı, İlber. Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2000.

Ortaylı, İlber. Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Ankara: Cedit Neşriyat, 2007.

Önen, Nizam - Reyhan Cenk. Mülkten Ülkeye Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Özbudun, Ergun. 1921 Anayasası, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.

Selek, Sabahattin. Anadolu İhtilali, İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968.

Tanör, Bülent. Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.

Yalçın, Durmuş. “Milli Mücadele’de İdareciler, Günümüzün ve Geleceğin İdarecileri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, sy 21, (Temmuz 1991): 407-477.

Tabloda Kullanılan Dipnotlar

1 BCA, 30.18.1/1.2.4.

2 BCA, 30.18.1/1.2.4.

3 BCA, 30.18.1/1.2.4.

4 BCA, 30.18.1/1.2.4.

5 BCA, 30.18.1/1.4.5.

6 BCA, 30.18.1/1.4.5.

7 BCA, 30.18.1/1.4.5.

8 BCA, 30.18.1/1.4.6.

9 BCA, 30.18.1/1.4.16.

10 BCA, 30.18.1/1.4.13.

11 BCA, 30.18.1/1.18.11.

12 BCA, 30.18.1/1.18.11.

13 BCA, 30.18.1/1.18.11.

14 BCA, 30.18.1/1.18.11.

15 BCA, 30.18.1/1.9.12.

16 BCA, 30.18.1/1.15.20.

17 BCA, 30.18.1/1.15.20.

18 BCA, 30.18.1/3.34.16.

19 BCA, 30.18.1/3.34.16.

20 “Siirt Sancağının Müstakil Olmasına Dair Kanun”, RG, 28.02.1921, No. 4.

21 “Aksaray Kazasının Müstakil Liva Haline İfrağına Dair Kanun”, RG, 21.03.1921, No.7.

22 “Ankara’ya Merbut Çubukabat ve Zir Nahiyelerinin Kaza Haline İfrağına Dair Kanun”, RG, 04.04.1921, No. 9.

23 “Giresun Müstakil Livası Teşkiline Dair Kanun”, RG, 04.04.1921, No. 9.

24 “Ordu Müstakil Livası Teşkiline Dair Kanun”, RG, 04.04.1921, No. 9.

25 “Genç Sancağının Müstakilen İdaresi Hakkında Kanun”, RG, 04.04.1921, No. 9.

26 “İlisu, Devecidağı ve Artıkova Kazaları Teşkiline Dair Kanun”, RG, 11.04.1921, No.10.

27 “Hekimhan Kazası Namiyle Bir Kaza Teşkili Hakkında Kanun”, RG, 27.06.1921, No.18.

28 “Van Vilayeti Dâhilinde İki Nahiyenin Lağviyle (Zeylanderesi) ve (Sarısu) Namiyle İki Nahiye Teşkili Hakkında Kanun”, Kanunlar Dergisi, C. I, 174.

29 “Ana Vatana İltihak Eden Arazide İcra Edilecek Teşkilat-ı Mülkiyeye Dair Kanun”, RG, 18.07.1921, No:21.